THEOLOGIAI SZEMLE

A MAGYARORSZÁGI EGYHÁZAK ÖKUMENIKUS TANÁCSÁNAK FOLYÓIRATA

ALAPÍTVA 1925

A TARTALOMBÓL

Benedek pápa emlékezete – Ferenc pápa látogatásai

* * *

Konferencia az inspirációról

* * *

Lónyay Menyhért és szolgálata

* * *

A fake news hatalma

* * *

A háború és az ortodox egyházak

ÚJ FOLYAM (LXVI)

2023

1

THEOLOGIAI SZEMLE

2023. 1. szám

Felelős kiadó:
Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa

Szerkesztőség:
Ökumenikus Tanács Irodája
1117 Budapest,
Magyar tudósok körútja 3.
Telefon: 371-2690
Fax: 371-2691

Kiadóhivatal: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója
1113 Budapest, Bocskai út 35.
Telefon: 386-8267, 386-8277

Index: 26 842
ISSN 0133 7599

Főszerkesztő:
Dr. Bóna Zoltán

Szerkesztőségi bizottság
elnöke: Dr. Korányi András
tagjai: Dr. Balla Ibolya
Cartoletti Norbert
Dr. Csepregi András
Dr. Csűrös András
Dr. Fekete Károly
Háló Gyula
Magyar Péter Marius
Dr. Ötvös Csaba József
Szuhánszky T. Gábor
Dr. T. Németh László

Olvasószerkesztő:
Jakab László Tibor

Nyomás és kötés: DELACH 2016 Kft.
Felelős vezető: Géczi László

Nyomdai előkészítés:
TIBUKTU Kiadó

Előfizethető a kiadóhivatalban, postautalványon, vagy átutalással a Református Kálvin Kiadó 11711034–20856731 számlájára.

Előfizetési díj egy évre: 6300 Ft
Egyes szám ára: 1575 Ft

Előfizetési díja nyugati terjesztésben befizethető a fenti forintszámlára.

Megjelenik negyedévenként

A főszerkesztő jegyzete

XVI. Benedek pápa

halála meghatározta a 2022–23-as év fordulójának közbeszédét egyházi, társadalmi és politikai területeken egyaránt. A római és az ökumenikus méltatások „méltók” voltak hozzá: tudományos teljesítményéhez, pietásához és egyáltalán emberi nagyságához. Az ultra-liberális kritikus megnyilatkozások egyrészt minősítik szerzőiket, másrészt pedig megerősítik a pápa hűségét a Szentíráshoz és egyházának hittételeihez.

Ezek tudatában persze a Theologiai Szemle örömmel közli Kránitz Mihály méltó megemlékezését, amihez lélekben csatlakozva búcsúzik a keresztyénség szellemi, lelki óriásától. Úgy érzem, hogy a Theologiai Szemle nevében azonosulva az elismerő szavakkal kimondhatom azt az evidenciát is, hogy a római egyház máig érvényes, elsősorban ekléziológiai tantételei határt szabtak az ökumenikus nyitottságának is. A visszaemlékezések, méltatások között több megemlékező nem tudta nem említeni azt a különlegességet, hogy „nyugalmazott pápáról” van szó. A pápák nem szoktak lemondani, nem szoktak nyugdíjba menni. A történelem tanúsága szerint – a pápaság körüli középkori botrányoktól eltekintve – V. Celesztin volt az, akit jámborsága, imádságos jó lelke miatt beszélt rá a lemondásra utóda.

Az persze tény, hogy Joseph Ratzinger bajor bíboros – majd később a hittani kongregáció prefektusa – elsősorban teológus volt a tudományosság és a pietás tekintetében egyaránt. Ez a lelki habitus bizonyára sokszor nehézséget szenvedett az egyházkormányzói feladatok végzésekor. Ez talán magyarázatul szolgál arra, hogy 2013 februárjában egészségének megromlására hivatkozva lemondott. Ekkor 86 esztendős volt, ami tisztes kor, de ha azt vesszük, hogy utána viszonylagos szellemi és lelki frissességben, valamint aktív munkában tölt még itt e földi világban közel 10 esztendőt, akkor e tény egy kicsit meggyöngíti a korábbi érvelést.

A pápák betegen, kerekesszékben is pápák, ameddig lelki, szellemi méltóságot hordoznak. Ez az állapot XVI. Benedeknél egy évtizeddel élte túl pápai hivatalát. Ez pedig talán jogosan veti föl azt a kérdést, hogy visszavonulásakor nem nehezedett-e rá elhordozhatatlan súllyal ugyanaz – az önmagában is ellentmondó – ultra-liberális kritika, amely szándéka szerint a méltó főhajtást is megzavarni kívánja. Akik azonban nem előítélettel, hanem ideológiáktól szabadon gondolnak az elhunyt pápára, azokat ez nem tudja eltántorítani a tiszteletteljes emlékezéstől.

Bóna Zoltán

A Theologiai Szemle egyes számainak megjelenési ideje:
1. szám március 15. • 2. szám június 15. • 3. szám szeptember 15. • 4. szám december 15.

KÉZIRAT LEADÁSÁNAK IDEJE: 2023. 02. 01.

A szerkesztőség közleménye

Kérjük kedves munkatársainkat, hogy szövegszerkesztővel készült írásaikat E-mailben Microsoft Word dokumentumban küldjék el szerkesztőségünkbe. A dokumentum mérete A/4-es álló formátum, 2,5 cm-es margóviszonyokkal. A kenyérszöveg 12 pontos Times New Roman betűtípusból legyen szedve, szimpla sorközzel, ezzel is megkönnyítve az előzetes terjedelemszámítást. Ha a dokumentum tartalmaz görög vagy héber írást is, úgy csatolják ezeket a betűtípus file-okat is az anyaghoz, ennek hiányában nem garantált az írás pontos megjelenítése.

E-mail-címünk: **theolszemle@meot.hu**. Internet: **http://meot.hu/index.php/thszemle-m/thszakt-m**

Az írás közlése nem jelenti azt, hogy a szerkesztőség a szerzővel mindenben egyetért. A cikkek tartalmáért minden szerző maga vállalja a felelősséget. Dokumentumok megőrzését, visszaküldését nem tudjuk vállalni.

SZÓLJ, URAM!

Bizonyságtevők fellege

Alapige: Zsid 11,23–12,1–2

A Zsidókhoz írt levél a hithősök emlékművére emeli a tekintetünket. Isten az Ő ügye hőseiről nem feledkezik el, sőt a Szentlélek által korszakról korszakra emlékezteti egyházát rájuk ezzel az igéből emelt monumentális emlékművet.

A levél 11. része a hithősök, a nagy hitvallók névsorát és érdemeit sorolja végig. Ez a híres fejezet Ábeltől a bibliai mártírok során át felvonultatja az ígéretek embereit. Korról-korra támadtak ugyanis olyanok, akik gyarapították ezt a sort, mintha staféta botot adtak volna át egymásnak.

A váltófutásnál az utolsó érkezik a célhoz, ő a befutó, de rajta keresztül a csapat egésze győz és az összes előtte futó is nyer. Ugyanakkor, aki éppen teljesíti a távját, azon a futón nagy felelősség van, hogy ne nála szakadjon meg a láncolat. A hithősök mindegyike érezte ezt az egyéni, levehetetlen felelősséget.

A hithősök láncolata nem csak hosszú, hanem változatos is. Vannak közöttük varga-betűt tett emberek, vannak benne kevéssé ismertek, még olyanok is, akiknek sok árnyék vetül az életére. Egyaránt találhatók köztük tökéletlenek, el-elbukók és feltápászkodók is.

Íme, a bizonyságtevők fellege, akikre nem volt méltó a világ: mártírok, hithősök, élenjáró hívők, tanúbizonyságok, reformátorok, hitvalló őseink. Úgy vesznek körül bennünket, mintha tribünön ülnének, és a lelátóról szurkolnának nekünk, akik még futunk és vívjuk életünk hitharcait, küzdelmeit.

Jelenlétük, példájuk hol ösztönöz, hol meg terhel. Micsoda emberi teljesítmények!

Bennünket, a csendben, viszonylagos békességben élőket megkörnyékez a kisebbrendűségi érzés. Hol vagyunk mi hozzájuk képest! Milyen kicsi a mi teljesítményünk, tűrésünk és áldozatunk az övékéhez mérten!

Furcsa szót használ a szentíró: bizonyságtevők fellege. Egyszerre biztató és fenyegető ez a felleg.

A felkapcsán eszünkbe juthat annak pozitív szerepe: Isten az ő népét felhőoszloppal vezette a pusztában nappal, éjjel meg tűzoszlopként ment előttük. Olvasunk felhőről, amiben a próféta látta a nagyszámú tüzes sereget (2Kir 6), de a mennybemenő Krisztust is felhő takarta el.

A felhő azonban fenyegető is lehet, mint az özönvízkor, amikor innen áradtak ki az örvénylő vizek, vagy mint az Istenjelenések (*theophaneia*) félelmetes pillanatában, amikor a felhők a hatalmas Istent rejtik el. Nem véletlen, hogy az Emberfia is a felhőkön jön majd vissza ítélni eleveneket és holtakat (Mk 14,62; Jel 1,7).

A bizonyságok fellege is lehet biztató, lelkesítő, példás alakokkal tele, de ugyanezek a szereplők lehetnek korholók, szemrehányást tevők, blokkolók és visszafogók is.

Éppen ezért, amikor bennünket, a keresztyén életpályán jelenleg futókat biztatni akar az ige, akkor azt mondja a Zsidókhoz írt levél írója: „tegyünk le minden ránk nehezedő terhet”.

A futót tehermentesíteni kell. Tehermentesíteni kell fizikailag és lelkileg is. Van mitől, mert sok minden jelent akadályt, korlátot, visszahúzó erőt. Ilyen volt régen a fölös ruha, amit fel kellett hajtani és be kellett tűrni az övbe. Van azonban olyan teher is, amitől nehezebb megszabadulni. Ilyen teher „a bennünket megkörnyékező bűn”, ami megakadályoz abban, hogy „állhatatossággal fussuk meg az előttünk levő pályát”. Amíg ez a lelki tehermentesítés nem következik be, addig a fizikai állóképességünket is lemeríti, ha megroggyan a lelki állóképességünk.

A hithősök fizikumát nem ismerjük, de ők azzal lettek nevezetessé, hogy a lelki állóképességük segítette őket úrrá lenni a fizikai lehetőségeiken és testi megpróbáltatásaikon is. Hitük segített szembe szállni az őket megkörnyékező kísértésekkel, a hamis kompromisszumokkal, a nagyot akarás görcsével, a bizonyítási kényszerrel. Nem maradtak magukra ebben a küzdelemben, mert Isten még többel és nagyobbal ajándékozta meg hűséges gyermekeit a sok és neves bizonyságtevőknél. Azt mondja: „Nézzünk fel Jézusra, a hit szerzőjére és beteljesítőjére, aki… vállalta a keresztet…” Vagyis, az előttünk jártak, és a hit hősei között van valaki, aki a legnagyobb, a legdicsőbb, akinek a személye nem teher, nem nyomasztó nagyság, hanem az állhatatosság, a türelem és a kitartás mintapéldánya: nézzünk fel Jézusra, a győztesre, aki az Atya jobbján ül! A földi bizonyságok eltörpülnek mellette. Isten a legtöbbet és a legbiztosabbat adta nekünk Őbenne. Aki nem tud Róla és nem gondol naponta a Győztes Krisztusra, az a lelkében megfáradva hamar elcsügged.

A célba nem a hithősök sora segít be, hanem a hit Fejedelme visz be. Ő a tájékozódási (az orientációs) pont! Orientálódni ez esetben annyit jelent, mint a hit forrásához és lényegéhez igazodni. Nekünk az örök távlatok Krisztusán kell tájékozódni. A Krisztushoz hűségesek tudják magasra emelni a hitvalló életet, amelynek gazdag üzenete van napjainkban is. Olyan korban élünk, amikor szinte túlhajtott módon a sztárokra figyel a világ, és nem a hitvallókra, pedig a hitvallók hite és erényei ma is utánzásra méltók lennének.

A sztárolt embert a sztárcsinálók kitalálják és felépítik, a hitvalló épül és épít. A sztárolt embernek kitalálják az image-t, a hitvallónak karakteres arca van. A sztárolt ember a reflektorfénybe vágyik, a hitvallóban világosság támad és továbbadja.

A sztárolt ember várja, hogy felfedezzék, a hitvallót a megragadottság hordozza. A sztárolt embernek szlogent adnak a szájába, a hitvallónak megadatik a helyén mondott szó. A sztárolt ember számára Jézus Krisztus szórakozás, mint szupersztár, a mártírnak viszont öröme a passió Krisztusa. A sztár szeretné megvalósítani önmagát, a hitvalló a megváltás megvalósultságát éli meg. A sztárolt ember elkopik, és lassan kimegy a divatból, a hitvalló ragyog és időről-időre megőrzi aktualitását.

Nézzünk fel Krisztusra, a hit szerzőjére, hogy mi ne legyünk a meghátrálás emberei, hogy elvesszünk, hanem legyünk a hit emberei, hogy életet nyerjünk. (Zsid 10,39) Ámen.

Fekete Károly

TANÍTS MINKET, URUNK!*

Inspiráció a bibliai hagyományban

A Both Antal Teológiai és Kulturális Alapítvány 2022. november 10–11-én tartotta a Debreceni Református Kollégium dísztermében a fenti címmel az úgynevezett III. Debreceni Ökumenikus Napokat. A gazdag anyag tematikájáról és a neves előadók soráról az alábbiakban adunk információt a következők szerint:

Fabiny Tibor: Inspirációtan a jelenkori protestáns teológiában
Kránitz Mihály: Inspirációtan a jelenkori római katolikus teológiában
Balogh Csaba: Inspiráció a prófétai elhívástörténetek és önreflexiók fényében
Cziglányi Zsolt: Igaz és hamis próféták, avagy az inspiráltság kritériumai
Hanula Gergely: Ihlet és inspiráció a görög/hellén világban
Oláh Zoltán: A Septuaginta és az inspiráció
Peres Imre: Az Újszövetség tanítása az inspirációról
Gyurkovics Miklós: A görög egyházatyák és az inspiráció
Zsengellér József: Szent Lélek és inspiráció Qumránban és a rabbinikus irodalomban
Krakomperger Zoltán: Inspiráció és kánon
Hafenscher Károly: Inspiráció és az igehirdetés

Az érdekfeszítő teológiai témától is „inspirálva” a reggeli áhítatot Fekete Károly Tiszántúli református püspök tartotta, amelynek meditációját e lapszámunk 3. oldalán olvashatják. Az alábbiakban pedig Kocsi György: A Lélek emberei az Ószövetség történeti könyveiben, Kustár Zoltán: Profétizmus és a kultusz, továbbá Adorjáni Zoltán: Josephus Flavius és Alexandriai Philón inspirációtana című előadásokat olvashatják. (a főszerkesztő)

A Lélek emberei az Ószövetség történeti könyveiben

Sámuel első könyve realista módon mutatja be az embereket, kiválóságukban és kudarcaikban, akik tévelyegnek, s vétkeikért súlyos árat fizetnek. A nép vezéreit is húsvér emberekként mutatja be. Négy vezetővel találkozunk itt: Hélivel, Sámuellel, Saullal és Dáviddal. A Lélek emberei ők, gyarlóságaikkal és bűneikkel együtt. A szerző hitelesen mutatja be őket. Lelkesedést és szánalmat is érez irántuk. Az izraeli történelem fordulópontját őrizte meg számunkra Sámuel első könyve: az átmenetet a törzsi társadalomból a királyságba. Jelen tanulmányunkban nem térhetünk ki valamennyi főszereplőre, s ezért főként Hélire és Hannára koncentrálunk a narratív módszer segítségével, s közben kitérünk a szöveg hagyományozására is.

The first book of Samuel presents people in a realistic way, in their excellence and in their failures, who go astray and pay a heavy price for their sins. He also presents the leaders of the people as flesh and blood. We meet four leaders here: Héli, Sámuel, Saul and David. They are the people of the Spirit, with their weaknesses and sins. The author presents them authentically. He feels both enthusiasm and pity for them. The turning point of Israel's history has been preserved for us in the first book of Samuel: the transition from tribal society to the kingdom. In this study, we cannot cover all the main characters, and therefore we mainly focus on Héli and Hanna using the narrative method, while also covering the tradition of the text.

Sámuel első könyve realista módon mutatja be az embereket, kiválóságukban és kudarcaikban, akik tévelyegnek, s vétkeikért súlyos árat fizetnek. A nép vezéreit is húsvér emberekként mutatja be. Négy vezetővel találkozunk itt: Hélivel, Sámuellel, Saullal és Dáviddal. A Lélek emberei ők, gyarlóságaikkal és bűneikkel együtt. A szerző hitelesen mutatja be őket. Lelkesedést és szánalmat is érez irántuk. Az izraeli történelem fordulópontját őrizte meg számunkra Sámuel első könyve: az átme-

* Ebben a rovatban csak lektorált tanulmányok jelennek meg.

netet a törzsi társadalomból a királyságba. Jelen tanulmányunkban nem térhetünk ki valamennyi főszereplőre, s ezért főként Hélire és Hannára koncentrálunk a narratív módszer segítségével, s közben kitérünk a szöveg hagyományozására is.

Előszó

Sámuel első könyve – bibliai könyvektől eltérően – nem Istent helyezi a középpontba. Isten léte ugyan érezhető, legtöbbször azonban a háttérben marad, s csak nagyritkán avatkozik be közvetlenül az események folyásába és az emberek életébe.[1] Gyakran van szó a könyvben a különböző kultikus cselekedetekről, de mégsem becsüli túl ezeket: „Vajon az Úr az égő és a véres áldozatokban inkább kedvét leli, mint az Úr szavának való engedelmességben? Íme, az engedelmesség jobb, mint a véres áldozat, a szófogadás, mint a kosok hája". (1Sám 15,22). A könyv realista módon mutatja be az embereket, kiválóságukban és kudarcaikban, akik tévelyegnek, s vétkeikért súlyos árat fizetnek. A könyv fő témája a vezetés, a nép vezetése. A nép vezéreit is húsvér emberekként mutatja be. Négy vezetővel találkozunk itt: Hélivel, Sámuellel, Saullal és Dáviddal. A Lélek emberei ők, gyarlóságaikkal és bűneikkel együtt. A szerző hitelesen mutatja be őket. Lelkesedést és szánalmat is érez irántuk. Az izraeli történelem fordulópontját őrizte meg számunkra: az átmenetet a törzsi társadalomból a királyságba. Három uralkodó váltással találkozunk Héli és Sámuel, Sámuel és Saul, végül Saul és Dávid között. Az első váltás nehézségek nélkül történt, a második komoly nehézségekkel ment végbe, a harmadik pedig a legsúlyosabb volt.[2] Jelen tanulmányunkban nem térhetünk ki az itt felsorolt valamennyi személyre. Főként Hélire és Hannára koncentrálunk.

Szöveghagyományozás

Sámuel könyveinek szövege sok kérdést vet föl. Egyrészt a héber szöveg és a görög szöveg (LXX) között számos eltérés van, s a fordítás is sokszor bizonytalan. Némelykor a görög szöveg tűnik jobbnak, máskor pedig a héber. A görög szöveg sok helyen egy a masszoréta szövegnél korábbi héber szöveget, ún. protomasszoréta szöveget tükröz, s általában rövidebb, máskor viszont bővebb. Ezért a kutatásban külön-külön mérlegelik a szövegvariánsokat. A qumráni kéziratok pedig egy önálló és a masszoréta szövegtől helyenként eltérő héber szöveget tükröznek, amely feltűnő módon megegyezik a Josephus által kínált szöveggel. Ezért Emmanuel Tov szerint a korai fordításoknak és recenzióknak fontos szerepük van a héber szöveg rekonstruálásakor.[3] Két példával szemléltetném a héber szöveg nehézségeit, amelyek befolyásolhatják Hanna és Elkána megítélését, továbbá megindokolják Héli és fiainak elvetését.

Kinek mennyi részt adott Elkána az áldozat bemutatásához?

Először most azt vizsgáljuk meg, hogy hány részt vagy darabot adott Elkána az áldozati húsból az áldozatbemutatóknak. Főként arra figyelünk, hogy Pennina és Hanna mekkora részt kapott. Mindjárt az 1,5-ben azt olvassuk, hogy Elkána az áldozat bemutatásához Penninának és gyermekeinek több darabot adott, mint Hannának: „Az volt a szokása, hogy a feleségének, Penninának, valamint a fiainak és lányainak több darabot adott, Hannának azonban, bár jobban szerette, csak egy darabot adott, mert az Úr meddővé tette." (1Sám 1,4–5)[4] Ez a fordítás a görög szöveget tükrözi. A μερίδας részeket, porciókat jelent – többes számú tárgyesetben álló alak. Mérlegelés kérdése, hogy mindegyiknek, tehát mind Penninának, mind a gyermekeinek külön-külön többet adott, vagy mindnyájuknak csak egyet, ami összességében többet jelenthet. A több darab tehát helyén való fordítás lehet, a többes számú alak miatt. Hannának viszont csak egy darabot adott. Ez feltételezheti, hogy a többieknek egyenként is többet adott. Sőt a fordítás azt sugallja, hogy mivel az Úr meddővé tette Hannát, azért kapott csak egyet. A „bár jobban szerette" kitétel azt sugallná, hogy két részt is adhatott volna. A kötőszó viszont nyilván megszorítást jelent. Az „Úr tette meddővé" kijelentés Elkána számára biztos megállapítás, hisz az Úr ad életet, vagy éppenséggel nem ad. Viszont, ha kisebb adagot kapott volna, azaz csak egy részt, akkor nem érthető Penninának a gúnyolódása, a féltékenysége. Valószínűleg Károli Gáspár ebből indul ki, s úgy fordítja, hogy kétszer akkora részt adott Elkána Annának. A héber szöveg egyébként ezt sugallja. A legújabb német fordítás, az Egységes fordítás (EÜ) már úgy fordítja, hogy Hannának dupla részt (doppelten Anteil) adott, míg Penninának és gyermekeinek csak a maguk részét (ihre Anteile). A Károli-féle kiadás is ezt a változatot követi, s ezért így fordítja: „És azon a napon, melyen Elkána áldozni szokott, Penninának, az ő feleségének, és minden fiának és leányának áldozati részt ád vala. Annának pedig két akkora részt ád vala, mivel Annát igen szerette; de az Úr bezárá az ő méhét."

A Vulgata fordításában pedig: „Venit ergo dies, et immolavit Elcana dedidtque Phenennae uxori suae et cunctis filiis eius et filiabus partes; Annae autem dedit partem unam tristis, quia Annam diligebat; Dominus autem concluserat vulvam eius." A Vulgata-féle fordítás magyarul így hangzik: „Eljött tehát a nap, és Elkána áldozott, és adott a feleségének Phennenának és az ő fiainak és lányainak részeket. Annának pedig egy részt szomorúan, mivel Annát szerette; az Úr azonban bezárta az ő méhét." Jeromos fordításában tehát eltűnik a két rész, sőt Elkána az egy áldozati részt is szomorúan adta Annának. Együttérzést jelent ez? A továbbiakban Elkána kérdéseiből ez derülhet ki.

A Septuaginta fordítása szintén alátámasztja a Vulgata fordítását, hiszen azt követi: καὶ ἐγενήθη ἡμέρᾳ καὶ

ἔθυσεν Ελκανα καὶ ἔδωκεν τῇ Φεννενα γυναικὶ αὐτοῦ καὶ τοῖς υἱοῖς αὐτῆς καὶ ταῖς θυγατράσιν αὐτῆς μερίδας· καὶ τῇ Αννα ἔδωκεν μερίδα μίαν, ὅτι οὐκ ἦν αὐτῇ παιδίον· πλὴν ὅτι τὴν Ανναν ἠγάπα Ελκανα ὑπὲρ ταύτην, καὶ κύριος ἀπέκλεισεν τὰ περὶ τὴν μήτραν αὐτῆς·

A Septuaginta fordítása magyarul: „És lett a nap, és áldozott Elkána és adott Phennenának az ő feleségének és az ő (Phennena) fiainak és az ő lányainak részeket, és (de) Annának egy részt adott, mert neki nem volt gyermeke, eltekintve attól, hogy Annát szerette ezzel (Phennenával) ellentétben, de az Úr bezárta az ő méhét." Ami az áldozati részeket illeti, azokat érthetjük úgy, hogy azok a többes számú alak miatt több részt is jelenthetnek, de valójában Pennina és gyermekei csak egy-egy részt kaptak, tehát nem többet. A héber szövegben így néz ki a kérdéses mondatrész az adagot illetően: (מָנָה אַחַת אַפַּיִם – mana(h) ahat appajim). Az újabb akkád szövegeket is figyelembe véve W. Dietrich extra részt[5] javasol Hanna esetében. A TOB francia fordítás parte d'honneur-ről megtisztelő részről beszél. Olyasvalamiről, amellyel akkor találkozunk, amikor Sámuel Rámában Saul elé helyezteti a combot és a fartőt (1Sám 9,23–24). Hasonló példát hozhatunk Benjamin estében is: „Az a rész, amit Benjamin elé tettek, ötször akkora volt, mint a többieké" (Ter 43,34). Azaz, akit valaki szeret, annak nagyobb részt ad, ez a dolog természetéből következik, így látja Shimon Bar-Efrat.[6] Elkána tehát jobban szereti Hannát – a meddősége ellenére, s ezt azzal is kifejezte, hogy nagyobb részt adott neki az áldozat bemutatásához, amelyet lehet kétszer akkorának is nevezni. Az újabb kutatás tehát a héber szöveg alapján a dupla, kétszeres részt javasolja. Azaz e tekintetben meghaladta mind a LXX, mind a Vulgata fordítását. Az elbeszélés szintjén tehát Elkána kifejezi szeretetét és megbecsülését Hanna iránt, s így érthető lesz, hogy a jelenet folytatásában Pennina elkezdi, miként a korábbi években is, bosszantani Hannát.

Csak a kultikus vétség miatt halt ki Héli háza?

A következő példánkban Héli háza elvetésének megindoklását vizsgáljuk. A jelenleg kezünkben lévő héber szöveg szerint nemcsak kultikus, áldozatbemutatással kapcsolatos vétség okozta Héli házának elvetését. De ez a Szent István Társulat által kiadott Biblia fordításából nem derül ki. Nézzük e fordítást: „Éli nagyon megöregedett. Amikor hallott felőle, mit műveltek fiai egész Izraellel, ezt mondta nekik: »Miért tesztek olyat, amit hallanom kell az egész néptől? Nem, fiaim, az Úr népében elterjedt hírek nem jók… Ha az ember a másik ember ellen vét, akkor Isten ítél köztük. De ha az ember Isten ellen vét, ki lehet a bírája?« De nem hallgattak atyjuk szavára, mert az Úr elhatározta, hogy elpusztítja őket." (1Sám 2,22–25).

E fordítás szerint kultikus vétség okozta Héli fiainak, így házának elvetését. Természetesen itt erről konkrétan nincsen szó, de ezt megelőzően részletesen taglalja a szerző a kultikus vétséget (2,12–17). S az elbeszélés folytatásában az említett katolikus fordításból nem derül ki újabb vétek. A szexuális vétséget ugyanis kihagyja a jelenleg használatban lévő katolikus fordítás. S ezzel egyedül a kultikus vétséget teszi meg az elvetés okának. A fordítás mentségére legyen mondva, hogy a modern fordítások közül is sok ugyanígy kihagyja. Ennek oka valószínű az lehet, hogy e szöveg folytatásában, a fenyegető prófécia vádjában is hiányzik a szexuális vétség fölemlegetése, s a kommentátorok is későbbi betoldásnak tartják. Ha viszont a nagy hagyományú Károli-féle fordítást nézzük, akkor a szexuális okot is megtaláljuk. Károlihoz hasonlóan fordítja a katolikus Neovulgatán nyugvó magyar szöveg, melynek alapja a Káldi-féle fordítás.

Károli fordítása tehát megemlíti a szexuális indokot Héli házának elvetéseként. Maga a szöveg így szól: „Éli pedig igen vén vala, és meghallá mindazt, a mit fiai cselekszenek egész Izraáellel, és hogy asszonyokkal hálnak, kik a gyülekezet sátorának nyílása előtt szolgálnak. Monda azért nékik: Miért cselekszetek ilyen dolgot? Mert hallom a ti gonosz cselekedeteiteket mind az egész néptől. Ne *tegyétek* fiaim! Mert nem jó hír az, melyet hallok; vétkessé teszitek az Úrnak népét. Ha az ember embertársa ellen vétkezik, megítéli az Isten; de ha az Úr ellen vétkezik az ember, ki lehetne érette közbenjáró? De nem hallgattak atyjok szavára, mert az Úr meg akará őket ölni." (1Sám 2,22–25).

A kultikus vétség mellett, amelyet már korábban is bemutat a könyv szerzője (2,12–17), megjelenik a szexuális, netán a kultikus prostitúció vétke? Erről nem ad hírt a qumráni szöveg (4QSam^{a} és 4QLXX^{B}) sem. De megtalálható mind a kezünkben lévő héber szövegben, mind a Targumban, a Pesittában és a Septuaginta Origenész-féle recenziójában[7] LXX^{L}-ben, valamint a Vulgatában,[8] sőt Josephusnál[9] és a korai modern fordításokban is. Azonban az újabb fordításokban már nem; se az angolban, se a németben. A TOB viszont mind a franciában, mind az olaszban említi, de hozzáfűzi, hogy a mondat bizonytalan. Az 1931-es katolikus kiadás e könyvét Takáts Ernő látta el lábjegyzetekkel. A következő megjegyzést fűzi igehelyünkhöz: „Őrködő = szolgálatot teljesítő. Valószínű ugyanis, hogy a szent sátor körül felmerülő, női szolgálatot igénylő munkákat (szövés, a ruhák javítása stb.) nők (hajadonok vagy özvegyek) végezték. Mások a megfelelő héber szót így fordítják: (az ott) összesereglő (= valamiért odamenő) asszonyokkal." Szövegünk tehát bizonytalan. Feltehető, hogy a szerző, vagy aki ezt a mondatot ide betoldotta, kevésnek találta a kultikus vétséget mint indokot Héli házának elvetésére, ezért szexuális vétséggel is megtetézte. A különböző kommentárokban általában e problémás verset (2,22-t) felemás módon a szövegkritikai lábjegyzetekben tárgyalják, de a fordításokból már

eleve kihagyják.[10] Versünk megőrizhette annak emlékét, amelyet az Ex 38,8 említ, hogy a pusztai vándorlás során nők szolgáltak a szent sátornál: „Elkészítette a bronzmedencét is és a hozzá tartozó állványt bronzból azoknak az asszonyoknak tükreiből, akik a sátor bejáratánál teljesítettek szolgálatot."

R. P. Ackroyd így vélekedik az 1Sám 2,22 versről: „Valószínűleg későbbi hozzátoldás, amely hangsúlyozni akarja az elvetett papok gonoszságát, és talán hivatkozni akar arra az erkölcstelen gyakorlatra, amely később szokásban volt, melyet a 2Kir 23,7 is említ a Kr. e. 7. században. És a kései görög-római világban is létezett a vallási prostitúció, s ezek a szexuális cselekedetek a vallási gyakorlat részét képezték – de itt biztosan csak családi jellegű lehetett",[11] azaz csak Héli fiai űzhették. Az újabb modern fordításokban amiatt hagyták ki, mert e szakasz folytatásában, a büntetés hírüladásakor e vétséget a fenyegető prófétai büntetés szövege kihagyja, s egyedül a kultikus vétséget hangsúlyozza. A kérdést nehéz eldönteni. Főként, ha a LXX szövege egy korábbi héber szöveg fordításából készült, s ott minden bizonnyal még nem szerepelt eme vétség. Viszont a kultikus vétségért kiszabott büntetést, Héli házának a likvidálását, túlzónak érezzük. A kultikus prostitúció bűne viszont elfogadhatóvá teszi. Érthető tehát az is, hogy amikor később e gyakorlattal találkoztak,[12] akkor e szöveget épp az ilyen visszaélések kiküszöbölésére betoldották (vö. 1Kir 14,24; 15,12).[13] A történet egyébként nagyon hasonlít a Számok könyvében elbeszélt jelenetre (25,6–18).[14] A következőkben rátérünk szövegünk narratív elemzésére. Sámuel könyvein különböző motívumok húzódnak végig. Ilyen többek között a kard motívuma, de ilyen a köntös is. Most ezt a motívumot járjuk körbe.

A köntös motívuma

Legelőször Sámuellel kapcsolatban találkozunk a köntös motívumával: „A gyermek Sámuel vászon efoddal övezve szolgálta az Urat. Ehhez az anyja mindig csinált egy kis köntöst és esztendőről esztendőre elvitte neki, amikor a férjével fölment áldozatot bemutatni" (1Sám 2,18–19). Másodszor e téma akkor jelenik meg, amikor Saul leszakítja Sámuel köntöséről a bojtot, s ekkor meghirdeti Sámuel próféta Saul elvetését: „Sámuel azonban így felelt: »Nem térek veled vissza. Mivel semmibe vetted az Úr szavát, az Úr elvetett: nem leszel tovább Izrael királya«. Amikor Sámuel megfordult és indulni akart, Saul megragadta köntösén a bojtot, úgy hogy leszakadt. Sámuel erre azt mondta: »Az Úr ma elragadta tőled Izrael királyságát, és másnak adja, aki jobb nálad« (1Sám 15,26–28). Harmadszor akkor találkozunk vele, amikor Saul elmegy a halottlátóhoz Endorba, és akkor megidézi az asszony Sámuelt, akit éppen a köntöséről ismer fel Saul. És Sámuel megjövendöli Saulnak a következő napi halálát, hogy el fog esni a csatában, fiával Jonathannal együtt. Íme, a jelenet: „A király azt válaszolta neki: »Ne félj! Mit látsz?« »Egy szellemet látok, amint fölfelé száll a földről.« – mondta az asszony. Saul megkérdezte: »Milyennek látod?« Az asszony így felelt: »Egy öregember száll fölfelé, köntösébe burkolózva.« Ebből megtudta, hogy Sámuel. Földig hajolt és leborult előtte." (1Sám 28,8–14).

S még folytatódik a köntös motívuma Achija próféta és Jerobeám történetében is. „Ez a Jerobeám derék ember volt" (1Kir 11,28). Jerobeám találkozik a silói Achija prófétával. Új köntös volt Achiján, s csak ketten voltak a határban. Tizenkét darabra tépi, és ezt mondja Jerobeámnak: „Legyen tíz rész a tied, mert ezt mondja az Úr, Izrael Istene: »Kiragadom az országot Salamon kezéből, s tíz törzset adok neked. Nem ragadom ki kezéből az egész királyságot – meghagyom fejedelemnek, amíg csak él«" (1Kir 11,29–31). A maradandó ház ígérete is elhangzik Jerobeám részére.[15]

Héli és Hanna

Héli őseit Isten már Egyiptomban kiválasztja szolgálatára, hogy áldozatot mutassanak be, és viseljék az efodot. Az efod viselése közelebbről papi szolgálatot jelenti, Isten akaratának közvetítését az urim és tummim segítségével. „Bár azt mondtam, hogy házad és atyád háza járjon mindig a színem előtt, és most mégis – az Úr mondja – távol legyen tőlem." (1Sám 2,30). Érdekes, hogy Héli figyelmezteti fiait: „Miért tesztek olyat, amit hallanom kell az egész néptől. Nem fiaim, az Úr népében elterjedt hírek, amelyeket hallok, nem jók…" (1Sám 2,23–24). Majd pár sorral lejjebb Hélit megrója azért, mintha nem figyelmeztetné fiait: „Miért tartod többre a fiaidat, mint engem?" A szövegen belül így nem egészen értjük a szemrehányást. A szöveg burkoltan megjövendöli a királyságot: „Hűséges papot rendelek magamnak, aki szívem és szándékom szerint jár el. Házat építek neki, tartósat, s mindig *Fölkentem* színe előtt fog majd járni" (1Sám 2,35). De a kis Sámuelnek adott kinyilatkoztatásban újra előveszi a vádat, s konkrétan meg is fogalmazza: „Mert tudta, hogy fiai káromolták Istent, *mégsem tiltotta meg nekik*. Azért megesküdtem Héli házának bűnéért sem véres áldozat, sem ételáldozat nem engesztel ki soha (1Sám 3,14). Héli ezt az ítéletet erős lélekkel viseli: „Ő az Úr! Tegye, ami tetszik neki."(3,18). Hélinek az áldása és ígérete, amelyet Isten ígéretének is felfoghatunk – Hanna esetében teljesedésbe megy: „Menj békével! Izrael Istene teljesíti kérésedet, amelyet eléje terjesztettél" (1,17). Majd később: „Ajándékozzon neked az Úr ettől az asszonytól más fiút, kárpótlásul ahelyett, akit átengedett az Úrnak" – mondja Elkanának Héli főpap (2,20). Az első esetben nem tudja Héli pontosan, hogy mit is kért Hanna Istentől, de ennek ellenére támogatja kérését.[16] A második esetben már minden világos számára. Hanna lemon-

dott az Úrtól kikönyörgött fiáról s odaadja Istennek, akitől kapta, s így érthető Héli egészen konkrét kívánsága, amely azután teljesedésbe is megy.

A Bírák könyve ironikus ábrázolásának bő irodalma van. Ez az irónia itt is megfigyelhető Héli és Hanna bemutatásában. Hannára jellemző a különleges, szokatlan imamód, amelyet Héli részegségnek vél, s mint a szentély papja helyre is utasítja: Meddig akarsz még itt maradni ilyen részegen?" Az „עַד־מָתַי", „meddig?" kérdőszó elárulja Héli türelmetlenségét! „Igyekezz kijózanodni!" – folytatja (1Sám 1,14). A pap megszokta már hivatalból a szolgálatot, nem időzik hosszan az Úr előtt. A szokás erőt vesz a buzgóságon. Ellenben Hanna sokáig az Úr előtt marad és kiönti szívét. A pap inkább felügyelő, Hanna azonban az imádkozó példája. Finoman érzékelteti, hogy Héli kiesik a szerepéből, míg Hanna magatartása megfelel a hely szellemének. Miután Hanna kitárja szívét Héli főpapnak, egyúttal vissza is segíti Hélit igazi szerepébe, a közbenjáró szerepbe: „Menj békével! (לְכִי לְשָׁלוֹם) Izrael Istene teljesíti kérésedet, amelyet eléje terjesztettél." (1,17). A pap szerepe a békesség, adott esetben a béke áldozatának bemutatása, s közbenjárás révén a kérés teljesedésének elősegítése. Jelenetünk egyúttal tükrözi a társadalmi szerepeket is. Héli külsődleges futó megítélése részeg asszonyként konstatálja Hannát, sőt Béliál lányaként (1,16). Héli ismeri a törvényt, és tudja, hogy részegen nem lehet az Úr előtt megjelenni, bár helyenként előfordult (Ám 2,8). Hanna uramnak, אֲדֹנִי szólítja Hélit. Majd magát szolgálónak tekinti: „Bárcsak tetszésre találna szolgálód szemedben." Szövegünk az (אָמָה) főnevet használja Hanna önjelölésére és a (שִׁפְחָה)-t, s mindegyik rabszolgát, szolgát jelent. Itt ugyan a társadalmi etikett tükröződik, de mélyebb szinten Héli gőgös, helyre utasító szerepben lesz jellemezve, aki lenézi az imádkozót, s aki tudja, hogyan kellene helyesen imádkoznia az asszonynak. Valamiképpen a jelenet előrevetíti azt az elvet, hogy Isten a gőgösöknek ellenáll, az alázatosakat pedig felemeli. Hanna könyörgésében már előre vetül a végső szöveg szintjén Sámuel fölemelkedése, akinek a neve burkoltan jelen van a hosszas imádságban. Egyúttal Héli fellengzős megítélésében az Úr ítélete Héli háza felett, ahol Héli fiai szintén gőgösen bánnak az áldozatbemutatókkal. Hanna szokatlan imája előrevetíti Isten szokatlan, a megszokottól eltérő cselekvési módját, amelyet Hanna éneke: „Hét gyermeket szül a meddő, a sokgyermekes anya meg elhervad" – meg is állapít (1Sám 2,5). Talán mondhatjuk, hogy Elkana háza kiteljesedik, mert Hanna még Sámuelen kívül három fiút és két lányt szül. (1Sám 2,21). Héli háza pedig elsorvad (1Sám 3,14). A rabbinikus irodalom ezt részletezi is a két rivális esetében, amikor azt taglalja, hogy Hanna szülésekor Penninának mindig meghal egy gyermeke. Pennina és Héli a jelenet elején hasonlóan negatív viselkedéssel tűnnek ki. Hanna bánatán nem tud segíteni Elkána sem, hiába mondja, hogy ő többet jelenthet neki, mint 10 fiú (1,8). Hanna sírásban tör ki, annyira bánatos a lelke. Aquinói Szent Tamás a bánatra, a szomorúságra második orvosságként a sírást ajánlja.[17] Hanna végül kilép e gyászos állapotából, s az Úrhoz fordul, s kiönti hosszan a lelkét. A teljes eszköztelenségben magát s jövőjét Isten kezébe teszi, mert tudja, hogy Istennek van hatalma megoldani a baját.

Sámuel első könyvének első két fejezete előkészíti a királyságot, egyrészt Hanna énekének záró gondolatával: „Az Úr ítéletet tart a föld határai fölött, hatalmat ad a királynak, fölemeli fölkentje szarvát." Másrészt az ismeretlen próféta föllépésével, aki elmondja Isten ítéletét Héli háza fölött, és kilátásba helyezi a hűséges papot, aki az Úr szava szerint *fölkentem színe előtt fog majd járni.* A fölkentem kifejezés nyilván magát a királyt jelöli. Így Sámuel első könyvének 1–2. fejezete egy királyságnak kedvező redakcióval rendelkeznek, a későbbi 8. fejezetben megjelenő királykritikával szemben. Egyúttal teljesedésbe megy az Ábrahámnak tett ígéret: „Szerfölött megsokasítlak, néppé teszlek, és királyok származnak tőled" (Ter 17,6). A LXX egyébként baszileusznak nevezi Ábrahámot. Talán még Mózes szarva is ebbe az irányba mutat, mert amikor Mózes arca ragyogott, azt Aquila LXX verziója újfent szarvval fordítja, amely utalhat arra, hogy az uralkodókat az ókori Keleten kosszarvval ábrázolták (többek között Nagy Sándort is). Talán a szarv (קֶרֶן) kifejezés ebbe az irányba mutathat itt is „felmagasztaltatott az én szarvam" (1Sám 2,1), mert inklúziót képez az utolsó mondattal: „És felemeli felkentjének a szarvát!" (2,10).

Hanna hálaéneke

Hanna éneke tömören kifejti, hogy Isten uralkodik a mindenségen, és az emberek sorsa a kezében van, s ő fordítja jóra vagy rosszra (2,4.7). Maga Sámuel első könyve is igazolja ezt, hiszen Héli háza eltűnik, Sámuel viszont fölemelkedik. Saul fölemelkedik, majd alászáll és Dávid lép helyére, s Dávid is az Urija és Batseba elleni bűn következtében alászáll, de az Úr ígérete megmarad (2Sám 7). Hanna éneke különleges módon fejeződik be: Az Úr adjon hatalmat a királynak és emelje föl Fölkentjének fejét (1Sám 2,10). Nem érthető e kívánság a királyság bevezetése előtt, amelyről jóval később számol be könyvünk. Nyilván a redaktor keze érvényesül itt. E kívánsággal mintegy inklúziót alkot a 2Sám 22,51, ahol ezt olvassuk: „Az Úr újra meg újra szabadulást adott a királynak, és irgalmas volt ahhoz, akit fölkent magának, Dávidhoz és utódaihoz örökre" (2Sám 22,51). Ezután már csak Dávid utolsó szavai következnek, de e Dávid ajkára adott mondat jelzi, hogy beteljesedett Hanna kívánsága, s azt a végső szerkesztő ily módon Dávidra vonatkoztatja. Maga Hanna éneke a legtöbb kutató szerint biztosan a babiloni fogság után keletkezett, és egy egészen más Hannát mutat be, mint a megelőző jelenetek.[18]

Sámuel, Saul és Dávid a Lélek emberei

Sámuel kezdettől fogva olyan emberként van bemutatva, mint aki teljesen az Urat közvetíti, aki fogantatásától kezdve teljesen az Úré. A meghívása is ezt támasztja alá. Az elővételezett szummárium pedig így jellemzi: „Sámuel felnőtt és vele volt az Úr, és nem hagyta, hogy egyetlen szava is meghiúsuljon (hogy szava a földre hulljon) (1Sám 3,19). Kifejezetten állítja Sámuel első könyve, hogy Saul birtokolja az Úr Lelkét: „Amikor Saul meghallotta a hírt, leszállt rá az Úr Lelke, és nagy haragra gerjedt" (1Sám 11,6). De az ellenkezőjét is megismerjük: „Az Úr Lelke elhagyta Sault, s egy gonosz lélek zaklatta, az Úr küldte (1Sám 16,14). Dávid fölkenésekor pedig ezt halljuk: „Attól a naptól eltöltötte Dávidot az Úr Lelke, Sámuel meg útra kelt és elment Rámába" (1Sám 16,13). S hasonlóan: „Az Úr Lelke szól általam, az ő szava van nyelvemen, Izrael Istene mondta nekem, Izrael sziklája szólt. (2Sám 23,2–3). Dávid elfogadja Isten kezéből az átkot is. Simi átkozza Dávidot, ő így felel katonájának, aki meg akarja ölni az átkozódót: „Hagyjátok, hadd átkozódjék. Ha az Úr meghagyta neki: Átkozd meg Dávidot, akkor ki kérheti számon, miért tesz ilyet?" (2Sám 16, 10). Mind Sámuel, mind Saul, mind Dávid a Lélek emberei. Sámuel a jövendőbe lát, de a jövendő az Úr kezében van, s nem maga a próféta alakítja. Sőt ahogyan az Úr elveti Héli házát, ugyanúgy problémás Sámuel házának folytatása is. Ugyanabban a cipőben jár, mint Héli. Héli fiai ugyanis nem az apjuk útján járnak, ahogyan láttuk a kultikus és talán a szexuális vétség esetében. De hasonló a helyzet Sámuellel is. „Amikor Sámuel megöregedett, a fiait tette meg Izrael bíráivá. Az idősebbik fiát Joelnek hívták, a fiatalabbat Abijának. Beersebában ültek törvényt. De fiai nem az ő útjain jártak, a maguk hasznát nézték, ajándékot fogadtak el, és kiforgatták a törvényt. Ezért Izrael vénei összegyűltek, elmentek Sámuelhez Rámába, és azt mondták neki: »Nézd, megöregedtél, fiaid meg nem a te útjaidon járnak. Adj nekünk királyt, hogy kormányozzon minket, amint ez minden népnél szokásban van«" (1Sám 8,1–5). Azaz a gyermekek nevelése se Hélinek, se Sámuelnek nem sikerül. Saul háza is tragikusan végződik, de Dávid háza is hasonló tragédiákat él át, s ahogyan jeleztük, Achija próféta szavai abba az irányba mutatnak, hogy Dávid királysága is átmegy Jerobeámra. Saul esetében különös esemény az endori halottidéző asszonynál tett látogatása (1Sám 28,7–25). E jelenet megrázó, de lényegében a megidézett Sámuel nem mond többet, mint már életében is mondott, hogy az Úr elvetette Sault (16–19). S ahogyan tragikusan végződik – egy csatában Héli házának elbukása – ugyanúgy egy csatában bukik el a Gilboa hegye mellett Saul nemzetsége is. Közösek a szereplők abban, hogy az Úr kiválasztotta őket, a Lélek emberei voltak, s ilyen értelemben sugalmazottak is. De ez nem örökre, minden időkre szólt. Csak maga az Úr örökkévaló. A követei gyarló, botladozó emberek voltak a kiválóságaikkal együtt, s ezt nagyon realista módon mutatják be a történeti könyvek. Megmutatkozik ez abban is, hogy az igazi főszereplő maga az Úr. Tanulmányunk elején, a bevezető összefoglalóban, említettem, hogy Isten inkább a háttérben van, s csak ritkán avatkozik be közvetlenül az eseményekbe. A narratív vizsgálódások során a szereplők között azonban kitérnek az Úr szerepére és annak boncolgatására is.[19]

Isten a cselekmények kiváltója[20]

Érdekes lehet annak vizsgálata: milyen szerepet tölt be JHWH könyvünk első két fejezetében, és egyáltalán az áldozatbemutatással kapcsolatos szövegekben. Az első eklatáns példa Ábel és Kain áldozata (Ter 4). Az Úr kedvezően tekint Ábelére, s nem tetszik neki Kain áldozata. A mai ember pontosan fordított magatartást várna el az Úrtól – gondoljunk a ma általános pozitív állat-kultuszra. Az Úr azonban fordítva cselekszik, rátekint Ábel áldozatára, Kainéra pedig nem. Nagyon szűkszavú a Biblia megjegyzése. Az Úr még szóváteszi Kain lehorgasztott fejét, azaz benne fortyogó indulatot. A történet testvérgyilkossággal végződik. A konfliktus kiváltója úgy tűnik, maga az Úr. Hasonló problémával találkozunk Jób könyvének az elején is. Az Úr dicsekvése váltja ki a Sátán irigységét s Jób megpróbáltatásait. Hanna és Pennina konfliktusának kiváltó oka, hogy az Úr meddővé tette, bezárta Hanna méhét. S mivel nem születhet gyermeke, így vetélytársnője, Pennina lenézi és megveti. Sőt az áldozatbemutatáskor robban ki igazában ez a lappangó rivalizálás a két asszony között, amelyet Elkána megpróbál elsimítani. A nyílt veszekedés nem fajul tettlegességig. S Hanna másféle megoldást kínál, mint Kain, de mást is, mint Ráchel, aki különféle praktikákat vet be, hogy gyermeke szülessen (Ter 30). Azt a tényt, hogy Istenhez fordul, csak mellékesen jegyzi meg: „Isten megemlékezett Ráchelről. Isten meghallgatta és megnyitotta méhét. Fogant és fiút szült. Így szólt: „Isten elvette gyalázatomat." Ezért Józsefnek nevezte, s közben ezt mondta: „Az Úr adjon még egy fiút hozzá." (Ter 30,22–24). Az Úr tehát úgy cselekszik, ahogyan nem várnánk. S olyan ellentéteket, szenvedéseket hoz létre, amelyeket éppen tőle nem várnánk. S nagyon sokszor feje tetejére állítja az eseményeket. E tekintetben Hanna éneke (2,1–10) a kulcs Isten működésének stratégiájára.

Kocsi György

Irodalomjegyzék

Acroyd, Peter R,: The First Book of Samuel, The Cambridge Bible Commentary ont he New English Bible, General Editors P. R. Acroyd, A.R.C. Leaney, J. W. Packer, Cambridge, At The University Press, 1971. ISBN 0 521 09635 9 paperback

Bar-Efrat, Shimon: Das Erste Buch Samuel, Ein narratologisch-philologischer Kommentar, Aus dem Neuhebräischen übersetzt von Johannes Klein, Verlag W. Kohlhammer GmbH. Stuttgart, 2007.,

Beiträge zur Wissenschaft vom alten und Neuen Testament, Neunte Folge, (Szerk. W. Dietrich und H. Balz, Heft 16 (Der ganzen Sammlung Heft 176). ISBN 978-3-17-019965-1.

Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatam Clementiam Nova editio, Curavit Aloisius Gramatica, Vatican, 1951.

CAQUOT, André et de Robert Philippe: Les livres de Samuel, Commentaire de l'Ancienn Testament / 6, Labor et Fides, Geneve, 1994, ISBN2-8309-0703-5.

DIETRICH, Walter und Naumann, Thomas, Die Samuelbücher, Erträge der Forschung, Band. 287, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1995, ISBN 3-534-10027-1.

DIETRICH, Walter: Samuel, 1Sam 1–12, Biblischer Kommentar, Altes Testament, Begründet von Martin Noth † Fortgeführt von Siegfried Herrmann † und Hans Walter Wolff † in Verbindung mit Arndt Meinhold, Werner H. Schmidt und Winfried Thiel † (Szerk. Beate Ego, Friedhelm Hartenstein und Udo Rüterswörden, Bd. VIII/1. Neukirchener Verlagsgesellschaft mbH, Neukirchen-Vluyn, 2011.

JOSEPHUS, Flavius: A zsidók története, Európa Könykiadó kiadó, Budapest, 1980. 2. kiadás, Görög eredetiből fordította: Dr. Révay József, Válogatta és az utószót írta Hahn István. A szöveget az eredetivel egybevetette és a jegyzeteket összeállította Karsai György.

JOSEPHUS, Flavius: The New complete works of Josephus / Flavius Josphus; translated by William Whiston; commentary by Paul L. Maier, Published by Kregel Publications, Grand Rapids, MI 49501, ISBN 08254-2948-X Az angol fordítás teljesebb, mint a magyar, mert a bibliai idők történetét is hozza Josephus elbeszélésében 1–10. könyv. A magyar kiadás a 11. könyvvel kezdődik.

KLEIN, Ralph W.: 1Samuel, World Biblical Commentary 10, General Editors: David A. Hubbard, Glenn W. Baker † Editor, Old Testament: John D. W. Watts. Word Books Publisher, Waco Texas, ISBN 0-8499-0209-6.

LOHFINK, Norbert: Haragos visszatekintés az államra (Előadások a Sámuel és Királyok könyveinek választott kulcsszövegeiről. Héber szószedettel), fordította és a szószedetet készítette: Kocsi György, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2005. ISBN 963 361 722 7.

MCCARTER P. Kyle, JR.: 1Samuel, A New Translation with Introduction, Notes & Commentary, The Anchor Bible Commentary vol 8. Doubleday & Company, INC. Garden City, New York, 1980, ISBN 0-385-06760-7.

RAHLFS, Alfred: Sepuaginta, Duo volumina in uno, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1935, 1979, ISBN 3-438 05121-4.

SCHROER, Silvia,: Die Samuelbücher, Neuer Stuttgarter Kommentar Altes Testament 7, (Szerk.) Christoph Dohmen, Verlag Katholisches Bibelwerk GmbH, Stuttgart, 1992, ISBN 3-460-07071-4 .

STOEBE, Hans Joachim, Das erste Buch Samuelis, Gütersloher Verlagshaus, Gerd Mohn, 1973, Kommentar zum Alten Testament, Bd. VII/1Begründet von Ernst Sellin, (Szerk. Wilhelm Rudolph, Karl Elliger, Franz Hesse und Otto Kaiser, ISBN 3-579-04278-5.

STOLZ, Fritz, Das erste und zweite Buch Samuel, Zürcher Bibelkommentare/Altes Testament 9, (Szerk.) Georg Fohrer, Hans Heinrich Schmid und Siegfried Schulz, Theologischer Verlag Zürich, 1981. ISBN 3-290-14726-6.

TAMÁS, Aquinói: Summa theologiae I–II. q. 38.
In: https://isidore.co/aquinas/summa/FS/FS038.html#FSQ38OUTP1

JEGYZETEK

1 Shimon Bar-Efrat, 1Samuel 11.

2 Shimon Bar-Efrat, 1Samuel 12.

3 E. Tov, Der Text der Hebräischen Bibel, 101: „Im Altertum und im Mittelalter wurde die Bibel in verschiedene Sprachen übersetzt, darunter vor allem ins Griechische, Aramäische, Syrische, Lateinische und Arabische. Diese Übersetzungen sind von großer Bedeutung für die Textkritik der Hebräischen Bibel."

4 Itt a Szent István Társulat által kiadott katolikus Biblia változatát használjuk, 5. kiadás 2013.

5 W. Dietrich, Samuel, 1Sam 1,12., 17.: „Der Ausdruck מָנָה אַחַת אַפַּיִם ist schwierig. Schon *S* versteht den Dual אַפַּיִם als »doppelt«; so auch Ges.-B. und HALAT 74 s.v. אַף (»Nase, Zorn«). *T* spricht von einem »ausgewählten« (בחיר) Stück. Was Hanna erhält zeichnet sich also entweder durch Quantität oder durch Qualität aus. (R. Hunziker-Rodewald weist mich auf folgende etymologische Referenzen hin, die eher an die Quantität denken lassen: akk. EA *appunama,* akk. *appuna* »obendrein, außerdem«; ugarit. *apnk/aphn* »dann, daraufhin«; reichsaram. *'pm* »still, moreover«; äga. אפם »still«.).

6 Shimon Bar-Efrat, Das Erste Buch Samuel, 66.: „Überzeugender ist die Auslegung von Josef Kara: „אפים bedeutet פי שניים - ‚zweifach'… פיים ohne Aleph bedeutet פי שניים – ‚zweifach'. Das Aleph ist eine verbesserung dieses Wortes. פי allein bedeutet ‚ein Teil'. Wenn man also פי שניים sagt, meint man zwei Teile. Ebenso, wenn man sagt, meint man zweifach, also eine zweifache Portion. Warum? Weil er Hanna liebte" Also: Hanna erhielt auch eine Portion, aber diese war doppelt so groß.

7 καὶ ὡς ἐκοιμίζον τάς γυναικάς τάς παρεστωσάς παρά τὴν θύραν τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου.

8 et quomodo dormiebant cum mulieribus,quae observabant ad ostium tabernaculi.

9 Sajnos a magyar kiadás, a korábbi és a legújabb is kihagyja ezt a részt. Az angol fordítást használva így fordítom: „Éli fiai vétettek az embereknek kijáró igazságban és az Istennek kijáró tiszteletadásban, és semmiféle gonoszságtól sem tartózkodtak. Némelyek ajándékát egyszerűen elvették, mint ami őket illeti munkájuk tiszteletdíjaként. Másoktól erőszakkal vették el. Vétkesek voltak az asszonyokkal folytatott tisztátalanság bűne miatt is, azokkal az asszonyokkal, akik jöttek Istent imádni a szentélyhez. Némelyeket hízelgéssel vettek rá a kéjelgésre. Másokat erőszakkal. Ismét másokat megvesztegetéssel és csábítással. Valójában életük egész folyama nem más volt, mint zsarnokság". (Jewish Antiquities, 5, 339)

10 Például : R. W. Klein, 1Samuel 21. P. Kyle McCarter, 1Samuel 77, 81. Ellenkezőleg Stolz, Stoebe, P. R. Ackroyd, A. Caquot et Ph de Robert.

11 R. P. Ackroyd, The First Book of Samuel, 36

12 2Kir 23,7: „És lerontá a férfi paráznák házait, amelyek az Úr háza mellett voltak, és amelyekben az asszonyok kárpitokat szőttek az Aserának".

13 Hasonlóan vélekedik Silvia Schroer, Die Samuelbücher, 45–46: „Die Kritik an sexuellen Ausschweifungen gerade der Priester knüpft an prophetische Traditionen an (vgl. Hos 4,1–14)".

14 P. K. McCarter, 1Samuel 81: „It is couched in the technical terminology of the priestly legislation of the Tetrateuch (cf. Exod 38,8) and effectually links the present situation with the incident in Num 25,6–15 (see Cross, *CMHE,* 201–203). The interpolation may have arisen from annotation by a post-Exilic scholar, who recognized in both stories etiologies of the ascendancy of the priestly descendants of Aaron (Zadok) over those of Moses (Abiathar).

15 N. Lohfink, Haragos visszatekintés az államra 122: „a Dtr I számára Salamon utódja Jerobeám – a Nátán-orákulum síkján is – nem pedig Rechabeám! Ez igen világos lesz az Achija-orákulum csúcspontján".

16 Josephusnál Héli pontosan tudja, hogy mit imádkozott Hanna, mivel elmondja neki: „Mivel túlságosan sokáig merült el imájában, Éli főpap, aki a templomsátor előtt ült, részegnek gondolta, és felszólította, hogy távozzék. De az asszony azt felelte neki, hogy csak vizet ivott, és amiatt szomorkodik, mert gyermektelen, és emiatt imádkozott Istenhez. Erre a főpap megvigasztalta: azt mondta neki, hogy csak bízzék, mert Isten gyermekkel ajándékozza meg".

17 „Respondeo dicendum quod lacrimae et gemitus naturaliter mitigant tristitiam… Et propter hoc, quando homines qui sunt in tristitiis, exterius suam tristiam manifestabant vel fletu aut gemitu vel etiam verbo mitigatur tristitia." Summa theologiae I–II. q. 38. https://isidore.co/aquinas/summa/FS/FS038.html#FSQ38OUTP1

18 Dietrich, Walter und Naumann, Thomas, Die Samuelbücher, 11–14.

19 W. Dietrich, 1Sámuel 1,12, 24–25. o.

20 Így látja Brueggemann is, „Yahweh is the key actor in the narrative", 37. 1Samuel 1, A Sense of Beginning, in: ZAW 102, 33–48, Berlin, de Gruyter, 1990.

PROFÉTIZMUS ÉS KULTUSZ A PAPI HAGYOMÁNYBAN

Malakiással a fogság után lezárult a próféták kora. Ennek legfőbb okai a babiloni fogsággal felértékelődött „beteljesülés-kritérium” és az üdvprófétákkal szembeni bizalmatlanság, valamint a Tóra formálódó tekintélye, ami Mózes és a törvény tekintélye alá tagolta be a próféciát. A perzsa kor békéje és a Júdeától elvárt lojalitás szintén nem kedvezett a profétizmus fennmaradásának. Az élő, orális prófécia így fokozatosan elhalt, ha nem is szűnt meg teljesen. A dtr. / eszkatologikus körök a múlt prófétáinak neve alatt, írásban ápolták tovább a prófétai hagyományt, míg a papi körök a Kr. e. 3. századra sikeresen tagolták be az orális, élő kijelentést a kultusz fennhatósága alá. A tanulmány a Pentateuchos papi szövegei és az 1–2Krón alapján a témának erre az utóbbi szegmensére koncentrál.

With Malachi, the age of the prophets ended after the captivity. The main reasons for this are the “fulfilment criterion” and the distrust of the prophets of salvation, that became more valuable during the Babylonian captivity, as well as the emerging authority of the Torah, which classified prophecy under the authority of Moses and the law. The peace of the Persian period and the loyalty expected from Judea were also not conducive to the survival of prophetism. Living, oral prophecy thus gradually died out, if not completely ceased. The dtr. / eschatological circles continued to nurture the prophetic tradition in writing under the name of the prophets of the past, while the priestly circles successfully integrated the oral, living utterance under the authority of the cult by the 3rd century BC. Based on the priestly texts of the Pentateuch and 1–2 Chronicles, the study focuses on this latter segment of the topic.

Malakiás könyvének záradéka szerint a kései fogság utáni korban lezárult az íróprófétáék kora, és a zsidóság az utolsó időkben visszatérő Illésig már nem számolt újabb próféták színre lépésével (Mal 3,22–24). Vajon mi vezetett el idáig? Hiszen a fogság előtt és alatt, de egy darabig még azután is a profétizmus Izráelben az isteni akaratközlés egyik meghatározó, gazdag irodalmat termő formája volt.

Lehetetlen a változást egyetlen okra visszavezetni. A legfőbb mozgatórugók között szerepel az üdvprófétákkal szembeni általános bizalmatlanság, ami a fogság korától vette a kezdetét, valamint az ún. „beteljesülés-kritérium”, ami csak a történelem szintjén igazolt prófétáknak szavazott bizalmat – mindkettőnek Jeremiás könyvének dtr. átdolgozásai vetették meg az alapját. A könyvvallás felé elmozduló judaizmus egyre inkább csak a múlt nagy alakjait tudta érvényes kijelentések közvetítőinek elfogadni, a Tóra formálódó tekintélye pedig a mózesi törvények szolgálóleányává fokozta le a próféciát. Úgy tűnik, hogy a perzsa kor békéje és a Júdeától is elvárt lojalitás kényszere szintén nem kedvezett a kontrollálhatatlan, krízishelyzetekben színre lépő karizmatikusoknak. Mindezek miatt a próféciaközvetítés orális formája háttérbe szorult, ha nem is szűnt meg teljesen. A második szentély korában a papok sikeresen tagolták be a kultusz keretei közé azt, ami megmaradt belőle, a konkurens deuteronomista és eszkatológikus körök pedig már csak a múlt prófétáinak neve alatt, írásban ápolhatták a prófétai hagyományt.[1]

A folytatásban ennek a szerteágazó a kérdéskörnek egyetlen szegmensét szeretném kiemelni: a profétizmus fokozatos betagozódását a kultusz tekintélye alá.

1. A Pentateuchos papi hagyományrétegei és a profétizmus viszonya

A profétizmus jelensége már a fogság előtti korban is jóval szorosabban kapcsolódhatott a kultuszhoz, mint ahogy azt az Ószövetség klasszikus próféta-képe alapján gondolnánk. A Kisprófétáék közül valószínűleg a kultuszprófétákhoz sorolható a fogság előtt Náhum, Habakuk, Zofóniás és Jóel, majd a fogság után Haggeus és Zakariás. Papi származású az utóbbi mellett (vö. Neh 12,4.16) két nagypróféta, Jeremiás és Ezékiel, s az utóbbi igehirdetésében a papi tradíció jelenléte vitán felül áll.[2]

A fogság és a korai fogság utáni kor körülményei között a Pentateuchos papi hagyományrétege (P) a helyreállítás reményét a honfoglalás előtti kor idealizált emlékére építette fel.[3] Az ősatyákkal kötött „örök szövetség” megelőzi a Sínai-hegyi szövetséget, és annyiban árnyalja azt, hogy kizárja Izráel végérvényes elvetését: ez a szövetség lesz az alapja Izráel helyreállításának. Istennek a célja a világgal a jeruzsálemi áldozati kultusz megalapítása volt: Ő a szent sátorban, majd a templomban van jelen, itt jelenti ki a maga akaratát, és Izráel vétkei esetében itt, a kultusz révén lesz kiengesztelhető. A királyság intézményével szemben,

amely csúfosan elbukott, a teokrácia az ideális kormányzati forma, amit Isten a főpapon, illetve a papi hierarchián keresztül valósíthat meg.[4] Kétségtelen, hogy a fogság előtti korban a profétizmus a királyság intézményével is szoros kapcsolatban állt: a próféták egy része a király közvetlen tanácsadója (Dán, Nátán, Ézsaiás, vö. 1Kir 22), s mint ilyen a monarchia egyik támasza volt. Ráadásul a prófétai iratok a papság legfőbb riválisainak, a deuteronomista mozgalomnak képezték az eszmei forrásait. Mindez a papi köröket a prófétaság intézményének alapos átgondolására késztette. Teljesen negligálni azt nem tudták, de talán nem is akarták: ehelyett – a kultuszpróféták fogság előtti hagyományához visszakapcsolódva – betagolták a kultusz és a papság tekintélye alá.

Ez teljesen nyilvánvaló már magában a szent sátor koncepciójában is. Ez a sátor a „találkozás", illetve a „kijelentés sátra" (Ex 27,21; 28,43; 29,4kk; 30,20; 39,32 stb.). Miután elkészült és felavatásra került, Isten Mózeshez is csak a sátorban beszélt (vö. Lev 1,1), a szövetség ládájának fedeléről, a két kerúb közül (Ex 25,22),[5] itt adva neki a Sínai-hegyi kijelentés egy jelentős részét (Lev–Num). Itt lehetett Istennel találkozni, így magának Mózesnek is ide kellett kijönnie, ha az Úrral akart beszélni (Ex 29,42, vö. 33,7–11).

A profétizmus kultusz alá rendelését a papi szerzők egyéb módon is kifejezésre juttatták. A P előtti hagyomány Mózes elhívását klasszikus prófétai elhívás-történetként ábrázolja (Ex 3,1–4,17). A papi változat ugyan követi ennek a mintáját, ám kifejezetten azt mondja, hogy kettejük közül Áron, az idősebb testvér a „*próféta*" (7,1b.7), aki a nehéz beszédű Mózesnek a fáraó előtt a szóvivője lesz (Ex 7,1kk) – Blenkinsop szerint a történet nem más, mint a papi körök prófétai igényének etiológiája.[6] Ugyanebbe az irányba mutat az is, hogy Mózes átadja Áronnak a botját, s így a fáraó előtt a „*sok jelet és csodát*" nem ő maga, hanem Áron hajtja végre (Ex 7,3b, vö. 7,8–13 stb.)[7] – nyíltan szembefordulva a dtr. hagyománnyal, ami ezt kizárólag Mózesnek tulajdonította (Deut 34,11k, vö. Ex 4,21).[8] Kétségtelen, hogy a történetben Áron végig alárendelt szerepet játszik az „*istenként*" felette álló Mózes oldalán (7,1a), ami egyben azt is kifejezi: a papi hagyományréteg szerint a főpapnak/papi köröknek mint „prófétának" a feladata a mózesi kijelentés applikálása a mindenkori jelen számára (7,2, vö. Neh 9,26).[9]

A papi hagyomány a Mózes utáni korra sem próféták megjelenését várja, hanem a főpapot tekinti az isteni akaratközlés „hivatalos" csatornájának: ő az, aki, akárcsak egykor Mózes, a szentélyben Isten színe elé léphet, magát Izráelt reprezentálva, de egyben közben is járva érte.[10] A főpap öltözetének fontos része a *hósen*, ami „*a döntések közlésére*" szolgál (Ex 28,15.29–30), azaz amiben a sorsvetésre szolgáló úrímot és *tummím*ot tartják (28,30, vö. Lev 8,8), s amin keresztül a főpap „*Isten színe előtt*", azaz a szentélyben megtudakolja az Úr akaratát, meghozva „*az Izráel fiait érintő döntéseket*" (28,30, vö. Bír 20,27k; 1Sám 14,36–46; 23,9–12). A Deut 33,8–11 betétdala általában a léviták, a fogság utáni Ezsd–Neh könyve (Ezsd 2,63 par. Neh 7,65) pedig a főpap legfontosabb feladatának kifejezetten az úrímmal és *tumím*mal való döntéshozatalt tartja.[11]

A Pentateuchos, illetve az Enneateuchos (Gen – 2Kir) P utáni, de papi szemléletű betoldásai Mózes öt könyvén belül ugyanezt a meggyőződést tükrözik. A Num 11,16–30 P előtti alaprétege 70 elöljáróról szól, akik Mózes lelkéből kapnak, hogy együtt hordozhassák vele a nép terhét. Egy kései továbbírás szerint azonban (11,25b–29) a rájuk kiáradó lélek nem csak a vezetés karizmájával (11,25a), hanem a prófétálás képességével ruházza fel őket, s így amikor a lélek a szent sátorban kiáradt rájuk, prófétálni kezdenek (11,25b). Azt, hogy e versek szerint nem csak extázisról, hanem prófétai kijelentések közvetítéséről van szó, világosan mutatják Mózes szavai, aki a Jóel 3-at idézve azt kívánja, bár az egész nép osztozna ebben velük.[12] Csak két férfi nem megy ki közülük a sátorhoz, s ezek a nép körében kezdenek prófétálni, s amikor erről Józsué döbbenettel értesül, azonnal arra kéri Mózest, hogy hallgattassa el őket (11,28k).[13] Az utóbbi epizód világosan mutatja, hogy a prófétálás az Úr Lelkének (vö. 11,29b) adományával áll összefüggésben. Szerzője szerint ugyanakkor a prófétálás egyetlen legitim helyszíne a „szent sátor intézménye",[14] azaz a templom, és Mózes (azaz a kortárs dtr. és prófétai hagyomány) tekintélye is csak annyit tud vele elfogadtatni, hogy e szabály alól – szemben majd az utolsó időkkel (vö. a Jóel 3-ra történő utalást a 11,29b-ben) – a jelenben csak ritka kivételek lehetnek.[15]

S végül a szintén P utáni Num 27,15–23 szerint[16] Mózes az utódja, Józsué mellé odarendeli Eleázár főpapot, aki a papi Ex 28,30 értelmében az úrímmal kér majd döntést Józsuénak az Úrtól, hogy „*a kapott parancs szerint induljon majd a harcba, és a kapott parancs szerint térjen haza Izráel fiaival, az egész közösséggel együtt.*" (27,21). A világi vezető mellett, illetve felett[17] tehát – szemben a dtr. koncepcióval – a papi körök elképzelései szerint nem egy próféta áll, hanem a mindenkori főpap,[18] aki egyetlen legitim közvetítője Isten akaratának.

A Pentateuchos papi hagyományrétege, illetve annak későbbi, papi szemléletű kiegészítései tehát a karizmatikus profétizmust a kultuszhoz kötik, és tekintélyében (Mózes, valamint) a főpap, illetve a klérus alá rendelik. Az alkalmilag elhívott, a kultusszal pedig gyakran kritikus próféták rendszerét – Max Weber kifejezésével élve – „a papság örökletes karizmája" váltja fel.[19] De talán még ennél is tovább mehetünk: úgy tűnik, a papi körök a Lélek szabad, de kiszámíthatatlan adományánál megbízhatóbbnak tekintették a mózesi Törvényt és

a főpap intézményét, aki, a sorsvetés eszközének birtokában, szabadon érvényesíthette az isteni akaratközlés felett a klérus ellenőrzését.

2. Próféták a Krónikák könyvében

A Krónikák könyve Kr. e. 300 körül állhatott elő, és osztja a papi irat kultikus beállítottságát. Meggyőződése szerint Izráel története valójában a jeruzsálemi kultusz története, ahol a nép mint gyülekezet sorsa aszerint alakul, hogy mennyiben gondoskodik a Dávid által létesített templomi istentiszteletről. A Papi irattal szemben azonban a mű nem az áldozó papok, hanem a léviták körében született, s így a lévitáknak a forrásszövegeinél mind a laikusok, mind az ároniták rovására több jogosítványt biztosít, és több dicséretet is tartogat.[20] Érthető tehát, hogy amikor a Krónikák szerzője továbbviszi a profétizmus kultusz alá való betagolásának koncepcióját, ebben a főpap helyett a lévitáknak tulajdonítja a meghatározó szerepet.

A Krónikás számára a próféta *par exellence* nem Mózes, hanem Dávid király, akit egy helyen egyenesen a prófétai titulussal „Isten emberének" nevez (2Krón 8,14). Dávidnak a „Lélek adja át" az építendő Templom „tervrajzát" (*tabnít*), felszerelésének leírását, sőt a papok és a léviták szolgálatának rendjét is (1Krón 28,11–19), ahogyan hajdanán Mózesnek is megmutatta az Úr a szent sátor „modelljét" (szintén *tabnít*, lásd Ex 25,9.40; 27,8).[21] A mű ezt a tervrajzot „*az Úr kezéből származó írás*"-nak nevezi (28,19), „*az Isten ujjával írt kőtáblára*" (vö. Ex 31,18) emlékeztetve az olvasót, ami hasonló összefüggésben, a szent sátor elkészítésére vonatkozó rendelkezések záradékában áll.[22] Az itt használt *jad JHWH 'al…* kifejezés, akárcsak máshol (2Kir 3,15: Elizeus; Ez 1,3; 3,14 stb.: Ezékiel), itt is a prófétai inspiráció kifejezésére szolgál.[23] A Krónikás tehát Dávidot a korábban élt Mózessel, a régi sátorszentély prófétájával, valamint az őt követő Ezékiellel emeli egy kategóriába, aki majd a második templom látnoka lesz (Ez 40kk).[24]

A Krónikás meg volt győződve arról, hogy a léviták osztoznak Dávidnak ebben az adományában. Az 1Krón 25,1kk szerint a templomi énekesek szolgálatára Dávid és emberei „Ászáf, Hémán és Jedútún fiai közül" azokat választották ki, „*akik citerával, lanttal és cintányérral szoktak prófétálni* (*hannibb'ím*)" (1. v., ugyanígy a 25,2.3).[25] A templomi énekesek e három csoportjának vezetője mind megkapja valahol a műben a „király látnoka" prófétai megnevezést (Ászáf: 29,30, vö. 25,2; Hémán: 25,5, Jedútún: 35,15).[26] Ez már csak azért is érdekes, mivel egyébként ez Gádnak, Dávid egyik prófétájának az állandó titulusa (lásd pl. 2Sám 24,11 par. 1Krón 21,9; 2Krón 29,25.29).

A Krónikás tehát nem tesz kevesebbet, minthogy a templomi lévita-énekeseket azonosítja a prófétákkal, őket megtéve – saját korában – a profétizmus legitim örököseinek.[27] Amikor ezt teszi, egyrészt nyilván, akár a Pentateuchos papi anyaga, a kultuszpróféták hagyományához kapcsolódik vissza, másrészt arra az általános ókori elképzelésre épít, miszerint a zene a prófétai extázis egyik eszköze, illetve hogy a művészi inspiráció és a profétizmus végső soron egy tőről fakad.[28] A 2Krón 29,30 továbbmegy ebben az azonosításban, és a léviták által énekelt zsoltárokat „*Dávidnak és Ászáf látnok szavainak*" nevezi – azaz végső soron próféciának.

Rudolp azt gondolja, hogy a léviták „prófétálása" a Krónikák szerint lényegében a kultikus zenében és a zsoltáréneklésben merült ki.[29] Ám hogy ez nem így van, világosan mutatja a 2Krón 20 este. Ez a beszámoló egészében a Krónikás alkotása, aminek megírása során nem kellett a forrásaihoz igazodnia – így a prófétasággal kapcsolatban nyilván mindenben a saját elképzeléseit, illetve korának gyakorlatát fejezhette ki.[30] A történet szerint amikor Jósáfát király hírét veszi, hogy a móábiak és az ammóniak hatalmas sereggel ellen támadtak, böjtöt hirdet az országban, majd a népet panaszistentiszteletre gyűjti Jeruzsálembe. Itt a király imádságban viszi Isten elé a panaszát, és a közbelépését kéri. Ekkor „*kiáradt az Úr lelke a gyülekezet jelenlétében*" Jahazíélre, aki „Ászáf fiai közül való lévita volt" (14. v.), s ő egy prófétai követ-formulával bevezetve adja át a gyülekezetnek Isten bíztató üzenetét (14–17. v.). A prófétai kijelentésre a király és a gyülekezet leborulással és imádattal válaszol, „*a keháti és kórahi léviták pedig fölálltak, és egyre hangosabban dicsérték az Urat, Izráel Istenét*" (19. v.). A történetben a kultikus környezet teljesen világos, a közvetített kijelentés prófécia-jellegéhez nem fér kétség, a közvetítő a templomi énekesek közül való, a próféciája pedig nem azonos a többi lévita magasztaló zengedezésével.[31] Azt, hogy a léviták itt a próféták örökségét viszik tovább,[32] világosan mutatja az is, hogy a Krónikás ezzel a történettel a Királyok könyvéből egy Elizeus-elbeszélést cserélt le (vö. 2Kir 3,9–20):[33] talán nem véletlen, hogy abban Elizeus egy lantot kérve segíti magát transzba (3,15) – azaz a zene és a prófécia közötti kapcsolat abban a történetben is nyilvánvaló.[34] S hogy mekkora súlyt tulajdonít a Krónikás a prófétáknak, azt jól mutatja éppen e történet folytatásában Jósáfát buzdítása: „*Higgyetek Istenetekben, az Úrban, és megmaradtok! Higgyetek prófétáinak, és boldogultok!*" (2Krón 20,20)

Ha megvizsgáljuk a lévita Jahazíél, vagy a Krónikák további prófétáinak az igehirdetését, a Sám–Kir könyveihez képest érdekes hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg. A deuteronomista körök ítélethirdetői helyett a Krónikákban a próféták ugyanis intő, buzdító, megtérésre hívó prédikátorokká válnak, akik a megmásíthatatlan isteni ítélet deklarálása helyett „argumentativ beszéddel" meggyőzni igyekeznek,[35] ahogy ezt valóban teszik a fogság utáni templomi próféták, elsősorban mondjuk Haggeus és Malakiás. Ugyancsak fontos

észrevenni, hogy a Krónikákban szereplő prófétai beszédek a Tóra és a korábbi prófétai iratok szellemét és szóhasználatát követik, s így valójában – Gerstenberger szavaival élve – „aktualizált, a tradíció mélyéről merített isteni üdvígéretek”.[36]

S végül érdemes röviden arra is kitérni, hogy a Krónikák könyve tizenhárom esetben a prófétákat valamilyen irattal hozza összefüggésbe, azt állítva, hogy az egyes királyok történetét a kortárs próféták jegyezték le könyvekbe.[37] Két utalásunk is van arra, hogy ezek az iratok a Krónikás szerint már nem önálló művek, hanem beemelték őket egy átfogó nagy történeti munkába (2Krón 20,34 és 32,32), ami nyilvánvalóan azonos a kanonikus Sám–Kir könyveivel.[38] Kétségtelen, hogy e prófétai iratokra utalva a Krónikák igyekszik a kanonikus forrásainál informáltabbnak mutatkozni, ami az azoktól való eltéréseit próbálja elfogadhatóvá tenni. Ugyanakkor a Krónikás ezekkel a hivatkozásaival a régi prófétákból történetírókat csinál,[39] és fordítva: általában a történetírást, s benne nyilván a saját művét is, a prófétai hagyomány legitim örökösévé teszi.[40] S valóban, a Krónikás célja művével nyilvánvalóan ugyanaz, mint amit benne feladatként a prófétákra kiosztott: az elbeszélésen keresztül buzdítani, Isten és akarata melletti elköteleződésre bírni, az izráeli hagyományok és a kultusz melletti megmaradásra ösztönözni.

A Krónikák szerint tehát a prófétaság részben az ősi hagyományokat ihletett módon applikálni képes, megtérésre hívó és hitre buzdító lévita hitszónokokban él tovább, részben pedig az ősi hagyományokat ihletett módon applikálni képes, megtérésre hívó és hitre buzdító történetírókban. A Lélek általi inspiráció immár nem kontrollálhatatlan helyen és személyekben új kijelentés formájában jelentkezik, hanem a hagyomány értő, adaptálásában, amely kontrollált körülmények között, a kultusz ékes rendjébe tagolva valósul meg. Isten most is szól a népéhez, de amit tudnia kell, valójában a Tórában és a korábbi prófétai hagyományban már mind adott: amire Izráelnek szüksége van, az az értő és megbízható, inspirált interpretáció.

Kustár Zoltán

Irodalom:

Allen, L. C.: *The First and Second Books of Chronicles*, in: The New Interpreter’s Bible. Volume III, Abingdon Press, Nashville, 1998, 297–659.

Beentjes, P. C.: *Constructs of Prophets and Prophecy in the Book of Chronicles*, in: Grabbe, L. L. – Nissinen, M. (ed.): Constructs of Prophecy in the Former and Latter Prophets and Other Texts, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2011, 21–40.

Becker, J.: *1 Chronik* (NEB 18), 2. Auflage, Echter Verlag, Würzburg, 1998.

Becker, J.: *2 Chronik* (NEB 20), Echter Verlag, Würzburg, 1988.

Blenkinsopp, J.: *Prophecy and Canon. A Contribution to the Study of Jewish Origins*, University of Notre Dame Press, Notre Dame – London, 1977.

Curtis, E. L. – Madesn, A. A.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Chronicles* (ICC), T. & T. Clark, Edinburgh, 1976.

Dozeman, T. B.: *The Book of Numbers*, in: The New Interpreter’s Bible. Volume II, Abingdon Press, Nashville, 1998, 1–268.

Galling, K.: *Die Bücher der Chronik. Ezra, Nehemia* (ATD 12), Evangelische Verlagsanstalt, Berlin, 1958.

Gerstenberger, E. S.: *Prophetie in den Chronikbüchern: Jahwes Wort im zweierlei Gestalt?*, in: Hartenstein, F. u.a. (Hg.): Schriftprophetie. Festschrift für J. Jeremias zum 65. Geburtstag, Neukirchener, Neukirchen-Vluyn, 2004, 351–367.

Gillingham, S.: *New Wine and old Wineskins: Three Approaches to Prophecy and Psalmody*, in: Day, E. J. (ed.): Prophecy and Prophets in Ancient Israel, T&T Clark, New York – London, 2010, 370–390.

Hoblík, J.: *Der Streit um die Prophetie. Drei Studien* (THEOS 103), Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2012.

Japhet, S.: *I and II Chronicles: A Commentary* (The Old Testament Library), Westminster John Knox Press, Louisville – London, 1995.

Kustár Z.: *A Krónikák könyve. A mű előállása, tanítása, szövegállományának és kanonikus forrásainak szinopszisa* (DÓTTF 2), Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2002.

Kustár Z.: *A Pentateuchos forrásművei. Elkülönített szövegállományuk, valamint azonosításuk a Pentateuchos kanonikus formájában M. Noth munkássága alapján* (DÓTTF 5), Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2005.

Lange, A.: *Vom prophetischen Wort zur prophetischen Tradition. Studien zur Traditions- und Redaktionsgeschichte innerprophetischer Konflikte in der Hebräischen Bibel* (FzAT 34), Moor Siebeck, Tübingen, 2002.

L’Heureux, C. E.: *Számok könyve*, in: Thorday A. (főszerk.): Jeromos Bibliakommentár. I. kötet: Az Ószövetség könyveinek magyarázata, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2002, 155–172.

North, R.: *A Krónikás: A Krónikák 1–2 könyve, Ezsdrás és Nehémiás könyve*, in: Thorday A. (főszerk.): Jeromos Bibliakommentár. I. kötet: Az Ószövetség könyveinek magyarázata, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2002, 559–614.

Noth, M.: *Das zweite Buch Mose. Exodus* (ATD 5), Vandenhoech & Ruprecht, Göttingen, 1965.

Rózsa H.: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Szent István Társulat, Budapest, 2016.

Rudolph, W.: *Chronikbücher* (HzAT 21), J.C.B. Mohr ’Paul Siebeck’, Tübingen, 1955.

Scharbert, J.: *Exodus* (NEB 24), 2. Auflage, Echter Verlag, Würzburg, 2000.

Schmidt, L.: *Das 4. Buch Mose. Numeri. Kapitel 10,11–36,13* (ATD 7,2), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004.

Schmidt, W. H.: *Exodus. Lieferung 1* (BK II/2.1), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1974.

Schniedewind, W. M.: *The Word of God in Transition: From Prophet to Exegete in the Second Temple Period* (JSOTSup 197), Sheffield Academic, Sheffield, 1995.

Seebass, H.: *Numeri. 2. Teilband. Numeri 10,11–22,1* (BKAT IV/1), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2003.

Willi-Pein. I.: *Das Buch vom Auszug. 2. Mose* (Kleine Biblische Bibliothek), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1988.

Jegyzetek

1 A témához lásd Joseph Blenkinshop, Armin Lange és Jiří Hoblík alábbi írásait: Blenkinshop: *Prophecy an Canon* (1977); Lange: *Vom prophetischen Wort zur prophetischen Tradition* (2002); Hoblík: *Der Streit um die Prophetie* (2012).

2 Lásd az adott prófétai iratok alatt pl. Rózsa: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe* (2016).

3 A Pentateuchos papi hagyományrétegének elkülönítésében ugyan továbbra is konszenzus van a kutatók között, ám az erősen vitatott, hogy önálló forrásművel vagy a P előtti anyag szerkesztői átdolgo-

zásával, esetleg a Pentateuchos szerkesztőjének munkájával van-e benne dolgunk, lásd RÓZSA: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe* (2016), 142–144. A „papi hagyományréteg" megnevezés előnye, hogy e kérdésben használójának nem szükséges állást foglalnia.

4 Lásd RÓZSA: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe* (2016), 140–156.

5 SCHARBERT: *Exodus* (2000), 103.

6 BLENKINSHOP: *Prophecy an Canon* (1977), 77.

7 Az Ex 7,1–13 papi besorolásához lásd NOTH: *Exodus* (1965), 42, és pl. SCHARBERT: *Exodus* (2000), 35k; KUSTÁR: *A Pentateuchos forrásművei* (2005), 211.

8 Ugyanígy a papi eredetű Zsolt 105,26kk. Az Ex 4,21 dtr. karakteréhez lásd pl. SCHMIDT: *Exodus* (1974), 319. Schmidt ugyancsak meggyőzően érvel amellett, hogy az Ex 7,1–7 tudatosan kapcsolódik a dtr. nyelvezetéhez, ám úgy, hogy teológiájában korrigálja azt, lásd i.m., 319k.

9 SCHMIDT: *Exodus* (1974), 325.

10 WILLI-PLEIN: *2. Mose* (1988), 192.

11 Lásd WILLI-PLEIN: *2. Mose* (1988), 189; SCHARBERT: *Exodus* (2000), 110k. NOTH: *Exodus* (1965), 181, és pl. SCHMIDT: *Numeri* (2004), 171, szerint a főpap a fogság utáni korban a sorsvetést már nem gyakorolta. Ha ez igaz is lenne, azzal, hogy a főpap a sorsvetés kellékeit szimbolikusan a szíve, azaz az ószövetségi felfogás szerint a döntések szerve fölött viseli (Ex 28,29), a szöveg őt ugyanúgy az isteni akaratnyilvánítás letéteményeseként mutatja be.

12 SCHMIDT: *Numeri* (2004), 27.

13 A Num 11 mind hagyománytörténeti, mind redakciótörténeti szempontból összetett szövegegység. A manna és a pusztai zúgolódás történetének egyik (talán későbbi) epizódjaként hetven vén ahhoz kapta a lélek ajándékát, hogy Mózessel együtt hordozzák a nép terhét (11,14–17.24–25a.30). Ezt a 25b–29 versekben egy késői, papi jellegű kiegészítés egészíti ki a táborban maradt két férfi motívumával, és értelmezi át a lélek adományát a profétizmus adományaként. Ez utóbbi későbbi, mint a Deut 18,9kk, és időben a Jóel 3,11 közelében állhatott elő (vö. 29b. v.), lásd SEEBASS: *Numeri* (2003), 34–40.52k. Némileg másként SCHMIDT: *Numeri* (2004), 19–23.27k, aki a 11,25b-t még a vénekről szóló eredeti kiegészítés részének tekinti, s benne a „prófétálás" alatt a karizma kiáradását jelző extázist érti (vö. 1Sám 10).

14 Lásd SEEBASS: *Numeri* (2003), 52, hasonlóan DOZEMAN: *Numbers* (1998), 105k.

15 BLENKINSHOP: *Prophecy an Canon* (1977), 77. Hasonlóan L'HEUREUX: *Számok könyve* (2002), 161, aki szerint azonban a történet éppen a profétizmus függetlenségéért küzdő körök munkája, és „arra szolgál, hogy megóvja a prófétai szolgálat függetlenségét azoktól, akik azt intézményi ellenőrzés alá vonnák."

16 A Num 27,15–23 a Pentateuchos papi hagyományrétegén belül egy későbbi kiegészítés, ami a Pentateuchos és Józs könyvének összekapcsolását szolgálja, lásd M. Noth alapján KUSTÁR: *A Pentateuchos forrásművei* (2005), 298. Másként némileg SCHMIDT: *Numeri* (2004), 166–168, aki csak az Eleázárra utaló 19., 21. és 23b verseket tekinti a papi alaprétegben kései kiegészítésnek.

17 SCHMIDT: *Numeri* (2004), 171.

18 L'HEUREUX: *Számok könyve* (2002), 169.

19 Idézi őt BLENKINSHOP: *Prophecy an Canon* (1977), 85.

20 Lásd KUSTÁR: *Krónikák* (2002), 24–26; RÓZSA: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe* (2016), 783–784.

21 Dávidhoz mint prófétához lásd még 1Krón 17,17; 2Krón 8,14 („*Dávid, az Isten embere*", vö. Neh 12,36); 29,25; 35,15, illetve 2Sám 23,1–7. Ez az elképzelés aztán a későbbi hagyományban kiteljesedik, lásd 11QPs^{a} és az Újszövetség, ehhez GILLINGHAM: *Prophecy and Psalmody* (2010), 371.

22 Az Ex 31,18-ra való tudatos visszautaláshoz lásd pl. NORTH: *A Krónikás* (2002), 573. Valószínű, hogy az „inspirált tervrajz" képzetére az Ez 40kk nagy templomlátomása is hatással volt, lásd RUDOLPH: *Chronikbücher* (1955), 188.

23 CURTIS–MADSEN: *Chronicles* (1976), 299. Az 1Krón 28,18-ban említett „aranykerúbok kocsija" is Ezékiel látomásainak hatását mutatja, lásd ALLEN: *Chronicles* (1999), 462.

24 ALLEN: *Chronicles* (1999), 462; TUELL: *Chronicles* (2001), 108k.

25 Így a Károli-Biblia (1908); a Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat (2003), a Zürcher-Bibel (2007), a Luther-Bibel (1984), hasonlóan a Szent István Társaság (2011) bibliafordítása. Másként a protestáns Újfordítás (1990) és annak 2014-es revíziója: „prófétai ihlettel játszottak". Az, hogy a Krónikák a *nb'* igét itt nem valamilyen más, tompított értelemben használja, mutatja a 2Krón 20,37, ahol a szó hagyományos értelmében áll a Krónikák saját anyagában.

26 BECKER: 1 *Chronik* (1998), 100.

27 Lásd pl. GALLING: *Chronik* (1958), 73; BECKER: 1 *Chronik* (1998), 100; KUSTÁR: *Krónikák* (2002), 31.43; GERSTENBERGER: *Prophetie in den Chronikbüchern* (2004), 357; HOBLÍK: *Streit um die Prophetie* (2012), 116k.

28 Így BLENKINSOPP: *Prophecy an Canon* (1977), 134. A zene és a profétizmus kapcsolatához az Ószövetségben lásd pl. 1Sám 10,5; 2Kir 3,15 és Zsolt 49,2–5.

29 Lásd RUDOLPH: *Chronikbücher* (1955), 170k. Hasonlóan CURTIS–MADSEN: *Chronicles* (1976), 276; ALLEN: *Chronicles* (1999), 446; TUELL: *Chronicles* (2001), 102.

30 Így GERSTENBERGER: *Prophetie in den Chronikbüchern* (2004), 357, illetve HOBLÍK: *Streit um die Prophetie* (2012), 116k.

31 Lásd így pl. BECKER: *2 Chronik* (1988), 65; GERSTENBERGER: *Prophetie in den Chronikbüchern* (2004), 356; HOBLÍK: *Streit um die Prophetie* (2012), 116k. BEENTJES: *Prophets and Prophecy* (2011), 23, szerint saját anyagában a Krónikás a felvonultatott kijelentésközvetítők között két kategóriát különböztet meg: a prófétát és a lélektől inspirált „követet" (vö. 2Krón 36,15k); ez azonban sem a 2Krón 36 idézett részlete, sem a lévitáknak kiosztott prófétai titulusok alapján sem valószínű.

32 Így kifejezetten GALLING: *Chronik* (1958), 261, aki hangsúlyozza: itt nem egy, a léviták közül elhívott prófétáról, hanem a próféták helyébe lépő léviták egyikéről van szó, illetve BECKER: *2 Chronik* (1988), 65.

33 GALLING: *Chronik* (1958), 126; BECKER: *2 Chronik* (1988), 64.

34 A léviták és a próféták azonosításának a Krónikákban további jeleit is láthatjuk. Saját anyagában a Krónikás egy Zekarjá nevű prófétát is szerepeltet, aki a főpap fia, és próféciája helyszínén, a templomban szenved mártírhalált (2Krón 24,20–22). A 2Kir 23,2 szerint akkor, amikor Jósiás megújította népével a szövetséget, felolvastatva előttük a megtalált törvénykönyvet, a papok mellett a próféták is jelen voltak. Ám a Krónikák a parallel beszámolójában (2Krón 34,30) a „próféták" szót a „léviták" szóval helyettesíti, lásd KUSTÁR: *Krónikák* (2002), 31, 141. lábjegyzet; BECKER: *1 Chronik* (1998), 100. Így a tendencia annak ellenére világos, hogy a Krónikák a saját anyagában hat olyan személyről tudósít, akik megkapták valamelyik prófétai titulust, de nem papi származású, illetve hogy a lélek által inspirált, alkalmi küldöttek sem mind léviták vagy papok nála, lásd BEENTJES: *Prophets and Prophecy* (2011), 26.

35 Így GERSTENBERGER: *Prophetie in den Chronikbüchern* (2004), 353–355; KUSTÁR: *Krónikák* (2002), 43.

36 GERSTENBERGER: *Prophetie in den Chronikbüchern* (2004), 354k. Hasonlóan pl. SCHNIEDEWIND: *Word of God* (1995), 127; JAPHET: *I & II Chronicles* (1995), 716; TUELL: *Chronicles* (2001), 108k; BEENTJES: *Prophets and Prophecy* (2011), 29.32–34.

37 Lásd Sámuel látnok, Nátán próféta és Gád látnok története (1Krón 29,29: Dávidról) — Nátán próféta története, a silói Ahijjá próféciája és Jedó látnoknak Jeroboámról, Nebát fiáról írt látomása (2Krón 9,29: Salamonról) — Semajá próféta és Iddó látnok története (2Krón 12,15: Roboámról) — Iddó próféta midrása (2Krón 13,22: Abijjáról) — Jéhúnak, Hanáni fiának történetei, amelyeket fölvettek az Izráel királyairól szóló könyvbe (2Krón 20,34: Jósáfátról) — „megírta Ézsaiás próféta, Ámóc fia" (2Krón 26,22: Uzzijjáról) — Ézsaiás prófétának, Ámóc fiának a látomása = Ézsaiás könyve (2Krón 32,32: Uzzijjáról) — A látnokok /Hózaj?/ beszédei (2Krón 33,19: Manasséról).

38 Lásd KUSTÁR: *Krónikák* (2002), 14k.

39 Így BEENTJES: *Prophets and Prophecy* (2011), 32.

40 Lásd KUSTÁR: *Krónikák* (2002), 15.

JOSEPHUS FLAVIUS ÉS ALEXANDRIAI PHILÓN INSPIRÁCIÓTANA

Josephus Flavius és Alexandriai Philón Mózes törvényadói, papi és prófétai ihletettségére alapozza a maga inspiráció-tanát, s mint ahogyan azt – bár eltérő hangsúllyal – mindenik zsidó kegyességi irányzat vallja, hogy a Tóra vitathatatlanul inspirált és csalatkozhatatlan.

Mivel a Tóra vitathatalanul inspirált mindketten vallják, hogy a Tóra, a prófétai és egyéb iratok értelmezése is Isten általi ihletettséggel lehetséges. Viszont ez az értelmezés írástudói tanulást és jártasságot is feltételez. A farizeus irányzat elkötelezett tagjaként Josephus meggyőződése, hogy ez az irányzat gyakorolja a leghelyesebben az írások magyarázatát. Philon pedig, akinek szemlélete az egyiptomi therapeuták kegyességével mutat nagy hasonlóságot, nemcsak a farizeusi – Josephus szavaival a sztoikusokéhoz hasonló – mértékletesség feltételéhez kapcsolja az inspirált írásmagyarázatot, hanem az aszketikus életvitelhez.

Die Inspirationslehre von Josephus Flavius und Philon von Alexandrien gründet sich auf die gesetzgebende, priesterliche und prophetische Inspiration von Mose. Jede Lehre von beiden Richtungen der jüdischen Frömmigkeitsrichtung bekennt – zwar mit differierter Betonung – die unbestreitbare Inspiriertheit und Unfehlbarkeit der Thora.

Da die Thora unbestritten inspiriert ist, bekennen beide, daß die Thora und auch andere Schriften nur durch göttliche Inspiration zu deuten möglich sind. Aber diese Deutung setzt schriftkundige Vorbereitung und Erfahrung voraus. Josephus, als verpflichtetes Mitglied der pharisäischen Richtung ist überzeugt, daß die Schriften am richtigsten von dieser Richtung gedeutet werden. Aber Philon, dessen Ansicht der Frömmigkeit der ägyptischen Therapeuten ähnelt, knüpft die inspirierte Schriftdeutung nicht nur an die Bedingung der Mäßigkeit, die – mit Josephus Worten gesagt bei den Stoikern geübt wird – sondern er verbindet die Schriftdeutung mit der asketischen Lebensweise.

1. Josephus Flavius inspiráció-tana

Josephus Flavius (Kr. u. 37/38–100), Mátyás fia „tekintélyes nemzetség", „ősi papi család", „a 24 papi rend legelső osztályából és ennek is a legelőkelőbb törzséből" származott. *Önéletrajzá*ban azt írja magáról, hogy rendkívüli műveltségre tett szert, s kiváló emlékezőtehetségével és értelemével vitathatatlanul túlszárnyalta kortársait. Nem restelli leírni, hogy már zsenge ifjúkorában csodagyermekként magasztalták: már tizennégyéves korában azzal tűnt ki, hogy a főpapok és a város elöljárói gyakran fordultak hozzá útbaigazításért a törvény magyarázatát illetően. (Ezt olvasva önkéntelenül és meglepődve a tizenkét éves Jézusra asszociálunk.) Tizenhat éves korában határozta el, hogy megismerkedik korának farizeus, szadduceus és esszénus kegyességi irányzatával, három esztendőn át Bannus tanítványaként kóstolt bele az esszénus jellegű és aszketikus pusztai remeteségbe, hogy aztán tizenkilenc éves korában a farizeus irányzat szellemében döntsön a nyilvános szereplés mellett (*JosVita* 1–2 [1–12]).[1]

Josephus tudatában volt adottságainak, tájékozottságának, az elsajátított ismeretei által is szerzett tekintélyének és képességeinek, viszont nem nevezi magát prófétának, noha álomban nyer eligazítást, és megjövendölte Vespasianusnak, hogy hamarosan császár lesz, majd pedig fia, Titus is (*JosVita* 41 [208–211] 507–508); *Bell* III. 8,3. [352] 250–251; III. 8,9 [401] 255). Tudniillik Jotapa bevétele után, amikor a rómaiak felfedezik rejtekhelyét, „eszébe jutott álomlátása, amelyben Isten feltárta előtte [προεσήμαινεν; προσημαίνω – *előre jelezni, jósolni, megjelenteni*] a zsidók küszöbön álló pusztulását és a római császárok sorsát" (*Bell* III. 8,3 [351] 250). Majd önmagáról harmadik személyben beszélve így folytatja:

> „Josephus ugyanis értett az állomfejtéshez, még az Isten kétértelmű kijelentéseit [τὰ ἀμφιβόλως ὑπὸ τοῦ θείου λεγόμενα] is meg tudta fejteni, mert pap volt és papnak fia, tehát jól ismerte a szent könyvek jövendöléseit." (*Bell* III. 8,3 [352] 250.)

Ez az idézet, illetve fordítása tisztázásra szorul. A görög szövegben olvasható τὰ ἀμφιβόλως ὑπὸ τοῦ θείου λεγόμενα betű szerint így hangzana: *az Isten által kétértelműen mondottak.* Az ἀμφιβόλως határozószónak van *kétségesen, kétértelműen* jelentése, és ez beleillik a szövegösszefüggésbe. Melléknévi formáját a *Bell* VI. 5,4-ben ([312–313] 423) olvashatjuk, ahol Josephus a felkelők váradalmáról ír:

> „De leginkább belehajszolta őket a háborúba egy kétértelmű jövendölés [χρησμὸς ἀμφίβολος], amelyet ugyancsak a szent iratokban találtak, tudniillik, hogy ebben az időben valaki az ő országukból elnyeri a világuralmat. Ezt valamelyik honfitársukra vonatkoztatták, és sok írástudó is tévedett ennek a jövendölésnek a magyarázatában, mert a jóslat arra vonatkozott, hogy Vespasianus lesz az uralkodó, akit Judaeában kiáltottak ki császárnak."

Josephus itt Dániel könyvének jövendöléseire utal (vö. *Ant* X. 11,7 [263–281] 440–442), és az ἀμφιβόλως itt nem a betű szerinti *kétségesség*et, *bizonytalanság*ot jelenti, hiszen Josephus Istentől ihletettnek tekintette Dániel könyvét, hanem azt, hogy ez az Isten által tudtul adott jövendölés *rejtélyes*, és azt a beavatottak tudják helyesen megfejteni, értelmezni. Itt Josephus a pogány szóhasználatból kölcsönzi a χρησμός kifejezést egy olyan Istentől kapott jövendölés

leírására, amely egy Isten által ihletett szent iratban maradt fenn. Ez a kifejezés viszont nem teljesen idegen az Újszövetségtől, mert a kifejezés χρηματίζω[2] igei változatát a Szentlélekhez kapcsolva is olvashatjuk a Lk 2,26-ban:

> [Simeon] „Azt a kijelentést kapta a Szentlélektől [κεχρηματισμένον ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου], hogy nem hal meg addig, amíg meg nem látja az Úr Krisztusát.[3]

Josephus tehát azt juttatja kifejezésre, hogy ő helyesen tudta értelmezni az Isten által ihletett szent iratokat, ugyanis az ő értelmezése teljesedett be, s így álomfejtése, illetve írásértelmezése is Isten Lelkének vezetése által született. Akárcsak Dániel próféta, ő is álmot lát és azt értelmezi. Ugyanakkor a Lélek ihletésére ismeri fel Isten szándékát, és azt is, hogy Isten prófétai küldetésre választotta ki őt. Ugyanis Jotapa bevétele után mondott álomfejtéséhez ezeket a mondatokat fűzi:

> „Éppen ebben az órában megszállta az Isten lelke [ἔνθους γενόμενος], s miközben felidézte magában nemrégiben látott borzalmas álmait, halkan imádkozott Istenhez, és így szólt: »Mivel elhatároztad, hogy megtöröd a zsidó népet, amelyet te alkottál, mivel a szerencse a rómaiak mellé állt, és te az én lelkemet választottad ki, hogy hirdessem a jövendőt: megadom magamat a rómaiaknak, és életben maradok. De téged hívlak tanuul, hogy nem mint áruló, hanem mint a te szolgád megyek át hozzájuk.«" (*Bell* III. 8,3 [353] 250–251.)

Mielőtt arról beszélnék röviden, hogy Josephus milyen szókészlettel írja le a Lélek általi ihletettséget, következtetést vonnék le az eddig elhangzottak alapján.

Josephus olyan tekintélyes papi család sarjadékaként mutatkozik be, akinek Isten álomlátásban tárja fel a jövendőt. Nemcsak az álomfejtéshez ért, hanem Isten rejtélyes szavait, kijelentéseit is helyesen tudja megfejteni.

Az álmok és az inspirált írások, próféciák értelmezése és aktualizálása szintén csak az Istentől kapott inspiráció által válik lehetségessé számára. Viszont kiválasztott személyként nem csupán a Lélek közvetlen megszólítása által jut Isten kijelentéséhez, hanem – a Lélek vezetése mellett – az Írásokat is tanulmányozza s az írott hagyományra és az értelmezési hagyományra is támaszkodik.[4] Mint a farizeusi irányzat elkötelezett követője meg is van győződve afelől, hogy a leghelyesebben értelmezi és magyarázza az írásokat.[5]

Amikor Isten Lelke megszállja Josephust a szorult helyzetben, felidézi álmait, és a jövendő felismerésén túl teológiailag értelmezi népe és a maga helyzetét: Isten kényszeríti térdre saját választott népét, és ő ad hadiszerencsét a rómaiaknak. Most pedig még inkább megbizonyosodik afelől, hogy amit Isten ihletésére kapott, nem hallgathatja el, hanem hirdetnie kell a jövendőt, bármily szomorú is az, mert Isten erre választotta ki. Ezért elveti a hősies halál, és azzal a céllal akar életben maradni, hogy Istent szolgálja a rómaiak között.

Az ihletettség kifejezései Josephusnál

A már előbb idézett *Bell* III. 8,3-ban azt olvassuk, hogy Josephust „megszállta az Isten lelke". A görög szövegben itt nem a számunkra ismerős bibliai kifejezés, illetve kifejezésmód áll, tudniillik például a héber szövegbeli וְצָלְחָה עָלָיו רוּחַ יְהוָה, illetve az ennek megfelelő LXX-i καὶ ἐφαλεῖται[6] ἐπὶ σὲ πνεῦμα κυρίου (1Sám 10,6),[7] hanem a γενόμενος ἔνθεος – *akkor Istentől ihletett, elragadott lett,* amit Révay a biblikus kifejezésmóddal fordított: „megszállta az Isten lelke". A szövegösszefüggés alapján Josephus itt nem esik extatikus révületbe, hanem tudatos állapotban jut el felismeréseire a Lélek jelenlétében.

Az ἔνθεος/ἔνθεους melléknév nem LXX-i kifejezés, s feltűnő, hogy Josephus ugyanezt használja Saul extatikus prófétálására is, amikor az 1Sám 10,6-ból szabadon idézi Sámuel szavait: „Akkor megszáll az Isten lelke [γενόμενος ἔνθεος – *ihletett, elragadott leszel*] s jövendölni fogsz" προφητεύσεις (*Ant* VI. 4,2 [56] 228). És az is feltűnő, hogy ugyanezt a kifejezésmódot találjuk *A zsidók történeté*ben is, ahol Josephus az 1Kir 18,45–46 alapján fogalmaz:

> „A király azonnal Jezráhelbe ment. Rögtön utána élsötétedett az égbolt, tele lett felhőkkel s hatalmas vihar és zápor keletkezett. *A próféta pedig, akit megszállt az Isten* [ὁ δὲ προφήτης ἔνθεος γενόμενος], a király kocsija mellett futott egészen Jezráhel városáig." (*Ant* VIII.13,6 [345] 364).[8]

A Josephus által leírt Bálám-narratívban több olyan kifejezést is olvashatunk, amely közvetlenül vagy közvetve utalnak az ihletettségre. Miután az angyal feltartóztatta Bálámot, végül mégis megengedi neki, hogy Bálákhoz menjen, de ezzel megszorítással: „[...] csak azt *mondhatod*, amit én *mondok* neked!" (4Móz 22,35) HB: וְאֶפֶס אֶת־הַדָּבָר אֲשֶׁר־אֲדַבֵּר אֵלֶיךָ אֹתוֹ תְדַבֵּר; LXX: πλὴν τὸ ῥῆμα, ὃ ἐὰν εἴπω πρὸς σέ, τοῦτο φυλάξῃ λαλῆσαι. A héber és görög szöveg egyértelműen mondásról beszél, ezt viszont Josephus így meséli el:

> „Bálám most vissza akart fordulni, de Isten azt parancsolta, hogy folytassa útját és Bláknak hirdesse majd azt, amit ő Isten sugall neki [αὐτὸς κατὰ νοῦν αὐτῷ ποιήσειε – ő az elméjében fog *előidézni* számára]." (*Ant* IV.6,3 [111] 149.)

Tovább pedig azt olvassuk Bálámról, hogy „átszellemülten jövendölt" (Révay), azaz *ihletet állapotban jövendölt* [ἐπεθείαζεν], éspedig úgy, hogy *nem volt önmagánál* [οὐκ ὢν ἐν ἑαυτῷ], és „teljesen eltöltötte Isten Lelke" (Révay), pontosabban: *mint akit legyőzött, hatalmába kerített* [νενικημένος] *Isten Lelke.* Amikor pedig Bálák dühösen ráripakodik amiatt, hogy nem átkot, hanem áldást mondott Izráel népére, Bálám ekképpen magyarázza az ihletettséget:

> „Ó Bálák, gondold meg, vajon tőlünk függ-e, hogy mit mondjunk és mit hallgassunk el, ha Isten Lelke megszáll bennünket? [ὅταν ἡμᾶς τὸ τοῦ θεοῦ λάβῃ πνεῦμα;] Mert ilyenkor ő beszél belőlünk, azt, amit ő akar, s anélkül, hogy tudnánk róla." (*Ant* IV.6,5 [119] 150.)

Bálám történetében a ὑποτίθημι – med.: *meghagyni, közölni, sugallni* ige is kifejezi Isten sugallatát (*Ant* IV.6,5 [122] 150), és ugyanezt olvashatjuk még Kórah, Dátán és Abírám lázadásának történetében (4Móz 16), amelybe Josephus egy Mózes szájából elhangzott imádságot épített be az elbeszélésbe. Mózes így könyörög Istenhez:

„[...] aki a törvényhozás gondolatát sugalltad [ὁ νόμων ἡμῖν ἐπίνοιαν ὑποθέμενος] [...]: jöjj, ó, mindenek Ura [...].” (*Ant.* IV. 3,2 [46] 140.)

Szintén a Bálám történetében fordul elő ὑπαγορεύω – *diktálni, megjelenteni; titkon hírül adni, sugallni* ige a következő mondatban:

„Mert tehetetlenek mindazok, akik a maguk erejéből akarják megjósolni a jövőt az embereknek; nem azt hirdetik, amit Isten sugall nekik [ὡς μὴ ταῦθ᾽ ἅπερ ὑπαγορεύει τὸ θεῖον λέγειν], hanem ellene szegülnek Isten akaratának.” (*Ant* IV. 6,5 [122] 140.)[9]

*A Zsidók történeté*nek azon fejezete, amelyben Josephus azt beszéli el az 1Sám 19 alapján, hogy Saul miként tört Dávid életére, szintén tartalmaz olyan ihletettséget leíró kifejezéseket, amelyek lényegesek témánk szempontjából. Dávid Sámuelhez menekült, de Saul tudomást szerzett hollétéről, és három rendben is követeket küldött utána, hogy fogják el őt, de mindannyian prófétai révületbe estek.

„[...] amint megérkeztek, próféták gyülekezetébe kerültek, megszállta őket Isten Lelke [τοῦ θείου μεταλαμβάνουσι πνεύματος – betű szerint: *részesedtek Isten Lelkéből*] és maguk is prófétáin kezdtek.” (*Ant* VI. 11,5 [222] 250.)

Ezt a héber szövegben így olvassuk:
וַתְּהִי עַל־מַלְאֲכֵי שָׁאוּל רוּחַ אֱלֹהִים, a LXX-ban pedig ekképpen: καὶ ἐγενήθη ἐπὶ τοὺς ἀγγέλους τοῦ Σαουλ πνεῦμα θεοῦ (1Sám 19,20). Erre maga Saul is elment Sámuelhez:

„Mikor Saul odaért hozzá, megszállta a lélek, úgy hogy elvesztette eszméletét [ὑπὸ τοῦ πολλοῦ πνεύματος ἐλαυνόμενος ἔκφρων γίνεται – betű szerint: *a heves Lélektől hajtatva eszméletlen lett*]: levetkőzött és egész nap és egész éjjel úgy hevert ott a földön Sámuel és Dávid szeme előtt.” (*Ant* VI. 11,5 [223] 250.)[10]

Az *Apion ellen* című apologetikus írásában Josephus a történelemhamisítás vádja ellen is védekezik, és az irat magyar fordítója, Hahn István szerint szellemesen és találóan állítja szembe egymással „a bibliai szakrális és a görög profán, az isteni kinyilatkoztatást, avagy az emberi kutatást közvetítő, a tekintélyelvű és a vitatkozó-bizonyító-cáfoló történetírás módszereit”.[11] Ezért hadd idézzük őt magát. Mindenekelőtt azt adja tudtára ellenfeleinek, hogy elődei főpapokat és prófétákat bízták meg a feljegyzések készítésére, akik ugyanolyan, sőt még nagyobb gonddal készítették feljegyzéseiket, mint egyiptomiak és babiloniak, és hogy ezeket az írásokat a legnagyobb gondossággal őrizték meg. (*Ap* 1,6 [28–29] 8) Majd odébb így folytatja:

„[...] nálunk nem a saját szabad elhatározástól függ a feljegyzések készítése, és így közöttük ellentmondás sem lehetséges – hiszen mindent a próféták írtak meg, akik a legtávolabbi múltat is az isteni sugallatból ismerték [κατὰ τὴν ἐπίπνοιαν τὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ μαθόντων], saját koruk eseményeit pedig, úgy, ahogy azok történtek, hitelesen adták elő [...].” (*Ap* 1,6 [37] 10.)

Miután pedig megjegyzi a törvény, a próféták könyveinek és az egyéb iratoknak számát, még ezt írja:[12]

„A gyakorlat mutatja meg, miként közeledünk mi saját írásainkhoz. Bár roppant idő telt el azóta, sem hozzátenni, sem elvenni belőlük, sem megváltoztatni bármit is nem merészelt senki, mert minden zsidóban már születésétől fogva benne gyökerezik az a meggyőződés, hogy ezek Isten végzései [dogmata], hozzájuk kell ragaszkodni s értük szükség esetén örömest meg is halni. Sokan gyakran láthattak is olyan hadifoglyokat, akik kínzást és mindenféle halálnemet inkább vállaltak a színházakban, semhogy egyetlen szót is mondtak volna a törvényekkel és a hozzájuk tartozó iratokkal szemben!” (*Ap* 1,6 [42] 11.)

Ezek a sorok az 5Móz 4,2-vel csengenek össze:

„Semmit se tegyetek hozzá ahhoz, amit megparancsolok nektek, és semmit se vegyetek el belőle! Tartsátok meg Isteneteknek, az Úrnak parancsolatait, amelyeket megparancsolok nektek.”

És ugyanezt vallja az újszövetség utolsó, próféciás könyve:

„Ezek az igék megbízhatók és igazak, mert az Úr, a próféták lelkének Istene küldte el angyalát, hogy megmutassa szolgáinak mindezt, aminek hamarosan meg kell történnie. És íme, eljövök hamar: boldog, aki megtartja e könyv prófétai igéit.” (Jel 22,6–7)

„Én bizonyságot teszek mindenkinek, aki a prófécia eme könyvének beszédeit hallja: Ha valaki hozzátesz ezekhez, arra Isten azokat a csapásokat bocsátja, amelyek meg vannak írva ebben a könyvben; ha pedig valaki elvesz e prófétai könyv igéiből, attól Isten elveszi az osztályrészét az élet fájából, a szent városból és mindabból, ami meg van írva ebben a könyvben.” (Jel,18–19)

2. Alexandriai Philón inspiráció-tana

Philón (Kr. e. kb. 25/20 – Kr. u. 41/45 körül) előkelő alexandriai családból származott. Görög neveltetésben részesült. Amint ezt művei is tükrözik grammatikát, matematikát, zenét és retorikát tanult, ismerte a görög szépirodalmat, és járatos volt a filozófiában. Euszebiosz egyháztörténész (Kr. e. kb. 260–340) ezt írta róla.

„Ékes beszédű és gondolatokban gazdag, az isteni Írások értelmezésében magasztos és szárnyaló gondolkozású író volt Philón. Különféle és változatos magyarázatokat írt a szent könyvekről”[13]

Önmagáról viszont igen ritkán és nagyon keveset ír, és sajnos Josephus is, aki annyi mindent jegyzett le más személyiségekről, „kiábrándítóan szűkszavú”,[14] amikor csupán ennyit közöl róla:

„[...] ő vezette a zsidó küldöttséget és mint Alexander helytartó testvére, egyébként pedig mint kiváló filozófus is, nagyon híres ember volt.” (*Ant* XVIII. 8,1 [259], 807.)

Egyik életrajzi vonatkozású közlését a *De specialibus legibus* III. 1–6-ban olvashatjuk, amelyet azért idézek, hogy ez bevezetésül szolgáljon az ő inspirációról alkotott felfogásához. Ugyanis észrevételem szerint inspiráció-tanát az ő esetében is életmódjának, illetve az Alexandria mellett élt és magukat Mózes tanítványainak tekintő esszénusok, a therapeuták[15] iránt tanúsított szimpátiája összefüggésben kell látnunk.[16] Philón számára pedig Mózes az az egyedül-

álló kiválasztott, aki egy személyben „kiváló király, törvényhozó és főpap volt... és teljesen hiteles próféta is” (*De vita Mosis* 2,187).[17] Nem véletlen az sem, hogy külön könyvben dolgozta fel Mózes éltét, amelyben sok helyen esik szó az ihletettségről.

„[1.] Volt egy olyan időszak, amikor filozófiával, valamint a világ és a benne levő dolgok feletti szemlélődéssel [θεωρίᾳ] foglalkoztam, s a pompás, annyira óhajtott és valóban boldogító lélek szerzett gyönyörűséget nekem. Az örök isteni gondolatok és tanok társaságában éltem, s az volt minden örömöm, hogy telhetetlenül vágyakoztam utánuk, és soha nem tudtam betelni velük. Jelentéktelen vagy közönséges dolgokkal mit sem törődtem. Dicsőségnek vagy gazdagságnak avagy a test érzéki élvezeteinek ingóványaiba sem merültem; hanem úgy tetszett, örökre fölemelkedtem valami lelki elragadottság [ἐπιθειασμός[18]] távoli magasságába, és együtt lebegek a nappal, holddal, az égi világgal és az egész világmindenséggel.[19]

[2.] Akkor, igen, akkor tekintettem le onnan felülről az éteri magasságból, és feszülten, mintha csak valami lelki őrtoronyból figyeltem volna, szemügyre vettem minden földi dolog hatalmas színjátékát. Akkor fölöttébb boldognak mondtam magam, mint aki saját erőfeszítésem által mentesültem a múlandó lét nyomorúságos sorsától.

[3.] De már akkor leselkedett rám a legfájdalmasabb gonoszság, az erkölcsi jót gyűlölő irigység, amely hirtelen rontott rám, s nem volt nyugta addig, míg végül erőnek erejével le nem vont, hogy engem azután a politikával járó tépelődéseknek hatalmas tengerébe vessen. Most ezekben hányattatom annyira, hogy már ki sem tudok vergődni belőlük.

[4.] De ha nyomorúságba is jutottam, mégis szívemben hordozom a sóvárgást, amely már kora gyermekkori neveltetésem óta szilárd alapot vetett lelkemben, s amely engem mindenkor könyörületesen és részvéttel ragad meg, bátorságot ad és fölemel. Ezért lehetséges az, hogy amikor felemelem fejem és lelki szemmel ugyan homályosan látok – mert hát a szokatlan körülmények zavarossága árnylepelként vetül éleslátására –, de a nélkülözhetetlen dolgokat azért mégis csak megpillanthatom magam körül, gonoszságtól szabad és azzal össze nem vegyülő élet után törekszem vágyakozni.

[5.] Vajha váratlanul, csak egy rövidke időre is nyugtom és csendességem lehetne a politikával együtt járó zűrzavaroktól! Akkor majd szárnyra kelek a hullámok fölött, csaknem levegőbe röpülök hűs fuvallatain szállva annak a tudománynak, amely engem oly sokszor arra kényszerít, hogy megszökjem, mint valami kérlelhetetlen uraktól – nemcsak emberektől, hanem körülményektől is, amelyek innen is, onnan is zúgó patakokként zúdulnak reám –, hogy ezután csak velük, a tudományokkal társalogva éljek.

[6.] Persze ezekért is Istennek illik hálát adnom, hogy jóllehet özönnyi hullám zúdul reám, a mélység mégsem nyel el. Sőt felnyitom lelki szememet is, amelyről kétségbeesésemben azt hittem, már teljesen sérült ahhoz, hogy bár csak egy boldogító reménységet is lásson, és ismét lángra lobbanok a bölcsesség fényében, s az életet semmiképpen sem szolgáltatom ki a sötétségnek. Hát íme, ilyen módon bátorkodom társalogni Mózes szent fejtegetéseivel. De emellett arra is bátorkodom, hogy ezeket egyenként, s egyben mindazt, ami a többség előtt még ismeretlen, kifejtsem, és nyilvánosságra hozzam.”

Mindez összecseng azzal, ami a therapeuta életmódot jellemzi: kivonulás a világból (*De vita contemplativa* 18–24), a zavartalan szemlélődő, teoretikus, azaz az isteni igék, gondolatok feletti meditáló életmód gyakorlása a szent élet misztériumainak megélése érdekében (uo. 25–27), amely a lehető legnagyobb boldogság (uo. 90).

Philón kizárólag a Tóra magyarázatával foglalkozott, természetesen azon szemlélet szerint, hogy ez az Isten kijelentésének/kinyilatkoztatásának alapja, és ezt írja róla:

„Jól tudom, isteni kinyilatkoztatás [χρησμοί] mindaz, ami a szent könyvekben írva van, / isteni kinyilatkoztatás, amely Mózes által jutott el hozzánk.” (*De vita Mosis* 2,188)

És rögtön megkülönbözteti a kinyilatkoztatás három formáját, majd meg is magyarázza ezeket:

„[...] a szent igék első csoportját az Isten személyesen közölt szavai alkotják Isten prófétájának [Mózesnek] tolmácsolásában; a másodikat azok, melyeknek kinyilatkoztatása kérdés-felelet formájában történt (ἐθεσπίσθη; θεσπίζω[20] – itt: pass., *Istentől ihlet, sugallat által kijelentést, választ kapni*); a harmadikat, amelyeket személy szerint Mózes adott, midőn átjárta Isten lelke [ἐπιθειασάντος; ἐπιθειάζω] és önkívületi állapotba került [ἐξ αὐτοῦ κατασχεθέντος – *miközben birtokába vette, hatalmába kerítette, megihlette*].” (Uo.)

Az első forma teljesen Isten munkája, „kegyességének és jóságának bizonyítéka” (uo. 189).

A második „kevert jellegű” azaz „közös tevékenység eredménye”, mivel ebben az esetben a próféta egy konkrét helyzetben kéri Isten felvilágosítását „önkívületi állapotban” – ezt nyugodtan lehet így is fordítani: *ihletett állapotban* (ὁ προφήτης ἐνθουσιᾷ[21] πυνθανόμενος), Isten pedig válaszol neki (uo. 2,192). Ilyenről olvashatunk pl. 3Móz 24,15–23-ban, ahol Mózes egy istenkáromlás esetére nézve kéri Isten tanácsát (ld. uo. 2,193–203); és ugyanerről beszél Philón a *De vita Mosis* 2,176–181-ben, ahol Áron kiválasztását, vesszőjének kivirágzását beszéli el (vö. 4Móz 17,16–23): miután Istenhez könyörgött „a kinyilatkoztatás szavára fivérét választotta maga mellé főpapnak” (uo. 176., 177).

A harmadik pedig sajátosan a törvényhozó Mózesé: megkapja a jövőbe látás képességét [τῷ νομοθέτῃ, μεταδόντος αὐτῷ τοῦ θεοῦ τῆς προγωστιῆς δυνάμεος, ᾗ θεσπίει[22] τὰ μέλλοντα] (uo. 190). Példa erre *De vita Mosis* 2,250, ahol Philón megjövendöli megrémült népének, hogy az egyiptomi hadsereg belevész a Vörös-tengerbe:

„Prófétánk pedig – midőn látta, hogy a népet úgy hatalmába kerítette a félelem, mint valami kerítőháló a halcsapatot –, önkívületi állapotba került [οὐκέτ’ ὢν ἐν ἑαυτῷ], és Istentől megszállva a következőket jövendölte [θεφορεῖται[23] καὶ θεσπίζει τάδε] [...].”[24]

Visszatérve még arra, hogy Philón kizárólag a Tóra magyarázatával foglalkozott, feltétlenül szükséges megemlítenünk, hogy Istentől sugalmazottnak tekintette a törvények fordítását, amely ἑρμηνεία jelentéstartalma szerint *értelmezés, magyarázás, tolmácsolás, fordítás*. Ilyen értelemben a LXX-t fordítói, akik „a legtekintélyesebb zsidó férfiak" és „mind az ősi, mind a görög művetésben járatosak", „nem az isteni gondviselés akarata nélkül" kapják a megbízatást (*De vita Mosis* 2,32) „az Istentől sugalmazott törvények" lefordítására (τὸ πρᾶγμα θεσπισθέντας νόμους χρησμοῖς διερμηνεύειν· uo. 34).

„[...] ihletett állapotban prófétáltak [ἐνθουσιῶντες προεφήτευον], de nem különféleképpen, hanem mindnyájan ugyanazokkal a szavakkal és mondatokkal, mintha mindegyiküket egy láthatatlan ihletű sugalmazta volna [τὰ δ̓ αὐτὰ πάντες ὀνόματα καὶ ῥήματα, ὥσπερ ὑποβολέως[25] ἑκάστοις ἀοράτως ἐνηχοῦντος[26]]." (uo. 37)

Ezért aztán ekképpen nyilatkozik róluk:

„[...] tolmácsolóikat nem fordítóknak [ἑρμηνέας] nevezik, hanem szent tanítóknak és prófétáknak [ἱεροφάντας[27] καὶ προφήτας], akinek gondolkodásbeli világosságban sikerült fölvenniük a versenyt Mózes legtisztább szellemével." (uo. 40)

Amikor Philón Mózes törvényhozói képességéről [ἕξις – gyakorlás által szerzett *készség, képesség*[28]] ír, az erények (emberszeretet, igazságszeretet, a jó szeretete, és a hitványság gyűlölése) teljes elsajátítását emeli ki (uo. 2,8–9), ugyanis ezek nélkül nem írhatta volna meg a szent könyveket „Isten sugalmazása" (ὑφηγησαμένου θεοῦ – *Isten vezetése, utasítása, tanítása, tanácsolása*) szerint (uo. 2,11). Tehát Mózesnek, hogy törvényadó lehessen, erényesség előfeltételét is teljesítenie kellett.[29] Mielőtt azonban felment volna a hegyre, hogy ott a szent sátornak és kellékeinek majdan testet öltő testetlen ideáit szemlélje lelkével [τῶν μελλοντῶν ἀποτελεῖσθαι σωμάτων ἀσωμάτους ἰδεας τῇ ψυχῇ θεωρῶν· uo. 2,74].

„[...] mind testét, mind lelkét meg kellett tisztítania, tartózkodva minden szenvedélytől, sőt, érintetlenül őrizve magát mindentől, ami halandó természetű: ételtől, italtól, valamint a nemi kapcsolattól. Bár ez utóbbival már régóta nem gondolt, jóformán azóta, hogy először kezdett el prófétálni és esett átszellemült állapotba [ἀφ᾽ οὗ τὸ πρῶτον ἤρξατο πρφητεύειν καὶ θεοφορεῖσθαι] [...]." (uo. 2,69)

Aszkézis mint a lelki szemlélődés, azaz a meditáció feltétele és lélek általi megragadottság. Ugyanezek köszönnek vissza a magukat szüzességre is elkötelező egyiptomi therapeuták életvitelében (uo. 68.) és a szent iratok feletti elmélkedésükben, akik lemondanak javaikról, mindennek, testvérnek, gyermeknek, feleségnek, szülőnek, rokonságnak, baráti társaságnak és szülőföldnek hátat fordítva vonulnak vissza (*De vita contemplativa* 18), hogy remetekunyhóik monasztériumnak nevezett szentélyében a próféták istenihlette törvényei és mondásai [νόμους καὶ λογία θεσπισθέντα], valamint himnuszok felett böjtöléssel (uo. 34–35) is meditálva jussanak el a szent élet misztériumaira (uo. 25.) Számukra az önmegtartóztatás „lelki fundamentum", és erre „építik a többi erényt" (uo. 34), ahogyan ezt Philon Mózesről is elmondja.

Az Isten inspirálásával született szent iratok megértéséhez és magyarázatához szintén ihlet szükséges,[30] amelynek elnyerésére a therapeuták aszkézissel egybekapcsolt imádkozással törekszenek:

„Minden nap kétszer szoktak imádkozni: hajnaltájban és este [...], hogy égi világosság töltse el elméjüket; amikor pedig leáldozik a nap, azért, hogy a lélek teljesen felszabaduljon a nyugtalanító tapasztalatoktól és érzésektől [...]." (Uo. 27., lásd még 89.)

Viszont az inspiráció náluk nemcsak a szent iratok megértéséhez és magyarázatához kapcsolódik, ugyanis elmélkedés mellett „énekeket és himnuszokat is költenek Istenről mindenféle versmértékre és dallamra" (uo. 29.), és közös ünnepi összejöveteleiken elöljárójuk „Istennek költött dicséretet énekel, esetleg egy újat, amelyet saját maga szerzett, vagy valami régit a hajdani szerzőktől" (uo. 80.) Ennek előképe pedig Mózes és Miriám hálaadó éneke a Veres-tengeren való csodálatos átkelés után (2Móz 15,1–20). Philón ezt is az ihletettséghez kapcsolja, és így mondja el:

„Amikor pedig ezt a minden puszta szót, várakozást és elképzelést felülmúló dolgot látták és tapasztalták, a férfiak és nők egyaránt fel is lelkesedtek [ἐνθουσιῶντες], egyetlen kórussá lettek, a szabadító Istennek hálaadó himnuszokat énekeltek. A férfiak részéről a próféta Mózes lett az előénekes, a nők részéről pedig a prófétanő Miriám." (Uo. 87.)

Ennek leírását olvashatjuk bővebben a *De vita Mosis* 1,167–180-ban, amely így végződik:

„A zsidók, akik megdöbbenve szemlélték Istennek e nagyszerű és csodás tettét, ... – egy férfi és egy női – kart alkotva hálaadó himnuszokat énekeltek Istenhez. A férfiak kórusát Mózes, a nőkét a nővére vezette: ők voltak ugyanis a karvezetők."

Erre a 1Krón 25,1–2-ben is találunk példát, ahol a „prófétai ihlettel játszó Ászáf"-ról olvashatunk,[31] és ez a vers- és énekköltési ihlettel összekapcsolódó inspirációt szemlélteli. Ez az inspiráció tehát a költői ihletettséghez hasonló módon is megnyilvánulhat, amit a Zakariás profetikus éneke is tanúsít az Újszövetségben: „Zakariás, betelt Szentlélekkel, és így prófétált [Ζαχαρίας [...] ἐπλήσθη πνεύματος ἁγίου καὶ ἐπροφήτευσεν] [...]."(Lk 1,67).

A therapeuták ezen Isten Lelke által inspirált éneklésének leírásház Philón még hozzácsatol valamit, ami nem mellőzhető témánk szempontjából

„Mármost, noha e nemes részegségtől hajnalig mámorosak, fejük mégsem nehezedik el, illetve szemük se ragad le; hanem még annál is éberebbek, mint mikor a lakomára érkeztek." (uo. 89)

A Lélek általi megragadottság, ihletettség részességhez hasonló megnyilvánulását nemcsak az ApCsel 2,15–18-ban olvashatjuk, hanem az Ef 5,18–19-ben is – szintén az énekléssel kapcsolatban:

„Ne részegedjetek meg bortól, amelyben pusztulás van, hanem teljetek meg Lélekkel, mondjatok egymásnak zsoltárokat, dicséreteket és lelki énekeket, énekeljetek és mondjatok dicséretet szívetekben az Úrnak, és adjatok hálát Istennek, az Atyának mindenkor mindenért, a mi Urunk Jézus Krisztus nevében."

Adorjáni Zoltán

JEGYZETEK

1 A fordítás forrása: Flavius Josephus: *A zsidó háború.* Függelékül: Flavius Josephus önéletrajza. Ford. Révay József. Ötödik kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest 1964, 481–482.

2 A χρηματίζω – *jövendölni, utasítást, tanácsot, intést adni* igét Josephus is használja. „Így imádkozott Józsué istenhez, arcra borulva, Isten pedig azt felelte neki [χρηματίσαντος δὲ... τοῦ θεοῦ], hogy keljen fel és tisztítsa meg a sereget [...].” (*Ant* V. 1,14 [42] 180) „A próféta [Ézsaiás] így is cselekedett; Isten parancsára [χρηματίσαντος τοῦ θεοῦ] bátorította a királyt és barátait s megjövendölte nekik, hogy az ellenséget harc nélkül fogják legyőzni [...].” (*Ant* X. 1,3 [13] 411) „Mikor [Jójáda főpap] az áldozat után éjjeli nyugalomra tért, álmában bátorította Isten, hogy csak ne féljen [ἐχρημάτισεν αὐτῷ κατὰ τοὺς ὕπνους ὁ θεὸς θαρρεῖν], koszorúzza meg a kapukat és [...] a papokkal együtt templomi díszruhában vonuljon a király [Nagy Sándor] elé.” (*Ant* XI. 8,4 [327] 478.)

3 A χρησμός – *orákulum, egy orákulum válasza, jósmondat, jósige*. Vö. Róm 11,4: χρηματισμός – *isteni válasz, utasítás, tanács, intés; jósige, kijelentés* (mint *prófécia*). (*Viszont mit mond neki* [Illésnek] *az isteni kijelentés?* „Meghagytam magamnak hétezer férfit, akik nem hajtottak térdet a Baalnak.”) Igei változatát más helyen is megtalálhatjuk az Újszövetségben, pl. Mt 2,12.22; ApCsel 10,22; Zsid 12,25).

4 Vö. Kókai-Nagy Viktor: *Josephus és a próféták.* Tilinger Péter – Selye János Egyetem Református Teológiai Kara, Szentendre 2017, 86. Ugyanezt támasztja alá Philón *De vita contemplativa* című írása is az egyiptomi esszénusok, a therapeuták írástanulmányozásáról és magyarázásáról (29. §): „Rendelkezésükre állnak ősi tekintélyektől származó művek is. Ezek az elődök, lévén egyben ennek a filozófiai irányzatnak alapítói, az allegorizáló írásmagyarázat módszerének sok emlékét hagyták hátra; s amiként némelyikük írásmagyarázatát mintaként használják, ugyanúgy utánozzák le irányzatuk szokásait is.” A fordítás forrása: Adorjáni Zoltán: *Alexandria Philón: De vita contemplativa.* Simeon könyvek. A Simeon Kutatóintézet (Pápa) Könyvsorozata, 6. Pápai Református Teológiai Akadémia, Pápa – L'Harmattan, Budapest 2008, 34–50.

5 [...] a farizeusok azt tartják magukról, hogy ők a legrégibb felekezet mind a három közül, ők magyarázzák a leghitelesebben a törvényt [...]”, *Bell* II. 8,14 [162] 154.

6 A צלח ige a behatolást, az áthatolást, az על prepozícióval a Lélek általi a birtokba vételt fejezi ki, az ἐφάλλομαι ige pedig a *ráugrás*t, azaz ebben az esetben a *hirtelenül bekövetkező hatalomba kerítés*t fejezi ki.

7 RevKároli: „Akkor az Úrnak lelke reád fog szállani [...].” RUF: „Akkor megszáll téged is az ÚR lelke [...].”

8 A 46. vers eleje így hangzik a Bibliában: „Az ÚR keze pedig Illéssel volt [...].” A Héber Bibliában pedig ez áll: וַיְהִי־יְהוָה הָיְתָה אֶל־אֱלִיָּהוּ; – *és az ÚR keze nyúlt Illéshez*; azaz: (maga) *az ÚR ragadta meg Illést* (vö. Ez 33,22: וַיְהִי־יְהוָה הָיְתָה אֵלַי; a LXX-ban fordítása pedig ez: καὶ χεὶρ κυρίου ἐπὶ τὸν Ηλιου. Vagyis az ihletést, az Isten általi megragadottságot kifejező ἔνθεος jelentése itt a fizikai megragadottságba hajlik. Ugyanerre az ÚR keze általi megragadottságra használja Josephus az ἔνθεος γενόμενος kifejezést Elizeus esetében is (2Kir 3,15: „De most hozzatok ide egy lantost! Amikor a lantos játszani kezdett, az ÚR keze megérintette a prófétát [HB: וַתְּהִי עָלָיו יַד־יְהוָה; LXX: καὶ ἐγένετο ἐπ᾽ αὐτὸν χεὶρ κυρίου]”): „Miután tehát odahívtak valakit, aki tudott hárfázni, – mert a próféta ezt kívánta, – Elizeust a zene hangjaira megszállta Isten Lelke [ἔνθεος γενόμενος] [...].” (*Ant* IX. 3,4 [35] 348)

9 A templom főkapuja fölé helyezett aranysas leverésének elbeszélésében Júdás és Mátyás törvénymagyarázó ezt válaszolják a merészségük miatt számon kérő Heródesnek: „[...] nem szabad csodálkoznod rajta, ha fontosabbnak tartottuk a te rendeleteidnél azokat a parancsokat, amelyeket Mózes írásban hagyott ránk Isten meghagyásából és ihletéséből [ὑπαγορεύσει καὶ διδαχῇ τοῦ θεοῦ] [...].” (*Ant* XVII. 6,3 [159] 751.)

10 A Héber Bibliában és a LXX-ban itt is a וַתְּהִי עָלָיו רוּחַ אֱלֹהִים, illetve ἐγενήθη ἐπ᾽ αὐτῷ πνεῦμα θεοῦ megfogalmazást olvassuk (1Sám 19,23).

11 Hahn István: Utószó. In: Josephus Flavius: *Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Görögből fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Hahn István. Prométheusz Könyvek. Helikon Kiadó, Budapest 1984, (117–134) 117–118.

12 A 38–40. §-ban 22 ihletett *biblion*ról, azaz tekercsről beszél, mivel úgy tartja, hogy a Mózes halálától az Artaxerxész idejéig terjedő századok után „megszakadt a próféták pontosan nyilvántartott láncolata”, s így az ezután készült írásokat nem tartják az előbbiekkel azonos hitelességűeknek. Az ehhez kapcsolódó magyarázatokat lásd Kókai-Nagy Viktor: *Josephus és a próféták,* 59–67.

13 *Euszebiosz egyháztörténete.* Ókeresztény írók, IV. kötet. Szerkesztette Vanyó László. Fordította: Baán István. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest 1983, 18,1., 81.

14 Ezért csak „intellektuális életrajzot” lehet írni róla. Lásd Niehoff, Maren R.: *Philon von Alexandria. Eine intellektuelle Biographie.* Übersetzt von Claus-Jürgen Thornton und Eva Tyrel. Mohr Siebeck, Tübingen 2009, 1.

15 Lásd *De vita contemplativa* 64: „[...] a maguk életvitelét, sőt teljes valójukat a természet rendjének megértésére és szemlélésére [θεωρία] szentelték, éspedig a próféta Mózes legszentebb tanításai alapján.”

16 Ld. Geoltrain, Pierre: *La traité de la Vie contemplative de Philon d'Alexandrie. Introduction, traduction et notes.* Semitica IX. Paris 1960, 26. Daniélou, J.: *Philon d'Alexandrie.* Fayard, Paris 1958. Chirilă, Ioan: *Qumran şi Mariotis – două sinteze ascetice – locuri ale îmbogăţirii duhovniceşti.* Cluj-Napoca 2000, 95–98. Constantin, Daniel: Filon din Alexandria membru de seamă al mişcării eseniene din Egipt. In: *Studii Teologice* XXVVII, (1975/7–8), (602–625) 616.

17 Az idézett forrása *Alexandriai Philón: Mózes élete.* Fordította Bollók János. A fordítást az eredetivel egybevetette: Kapitánffy István. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest 1994, 122.

18 Az ἐπιθειασμός – *lelkesedés, ihlet* az ἐπιθειάζω, ἐπιθεάζω származékszava *isteneket segítségül hívni; ihlelett állapotban kiáltani, jósolni; sugallni, ihletni* jelentéssel.

19 Vö. *De specialibus legibus* II,44–45.

20 Ld. még *De Abrahamo* 1,262.

21 ἐνθουσιάζω – *ihletve, magán kívül lenni.*

22 θεσπίζω – *jósolni, jövendölni*. Az ilyen jövendölésre nézve lásd *De vita Mosis* 2,246; 2,258; 2,263.264.273.

23 θεοφορέω – pass. *Isten (Lelke) által vitetve, ihletve.*

24 Lásd még: *De vita Mosis* 2,281: megjövendöli, hogy a föld elfogja nyelni a lázadó Kórahot és társait (vö. 4Móz 16); *De vita Mosis* 2,288: halála előtt szintén ihletett állapotban jövendöl meg eljövendő dolgokat.

25 ὑποβολεύς – *sugó, sugalmazó*.

26 ἐνηχέω – *hangzani, tanítani.*

27 ἱεροφάντης – *főpap, rejtelmekbe beavató, szent dolgok nyilvánvalóvá tevő, tanító.* A tömör megfogalmazás nehezen fordítható; lényege ez: *mintha csak egy láthatatlan súgó személy hangja tanította volna őket.*

28 Vö. Zsid 5,14. Ez Varga Zsigmond J. szerint ez egy alexandriai szerző részéről megszokott kifejezés. Vargha Zsigmond J.: *Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1992, 331–332

29 Vö. Kókai-Nagy Viktor: Alexandriai Philón a próprófétáktól. In: Balogh Csaba – Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az Írás bűvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár 2021, (379–395) 380., 390.

30 Lásd *Quod omnis probus liber sit* 80, ahol a palesztinai esszénusokról ezt mondja: „Leginkább az etikával foglalkoznak, amelyhez az atyák törvényeit használják tanító mesterekül, s amelyeket az emberi lélek fel nem foghat isteni ihlet nélkül [ἄνευ κατοκωχῆς ἐνθέου].” Vö. Kókai-Nagy Viktor: *Alexandriai Philón a prófétáktól*, 391.

31 „Dávid és a hadseregparancsnokok a szolgálatra különválasztották Ászáf, Hémán és Jedútún fiai közül azokat, akik prófétai ihlettel játszottak [τοὺς ἀποφθεγγομένους – *érthető módon, tagoltan beszélni; méltóságteljesen, emelkedetten beszél*.] citerán, lanton és cintányéron. [RevK: *hogy prófétáljanak cziterákkal, lantokkal és czimbalmokkal*] Ez volt azoknak a férfiaknak a jegyzéke, akik ezt az istentiszteleti szolgálatot végezték: Ászáf fiai közül Zakkúr, Józséf, Netanjá és Aszarélá, Ászáf fiai. Őket a prófétai ihlettel játszó Ászáf [Ασαφ τοῦ προφήτου] irányította, aki a király felügyelete alá tartozott [RevK: *a ki a király mellett prófétál vala*].” Lásd még JSirák 44,5-öt a híres férfiak dicséretéről: „Voltak, akik dallamokat gondoltak ki művészetükkel, és írásba foglalták költeményeiket [...].”

Lónyay Menyhért és a Református Egyház

címmel rendezett konferenciát a Dunamelléki Református Egyházkerület a Tuzsér Községért Közalapítvánnyal közösen 2022. november 4-én a Ráday Ház dísztermében. Bevezető köszöntőket Balog Zoltán püspök, Tilki Attila országgyűlési képviselő és Seszták Oszkár elnök mondtak. Az emlékkonferencián és kiállításon a következő előadások hangzottak el. Az alábbiakban a két utolsó előadást közöjük:

Cziger András: Lónyay Menyhért közéleti szerepei

Sárai Szabó Katalin: Lónyay Menyhért és az iskolaügy…

Baráth Béla Levente: Az 1881–82. évi debreceni alkotmányozó zsinat, tekintettel Lónyay Menyhért szerepvállalására

Szatmári Judit: Gróf Lónyay Menyhért, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka

Bodnár Róbert: A Lónyay család és a tuzséri gyülekezet (a főszerkesztő)

Gróf Lónyay Menyhért, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka

A tiszántúli földbirtokos családból származó Lónyay Menyhért (1822–1884) Magyarországnak a kiegyezés utáni első pénzügyminisztere, majd miniszterelnöke, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1871–1884 között volt a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka. Török Pál pesti lelkésznek, későbbi szuperintendesnek barátja és hivatalban társa. Egyházi pályafutása a protestáns pátens (1859) elleni küzdelemben indult. Főgondnokként az elaggott lelkészek, özvegyeik és árváik megsegítését célzó gyámintézet létrehozását tekintette legfőbb céljának. Munkájának eredménye az 1881-es debreceni zsinaton az országos Közalap létrehozása.

Menyhért Lónyay (1822–1884), out of a family of landowners in the Trans-Tibiscan region, first minister of Finance of Hungary after the Austrio-Hungarian Agreement of 1867, then prime minister, the president of the Hungarian Academy of Sciences was the chief elder of the Dunamellék Diocese of the Reformed Church between 1871 and 1884. He was a friend and colleague in office of Pál Török, pastor of Pest, later superintendent – can be called in the Hungarian circumstances: bishop. His ecclesial career began in the struggle against the Protestant Patent (1859). His main aim – as a lay leader of the Reformed Church – was to set up a safeguarding institute to help the needy pastors and their widows and orphans. The result of his work was the creation of the Public Fund of the Reformed Church, in 1881 synod, in Debrecen.

Menyhért Lónyay (1822–1884) stammte aus einer Gutsbesitzer Familie im östlichen Gebiet Ungarns, er war der erste Finanzminister Ungarns nach dem Ausgleich, später Ministerpräsident, Präsident der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Er war der Oberkurator des Kirchen distrikts diesseits der Donau zwischen 1871–1884. Er war Freund und Kollege von Paul Török, erster Pfarrer, später Superintendent. Seine kirchliche Karrier begann im Kamp gegen dem Protestantenpatent (1859). Als Oberkurator bestrebte er sich Pfarrerswitwen- und Pfarrerswaisencasse im Kirchendistrikt zu gründen. Im Debrecziner Synod im Jahre 1881 wurde die Öffentliche Fundation der reformierten Kirche (domestica) verdankend seiner Bemühungen begründet.

A Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnokai a kezdetektől egészen a kiegyezés koráig az egyházkerülethez helyileg is kötődő református köznemesek, később főnemesek voltak. A péceli Ráday család, a velük házasodó gyömrői Telekiek, később a házasság révén magyarosodó Wartensleben család adták a 18–19. század főgondnokait. A Dunamellék súlyának és jelentőségének erősödése egybeforrt Pest-Budának az ország fővárosává fejlődésével. Míg 1796-ban az újonnan létesült pesti eklézsiába a frissen megválasztott pap, Báthori Gábor – később a kerület szuperintendense – alig pár tucat hívének mondta el beköszöntő prédikációját, a 19. század közepétől rohamosan fejlődő városban a reformátusok száma is gyarapodott, az ország minden részéről érkeztek a boldogulásukat itt remélő, minden rendű és rangú polgárok. 1904-ben, Baksay Sándor püspök beiktatásán hangzott el, hogy amíg elődei „Török Pál és Szász Károly kormányoztak, kerületünk erkölcsi súlya,

tekintélye, fénye növekedésnek indult."[1] Ennek a korszaknak volt főgondnoka gróf Lónyay Menyhért 1871 és 1884 között, aki a Tiszántúlról érkezett s megválasztásakor az Osztrák-Magyar Monarchia közös pénzügyminiszteri posztját töltötte be.

A kelet-magyarországi földbirtokos Lónyay család évszázadok óta támogatója volt a református egyháznak szűkebb lakóhelyén és nagyobb térben: egyházmegyében és egyházkerületben egyaránt. Lónyay Menyhért anyai nagyapja, idősebb Lónyay Gábor (1778–1824) a tiszáninneni egyházkerület főgondnoka volt és egyben a sárospataki kollégium főkuratora. Lányának, Lónyay Florentinának (1802–1885) – aki a másik Lónyay-ágból[2] származó Lónyay János (1796–1859) felesége lett s ebből a házasságból származott Menyhért – vallásos elmélkedéseit, lelki életét, de életének eseményeit is rögzítő naplóját a család később kiadta.[3] Így mindkét ágról hozta magával Lónyay Menyhért a református egyház iránti elkötelezettséget, felelősségvállalást hivatalos tisztben is, amihez édesanyja révén hozzájárult az a belső vallásosság, ami egész életét végigkísérte. Laukó Károly, fiának nevelője írta le századvégi visszaemlékezésében:

„Feledhetetlen és tanulságos marad Lónyay Menyhértnek az a szokása, mely minden szünidőben ismétlődött, miszerint leérkezvén Tuzsérra, egybehívta a családtagokat s nevelőt, és ekként szólott: Fiaim, tisztelt nevelő úr, manaptól kezdve minden vasárnapon, az egész család templomba megyünk, had lássa a nép, hogy nekünk is szükségünk van az Úrnak házára, a józan vallásos buzgólkodásra."[4]

Eszerint Lónyay Menyhértnek a református egyház iránti elkötelezettsége nem csupán őseitől örökölt hagyomány volt, melyet követve a kevés protestáns főúrból előbb-utóbb egyházkerületi főgondnok lett. Nem csupán kulturális igény, mely a reformátusságra, mint a magyar nyelvű műveltség fenntartójára tekintett. Egy belső, lelki szükséglet, ami gyermekségétől kezdve családi körben ivódott belé és személyiségének elválaszthatatlan részévé vált. Abból a szempontból is figyelemre méltó ez a vonás, mivel a 19. század közepétől egyre erőteljesebbé vált a protestáns egyházakban, ezen belül a reformátusban, az „elvallástalanodás" – amint ezt Szeremlei Sámuel (1837–1924), hódmezővásárhelyi református lelkész korabeli munkájában tárgyalta.[5] Ez a folyamat már 1848 előtt elindult, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap[6] hasábjain több cikkben értekeztek e jelenségről, különösen pedig arról, hogy a birtokos osztály mennyire elhanyagolja ebben a példamutatást, a falusi templomokban a földesúr padja hónapszámra üresen áll. Az 1850-es években a református papság az elvallástalanodásnak ijesztő mértékéről számolt be – bár ez a korszaknak is köszönhető –, a közbiztonság gyengülése miatt elszaporodó tolvajlásokat, rablásokat, gyilkosságokat mind az erkölcsök megingásának, az egyházhoz való hűség meggyengülésének jeleként értelmezték. Nagy Sámuel, a solti egyházmegye esperese nem merte bevinni a pusztákon át a kecskeméti egyházkerületi gyűlésre a traktuális pénztárt: „Kecskemétre pénzt vinni az itteni pusztákon igen veszélyes feladat, s ezt részemről semmi árért magamra nem vállalnám."[7] A lelkészek hiányolták a birtokos osztály példamutatásának elmaradását: „magunkra hagytak sok hatalmas, gazdag világiak, egyházzal, vallással, pappal, templommal, iskolákkal semmit nem gondolnak, mintha bizon mi volnánk okai, hogy a vármegye zöld asztalánál nem ülhetnek, s a szuperintendencionális gyűlésen is kardosan nem vitatkoznak. Őket rója meg az utókor, nem minket, mi teszünk mindent, mit a közjóra erőtlenek tehetünk." – írta Terhes Sámuel gömöri esperes.[8]

Az előzőek felvázolása után különösen érdekes, hogy Lónyayra nem ez volt jellemző. Életében, közéleti és egyházi munkálkodásában a hagyományos protestáns erkölcsiség normáit követte. Ennek oka neveltetésében, a családi háttérben található.[9] Édesanyját, Lónyay Jánosné született Lónyay Florentinát mély, belső vallásosság jellemezte. Tapasztalva saját gyermekkorában a családtól való elszakítottság fájdalmát,[10] gyermekkori élményeiből tanulva Lónyay Jánosné igen nagy hangsúlyt fektetett gyermekei, négy fia és egy leánya, nevelésére – az apa az első években teljesen az anyára hagyta ezt a feladatot. Ezek az első évek döntő befolyással voltak Lónyay Menyhért személyiségének kialakulására – pl. arra is hatással volt, hogy maga is naplót vezetett –, a valláshoz való viszonyára s arra, hogy haláláig igen szoros kapcsolatot ápolt édesanyjával.

Naplójában jegyezte fel Lónyay Jánosné az 1867-es évről, hogy a telet Pesten töltötte, mivel gyermekei közelében szeretett volna lenni.[11] Az igen elfoglalt Lónyay Menyhért (az osztrák-magyar kiegyezés időszaka!), ha csak 2–5 percre, de naponta benézett édesanyjához. Anyja tanácsolta neki, hogy mindig legyen nála egy kis notesz, hogy abba feljegyezzen minden ígéretet, találkozó időpontot, hiszen nem lehet mindent, fejben tartani, s ha valamiről elfelejtkezne, akkor a csalódottak ellenségei lehetnek. Ezentúl mindig Lónyaynál volt a legendássá vált vörös kötésű kis könyvecske.

Az anya mellett töltött gyermekkor, a belső vallásosság kialakulása után Lónyay Menyhért 1832-ben került fel édesapja, Lónyay János felügyelete alá, aki a Helytartótanácsnál vállalt hivatalt Budán, s fiát a piaristák budai gimnáziumába íratta be. Pest-Budán ebben az időben egyetlen református templom volt (Óbudát, mely külön város volt, nem számítva): a mai Kálvin téri, egykori Széna téri templom 1830-ban készült el. Lelkésze 1796 óta Báthori Gábor, egyben dunamelléki szuperintendens volt. A pesti protestáns – református, evangélikus – jelenlét nem tekintett vissza hosszú múltra. Csak a türelmi rendelet (1781) után telepedhetett meg protestáns a városban, szerezhetett ott tulajdont. A pesti református egyházat tulajdonképpen a különböző egyházi tisztségeket is viselő református nemesek, főnemesek alapították meg 1796-ban és választották lelkésznek a nagy teológiai tudással rendelkező, elismert hitszónok Báthori Gábor, dunapataji lelkészt, aki maga is nemesi származású

volt.[12] Mire befejezte Lónyay Menyhért gimnáziumi, egyetemi tanulmányait, a pesti eklézsiának új lelkésze volt Török Pál személyében. Báthori Gábor lelkész, az 1838-as árvíz[13] után lemondott a pesti papságról s a szuperintendességet megtartva fiához, a nagykőrösi lelkész ifjabb Báthori Gáborhoz költözött. Az új pesti pap, Török Pál az újabb generáció képviselője volt, aki nagy lendülettel vetette bele magát az egyházi élet, a protestáns egyházi irodalom felvirágoztatásába.[14] Ekkor készültek el a pesti egyház első nyomtatott adónévsorai, az első az 1841-es esztendőből.[15] Az évtized elején még egyik Lónyay családtag sem szerepel a névsorokban, majd előbb nagybátyja, Lónyay Gábor tűnik fel az adófizetők között, majd 1847-ben az immár nős Lónyay Menyhért táblabíró nevét is olvashatjuk. Az 1850-es évek kimutatásaiban hasonlóképpen, előbb Lónyay Gábor tért vissza Pestre, majd az 1859. márciusban kiadott nyilvántartásból megtudjuk, hogy Lónyay Menyhért, Sas utca 6. szám, két évről fizetett 20 forint, 50 krajcárt.[16]

A pályakezdő Lónyay Menyhért előtt két út állt: vagy apja, a kormánypárti, konzervatív János útján halad tovább. Vagy anyai nagybátyját, Lónyay Gábor (1805–1885) ellenzéki politikust követi, aki a pozsonyi országgyűléseken az ellenzék egyik hangadójaként szerepelt, segítette Kossuth Lajos politikai pályakezdését és végig támogatója maradt. Menyhért nagybátyja példáját követte s ezen az úton jutott el 1849-ben a Szemere-kormány pénzügyminisztériumi államtitkári tisztére. 1840-es években Pest a nemzeti gondolat központjává vált – és ebben szerepe volt a református egyháznak is, mivel a politikusok közül többen úgy gondolták, hogy a magyarosítás eszközeként célszerű lenne a hazai két protestáns egyház unióját megvalósítani, s így a döntően magyar nemzetiségű református egyház pozitívan hatna a háromnemzetiségű, magyar-német-szlovák evangélikus egyházra.[17]

Az uniót népszerűsítette Kossuth Lajos is, újságcikkek jelentek meg az egyházi-világi sajtóban egyaránt. Az uniós mozgalom jegyében született meg az első protestáns lap is, a Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, melyet a két pesti protestáns pap, Székács József magyar evangélikus[18] és Török Pál református lelkész közösen szerkesztett. Az uniót előkészítendő felmerült a pesti közös protestáns főiskola gondolata,[19] bizottság jött létre kidolgozni a megvalósítás lehetőségét, gyűjtés indult az iskola anyagi alapját biztosítandó. Igaz, hogy az unió nem valósult meg több okból sem: eleve a hittételekben lévő különbségek sokkal nagyobb súllyal esetek latba, mint azt a világi politikusok gondolták, ugyanakkor nem egységes egyházakról beszélünk, nem volt központi irányítás alatt sem az evangélikus, sem a református egyház. A szuperintendenciák autonóm szervezetek voltak, közös tanácskozásaikon, a generális konventen hozott határozataik ajánlások voltak, melyet saját kerületi közgyűlésükben hagytak jóvá. Negyven évnek kellett eltelnie míg egészen más körülmények közepette egységesült a református egyház az 1881-es debreceni zsinaton. Az 1840-es évek új kezdeményezések mozgalmas kora volt a pesti református egyházban, ahol az önállóvá váló, Pesten házasodó Lónyay Menyhért is egyháztag lett.[20] Lónyay és Török Pál kapcsolata ekkorra datálható, a kettejük közötti levelezésből Lónyay Menyhértnek a lelkészhez írt levelei ismertek. Jóllehet nem túl nagyszámú, mindössze 19 levél,[21] de ennek alapján megállapítható, hogy szoros baráti kapcsolat alakult ki kettejük között, ami különösen az 1860–1870-es évekre igaz. Lónyay az első, még igen hivatalos hangú levélben egy másnapi ünnepségre hívta a tizenhárom évvel idősebb a lelkészt[22] A későbbiekben előbb „Kedves barátom és collégám!" – majd „Kedves Püspököm!" megszólítással kezdődtek a levelek. Mivel a legtöbb hivatalos ügyet Pesten személyesen megbeszélhették, így a nem egészen másfél évtizednyi püspök-főgondnoki kapcsolatuk alatt kevés tárgyban volt szükség levélváltásra. Személyes barátságukat mutatja az a levél,[23] melyben Lónyay Menyhért megköszönte Töröknek, hogy fiának nevelőt ajánlott. Nagyon elégedett volt az ifjú Szőts Farkassal, akinek további pályafutása mutatja rátermettségét, hiszen később a pesti református teológiai akadémia professzora lett.[24]

Az 1848 előtt induló személyes kapcsolatot a szabadságharc eseményei, Lónyay majd a bukás és megtorlás egy időre félbeszakította. Az 1850-es évek második felében kerültek ismét egymás közelébe és alakult ki közöttük az a baráti kapcsolat, melynek szálai azután szorosan fűzték őket egymáshoz egészen Török haláláig.

1859. szeptember 1-én jelent meg a protestáns pátens, majd másnap az azt kísérő miniszteri utasítás, mely a magyarországi protestáns egyházak, az evangélikus és református, autonómiájának egyszer s mindenkorra véget vetett/vetett volna.[25] A protestáns pátens kiadását követő országos ellenállásban, mely végül a kormányzat meghátrálásához vezetett és megmutatta a neoabszolutista rendszer gyengeségét, kedvező alkalom adódott a protestáns egyházak világi képviselőinek, köztük Lónyay Menyhértnek, hogy egyházuk támogatása mellett visszatérjenek a politika élet mezejére.[26]

Az 1848/49-es szabadságharc leverése után a Magyarországnak a Habsburg-birodalomba történő teljes beolvasztását célul kitűző rendszernek a hazai protestáns egyházak önállósága is a megszüntetendők listáján szerepelt. A magyarországi protestantizmus több évszázados önállóságát békekötések garantálták s a 18. század vértelen ellenreformációja után előbb II. József türelmi rendelete (1781), majd az országgyűlésen hozott 1792:26. törvény biztosította, hogy ugyan nem egyenrangúak a katolikus államvallással, de a protestáns egyházak saját autonómiával élhettek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a saját maguk alkotta törvényeik szerint szabályozva működhettek, az uralkodó főfelügyeleti jogot gyakorolt, jóváhagyásával léphettek életbe a felterjesztett egyházi törvények, a kánonok. A magyarországi református egyházra kialakulása óta jellemző volt a sokszínűség,

hiszen a királyi Magyarországon, a török hódoltságban, Erdélyben és Partiumban jött létre az öt egyházkerület, püspökség vagy szuperintendencia. Az egyházkerületek különböző kánonokat követtek, más-más tradíciók szerint éltek, ezek egységesítésére, az első közös kánonoskönyv megalkotására az 1791-es budai zsinaton került sor. A budai kánonok szentesítése az uralkodó részéről ugyan nem történt meg, így hivatalosan nem léptek életbe, ám rendelkezései iránymutatóul szolgáltak az egyházkerületeknek.[27] A budai zsinat abból a szempontból is fontos volt, hogy itt szilárdult meg az a zsinat-presbiteri elv, mely szerint a döntéshozó, vezető testületekben lelkészek és világi tisztségviselők egyenlő számban ültek. Az egyházkerületekben, az egyházmegyékben a szuperintendensek, az esperesek mellett főgondnokok, segédgondnokok és egyenlő számban lelkészi és világi tanácsbírák/assessorok vettek részt a közgyűléseken. Az egyházkerületek főgondnokai többnyire protestáns főúri családokból kerültek ki, mint az őshonos Ráday, Teleki, Vay család vagy a betelepült Wartensleben, Degenfeld család. Az egyházmegyékben jórészt a birtokos köznemesség töltötte be ezt a szerepet, akik hagyományosan a vármegyék tisztségviselői is voltak, s így egyházukat a világi kormányzat terén is képviselni tudták. Ez a jól működő szisztéma borult fel 1850-ben, amikor Haynau táborszernagy február 10-i rendeletével a protestáns egyházak önkormányzatát felfüggesztette.[28] Ennek az ostromállapot idejére szóló, kilenc pontos rendeletnek legsúlyosabb intézkedései közé tartozott, hogy megszüntette a világi tisztségviselők működését és a gyűléstartást is szigorú feltételekhez kötötte. Ezentúl egyházi gyűlést előzetes engedélyeztetés után csak a kormányzat képviselőjének jelenlétében lehetett tartani, melyen világi résztvevő csak meghívott, úgynevezett „bizalmi férfiú" lehetett. A Haynau-féle rendelet az evangélikus egyházat még súlyosabban érintette, mivel ezen túlmenően három szuperindendensét hivatalából felmentette és adminisztrátorokat nevezett ki helyükbe. A reformátusoknál maradhatott a négy szuperintendens, még Szoboszlai Pap Mihály is Debrecenben, ahol 1849-ben a nagytemplomban hirdették ki a Függetlenségi Nyilatkozatot.

Bauhofer György budai evangélikus lelkész jegyezte fel naplójában a Haynau-féle rendeletről: „Kevesen gondolták, hogy ezzel a rendelettel új, méghozzá tíz éves szomorú korszaka következik a protestáns egyháznak. Egyeseket elaltatott a provizórikus szó, másokat az ostromállapot félemlített meg. Kevesen látták meg rögtön nagy horderejét, hogy ez szétrombolja a magyarországi protestáns egyházak zsinat-presbiteri rendszerét, amennyiben az egyházi és világi rend feddhetetlen férfiait egyházi hivatalukról leteszi és önkényesen másokat, meghatározott fizetéssel, mint szuperintendencionális adminisztrátorokat állít be, akiket az egyház sem nem választott, sem nem ismert el."[29]

Ezek után az ostromállapotban két lehetőség között választhattak az egyházkerületek: vagy elfogadják a Haynau-féle rendelet általi korlátozott formát s a saját kánonjaik szerint „törvénytelen" közgyűlést hívnak össze. Vagy nem tartanak egyáltalán gyűlést, várva az ostromállapot feloldására, s a szuperintendensek – levelezés útján kikérve az esperesek véleményét – egy személyben intézik az egyházi ügyeket.

Érdekes megfigyelni, hogy a református világiak miként reagáltak erre a helyzetre? A dunamelléki egyházkerület először a gyűléstartás ellen volt, mivel 1849 júliusában, amikor „szinte állva" tartották meg utolsó gyűlésüket, a bizonytalan jövendőre gondolva felhatalmazták Polgár Mihály szuperintendenst, hogy egyedül vigye a kerület ügyeit.[30] Más egyházkerületek viszont tartottak az ostromállapotban is közgyűlést, s ha csak így lehetett, hívtak rá világiakat is „bizalmi férfiú" nevezet alatt. Már aki elfogadta így a meghívást.

Lónyay Gábor, Lónyay Menyhért nagybátyja, aki a tiszáninneni egyházkerületben a főgondnok helyettese (segédfőgondnok) volt, azok táborába tartozott, aki szerint, ha törvényesen megválasztott gondnokként, tanácsbíróként nem vehet részt a gyűlésen, akkor nem vesz részt azon. Így 1851-ben egyenesen megírta Apostol Pál szuperintendensnek, hogy mivel a gondnokokat letették tisztükről, nem megy gyűlésre, arra különben sincs szükség.[31] Ezzel szemben pl. Vay Ábrahám ugyanabban az egyházkerületben szintén 1851-ben azt az álláspontot képviselte, hogy épp a bajban nem szabad egyedül hagyni a papokat, az egyháznak minden támogatásra szüksége van.[32] Melyik utat választotta volna Lónyay Menyhért ebben a helyzetben? – nem tudjuk, hiszen ebben az időszakban nem hagyhatta el tuzséri lakóhelyét. 1849-ben a világosi fegyverletétel után ő is bujdosni kényszerült, majd apja segítségével külföldre menekült, ahonnan az 1850-es amnesztia rendelet után térhetett haza, egyelőre lakóhelyére, Tuzsérra internálva. Lónyay utazási korlátozását csak 1854 nyarán oldották fel jó politikai magatartására tekintettel és ezután vehetett ismét részt a közéletben. A visszavonultság évei után naplója tanúsága szerint „a protestáns ügy, a biztosítás, az irodalmi tevékenység, földhitel ügy, gazdasági egyesületek" kínáltak cselekvési lehetőséget számára.[33]

Az egyházkerületek akár tartottak gyűlést, akár nem az önkényuralom első éveiben, felségfolyamodványaikban folyamatosan kérték 1848 előtti állapotukba történő visszahelyezésüket.[34] Az eredménytelen instanciázáson túl az iskolaügyben történt változás hozott újabb fordulatot a protestáns egyházak életében és késztette őket a „kivárásos politika" helyett aktív cselekvésre. Gróf Leo Thun, bécsi vallás- és közoktatásügyi miniszter még 1849 nyarán kiadta a birodalom osztrák felére vonatkozó Organisationsentwurfot – melyet 1849 novemberében kiterjesztettek az immár meghódoltatott Magyarországra is, hogy azt a következő 1850–1851-es tanévtől bevezessék. A birodalom oktatásügyének egységesítését célzó rendelet minden iskolára, a felekezetiekre is vonatkozott.[35] A rendelet önmagában, a magasabb színvonalú és egységesített oktatás megteremtése, pozitív célkitűzés

volt – hozzá köthetjük a szaktanári rendszerű, nyolc osztályos, érettségit adó gimnázium megalkotását –, ám megjelenésekor egyetlen református középiskola sem felelt meg előírásainak.[36] 1848 előtt a protestánsok egyházi autonómiájának szerves része volt iskolai autonómiájuk is, a saját erőből fenntartott iskolákat maguk igazgatták. Ám most, akarták vagy sem, az iskolaügyben döntést hozni nem tűrt halasztást, hiszen a protestáns iskolák elveszíthették nyilvánossági jogukat, ha nem felelnek meg az minisztérium előírásainak.[37] Ha egy iskolának nem volt nyilvánossági joga, akkor az magánintézetként működhetett tovább, vagyis nem adhatott érvényes bizonyítványt, diákjainak vizsgatételre más, nyilvánossági joggal rendelkező intézménybe kellett mennie – s ez idővel elnéptelenedésüket, elsorvadásukat okozta volna. Sürgősen lépni kellett: még ha kényszerűségből el is fogadták az egyházkerületek a felülről hozott döntést, az átszervezésnek súlyos anyagi vonzata volt. S ebben a helyzetben összefogásra volt szükség a lelkészi és világi vezetők között. Ez volt a fordulópont a világi tisztségviselők magatartásában, ekkor kezdtek visszatérni az egyházi közéletbe – s mindeközben 1854-ben az ostromállapotot is feloldották, s némi könnyítéssel egy ideiglenes állapot lépett életbe egészen 1860-ig. Az egyházkerületek iskolai bizottmányokat hoztak létre, hogy megtárgyalják a szükséges lépéseket. Lónyay Menyhért, felszabadulva az internálás alól, aktív részese lett a megélénkülő egyházi életnek, 1858-ban a dunamelléki református egyházkerület beválasztotta iskolai bizottmányába, melyet Lónyay a következő szavakkal köszönt meg: „A dunamelléki egyházkerület az oskolai bizot[t]mány tagjává nevezett; – nem mulaszthatom el ezen megtiszteltetésért őszinte köszönetem nyilvánítani, s miután legszentebb kötelességemnek esmerem egyházi és oskolai ügyünket, mindenütt, hol arra alkalom adatik, szolgálni."[38] Ugyanebben az évben a beregi egyházmegye őszi gyűlésén a megüresedett gondnoki tisztség betöltésekor Lónyay Menyhért neve is felmerült a jelöltek között, ám az idősebb Bay Ferenc földbirtokosra esett a voksok nagyobbik része.[39]

Az iskolaügyben meginduló mozgolódás 1856-ban országos mozgalommá vált, amikor Bécsből megküldték a magyarországi protestáns egyházkerületeknek a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban alkotott új egyházalkotmányt véleményezésre – egyelőre még tervezetként, „Entwurf"-ként. Az Entwurf egységes elutasításban részesült mind a négy református, mind a négy evangélikus egyházkerület részéről. Eszerint az 1850-es évek protestáns egyháztörténetével behatóbban foglalkozva láthatjuk, hogy a protestánsok ellenállása nem a pátenssel kezdődött, 1859 a csúcspontja volt az évtizedes ellenállásnak. Az Entwurf abból a szempontból is fordulat volt, hogy itt szembesültek a protestánsok azzal, hogy az iskolaügynél nem áll meg a minisztérium, hanem az egész egyházi szervezetet át akarja formálni a kormányzati céloknak megfelelően. Pl. behozná az osztrák protestánsok mintájára a magyar protestánsoknál is az egyházi főtanácsot, mint legfőbb egyházi szervet, melynek tagjait az uralkodó nevezi ki és állami fizetést nyernek, vagyis nem választott egyházi képviselők kezében lenne a legfelső irányítás. A Habsburg kormányzat a mindig gyanakodással figyelt protestáns egyházakat felülről szervezve kívánta átalakítani, megszüntetni az eddigi zsinat-presbiteri elvet – végérvényesen elejét venni, hogy politikai mozgalmak egyházi színekben indulhassanak. Bécsben toposz volt, hogy a nagy létszámú protestáns gyűlések tulajdonképpen politikai összejövetelek voltak, ahol mindenféle felügyelet, kontroll nélkül a kormányellenes erők gyülekeztek. Ez messze nem így volt, ha egy-egy ünnepélyes gyűlésmegnyitó istentiszteleten, például szuperintendens felszentelésén vagy főgondnok eskütételén nagy létszámú közönség jelent is meg a templomokban, a tulajdonképpeni tanácskozásokon, magán a gyűléseken már csak az ügyvitellel konkrétan foglalkozók maradtak. Minden esetre 1856-ban az egyházkerületek egységesen visszautasították az Entwurfot – evangélikusok és reformátusok egyaránt – sorra készültek az uralkodóhoz a folyamodványok s megindultak az egyházi deputációk az uralkodóhoz, melyben már ismét szép számmal vettek részt a világiak. 1857 áprilisában a református szuperintendenciák nagy létszámú küldöttsége járult Bécsben Ferenc József elé s kérte az uralkodótól, hogy kegyesen engedélyezze zsinat összehívását. Ennek a deputációnak tiszántúli tagjaként ott volt Lónyay Menyhért is, az uralkodó előtti beszédet pedig apja, Lónyay János mondotta el. Az uralkodó kegyesen válaszolt a folyamodásra: „Kérelmeiket figyelmesen megfontolván, látni fogom, mennyire teljesíthetem kívánságaikat. Legyenek meggyőződve, hogy én helvét hitvallású alattvalóimnak csak javát kívánom, ellenben elvárom, hogy önök is nekem igaz bizodalommal és hív ragaszkodással megfeleljenek."[40] A következő hónapban, 1857 májusában látogatott Ferenc József hitvesével először Magyarországra s az uralkodópár útja előtt a kormány igyekezett intézkedéseivel az uralkodó kedvező fogadtatását biztosítani. A hangulatkeltés része volt vagy sem, hírlapok útján elterjedt, hogy az uralkodó magyarországi tartózkodása alatt fogják engedélyezni a zsinattartást, sőt ezt egyenesen Debrecenben fogják kihirdetni.[41] Erre természetesen nem került sor, hiszen nem ilyen tervei voltak a kormányzatnak. Mindenesetre az evangélikus és református egyháznak lelkészi és világi képviselői nagy létszámú küldöttséggel tisztelegtek Ferenc József és hitvese előtt a budai várban, ahol biztatóan ismét elhangzott az uralkodó részéről: „a protestáns egyház ügyei atyai gondoskodásának tárgyai".[42] Ehhez képest a két év múlva megjelenő protestáns pátens derült égből villámcsapásként érte a protestánsokat, nem ezt várták ilyen előzmények után.

Bécsben egy percig nem volt kérdés, hogy az új protestáns egyházalkotmány kérdése nem zsinaton fog eldőlni. Már 1850-ben kész volt egy 101 paragrafusból álló egyházi törvénytervezet a magyarországi protestánsok számára, csupán uralkodói jóváhagyásra várt bevezetése

előtt, amikor az evangélikus vallású Mária Dorottya főhercegnő, József nádor özvegyének közbenjárására ez elmaradt.[43] 1855-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium stratégiát változtatva bécsi tanácskozásra hívta magyarországi evangélikus és református lelkészek csoportját és véleményeztette tervezetét.[44] Jóllehet a lelkészek nem titkolták, hogy aligha nyer elfogadást bármilyen Bécsből küldött egyházalkotmány, hiszen a protestánsok ragaszkodnak ahhoz, hogy azt saját zsinatukon alkossák meg, a következő évben mégis kiküldték Entwurf néven a tervezetet. Ám az 1856-os kudarc sem tántorította el a kormányzatot szándékától, hogy ezúttal már nem tervezetként, hanem uralkodói rendeletként adja ki a protestáns pátenst. Ez lehető legrosszabbkor jelent meg – ugyan a győztes itáliai hadjárat után akarták kiadni, de a vesztes solferinoi csata[45] után jelent meg, amikor nyilvánvalóvá vált a rendszer gyengesége. Ráadásul Magyarországon mindenki, pártállástól függetlenül elégedetlen volt a fennálló helyzettel, a konzervatív arisztokratáktól kezdve egészen a 48-as pártiakig.[46] Azzal, hogy a kormány részéről a vallási elnyomás, erőszak megjelent, lehetőséget adott az ellenzéknek, hogy ebből fegyvert kovácsoljon. Az nem kérdés, hogy a református egyházban a lelkészek nem fogadták volna el a felülről rájuk erőszakolt pátenst[47] – az erőszakkal feloszlatott gyűlések, szolgabíró elé idézések, pénz és börtönbüntetések ellenére sem. Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy az egyházukat támogató világiak egyúttal politikai céljaikat is elérhették a pátens elleni küzdelemben, a fennálló rendszer megbuktatására törekedtek. A nagy öregek mellett, mint Vay Miklós báró,[48] itt volt a feltörekvő ifjú politikusnemzedék, akik 1848-ban épp csak beléptek a közélet színterére. Most tettre készen várták, hogy a politikai élet színpadán aktív szereplők lehessenek. Köztük volt Tisza Kálmán és természetesen Lónyay Menyhért is. Lónyay naplójának 1860. december 31-i bejegyzésében visszatekintett az elmúlt esztendőre és felidézte a protestáns pátens elleni küzdelem napjait: „Ezen elmúlt év kezdetén a protestáns ügy foglalatoskodtatott, mely törte meg legelébb az absolutismust."[49] 1859 szeptemberében épp Tuzséron tartózkodva olvasta a protestáns pátenst újságból s rögtön írt Balogh Péter helyettes szuperintendensnek[50] és Tisza Kálmánnak – „s akkor előre megmondám, mi lesz a vége. Tudtam, hogy ha egységes és állhatatos az akaratunk, minden vallásbeli jogaink visszaszerezzük. … Furcsa volt mégis a protestáns ügy, mily nagyszerű ellentállást mutatkozott! Pedig ha valódilag megfontoljuk, mi, kik az ellentállást csináltuk, mily gyengén állottunk, kivált eleinte, csudálkoznunk kell azon az erőn, mit néhány erélyes ember egy jó ügy mellett kifejteni képes."[51] Ezeket a sorokat olvasva, mintha magán Lónyay Menyhérten, Tisza Kálmánon és Vay Miklóson múlt volna, hogy végül az uralkodó 1860. május 15-én kénytelen volt a protestáns pátenst visszavonni. Ha nem is egyedül a világiak érdeme a pátens bevezetésének kudarca, de támogatásuk, szervezőkészségük, a logisztika, mellyel az ország minden pontjába eljuttatták a híreket, pótolhatatlan támogatást jelentett. Hiszen a lelkészek nem hagyhatták el huzamosabb ideig szolgálati helyüket, anyagi lehetőségeik is korlátozottak voltak a sokfelé utazáshoz, a postai levélforgalmat pedig ellenőrizték. Lónyay Menyhért és Tisza Kálmán együtt járták az országot, egyik egyházkerületi gyűlésből a másikba, szervezték az ellenállást. S ha szó szerint nem is áll, hogy „ … a debreceni papok és világiak mind … meg voltak ijedve. Végünk van, mondák és írák nekem, itt senki sem tudja, mit csináljon, oly nagy a confusio. … a papok mind kivétel nélkül féltek, kivált eleinte. Balog P[éter] ugyan még legvitézebb volt, de Török, Székáts, sőt az öreg Nagy Mihály[52] is csak unszolás és erőltetésre állták meg a helyük."[53] – Lónyay egyik élharcosa volt az ellenállásnak a református egyházban. 1860 év elején a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap első számát az ő cikke miatt tiltották be.[54] Ugyanott a 8. számban az egyházi közalap felállításának szükségességről írt vezércikket, ezzel mintegy előrevetítve, hogy később főgondnokként mi lesz legfőbb programja.[55] Ott volt január 11-én a nevezetes debreceni kistemplomi egyházkerületi gyűlésben, amely a felszólítás ellenére sem oszlott fel, hanem a pátens elleni tiltakozó feliratot fogalmazott meg.[56] A tiszántúli egyházkerület küldöttjeként vett részt január második felében a négy református és a bányai evangélikus szuperintendencia közös bécsi küldöttségében.[57] A delegációt ugyan nem fogadta az uralkodó, de tárgyalást folytattak Rechberg miniszterelnökkel és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium képviselőjével. Itt Bécsben fogalmazták meg Lónyay Menyhért javaslatára a „Tájékozást", mely a lelkészeket tájékoztatta és további kitartásra bíztatta a pátens bevezetésével szemben.[58] Bécsből hazatérve Lónyayt – bár a pátensharc utolsó nagy rohamában a kormányzat gyűlésfeloszlatással, szolgabíró elé idézéssel, házkutatásokkal, pénzbüntetéssel stb. próbálta még erővel átvinni a protestáns pátens elfogadását – a tiszántúli népes békés-bánáti egyházmegye[59] márciusi gyűlésében egyházmegyei gondnokká választotta.[60] Tiszántúli egyházi szereplésével párhuzamosan Lónyay Pestre is visszatért, itt már 1858-ban a dunamelléki egyházkerület tanügyi bizottságának lett tagja, 1859-től a pesti egyház adófizetője, 1859-ben két fiát az újonnan induló pesti református gimnáziumba íratta.[61] 1860. áprilisában a pesti református egyházközség egyháztanácsába választották be.[62]

1860 a pátensharc zárultával – május 15-én az uralkodó felfüggesztette annak bevezetését – az évek óta üresen álló egyházi tisztségek betöltésének éve volt. Így májusban a dunamelléki református egyházkerület püspökévé Török Pál pesti lelkészt választották, Lónyay Menyhért barátját, aki ez év decemberében keresztelte Lónyaynak János fiát.[63] Az egyházkerület főgondnoki tisztét gróf Ráday Gedeont (Ráday IV. Gedeon 1806–1873) töltötte be egy évtizedig. 1870-ben, amikor Ráday „részben kora, megromlott egészsége, részben reá nehezedő viszonyok" miatt lemondott a főgondnokságról,[64] Lónyay Menyhért neve merült fel elsőnek. Az egyházkerületi közgyűlés

által elrendelt főgondnok választás[65] átnyúlt a következő évbe. A választási folyamat győzteseként Lónyay Menyhértre a 236 érvényes szavazatból 162 esett.[66] Az egyházkerület nagy többsége támogatta a magyar pénzügyminiszteri tárcát betöltő Lónyayt, aki közben az osztrák-magyar monarchia közös pénzügyminiszteri posztjára lépett át. Az ünnepélyes beiktatásra 1871. június 4-én került sor a pesti református templomban az istentisztelet és a lelkészavatás befejeztével tartott ülésen. Az egyházkerületi gyűléseket szokásosan a tanácsteremben tartották, ám a nagyközönség érdeklődése miatt a tágas templomot választották színhelyéül.[67] Török Pál püspök jelentésében olvashatjuk, hogy Lónyay „e díszes hivatalt oly föltét alatt fogadá el, hogy az egyházkerület tőle minél több időt, munkát, áldozatot igényeljen, mert nem akar árnyékéletet élni."[68] Az évtized első felében azonban Lónyayt jobban lefoglalta a politikai élet (közös pénzügyminiszterként Bécsben lakott, majd Magyarország miniszterelnöke), mintsem hogy az egyházi ügyekkel jelentősen sokat tudott volna foglalkozni. A politikai térről való visszaszorulása után lett aktív az egyházkerület ügyeinek intézésében, ahogy Török Pál püspöknek írt levelei is 1874-től szaporodnak meg. Lónyay Menyhért főgondnokságának legnagyobb eredménye az egyházi közalap megteremtése. Már 1860-ban, a patensharc idején arról értekezett a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain,[69] hogy szükséges lenne ilyen közalapra többek között az elaggott prédikátorok, lelkészözvegyek és árvák gyámolítására. Főgondnokként első rendű feladatának tartotta, hogy ebben az ügyben eredményt érjen el, a korábbi alkalmi segélyezést, a többféleképpen működő vagy éppen nem működő egyházmegyei gyámpénztárak szintjén történő segélyezést kerületi szintre emelje és szakszerűvé tegye.[70] Az özvegy prédikátornék, elerőtlenedett prédikátorok segélyezése az egyházkerületi cassa 1736-ban történt felállítása után vált rendszeressé az egyházkerületi közgyűléseken.[71] A 18–19. század fordulójától az egyházmegyék deficiensek cassáját, orphalis cassát (elerőtlenedettek, árvák pénztára) állítottak fel a tractusukban szolgált prédikátorok özvegyei, árvái számára.[72] Az ilyen-olyan összeg felett rendelkező és egyházmegyénként váltakozó eredménnyel működő pénztárak helyett már 1846-ban tervbe vették egységes, kerületi szintű gyámpénztár létrehozását.[73] Ennek mintájául a tiszántúli egyházkerületnek Szemere Bertalan által tervezett özvegy-árvatárát[74] tekintették. Az egyházkerületi bizottmány 1847-re elkészítette tervezetét,[75] melyet kiküldtek az egyházmegyéknek véleményezésre. 1848 forradalmi tavasza, a szabadságharc eseményei, majd az önkényuralom évei azonban hosszú időre félretették az egyházkerületi gyámintézet létrehozásának tervét.[76] Lónyay Menyhért főgondnokként pénzügyi szakismereteit felhasználva kerületi szintű gyámintézet létrehozását tartotta volna célszerűnek: az 1875. évi egyházkerületi közgyűlés foglalkozott az elkészült lelkészi özvegy és árva gyámintézet tervezetével,[77] ám az egyházmegyék elutasítása miatt félretették a tervezetet.[78] Ha külön gyámintézetet ekkor még nem is sikerült létrehozni, ám a domestica vagy közalap létrehozásában, szakszerű működésének megvalósításában döntő szerepe volt Lónyaynak[79] S még nagyobb lett az eredmény, amikor Lónyay hathatós közreműködésével az 1881-es debreceni zsinaton ezt országos szintűvé emelték. Dunamelléki főgondnokként erre volt legbüszkébb, amint ezt közvetlenül halála előtt, anyjának írt utolsó levelében is kiemelte: „Most az akadémia és a főkurátorság ad legtöbb foglalkozást, holnap lesz a superintendentionalis gyűlés kezdete, továbbá requiem Török Pál püspök felett.[80] Holnapután felszentelése és székfoglalása Szász Károly új püspöknek. Aztán sok dolgot adand az országos közalap rendezése, melyet én a zsinaton én vittem keresztül s elnöke vagyok ezen üdvös és keresztyéni intézetnek. Alapunk a szegény egyházak, elaggott papok, özvegyeik és árváik felsegélésére – máris a 60 000 forintot túlhaladja. Most vetjük alapját annak, hogy ez idővel sok százezrekre emelkedjék, sőt a milliót is meghaladja, s gazdagabb legyen mint a hatalmas német nemzet Gusztáv Adolf-egylete. … leginkább örvendek azon, hogy hitfeleim vallási ügyeiben szolgálhattam s különösen Isten szolgái, özvegyei és árvái jólétének emelésére, a nyomor enyhítésére tettem annyit, mennyit előttem alig tett és tehetett valaki. Midőn dunamelléki főkurátorrá lettem, az egyházmegyékben voltak némi özvegy és árvák gyámegyletei, de superintendentionális közalap nem volt. Én létesítettem erre egy alapot. Jó rend és takarékosság által ez alap túlhaladja nemsokára a 100 000 forintot."[81]

Alig zajlott le a Török Pál püspökre emlékező gyászünnepély és az októberi egyházkerületi közgyűlés, amikor Lónyay az egyházi közalap végrehajtó bizottságának ülését vezetve – épp annak számításait papírra vetve – a gyűlés lefolyása alatt érte a halál november 3-án. „Mint az új gazda első aratásának, úgy örült az ő általa vetett mag megeredése után az első kalászoknak." – mondotta rá emlékezve Szász Károly dunamelléki református püspök.[82] Őrizzük emlékét, mint egyházához hű, annak javáért munkálkodó főgondnokét.

Szatmári Judit

Jegyzetek

1 Dunamelléki Református Egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve 1904. március 21. 19. pont – Vécsey Tamás egyházkerületi főjegyző köszöntője.

2 A Lónyay család az évszázadok során több ágra szakadt s ezek az ágak házasságok révén több alkalommal összekapcsolódtak. Így pl. Lónyay Ferenc 1777-ben folyamodott házassági diszpenzációért, hogy elvehesse unokatestvére, Lónyay Gábor özvegyét, Bárczay Annát; vagy Lónyay János 1778-ban Lónyay Florentinával (Lónyay Menyhért dédanyja) kötendő házassághoz kér felmentést. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) B/4 Ágensi levéltár VIII. k. 257., 442–443.

3 Töredékek Lónyay Jánosné Lónyay Florentina emlékirataiból. I–IV. Budapest, 1891. Az első kötet, a Visszaemlékezések 1849-től kezdődően tartalmazza a naplóbejegyzéseket, az utolsó 1883-ból származik.

4 Ferkovics Tibor: Tuzsér a dualizmus korában. Tuzsér, 2019. 23. Idézi Laukó Károlynak a Kecskeméti nagy képes naptárban 1891-ben megjelent visszaemlékezését.

[5] Szeremlei Sámuel: Valláserkölcsi- és társadalmi élet Magyarországon 1848 óta. Budapest, 1874. Erről ld. még Kósa László szerk.: Magyar művelődéstörténet. Budapest, 1998. 327.

[6] A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1842-ben indult első országos protestáns egyházi lapként Török Pál pesti református és Székács József pesti evangélikus lelkész szerkesztésében. A szabadságharc után 1858-ban jelenhetett meg ismét immár Ballagi Mór szerkesztésében. Mint legfontosabb fórum minden egyházi történésről hírt adott, de vitának, véleménynek szintén helye volt a lapban.

[7] RL A/1.b Püspöki levéltár 1850–1859, Fe 24. Nagy Sámuel solti esperes levele Polgár Mihály szuperintendenshez. Szabadszállás, 1853. ápr. 24.

[8] Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (TIREL) 1. B/LXXVII. 37.050/555 Terhes Sámuel gömöri esperes levele Apostol Pál szuperintendenshez. Rimaszombat, 1856. szept. 4.

[9] A Lónyay családra jellemző nevelési célokról lásd Rébay Magdolna: A fiúk nevelése és oktatása négy arisztokrata családban (gr./hg. Lónyay, br. Mednyánszky, br. Podmaniczky, br. Splényi) a dualizmus korában. In: Iskola a társadalmi térben és időben VII. Pécs, 2021. 37–47.

[10] Töredékek. I. kötet 1-16. A pedagógiával, gyermekneveléssel foglalkozóknak igen érdekes olvasmány e napló bevetője, melyet leánya, Lónyay Etelka édesanyja elbeszélései alapján írt meg – nemcsak a 19. század eleji Angliának, hanem Magyarországnak is megvannak gyermeknevelés terén a horrorisztikus történetei.

[11] Töredékek. I. kötet 153. sköv.

[12] Szatmári Judit: Báthory Gábor, a gyülekezetalakító és templomépítő prédikátor. In: Reformátusok Budapesten. Szerk. Kósa László. I–II. kötet. Budapest, 2006. I. 483–494.

[13] Az 1838-as pesti árvíz idején Lónyay János, mint a nádor által kinevezett biztos irányította a mentési munkálatokat.

[14] Kiss Áron: Török Pál élete. Budapest, 1904.; Szatmári Judit: Török Pál pesti lelkészsége. In: Reformátusok Budapesten. I. 495–501.

[15] RL D/7 Pesti egyházi iratai, Vegyes iratok 4. doboz.

[16] Uo.

[17] Szász Lajos: A protestáns uniómozgalom története a dualizmus korában. In: Egyháztörténeti Szemle 18. évf. (2017) 4. szám 5–41.

[18] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerk. Kertész Botond. Budapest, 2008.

[19] Kertész Botond: A pesti protestáns főiskola és az evangélikus egyház. In: Egyháztörténeti Szemle 6. évf. (2005) 1. szám 62–78.

[20] Lónyay Menyhért a polgári származású Kappel Emíliát, Kappel Frigyes pesti kereskedő lányát vette feleségül 1845-ben. Cieger 35.

[21] RL C/93 Török Pál iratai, levelezés: 605. számú Lónyay levél 1846-ból, a 2735. és 3019. szám közötti többi tizennyolc levél többsége az 1870-es évek második feléből származik és különböző egyházkerületi ügyeket érint, az utolsó pár darab az 1881-es debreceni zsinattal kapcsolatos. A rövid, sokszor csak Lónyay hollétéről, vidéki/külföldi útjáról tudósító levelek is mutatják, hogy a részletesebb megbeszélések a személyes találkozások alkalmával történtek.

[22] RL C/93 605. Lónyay Menyhért levele Pest, 1846. szeptember 19. „Nagytiszteletű Úr, tisztelt barátom! Igen sajnálom, hogy ma nem lehetett szerencsém. Ami a nyelvet illeti a holnapi ünnepélynél, az minden esetre a magyar leend. Délután 5 ½ órakor a kocsit küldendem. Atyám előre örvend, hogy ez alkalommal személyesen találkozhatni kegyeddel alkalma leend. Magamat szíves baráti indulatjába ajánlva maradok tisztelője. alázatos szolgája Lónyay Menyhért”

[23] RL C/93 2818. Lónyay Menyhért levele Farkadin, 1876. szeptember 15.

[24] Szőts Farkas (1851–1918) 1876. június és 1877. szeptember között volt a Lónyay családban házitanító. 1879-től a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanára. A Budapesti Református Teológiai Akadémia története 1855–1955. Budapest, 1955. 95–97.

[25] A korszakról lásd Szatmári Judit: A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1850–1860. Budapest, 2015.

[26] Szatmári Judit: A politikai élet színtere? Avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években. In: Aetas 27. évf. (2012) 1. szám 53–70.

[27] Varga Zoltán: Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában. Debrecen, é.n.

[28] A rendelet szövege több helyen olvasható. Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. (Dokumentumok) I. k. 1790.1944. Budapest, 2005. 188–190.

[29] Bauhofer György kéziratos naplója 1849–1859. A másolatot készítette Karner Károly 1929-ben. Evangélikus Teológiai Akadémia Könyvtára (A 3043.) 2–3.

[30] RL A/1.a Egyházkerületi jegyzőkönvek 8. k. 1849-dik évi Jegyzőkönyv 1. pont.

[31] TIREL 1. B/LXXII. 32.889/200. Lónyay Gábor levele Apostol Pál szuperintendenshez. Deregnyő, 1851. ápr. 21.

[32] TIREL 1. B/LXXII. 32.875/186 Vay Ábrahám levele Apostol Pálhoz. Berkesz, 1851. ápr. 12.

[33] Lónyay Menyhért naplója 1860-1861. Szerk.: Deák Ágnes. Budapest, 2003. 7–9.

[34] Szatmári 2015. 46. köv.

[35] Zibolen Endre: Nevelésügyünk az önkényuralom korában. In: Felkai László-Zibolen Endre: A magyar nevelés története. II. k. Budapest, 1993. 6–69.; Horánszky Nándor: 150 éves az Organisationsentwurf. In: Új Pedagógai Szemle 1999. szeptember https://ofi.oh.gov.hu/150-eves-az-organisationsentwurf-dokumentum-es-hatasa-gimnaziumi-oktatasunkra Letöltés 2023. február 1.

[36] A protestáns iskolák között az első, az előírásnak megfelelően átszervezett református gimnázium a nagykőrösi volt 1853-ban, híres tanári karával: Arany János, Mentovich Ferenc, Ács Zsigmond, Szász Károly, Szilágyi Sándor …. In: Ádám Gerzson – Jó Imre: A nagykőrösi ev-ref. főgimnázium története. Nagykőrös, 1896. 200–210.

[37] Nagy Mihály dunántúli szuperintendens levele Apostol Pál tiszántúli szuperintendensnek a pápai főiskola nyilvánossági jogának megvonása után: „Feliratainkat, kérvényezéssel párosítva, mintegy villámhárítóul vagy vezetőül készítvék. Mert irányuk vala, hogy a cs. kir. trón zsámolyára letétetve elfordítsák a romlást iskoláinkról, legalább átalakításukra … némi kedvezést és időt nyerjenek. Amitől féltem, amit ismételve nyilvánítottam, hogy ti. kifogyunk az időből, s rögtön lep meg a veszély, készületlenségben talál a kormányrendelet, meglőn. Az egyetértve megállapított elvet megmentettük s tartottuk eddig: de iskoláinkat nem. Ezekre lecsapott a villám, s egyházi állásunk is előbbi aggályteljes és bizonytalan helyzetben maradt. … Felelősek vagyunk a jelen és utókornak. Komolyan meg kell fontolnunk, mi lépést tegyünk. Mert úgy kell fellépnünk – lehetőleg közre munkálkodva, hogy következetlenek ne legyünk és se autonómiánkat, se iskoláinkat könnyelműleg, vigyázatlanul fel ne áldozzuk.” Komárom, 1851. augusztus 10. TIREL 1. B/LXXII. 22.114/425.

[38] Lónyay Menyhért levele Tuzsér, 1858. július 13.

[39] PEIL 1859. 9. szám, február 26. 255–258. és a 13. szám Melléklete – „Nyílt tér” 1859. március 26. A szavazatok számlálása körüli bonyodalom miatt jelent meg két írás a lapban, Ecsedi Károly nagylónyai lelkész írása és a megválasztott Bay Ferenc gondnok válasza. Jóllehet hivatalosan 1860-ig nem lehetett gondnokválasztást tartani, az Entwurf elutasítása után több helyütt kezdték a megüresedett gondnoki székek betöltését. A beregi egyházmegyében hosszú évekig Lónyayak voltak a segédgondnokok, előbb Lónyay Pál, majd 1843–1858 között testvére Lónyay György. PEIL 2. évf. 27. szám 1843. július 8. 324–325.

[40] Az 1857-es küldöttség és a többi deputáció története ld. Szatmári 2015. 164. köv.

[41] Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. I-III. k. Budapest, 1922–1932. II. 11–113., 142.

[42] Szatmári 2015. 173.

[43] Bauhofer napló 8–11.; Schwarz, Karl: Karol Kuzmánys Memoranden zur kirchlichen Verfassunfsgeschichte (1850) und zur aktuellen Lager der Lutheranischen Kirche (1849). Edition und Analyse. In: Acta Collegii Evangelici Presoviensis VII. Miscellanea Anno 199. 89–118.

[44] Tóth Sámuel: Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében 1855. máj. 17 – jún. 19. (Az illető egyházkerületi jegyzőkönyvek és Szoboszlai Pap István feljegyzéseiből összeállította Tóth Sámuel) Debrecen, 1891. Különlenyomat a Debreceni Protestáns Lap 1886. évfolyamából.

[45] A Habsburgok itáliai birtokainak elveszítéséhez vezetett a solferinoi csatavesztés. https://rubicon.hu/kalendarium/1859-junius-24-a-solferinoi-csata Letöltés 2022. november 20.

46 Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszútján. Bp. 1967. 7. köv.

47 Az evangélikus egyházban más volt az helyzet. A nemzetiségi megoszlás kirajzolódott a protestáns pátens elfogadása vagy elutasítása terén, a szlovák és német egyházközségek egy része elfogadta a pátenst és új egyházkerületeket alkottak. Gottas, Friedrich: Die Frage des Protestanten in Ungarn in Ara des Neoabsolutismus. München, 1965. 132–142., 155–161.; Magyar nyelvű szakirodalom: Révész Imre, ifj.: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Budapest, 1957., Csohány János: A magyarországi protestánsok az abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében. Doktori értekezés. Budapest, 1979., Szatmári 2015.

48 Báró Vay Miklós (1802–1894) 1840–1849 között a tiszántúli református egyházkerület főgondnoka, 1860–1894 a tiszáninneni református egyházkerület főgondnoka. Emléklapok br. Vay Miklós életéből. Lévay József bevezetésével. Budapest, 1899.

49 Lónyay Napló 95–97.; Lónyay tevékenysége a protestáns pátens ellen Cieger 59. köv.

50 Balogh Péter 1855-ben Szoboszlai Pap István halála után lett, mivel választást nem lehet tartani, helyettes szuperintendens hivatalban legidősebb espereseként. Majd 1860-ban választották meg szuperintendensnek. Lónyay említett levele nincs a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában az 1859–1860-as püspöki iratok között. Lehetséges, hogy nem Debrecenbe, hanem egyenesen Nagyszalontára küldte levelét, ahol Balogh Péter pap volt, ugyanis az iktatókönyvben több iratnál szerepel a bejegyzés, hogy továbbküldve a helyettes szuperintendensnek. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára II. 1-bb 13. kötet Egyházkerületi iktatókönyv 1359.

51 Lónyay Napló 96.

52 Nagy Mihály (1788–1878) dunántúli református szuperintendens (1844–1874) a patensharc idején már igen idős volt. Apostol Pál (1787–1860. márc. 14.) tiszáninneni szuperintendens (1848–1860) halálával az utolsó, még törvényesen megválasztott szuperintendens kihullott a sorból, a többi egyházkerületet a hivatalban legidősebb esperesek vezették.

53 Lónyay Napló 96–97.

54 Takács Péter: Forrásokban rejtezkedő (Potrévázlat Lónyay Menyhértről). 177. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2000 (35. évf.) 2. 170-; Vasárnapi Újság 1884. 45. szám, 1884. november 9. 714.; A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1860-as évfolyama a 2. számmal, 33. oldallal kezdődik s a szerkesztő előszavában utal a betiltott számra. A betiltás története további kutatás igényel az MNL Országos Levéltár D szekció Abszolutizmuskori iratokban.

55 PEIL 1860. 8. szám, 1860. február 24. 225–234.

56 Tóth Endre: A kistemplomi „pátensgyűlés" százéves évfordulója. In: Theológiai Szemle 16. évf. (1940) 3–4. szám 97–103., Fürj Zoltán: Egyházkerületi közgyűlés a Kistemplomban. In: A protestáns pátens és kora. Debrecen, 2010. 97–128.

57 Emléklapok br. Vay Miklós életéből. 453–465.; Apja, Lónyay János, aki 1857-ben még az uralkodó előtt beszélt, már nem vehetett részt ebben a küldöttségben, 1859. november 19-én hunyt el.

58 Révész Imre munkái a pátens korából. Szerk.: Révész Kálmán. Budapest, 1900. 6., 168–174.

59 A békés-bánáti református egyházmegye 27 anyaegyházának és 20 leányegyházának lélekszáma összesen 139.256 volt, ezzel magasan kiemelkedett az összes többi egyházmegye közül. A második legnagyobb lélekszáma a heves-nagykunsági egyházmegyének volt: 97.787. A helvét hitvallású tiszántúli egyházkerület statisticai állapotának kimutatása 1859-dik évről. Debrecen, 1859.

60 PEIL 1860. 11. szám, 1860. március 16. 348–349., Vasárnapi Újság 1860. 18. szám, 1860. április 29. 206.

61 Lónyay Menyhért ifj. és Lónyay Béla az 1859–60 és az 1860–61-es tanévben voltak a pesti református gimnázium diákjai, II–III. és III–IV. osztályt végezték ott el. RL A/14 Lónyay utcai gimnázium iratai, 1. kötet.

62 RL D/7 Pesti egyház iratai, egyháztanácsi jegyzőkönyvek 7. kötet 1860. június 29. 130. pont 146–149., 1864-ben ismét megválasztották.

63 Lónyay napló 94.

64 Dunamelléki református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve. 1870. június 11. 2. pont.

65 Uo. 100. pont.

66 Dunamelléki református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve 1871. június 3. 4. pont; Másik jelölt a vértesaljai egyhámegye gondnoka, Sárközy Kázmér (1799–1876) volt. RL C/93 Török Pál, levelezés: Nagy Zsigmond levele Török Pálhoz Bicske, 1870. szept. 1. Lónyayt nem kedvelik, a vértesaljaiak Sárközyre szavaznak.

67 Dunamelléki református egyházkerület nyomtatott közgyűlési jegyzőkönyve 1871. június 3. 5. pont.

68 Uo. 11. pont.

69 PEIL 1860. 8. szám, 1860. február 24. 225–234.

70 A lelkészi segélyezés történetéről lásd Pályi Kata Zsófia: Protestáns lelkészi önsegélyező társaságok és özvegy-árva kasszák. In: Taníts minket úgy számlálni napjainkat …" Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor. Budapest, 2012. 351–365.

71 RL A/1.a 2. kötet 1736. május 9. Szigetszentmiklósi gyűlésben határozták el a superintendentionalis cassa felállítását. S utána szinte évről- évre szerepel a jegyzőkönyvben, hogyan lehetne annak bevételeit növelni.

72 Az egyházmegyék rendszeresen beküldték ezeknek a pénztáraknak a nyilvántartásait az egyházkerületnek. RL A/1.b. 1790–1849 Misc. 21. és L, M, N, O, P, Q, R, S osztályok iratai között.

73 RL A/1.a 8. kötet 1846. július 6–12. Pest egyházkerületi közgyűlés 6. pont A Polgár Mihályt szuperintendensi tisztébe beiktató közgyűlésen határozták el, hogy „azon pénzmennyiség, melly a superintendensi felszentelés alkalmával tartatni szokott lakomára kiadattatatik, hasznos czélra volna inkább fordítandó: a superintendensi választás ünnepélyének emlékére az ezen egyházkerületben szolgált papok és tanítók özvegyei részére közkívánat nyilvánítása után alapítvány tétetni határoztatott, mellynek alapjául szolgáland a superintendensi hivatal után járni szokott, de annak 4 és ½ év óta ürességben léte miatt az egyházkerületi pénztárban bennmaradt fizetés, mellynek növelésére ív bocsáttatott, mellyre kerületi főgondnok ő méltósága előlegesen aláírt."

74 Pályi Zsófia: Az egyházi özvegy-árvatár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve 1838-ból. In: Egyháztörténeti Szemle 14. évf. (2013) 3. szám 36–66.; RL A/1.b 1790–1849. Misc. 69. Szabályai a Helvét Hitvallású Tiszamelléki Egyházkerületben alapított papi özvegy s árva tárnak. Sárospatak, 1844.

75 RL A/1.a 8. kötet 1847. május 3–9. egyházkerületi közgyűlés 51. pont: A bizottság munkálata elkészült és beadatott. Sajnos a tervezet ma már nincs az egyházkerületi iratok között, csak a nyilvántartás mutatja, hogy RL A/1.b 1790-1849 misc. 63. szám alatt volt a „felállítandó egyházkerületi papi és iskolatanítói özvegyi pénztár terve 1847. május 3."

76 Az 1848. május 15-i egyházkerületi közgyűlésre csak a kecskeméti egyházmegye küldte be véleményét, nem javasolta az egyházmegyei pénztárak egybeolvasztását, „rá nézve nem haszon, sőt kár fogna háromolni, és még azért is, mert az alapítók világosan kikötött akaratja az, hogy az általuk létesített pénztár, az egyházmegye kezelése alatt maradván, egyedül ennek özvegyei s árvái számukra tartassék". RL A/1.a 8. kötet 1848. május 15. Pest egyházkerületi közgyűlés 58. pont.

77 Dunamelléki református egyházkerület nyomtatott jegyzőkönyvei 1875. május 26. 58. pont 39–48.

78 Uo. 1876. október 12. 43 pont 38. Az egyházmegyék 3:5 arányban elvetik a tervezetet.

79 Papp János: A Közalap. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978. Studia et Acta V. Budapest, 1983. 254. köv.

80 Török Pál püspök 1883. október 7-én hunyt el. A következő évi egyházkerületi közgyűlést megelőzően tartottak rá emlékező gyászünnepélyt 1884. október 25-én. Addigra Lónyay vezetésével lezajlott a püspökválasztás és az október 26-i közgyűlésben szentelték fel az új püspököt, Szász Károlyt. Lónyay kezdeményezésére az elhunyt püspök emlékét egészalakos olajfestményt örökítette meg (Barabás Miklós festette), melynek felavatása szintén a gyászünnepélyen történt meg.

81 Lónyay Menyhért utolsó levele anyjához. Sárszentlőrinc, 1884. okt. 24. Töredékek I. 170-k.

82 Szász Károly: Török Pál és Lónyay Menyhért emlékezete. Budapest, 1885.

A Lónyay család és a tuzséri gyülekezet

2022-ben emlékeztünk meg gróf Lónyay Menyhért születésének kettőszázadik évfordulójáról. A Tuzsér Községért Közalapítvány szervezte emlékév programsorozatba a Tuzséri Református Egyházközség is aktívan bekapcsolódott. Ennek a közös együttműködésnek az eredménye az az előadás, melynek a címe: A Lónyay család és a tuzséri református gyülekezet.

Dolgozatom arról a Lónyay családról szól, amelynek tagjai háromszáz éven át voltak a település földbirtokosai. A bevezetésben megemlítésre kerül a középkor birtokviszonya és a reformáció előtti egyház nyoma Tuzsért illetően, majd a dolgozat legnagyobb részében a Lónyay család és a helyi református gyülekezet kapcsolatáról lesz szó.

A dolgozat a megnevezett források alapján tárgyalja azt az anyagi javakban is mérhető kegyes áldozatvállalást, melyet a Lónyayak vittek végbe Tuzséron. Az anyagi javakon túl azonban, sokkal nagyobb értékű az a szellemi örökség, amely példa az utókor számára.

In 2022, we remembered to earl Menyhért Lónyay due the 200 years aniversary of his birth. The Public Fundation for Tuzsér and the Danube Church District organised the program-series. This elaboration was writen to this program with the title: The Lónyay Family and the Tuzsér Reformed Congregation.

Obviously my paper reads about the early history of the Congregation then – of course – mainly about the faitful generosity of the Family in and towards the Congregation.

„Tudjuk pedig, hogy aki szűken vet, szűken is arat, és aki bőven vet, bőven is arat. Mindenki úgy adjon, ahogyan előre eldöntötte szívében, ne kedvetlenül vagy kényszerűségből, mert „a jókedvű adakozót szereti Isten”. Istennek pedig van hatalma arra, hogy minden kegyelmét kiárassza rátok, hogy mindenütt mindenkor minden szükségessel rendelkezzetek, és bőségetekből jusson minden jó cselekedetre. Amint meg van írva: „Bőkezűen osztott a szegényeknek, igazsága megmarad örökké.” Aki pedig magot ad a magvetőnek, és eledelül kenyeret, megadja és megsokasítja vetőmagotokat, és megszaporítja igazságotok gyümölcsét. Így mindenben meggazdagodtok a teljes tisztaszívűségre, amely általunk hálaadást szül Isten iránt. Mert ez az Isten előtti szolgálat nemcsak enyhít a szentek nyomorúságán, hanem sokakat hálaadásra is indít Isten iránt. Mert e szolgálat eredményességéért dicsőítik majd Istent, azért az engedelmességért, amellyel Krisztus evangéliumáról vallást tesztek, és azért a jószívűségetekért, amely irántunk és mindenki iránt megnyilvánul. Ők könyörögnek is értetek, és vágyódnak utánatok, mivel Isten jósága bőven kiáradt rátok. Hála legyen Istennek kimondhatatlan ajándékáért!” (2Korinthus 9,6–14)

A Lónyay család három évszázadon át volt hitbeli, szellemi és anyagi meghatározója Tuzsérnak és a református gyülekezetnek. Egy család, amely évszázadokig kegyes és nemes lelkű patrónusa az egész faluközösségnek és az egyháznak.

Tuzsér és a Lónyay család az elmúlt századokban szorosan összefonódott. A Tuzsérral kapcsolatos tanulmányok és írások, amelyeket én magam is használtam készülésem során, mind megemlítik azt a ritka tényt, miszerint *a földesúr és a jobbágyfalu a korszakok történelmi és társadalmi keretei között milyen nagy tiszteletben és jó kapcsolatban voltak egymással*. A Lónyay család mindig is nemes lelkű ura volt népének, aki szívén viselte népének sorsát. A tuzséri Lónyay család a település és benne a református egyház felvirágzását munkálta.

Az elkövetkezendőkben azt mutatom be, hogy a Lónyay család és a Tuzséri Református Egyházközség között milyen kapcsolat volt. Röviden fogalmazva példaértékű!

A tuzséri gyülekezet minden tulajdonát képező értékét: *a templomot, az iskolát, a parókiát, az úrasztali edényeket a Lónyay család támogatásával építette, birtokolja.* Ezért a gyülekezet közössége, mind a mai napig és reménység szerint a jövőben is, gondoskodik arról, hogy soha ne feledje senki a Lónyay család jóságát, nagylelkűségét és istenfélelemét! A Lónyay család egy igazi református hitben élő közösség volt, amelynek tagjai tudták, hogy minden hatalom és gazdagság Istentől van. Ezért jól éltek a család tagjai politikai hatalmukkal és vagyonukat nemcsak a család, hanem a jobbágybirtokok fejlesztésére is fordították. A jókedvű adakozót szereti az Isten! Ismerték és élték ezt az apostoli intést a Lónyayak!

Nagyvonalakban, a fellelhető forrásosok, a közelmúltban megjelent tanulmányok, könyvek és tárgyi emlékek kapcsán szólok a Lónyay család és a helyi református gyülekezet történetéről, kapcsolatáról.

Tuzsér már a honfoglalás idején is lakott volt. Erről árulkodik a 20. század elején a Boszorkányhegyen történt kutatás során előkerült tarsolylemez. Egyszerűbb, mint az országosan ismert tiszabezdédi.

A fellelhető források arról számolnak be, hogy Tuzsér, már a 13. századtól ismert és lakott hely. 1212-ben már írásos nyoma van a falunak, amely minden bizonnyal nagyon kicsi jobbágyfalu. A középkorban birtokadomá-

nyozási iratokban, *a földesurak egymás közötti birtokpereiben tűnik fel* a kicsiny falu, melynek már 1370-ben említik templomát. A falu középkori egyházáról csak annyit tudunk, hogy 1371-ben és 1380-ban írnak templomáról. A források szerint több, mint tíz évig folyt a per a kegyúrságról.

Így teltek el a hosszú évszázadok Tuzsér falu életében állandó birtokperek kereszttüzében, a kisvárdai vár árnyékában.

A reformáció minden bizonnyal a 16. század vége felé elérte Tuzsért is. A gyülekezet első ismert lelkésze *Keresztesi Balázs*, aki a tiszabezdédi eklézsiából pásztorolta a kicsiny gyülekezetet. Debreceni István esperessége idején 1649-ben, az 1597-es év iratai alapján összeállított jegyzőkönyv Tuzsérral kapcsolatos beszámolója szerint: *„Minekutána a siralmas és ez mi darab földünkön forgó romlás miatt* Kálonga utolsó elpusztulásra juta, és nagyobb óltalomra *a Tusériakhoz szálla: tehát a dolog erre juta, hogy magára Mater Ektklesiaságot vállala, az Isten házához megmásolhatatlan jövedelmet conferála."* Így gyarapodott a piciny tuzséri filia anyaegyházközséggé. Ezért is helytállónak tűnik az 1605-ös évszám a tuzséri gyülekezet megalakulását illetően. Szintén ezt igazolja az eklézsia 1809-ben számba vett lajstromában a kisebbik harang, ami 1610-ből való: *„Egy kiss harang ez írással: Ad gloriam Dei Judi Et Tuseriensis A.Dni 1610 Judex Blasius Kantor"*

A rendelkezésre álló iratok szerint a régi templom *„a Tisza felül való végin vólt a helyiségnek, az úttya közepin."* Ennek megfelelően ábrázolja az 1700-as évek második felében a katonai felmérés során készült térképtábla is. A települést és fa-patics templomát egyik oldalról a Tisza védte – amely gát nélkül sem jelentett nagyobb árvízi veszélyt, mint manapság. Bizonyára ez az a templom, amely már az 1370-es években is említésre került. A fa-patics templom, *mint bizonyára a tákosi*, mindenképpen kis falura, kis vallási közösségre enged következtetni. Ez a templom 1822-ig szolgálta a református híveket. Elbontása után anyagából felépült a gyülekezet első iskolája 1823-ban. A régi templomról nem maradt fenn semmilyen ábrázolás. Használható anyaga beépül a gyülekezet első iskolájába, amely ma már nincs meg.

A régi templom helyén a Tiszavégben az egyházközség a gyülekezet 400 éves jubileumán kopjafát állított 2005. október 31-én. Érdemes lenne feltárni a területet, mert egy tanulmány forrása szerint 1518-ban a Várdai javak összeírásakor Tuzsérnak fatemploma van, mint a 14. század utolsó harmadában megépült Kálongának. E tanulmány szerint Tuzsérnak 1518-ban plébániája van, temploma és temetője a templom körül. (*Dr. Németh Péter: A Rozgonyiak és familiárisaik: Tuzsériak – Tuzsér a középkorban.)*

Akié a föld, azé a vallás. Ismert mondás ez. A földesúr vallási hovatartozása döntötte el a jobbágyainak vallását. Tuzsér is bizonyára a 16. század vége felé közeledve valamely földesura révén lett reformátussá. Ez lehet a *Tuzséri* család, vagy akár a *Várdai* család is. A kisvárdai vár közelsége bizonyára nemcsak Tuzsérra, de az egész térségre hatással volt. *A helyi hagyomány úgy tartja, hogy a község lakói Lónyay Zsigmond kálvinista hitre térésével vették fel a református vallást.* Ezt az 1935-ben kiadott, A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtárának összeállítója 1605-re teszi. Alighanem korrekt az 1605-ös dátum, mert egy, a 18. század második felében leltárba vett harang körirata szerint 1610-ben már létezett a tuzséri szent eklézsia.

Nos ebben az időben Tuzséron még több birtokos osztozott. A Lónyay család csak az 1700-as években kapta meg Tuzsér birtoklási tulajdonjogát. Élt egy Lónyay Zsigmond (1593–1652): aki Bethlen Gábor tanácsosa és vezére. 1626-ban ő írta alá a pozsonyi békét, és nagy érdeme volt a linzi béke megkötésében is. Mint Kraszna vármegye és Bereg vármegye főispánját a protestánsok nádori méltóságra jelölték, II. Ferdinánd pedig bárói méltóságra emelte. Férfi utód nélkül hunyt el. *Nem lehet valószínű ez a feltevés, hogy ő általa let reformátussá a falu, ha az 1605-ös dátumot vesszük alapul.* Az biztos, hogy a 16. század végén már létezik református egyház Tuzséron. Mélyebb kutatást kellene végezni erről az időszakról.

A Lónyay család tuzséri ágának története a 18. században kezdődött, amikor birtokként kapták meg Tuzsért. Az első birtokos feltehetően Lónyay Zsigmond volt, aki már 1743-ban Tuzséron élt feleségével, Pogány Klárával.

Az ő hitükről és egyházhoz való hűségükről tesz bizonyságot a ma is meglévő ezüst kenyérosztó úrvacsorai tányér, amely 1743-ból való. Ez az írás van rajta: *„Tekintetes nztes W: Lonyai Sigmond és hites társa Pogány Klara Aszszony csinaltatak Isten dicsőssségére a Tuseri Szent Eclesiahoz Ano Domi 1743."*

Ma is megvan az a terítő, amely a Lónyayak adománya, amelyet lajstromba vett az egyház más egyéb javakkal együtt. Ez a terítő egy úrihímzéses terítő, melyet özvegy Lónyay Zsigmondné Pogány Klára adományozott az Úr asztalához 1777-ben. Másolata most is fennt van az Úrasztalán a Lónyay család iránt érzett tiszteletből.

Lónyay Zsigmond és Pogány Klára fia Ferenc 1792-ben az egyház kurátora (gondnoka) let. Ebben az évben adományozott Lónyay Ferenc egy ezüst úrvacsorai poharat mely belül aranyozva van. Az 1792-es évszám későbbi bekarcolás. Lónyay Ferenc kurátorsága idején öntötték a nagyharangot.

A már említett lajstrom ezt írja róla: *„Egy nagy harang öntetett Ano 1792 ezen körül írással A Tuzséri Ref. Sz. Ekklésia öntette Isten dicsőségére fő cur Lonyay Ferencz, fő bíró Bóka István, curator Révész Pál, fő eskütt Bodnár András*." Ezt a harangot 1917-ben háborús célokra rekvirálják, majd 1923-ban pótolja a gyülekezet. Ez ma a kisharang.

Lónyay Zsigmond és Pogány Klára házasságából született még egy lány Lónyay Florentina, aki 1808. augusztus 10-én halt meg, és a tuzséri anyakönyvben szerepel.

Ő volt a felesége Lónyay Jánosnak, aki 1809. február 9-én halt meg. Egyesek szerint ő volt a kastély építtetője. Emellett ők voltak azok, akik szorgalmazták a mostani kőtemplom építését.

Az 1800-as évek elején Lónyay János és Lónyay Florentina a község urai, akik látva a régi templom *„el ótskulását, szinte dűlő félben valól létét”* új helyet jelöltek ki a templom építésére, az akkori temetőnél. A mostani templom környékén volt a község akkori temetője. Az új templomot 1808-ban kezdődték építeni. A szegény eklézsia csak nagyon lassan tudott haladni az építkezéssel.

A 1823. december 15-i keltezésű első presbiteri jegyzőkönyv egy több, mint 20 éves visszaemlékezéssel kezdődik. A régebbi kurátorokat hallgatják meg és jegyzik le az elmúlt két évtized eseményeit. A gyülekezet szegény körülmények között élt. Nem volt más bevétele csak a persely, ami évente 20–30 forint volt. Egy 1809-es leltár szerint az egyháznak temploma, parókiája, a parókia körül 1800 négyszögöl és a külsőségben 10 holdnyi birtoka volt. Volt a nemrég említett két harangja és az úrasztalához tartozó eszközök. Ebben időben Kőrösi János a prédikátor. Bizonyára a korszak lelkipásztorai és az egész gyülekezet élvezte a földesúr anyagi és szellemi támogatását.

1808-ban kezdődött a templomépítés, amely hosszú ideig 1835-ig tartott. A templomépítés ügyét a földesúr mindvégig támogatta. Ekkor került át a csónakos rév az egyház kezelésébe. A tuzséri réven Nagytárkányba és Agárdra lehetett átjutni. Legközelebb csak Szabolcsveresmartonnál volt rév. A csónakos rév a Tiszavégből indult. A Tisza akkor még a falu mellett folyt.

Lónyay János és Lónyay Florentina, akik a templomépítés ügyének elindítói és szorgalmazói, de ők csak az alapok lerakását élhették meg. Fiuk Lónyay Gábor (1778–1824) volt a következő földesúr, aki már láthatta a félig kész templomot és részt vehetett a benne tartott istentiszteleteken.

Lónyay Gáborhoz 1823-ban két könyörgés is íratott. Ezeket minden bizonnyal az egyház lelkésze írta.

Az egyik *a kántor kocsma használatának a jogát kérik vissza az egyházi javak gyarapítása végett.* Ezek a kántor kocsmák Mihály naptól újévig mérték a bort a lakosoknak. Tuzséron az egyház ezt a jogot bérbeadta olyan egyháztagoknak, akiknek megfelelő helyisége volt az árusításhoz. A befolyt jövedelemmel el kellett számolni. Ez nem volt valami jövedelmező üzlet. 1884-ben úgy dönt a presbitérium, hogy a bort nem adják árendába, hanem borbírót választanak. Minden egyháztagnak el kellett mérni egy hordó bort és a bevétellel el kellett számolnia. A 19. század végén pedig már nincs adat a kántor kocsmáról.

A másik levélben a jobbágyok alázatosan esedeznek a száraz gally gyűjtésének jogáért. Korábban mindenkor kaptak egy szekér fát, most meg a száraz gally szedését is megtiltották. De más sérelem is felmerül a kérelemben. A fa gyűjtésre az uraság egy távolabbi birtokát jelölte ki. A robot miatt, ami a 200 napot is meghaladja, nincs idő a gyűjtögetésre. De jön a további panasz: Az elmúlt őszön 1000–1000 kéve gyékényt kellett vágni minden telkes gazdának. Az idegeneknek az uraság kifizette az árát, tőlük meg azt is elkobozta amit saját rongyos épületeikre vágtak. Lónyay Gábor földesúr válasza iratra van jegyezve: a gyékény árát ki kell fizetni, száraz gally továbbra is szedhető. *Lónyay Gábor amúgy Bereg megye helytartója, 1817-től Ung megye főispánja, a Tiszáninneni Egyházkerület és sárospataki főiskola főgondnoka.*

Fia Lónyay Gábor Zemplén vármegye reformellenzékének meghatározó személye. Lelkes támogatója Kossuthnak. Deregnyői birtokán találkozott a megye haladó szellemiségű ifjúsága is.

1823-ra olyan állapotra készül el a templom, hogy már használatba lehet venni. Ennek lassan éppen kétszáz éve! Akkor még nincs benne a ma is látható bútorzat, de már ott tartják az istentiszteleteket. A templomépítéshez az egyház minden lehetséges eszközt megragad, hogy pénzt teremtsen. Például: eladták az egyház erdőjén termett makkot, bort mértek, vállalták az urasági földek művelését. Bevételt jelentett az ágybér. A hívek az ágyak száma szerint adóztak az egyháznak. Egy ágybér 10 pengő forint. 1824-ben 68 befizetésről készült feljegyzés. Közülük 14 kétágyas, 2 három ágyas. A templomépítésre a legtöbb adományt a földesúr Lónyay Gábor adta. 1823-ra áll a torony és a templom, és elkészül az elbontott templom használható anyagából a *„zsúpfedeles alma mater”,* Tuzsér első iskolája.

A templomépítés befejezése 1835-ig elhúzódik. Közben 1821-től kezdődik az „oskola” ház helyének kimutatása és az építés megkezdése. Lónyay Gábor földesúr az események fő mozgatója és támogatója.

De sorra épülnek az egyház épületei: parókia, ahol 1823. december 15-én megtartják az első presbiteri gyűlést, ahol elhangoznak a visszaemlékezések. De épül már a tanítói lak is. Igaz nagyon szegényes volt, különösen mai szemmel. A tanítói lak az iskolával van egybe építve.

1824. május 8-án halt meg Lónyay Gábor.

Ezután már Lónyay János a földesúr. Ő Bereg vármegye első alispánja, valamint országgyűlési követe, 1833-tól az udvari kancellária előadó tanácsosa, 1836-tól Bihar vármegye, 1846-tól Bereg megye főispáni helytartója volt. Az 1838-as pesti árvíz idején teljhatalmú királyi biztos, majd érdemei jutalmául belső titkos tanácsos lett. Később Pest város díszpolgárává avatták. Felesége Lónyay Florenina (1802. április 25. – 1885. október 25.) volt. Ők voltak a későbbi Lónyay Menyhért szülei.

A jegyzőkönyvek a templom építésének befejező munkálatairól tesznek említést, amely évekig eltart még. A templombelső kialakítása sem egyszerű dolog. Nehézkesen megy a faanyag beszerzése.1831-ben Gargya Ferenc kurátorsága idején a beszerzett faanyagot koporsónak adták oda, hiszen kolerajárvány pusztított a faluban. 1833–34-ben lesz újra lehetőség a ma is meglévő

templomi bútorzat elkészítésére. Közben csak elvétve van szó az egyház iskolájáról.

1835-ben elkészült a templom. Nagyszabású ünnepséget szervezett a gyülekezet. Az ünnepség kiadásai szerepelnek a presbiteri jegyzőkönyvben. 27 évig épült a tuzséri református templom.

Az új templomot a Lónyay család nemes adományaiból, a szegény eklézsia mérhetetlen küzdelemmel építette fel 27 év alatt. A templomot 1808-ban kezdték el építeni, 1823-ban vette használatba a gyülekezet. A mai formájában 1835-re lett kész. Három lelkész állt ez idő alatt szolgálatban: Kőrösi János, Major István és Szakál József.

A templom fekvése kelet-nyugati tengelyű, a keleti homlokzat előtt 35 méter magas, háromszintes, óra párkányos torony áll. A tornyon félköríves záródású kőkeretes bejárat van 1850-es felirattal, ami egy akkor történő felújítást, átalakítást jelez. A templomhajó nyugati vége a nyolcszög három oldalával záródik. A belső térben mélykékre festett deszkamennyezet van aranyszínű csillagokkal díszítve. A torony felőli részében két pillérre épített karzat található három azonos méretű nyílással. A templomban 350 ülőhely található. A szószék, a Mózesszék és a padok 1834-ben készültek, és ma is eredeti formájukban láthatók. Az orgonát Paulus Frigyes építette 2012-ben, 8 regisztere van. A toronyban két harang lakik. A nagyobb 500, a kisebb 300 kg-os. A gyülekezet 2005–2012. között újította fel hatalmas anyagi áldozattal késő barokk stílusú műemlék templomát. Legutóbb 2021-ben történt egy külső állagmegóvás.

1836–1840 között a falut 437-en lakták. A többség református, de vannak más vallásúak is: római – és görögkatolikusok, valamint zsidók is. Az 1840-es években már a jómódú szabolcsi falvak sorai között szerepel Tuzsér. Ekkorra már felnőtt fiatal gróf Lónyay Menyhért, aki a család egyik legismertebb tagja.

Tuzséron csendesen telnek az évek. Fő téma a templom, az iskola mindennapos ügyei. Megjelennek a jegyzőkönyvek lapjain az első oskola mesterek, tanítók. A felépült iskola, a tanítói lak, a parókia és a templom szinte mindennapos teendőkkel látják el az egyházközség vezetőségét.

1847. október 12-én a 25 éves Lónyay Menyhért jelen van a presbiteri ülésen, amelyet ő hívott egybe és vezetett le. Országos ügyei mellett tuzséri tartózkodását használta fel arra, hogy betekintsen az egyházközség ügyeibe, vezetésébe, melynek később helyi és országos szinten is hasznát fogja venni.

Közben lezajlanak az 1848/1849-es események is. Lónyay János a szabadságharc néhány menekültjét a kastélyban bújtatta. A szabadságharc leverése után 7 évig nem készületek presbiteri jegyzőkönyvek, mert az gyülekezés tiltva volt.

1855. december 27-én ismét jelen van Lónyay Menyhért tiszttartójával együtt a presbiteri gyűlésen. Most is az egyházközség anyagi gondjai képezik a fő témát. De előkerül az iskola bővítésének a kérdése is. A terv és az ajánlat egy 100 fő befogadására alkalmas épület. Lónyay 10 pengő forintot be is fizet erre a célra. Egy év múlva ismét az iskola építése a téma. Most a kő és a mész megvásárlását vállalja magára a földesúr.

Az ezt követő években az egyházközség ügyes-bajos mindennapi ügyei foglalkoztatják a presbitériumot, melynek Lónyay Menyhért is nyomon követi a munkáját. Egyre többet van jelen a gyűléseken. Szorgalmazza az iskolaépítés ügyét. Közben 1857-ben a szegény tanulóknak a tandíját kifizeti. Ekkor már a tuzséri egyházközség főgondnoka és az egyházkerület iskolai választmányának tagja a gróf.

Lónyay Menyhért az 1850-es években huzamosabb ideig tartózkodik tuzséri birtokán, amelyet a legjobban szeretetett. Lónyay Menyhértről gyermekeinek egyik nevelője Laukó Károly lelkipásztor a következőket említi: *„Feledhetetlen és tanulságos marad Lónyay Menyhértnek az a szokása, mely minden szünidőben ismétlődött, miszerint leérkezvén Tuzsérra, egybehívta a családtagokat s nevelőt és ekként szólott: Fiaim, tisztelt nevelő úr, manaptól kezdve minden vasárnapon az egész család templomba megyünk, hadd lássa a nép, hogy nekünk is szükségünk van az Úrnak házára, a józan vallásos buzgólkodásra. Bizony imádásig tisztelte is az a nép az ő jóságos földesurát, községben s egyházban egyaránt."*

Lónyay Menyhért nagyon szerette Tuzsért. Gyermekkorában 1825–1829 között élt a tuzséri kastélyban. Felnőtt korában is szívesen töltötte idejét itt. Ez a birtok volt apai örökségének nagyobb része.

1862. szeptember 27-én, a presbiteri gyűlésen a lelkipásztor bemutatja *„Nagyságos Kappel Emília Nagyságos Lónyay Menyhértnő asszony ő nagysága által az egyháznak ajándékozott egy jelentékeny értékű ezüst keresztelő készletet"*. A mai napig használatban van. Lónyay Menyhért családjától is van kézzel fogható adomány gyülekezetünkben.

Lónyay a politika világában is sikeres. Már 1848-ban országgyűlési képviselő. A kiegyezés előtt Deák Ferenc és Andrássy Gyula pénzügyi tanácsadója. A kiegyezés után pénzügyminiszter, majd magyar királyi miniszterelnök és honvédelmi miniszter. Mind ezek mellett a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, majd elnöke. 1872-ben emelik grófi rangra.

Lónyay Menyhért politikai és gazdasági szerepvállalását Tuzsér is élvezte. A vasútépítésnél az egyházközség 1871-ben földmunkákat vállalt az egyháztagok terhére. A bevétel az iskolaépítés javára megy. A későbbiekben templomjavítás, a szárazmalom felújítása is napirenden van, az iskola mindennapos dolgain túl.

1884-ben két csapás is éri a Lónyay családot. Márciusban meghalt ifj. Lónyay Menyhért. A presbitérium koszorúvásárlásról a temetésen való megjelenésről dönt.

November 3-án, délután 5 órakor meghalt gróf Lónyay Menyhért. Temetése november 8-án Tuzséron történt a

kastélykertben lévő kriptában. Később, nem tudni mikor került át a család más tagjaival együtt a nagylónyai kriptába. A presbitérium jegyzőkönyvben emlékezett meg jótevő földesuráról.

Lónyay Menyhért temetésével kapcsolatban jó lenne, ha mihamarabb tisztázódnának a dolgok. Vannak források, amelyek arról számolnak be, hogy a tuzséri templomban akarták eltemetni, de ezt nem engedélyezték akkor már. A tuzséri egyházközség kriptát akart építeni, de ezt nem lehetett kivitelezni. Van forrás, amely a Tuzsérra való hazahozatal után másnapi Nagylónyán történő temetésre utal. Az biztos a Tuzséri egyházközség halotti anyakönyvében a temetés helye a tuzséri kastélykert. A mostani sírok előtt valahol lehetett egy családi síbolt, a család benne eltemetett tagjait a nagylónyai kripta elkészülte után exhumáltak és oda temették. Ennek a dokumentumait kellene előkeríteni. Sajnos erről sem Nagylónyán, sem a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában semmilyen írott forrás nincs.

Gróf Lónyay Menyhért fia, Menyhért házassága révén kerül a család kapcsolatba a mándoki Forgách családdal. 1880. március 21-én született lányuk Pálma. Előtte több gyermekük is meghalt. Ifjabb Lónyay Menyhért azonban nem sokkal később, 1884. március 8-án Abbáziában agyvérzés következtében hirtelen meghalt. Az özvegyen maradt Forgách Margit hat évvel később újra férjhez ment *alapi Salamon Tivadarhoz* (Paks, 1843. szeptember 9. – Tuzsér, 1899. április 14.) aki magával hozta a házasságba Ella nevű leányát. Az esküvő Mándokon volt 1890. május 24-én. Salamon Tódor 1899-ben halt meg, felesége még sokáig élt özvegyen Tuzséron.

Közben fejlődik az iskola: kialakítják az ismétlő iskolát, előírják a faiskola létesítését. Mindezeknek az egyházközség eleget is tesz. Gróf Lónyay Forgách Margit őméltósága telket adományoz az egyháznak közvetlenül az iskola szomszédságában iskola épületének. Az iskolaépítés elmarad, helyette bővítés lesz. A grófi család segítené a második tanterem felépítését, sőt parókiát is építene, ha az egyházközség bevállalja a fuvarozást. Ezek az építkezések nehezen mentek végbe. Még vita is alakult ki e kérdésben. A hívek a grófi birtokon szántást vállaltak a parókia felújítása érdekében. A munkában nem egyformán vettek részt, ezért maguk között akartak osztozni a bevételen. A grófnő azonban a takarékpénztárba helyezte el keresetüket. Végül olyan döntés született, hogy akik részt vettek a munkában ezzel letudták egyházi adójukat. Végül is 1895-ben újul meg a grófnő támogatásával a parókia.

Az ifjú Lónyay Pálma 1899-ben konfirmálása emlékére ezüst, belül aranyozott úrvacsorai kelyhet adományozott az egyháznak 100 korona értékben.

Lónyay Pálma 1901. június 8-án ment férjhez szerémi herceg Odescalchi Jenő Zoárdhoz *(Bolhás, Somogy vármegye, 1876. október 10. – Demecser, 1917. április 3.)*. E házasságból 1902. május 6-án született meg Miklós, 1903. december 8-án pedig Margit. Rangjuknak megfelelő neveltetésükről a nagymama és a szülők gondoskodtak. Nevelők és házitanítók segítségével sajátították el az arisztokrata társasági élet szabályait.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy gróf Lónyay Pálma 1901–1907-ig 20–30 gyermeknek évente ruhasegélyt adományozott.

1912-ben megalakult a tuzséri református ifjúsági egyesület. Programjukban felolvasó esték, énekórák, könyvtár, olvasókör és tánc esték szerepelnek.

Közben folyamatosan napirenden van a második iskola építésének ügye, mely csak az 1925-re készül. Ez ma az egyházközség gyülekezeti terme. Ekkor vásárolja meg az egyházközség a Berger féle lakást, mellyel iskolai tervei vannak. Ez ma a kántortanítói lakás.

Közben kitört az első világháború, gróf Lónyay Pálma magánkórházat hoz létre.

1917. április 3-án Odescalchi Zoárd Demecserben öngyilkos lett. Április 6-án Tuzséron temették el.

Ebben a korban érdekes és a korszakot hitelesen bemutató írás Lónyay Pálma naplója. A Tuzséri Reformátusok Lapja korábban rendszeresen tett közzé írásokat Pálma grófnő naplójából.

Lónyay Pálma második férje sédeni Ambrózy György *(Sátoraljaújhely, 1885. március 7. – Budapest, 1970. január 18.*), jogászdoktor, történész, huszárkapitány, a katonai Mária Terézia rend lovagja. 2021-ben temették újra Tuzséron. Ő volt Tuzsér első díszpolgára. Az almatermesztés felvirágoztatásán fáradozott. A település jótevője volt.

1928-ban az idős Salamon Tivadarné gróf Forgách Margit az óvoda felépítésének költségeit magára vállalná, ha a református egyházközség fenntartaná az óvodát. 1930-ban születik döntés állami óvodáról, mivel az egyházközség nem rajong az óvodafenntartásért.

1931-ben a mándoki uradalomból vezetik át a villanyt Tuzsérra. Lónyay Pálma a templomba csillárt adományoz, amely már villanyfénnyel világít! Ez óriási dolog volt abban az időben.

1932-ben Lónyay Pálma második férje Ambrózy György mozigépet adományoz az egyházközségnek népművelés céljából. Ez volt a faluban az első mozi.

1936-ban felvetődik az Újtelepen (ma Újfalu) az iskolaépítés ügye. 1937-re lett készen.

Ezt követően már a második világháború előszele érezhető. A háborúban a Lónyay család tagjai is részt vesznek. A háború évei alatt és után a család nagy veszteségeket élt meg. A háború idején veszette életét Lónyay Pálma fia Odescalchi Miklós – Niki herceg, ahogy becézték. 1945. január 20-án végezték ki a németek Sopronkőhidán.

1944. február 10-én, hosszas betegség után meghalt Gini hercegnő, május 29-én pedig szerelmi bánatában öngyilkos lett a lánya, Baby is. A front közeledtével Pestre költözött a család, csak jóval később tértek haza. Az amerikai nagyszülők Pált aztán Amerikába vitték, most is ott él, hajóskapitány volt. Tuzséron egyedül Lónyay Pálma maradt.

A kastélyt elvették tőle. Először volt inasa költözött be, aztán mások is. A bútorokat és az értékeket széthordták. Jutott belőlük a pártszervezeteknek, megyei és állami intézményeknek. Pálma néni, az egykori tulajdonos, a falu jótevője a kastély északi szárnyépületében kapott, mint bérlő egy szobát kamrával és egy konyhát, melyet Székely Ilona tuzséri lakossal kellett közösen használnia. 1952-től haláláig dr. Török Dezső körzeti orvos felesége pártfogolta és hordta neki az ebédet. 1967. július 17-én, 87 éves korában halt meg. Tuzséron, a kastély parkjában lévő sírkertben temették el. A halotti anyakönyvi bejegyzés nem utal grófi rangjára. Pethő tiszteletes – 1936-tól a gyülekezet lelkipásztora egészen 1975-ig – nem is jegyezte be az elhunyt nemesi származását. Bizonyára ez abban az időben nem is lett volna lehetséges.

A második világháború után az egyházközség elveszítette nemes lelkű patrónusát, a Lónyay család támogatását. A több évszázados segítséget a falu és a gyülekezet tagjai szeretetükkel, titkolt segítségükkel hálálták azt meg a család utolsó Tuzséron élő tagjának idős Lónyay Pálma grófnőnek.

1948-ban a hatalmas küzdelmek árán létrehozott és fenntartott iskolát a kommunista hatalom egyetlen tollvonással vette el. Hosszú évtizedekig tilos volt beszélni a Lónyayakról. De a gyülekezet emlékezete soha nem feledte a nemes lelkű földesúri családot. Elég volt ránézni a templomra, elég volt kézbe venni az úrvacsorai kelyheket, elég volt ránézni az úrasztali terítőre és a hívek tudták, hogy kiknek köszönhetik a gyülekezet anyagi javait.

Napjainkban a Tuzséri Református Egyházközség a Szabolcs – Beregi Református Egyházmegyébe van bekebelezve. A közel 3500 fős nagyközség zöme ma is őrzi ősei református hitét. A 2000. évi népszámlálás során 2394 fő vallotta magát reformátusnak. 2011-ben is közel 2100-an. A gyülekezet tagjai aktív hitéletet élnek. A templom ünnepeken megtelik. A koronavírus járvány után kezd szépen visszaállni a gyülekezet templomlátogatása a korábbi évek szintjére. Az vasárnap délelőtt 90–120 fő, délután 20–40 fő. Gyülekezetünk Kálongatanyán és Újfaluban is szervez istentiszteleti alkalmakat. Ezek mellett sok más alkalommal is gondoskodik a gyülekezet tagjai lelki életéről. Az idősek számára házi istentiszteletet szerveznek, és külön karácsonyi istentiszteletet tartunk úrvacsoraosztással, minden idős gyülekezeti tag karácsonyi ajándék csomagot kap. Minden évben konfirmándus találkozóra hívják a 10, 20, 30, 40, 50, 60 évvel azelőtt konfirmáltakat. Nyaranta helyben szerveznek a gyermekeink számára tábort, amellett, hogy minden tanévben az óvodában és a Lónyay Menyhért Általános Iskola minden osztályában hitoktatásban részesülnek a tanulók. Az egyházközségben több éve működik gyülekezeti énekkar, mely 2004-ben felvette a „Soli Deo Gloria” nevet. Az énekkar egyházi ünnepeken, találkozókon, testvérgyülekezetekben, és a település ünnepi alkalmain szolgál, és különlegessége, hogy népdalkör is egyben. A gyülekezetet egy odaadó 22 fős presbitériummal vezeti a főgondnok és a lelkipásztor. A presbitériummal az élen az egyháztagok nagyon sokat tesznek és áldoznak a gyülekezet lelki és anyagi gyarapodásáért. A gyülekezetnek saját honlapja, facebook oldala és egy évben ötször megjelenő újságja is van. Nagyon jó az egyházközség kapcsolata az önkormányzattal, a faluban működő civil szervezetekkel, oktatási intézményekkel és a történelmi egyházakkal. Számos kirándulást, színházlátogatást és más egyéb közösségi programot szerveznek, hogy még szorosabb legyen a gyülekezet összetartozása. A gyülekezet nemcsak a múltban, de a jelenben is meghatározó, és legnagyobb közössége Tuzsérnak.

2008-ban a Szatmárnémeti – Láncos templomi, 2010-ben pedig a Szilágynagyfalui Gyülekezettel kötöttek testvér gyülekezeti kapcsolatot. 2008-tól alapító tagjai a Felső–Szabolcsi Vidékfejlesztési Közhasznú Egyesületnek.

2011-től házi segítségnyújtó szolgálat működik a gyülekezetben. Jelenleg 120 idős gyülekezeti tagot látnak el napi szinten.

A Lónyay 200 programsorozatba a gyülekezet is aktívan bekapcsolódott. Tették ezt azért, mert kitűnő kezdeményezésnek tartották az elképzelést, hogy egy egész éven át emlékezzenek a korabeli pénzügyminiszter, miniszterelnök, Tudományos Akadémiai elnök, számos népünket előre vivő fejlesztés megálmodója, és végül de nem utolsó sorban, mint istenfélő, egyházát szolgáló és népét szerető földesúr, gróf életéről. Tuzsér népe nem feledheti el a Lónyayak több, mint háromszáz éves jelenlétét. A Tuzséri Református Egyházközség szorgalmazására a templomban hamarosan elhelyezésre kerül a magyar címer és Tuzsér címerével együtt a Lónyay család címere is. Ez egy fontos figyelemkeltő felhívás az utókornak, hogy nem szabad elfeledni azokat, akik élő hitükből fakadóan támogatták az egyház és a nemzet felemelkedését, haladását a fejlődés útján. A Lónyayak ilyenek voltak. Amit a család tagjai tettek azt Isten dicsőségére és a köz javára tették. Az ilyen cselekedet pedig kedves az Úr Istennek és szép példa az utókornak.

A jövőben Isten segítségével és áldásával szeretnék megőrízni és továbbadni az atyáiktól örökölt tiszta evangéliumi kálvinista hitet és hagyományaikat.

A több mint négyszáz éves múlt kötelez minden tuzsérit lelki örökségük megőrzésére, méltó megtartására és átadására az utókor nemzedékeinek. Ebben példa előttük a Lónyay család.

Bodnár Róbert

FELHASZNÁLT FORRÁSOK:

Száz Magyar Falu Könyvesháza; Tuzsér, 2000

NEMES Csaba: A Tuzséri Református Egyház Iskolájának története 1822–1948

FERKOVICS Tibor: Tuzsér a dualizmus korában

Herczeg Odeschalchi Zoárdné magánkórháza Tuzsér 1914–1918. (szerk: Klicsu Ferenc)

Tuzsér és a Lónyayak (A 2012. május 25-én megrendezett tudományos konferencia előadásai.) Kiadta a Tuzsér Községért Közalapítvány

A Tuzséri Református Egyházközség Anyakönyvei

A Tuzséri Református Egyházközség Irattára

Internetes forrás: wikipedia.hu

A fake news hatalma, avagy miért hiszünk el mindent?

címmel rendezett konferenciát a Protestáns Újságírók Szövetsége és a Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság a Károli Gáspár Református Egyetem közreműködésével, 2022. október 25-én a Károli Gáspár Református Egyetemen. A tanácskozást Trócsányi László, az egyetem rektora nyitotta meg. Az előadások – a meghívó szerint – az alábbiak voltak. Továbbá az általunk közölt előadás.

Dr. Veszelszki Ágnes: Dezinformációs hatalom: miért hiszünk az álhíreknek?

Dr. Aczél Petra: A fake news-ellenesség, mint cenzúra

Vigóczki Máté: Kötelező az álhír a háborúban?

Dr. Papp János Tamás: Álhír és jogszabályok

Az előadásokat kerekasztal beszélgetés követte Fekete Zsuzsa, Pindroch Tamás és Stumpf András részvételével. A beszélgetést Nagy Katalin, a PRÚSZ elnöke moderálta.

A Theológiai Szemlében való közlés nem szorul magyarázatra. Mégis megragadom az alkalmat, hogy megosszam egy nagyon régi, de idevonatkozó élményemet. Az 1996-ra tervezett Világkiállítással kapcsolatban felmerült – kicsit a Vatikánra és multinacionális korporációkra hivatkozva –, hogy ökumenikus világszerveztek és azok farvizén talán a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa is nyithatnának egy pavilont, amelyben bemutathatnák munkájukat. Akkori munkakörömnek megfelelően ellátogattam a Világkiállítás kormánybiztosához azzal a nem titkolt céllal, hogy a „pavilonunkhoz" elvi és gyakorlati támogatást nyerjek. Természetesen erről is szó volt, s csak egészen zárójelben jelzem, hogy nevezett interkonfesszionális szervezet székháza most ott áll, ahol a pavilont reméltük. Amiért erről írok az viszont az, hogy a hitben élő református kormánybiztos asszony primer módon a Világkiállítás főtémájáról – ami a „Kommunikáció egy jobb világért" volt – kívánt beszélni és arra emlékeztetett, hogy a teológiának a fő tevékenysége a kommunikáció. Bevallom, hogy egy kicsit meglepődtem, de nagy örömmel vettem, hogy a pozitív reakciót teológiai alapon kaptam. Azóta is sokszor eszembe jut ez a beszélgetése a reveláció, a prédikáció vagy éppen a misszió összefüggésében.

Az alábbiakban Szűts Zoltán és Kenyeres Attila: Narratíva alkotás és áltudomány című dolgozatát olvashatjuk. (a főszerkesztő)

Narratíva alkotás és áltudomány

Tanulmányunkban szakirodalmi elemzésekre és kutatásokra támaszkodva mutatjuk be, hogyan hálózta be az internet és a közösségi média az emberiséget, hogyan alakította át a fiatalok ismeretszerzési/hírfogyasztási szokásait és társadalmi aktívitásait. Kitérünk arra, milyen további transzformációkra számíthatunk a jövőben mind a technológia, mind az egyének és a társadalom szintjén, hogyan vehetik át az irányítást az emberek fölött az okos alkalmazások, hogyan jelenhet meg egy olyan új embertípus, amelyet már a mesterséges intelligencia segít, térben és időben kiterjesztve annak szellemi képességeit. A világméretű átalakulással együtt járó pozitívumok mellett annak negatív hatásait is áttekintjük, például az álhírek és áltudományos ismeretek terjedését, amelyre az emberiség történelmében még sosem volt olyan kiterjedt lehetőség, mint most.

In this study, the authors present how the Internet and social media have connected humanity, and transformed young people's knowledge acquisition/news consumption habits and social activities, based on literature analysis and research. The paper will look at how smart applications can take control of people and how a new type of human being may emerge, already assisted by artificial intelligence, extending its intellectual capabilities in space and time. Alongside the positive aspects of this global transformation, we also look at the adverse effects, such as the spread of pseudo-news and pseudo-scientific knowledge, which has never been more prevalent in human history.

Bevezetés

Az internet, a közösségi média és a mindenütt egyre inkább jelenlévő digitális okoseszközök és alkalmazások elterjedésével az elmúlt bő egy évtizedben gyökeresen átalakult nemcsak a világunk, hanem annak megismerési módja is. Az emberiség túlnyomó többsége már internetfelhasználó, és közösségi média profillal is rendelkezik. Így az internetalapú újmédia hatásai az élet egyre több területére szivárognak be, átalakítva előbb az

információszerzési módozatait, majd magukat a hozzáférhető tartalmakat is, végső soron pedig az embert is, aki használja ezeket az eszközöket. Egyre inkább az a kérdés, hogy vajon az ember használja-e ezen technikai vívmányokat, vagy azok használják az embert?

Az újmédia és az álhírek

A hagyományos, analóg média (TV, rádió, nyomtatott sajtó) és az internetalapú, digitális újmédia közötti különbségeket, valamint az előbbi visszaszorulását már számtalan tudományos tanulmány tárgyalta különböző aspektusokból.[1] Ugyanakkor van olyan kutatás is, amely arra jutott, hogy a hagyományos média az újmédia térnyerése ellenére is jelentős társadalmi szerepet tölt be.[2]

Az internet és a közösségi média elterjedését az a tény szemlélteti legegyszerűbben, hogy nagyon sokan használják. A Global Social Media adatai szerint 2022 októberében 5,07 milliárd ember (a Föld összlakosságának 63,5 százaléka) volt internetfelhasználó, és összesen 4,74 milliárd ember (a Föld összlakosságának 59,3 százaléka) rendelkezett legalább egy közösségi média profillal. Egy személy naponta átlagosan 6 óra 37 percet töltött internetezéssel, a legtöbbet a 16–24 év közötti nők. A közösségi média platformokon töltött idő napi átlaga globálisan 2 óra 28 perc volt. A 16 és 64 év közötti internetfelhasználók leginkább információt kerestek (58,4%), barátokkal és családtagokkal tartották a kapcsolatot (54,2%), illetve hírekről és más eseményekről olvastak (50,8%). A legalább 1 milliárd felhasználóval rendelkező közösségi média platformok között a következő volt a sorrend: Facebook, YouTube, WhatsApp, Instagram, WeChat, TikTok. A legtöbb időt a felhasználók a YouTube, a TikTok, a Facebook, a WhatsApp és az Instagram előtt töltöttek.[3]

A lakosság internet- és közösségi média kitettsége tehát világszerte jelentős, így számolnunk kell ezek hatásával is. Ezek egyike az álhírek és félrevezetések tömeges méretű elterjedése. A fenti adatok tükrében Nyáry szerint nem meglepő, hogy az információs befolyásolás és a manipuláció elsődleges tereivé az online platformok váltak.[4] Gaughan szerint az álhírek olyan valótlan állítások, amelyek úgy néznek ki, mint az igazi, valós hírek.[5] Klein és Wueller a szándékosság aspektusából közelítik meg a kérdést. Szerintük az álhírek szándékosan vagy tudatosan hamis tényállítások online közzététele, amelyek sok esetben szándékos rágalmazásnak is minősülnek.[6] Walters úgy véli, hogy az álhír *„(a) olyan tartalom, amely magát hírnek mutatja, (b) objektíve hamis állításokat tesz adott események megtörténtéről (c) lényegét tekintve hamis módon”*.[7] Mindezek alapján elmondható, hogy az álhírek *„olyan hírcikkek, amelyek szándékosan és bizonyíthatóan hamisak, és félrevezethetik az olvasókat”*.[8] Az ilyen típusú hamis információkat jellemzően az interneten és a közösségi médiában terjesztik.[9] Ezt támasztja alá az a kutatási eredmény is, amely szerint 2016-ban a nagy amerikai híroldalak forgalmának 10,1 százaléka származott a közösségi média oldalakról, míg az álhíroldalak esetében 41,8 százalék volt ugyanez az arány.[10]

Az álhírek és félrevezetések világszintű és tömeges terjedésének lehettünk tanúi a Covid–19 koronavírus-járvány idején is. A jelenség egy új fogalmat is generált: a pandémia (járvány) és az információ szavak keresztezéséből született meg az infodémia kifejezés.[11] A terminus technicus interpretációk széles skálájára ad lehetőséget. Leginkább abban ragadható meg az infodémia fogalma, hogy a járványszerű gyorsasággal terjednek a vírushoz hasonlóan ártalmas információk az interneten. Ezt támasztják alá Nyáry szavai is, aki szerint *„a járvány kibontakozásával párhuzamosan az egekig növekedett a világhálón keringő megalapozatlan, téves, hamis, vagy éppen kifejezetten félrevezető szándékkal fabrikált és megosztott információk tömege.*”[12]

Kornbluh és Goodman megállapításai szerint a téves, megalapozatlan, félrevezető és hamis információk online terjesztésére elsősorban a következő eszközöket alkalmazták a közelmúltban:

– „Trójai faló” médiumok: amelyek külsőre független újságírást folytató médium látszatát keltik (annak szabályait a valóságban be nem tartva), megtévesztve és félrevezetve a közönségüket, összeesküvés-elméleteket is terjesztve. Az értesülések forrásait elrejtik.

– személyre szabott politikai propaganda, amely ellen mind a Facebook, mind a Google kevéssé bizonyult hatásosnak.

– „Felerősítők” hálózata, amely hamis információval árasztja el az internetet. Ilyen „felerősítők” lehetnek hamis felhasználók, influenszerek, és a témában valóban „hívők” tömegei;

– Úgynevezett „astro-turf” digitális kampányok: alulról szerveződő kezdeményezésnek (például civil mozgalmak által) álcázzák magukat. Titkos csoportokat, kódolt üzeneteket felhasználva, jelentéktelen weblapokat belinkelve a fő oldalak hírei alá, megtévesztve ezzel az arra fogékonyakat.

– A platformok átláthatatlan („fekete doboz”) moderálási rendszere: a moderálási szabályok következetlen és átláthatatlan alkalmazása, így teremtve kiskapukat a platformok közti félreinformálási műveleteknek.

A szerzők szerint szükség lenne a helyzetet valamilyen módon szabályozni, de be kell látni, hogy ezek a digitális információs platformok a média új kapuőreivé váltak. Rájuk még nem vonatkoznak a média korábbi, hagyományos kapuőreire érvényes szabályok, amelyek a felhasználók manipulációjának a lecsökkentését, a közérdeket szolgáló újságírás erősítését és a demokratikus vita előmozdítását írták elő.[13]

Az álhírek készítése és terjesztése mögött többféle motiváció húzódhat meg. Ezek jellemzően a következők: ideológiai/politikai, profitszerzés, humor/szórakoztatás, érzelemkeltés, és (félre)tájékoztatás.[14] Fontos aspektus továbbá, hogy az álhíroldalak mögött általában nem áll szerkesztőség, és az ilyen oldalak a mainstream médiumoktól eltérően nem rendelkeznek újságírói etikai szabályokkal, amelyek sok más mellett rögzítik, hogy meg kell bizonyosodniuk a közölni kívánt információk hitelességéről és pontosságáról.[15] Az interneten és a közösségi médiában terjedő – vagy inkább terjesztett – hamis adatok többféle kategóriába sorolhatók. Nyáry elkülöníti az egyszerű téve-

déseket, pontatlanságokat, amelyek mögött nincs semmilyen megfontolt ártó szándék, illetve a szándékosan terjesztett hamis információkat. Ez utóbbiak mögött három motiváció állhat: 1. A szereplési vágyból, heccből közzétett valótlanságok; 2. üzleti céllal, pénzszerzés érdekében terjesztett hazugságok; 3. politikai haszonszerzés érdekében megosztott téves-, vagy hamis állítások.[16]

Új típusú információszerzés

Az újmédia megjelenése átalakította az információszerzési szokásokat is, amely különösen szignifikáns a fiatalok esetében. Kutatások bizonyítják, hogy a 30 év alatti fiatalok médiafogyasztási szokásai jelentősen eltérnek a korábbi generációkétól. Ők már nem fizetnek elő újságokra, illetve nem nézik a tv-t és hallgatják a rádiót olyan megszokás-szerűen, ahogyan azt az idősebbek teszik.[17] A tudományos szakirodalom egyetért abban, hogy a fiatalok kevésbé érdeklődnek a nyomatott és a sugárzott hírmédia tatalmai iránt.[18] Mindich szerint „generációs elmozdulás" zajlik ebben a tekintetben, hiszen a 30 év alatti fiatalok 80 százaléka nem olvas napi szinten újságot, miközben az idősebb amerikaiak 70 százaléka ezt teszi, illetve rámutat arra is, hogy az amerikai tv-nézők átlagéletkora 60 év.[19] A kutatók egy része szerint ez annak a jele, hogy a fiatalokat nem érdeklik a hírek, és a korábbi generációkhoz képest kevésbé tudatos állampolgárok.[20]

Ugyanakkor kutatók egy másik csoportja úgy látja, a fiatalok megváltozott médiafogyasztási szokásai nem azt jelzik, hogy ne lennének ők is aktív állampolgárok, vagy, hogy ne érdeklődnének a közügyek iránt. Ez csak annak a jele, hogy a fiatalok a hagyományos újságokat és tv hírműsorokat unalmasnak tartják,[21] nehezen érthetőnek,[22] és az életükre nem vonatkozónak.[23] Raeymaeckers szerint az, hogy a fiatalok alacsonyabb arányban fogyasztanak híreket, nem azt jelenti, hogy elfordultak a politika világától. Úgy véli, hogy a hírtartalom-készítőknek világosabb nyelvezetet kellene használniuk, illetve a történeteknek szélesebb hátteret kellene adniuk és tágabb kontextusba kellene helyezniük.[24] A fiatalokra az „a la carte" hírfogyasztás a jellemző: mindenről tudnak egy kicsit, de csak a számukra érdekes dolgokban mélyülnek el részletesebben. A híreket inkább mobiltelefonos üzenetek, e-mailek, chatelés révén, a közösségi médiából szerzik, valamint a családtagokkal és barátokkal történő beszélgetés révén.[25] Costera Meijer megfigyelte, hogy az idősekkel ellentétben a fiatalok egyszerre több média platformról szerzik az információt, könnyedén váltanak az egyes hírforrások között. Mindenről rendelkeznek egy felületes tudással, és csak kevés témában mélyülnek el. Ezzel szemben az idősebbek az alaposabb tudást részesítik előnyben, viszont kevesebb dologról.[26] Az „elkötelezett fiatalok" paradigma szerint a fiatalok is szerepet vállalnak a társadalmi életben, de nem a hagyományos módon, hanem az állampolgári cselekvések új platformjait teremtik meg, amelyek online és más, nem hagyományos módokon történnek.

Egy 61fős csoportból álló fiatal megkérdezésével végzett kutatás az „elkötelezett fiatalok" paradigmáját erősíti, amennyiben nem bíznak a hagyományos mainstream médiában és inkább alternatív információforrások felé fordulnak. A tv-híreket unalmasnak tartják, a hírek többségét nem érzik relevánsnak az ő életükre vonatkoztatva. Ugyanakkor fontosnak tartják azt, hogy tudjanak a világban zajló fontos eseményekről, de szerintük a hagyományos hírforrások számukra érdektelen sztorikat akarnak rájuk kényszeríteni, ezért inkább az internetről tájékozódnak és maguk választják ki, mit olvasnak el, és mit ne. A megkérdezett fiatalok három fő forrásból értesülnek a hírekről: számukra megbízhatónak tartott felnőttektől, közösségi média oldalakról és blogokról, valamint humoros/szarkasztikus műsorokból (például a különböző „daily show"-k), amelyek aktuális eseményekre reflektálnak. A kutatásban részt vett fiatalok a hírek mindennapi életre gyakorolt következményeit akarnák elsősorban megérteni, ez pedig a tényadásra szorítkozó professzionális híradásokból nem derül ki számukra. A közösségi média esetében a barátok, családtagok, bloggerek jelentik a „szűrőt", hogy mik a fontos és mik a kevésbé fontos hírek. Marchi szerint ennek az lehet a veszélye, hogy a fiatalok nem feltétlenül tudják elkülöníteni a valóságos és a hamis információkat, a sok véleményvezér, talk-show műsorvezető és blogger számtalan véleményt szolgáltat, azonban az ezek alapjául szolgáló információkat sok esetben nem ellenőrzik.[27] Ezen kutatások a fiatalok esetében már megerősítik Kornbluh és Goodman megállapítását, amely szerint a hagyományos médiumok kapuőr szerepét a közösségi média oldalak (és azok algoritmusai) vették át.[28] Ugyanez igaz arra is, amikor ismerősök, barátok, családtagok által megosztott cikkeket olvas valaki, ebben az esetben a hírt megosztó ismerőseink a kapuőrök.

Új gazdasági világrend felépülése

Tágabb összefüggésbe helyezve a digitális technológia térnyerését, Zuboff rámutat, hogy a folyamat része egy új típusú gazdasági világrend, a megfigyelési kapitalizmus kialakulásának, amely átveszi az uralmat. Példaként hozza fel az okosotthonokat, amelyekben a soha nem látott kényelemnek és szolgáltatásoknak komoly ára van: adatokat gyűjtenek a privát életünkről, a viselkedési mintázatainkról a saját otthonainkban. Első lépés az adatgyűjtés, és ezek alapján a cselekedeteink előrejelzése, amelyre piac épül. A következő lépés pedig túlmegy ezen: irányítani, sőt automatizálni akarja az emberi viselkedést, formálni, terelni őket valamilyen irányba. Zuboff szerint egy átfogó viselkedésmódosítás a megfigyelési kapitalizmus végső célja. Mindezt nem harci eszközökkel és erőszakkal, hanem a mindenütt jelenlévő digitális „okos" eszközök, alkalmazások és terek hálózatával éri el. Egyik első lépése az ártatlannak tűnő Pokémon Go játék, amely bizonyos helyekre vezeti a játékosokat (például egy boltba). A megfigyelési kapitalizmus szembe megy a korai digitalizációra vonatkozó álmokkal Zuboff szerint. A nemes célok (például a tudás demokratizálódása, az emberek összébb hozása) helyett a digitális kapcsolat mások üzleti hasznát szolgálja – parazita módjára.[29]

Zuboff szerint a megfigyelési kapitalizmusnak nem voltak előzményei, így az emberek nem tudtak rá reagálni,

hiszen nem voltak még hasonló tapasztalatok. Nem volt még kidolgozva olyan jogi szabályozás, amely ezekre a kihívásokra reagálni tudott volna – hasonlóan, ahogy Kornbluh és Goodman vetették fel a közösségi médiában terjedő álhírek és félrevezetések kapcsán ugyanezt.[30] Szabályozás híján gond nélkül haladhatott előre a Google, akik meglátták az óriási lehetőséget, behozva egy addig példa nélküli üzleti modellt. A Google és üzleti modellje úgy érkezett, mint egy invazív faj egy olyan területre, ahol nincsenek természetes ellenségei. Ez a fajta viselkedéstelőrejelző piac vált a mintává minden internet-alapú üzleti vállalkozás számára, majd átterjedt az offline világba is. Az online világra (böngészés, klikkelés, vásárlás stb.) jellemző viselkedési mintákat követjük az offline világunkban is, amikor futunk a parkban, beszélgetünk, vagy parkolóhelyet keresünk. Zuboff szerint a megfigyelési kapitalizmus formálta információs civilizáció az emberi természet kihasználása révén gyarapszik majd és az emberségünket, az emberi természetünket fogja fenyegetni. Az agresszív adatkinyerési műveleteket „személyre szabásnak" álcázza, amely a mindennapos élet legmélyebb rétegeiben bányászik. Az adatok kinyerésének újabb szinte volt, amikor az egyes emberekről a társadalomra helyeződött a hangsúly, a társadalom maga lett a(z adat) kinyerés és a kontroll új tárgya. Ennek végső célja Zuboff szerint egy méhkashoz hasonlatos társadalmi „összefolyás" kialakítása, egy totális, kollektivizált élet megteremtése a „méhkasban", ahol a megfigyelési kapitalisták és az ő adataik ellenőriznek és felügyelnek. Szerinte ez egy felülről végrehajtott „puccs", amelyet a Google és a Szilícium-völgyi technológiai óriások hajtottak végre. A megfigyelési kapitalizmus egy olyan világot generál, amelyből nincs menekülési útvonal, ahogyan az ősidőktől fogva létezett a civilizált társadalmakban. [31]

Zuboff sötét vízióit azért árnyalja, hogy az általa ördöginek tartott Google-ön is elérhető a könyve, sőt, akár ajánlja is a rendszer azoknak, akikről a megfigyelési kapitalizmus olyan adatokat nyer ki, hogy érdekelheti őket. Az általa taglalt példa nélküli viselkedésmódosítás kapcsán azért ne feledjük, hogy a marketing már évszázadok óta végez viselkedésmódosító manipulációt (marketingpszichológia) azért, hogy az emberek megvásároljanak valamit. Amikor pedig az emberi természetet félti a megfigyelési kapitalizmus pusztításától, akkor elgondolkodhatunk azon, hogy a hagyományos médiában futó valóságshow-műsorok, az akciófilmek, pornófilmek stb. vajon nem végeznek-e hasonló pusztítást az emberi természeten? A Zuboff által felsorolt jelenségek semmiképp sem tekinthetők újnak, legfeljebb a kifinomult módszer és a technológia az új.

A Big Data és az algoritmusok uralma

A Google és a hasonló alkalmazások a működésük során tömeges mennyiségű adatot gyűjtenek be a felhasználókról. A megfigyelési kapitalizmus egyik következménye, egyben fenntartója az úgynevezett Big Data (óriási mennyiségű, digitális módon kinyert adatok). *„Adatnak tekinthetünk bármit, ami szemantikai és pragmatikai szempontból megfelelő módon rögzíthető adatbázisokban"*.[32] Azonban óvatosan kell közelíteni ehhez a nagy mennyiségű adathoz. Több kutató rámutat arra, hogy már az adatok létrejöttéhez is sok esetben szubjektív körülmények vezetnek, tehát maguk az adtok sem tekinthetők objektíveknek.[33] Ugyanakkor az adatok feldolgozói is szubjektív módon interpretálhatják azokat, és fennáll annak is a lehetősége, hogy valaki a saját igazságát akarja bizonyítani egyébként tényszerű adatokkal, de azt manipulatív módon mutatja be, válogatja össze („cherry picking data").[34] Az adatok maguk is korlátozottak, hiszen amikor valaki látszólag kézzelfogható igazságokat közvetít (például) infografikák és táblázatok formájában, akkor az adatok a világ reduktív képét nyújtják.[35] Nemcsak az adatokhoz, hanem azok értelmezéséhez is kritikai szemlélettel kell tehát viszonyulni. A Big Data eredményei nem feltétlenül reprezentatívak, akkor sem, ha milliós nagyságrendűek, illetve a nagy mennyiség miatt ott is összefüggések látszódhatnak, ahol nincsenek. Ezért az értelmezést torzító tényezőket is ismerni kell. Összességében mindezt Koltay adatműveltségnek nevezi, amikor az egyén figyelembe veszi az adatok létrejöttének körülményeit, az azokat kiértékelő szubjektív elfogultságait, előítéleteit, az adatgyűjtés módszereit, azok megbízhatóságát stb.[36]

Más kutatók az adatokat is kezelő algoritmusok problémájára hívják fel a figyelmet. Csepeli meghatározása szerint az algoritmus egy-egy probléma megoldása érdekében végzendő műveletek sora, amely alapján a többi hasonló probléma is megoldható. Azonban ezzel az lehet a gond, hogy az élet nem redukálható le csak kiszámítható és előrelátható problémákra.[37] Carrington egy másik aspektusra mutat rá, szerinte nagy különbség lehet az egyén saját önképe és az algoritmusok által kreált identitás között, elvéve a viszonylag koherens önkép kialakításának lehetőségét, egyfajta kizsákmányoló kapcsolatot megteremtve, amelyben egyre több személyes adatra van szükség, hogy az algoritmus jobban értse az egyént.[38] Gondot okoz az is, hogy az algoritmusok működése sok esetben átláthatatlan.[39] Koltay úgy véli, ahogyan az adatok esetében, úgy a mesterséges intelligencia esetében is szükség lenne a döntéshozatal és az ellenőrzés kérdéseinek szabályozásaira[40] – összehangban a már ismertetett Zuboff, valamint Kornbluh és Goodman hasonló javaslataival.

Egy új típusú ember megjelenése

Vannak olyan kutatók, akik túlmennek azon, hogy a digitális új világ megfigyelési kapitalizmust teremt, amelyben az összegyűjtött adatoknak nagy szerepe van, és végül az emberek automatizálására és a társadalmi rend átalakítására törnek. Csepeli egy új típusú ember, az „ember 2.0" eljövetelét vetíti előre, amely az evolúció újabb lépcsője lenne az emberi agy lehetőségeit térben és időben a végtelenbe kitágító bioinformatikai, nanotechnológiai, kognitív neurológiai fejlesztések eredményeképp. Ezen új típusú ember megjelenése felé vezető egyik lépcső a mesterséges intelligencia térnyerése az élet egyre több területén. A mesterséges intelligenciát olyan gépi programok adják, amelyek utánozzák, vagy túl is

szárnyalják az emberi intelligencia működését. Ezek adekvát módon képesek reagáltatni a környezet változásaira az általuk működtetett szerkezetet, valamint képesek tanulni is, megtartva a sikeres megoldásokat és elvetve a sikerteleneket. A mesterséges intelligencia folyamatosan fejleszthető, nem jellemzőek rá az emberi tudatban meglévő zavarok, nem őrülnek meg, gyerekkori traumák, személyiségzavarok stb. sem hatnak rájuk, amelyek az embereket képesek csapdahelyzetekbe kormányozni. A mesterséges intelligencia alkalmazások az autonómia különböző fokaival rendelkeznek. Az intelligens gépek és rendszerek az élet egyre több területére behatolva átveszik az emberektől a feladatokat. Elsősorban a rutinjellegű, kreativitást nem igénylő feladatkörökből kiszorulnak az emberek, ezen munkakörök pedig többségben vannak a kreativitást igénylő munkakörökhöz képest.[41]

A mesterséges intelligencia vezérelte algoritmusok olyan kreatív munkaköröket is átalakítanak, mint az újságírás. Egyrészt lehetséges, hogy maguk az újságírók fogalmazzák meg úgy a cikkeket, de legalábbis a címeket, hogy a különféle algoritmusok nagyobb eséllyel találják meg azokat és tegyék azt a felhasználók elé. Erre jó példa a Google keresőoptimalizálása is. Ugyanakkor, amint arra Ridenfelt is rámutat, vannak olyan hagyományos médiumok, amelyek szerkesztőségeiben bizonyos automatizálható újságírói feladatokat és szerepeket már gépek és algoritmusok végeznek, így az újságírás egyfajta algoritmizálása is zajlik.[42] Burckhardt és Höfer szerint a szabványosult munka világából a mesterséges intelligencia miatt kiszorult emberek egyre inkább kénytelenek lesznek a „természetes" eszüket használni. Ugyanakkor az életüket a mesterséges intelligencia teremtette algoritmusok által kialakított tartalmak és szolgáltatások a maguk képre formálják, egységesülnek a vágyaik, értékeik és attitűdjeik, tudatuk a technológiailag formált ingerkörnyezet foglyává válik.[43] Csepeli is hasonló következtetésre jut, mint Zuboff: az ebben az új technológiai környezeteben szocializálódott egyéneknek esélyük sem lesz egyszeri és megismételhetetlen egyénként élni a világban. Az emberi emlékezet is lepusztul, hiszen a Google keresőjével senki sem versenyezhet. Csepeli felteszi a kérdést: lehet egy olyan jövő, amelyben az élet minden területén kiváltja a mesterséges intelligencia a természetes észt? Szerinte ennek egyik akadálya a Dennett által említett tényező, amely szerint a mesterséges intelligenciából hiányzik a szabad akarat, az a fajta önreferencia, amely az autonóm emberekre jellemző.[44] A másik akadály Csepeli szerint, hogy minden korban léteznek olyan emberek, akiknek intelligenciája messze meghaladja az átlagot. Ők azok, akik a mesterséges intelligenciát is megalkották, és akiknek az emberiség a korszakalkotó felfedezéseit köszönheti.[45]

Összegzés

A digitális technológia és az új típusú média jelentősen átalakította a világunkat az elmúlt évtizedekben. Ennek egyik területe a média, amelyben a hagyományos médiumokról egyre inkább az internet-alapú újmédia felé helyeződik a hangsúly. Az internet és a közösségi média megjelenésével annak negatív oldalai is előtérbe kerültek, az álhírek és áltudományos ismereteket terjesztők kihasználják az újdonság erejét és azt, hogy emiatt nincs még megfelelő szabályozás ezen új platformokra. Hasonlóképp tett bizonyos szerzők szerint a Google is, amely ezzel egy teljesen újfajta gazdasági rendnek, a megfigyelési kapitalizmusnak ágyazott meg. Ennek egyik célja az egyének privát szokásait feltérképezni, azokról adatokat gyűjteni, amelyet üzleti célokra használnak. A következő lépés emberek viselkedésének automatizálása, majd az egész társadalom átalakítása. Ennek egyik eszköze az internet-alapú eszközök és alkalmazások által begyűjtött nagymennyiségű digitális adathalmaz, a Big Data, amelyhez azonban kritikai szemlélettel érdemes viszonyulni. Végül egyes kutatók az egészből egy új típusú ember kiemelkedését vetítik előre, amely a mesterséges intelligencia és egyéb technológiai fejlesztések révén egy új típusú „szuperember" lehet. Az emberi szabad akarat azonban felülírhatja ezeket a folyamatokat.

Kenyeres Attila–Szűts Zoltán

Felhasznált irodalom

Allcott, H. – Gentzkow, M.: Social Media and Fake News in the 2016 Election, in. *Journal of Economic Perspectives* 31(2) (2017), 211–236.

Baym, G.: The Daily Show: Discursive integration and the reinvention of political journalism, *in. Political Communication*, 22 (2005), 259–276. https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/10584600591006492?needAccess=true&role=button Letöltés: 2023.01.07.

Bennett, W. L.: *Changing citizenship in the digital age. Civic Life Online: Learning how digital media can engage youth.* Cambridge, MIT Press. 2008. 1–24. https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/26089/1003997.pdf?sequence=1 Letöltés: 2023.01.07.

Boyd, D.– Crawford, K.: Az adatrengeteg kínos kérdései: Vitaindító egy kulturális, műszaki és tudományos jelenségről, in. *Információs Társadalom*, 12(2), (2012), 7–23.

Carrington, V.: The Changing Landscape of Literacies: Big Data and Algorithms, in. *Digital Culture and Education*, 10(1), (2018), 67–76.

Costera Meijer, I.: The paradox of popularity: How young people experience the news, in. *Journalism Studies*, 8(1), (2007), 1–22. https://www.researchgate.net/profile/I-Meijer-2/publication/232980164_The_paradox_of_popularity/links/543b85bb0cf2d6698be304d2/The-paradox-of-popularity.pdf Letöltés: 2023.01.07.

Csepeli György: *Ember 2.0*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2020.

Diel, Stan: New Media, Legacy Media and Misperceptions Regarding Sourcing, in. *KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry.* 5(1), (2017), 104–120. DOI: 10.17646/KOME.2017.17 http://komejournal.com/files/KOME_SD.pdf Letöltés: 2023.01.07.

Gaughan, A. J.: Illiberal Democracy: The Toxic Mix of Fake News, Hyperpolarization, and Partisan Election Administration, in. *Duke Journal of Constitutional Law & Public Policy* 13(No.3) (2017), 57–139.

Global Social Media: *Digital 2022: October Global Statshot Report*. 2022 https://datareportal.com/reports/digital-2022-october-global-statshot Letöltés: 2023.01.07.

Jones, A.: *Losing the news: The future of the news that feeds democracy*. New York, Oxford University Press, 2008.

Koc, M. – Barut, E.: Development and validation of New Media Literacy Scale (NMLS) for university students, in. *Computers in Human Behavior* 63, (2016), 83–843. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0747563216304630 Letöltés: 2022.07.10.

Klein, D. O. – Wueller, J. R.: Fake News: A Legal Perspective, in. *Journal of Internet Law*. 20(10), (2017), 5–13.

KORNBLUH, Karen – Goodman, Ellen P., *Safeguarding Digital Democracy – Digital Innovation and Democracy Initiative Roadmap* 2020 https://www.gmfus.org/sites/default/files/Safeguarding%20Democracy%20against%20Disinformation_v7.pdf Letöltés: 2023. 01. 07.

KOLTAY, T.: Data literacy: in search of a name and identity, in. *Journal of Documentation*,71 (2), (2015), 401–415.

KOLTAY, T.: Egy „örökzöld téma", az információs túlterhelés, in. *Információs Társadalom*, 17(3), (2017), 39–54.

KOLTAY, T.: A mesterséges intelligencia és az adatvezérelt világ. Ismeretek és készségek, in., *Szabad Piac* 1, (2020), 102–112.

LANGER, Ana Ines – Gruber, Johannes B.: Political Agenda Setting in the Hybrid MediaSystem: Why Legacy Media Still Matter a Great Deal, in. *The International Journal of Press/Politics,* 26(2), (2021), 313–340. DOI: 10.1177/1940161220925023 https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1940161220925023 Letöltés: 2023. 01. 07.

LAZER, D. M. J. – Baum, M. A. – Benkler, Y. – Berinsky, A. J. – Greenhill, K. M. – Menczer, F. – Metzger, M. J. – Nyhan, B. – Pennycook, G. – Rothschild, D. – Schudson, M. – Sloman, S. A. – Sunstein, C. R. – Thorson, E. A. – Watts, D. J. – Zittrain, J. L.: The science of fake news Addressing fake news requires a multidisciplinary effort. *Science*, 359(6380), (2018), 1094–1096.

LIVINGSTONE. S.: *Young People and New Media: Childhood and the changing media environment*. Sage, Thousand Oaks, 2002.

MARCHI, R.: With Facebook, blogs, and fake news, teens reject journalistic „objectivity", in. *Journal of Communication Inquiry* 36(3), (2012) 246–262. https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0196859912458700 Letöltés: 2023. 01. 07.

MCKEE, A.: *The public sphere: An introduction*, New York, Cambridge University Press. 2005.

MINDICH, D.: *Tuned out – Why Americans under 40 don't watch the news*, New York, Oxford University Press, 2005.

NEFF, G.–Tanweer, A.– Fiore-Gartland, B.– Osburn, L.: Critique and contribute: a practice-based framework for improving critical data studies and data science, Big Data, 5(2), (2017), 85–97.

NYÁRY, G.: Infodémia: koronavírus, narratívák, geopolitika. Az átrendeződő világ két járvány szorításában, Szabad Piac, 2, (2020), 68–79.

NYGREN, G. – Leckner, S. – Tenor, C.: Hyperlocals and Legacy MediaMedia Ecologies in Transition, in. *Nordicom Review*, 39(1), (2018) 33-49. https://doi.org/10.1515/nor-2017-0419 https://sciendo.com/es/article/10.1515/nor-2017-0419 Letöltés: 2023. 01. 07.

PURCELL, K., Rainie, L., Mitchell, A., Rosenstiel, T., & Olmstead, K:, *Understanding the participatory consumer: How Internet and cell phone users have turned news into a social experience,* 2010. https://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/13/legacy/Participatory_News_Consumer.pdf Letöltés: 2023. 01. 07.

RAEYMAECKERS, K.: Newspaper editors in search of young readers: content and layout strategies to win new readers, in. 5, (2004), 221–232.

RIDENFELT, H.: Transforming media agency? Approaches to automation in Finnish legacy media, in. *New media & society*, 24(12), (2022), 2598–2613 DOI: 10.1177/1461444821998705 https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1461444821998705 Letöltés: 2023. 01. 07.

SHANE, S.: From Headline to Photograph, a Fake News Masterpiece, in. *New York Times*. 2017.01.18. https://www.nytimes.com/2017/01/18/us/fake-news-hillary-clinton-cameron-harris.html Letöltés: 2022. 07. 10.

ŠPIRANEC, S.– Kos, D.– George, M.: Searching for critical dimensions in data literacy, in. *Information Research*, 24(4), (2019). http://InformationR.net/ir/24-4/colis/colis1922.html Letöltés: 2023. 01. 07.

TYGEL, A. F.– Kirsch, R.: Contributions of Paulo Freire to a critical data literacy: a popular education approach, in. *The Journal of Community Informatics,* 12(3), (2016) 108–121.

WALTERS, R.M.: *How to Tell a Fake:* Fighting Back against Fake News on the Front Lines of Social Media, in. *Texas Review of Law & Politics,* 23(1), (2018), 111–179.

WILLSON, M.: Algorithms (and the) everyday, in. *Information, Communication & Society*, 20(1), (2017), 137–150.

ZUBOFF, S.: *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*, Profile books, 2019.

JEGYZETEK

1 Ld. Koc, M. – Barut, E.: Development and validation of New Media Literacy Scale (NMLS) for university students, in. *Computers in Human Behavior* 63, (2016), 834-843; Diel, Stan: New Media, Legacy Media and Misperceptions Regarding Sourcing, in. *KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry*. 5(1), (2017), 104–120. Nygren, G. – Leckner, S. – Tenor, C.: Hyperlocals and Legacy MediaMedia Ecologies in Transition, in. *Nordicom Review*, 39(1), (2018) 33–49.

2 Langer, Ana Ines – Gruber, Johannes B.: Political Agenda Setting in the Hybrid MediaSystem: Why Legacy Media Still Matter a Great Deal, in. *The International Journal of Press/Politics,* 26(2), (2021), 313–340.

3 Global Social Media 2022

4 Nyáry, G.: Infodémia: koronavírus, narratívák, geopolitika. Az átrendeződő világ két járvány szorításában, Szabad Piac, 2, (2020), 68–79.

5 Gaughan 2017.

6 Klein, D. O. – Wueller, J. R.: Fake News: A Legal Perspective, in. *Journal of Internet Law*. 20(10), (2017), 6–7.

7 Walters, R. M.: *How to Tell a Fake:* Fighting Back against Fake News on the Front Lines of Social Media, in. *Texas Review of Law & Politics,* 23(1), (2018), 111–179.

8 Allcott, H. – Gentzkow, M.*:* Social Media and Fake News in the 2016 Election*,* in. *Journal of Economic Perspectives* 31(2) (2017), 213.

9 Klein et al. i. m.

10 Allcott i. m.

11 Nyáry: Infodémia: koronavírus, narratívák, geopolitika (2020).

12 Nyáry: i. m. 69.

13 Kornbluh, i. m.

14 Ld. Partisan Election Administration, in. *Duke Journal of Constitutional Law & Public Policy* 13(No.3) (2017), 57–139. Klein: Fake News: *A Legal Perspective*, (2017)., Shane, S.: From Headline to Photograph, a Fake News Masterpiece, in. *New York Times*. 2017.01.18.; Allcott: *Social Media and Fake News in the 2016 Election* (2017); Lazer, D. M. J. – Baum, M. A. – Benkler, Y. – Berinsky, A. J. – Greenhill, K. M. – Menczer, F. – Metzger, M. J. – Nyhan, B. – Pennycook, G. – Rothschild, D. – Schudson, M. – Sloman, S. A. – Sunstein, C. R. – Thorson, E. A. – Watts, D. J. – Zittrain, J. L.: The science of fake news Addressing fake news requires a multidisciplinary effort. *Science*, 359(6380), (2018), 1094–1096.; Walters, R. M.: *How to Tell a Fake:* Fighting Back against Fake News on the Front Lines of Social Media, in. *Texas Review of Law & Politics,* 23(1), (2018), 111–179.

15 Lazer et al. i. m.

16 Nyáry i. m.

17 Marchi, R.: With Facebook, blogs, and fake news, teens reject journalistic „objectivity", in. *Journal of Communication Inquiry* 36(3), (2012) 246–262.)

18 Purcell, K., Rainie, L., Mitchell, A., Rosenstiel, T., & Olmstead, K:, *Understanding the participatory consumer: How Internet and cell phone users have turned news into a social experience, (*2010).

19 Mindich, D.: *Tuned out—Why Americans under 40 don't watch the news*, New York, Oxford University Press, 2005.

20 Jones, A.: *Losing the news: The future of the news that feeds democracy*. New York, Oxford University Press, 2008; Mindich: *Tuned out–Why Americans under 40 don't watch the news,* (2005).

21 Ld. Costera Meijer, I.: The paradox of popularity: How young people experience the news, in. *Journalism Studies*, 8(1), (2007), 1–22.; Livingstone. S.: *Young People and New Media: Childhood and the changing media environment*. Sage, Thousand Oaks, 2002; Raeymaeckers, K.: Newspaper editors in search of young readers: content and layout strategies to win new readers, in. 5, (2004), 221–232.

22 Raeymaeckers i. m.

23 McKee, A.: *The public sphere: An introduction*, New York, Cambridge University Press. 2005.

24 Raeymaeckers i. m.

25 Marchi, R.: With Facebook, blogs, and fake news, teens reject journalistic „objectivity", in. *Journal of Communication Inquiry* 36(3), (2012) 246–262.

26 Costera Meijer, I.: The paradox of popularity: How young people experience the news, in. *Journalism Studies*, 8(1), (2007), 1–22.
27 Marchi i. m.
28 Kornbluh el al i. m.
29 Zuboff, S.: *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*, Profile books, 2019.
30 Kornbluh el al: i. m.
31 Zuboff, S.: i. m.
32 Koltay, T.: A mesterséges intelligencia és az adatvezérelt világ. Ismeretek és készségek, in., *Szabad Piac* 1, (2020), 102–112.
33 Ld.: Boyd, D.–Crawford, K.: Az adatrengeteg kínos kérdései: Vitaindító egy kulturális, műszaki és tudományos jelenségről, in. *Információs Társadalom*, 12(2), (2012), 7–23.; Koltay i. m.; Neff, G.–Tanweer, A.– Fiore-Gartland, B. – Osburn, L.: Critique and contribute: a practice-based framework for improving critical data studies and data science, Big Data, 5(2), (2017), 85–97.
34 Ld. Koltay 2020 i. m.; Tygel, A. F.– Kirsch, R.: Contributions of Paulo Freire to a critical data literacy: a popular education approach, in. *The Journal of Community Informatics,* 12(3), (2016) 108–121.
35 Špiranec, S.– Kos, D.– George, M.: Searching for critical dimensions in data literacy, in. *Information Research*, 24(4), (2019). http://InformationR.net/ir/24-4/colis/colis1922.html Letöltés: 2023. 01. 07.
36 Csepeli György: *Ember 2.0*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2020.
37 Csepeli i. m.
38 Carrington, V.: The Changing Landscape of Literacies: Big Data and Algorithms, in. *Digital Culture and Education*, 10(1), (2018), 67–76.
39 Willson, M.: Algorithms (and the) everyday, in. *Information, Communication & Society*, 20(1), (2017), 137–150.
40 Koltay 2020 i. m.
41 Csepeli i. m.
42 Ridenfelt, H.: Transforming media agency? Approaches to automation in Finnish legacy media, in. *New media & society*, 24(12), (2022), 2598–2613.
43 Burckhardt és Höfer cikkét idézi: Csepeli i. m.
44 Dennett cikkét idézi Csepeli i. m.
45 Csepeli i. m.

KITEKINTÉS

Duray Miklós búcsúztatója

2023 január 17-én, a zsúfolásig megtelt Losonc valamikori zsinagógájában vettünk búcsút közéleti méltatás és egyházi szolgálat keretében Duray Miklóstól, aki egész életét a felvidéki magyar kisebbség javának munkálására fordította, ezért sokféle hátratételt, kellemetlenséget, sőt bebörtönzést is vállalt. Az idevonatkozó kompromisszummentes, bátor kiállásával világszerte sok százezer magyar tisztelete mellett azt is kivívta, hogy gróf Esterházy Jánosnak a magyarokért és az igazságosságért való kiállásához hasonlíthatjuk Duray Miklós szolgálatát.

Egész életét jellemző odaadó munkáját utolsó éveiben a Szövetség a Közös Célokért elnevezésű társadalmi szervezetnek ajánlotta föl, amely konkrétan tömöríti magába a Felvidéki jelentősebb magyar civil szervezeteket és általában küzd a magyar kultúráért, igazságosságért, identitásért és megmaradásért – szoros szövetségben az idevonatkozó hazai kormányzati szervekkel és civil társadalommal.

A számos méltató beszéd között szerepelt Lezsák Sándor visszaemlékezése, a temetésén pedig személyesen hajtott főt a magyar miniszterelnök és a magyar országgyűlés elnöke is. Requiescat in pace!

Duray Miklós ökumenikus családi háttérrel és nagy ökumenikus szívvel rendelkezett. Római katolikus keresztsége és neveltetése közepette szinte minden magyarnak testvére volt és minden magyarra testvéri – olykor fájdalmas – szívvel tekintett. Búcsúztatóján Somogyi Alfréd református lelkész, a révkomáromi Selye János Egyetem teológiai karának dékánja mondott – a magyar református hagyományoknak szép példáját adva – a hazaszeretetet és az evangéliumi erőt egyaránt sugárzó prédikációt, ami az alábbiakban olvasható. (a főszerkesztő)

Gyászoló Család, Végtisztességet Tévő Keresztyén Gyülekezet!

Lukács evangéliumából olvasom Isten igéjét, hogy abból vigasztalás, bátorítás és útmutatás szóljon hozzánk akkor is, amikor néhai Duray Miklós koporsója mellett, kicsit magunkat is siratjuk. Az ő halálával ugyanis elmúlt fejünk felől egy láthatatlan védőpajzs, szertefoszlott az a megfogalmazhatatlan valami, ami mindezidáig – puszta létével – tartotta vissza a máig élő beneši eltüntető szándéknak, vagy etnikai tisztogatásnak a különféle megnyilvánulásait. Igen, Miklós halálával védtelenebbek lettünk. Ezért is kell jobban odafigyelnünk az Úr Istenre, aki oltalom és menedék számunkra.

Lukács evangéliuma 21. fejezetének 28. verséből így szól hozzánk az Úr Jézus szava:

„**egyenesedjetek fel, és emeljétek fel a fejeteket**”!

Testvéreim!

Miklós, életében példát adott nekünk arra, hogy meg lehet tenni azt, amiről az Úr Jézus beszél: lehet felegyenesedve, emelt fővel járni és élni akkor is, ha ennek ára van.

„Én emelt fővel tudok végigmenni az utcán, mert tudom, hogy a fiam nem bűnös” – mondta könnyes szemmel Manci néni, Miklós édesanyja akkor, amikor a kommunista rendszer, remegő térddel, de izomból reagált Miklós egyenességére. Emelt fővel, messzebbre látott sokaknál. Ezért is lett céltáblája a magyar gyűlölő szlovákoktól kezdve, a bolsevik eszme bármelyik reinkarnációját vallókon keresztül, a gerinctelen és gumigerincű magyarokig, sokaknak. Egyenes maradt, még hátralépéseiben, visszahúzódásában is. Ez az ige, aminek a megélését ott látom Miklós életében, első síkon az egyénhez szól. Most a gyászból szeretne felemelni minket az Úr. A sírba néző tekintetünket kellene az égre emelni, s ehhez hitből fakadó lelki erő kell! Az Úr Jézus ezt az erőt ígéri nekünk váltságában: kereszthalála és feltámadása révén. Ő maga buzdít minket arra, hogy a gyász letargiájából „*Egyenesedjetek fel, és emeljétek fel a fejeteket*”!

Kedves Áron! Korán, nagyon korán kellett felnőnöd. De hiszem, hogy az a lelki és szellemi alap, amit édesanyádtól és édesapádtól kaptál, s az a hit, ami Isten kegyelméből ott él a lelkedben, meg fog tartani. Emeld fel szívedet az Úrhoz, hogy megvigasztaljon és békességet adjon neked! Tudod, a legnagyobb örökség, amit kaphattál, az egy szeplőtlen és tiszta név. Viseld egyenesen és emelt fővel, ahogyan édesanyád és édesapád tette. A Duray név, tiszteletet vált ki minden józan és igaz magyar emberből. Élj tovább ennek megfelelően!

Szól az ige a családhoz. Kedves Éva néni, kedves hozzátartozók! Nagy emberekkel kapcsolatban van olyan érzésem, mintha elvennénk valamit a családtól. Azzal, hogy egy közösségnek, egy nemzetrésznek, sőt egy nemzetnek is fáj Duray Miklós elvesztése, azzal átérezzük a ti fájdalmatokat is. Köszönjük, hogy ott álltatok mellette, hogy ti voltatok azok, akik a csendes és békés hátországot biztosítottátok számára, amikor ő értünk emelte fel a szavát, vállalva minden következményt. Az Úr üzenete hozzátok, hogy „*Egyenesedjetek fel, és emeljétek fel a fejeteket*”!

Hiszem, hogy Isten nemcsak lelki embereket hív el szolgálatra, hanem minden ember Tőle kapja a személyes küldetését, s erről ad majd számot minden lélek Isten színe előtt. Meg van írva, hogy „*Boldogok a halottak, akik az Úrban halnak meg, mostantól fogva. Bizony, ezt mondja a Lélek, mert megnyugszanak fáradozásaiktól, mert cselekedeteik követik őket*” (Jel 14,13). Isten előtt van minden szándék és minden cselekedet.

És szól ez az ige a mi magyar közösségünkhöz is. „*Egyenesedjetek fel, és emeljétek fel a fejeteket*”! Apponyi Albert, Esterházy János és Duray Miklós is ezt szerette volna elérni. Hogy a nemzet, vagy annak egy adott része, egyenesedjen fel és merje felemelni a fejét. Nem harcra, hanem tartásra! Ideje volna egyszer már annak is, hogy még életében hallgassunk arra a vezetőre, aki hittel és alázattal dolgozik a nemzetéért.

Miklós arra is rávilágított, hogy mi nem kisebbség vagyunk, hanem a magyar nemzetnek a része. Ő ennek az igazságnak a kimondásával már emelte a fejünket. S egy bő évtizede azt érezzük, hogy a felegyenesedés ügyében értő és elkötelezett vezetők állnak a helyükön: van esély a nemzetünk számára.

Igen, az egyenességnek mindig ára van, de hosszú távon semmi más nem éri meg! 21 évvel ezelőtt, Budapesten, egy Kossuth téri nagygyűlésen, elhangzott Miklóstól egy mondat, ami miatt sokan – még magyarul beszélők is – felháborodtak. Nem volt ez más, csak egyenesség, amire illik egyenességgel válaszolni. Mélyen tisztelt Miniszterelnök Úr! Köszönjük, hogy most Ön van velünk, Duray Miklóst gyászoló felvidéki magyarokkal!

És szól ez az ige a keresztyén közösség minden egyes tagjához is. „*Egyenesedjetek fel, és emeljétek fel a fejeteket*”! Nekünk ebben a múlandó világban kell élnünk, de nem ide kell berendezkednünk. Azt mondja az írás, hogy „*nincsen itt maradandó városunk, hanem az eljövendőt keressük*” (Zsid 13,14). S az a bizonyos „eljövendő” is csak egyenességgel és felemelt fejjel, az Úrhoz felemelt szívvel található meg. Az Úr Jézus váltsága ma is igaz, a bűneinkért való krisztusi elégtétel ma is érvényes és a feltámadás ténye ma is valóság! Csak egyenesedjünk fel hozzá és emeljük fel fejünket és szívünket az Úrhoz!

Testvéreim!

Miklós teljes életében a közösségek létéért és megmaradásáért dolgozott. Lehetett az ifjúsági közösség, magyar iskolarendszer, politikai mozgalom, vagy egy közösség a közös célokért. Ezt az igét meghallhatjuk úgy is, mintha az ő lelki testamentuma lenne mindazok felé, akikért kiállt, akiket szeretett. Szól ez az ige hozzánk, magyarokhoz: „*Egyenesedjetek fel, és emeljétek fel a fejeteket*”! Ámen.

Búcsúzunk néhai Dr. Duray Miklóstól. Vigasztalást kérünk az Úrtól fiára, Áronra, nővérére Évára és a családtagokra, rokonokra, ismerősökre. És vigasztalást kérünk az őt búcsúztató közösségek, szervezetek és intézmények embereire. Isten oltalma és vigasztaló jelenléte legyen a szülőföldünkkel, keresztyén egyházainkkal és magyar nemzetünkkel.

Imádkozzunk!

Urunk, Istenünk! Megköszönjük neked Duray Miklós életét. Mindazt az jót, bátorságot, kiállást, áldozatot és alázatot, amit az ő magatartásában láthattunk. Köszönjük, hogy Tőled való küldetésként hordozta szívében a mi felvidéki magyar közösségünket és nem félt cselekedni még a legnehezebb időkben sem. Hálát adunk mindazokért is, akik ott álltak mellette egészsége évtizedeiben, és akik végig kitartottak mellette betegségének heteiben is. Kérünk, tartsd meg közöttünk az ő lelki és szellemi örökségét. Segíts meg minket, hogy félelem és megalkuvás nélkül tudjunk felegyenesedni és bárki emberfia szemébe nézni. Töröld el szemünk elől a percemberkék és az idegen érdekek kiszolgálóinak példáit és építsd meg újra

bennünk mindazt, amit ezek megpróbáltak lerombolni. Erősítsd meg minden küzdelmében a mi magyar nemzetünket: a vezetőket és a vezetetteket egyaránt. Imádkozunk egyházainkért, az ige terjedéséért, lelkek megtéréséért. Kérünk, vigasztaló szereteteddel öleld át a gyászoló családot, és mindazokat, akik fájó szívvel gyászoljuk elhunyt testvérünket. Hogy milyen lesz a holnap nélküle? Azt nem tudjuk, de ha a Te kezedben van a jövőnk, Urunk, akkor nincs mitől tartanunk. Kérünk vigasztaló és oltalmazó Lelkeddel légy és maradj mellettünk! Ámen.

Somogyi Alfréd

ÖKUMENIKUS SZEMLE

Benedek pápa hozzájárulása a keresztény egységtörekvéshez

XVI. Benedek pápa halálával egy korszak zárult le, mely egyúttal jelentette a 20. század katolikus egyháztörténeti szakaszának végét, de jelenthette az egyház 21. század első két évtizedének lezárását is. Ezt az időszakot Benedek pápa szemszögéből, és vele összefüggésben a keresztény egységtörekvés oldaláról vizsgáljuk. Az ő mesteri tanítása eligazítást jelent mindazoknak, akik az Úr Jézus imában megfogalmazott vágyát szeretnék teljesíteni: *„Legyenek mindnyájan egy”* (Jn 17,21). Ez a szándék az apostolok körében hangzott el, de az egység a mennyei Atya ajándéka és az egyházra is vonatkozik. Mivel Benedek pápa élete átíveli a 20. századot, ezért megfelelő módon tudjuk az ő szellemi és lelki fejlődésében végig követni az ökumenizmus kialakulását és annak kibontakozását. A 21. század két évtizede pedig jelenti az ő pápaságának az egységgel kapcsolatos megnyilatkozásait, de megfigyelhető az a növekvő egység is, melynek hatása emeritus pápaként érte el. Egy élet tükrözi az egyház életének mozgását, és egy teológiailag művelt személy pásztori feladatokkal megbízott munkássága jut el a megvalósítás állapotába. Mindazok, akik az egyház élő tagjai, megcsodálhatják a Szentlélek irányításával működő krisztusi közösség útját az egyházak közötti növekvő egység felé.

1. Joseph Ratzinger élete a kibontakozó ökumenizmus idején

Joseph Ratzinger 1927. április 16-án született a bajorországi Marktl am Inn városkában, Németországban. A reformáció Németországból indult ki, és rövid idő alatt elterjedt Európa-szerte, a missziós tevékenység során pedig más földrészeken is. A német szellemiségben már több mint 500 év óta jelen volt a protestáns gondolkodás, mely a lutheránus és a katolikus egyházra is vonatkozott. Joseph Ratzinger éppen egy évvel az előtt született, hogy XI. Piusz pápa 1928-ban a *Mortalium animos* kezdetű körlevelében megtiltotta a katolikusoknak, hogy bármilyen ökumenikus rendezvényen részt vegyenek. Ugyanakkor az egyház egységéért való imádság egyre inkább kezdett elterjedni világszerte. 1908-ban Paul Watson (1863–1940) indította el az imaoktávát a keresztények egységéért, melynek európai úttörője Paul Couturier (1881–1953) lyoni egyházmegyés pap volt. Egyszerre volt tehát jelen a Szentlélek által kibontakozó egységmozgalom és katolikus oldalról a visszafogott, óvatos tájékozódás.

A 19. századi alapokra épülő ökumenizmus bár jelen volt a 20. század kezdetén, az edinburghi missziós világkonferencián (1910), de a malines-i megbeszéléseken is (1921–1926), ahol Desiré Mercier bíboros támogatásával tanácskoztak katolikusok és anglikánok. A kis mustármagból kikelő egységmozgalom éppen a Joseph Ratzinger születése utáni időkben kezdett erős fává terebélyesedni, amikor létrejöttek a Life and Work (1925) és a Faith and Order (1927) meghatározó ökumenikus irányzatok. Az edinburghi missziós konferencia egy másik gyümölcse volt a Nemzetközi Missziós Tanács létrehozása az Egyesült Államokban 1921-ben. Ezek a friss és új szervezetek sorra tartották konferenciáikat, és ezzel előkészítették az Egyházak Ökumenikus Tanácsának létrejöttét. Az ifjú Ratzinger ez idő alatt, a két világháború között a saját bajor katolicizmusában nőtt fel, és erősödött meg lelkileg és szellemileg.

A párhuzamos vonalak ekkor még nem érintkeztek, de az 1948-ban létrejött Egyházak Világtanácsa később tagjaként fogadta be a Németországi Lutheránus Egyházat. Katolikus részről érdekes viszont, hogy a már az 1926-ban a belgiumi Amay-sur-Meuse-ben elindult, majd folytatásként 1939-ben Chevtogne-ban letelepült bencés szerzeteseket és ortodoxokat is magában foglaló ökumenikus közösség az 1930-as, 1940-es években bontakozott ki. A lelki ökumenizmus a II. világháború után sok követőre talált katolikus részről. Franciaországban Lyonban Couturier örökségét folytatva Pierre Michalon (1911–2004) lett a Centre Unité Chrétienne vezetője. Havonta megjelent ökumenikus lapjai (*Feuillets spirituels*) egész Európában összefogták az egységért imádkozó katolikusokat.

Ugyancsak ebben az időben alapította Roger Schütz a taizéi közösséget, és a teológiai ökumenizmus előmozdítására jött létre már 1937-ben a Groupes des Dombes Couturier ösztönzésére, amely kiváló teológiai és lelki

hátteret biztosított a keresztény protestáns párbeszéd számára, mellyel Joseph Ratzingernek is szembe kellett néznie.

A 20. század első fele, jóllehet társadalmi válságok között, az ökumenizmus megerősödését jelentette, és az egyházról való gondolkodás előretörését. Otto Dibelius (1880–1967) német lutheránus püspök meg is állapította, hogy *„az egyház éledezik a lelkekben”*.[1] Több ökumenikus szellemiségű folyóirat jelent meg protestáns, katolikus és ortodox részről egyaránt.[2] Emellett nagy hatása volt Yves Congar (1904–1995) *Chrétiens désunis* (*Megosztott keresztények*) című művének, mely 1937-ben a lehetséges katolikus ökumenizmus alapjait vázolta.[3] Főként angol nyelvterületen volt kiemelkedő a Keresztény Egyetemisták Világszövetsége (WSCF), mely 1895-ben alakult meg, és már akkor célként tűzte ki a látható egység elérését. Elnöke a keresztény egység mellett elkötelezett metodista John Mott (1865–1955), a neves Nobel-békedíjas volt.

Joseph Ratzingert 1951-ben szentelték pappá, és éppen ebben az időben éledt fel a katolikus egyház egészében is az ökumenikus mozgalom fokozatos megismerése és elfogadása. Épp a németországi Paderbornban 1957-ben alakult meg Franz Jäger püspök támogatásával a *Johann-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik* keresztény egységgel foglalkozó intézmény. Joseph Ratzinger az 50-es években induló professzori pályáján már biztos ismereteket kapott a protestáns eredetű egységtörekvésről és az ökumenizmus katolikus kezdeményezéseiről is. Ezeknek az eseményeknek és e szellemiségnek köszönhető, hogy a részben Németországhoz köthető liturgikus és biblikus megújulás természetes módon vezetett 1959. január 25-éhez, amikor XXIII. János pápa a római Falakon kívüli Szent Pál-bazilikában meghirdette a II. Vatikáni Zsinatot annak egyik kiemelt céljával, mely a keresztények egysége volt.[4]

2. Teológia és ökumenizmus Joseph Ratzinger tanításában

Joseph Ratzinger teológiai, filozófiai és kulturális felkészültsége lehetővé tette számára, hogy elmélyülten tudjon foglalkozni az egyházról szóló tanítás századokon átívelő történelmével. Ez a fajta felkészültsége már első írásaiban látható volt (*Isten népe és háza Szent Ágostonnál,* 1954; *Szent Bonaventura történelemteológiája*, 1959; *A hívők Istene és a filozófusok Istene*, 1960; *A keresztény testvériség*, 1960; *Püspökség és primátus*, 1961). Életének, de egész teológiai munkásságának is meghatározó eseménye volt, amikor a kölni bíboros, Josef Frings meghívta teológiai szakértőjének a II. Vatikáni Zsinatra. A német teológusok köréhez tartozó peritusként jelentős mértékben járult hozzá a zsinati dokumentumok pontos megfogalmazásához.[5] Az egyház a zsinaton mondta ki önmagát a *Lumen gentium* kezdetű dogmatikus konstitúcióban, és fogalmazta meg az ökumenizmus katolikus alapelveit az *Unitatis redintegratio* határozatban. Mindkét dokumentum egy napon, 1964. november 24-én jelent meg.[6]

Joseph Ratzinger a zsinat tanítását képviselve írta meg ezután egy új evangelizációval felérő műveit.[7] Az egyháztani és ökumenikus témák meggyőzték arról, hogy Jézus Krisztushoz való eljutást csakis az egyház életében és hagyományában lehet megtalálni.

3. Új pásztor az Úr szőlőjében

Joseph Ratzingert VI. Pál pápa nevezte ki 1977-ben münchen–freisingi érsekké, és kapta meg a bíborosi címet. Nemcsak a teológia területén szólt az egyházról, hanem főpásztorként volt képes szolgálni Isten népét. 1981-ben hívja meg II. János Pál pápa a Hittani Kongregáció prefektusának, mely beosztásában számos alkalom nyílik az egyházzal folytatott párbeszédre és a teológiai megegyezésekre. Az egyház meghatározásának világos megfogalmazását jelenti az általa vezetett teológuskör munkájának gyümölcse: *A katolikus egyház katekizmusa* (1992). Joseph Ratzinger bíboros teológiai felkészültségének volt köszönhető, hogy 1999-ben Augsburgban aláírták a közös nyilatkozatot a megigazulásról a római katolikus-evangélikus párbeszéd eredményeként. 2006-ban a Metodista Világtanács, 2017-ben pedig a Református Egyházak Világközössége és az *Anglican Communion* csatlakozott ehhez a nyilatkozathoz. Így eddig öt nagyobb egyház támogatja a közös nyilatkozatot. Egy másik jelentős eredmény volt a hit védelmezőjének, Joseph Ratzingernek a prefektusi szolgálata idején az *Anglicanorum coetibus* kezdetű apostoli konstitúció, mely lehetővé tette anglikánok jelentős csoportjainak, hogy egyesüljenek Rómával.

A kifelé megnyilvánuló katolikus ökumenizmus dokumentumai mellett Ratzingernek fontos szerepe volt II. János Pál *Ut unum sint* kezdetű ökumenikus körlevele megfogalmazásában, mely egyfajta felkészülés is volt a 2000. jubileumi év megünneplésére a katolikus nyitottság felmutatásával a keresztény egység keresésében.

Külön meg kell említeni a Hittani Kongregáció *Dominus Iesus* kezdetű nyilatkozatát (2000), mely akadémikus szinten mondta ki a II. Vatikáni Zsinat tanítását, és jóllehet nem volt kifejezetten ökumenikus jellegű, de mivel jobban kiemelte az ekléziológia katolikus szempontjait, ez sajnos értetlenséget váltott ki a keresztény egyházakban. Jóllehet a dokumentumot nem Ratzinger írta, de a Hittani Kongregáció prefektusaként mégis hozzá kötötték. Számára egyébként Krisztus és az egyház összetartozása volt előtérben, melyet ez a dokumentum is megerősített a különböző vallásokkal és a felekezetekkel folytatott párbeszédben is.

4. Az egyház és Krisztus egysége az ökumenikus párbeszédben

Rómában egy pápának a szerdai katekézisek az egyik legfontosabb alkalmai annak, hogy saját tanítását folyamatosan és rendszeresen megfogalmazza és kifejtse.

XVI. Benedek, aki teológus-pápa volt, mindig élt a lehetőséggel, hogy legfőbb pásztorként vezesse és tanítsa a híveket. 2006 márciusától az egyház témájának szentelte a heti általános kihallgatásokat. Ezek során hangsúlyozottan került elő, hogy gyakran találkozunk azzal a kísértéssel, hogy Jézust választjuk, de megkerüljük az egyházat. Ám nem szerethetjük Jézust – tanítja XVI. Benedek – és nem követhetjük tanítását, ha nem vagyunk tagjai annak a hit-családnak, melyet ő létrehozott. Ez döntő szempont a katolikus ökumenizmusban.[8]

XVI. Benedek pápa határozottan szólította meg az egyház tagjait, és valamennyi keresztényt, amikor az egyház péteri alapjára mutatott rá: *„Ne féljetek az egyházban és az egyházzal felépíteni életeteket. Szeretettel legyetek büszkék Péterre és a rá bízott egyházra. Ne engedjetek azoknak, akik szembe akarják állítani Krisztust és az egyházat! Egyetlen szikla van, amelyre érdemes egyházat építeni". Ez a szikla Krisztus, aki Péternek mondta: »Te Péter vagy, és erre a sziklára építem egyházamat.«"*[9]

Jóllehet Ferenc pápa is gyakran ismétli, hogy az egyház nem egy kegyes ONG, ehhez hasonlót korábban már Benedek pápa is megfogalmazott: *„Az egyház nem egy társadalmi, emberbaráti szervezet. Az egyház Isten közössége, egy olyan hívő közösség, mely szereti és imádja az Úr Jézust, és megnyitja vitorláit a Szentlélek fuvallata előtt, ezért ez a közösség képes evangelizálni, emberközelinek lenni"*.[10] Szinte minden kereszténynek szól Benedek pápa: *„Senki sem úr, mindannyian meghívottak vagyunk, mindannyian küldöttek vagyunk, mindannyiunkat Isten kegyelme gyűjtött össze és vezet"*.[11] Az egyházban Krisztus valódi nagykövetei és az evangélium szolgái vagyunk. Az egyház ajándék – vallja XVI. Benedek pápa –, és mindannyian arra vagyunk hivatottak, hogy boldogok legyünk és öröm töltsön el az egyházhoz való tartozásban. Minden megkereszteltnek – hangsúlyozza az ökumenikus gondolatot az egyházfő – fel kell fedeznie az egyházhoz való tartozás örömét.

XVI. Benedek számára a keresztény egységért való elkötelezettségünknek nem lehet más alapja, mint a Krisztusba vetett hitünk, abba a Krisztusba, aki meghalt, feltámadt és az Atya jobbján ül, aki majd dicsőségben visszatér ítélni élőket és holtakat. Ez Krisztus személyének valósága, az ő üdvözítő műve és főképp feltámadásának történeti ténye, ami az apostoli kérügma tartalma és annak a hitnek a megfogalmazása, mely az Újszövetségtől kezdve biztosította áthagyományozásának épségét. Az egyház egysége egy szóval nem lehet más, mint az apostoli hitben való egység.[12]

5. XVI. Benedek pápa ökumenikus realizmusa

Joseph Ratzinger, mint a Hittani Kongregáció prefektusa megtestesítette a katolikus hit bemutatását és védelmét. Ez az őrzés és a gondoskodás magatartásában nyilvánult meg, éppen abban a világban, amely elfordult Istentől, a vallástól és az egyháztól is. Bíborosként adott első riportkönyvében kifejezi elkötelezettségét – II. János Pál tanítóhivatalával egyetértésben – az ökumenizmus kérdése mellett. A keresztény egyházzal való kapcsolatfelvétel együtt jár egymás gondolkodásának és teológiájának megismerésével. Nézete szerint *„az ökumenikus törekvés az egyháztörténetnek ebben a szakaszában hitünk fejlődésének integráns része"*. A teológus bíboros itt nyilvánvalóvá teszi, hogy más keresztény egyházak hitfelfogása gazdagítóan hat a katolikus gondolkodásra is. Ugyanakkor kimondja, hogy *„ő továbbra is őrködik, eljár a maga »kritikai feladatában«, mert meg van győződve arról, hogy különben »az ökumenizmus területén a kétértelműség, a türelmetlenség és a felületesség inkább távolítanak bennünket célunktól, mint közelítenek hozzá«"*. A kongregáció vezetőjeként ismét kijelenti, hogy meg van győződve arról, hogy *„mindegyikünk hitének világos meghatározása segít bennünket is meg beszélgetőtársainkat is"*.

Ratzinger az egyház egységének teológusaként is kimondja, hogy *„a dialógus is elmélyítheti és tisztíthatja a katolikus hitet, de nem lenne képes megváltoztatni azt a maga igazi tartalmában"*.[13] Joseph Ratzinger a katolikus ökumenizmus fejlődésének tanúja volt fiatalkorától kezdve tanári időszakán keresztül egészen felelős beosztásáig a római Kúrián belül. Ugyanakkor Vittorio Messori megállapítja, hogy Ratzinger igazi realistaként száz mérföldnyi távolságra van minden jámbor optimizmustól. A reformáció óta kialakult egyházak immár fél évezreden keresztül őrzik saját hitrendszerüket, és természetes, hogy nem akarnak változtatni saját megszilárdult hittételeiken. Ugyanakkor vannak változások, amelyek során a keresztények bűnbánatot tartanak, és megvallják hűtlenségüket Krisztussal szemben. Ám – ahogy ezt Joseph Ratzinger kifejti – egy protestáns számára mindig is nehéz lesz, hacsak nem lehetetlen, hogy a papságot szentségnek és az oltáriszentség elengedhetetlen előfeltételének fogadja el. Mert ennek elfogadásához el kellene fogadnia az egyház egész felépítését, amely az apostoli folytonosságon alapul.[14]

Joseph Ratzinger minden kétséget kizáróan állítja, hogy az ortodox egyházakkal testvéri a kapcsolat, mert a keleti egyházak élik az apostoli jogfolytonosságot, eucharisztiájuk is hiteles, de még nem jutottak el annak az elfogadásához, hogy Róma püspöke, a pápa az egység gyökere és központja.[15]

1996-ban Peter Seewaldnak adott riportot, amelyben ökumenikus realizmusa nyilvánul meg: *„Először azt kell kérdeznünk: mi lehetséges? Mit remélhetünk és mit nem remélhetünk? S másodszor: mi az, ami valóban jó? A kereszténység abszolút, történelmen belüli egységét nem merem remélni."*[16] A nagy kijelentésektől tartózkodó bíboros teológus mintegy szükséges minimumként határozza meg a keresztény tanúságtétel fontosságát egy változó világban: *„Óvakodni kell az utópista reményektől. Már azzal sokat tettünk, ha nem keletkeznek újabb töré-*

sek, s ha felfogjuk, hogy a megosztottság közepette sok dologban egyek lehetünk. Én nem hiszek abban, hogy hamarosan, egy nagy »felekezeti megegyezésre« juthatunk. Sokkal fontosabb, hogy nagy belső tisztelettel, sőt szeretettel fogadjuk el egymást, ismerjük el egymást kereszténynek, s próbáljunk a lényeges dolgokban közös tanúságot tenni a világban."[17]

6. A hiteles keresztény élet az ökumenizmus feltétele

XVI. Benedek pápa számára a keresztény egyházakkal való kapcsolat a teológiai egyeztetések szintjén szükséges és elengedhetetlen. Ezzel együtt azonban fontos a bűnbánattartás és a kiengesztelődés is. Ennek egyik látható jele volt, amikor 2000-ben II. János Pál pápa, akit „a bocsánatkérések pápájának" is neveztek, Rómában ünnepélyesen bocsánatot kért a Krisztus testének egységét ért bűnök miatt.[18]

A közös kapcsolatok és az egység keresése érdekében XVI. Benedek megválasztása másnapján 2005. április 20-án a Sixtus-kápolnában említette „az emlékezet megtisztítása" kifejezést, amely minden ökumenizmus előfeltétele: *„Fontos a teológiai párbeszéd, de még fontosabb az emlékezet megtisztítása, amelyre gyakran utalt II. János Pál, mert egyedül ez készíti fel a lelkeket arra, hogy Krisztus teljes igazságát befogadják"*.[19]

Az ökumenizmusnak alapelve és szabálya, hogy „előre megyünk". Joseph Ratzinger é a későbbi XVI. Benedek szerint azonban ez nem azt jelenti, hogy konkrét csatlakozásokat szeretnénk. *„Mi, katolikusok* – vallja a teológus bíboros – *meg vagyunk győződve arról, hogy az egyetlen egyház lényegi formájában már létezik a katolikus egyházban, ahogyan ezt a II. Vatikáni Zsinat tanítja (LG 8). Ennyiben nem képzelünk el csatlakozási modelleket, hanem egy hívő előrehaladást az Úr vezetése alatt, aki tudja az utat, s akiben bízunk. Csakis arra törekedhetünk, hogy bátran a lényegre összpontosítsuk a hitet, tehát felismerjük, mi a valóban lényeges benne, és megnyíljunk az Úr előtt, és ebben a lényegre való törekvésben hozzá forduljunk, hogy ő vezessen tovább bennünket, egyedül ő."*[20]

Joseph Ratzinger prefektusi szolgálata idején és XVI. Benedekként pápai hivatalából fakadóan az egyház küldetését volt képes közvetíteni. Nem rejti el ugyanakkor, hogy a kinyilatkoztatásra épülő teológia teljességével mégis egyedül a katolikus egyház rendelkezik (LG 8; *Dominus Iesus*, 17). A katolikus ökumenizmus mintegy hat évtizede már kiépítette a lelki egységkeresés szempontjait, de még hátravan a teológiai jellegű egység megtalálása. Erre a legnagyobb esély az ortodox egyházzal van, illetőleg a Rómához kapcsolódott anglikánokkal, hosszas teológiai megbeszéléseket követően pedig a protestáns egyházakkal is fennáll.

Kránitz Mihály

JEGYZETEK

1 Otto Dibelius tanításáról lásd: DIBELIUS, O., *Das Jahrhundert der Kirche: Geschichte, Betrachtung, Umschau und Ziele*, Furche-Verlag, Berlin 1927.

2 Az *Irénikon* 1926-tól, az *Una Sancta* 1945-től. Magyarországon a ferences szerzeteseknél jelent meg *Az Egység Útja* című havilap 1943–1944 között.

3 CONGAR, Y., *Chrétiens désunis. Principes d'un oecuménisme catholique*, Cerf, Paris 1937.

4 XXIII. János pápa páratlan egyéniségéről lásd: MELLONI, A., *Papa Giovanni. Un cristiano e il suo concilio*, Einaudi, Torino 2009.

5 LUKÁCS, L., *Az igazság munkatársa. Joseph Ratzinger – XVI. Benedek pápa élete és műve*, SZIT, Budapest 2016, 223: „Ratzinger a haladó teológusok közé számított. Örömmel fogadta XXIII. János pápa kezdeményezését, aki a zsinatot megnyitó beszédében kijelentette, hogy nem egyes tantételek skolasztikus finomítgatását várja a zsinattól, hanem az egész Egyház megújulást."

6 TRIPPEN, N., *Joseph Ratzinger mint a II. Vatikáni Zsinat közreműködője*, in *Communio* (2007/1–2), 3–7.

7 Vö. *Bevezetés a kereszténységbe*, 1968; *Isten új népe. Egyháztani vázlatok*, 1969.

8 ALLEN, J. L., *Le 10 cose che stanno a cuore a Papa Benedetto*, Àncora, Milano 2008, 33.

9 MANCINI, M., *Benedetto XVI. Un papa totale*, Tau Editrice, Todi 2015, 30.

10 MANCINI, M., *Benedetto XVI. Un papa totale*, 23.

11 MANCINI, M., *Benedetto XVI. Un papa totale*, 23–24.

12 BOCCIOLESI, S., *L'unità attraverso la diversità, la prospettiva ecumenica di Joseph Ratzinger / Benedetto XVI*, Cantagalli, Siena 2020, 142. Erről lásd még: INTROVIGNE, M., *Tu sei Pietro. Benedetto XVI contro la dittatura del relativismo*, SugarCo, Milano 2011, 265.

13 Vö. RATZINGER, J., *Beszélgetés a hitről Vittorio Messorival*, Vigilia, Budapest 1990, 135. (Az eredeti kiadás alapján: Joseph Ratzinger: *Rapporto sulla fede*, Edizioni Pauline, Cinisello Balsamo–Milano 1984.)

14 Vö. RATZINGER, J., *Beszélgetés a hitről Vittorio Messorival*, 140.

15 Vö. RATZINGER, J., *Beszélgetés a hitről Vittorio Messorival*, 141.

16 RATZINGER, J., *A föld sója. Kereszténység és katolikus egyház az ezredfordulón. Beszélgetés Peter Seewalddal,* SZIT, Budapest 1997, 197.

17 RATZINGER, J., *A föld sója*, 198.

18 Vö. Homily of the Holy Father: „day of pardon" Sunday, 12 March 2000. Vö. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/2000/documents/hf_jp-ii_hom_20000312_pardon.html. Let us forgive and ask forgiveness! While we praise God who, in his merciful love, has produced in the Church a wonderful harvest of holiness, missionary zeal, total dedication to Christ and neighbour, we cannot fail to recognize the infidelities to the Gospel committed by some of our brethren, especially during the second millennium. Let us ask pardon for the divisions which have occurred among Christians, for the violence some have used in the service of the truth and for the distrustful and hostile attitudes sometimes taken towards the followers of other religions. (A kutatás ideje: 2023. február 2.)

19 Vö. *„Missa pro Ecclesia"*, a Sixtus-kápolnában mondott első üzenet, 2005 április 20-án, n. 5, AAS 97 (2005), 694–699, itt: 697–698. Eberhard Jüngel (1934–2021) szerint *„egyszerűen el kell fogadni, hogy a különbözőségek az egyház gazdagságához tartoznak. A legjobb ökumenikus fejlődés a visszatérés a szentírási szövegekhez, ahonnan az egyház és a teológia is meríti katolicitását"*. Vö. WAGNER, H., *Dienst an der Einheit. Eine historisch-teologische Reflexion über Papsttum*, in Brandenburger, A. – Urban, H. J. (hrsg.), *Petrus und Papst – Evangelium – Einheit der Kirche – Papstdienst*, Aschendorff, Münster 1977, 84–94.

20 Vö. RATZINGER, J., *Isten és a világ. Hit és élet korunkban. A bíborossal Peter Seewald beszélget*, SZIT, Budapest 2004, 415–416. (A mű eredeti címe: *Gott und die Welt. Glauben und Leben in unserer Zeit. Ein Gespräch mit Peter Seewald*, Deutsche Verlags-Anstalt GMBH, Stuttgart–München 2000.)

Reflexió az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra

Immáron hivatalosan is bejelentésre került Ferenc pápa áprilisi látogatása. Ez csak megerősített abban az egyébként bizonyára szerénytelen szándékomban, hogy az alábbi írásom a Szemlében is megjelenjen, miután eredendően a Collegium Doctorum 2022/2-es számában olvasható.

Az írás nyilván érzékeltetni kívánja azt a változást, amely a római egyházat is magába foglaló ökumené terén végbement 1938 és 2021 között. Nyilván hangsúlyozásra kerültek ennek társadalmi kontextuális okai/következményei is. Ezen a ponton egészen zárójelesen említem meg a két kongresszus közös kontextuális pontját, nevezetesen, hogy mindkét esemény abban a politikai miliőben történt, amikor Magyarországon református kormányfő szolgált, mélyen hívő katolikus hitvessel. Ennek jelentőségét nem kívánom túlozni, csak tényét megemlíteni.

Ennél talán fontosabb az alábbi három pont és ez már az 52. Kongresszusra és a várható pápalátogatásra egyaránt vonatkozik:

1. *Róma püspökétől az ószövetség népe, az ortodox és a protestáns közösségek olyan testvéri gesztust még sosem kaptak, mint Ferenc pápa legutóbbi látogatásakor. Lásd az alábbi dolgozat a pápától idézett utolsó mondatát.*
2. *A magyar kormányzat és törvényhozás úgy gondolom példátlan főpásztori támogatást kapott Ferenc pápától a házasság és a gyermekvédelem terén egyaránt. Az egyéni liberalizmust abszolutizáló korunkban ez különös jelentőséggel bír számunkra.*
3. *S ehhez mérhető fontossága van, hogy bár világméretekben örvendetesen sokszor elhangzik a béke igénye az orosz-ukrán konfliktust illetően, de ez nem változtat azon, hogy az északi félteke nyugati felében közel 50 ország biztosítja a fegyvereket a háború folytatásához. Ebben a kontinentális és globális kontextusban nem lehet eléggé hangsúlyozni Róma püspökének és Vatikán államfőjének a magyar kormányzattal egybecsengő tűzszünet- és békeigényét.*

Ezek alapján hihetjük, hogy a pápa tavaszi látogatása a reformátusok évszázados köszöntésének legalábbis részleges megvalósulását szolgálja. (a főszerkesztő)

Bevezetés

Újszövetségi tanulmányaimból rémlik a *történelem* fogalmának az a fajta megkülönböztetése, amely szerint az egyik értelmezés arra utal, ami garantáltan megtörtént, függetlenül attól, hogy a későbbikre nézve van vagy nincs bármi jelentősége. Ilyen értelemben minden esemény történelmi esemény, de nem történelmi jelentőségű esemény. Másrészt a történelem szónak/fogalomnak lehet olyan tartalma, aminek a tényszerűsége, megtörténte akár bizonytalan vagy empirikusan igazolhatatlan, mégis óriási jelentőséggel bír a jövendőre, illetve a mindenkori jelenre nézve.

Ezzel – a kicsit játék a szavakkal és játék a gondolatokkal – kívánok rátérni az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszusra, amelyről az a meggyőződésem, hogy könnyedén lehetett volna egy feledésbe merülő vallási/egyházi/felekezeti eseménye a szekuláris Magyarországnak, de nem ez történt. A bevezetőmre hivatkozva tehát az az állításom, hogy a NEK, ami a maga empirikus történetiségében nem feltétlenül nagy jelentőségű esemény, a jelenre és a jövőre való hatásában óriási jelentőséggel bír. Amikor e sorok íródnak, pláne amikor az olvasóhoz jut, már több, mint egy évvel vagyunk az események után, ugyanakkor úgy gondolom, hogy ez eseménynek a jelentősége messze meghaladja a vallási/egyházi/felekezeti köröket, s mint vér a kötésen, várt vagy váratlan pillanatokban megjelenik. Persze megelőzően, az esemény során és talán azóta is lehetnek, ilyen-olyan fanyalgások és kellemetlenkedések, mint például a „pápalátogatás rövidségének” fölhánytorgatása. Mégsem hiszem, hogy ez az esemény hamar fényét veszti és feledésbe merül. Amikor a főtitkári és főszerkesztői felkérést megkaptam, hogy egy évvel az esemény után a Doktorok Kollégiumának ökumenikai szekciójában, illetve a Collegium Doctorum periodikában ez a téma szerepeljen, abban is igazolását láttam a fenti véleményemnek. Ez a felkérés, illetve emlékeztetés egy református tudományos testület vezetőjétől önmagában is egyfajta megerősítése a fentieknek. Az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszus korábbi megfelelői során protestánsok sokszor szorongó ellenérzéseket vagy egyszerű lelki, szellemi kényelmetlenséget, sőt kifejezett félelmeket éreztek. Tempora mutantur et nos mutamur in illis. A „nos” mögött hangsúlyozottan gondolok arra a kontextusra, miliőre, amely meghatározza gondolkodásunkat és reflexióinkat, hangsúlyunkat, amely ebben az esetben egész egyszerűen azt jelenti, hogy eljött az ideje és a társadalmi indoka annak, hogy

erre az eseményre protestáns, sőt humanitáriusan szekuláris körök is pozitívan emlékezzenek és annak gyümölcseivel okosan sáfárkodjanak a jövendőben.

Mindazonáltal persze csak reflexióra vállalkozom, hiszen nem feladatom az eucharisztia – szentáldozás/hálaadó úrvacsora – különböző teológiai magyarázatainak összehasonlítása és pláne nem azok megítélése. Az is nyilvánvaló, hogy a hitüket gyakorló katolikusok számára nem a kongresszusok jelentik az optimális helyszínt és alkalmat az eucharisztiában, mint szentáldozásban való elmélyülésre még akkor sem, ha egy-egy ilyen alkalom felemelő élményt jelent a szentséggel rendszeresen élők számára is, és talán sokakat sikerrel hív aktivizálódásra a nominális katolikusok közül. Ezt azért fontos hangsúlyoznom, mert úgy gondolom, hogy velem együtt a legtöbben – katolikusok és nem katolikusok – arra gondolunk, hogy ezek a kongresszusok az eucharisztiában való elmélyedést, következésképpen az általános hitgyakorlatban való elmélyedést kívánják szolgálni a katolikus egyházon belül. Ez valamikor bizonyára így is volt. Ma sem becsülendő le ez az elem, de úgy gondolom, hogy a puszta találkozásnak, a tömeges jelenlétnek, a biblikus, keresztyén, római elemekben gazdag kulturális eseményeknek, rendezvényeknek el egészen a borkóstolókig a hatását nem becsülhetjük le, sőt azok jelentőségét nagyon is komolyan kell és lehet vennünk. Foghíjas templomok és nem csak ordító, hanem vérlázító szekuláris jelenségek és igények közepette a puszta testvéri találkozásnak is bátorító, erősítő, hitet erősítő jelentősége van ökumenikus ölelésben is.

Teológiai előkészületek

A határozottan új és ökumenikus elemek egyike az, hogy a konferenciát megelőzően egy olyan teológiai konzultációra került sor Esztergomban már 2018 őszén – az eredeti tervek szerint 2020-ban került volna sor a Kongresszusra – „Összeköt, nem szétválaszt" címmel (sic!), amelyen protestáns és zsidó teológusok is szót kaptak. A zsidó hitfelekezetet Schőner Alfréd és Verő Tamás képviselték. „Az úrvacsora értéke és jelentősége a református teológiában" címmel Fekete Károly, „Az úrvacsoráról szól teológiai felfogás és az úrvacsora gyakorlata az evangélikus egyházban" címmel Szebik Imre szolgáltak előadásokkal. A görög katolikus értelmezésről Kocsis Fülöp számolt be. Nem kétséges, hogy a teológiai eszmélődésnek is optimális alkalmat jelent egy ilyen kongresszus, az pedig egyenesen példátlan, hogy a kongresszust szervező világegyház egyáltalán érdeklődik a házigazda ország protestáns egyházainak és zsidó hitfelekezeteinek az ide vonatkozó teológiája iránt.[1]

A konferencia első napjaiban szintén Esztergomban rendezett szimpóziumon is köszönthettünk protestáns előadót Hafenscher Károly evangélikus teológus személyében, aki nem kisebb feladatra kapott felkérést, mint hogy ismertesse a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsába tömörült egyházak ide vonatkozó hitelveit.[2]

A harmadik teológiai munka pedig magának a Kongresszusnak a teológiai alapvetésében nyert megfogalmazást a Budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Teológiai Bizottsága által. Ez a tanulmány – bár egy tisztán katolikus közösség munkájának eredménye – az utolsó fejezeteiben szintén utal mindarra, ami Krisztus népét a teológiai és intézményi különbözőségek ellenére és közepette összegyűjti. Ezen túlmenően pedig – és ez a fontosabb – megítélésem szerint olyan teológiai fogalmak nyernek hangsúlyt, amelyek korábban, különös tekintettel az eucharisztiára egyáltalán nem voltak hasonló hangsúllyal jelen. Ilyen a Szentlélek munkája a közösségben, illetve az egyén hitében, szemben az *ex opere operato* elvvel, továbbá az írott igének, az utolsó vacsorán elhangzott jézusi szavaknak a jelentősége. Mindkét észrevétel számomra az isteni jelenlét valamelyes elvonatkoztatását sugallja a szent jegyektől és ezzel mintha a Reformáció idevonatkozó tanításához közelítenének?![3] Nem mellesleg jegyzem meg, hogy a NEK teológiai bizottsága által készített anyagban szó sem esik az incidentália és szubsztancia arisztotelészi megkülönböztetéséről, következésképpen a transz-szubsztanciációról sem.

Kongresszusok és az 1938-as, 34. NEK

Nagyot változott a világ 1938 óta, amikor is a 34. – budapesti – Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus kapcsán súlyos kérdések merültek föl mind a protestáns teológusokban, egyházi vezetőkben, mind pedig az öntudatosabb protestáns hívekben. Akkor még a nyugati szekularizációnak az életérzése nem zavarta meg a „harangzúgásos" magyar, kollektív spiritualitás-/egyháztudatot. Bár a 20. század nagy teológusai, például K. Barth és P. Tillich ekkor már régen szembesültek e jelenséggel és gyötrődtek súlya alatt, keresve annak külső és belső okait. Nálunk ekkor még nem volt közös ellenség az elvilágiasodás, bár katolikusok és protestánsok egyaránt érezték a misszió szükségszerűségét, amit például a quasi civil szervezeteiken – például a Vasárnapi Iskolai Szövetség vagy a KALOT – keresztül próbáltak sikerre vinni, de úgy, hogy e misszió nagyon könnyen vagy szükségszerűen egymás vödrébe vetette ki hálóját.

De nézzük csak, hogy az eucharisztikus kongresszusok létrejöttének mi volt az ősoka. Megítélésem szerint az ősmotívum a római spiritualitás elsekélyesedése, a vallási formalizmus vagy éppen a direkt egyházellenesség. Azok a jelenségek tehát, amelyek részben bizonyosan, a Felvilágosodásban gyökereznek, miként ezek gyűjtőfogalma, maga a szekularizáció, illetve ennek ideológiája a szekularizmus is, hazánkhoz képest mintegy évszázaddal korábban már jelentkezett az első kongresszusok szülőföldjén. Különösen igaz ez Franciaországra.

Ettől a konkrét kihívástól teljesen függetlenül igaz azaz általános tapasztalás, illetve fölismerés, hogy amikor egy eszmétől fűtött mozgalom – bármi is legyen az – sikerre jut

és intézményesül, akkor az eszmei fűtöttsége és cselekedeti lelkesedése alábbhagy. A keretek rögzülnek, a lelkesedés helyébe lép a hűvös racionalitás alapján a szabályrendelet és hamarosan felüti fejét az unalmas érdektelenség. Persze, ez a klisé is magán hordja a leegyszerűsítés felszínességét, de úgy gondolom, sok igazságot hord Krisztus egyházára nézve is. A 19. század első felében szinte homogén katolikus területekről, Franciaországból, Belgiumból indul a mozgalom az egyház megújulása, megelevenedése érdekében. Belső egyházi mozgalom volt, hiszen fő vonalakban azon a vidéken mindenki katolikus volt, legalábbis intézményes hovatartozását illetően. Gyakorlatilag a fő cél az volt, hogy a passzívvá vált katolikusságot reaktiválják. A neve és a központi üzenete miért lett az eucharisztia? Éppen azért, mert ez a szellemi és lelki centruma a római katolikus hitnek konkrétan és a krisztushitnek is általában. Krisztus szavai az utolsó vacsorán, áldozata a kereszten és győzelme a feltámadásban az a centrum, amelyre az eucharisztia utal, végső soron a teljes keresztyén közösségben. Aki ebből a centrumból kikerül, az nagyon hamar névleges keresztyénné válik, s aztán a szekularizáció megerősödésével elvileg és gyakorlatilag kívül kerül az intézményes egyházon. És ha mindehhez a – bár antikrisztusi, de mégis szükségszerű folyamathoz – még belső méltatlan viták vagy külső hatalomtechnikai támadások párosulnak, az csak tovább gyorsítja a vallási/egyházi élet egyéni és társadalmi ellényegtelenedését. Valami ilyesmi történt Franciaországban, ahol 1875-ben, Faverney városban jött létre az első, akkor még nemzeti kongresszus, ami majd 1881-ben Lille-ben vált nemzetközivé. Természetesen nem eszkapista befelé fordulással képzelték a mozgalom lelkes vezetői a megújulást, hanem össztársadalmi reflexiót reméltek a kivonulásuk látványos jelenségére, a csöndesen fakuló hitgyakorlat közepette. Talán ez az a pont, ahol az első kongresszusok viszonylagos sikerét vagy legalábbis értelmét igazolva látjuk.

Persze a Felvilágosodás óta van egy mondhatni l'art pour l'art egyházellenesség, de a többség képes arra, hogy ha meglátja az egyházban akár a társadalmi hasznosságot, akár az emberi méltóságot, akkor újra bizalmat szavaz neki. Hogy ez a 19. század Franciaországában mennyire volt tudatos, nem könnyen tapintható, de hogy valóságos volt, az nyilvánvaló. Ettől lett vonzó az Eucharisztikus Kongresszus más nemzetek körében is. Ettől kapott folyamatos meghívást és ez biztosította folytonosságát el egészen az 1938-as budapesti, 34. Kongresszuson át az elmúlt esztendeig.

Ezzel a történelmi visszatekintéssel, illetve ekléziasztikai érveléssel értjük meg igazán az 1938-as budapesti Kongresszust, amely kifejezetten magyar meghívásra, kezdeményezésre jött létre. A háború küszöbén vagyunk, s a magyarok nem akarnak háborút, de szeretnék Trianon revízióját vagy legalábbis valami olyasmit a katolikus közösség mediációjával, amelyet ma határokon átívelő egységnek nevezünk. Szeretnék a nemzetközi bizalom megerősödését is. Nincs jogunk elvitatni azt, hogy sok hívő lélek bízott az isteni gondviselés nagy csodájában e téren és ebben az eszközben is. Bizonyára nem erőltetett a hivatkozás az 1933-as dzsemborira, amelyben több tízezer cserkész jött össze – bár ökumenikus közösségben – a megcsonkított és megalázott Magyarországon, létrehozva ezzel az I. világháború utáni első tömeges és nagytekintélyű nemzetközi eseményt, amely ráadásul a megbékélés és kölcsönös tisztelet nyilvánvaló üzenetével vált híressé. 5 évvel később valami hasonlóra készült – református kormányzójával együtt – az ország. Hogy a hozzáfűzött remények mennyire váltak valóra, vagy mennyire lettek kudarcossá, botor kérdés, már csak azért is, mert nem tudjuk, hogy hogyan alakult volna hazánk sorsa a Dzsembori és a Világkongresszus nélkül.

Református/protestáns ellenérzések/tiltakozások és párhuzamosságok 1938-ban

A tavalyi, 52. Világkongresszustól eltérően nem kerülhetjük el annak konkrét jelzését, hogy az 1938-as Kongresszussal szemben milyen problémafelvetéssel és milyen ajánlással szólította meg a református magyarságot a kor elismert teológusa Sebestyén Jenő. Tesszük ezt annak újrahangsúlyozásával, hogy ez a tanulmány csupán egy reflexió az eseményre, sokkal inkább, mint egy teológiai munka az eucharisztia különböző értelmezésére vonatkozóan.

Krisztus egyházainak közeledésében, különösen is a nyugati keresztyénségen belül, az egyik legnagyobb nehézséget éppen az eucharisztia, úrvacsora értelmezése adja. Utaltam arra is, hogy a kongresszusok elnevezése azt a vágyat sugallja, hogy az eucharisztiával már nem élő, inaktívvá vált, immáron névleges katolikusokat reaktiválják. Az oltár és az eucharisztia köré gyűjtsék és így hitüket életesen megélő katolikusokká formálják őket. Ez így volt már a 19. század közepén Franciaországban, de ezt a 30-as évek Magyarországa még nem érzékelte. A nyugati szekularizáció igazi foga fehérjét, még nem mutatta meg, következésképpen nem érzékelték ebben az igazi ellenséget, különösen nem a közös ellenséget. Ez mentségül szolgáljon az ökumenikus szempont teljes hiányára, évtizedekig kellett még várni a „unity in diversity" felismerésre. Ezzel szemben protestáns eleink sokkal kevésbé gondolhattak arra az eucharisztiával, a szentáldozással kapcsolatban, hogy azzal valamiféle katolikus-protestáns egység nagyon gyorsan megvalósuljon. 1938-ban ez hatványozottan így volt. Negatíve fogalmazva ugyanezt úgy is mondhatjuk, hogy miközben sok mindenben gondolhattak, érezhettek és talán még cselekedhettek is együtt, ez pont az eucharisztiára nem vonatkozott. Ebben a szellemiségben és logikában született dr. Sebestyén Jenőnek a budapesti Református Teológiai Akadémia igazgatójának cirka 10 oldalas tanulmánya: „Az eucharisztia és az Eucharisztikus Kongresszusok református szempontból" című elmélkedése. A neves teológus természetesen törekedve a testvéri hangnemre, de a teológiai tudományosság akríbiájával járja körül az eucharisztiának teológiai értelmét, egyházi gyakorlatát, artikulálja a katolikus és református eucharisztia fogalmi különbözőségét és végül summázza az egészet azzal, hogy református szempontból a Kong-

resszus egyetlen pozitívuma az lehet, hogy megerősödünk saját hitünkben. Tovább az egész programra általánosságban mondja, hogy mint reformátusok azon *„soha részt nem vehetünk”*.[4] Tehát nem csak azt mondja, hogy messze vagyunk még az oltárközösségtől, hanem azt is, hogy egyáltalán a több napos esemény ilyen-olyan programjaiban sem vehetünk részt. Erre utaltam azzal, hogy 1938-ban nem érezték a szekularizációnak azt az előrehaladását, amelynek tudatában a magyar protestantizmus és zsidóság és nem utolsó sorban a magyar kormányzat, a köztársasági elnökkel együtt viszonyult a tavalyi kongresszushoz. Erről nyilván még lesz szó, visszaidézve Sebestyén Jenő szavait is.

Közhelyszerű megállapítás, hogy mind a történelmi, mind a földrajzi, mind a politikai, sőt felekezeti kontextusok nagyban meghatározzák az egyes eucharisztikus kongresszusok jellegét. Talán nem túlzás azt mondanom, hogy 1938-ban Magyarországon sem a katolikus egyház, sem a protestantizmus, sem a kormányzat nem aggódott a keresztyénség helyzetét és jövőjét illetően. A magyar katolicizmus akkor nyilvánvaló többségi komplexusa és a magyar protestantizmus akkortájt talán kisebbségi komplexusa, valamint a puskaporos politikai atmoszféra adja azt a valóságot, hogy sem a katolikusok, sem a protestánsok részéről szóba sem jött a leggyengébb ökumenikus szempont/gesztus. Ugyanakkor a református kormányzó érezhetett egyfajta pozitív üzenetet/hatást a nemzetközi katolikus gyűlés tényében az ismét „két pogány” szorításában élő hazának. Tehát a kontextusban és így a meghívásban is nyilván benne volt a kormányzó kompromisszummentes antikommunizmusa és ösztönszerű antifasizmusa. Ebből a kontextusból következett a 38-as katolikus lelkesedés, állami támogatottság és protestáns ellenérzés.

Magyarország akkori elszigeteltsége világos, amelyen újra jelzem, hogy egy másik nemzetközi, társadalmi/ökumenikus esemény, a gödöllői dzsembori, cserkész világtalálkozó ütött látványos rést. Államalapító Szent István királyunk halálának millenniumi évfordulója jó okot biztosított egy nagy katolikus demonstrációra, a 34. Eucharisztikus Világkongresszusra, amely a Szent István emlékév ünnepségsorozatában folytatódott. Az Országház kupolacsarnokában díszközgyűlésre került sor, majd országszerte szoborállítások és egyáltalán a fejlődést, épülést jelző ünnepségek kerültek megrendezésre augusztus 15 és 20 között különösképpen. De nem csak ez történt. Azon a héten került megrendezése a Magyar Reformátusok 1. Világtalálkozója, amelyen létrejött a Magyar Reformátusok Világszövetsége. Ravasz László testvéri meghívása állt a debreceni református találkozó mögött. A köztudatban talán él, hogy Ravasz László az Eucharisztikus Kongresszus apropóján, azzal talán rivalizálva vagy legalábbis azzal szemben egy kicsit demonstráló szándékkal hívta össze a magyar reformátusok első világtalálkozóját. A püspök gondolataiba nehéz belelátni, én mégis megkockáztatom, hogy szerencsésebb a Magyar Reformátusok 1. Világtalálkozóját úgy értékelni, mint ami a maga módján egyrészt a kárpát-medencei magyarok jó részét és a diaszpórában élő magyaroknak szintén egy jó részét kívánta ünnepi találkozóra hívni abba a hazába, amely éppen 1938-ban egyszerre nyögött az elszigeteltség és a nagyhatalmi ambíciók vészjósló nyomása alatt. Ezt a gondolatot azzal az evidenciával is megerősítem, hogy amíg a katolikus egyház globálisan szerveződik, addig a református, különösen is a magyar református, nemzeti kötelékben. Tehát a párhuzamosság mögött református részről sokkal inkább lehet a nemzeti összetartozás fontosságának megélése, mint az eucharisztia/úrvacsora akkor még meg sem kísérelt harmonizálása.

A néhány napos debreceni ünnepségen százezrek nem, de tízezrek igencsak felhívták magukra a figyelmet, amikor a tipikusan református reformáció emlékhelyek egyikéről vonultak a másikára. A magyar identitás előtti főhajtást nem kevesebben tették, a kollégium falán elhelyezett Kölcsey emléktáblánál, mint négyezren, akik közül kétezren palástban voltak. Egyfajta elgondolkodtató tapintatot láthatunk abban, hogy ugyanez a tömeg nem fordult oda a néhány méterre lévő gályarab emlékműhöz, ugyanakkor a sajtóban is érzékelhető volt a reformátusok debreceni megjelenésével kapcsolatban az a katolikus hiányérzet, melyet a reformátusok viszonylagos távolmaradása okozott a Szent István év ünnepségeinek helyszíneiről. Elmondhatjuk, hogy az ünnepségek: az Eucharisztikus Kongresszus, a Magyar Reformátusok 1. Világtalálkozója valamint az ezektől bizonyára nem elvonatkoztatható Magyarok Világszövetségének megalakulása – bár sajnálatosan a békevágy tekintetében kevésnek bizonyultak – öntudatában erősítették a magyarságot általában és konkrétan azt a magyar reformátusságot, amely a reformációtól kezdődően, létszámaranyát mindig meghaladóan szolgálta nemzetét.[5]

Reflexió a két budapesti Eucharisztikus Kongresszus kontextusaira

Mondhatjuk, hogy az ökumené szempontjából e két kongresszus, mintegy lakmuszpapír mutatja a változást/fejlődést. A fejlődést, amely alatt természetesen közeledést értek, méghozzá két aspektusból, amelyek motivációjukat illetően, külső és belső fejlődésnek mondhatunk. A belső fejlődés alatt egyszerűen az ökumenikus mozgalom általános fejlődését értem. Ebbe tartozik a II. Vatikáni Zsinat impetusza a római katolikus nyitás tekintetében és természetesen a sebek gyógyulása a protestáns oldalon, továbbá a számos megbékélést célzó dialógus a világ egyházai között. A külső erő pedig a belső erőtlenség következménye vagy eredménytelensége, tehát az a szekularizáció, amely sok hátránya ellenére az egyházak, elsősorban a római katolikus egyház számára kijózanodást jelentett mindenfajta hatalmi, sőt még spirituális/teológiai szempontból is. Nyilvánvaló, hogy a Zsinatok dogmái a pápai dekrétumok, enciklikák sommás megállapításai érvényesek, de sokat változott az interpretációjuk és a citálásuk intenzitása. Anélkül, hogy szaporítanám a szót, mondjuk ki, hogy a katolicizmus nem mondott le sem arról, hogy ő lenne az egyedül üdvözítő egyház, sőt arról sem, hogy egyedül ő az egy-

ház. A múlt és a jelen nagy különbsége ott van, hogy ezt a két, quasi igazságát már nem állítja a múlthoz hasonló intenzitással, pláne nem arroganciával. Csak példának mondom, hogy 80 évvel ezelőtt Serédi Jusztinián bíboros Ravasz úrnak titulálta Ravasz László református püspököt. Tehát egy jó ügyben, nevezetesen a zsidó magyarok mentésének ügyében csírázó levélváltásban is érzékeltette, hogy a successio apostolica hiánya miatt a református egyház nem egyház, annak vezetője pedig nem püspök. Ilyen ma már nem fordul elő. Ugyan néha „eltévesztik", de a katolikus teológusok és főpapok is tudnak többes számban beszélni az egyházról és az egyes egyházi szolgák titulusait ki tudják mondani.

Erre még természetesen a tavalyi kongresszus kapcsán vissza kell térnünk, most azonban egy pillanatra forduljunk újra az 1938-as kongresszus felé, amely – ahogy azt már említettem – dr. Sebestyén Jenő tollából egy ellenirat indukált. Ez a dolgozat már a kongresszust megelőző őszön elhangzott a budapesti Református Teológia Akadémia tanévnyitó ünnepségén. Evangélikus részről Scholz László: Mi célja van az Eucharisztikus Kongresszusoknak? – címmel írt egy olyan tanulmányt, amelyben taxatíve fölsorolja azokat a megnyilatkozásokat, amelyek a korábbi évek kongresszusain kifejezetten a protestánsok „római akolba" való visszatérítéséről szólnak.[6] A két 1937-es tiltakozó protestáns irat fontossága, valamint az, hogy az 52. Kongresszussal kapcsolatban hasonló dolgozat gondolata föl sem merült, megerősítik a fentebb említett kontextus-béli nagy különbséget. Ezen a ponton kimondhatjuk, hogy római katolikusok, protestánsok, anglikánok, ortodoxok, pünkösdiek/evangelikálok ha arra a kérdésre kell válaszolniuk, hogy mi számukra a missziós kihívás és ki számukra a missziós célpont, nem egymást fogják említetni, hanem a szekularizált világot, benne saját szekularizált tagjaikat és esetleg azt az iszlámot, amely kulturálisan és politikailag is világuralomra tör.

Ezzel a jelenséggel kapcsolatban exkurzusként idézem azt az emlékemet, amikor a gyulai román ortodox templomban, egy ökumenikus istentiszteleten együtt szolgáló magyar és román egyházfők között a kalocsai érsek, szentbeszéde közben körbemutatott és ezt a markáns mondatot mondta: „Uraim, vegyük tudomásul, hogy mi így együtt is kisebbségben vagyunk!" Egyebek mellett ez a mondat is kifejezi 1938 és 2021 közötti egyház-szociológiai különbözőséget. A szekularizáció, mint „közös ellenség" a „megbékéltetően integratív hatásával" nem volt érzékelhető a magyar keresztyének számára 1938-ban. Sőt érzékelték azt a távlatos visszatérítési szándékot, amely egyébként a konzervatív katolicizmus idősebb szolgáitól még néhány évtizeddel ezelőtt sem volt idegen. A protestáns lelkészek féltették népüket a világkongresszuson való bármilyen részvételtől még akkor is, ha tudták, hogy ennek a „de facto szentáldozásos szívébe" nem is szabad részt venniük a katolikus egyház törvénye szerint sem. Ezzel együtt Sebestyén Jenő a vallásszabadságra hivatkozva talán egy kicsit keserű szájízzel jegyzi meg, hogy a katolikus egyháznak jogában van eucharisztikus világkongresszusokat rendezni akár Magyarországon is, de ugyanezt a szabadságjogot kéri a reformátusok számára a távolmaradásra. Mintha ez egy kicsit a nyitott kapu döngetése lenne. Ezt teológiailag így indokolja: *„Nem a magyar római katholikusok állanak itt szemben a magyar reformátusokkal, hanem a római katholius vallás és theologia a református vallással és theologiával, és ezt jogunk van tudni és ismerni, mert hiszen ez az elvi különbség alkotja az eucharisztikus világkongresszusok theologiai alépítményét és lelki mentalitásbeli hátterét is, amely ugyan tízezer és tízezer római katholikus és pláne magyar római katholikus hívőnél nincs meg és nem is lesz meg később sem, de a Római Katholikus Egyház hivatalos álláspontjában megvan, meg volt és meg is lesz, mint a legmélyebb hivatalos álláspont az idők végéig. Nekünk tehát ezt kell vizsgálnunk és nem a magyar római katholikus testvéreink és barátaink személyes, szubjektív, testvéri, türelmes és békességes álláspontját ebben a kérdésben."*[7] A 20–21. században, ha úgy tetszik az ökumené korában, ez a befejező gondolat különösen is testvérietlenül hangzik még akkor is, ha Sebestyén éppen a magyar katolikusok és protestánsok személyes jó kapcsolatát igyekszik ezzel megerősíteni. Ezután persze leírja a római katolikus eucharisztia tant, majd pedig levonja azt a következtetést, amelyben a reformátusokra nézve a következőképpen mond pozitívumot: *„Az ilyen alkalmak azonban, mint az eucharisztikus világkongresszusok, arra is jók, hogy megkeressük és kiássuk újra a magunk református ideáljait is ezen a téren, s így hitben megerősödve nézzük a kongresszus munkáját, amelyben természetesen mint reformátusok egyébként soha részt nem vehetünk."*.[8] Itt csak érdekességképpen jegyzem meg, hogy ezt a bölcs református tanácsot az 52. Kongresszusra való evangélikus válaszadásban ismerhetjük fel, nevezetesen abban, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház a 2020-as évet az úrvacsora évének nyilvánította.[9]

Úgy gondolom, hogy 2021-re, miközben a katolikus egyház a maga lényege szerint nem változott, továbbá a protestáns küldetéstudat és a bibliai felismerésekben való bizonyosság szintén nem változott, a világ, a világ kérdései és világ provokációi nagyban változtak. Ha azokra akarunk választ adni és nem a világ dolgai mellett elbeszélni, akkor a 38-as megközelítés – igazságmozzanatai ellenére – sem érvényes iránymutató 2021-ben.

Protestáns identitás miatt aggódó kérdések, ismereteim szerint föl sem merültek tavaly. Ehelyett – ismét emlékeztetek rá – az történt, hogy egy évvel a kongresszus előtt, illetve a Kongresszus első napjaiban magyar protestáns teológusok részvételével rendeztek gyakorlatilag felekezetközi disputákat. A maguk tanulmányi munkájában pedig, mint kötésen a vér ütnek át a reformációval elindított és a II. Vatikáni Zsinat döntéseiben visszaköszönő értékek.

Néhány szó mégiscsak a teológiáról

Bár az előzőekben a teológiai analízist nem vállaltam, inkább csak az idevonatkozó teológiai munkákra hivatkoztam, mégis egy-két jelenség megemlítését szükséges-

nek tartom. A teológiai munka tartalma is világosan mutatja a kontextusbeli nagy különbséget 1938 és 2021 között. A kongresszus belső teológiai alapvetését: *„Minden forrásom belőled fakad”* bibliai idézetet kölcsönző című dolgozat adja. Az alcím így hangzik: *„Az Eucharisztia a keresztény élet és az egyház küldetésének forrása”*.[10] Az 1938-as és 2021-es NEK összehasonlításánál már hivatkoztam a II. Vatikáni Zsinatra, az azóta megerősödött szekularizációra és természetesen arra az ökumenikus klímára, amely nem hasonlítható az 1938-as állapotokhoz. Általánosságban ez nyitottságot jelent a római katolikusok részéről és bizonyos fóbiák alóli felszabadulást a protestánsok számára. A biblikus tudományosság rengeteget fejlődött a római egyházban, ami ezen a dokumentumon is rajta hagyja ujjlenyomatát. Adekvát teológiai összehasonlítás helyett egy-két teologumenonra mutatok rá, mert úgy érzem, hogy egyrészt ezek az alapjai, másrészt ezek a gyümölcsei a megváltozott dogmatikai interpretációnak, attitűdnek.

– Kezdjük azzal, hogy e dokumentum az eucharisztiának nem csak a csúcspontját hangsúlyozza a szenvedésben és a húsvéti győzelemben, hanem a verbális szereztetésének fontosságát is az utolsó vacsorán. A biblikus megközelítés, a hálaadásra való emlékeztetés és nem utolsó sorban az a bibliai tény, hogy az utolsó vacsorának a folytatása a szeretetvendégségeken keresztül vált a szentségek szentségévé a liturgiában, mind hangsúlyozást kap e dokumentumban. Ebben a megközelítésben háttérbe szorul – bár nem vész el – az arisztotelészi filozófia segítségül hívásával érvelt transzszubsztanciáció. Így e dokumentumban nem annyira hangsúlyos a kenyér és bor filozofikusan titokzatos átváltozása Krisztus testévé. Úgy gondolom, hogy a protestáns hittan és lelkipásztori gyakorlat számára pedig éppen az átlényegülés a legidegenebb eleme a szentmisének. Ugyanakkor, ha a NEK pápai teológiai alapdokumentumát olvassuk, akkor szinte keresnünk kell ezt az elemet.
– Viszont nem kell keresnünk az igeliturgiára való felhívást, amelyet úgy említ a , mint ami előkészíti az eucharisztia titkában való részesedést. Ha az igeliturgiát is a maga titokzatosságában gyakoroljuk – praedicatio verbi Dei est verbum Dei – ez már önmagában csökkenti az átváltozás számunkra értelmezhetetlen filozófiai tudatát, ugyanakkor könnyen eszünkbe juthat a protestánsok által is vallott unio mystica cum Christo tan. Innen már tényleg csak egy lépés, hogy az ember megszabaduljon a bor és ostya átváltozásának filozófiai súlyától és felszabaduljon saját maga titokzatos átváltozásának örömére. Ez a titokzatos egység a Krisztussal való táplálttatást fejezi ki úgy, hogy a titokzatosságot a Szentlélek munkájában való hit és nem emberi spekuláció oldja fel. Ha e könyvecskét olvassuk és a szentmise orális/verbális részeire való hivatkozásra gondolunk, akkor az Isten valóságos jelenléte és a személyes egyesülés vele a Szentléleknek az a dinamikus csodája, amelyet nemhogy nem kérdőjelezünk meg, hanem amit egyenesen hangsúlyozunk, és amire vágyakozunk. A római egyház a maga korában – amitől lehet, hogy már szabadulna – az intézményes fontosságát, kizárólagosságát olyan szintre emelte, amely szerintem most a missziójában sokszor egyenesen nehézséget jelent neki. Úgy érzem, hogy ezzel a nehézséggel küzd, amikor a Reformációról és a Trienti/Tridenti Zsinatról beszél, de egyáltalán ahogy beszél ezekről, az sokat elmond a 21. századi római egyház önmeghatározásáról.
– Nem utolsó sorban, de utolsó pontként említem e tanulmánynak arra való törekvését, hogy az eucharisztiát kozmikus dimenzióba helyezze. Tehát ismét nem az intézmény jelentőségét, hanem Krisztus jelentőségét interpretálja biblikus alapon, kozmikus „keretek vagy kerettelenségek” közepette, ami szintén a „hivatal” mechanikus fontosságának föllazítása.

A 86 oldalas könyvecske együtt a 2018-ban megtartott esztergomi konferencia anyagával és a 2021 szeptember eleji konferenciaanyaggal – ez még nem jelent meg – együtt bizonyára megérdemelne egy komoly teológiai elemzést. Most csupán arra kívánok rámutatni, hogy a Kongresszus előkészítésében, lefolyásában, minden kulturális, folklorisztikus, populárisan spirituális vagy ökumenikus, sőt társadalmi/politikai esemény hátterében számunkra komoly és pozitív teológiai üzenetek is dekódolhatók.

A Kongresszus lefolyása, ökumenikus és társadalmi zöngékkel

A kongresszus nyolc napjának tematikájában fontos szerepet kap a katechézis az exhortáció és természetesen a katolikus identitáserősítés.[11] Ennek a háromnak adja a spirituális csúcspontját maga a szentáldozás, az eucharisztia. Hogy az egész napos programokon való részvételt nem ajánlanám a protestáns hittől akár csak megérintett személyek számára az valószínű, de ha valaki házastársként, érdeklőként vagy például cserkész szolgálattevőként részt vesz ezeken, nem tartom tragikusnak. Apropó cserkészek! A Magyar Cserkészszövetség – felekezeti hovatartozás nélkül – meghívta a cserkészeket a NEK 2021 szolgálatára. A protestáns cserkészek munkaközössége az ICHTHÜSZ, ennek tudatában egy nyilatkozatot készített – nem mellesleg e sorok írójának vezetésével. E nyilatkozatot az ICHTHÜSZ vezetője, a katolikus testvérszervezet, a Táborkereszt vezetője, valamit a Magyar Cserkészszövetség által megbízott, a NEK-en való cserkészszolgálatért felelős cserkésztiszt egyaránt aláírták. Ez a dokumentum így a cserkészek, nem utolsó sorban a protestáns cserkészek részvételének és szolgálatának mintegy kódexe lett. E nyilatkozat világosan leszögezi, hogy miközben a katolikus cserkész részvétel feltétlen és teljes, a protestánsok részvételébe természetesen nem fér bele a szentáldozás. Azt csak remélni tudom, hogy ehhez mindenki tartotta magát. Annak viszont aktív szereplője voltam, hogy amikor több száz cserkész, köztük mintegy félszáz protestáns cserkész a

záró ökumenikus liturgián részt vett a Magyar Szentek Templomában, akkor metodista lelkészkollégámmal együtt egyrészt őszinte elismerésben részesültünk azért, hogy nem tiltottuk a protestánsok részvételét, hanem egy ökumenikus nyilatkozattal szabályoztuk azt. Másrészt központi szolgálattevői lehettünk az igeliturgiának igehirdetéssel és talán azzal is, hogy néhány barátságos és világos szóval jeleztük, úrvacsorai hitünk lényegi elemeit, például Krisztus valóságos jelenlétét. A szentáldozás alatt mi protestánsok a szomszédos ökumenikus székházban ünnepeltük az úrvacsorát.[12]

Megítélésem szerint nagyon fontosak az úgynevezett kísérőprogramok, amelyekben nyilván explicite vagy implicite benne van a római érték és érdek, de mégis úgy, hogy a szekularizáció és nyilván az iszlám szorításában ezek az érdekek és értékek számunkra is vállalhatóak. Sporteseményekre, borkóstolókra, koncertekre, tematikus beszélgetésekre, előadásokra gondolok, amelyeken a Krisztus hívők igazán jólélekkel vehetnek részt, akár hitvesként, rokonként, barátként vagy érdeklődőként. Ezek az események ugyanakkor nem hézagpótolók, nem vatta-szerepűek és különösen nem idegentestű adalékok, hanem egyfajta kulturális, morális és társadalmi manifesztációi a keresztyén spiritualitásból táplálkozó keresztyén kultúrának. Sőt – tovább megyek – szekundér teológiai manifesztációi annak a folyamatnak, amely a maga tempójában szintén a krisztusi egység felé vezet esetünkben annak az eucharisztiának az összefüggésében, amelyik primer jelentésében még mindig távol tarja az Úr asztalát az *oltártól*. Szekundér jelentésében viszont közelebb hozza az *oltár* és az Úr asztal*a* népét a közös értékek jegyében egyrészt egymáshoz, másrészt saját krisztusi identitásuk megerősödéséhez, továbbá a bűnbánat és reménység jegyében magához Krisztushoz. Ez a közeledés természetesen az igeliturgiákon és katekéziseken túl sok-sok kiemelkedő eseményben szolgáltak ökumenikus találkozási helyszínekül. Ezek közül csak néhány ízelítőre, jó példára hivatkozunk.[13]

Az önmagában is nagy dolog, hogy a pápa személyesen celebrálta a záró szentmisét az impozáns városligeti helyszínen. A pápa államfő, tehát a vendéglátó ország vezető politikusaival való találkozás elkerülhetetlen volt. De az nagyon is megtörténhetett volna, hogy az egy zártkörű, protokolláris/formális rendezvényben merül ki, minden tartalmi vonatkozás és formális nyilvánosság nélkül. Ezzel szemben az államelnökkel, a miniszterelnökkel és a miniszterelnök-helyettessel való találkozás a záró szentmiséhez szinte szervesen kötődően, nagy publicitással került megrendezésre, szintén illeszkedve a magyarországi protestantizmus, ortodoxia és zsidóság képviselőivel való találkozáshoz. Nem kívánom túldimenzionálni e programokat, de néhány markáns mondattal jellemzem azokat. Ezek enyhén szólva nem harmonizálnak Sebestyén Jenő 1938-as szavaival már csak a sokat emlegetet kontextusbeli különbség miatt sem: *„Református emberek tehát a kongresszusnak még a tájára se menjenek, s így az oltáriszentség diadalmas körülhordozásának útvonalára se vonuljanak ki kíváncsi lélekkel, hanem vonuljanak vissza házaikba, vagy végezzék rendes napi munkájukat, olvassák Bibliájukat, vagy a református igazságokat tanulmányozzák, s azok szépségéről elmélkedjenek, az Isten dicsőségét szakadatlanul szolgálni vágyó lélek szent, református értelmezésű eucharisztiájával."*.[14]

A magyar ökumenét és zsidóságot a pápa így szólította meg: *„Kedves testvérek! Boldog vagyok, hogy találkozhatom veletek. (...) Mi arra kaptunk meghívást, hogy hagyjuk magunk mögött egymás múltbeli meg nem értését, a ragaszkodást a magunk igazához a másik rovására, és induljunk el a megígért béke irányába, mivel Isten tervei mindenkor a békéről szólnak és sohasem a csapásokról"*, továbbá így: „*Zsidók és keresztény*e*k már nem az idegent, hanem a barátot akarjuk látni egymásban, nem az ellenfelet, hanem a testvért"*.[15] Az Ökumenikus Tanács elnökeként is szolgáló Steinbach József református püspök pedig így válaszolt: „Öröm számunkra, magyarországi keresztyének *számára, hogy a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Magyarországon került megrendezésre. (…)* Őszentsége Ferenc pápa magyarországi látogatása megerősít bennünket az Isten kimondhatatlan ajándékában, Jézus Krisztusban, keresztyén hitünkben, kultúr*ánkban, rendünkben és keresztyén szolgálatunkban"*.[16]

Tehát sem az állami, sem a testvéregyházi „protokoll" nem maradt pusztán protokolláris. A pápának az államelnökkel, a miniszterelnökkel és helyettesével való beszélgetése központjában a kormányzat által képviselt családpolitika állt, amelyet egyébként a magyarországi egyházak is – bibliai hivatkozással – csak támogatni tudnak. A 21. században a családnak ez a teremtési rendben gyökerező értelmezése magától értetődő volt, közhelynek számított és akár még 50 évvel ezelőtt sem gondolták sokan, hogy ez egyszer vita tárgyát képezi. Ma viszont nagyon is megkérdőjelezett a duális nemi megkülönböztetés egy családban, amelyet a gyermek tesz teljessé. Az idevonatkozó magyar törvény lényegében ezt állítja és ez az állítás immáron széleskörű ellenállásba ütközik a Lajtától nyugatra. Ezek között a támadások között, amelyek egyébként súlyos anyagi megvonásokat is tartalmaznak, nagy öröm volt a bibliai alapon duális nemiséget valló és a gyermekáldást ennek keretében értelmező magyarságnak hallani a szintén nyugatról jövő pápának a törvényünket megerősítő szavait: *„The family consists of a father, a mother and children. Full stop."*, tehát a család apából, anyából és gyermekekből áll. Punktum.[17]

Úgy gondolom, hogy a magyar katolicizmusnak, a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsában együttműködő protestánsoknak és ortodoxoknak, valamint a magyarországi zsidóság egy nagy részének teológiai/szociáletikai értékrendjének, valamint a sokféleképpen támadott ide vonatkozó törvényünknek *pontosan erre a főpapi „punktumra"* volt a legnagyobb szüksége. És itt már messze túl vagyunk teológiai vitákon, felekezeti villongásokon, többségi vagy kisebbségi komplexusokon, de ott vagyunk Róma, Wittenberg, Genf, Moszkva és Konstantinápoly által fémjelzett

krisztusiak és az Ószövetség népe által vallott teremtési rendnél és annak tiszteleténél.

Ennek megfelelően talán nem túlzás azt mondani, hogy azok is, akik magukat nagyon messzire gondolják a keresztyénségtől, egyáltalán a tematikus vallásosságtól vagy egész konkrétan e „pápista rendezvénytől", immáron jó érzéssel tekinthetnek arra az eseményre, amely az élet tiszteletét, a világ teremtési és megváltási rendjét, továbbá a nemzeti és globális megbékélést szolgálta a legszélesebb értelemben még akkor is, ha elnevezése sokak számára csupán egy felekezet liturgiájának központi elemére utalt.

Befejezés

Az elmondottak alapján befejezésül csak a pápa szentbeszédéből idézek egy summás mondatot. Úgy gondolom, hogy helyénvaló, ha ennek a mondatnak a jegyében gondolunk vissza a Kongresszusra és gondoljuk át annak jelenre és jövőre vonatkozó üzenetét: *„Köszönöm a nagy magyar keresztény családnak, amelyet szeretnék magamhoz ölelni különböző rítusaival, történelmével, a katolikus és más felekezetekhez tartozó testvérekkel, akik valamennyien a teljes egység irányába haladunk."*

Bóna Zoltán

Jegyzetek

1 Összeköt, nem szétválaszt! – 220 o. konferencia-kiadvány; Magyar Kurír / Új Ember, Budapest, 2019. Theologiai Szemle 4/2019, MEÖT, Budapest – 239–247 o.

2 Hafenscher Károly: A MEÖT tagegyházainak álláspontja az úrvacsoráról. A Konferencia tanulmánykötete meg fog jelenni hamarosan; Theologiai Szemle 4/2021, 229. oldal, MEÖT, Budapest.

3 „Minden forrásom Belőled fakad" Az Eucharisztia a keresztény élet és az Egyház küldetésének forrása; A Budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Teológiai Bizottsága; Szent István Társulat az Apostoli Szentszék könyvkiadója, Budapest 2019.

4 Dr. Sebestyén Jenő: Az eucharisztia és az eucharisztikus kongresszusok református szempontból. Kálvin János Társaság, Budapest, 1938, A Magyar Kálvinizmus IV. 7–12. számából különlenyomatként is terjesztették.

5 Két világtalálkozó Magyarországon. A magyar reformátusok 1938-as első egyetemes gyűlése megerősítette a nemzeti öntudatot. Kovács Kálmán Árpád 2019. január 7. https://www.magyarhirlap.hu/tudomany/Ket_vilagtalalkozo_Magyarorszagon (2022. 09. 21.).

6 Scholz László: Mi célja van az eucharisztikus kongresszusoknak? Keresztyén Igazság, 1937. november

7 Kálvin János Társaság, Budapest, 1938, Dr. Sebestyén Jenő: Az eucharisztia és az eucharisztikus kongresszusok református szempontból. 2–3. oldal.

8 Kálvin János Társaság, Budapest, 1938, Dr. Sebestyén Jenő: Az eucharisztia és az eucharisztikus kongresszusok református szempontból. 5. oldal.

9 https://www.evangelikus.hu/archivum/2020-az-urvacsora-eve-a-magyarorszagi-evangelikus-egyhazban 2022. 09. 21.

10 „Minden forrásom belőled fakad", a budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Teológia Bizottsága, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2019.

11 https://www.iec2020.hu/sites/default/files/media/file/file/2021/09/05/Congress_hu.pdf 2022. 09. 21.

12 http://dunavarsanyireformatusok.hu/sites/default/files/ichthusz_2020-2_punkosd_web-3.pdf 2022. 09. 21.

Az MCSSZ ICHTHÜSZ és Táborkereszt Közösségének valamint az MCSSZ NEK Cserkésztörzsének NYILATKOZATA az Eucharisztikus Kongresszuson való cserkészrészvételről. A magyar cserkészet egyik legszebb öröksége az ökumenikus bizalom és testvériség, természetesen az érintett felekezetek rendjének tiszteletben tartásával. A Magyar Cserkészszövetség megalapítása a magyar ifjúság iránt elkötelezett katolikus, református és evangélikus tanárok, szerzetesek, teológusok részvételével valósult meg 1912. december 28-án, nem véletlenül a betlehemi gyermekgyilkosság, az Aprószentek emléknapján, a Kálvin téri református gyülekezet egyik termében. Ennek az akkor forradalmi tettnek a következményét mindmáig hordozzuk, nevezetesen azt, hogy bár sokféle arányban, de az őrsök és csapatok ökumenikus nyitottsággal működnek. A felekezeti sajátságok ápolására jöttek létre a felekezeti közösségek: a Táborkereszt Közösség és az ICHTHÜSZ Közösség. Ezzel a háttérrel szinte magától értetődő, hogy arra a rendezvényre, az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra, amelynek szándékolt üzenete meghaladja a katolikus egyházat, így szól a cserkészfölhívás is: „Felekezetre való tekintet nélkül várunk Téged akár résztvevőként, akár a szolgálattevő cserkészek önkéntes csapatába!" Ugyanakkor azt is magától értetődőnek tartjuk, hogy e sommás meghívás további testvéri gondolatok kimondását igényli az ökumenikus tisztesség okán. Egy olyan ökumenikus ifjúsági szervezet számára, amely tagjai többségében és így sokféle megjelenésében, kegyességi gyakorlatában és szóhasználatában római katolikus hangsúlyt hordoz, nem közömbös a következő megállapítás. A NEK-en való részvétel sok-sok eseménye, szolgálata lehet közös élménye az összes cserkésznek, de a résztvevők a legfontosabb ponton mégis kétfelé csoportosulnak egyházaik rendjét helyénvalóan követve. Lesznek azok, akiket a római egyház meghív az oltárához. És lesznek azok, akiket nem, akik nem tartoznak a Vatikán közösségéhez, viszont odatartoznak Jézus Krisztushoz. Hisszük, hogy az ő számukra is lesz spirituális, közösségi, szolgálati élménye és ajándéka az eseménynek. Ugyanakkor elkötelezzük magunkat, hogy testvéri, felelős szeretettel óvjuk cserkészeinket minden olyan lépéstől, 12 amely ellenkezik saját hitvallásuk tartalmával. Tesszük ezt azzal a testvéri lélekkel és meggyőződéssel, hogy az oltárhoz való exkluzív meghívás nem csökkenti Jézus Krisztus önmagához és a királyi menyegzőre szóló inkluzív meghívásának örömteli érvényét. Ökumenikus előmenetelben ott tartunk, hogy a Kongresszus a krisztusi egység „sebére" is rámutat, mindazonáltal valljuk, hogy legalább ennyire lehetőséget biztosít a krisztusi testvériség spirituális, missziós, közösségi, morális, kulturális, szolgálati és hazafias megélésére. Minél őszintébben fogadjuk ezt a tényt, annál őszintébben élhetjük meg a Kongresszus összefüggésében is azt, ami összeköt, ami közös, és ami egyetemesen üdvös. Szívből kívánjuk, és ezért mindent meg is teszünk, hogy cserkészeink ezzel az őszinte tudattal és érett felekezeti öntudatukkal vegyenek részt ezen a jelentős eseményen. Remélhetjük, hogy a Szentlélek munkája révén a krisztusi egységben növekedni tudnak Krisztus magyar cserkészei a bizonyságtételek, imádságok, kulturális és karitatív programok során és nem a „még nem teljesen…" fájdalma, hanem a „már sokkal jobban, mint korábban…" reményteljes öröme lesz a kongresszus hagyatéka minden magyar cserkész számára. A közösségek képviselőinek aláírása.

13 https://www.iec2020.hu/hu/program; 2022. 09. 21. https://index.hu/belfold/2021/09/05/nemzetkozi-eucharisztikus-kongresszus-nek-katolikus-egyhaz-programok-ferenc-papa-budapest-percrol-percre/ 2022. 09. 21.

14 Kálvin János Társaság, Budapest, 1938, Dr. Sebestyén Jenő: Az eucharisztia és az eucharisztikus kongresszusok református szempontból. 8. oldal.

15 Ferenc pápa: Boldog vagyok, hogy találkozhatom veletek… Theologiai Szemle 1/2022 56. oldal, Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, Budapest, 2022.

16 Steinbach József: Boldog vagyok, hogy találkozhatom veletek… Theologiai Szemle 1/2022 57. oldal, Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, Budapest, 2022.

17 https://miniszterelnok.hu/prime-minister-viktor-orban-on-kossuth-radios-programme-good-morning-hungary/ (Letöltés ideje: 2022. 09. 21.)

Boldogok a békességet szerzők

címmel a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Szociáletikai bizottsága 2022. november 10-én minikonferenciát tartott a Tanács székházában. Most, amikor hazánk közvetlen szomszédságában több, mint egy éve testvérháború dúl, hasonló nyelvet beszélő és szinte azonos hitet valló nemzetek között – persze nem elszigetelten, hanem ki ezek, ki azok által támogatva – nagyon is aktuális a háború és béke bibliai, teológiai és egyháztörténeti aspektusból való vizsgálata. A konferencia anyaga konferencia-kiadványban is megjelent, mindazonáltal helyénvalónak érzem, hogy a Szemle erről egyrészt hírt adjon, másrészt egy előadást ebből közöljön.

A következő előadások hangzottak el, amelyek közül Ötvös Csaba József hozzájárulását olvashatjuk az alábbiakban.

László Virgil: Békességteremtés az Újszövetségben
Orosz Gábor Viktor: „Valami ritka rend" – A béke ekkleziológia kontextusairól
Ötvös Csaba József: Az orosz-ukrán háború és az ortodox egyházak
Barcsi Tamás: Az elismerésről és a szolidaritásról – különös tekintettel néhány magyarországi problémára
Balogh László Levente: A politikai polarizáltság hasznáról és káráról
Czentnár Simon: A békéltetés szolgálata az emberi kapcsolatok különböző szintjein (a főszerkesztő)

Az orosz–ukrán háború és az ortodox egyházak

1. Bevezetés

Egyházunk előtt Isten titka tárul fel a Szentlélek által. Ez a titok Krisztus szeretete. Az Egyház szent szándéka arra irányul, hogy „minden ember üdvözüljön". Az Egyház e szent cél felé tartva a türelem útján jár, ami egyenlő az áldozattal. Az Egyház, amikor Krisztus szeretetét hirdeti a világban, minden embert az isteni élet teljességére hív, ám az emberek nem értik meg a hívó szót, hanem elvetik. Az Egyház, amikor arra szólít fel mindenkit, hogy tartsa meg Krisztus parancsolatát, „szeresse ellenségeit", ezáltal az egymással ellenséges erők kereszttüzébe kerül, és a harag, amely ezekben az erőkben forr, természetszerűleg zúdul az útjukat keresztező Egyházra. Ám az Egyház, amely ezen a földön Krisztus művét, vagyis az egész világ üdvösségét munkálja, tudatosan veszi magára a közharag terhét, ahogyan Krisztus is magára vette a világ bűneit.

Athoszi Szent Szilvián szavai ezek,[1] és tökéletesen leírják a jelen helyzetet is, azt, ahogy az ortodoxia nagypolitikai érdekek között préselődik. Volt már így tegnap – és régebben is –, ilyen a helyzet ma és vélhetően holnap vagy holnapután is lesz, azért, mert nem tehet mást ebben a világban.

Néhány mondattal később ezt írja Szent Szilvián: „Boldogok, akik békét teremtenek, mert ők Isten fiainak neveztetnek." Az Úr azt akarja mondani ezzel, hogy akik Isten békéjét hirdetik, Őhozzá, Isten Fiához válnak hasonlóvá, ám nemcsak dicsőségében és feltámadásában, hanem mindenben, tehát megaláztatásában és halálában is Őt követik. Sok szó esik erről a Szentírásban, ezért akik valóban Krisztus békéjét hirdetik, sohasem feledkeznek meg a Golgotáról."[2] Eddig az idézet.

Szent Szilvián útmutatásában jól látszik az, ami az Egyház evilági szerepéből következik: az ellenséges felek közé kell állnia, hogy Krisztus szeretetének hirdetésével és megmutatásával elviselje mindkét fél rá zúduló haragját, el kell viselnie a megaláztatást és a halált, ahogyan hordoznia kell a dicsőséget és a feltámadást is.

Mindkét szembenálló fél jól látható, ahogy az is, hogy az ortodoxia egyre nehezebben tudja elhordani ezt a terhet. Olyannyira, hogy most szakadásban van, mert az egyik rész megszakította a közösséget a másikkal, és ezzel az egészben is szakadást okozott. Ez a háború igazi tétje, ez a háború sötétsége, amit meg kellene haladni, hogy a szakadás megszűnjön az egyházak között, az emberek között, és az emberekben is.

Ez az a kérdés, amiről jelen előadás keretei között beszélni kellene, ami ugyanakkor Krisztustól kapott feladat is. Az ellenség szeretetének parancsával tenni ezért az egyégért, vagy más szóval, és kérdésként megfogalmazva: hogyan hordozzuk el egymás vétkeit, hogyan vállaljuk önként, szabadon a másik, a szeretett másik vétkét.

Ez a Krisztusi szeretet, ez az Egyház feladata, örök jelene.

Alapvetésként érdemes felidézni a Zsoltáros egyik mondatát: A görög hagyomány szerint ez így hangzik- (LXX 84,11) Irgalom és igazság egymásra leltek, csókot váltott az igazságosság és a béke (A héber alapján készült latin eltér: „Irgalom és hűség majd egymásra lelnek, csókot vált az igazság és a béke." (85,11). Az ortodox hagyományban ez a nagyböjt egyik sarokköve.

A zsoltárvers alapszavakat ad, amelyek leírják a böjt lényegét, amelyek az eltévedt embert bűnbánatra és megtérésre ösztökélik úgy, hogy közben az isteni oldalt is megvilágítják. Egyszerre isteni és emberi erényekre irányítják figyelmünket. Feltárul bennük az isteni parancs, amelyet követni kell és felragyog az isteni kegyelem, amely végtelen emberszeretetével várja a kapuban a

vagyonát eltékozló, de vétkeit megbánó és megvalló bűnöst. Ugyanakkor arra is ráébresztik a bűnös embert, hogy Isten nemcsak irgalmas, hanem igazságos Bíró is. Következésképp arra is figyelmeztetnek, hogy csókot az igazságosság és a béke válthat, vagyis csak igazságos béke lehetséges.

Mindezeket összefoglalja a nagyböjtben énekelt két sztichira. Az első idézet az első szerdai kezdő sztichira: „Testileg böjtölve, ó, testvérek, lelkileg is böjtöljünk: oldozzuk fel az igaztalanság minden kötelékét, bontsuk szét az erőszakos érintkezés hurkait, minden igaztalan írást tépjünk szét, adjunk kenyeret az éhezőknek, és a hajléktalan szegényeket vezessük be a házunkba, hogy elnyerjük Krisztus Istentől a nagy irgalmat."[3]

Liturgikus évünk egy másik periódusában, a Karácsony szentestéjén, december 24-én a Nagy lenyugvási szertartással kezdődik az ünnep. Ezen a szertartáson hangzik fel Ézsaiás éneke, amelyben az Ézsaiás próféciájából származó szavak kíséretében énekeljük a „Mert velünk az Isten" refrént, utalva a héber „Immanuel" terminus szó szerinti fordítására. Ennek az éneknek a kezdete így hangzik: „Velünk az Isten! Tudjátok meg, nemzetek, és hódoljatok meg! Mert velünk az Isten! Halljátok ezt a földnek végéig. Mert velünk az Isten. Ha fölfegyverkeztek, legyőzettek. Mert velünk az Isten. És ha újra fölfegyverkeztek, újra legyőzettek. Mert velünk az Isten."[4] (részlet).

A fentről jövő békesség ígérete és öröme átszövi életünket és szinte minden énekünket. Egyetlen példa még a karácsonyi hajnali szertartásból: „Ki a békeségnek Istene vagy, ó könyörületes Atya, a Te magasztos akaratod Hírnökét küldted el mihozzánk, aki békeséget ad minékünk; ezért az istenismeret fényébe vezéreltetve, éjszakából fölserkenve dicsőítünk Téged, ó Emberszerető." (5. óda katavaszia).[5]

2. Az ortodoxia

És ezzel újra visszakanyarodhatunk előadásunk közelebbi témájához. De csak egy pillanatra, mert van még egy fontos lépés ahhoz, hogy jobban érthessük az ortodoxiában munkáló dinamikát.

Érdemes néhány szóval jellemezni az ortodoxia evilági felépítményét és kánoni rendszerét is, mert Egyházunk eltér mind a római pápa főssége alatt álló katolikus kereszténységtől, mind a protestáns egyházak berendezkedésétől.

Az ortodox egyház helyi egyházak testvéri közössége, amelyek egyenrangúak, önállóak, egymástól kormányzás szempontjából függetlenek, egymás mellett állnak, szentségi közösségben.

A szentségi közösség a közös hitre és a közös etikára, vagyis a közös gyakorlatra vonatkozik, az egyház szentségeinek kölcsönös elfogadására. Gyakorlatban ez a közös kánonjog, közös hitvallás, dogmarendszer és szertartásjog, amelynek következtében az ortodox hívő – a szentgyónás után – áldozhat bármely más helyi ortodox egyház templomában is. Az ortodox tanítás alapját az első hét – 325 és 787 között tartott – egyetemes zsinatok dogmái jelentik.

Minden hívőt, az egész egyházat érintő kérdésekben egyetemes, összortodox-konferenciát vagy zsinatot tartanak, minden más kérdésben – a kérdés súlyától függően – a helyi egyház, ill. a helyi püspök dönt.

Az egymás mellettiség azt jelenti, hogy az egyenlőségük között csak a szokásrend tesz különbséget a primus inter pares (első az egyenlők között) elv alapján. Így áll a tiszteletbeli elsőséggel a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarkátus az élen, 1990 óta a 270. konstantinápolyi püspökkel, I. Bartholomaiosz (azaz Bertalan) pátriárkával. Neki van joga összehívni összortodox zsinatot, miután egyeztetett más ortodox egyházak vezetőivel.

Az önállóságnak a keleti egyházakban két szintje van: autokefál és autonóm egyházak különböztethetők meg. Az autokefalitás jelenti a teljes jogi önállóságot egy-egy egyház számára. Az autonóm egyházak függenek valamelyik autokefál egyháztól; választott egyházfőjüket az autokefál egyházfő erősíti meg.[6]

Jelen előadás keretében ez a leírás azt hivatott megmutatni, hogy az ortodoxia egységét megtartva, a decentralizált formájában hogyan érvényesül a kánonjog, illetve egy-egy döntés a különböző egyházakban és azok között, úgy a patriarkátusok, mind az autokefál egyházak esetében.

2.1. Az Ukrán ortodoxia

Közelebb fordulva az ukrajnai háborús válsághoz néhány szóval be kell mutatni az ukrán ortodoxia történetét. De a helyzetnagyon összetett, a puszta tények megállapítása is nagyon nehéz feladatot jelent, nemcsak a jelent, hanem a múltat illetően is. Nem mindegy, kinek a leírását olvassuk, észrevesszük vagy sem a különböző érdek- és szempontrendszereket, ahogyan a sajtóban olvasható hír esetében, nemcsak az irányított propaganda okoz nehézséget. Egyetlen, az egyháztörténeti leírásokból eredő példát említek csak: hogyan teszünk különbséget az orosz és a kommunista hatalom időszakai között az ukránokkal kapcsolatos leírásokban. Nekünk talán nem kell magyarázni a különbséget…

Mindezeket szem előtt tartva, először is azt kell megállapítani, hogy Ukrajna vallási jelentősége vitathatatlan a közös ortodox hagyományban. Mind az ukrán, mind az orosz ortodoxok a kijevi nagyfejedelem 988-as megkeresztelkedésére vezetik vissza hitüket, amikor a nagyfejedelem (ukránul Volodimir, oroszul Vlagyimir, akit a keleti szláv hagyományban az apostolokkal egyenrangúként tisztelnek), konstantinápolyi szerzetesek keze által megkeresztelkedett. Innen ered a közös bizánci gyökerű ortodoxia nemcsak a nagyfejedelemség, hanem az egész keleti szlávság esetében is, ugyanis a Kijevi Ruszt az orosz, ukrán és fehérorosz népek is ősi államuknak vallják.

A 988-ban létrejött egyház, a Kijevi metropólia Konstantinápolyhoz tartozott.[7] Amikor a mongol hódítás megszüntette az ősi államot, a kijevi metropolita Moszkvába helyezte át székhelyét. Konstantinápoly eleste (1453) után jelent meg a „Moszkva a harmadik Róma" eszméje, amely ma is él.[8]

Az első szakadás 1488-ban történt, amikor is a püspökök Jónást választották vezetőjüknek Konstantinápoly

beleegyezése nélkül. (Az indok a firenzei unió volt, 1439, amelyet az egyetlen Efezusi Márk kivételével minden jelenlévő bizánci főpap aláírt Rómával, elfogadva a római egyház minden feltételét. Izidor aláírta ugyan, de őt a nép Kijevből elüldözte ezért). Ez a moszkvai szakadás kezdete.[9]

A következő nagy lépés a breszti unió volt 1596-ban, amikor, római katolikus törekvések következményeként az ukrán egyház két részre szakadt, ortodox és görögkatolikus egyházakra.

A Moszkvai Patriarchátus 1685-tól kezdte el, több lépésben a kijevi ortodox egyházat saját joghatósága alá vonni, először egy moszkvai püspököt, Gedeont nevezték ki, majd rávették IV. Dionysos konstantinápolyi patriarchát, hogy zsinati levélben adja át Moszkvának a kijevi metropolita kinevezésének jogát 1686-ban. Végül Nagy Péter cár döntése nyomán vált az Orosz Egyház egyházmegyéjévé 1722-ben, amikor a kinevezett Barlaam püspököt érseki rangra emelte.

Azt is érdemes megjegyezni még, hogy független ukrán ortodox egyház létezett a 20. sz. elején is, 1918-tól 1936-ig, amikor az orosz birodalom belső háborúja lehetővé tette a függetlenedést (Ukrán Autokefál Ortodox Egyház néven 1921. októberében alapították), majd a kommunista nyomás eltörölte, vezetői pedig migrációba kényszerültek. Hasonló, de jóval rövidebb ideig tartó függetlenségnek örvendhettek 1942 és 44 között. amikor visszaállították az autokefál egyházat, de a szovjet megszállással újra eltörölték, Polikarposz metropolita elmenekült és az egyház ezt követően az ukrán diaszpórában élt tovább.

Alapvető változásokat indítottak el a 2014-es majdani események,[10] a Krím orosz megszállása és a donbaszi polgárháború. Filaret, az akkori kijevi metropolita azt kérte a moszkvai patriarkátustól, hogy ismerje el az ukrán ortodox egyházat függetlennek, azaz autokefálnak. Kirill moszkvai pátriárka azonban ezt elutasította, mire Filaret a jóváhagyás nélkül kezdett bele egy független ukrán egyház megteremtésébe. Moszkva ezért felfüggesztette Filaretet, és helyére egy másik püspököt nevezett ki Harkivban.

Petro Porosenko akkori elnök felkarolta és támogatta az ukrán ortodoxia Moszkvától való teljes függetlenedését, és 2018-ban azzal a kéréssel fordult a konstantinápolyi pátriárkához, I. Bartholomeioszhoz, hogy ismerje el az ukrán ortodox egyházat autokefálnak. (Kisebb, Moszkva főségét el nem fogadó ukrán ortodox csoport már korábban is volt, de ez soha nem kapta meg a nagypolitika támogatását és nem tudta megbontani a Moszkva fősége alatt álló egyházat.)

Az ukrán ortodoxok önállósodási törekvéseik végén, 2018. december 15-én született meg a Moszkvai Patriarchátustól független, autokefál ukrán ortodox egyház (Ukrajnai Ortodox Egyház, Orthodox Church of Ukraine) az egyesítést kimondó zsinaton. 2019 január 5-én szentesítette Bartholomaiosz patriarka aláírásával a függetlenséget kimondó tomoszt, a hivatalos dekrétumot.

A döntés egyesítette a már létező ortodox jurisdikciókat, mint amilyen az Ukrán Ortodox Egyház-Kijevi Patriarkátus (Ukrainian Orthodox Church – Kyiv Patriarchate), az Ukrán Autokefál Ortodox Egyház (Ukrainian Autocephalous Orthodox Church) és részben a Moszkvai Patriarkátushoz tartozó Ukrán Ortodox Egyház (Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate). Az egyesítő zsinat Epiphanius Domisenkot választotta Kijev és egész Ukrajna metropolitájává.

E mellett jelenleg létezik az Ukrán Ortodox Egyház (Ukrainian Orthodox Church), amely autonóm státusban van az Orosz egyházon belül.

Korábban az ukrán ortodoxok (a lakosság kb. 78 százaléka) legnagyobb része a Moszkvai Patriarkátus Ukrán Ortodox Egyháza alá tartozott.

A háborús helyzet súlyosbodását, a józan ítélőképesség fogyatkozását és a politikai érdekek és a lojalitások meghatározó voltát is jól jelzi az a tény, hogy az ukrán belbiztonsági szolgálat (SZBU) november 22-én országszerte házkutatásokat tartott a Moszkvához hű ukrán ortodox monostorokban, és ennek során iratokat és kézpénzt foglalt le és több személyt letartóztatott. Ennek egyenes következménye az, hogy néhány nappal később Nyugat-Ukrajnában, a Lvivi terület hatósága törvényjavaslatot nyújtott be, amely teljes tilalmat ír elő minden olyan vallási szervezetre és intézményre, amely Moszkvához hű maradt, és elfogadja az Orosz Ortodox Egyház fennhatóságát kánoni, szervezeti vagy bármilyen kérdésben (ez gyakorlatilag az Egyház betiltását jelenti).

A rövidre szabott történeti áttekintést összefoglalva azt mondhatjuk, hogy 1.) az önálló egyház 300 éves orosz fennhatóságnak vetett véget (hosszú tárgyalássorozat vezetett a döntés megszületéséhez, de ennek végső fázisában az orosz egyház már nem vett részt), 2.) az orosz-ukrán nagypolitikai küzdelmek nagyban meghatározzák az egyházak közötti viszonyokat, 3.) nincs még teljes egység az ukrán ortodoxiában.

2.2. A háború megítélése az ortodox egyházakban

Jelen előadás keretei között más tényanyagot talán már nem szükséges megemlíteni a háború és a háborúban résztvevő felek nézeteinek értelmezéséhez.

A különböző álláspontok, megközelítések, a megoldás- és kiútkeresések felsorolása előtt mindenképpen meg kell említeni az egyházak karitatív szerepét, amely szorosan kapcsolódik a fentebb idézett krisztusi parancshoz. A háború kitörése óta a több millió bajba jutott, menekült családok megsegítéséből minden egyház kivette a részét. Hovatartozástól függetlenül, minden vélt vagy valós sérelmet, ellenérzést félretéve fogtak össze a hívek, és gyűjtöttek, és küldték az adományokat, nyitották ki házaik ajtaját és szállásolták el és fogadták be a rászorulókat. Számos ilyen, felekezetek közötti összefogás történt és történik most is, Magyarországon is.

Mindenki előtt világos, hogy a háborúból a krisztusi szeretet parancsa vezet ki. A háború elutasításának és elítélésének szüksége is nyilvánvaló. Egyházunk békeszerető, és a béke eszköze. Az alábbi, főként az egyházfők megszólalásait bemutató felsorolás nem teljes, de ahhoz elegendő, hogy megmutassa a hasonlóságokat és az eltéréseket is.

2.2.1. Az ukrán ortodoxia

Mindkét ukrán ortodox egyház feje az első pillanattól háborúnak minősítette a „különleges harci tevékenységet".

Az orosz egyház részeként létező egyház feje még tovább ment, amikor Putyint a háború befejezésére szólította fel.

Az orosz támadás miatt az Onufrij metropolita vezetése alatt álló, a Moszkvai Patriarchátushoz tartozó Ukrán Ortodox Egyház 2022. május 27-én, Kijevben tartott zsinatán megerősítette teljes függetlenségét és autonómiáját. Mindez azt is jelenti, hogy elindította azt a folyamatot, hogy leváljon az Orosz Anyaegyházáról és megnyissa a párbeszéd lehetőségét az Ukrán Autokefál Ortodox Egyházzal.[11] Nyilatkozatukban többek között azt írták, hogy elítélik a háborút, mint az isteni „Ne ölj!" parancs megszegését, az orosz agressziót és Kirill moszkvai pátriárka háborúpárti álláspontját is.

A két egyház közeledésének jó példája, hogy 2022 júliusában informális találkozót tartottak, amelyet a Kulturális és Információpolitikai Minisztérium, az Állami Etnopolitikai és Lelkiismereti Szolgálat (DSESS) és a „Sofia Kyivska" Nemzeti Rezervátum szervezett. A találkozón résztvevő papság az egységet kereste, hogy „építhessék a közös otthont, Ukrajnát" és „bölcsességet kértek Istentől a kijevi egyház fejlesztéséhez, bölcsességet a fennálló megosztottság leküzdéséhez, hogy szolgálják Istent és Ukrajna népét".[12]

2.2.2 Az orosz ortodoxia

Az Orosz Ortodox Egyház ma a legnépesebb ortodox egyház, amely egyházközségeinek közel egyharmadát veszítette el az ukrán önállósodással.

Kirill pátriárka többször kijelentette, hogy az ukrán nemzeti és egyházi függetlenedési törekvések a „dekadens Nyugat" felé való közeledést jelképezik. Többször kérte levélben Bertalan pátriárkát, hogy vizsgálja felül a döntését, annak ellenére, hogy a zsinaton már nem vett részt az orosz küldöttség.

2019-ben azt mondta: „Kijev minden orosz városok anyja, számunkra azt jelenti, mint másoknak Jeruzsálem, semmilyen körülmények között nem adhatjuk fel ezt a történelmi és spirituális viszonyt."

Kitörésekor nem ítélte el a háborút, de felszólította a konfliktusban részt vevő valamennyi felet, hogy tegyenek meg mindent a polgári áldozatok elkerülése érdekében. Imádságában kérte Istent, hogy oltalmazza meg a lélekben egy orosz, ukrán és más népeket.

A háború kitörése óta azonban többször tett olyan nyilatkozatot, amelyben nem ítélte el a háborút, hivatkozott az orosz egységre, illetve az ukránok által, az orosz lakosság ellen elkövetett gyilkosságokra (Azov-ezred kegyetlenkedései), és az ukránok elleni háborút a gonosz erőivel szembeni küzdelemnek értékelte.[13]

Az invázió megindulása után, a március 6-án a moszkvai Megváltó Krisztus-székesegyházban tartott homíliájában már arról beszélt, hogy az invázió a „melegfelvonulások" terjedésének megfékezésére irányult, és arra is kitért, hogy ennek a harcnak „nem fizikai, hanem metafizikai jelentősége van".[14] Hangsúlyozta azt is, hogy nem politikáról van szó, hanem az emberi üdvösségről, ezért az invázió nem a terület, a nemzeti identitás, a sebzett posztszovjet büszkeség vagy a szoros értelemben vett vallási identitás megvédése érdekében volt szükséges. Ez inkább kultúrháború – szent háború – az igaz vallás, az igaz hagyomány és a szekuláris liberalizmus között.

Mindez az orosz nacionalizmus egyházi formáját jelenti,[15] és ebből a tanításból következik az is, ahogy egy másik beszédében Krisztus áldozatával állította párhuzamba a háborúban elesett orosz katonákat. Ehhez hasonló vallási párhuzamot, illetve a háború vallási dimenzióját érintette Putyin is, amikor az Orosz ortodox egyház tagjainak üldözéséről beszélt Ukrajnában.

Kirill pátriárkához hasonló véleményének adott hangot pl. Gábriel, Montreál és Kanada Orosz ortodox Egyházának püspöke, amikor az orosz támadást a védelemmel indokolta, míg az ukrán nacionalistákat démoninak és neonácinak nevezte.[16]

2022. október 17-én Kirill pátriárka találkozott Moszkvában Ioan Saucaval, az Egyházak Világtanácsának főtitkárával, és az egyházak háborúhoz való viszonyáról beszélgettek. Mindketten egyetértettek abban, hogy a háború nem lehet szent, az egyházak béketeremtő szerepe van. A Pátriárka elmondta azt is, hogy bár nehéz időkben élünk, ezek a nehézségek nem az egyházaktól, hanem a politikai kontextusból erednek, és ez a kontextus ma különösen nagy veszélyt jelent. Az egyházaknak nem szabad olajat önteniük a tűzre, hanem minden erejükkel a tűz kioltásán kell munkálkodniuk.[17]

Fontos megjegyezni, hogy a háború elutasítása az oroz egyház több szintjén is megjelent. Ez év márciusának elején az orosz klérus több száz tagja fogalmazott meg és írt alá egy nyílt levelet.[18] Ebben a levélben többek között ezt írták: „Mi, az Orosz Ortodox Egyház papjai és diakónusai, a magunk nevében fordulunk mindazokhoz, akiktől az ukrajnai testvérgyilkos háború befejezése függ, és megbékélésre és azonnali tűzszünetre szólítjuk fel őket." Később így folytatják: „Szomorúan gondolunk arra a szakadékra, amelyet Oroszországban és Ukrajnában a gyermekeinknek és az unokáinknak kell majd áthidalniuk, hogy újra barátokká váljanak, szeressék és tiszteljék egymást." A háború azonnali befejezését sürgetve ezt írják: „Minden emberi élet Isten felbecsülhetetlen és egyedülálló ajándéka, ezért azt kívánjuk, hogy minden katona – legyen orosz vagy ukrán – épségben és biztonságban térjen vissza otthonába és családjába."

Hasonló állásfoglalást olvashatunk egy, folyó év májusában (10–15) Cipruson rendezett – az Egyházak Világtanácsa (WCC) szeptemberben megrendezendő gyűlését megelőző – tanácskozáson, amelyet az orosz delegáció, élén Hilarionnal, aki akkor még az Orosz Egyház külügyekért felelős vezetőjeként, aláírásával látott el. Hilarion püspök jelenleg a Budapesti-Magyarországi egyházmegye kormányzója.[19]

Az állásfoglalás 24. fejezetében többek között ezt írják: „Tanácskozásunk során komoly aggodalmunknak adtunk hangot az ukrajnai fegyveres konfliktus miatt, amely már sok ember életét követelte. A találkozó résztvevői egyöntetűen elítélték a háborúkat, és felszólították a konfliktusokban érintett valamennyi felet, hogy tegyenek meg mindent a béke sürgős megteremtéséért és a

biztonság biztosításáért Ukrajnában, Oroszországban, Európában és az egész világon. Elítéljük a szisztematikus dezinformációs kampányokat is, amelyek megosztottságot és gyűlöletet szítanak. Ebben a nagyon nehéz időben buzgó imával forduljunk a Megváltó Krisztushoz, hogy ne gyűlölet kerítse hatalmába az emberi lelkeket és szíveket, hanem a szeretet és a testvéri közösség térjen vissza a félelemben élő testvéri népekhez."[20]

3. A Konstantinápolyi Pátriárka

Őszentsége, Bartholomaiosz pátriárka, a világ második legnagyobb keresztény közösségének vezetője már a háború kezdetén, február 24-én is elítélte az átfogó orosz inváziót. Többször hangot adott a béke szükségének, a háború azonnali beszüntetésének.

Márciusban Lengyelországban meglátogatta az ukrán menekülteket, hogy vigasztalja őket és reményt adjon és elmondja: Bátorság gyermekeim! Tudjuk, hogy a kereszt nehéz, segítünk. Ne adjátok fel! Bízzatok az Úr Jézus Krisztusban! A feltámadás közel!".[21]

A nagycsütörtöki homiliáját ezekkel a mondatokkal zárta: „És végezetül azért könyörgünk az Úr Jézus Krisztushoz, hogy azonnal és nagy erővel lépjen közbe, és vessen véget a rettenetes és gyűlöletes háborúnak, amely az ukrán nép ellen folyik, amelyben sajnálatra méltó módon ortodoxok kezdtek, ördögi bűnrészességgel, ok nélkül háborút ortodox testvéreik ellen, nem félve az Istent; szégyentelenül, legyilkoltak sokezer embert, köztük civileket is; nőket becstelenítettek meg, szent templomokat gyaláztak meg, házakat és városokat égettek fel, lerombolták, a semmivel egyenlővé tették őket. Védtelen emberek, főképp nők és gyerekek milliói kényszerültek elmenekülni hazájukból. Az Élet Ura legyen velük szenvedéseikben, és vezesse el őket a feltámadás világosságához és öröméhez."[22]

Már a háború előtt is kérte Kirill pátriárkát, hogy fejezze ki tiltakozását Vlagyimir Putyin orosz elnök 2014 óta zajló, egyre intenzívebb ukrajnai háborús tevékenysége miatt.

Egy idén májusban adott interjúban az Ökumenikus pátriárka azt mondta, Moszkva és Konstantinápoly közelmúltbeli nézeteltérései ellenére, hogy ő azt várta volna testvérétől, hogy tartson távolságot Putyin politikájától.

A Pátriárka egy angol katolikus portálnak – The Pillarnak – adott nyilatkozatában így fogalmazott: „Újra és újra elítéljük az agressziót, csakúgy, mint ahogy többször is teljes szívünkből, testvérként kértük a moszkvai pátriárkát, hogy határolódjon el a politikai bűnöktől, még akkor is, ha ez a trónjáról való lemondást jelenti számára." Majd hozzátette: „továbbra is azt remélte, hogy a Moszkva és Konstantinápoly közötti konfliktusokra van megoldás" – ezzel utalva Moszkva azon döntésére, hogy megszakítják a kapcsolatot az Ökumenikus Patriarkátussal. Hangsúlyozta, az Ökumenikus Patriarkátus számára elképzelhetetlen volt, hogy hasonlóképpen reagáljon, „hiszen a konstantinápolyi anyaegyház számára elképzelhetetlen, hogy elvágja a történelmi spirituális kötelékeket a hívő orosz néppel". Ezzel a lelkülettel reménykedik abban, hogy egy napon a Moszkvai Patriarkátus is felismeri majd, hogy az egységet nem az uralom hozza létre, hanem csakis a szabadságban születik meg.[23]

4. Arszeniosz metropolita

Arszeniosz metropolita, a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus magyarországi exarchája a következőket nyilatkozta egy interjúban:

„Kirill pátriárkának és az orosz ortodox egyháznak el kellett volna ítélnie Oroszország ukrajnai inváziójét, mert háborús agresszió, és fegyvertelen civilek ellen irányul, ilyen cselekedetet nem lehet megáldani. (…) Az Ortodox Egyház természete szerint békeszerető. Az Egyház hisz a béke és a szeretet Urában, ezért nem tudja pozitívan értékelni a háborút. Elítéli a háborúk és a konfliktusok minden formáját. Ez a háború szörnyű, és ezért az Egyháznak a leghatározottabban el kell ítélnie. A Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus kezdettől fogva elítélte Oroszország ukrajnai agresszióját, amely egy független demokratikus ország ellen irányul, mert emberéletek pusztulnak el, ártatlan embereket mészárolnak le, és egy ortodox nép harcol egy ortodox nép ellen."[24]

Hasonló módon a béke mellett foglalt állást egy másik interjúban, amikor ezt mondta: „Az ortodox egyház semmiképpen sem legitimálhat egy háborút. Ha ezt teszi, ellentmond Urának, aki a béke fejedelme. Az első ajándék, amelyet Urunk feltámadása után a tanítványainak adott, a béke volt." A Metropolita atya azt nyilatkozta, hogy az orosz egyháznak megtérésre, bűnbánatra és újra evangelizálásra van szüksége.[25]

Ötvös Csaba József

Jegyzetek

1 Szofronyij (Szaharov) apát, A Szent Hegy titka. Odigitria-Jel, Bp., 2018, 128. o.
2 Uo. 129. o.
3 Hymnologion. Magyar Ortodox énekeskönyv. I. Ford Berki Feriz, Bp., 1969. 42.
4 Hymnologion. Magyar Ortodox énekeskönyv II. Ford Berki Feriz, Bp., 1969. 322.
5 Hymnologion I. 264.
6 Lossky leírásának megfelelően az ortodox egyházak jelenleg a következőképpen osztályozhatók szerkezetileg. Az öt régi patriarkátus (pentarchia, Rómával együtt) közül négy van jelen: a már említett Konstantinápolyi (kb. 2 millió fő, ebből néhány ezer Törökországban), mellette az Alexandriai (II. Teodor, kb. 100 ezer hívő)), Antiokhiai (X. János, 450 000 hívő), Jeruzsálemi (III. Theofil, 50 000 hívő).
Autokefál egyházak, akik maguk választják az elöljáróikat. A legnagyobb az Orosz egyház (Kirill, 100 millió hívő). Román egyház (Daniel, 14 millió), Szerb egyház (Porfirije, 8 millió hívő), Görög egyház (II. Jeromos, 7,5 millió hívő), Bolgár egyház (6 millió), Georgiai Egyház (II. Elias, 2,5 millió), Ciprusi egyház (431 óta autokefál, II. Chrysostomos 450 ezer nov. 7-én hunyt el.
Az autokefál egyházak harmadik típusába azok tartoznak, akik kisebbségben vannak a területükön, ilyen a Cseh és Szlovák földek Egyháza (kb. 350 ezer), Lengyel Ortodox Egyház (kb. 350 ezer), Albán Ortodox Egyház (Anastasios 210 ezer).
Az ortodoxia magában foglal autonóm vagy fél-autonóm egyházakat is (belső önállósággal bírnak, de az elöljárókat egy autokefál egyház égisze alatt választják). Ilyen a Finn Ort. egyház (Konstantinápolyi jurisdikció alatt, 70 ezer), az Észt Ort. egyház (Konstantinápolyi jur.), a Krétai Ort. egyház (Konstantinápoly

alatt), Japán ortodox egyház (moszkvai jur., 35 ezer), Kínai orosz misszió (20 ezer).

Jelentős diaszpóra alakult ki a 19. és 20. sz-i emigrációs hullámok következtében, így a nyugati országok szinte mindegyikében élnek ortodox hívek. Amerikában 1970-ben alapították az autokefál egyházat (az orosz egyház adta jogot több egyház, pl. a Konstantinápolyi nem ismeri el, kb. 85 ezer).

Érdemes megemlíteni még azt, hogy a Sinai monostor autonóm monasztikus közössége a Jeruzsálemi patriarkához tartozik. Az Athosz hegy monostorai a Konstantinápolyi Patriarkátushoz tartoznak.

7 Ivan Wlasowsky, Outline History of the Ukrainian Orthodox Church. I. The Baptism of Ukraineto the Unio of Beresztye (988–1596). New York, 1974. 17–18.

8 A 'szent orosz föld' eszme történetéhez lásd pl. John P. Burgess. Holy Rus'. The Rebirth of Orthodox in New Russia. Yale University Press, 2017.

9 Ehhez a bekezdéshez lásd Wlasowsky i. m. 171–172 és a 'Christianization of Ukraine' szócikk az Internet Encyclopedia of Ukraine oldalon: http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CC%5CH%5CChristianizationofUkraine.htm

10 A politikai fordulatoknak, az ukrán demokrácia nehézségeinek a megértéséhez, lásd pl. Paul D'Anieri, Understanding Ukrainan Politics. Power, Politics and Institutional Design. M. E. Sharpe, 2006. Szorosan az ukrán egyházaknak a Majdan-téri eseményekben betöltött és vállat szerepéről, és ezek következményeiről adott ki egy tanulmánykötetet: Andrii Krawchuk és Thomas Bremer, Churches in the Ukrainan Crisis. Palgrave Macmillan, 2016. Hasonlóan a vallásokra koncentrálva vizsgálja Elizabeth A. Clark és Dmytro Vovk tanulmánykötete, Religion During the Russian–Ukrainian Conflict. Routledge. 2020.

11 https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/. A magyar fordítás: https://www.magyarkurir.hu/kitekinto/az-ukran-ortodox-egyhazzsinata-fuggetlenedes-mellett-dontott. Letöltés 2022. 12. 05.

12 https://df.news/2022/07/05/my-vse-podolaiemo-razom-z-khrystom-ukrainski-pravoslavni-tserkvy-rozpochaly-neformalnyj-dialoh/. A hír angol fordítása: https://cne.news/artikel/1434-orthodox-churches-seek-dialogue-despite-differing-patriarchates. És a magyar összefoglaló: https://www.hitradio.hu/a-haboru-miatt-tartott-talalkozot-a-ket-ellenseges-ukran-ortodox-egyhaz/.

13 Számos olyan beszéde hangzott el a háború alatt, amelyekben az „orosz föld" narratíváját hirdette. Ez az egység védelméről szólt, illetve arról, hogy Oroszország ellensége a gonosz szolgálatában állnak, ehhez lásd pl. az Örömhírvétel ünnepén elhangzott beszéd, http://www.patriarchia.ru/db/print/5915151.htm

14 http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html, angol fordítás: https://www.europeantimes.news/2022/03/moscow-patriarch-kirill-war-has-a-metaphysical-significance-against-gay-parade/.

15 Alexander Verkhovsky tanulmányában ezt utópiának nevezi, amely szerint Kirill patriarcha egy olyan premodern korba akar részben visszatérni, amelyben az egyház szubsztaniciális hatalommal bír, ehhez lásd: "'Kirill's Doctrine' and the Potential Transformation of Russian Orthodox Christianity," in Orthodox Paradoxes: Heterogeneities and Complexities in Contemporary Russian Orthodoxy, ed. Katya Tolstaya, Brill, 2014. 71–89. 80.

16 https://nationalpost.com/news/canadian-church-leader-defends-russias-war-on-ukraine.

17 https://www.oikoumene.org/news/his-holiness-patriarch-kirill-wcc-acting-general-secretary-meet-in-moscow-agreeing-that-war-cannot-be-holy

18 2022. 11. 4-én 293 aláírás szerepelt a levélben: https://docs.google.com/forms/d/1yOGuXjdFQ1A3BQaEEQr744cwDzmSQ1qePaaBi4z6q3w/viewform?edit_requested=true.

19 Hilarion szerepéhez lásd, Alar Kilp, Jerry G. Pankhurst tanulmánya: Religious Leadership and Critical Junctures in the 2022 Russian Invasion of Ukraine: 104 War Days of Metropolitan Hilarion Invasion of Ukraine: 104 War Days of Metropolitan Hilarion. In: Occasional Paperson Religion in Eastern Europe 42/7. Online forrás: https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol42/iss7/3

20 https://www.oikoumene.org/sites/default/files/2022-05/Report-Inter-Orthodox%20Pre-Assembly%20Consultation-FINAL.pdf

21 https://orthodoxtimes.com/ecumenical-patriarch-in-poland-to-console-refugees-from-ukraine-upd/

22 https://orthodoxtimes.com/ecumenical-patriarch-orthodox-kill-their-orthodox-brothers-without-shame/a magyar összefoglalóhoz: https://www.magyarkurir.hu/hirek/bartholomaiosz-patriarka-ortodox-keresztenyek-gyilkolnak-ortodox-keresztenyeket-ukrajnaban

23 https://www.pillarcatholic.com/ecumenical-patriarch-better-for-patriarch-kirill-to-step-down-than-back-war/ a magyar összefoglalóhoz: https://www.magyarkurir.hu/kitekinto/bartholomaiosz-patriarka-jobban-tenne-kirill-patriarka-ha-lemondana-mint-hogy-haborut-tamogassa

24 https://hvg.hu/360/20220718_Arszeniosz_magyarorszagi_ortodox_metropolita_Konstantinapoly_Oroszorszag_Kirill_patriarka

25 https://www.die-tagespost.de/politik/arsenios-kardamakis-russische-kirche-braucht-umkehr-und-busse-art-233224

KÖNYVSZEMLE

HAFENSCHER KÁROLY

Beszélő Isten

A prédikáció tudománya és művészete

Luther Kiadó, Budapest, 2022. 477 oldal, ISBN 978-615-014-141-1

Könnyen kézben tartható, szép kiállítású könyvet lapozhat fel a Homiletika (igehirdetéstan) után érdeklődő olvasó. Elsősorban lelkészi pályán szolgáló vagy ezt a nemes hivatást választani kívánó fiatalok kitűnő olvasókönyve lehet Hafenscher professzor tudományos igénnyel, de mégis könnyed odafigyeléssel követhető munkája.

A kötet 18 fejezetben tárja elénk a homiletika mindenkori és mai kérdéseit s azokra korszerű választ fogalmaz meg. Előljáróban feltárja a „beszélő Isten" meglepetéseit: „Ő rólam beszél, Ő hozzám szól, Ő rajtam keresztül beszélni akar." Ez persze csak akkor lehetséges, ha én meghallom elhívó és küldő igéjét. Be kell látnom: „a prédikálás az emberi kommunikáció legma-

gasabb formája, mert emberi módon ajánlja fel az isteni mondanivalót.” (David J. Randolph)

Szakszerűen teszi fel a kérdéseket: mit prédikálunk, kinek prédikálunk, hogyan prédikálunk, amelyek a homiletika alapvető kérdései, de másmilyen választ adhatunk különböző történelmi korszakokban végzett tanúságtételünkre.

Az igehirdetés nem speciálisan evangélikus feladat, hanem minden keresztyén egyház elhívott szolgáinak küldetése. A szerző az éppen napjainkban elhunyt tudós XVI. Benedek pápa visszaemlékezését idézi: „Teológushallgatóként milyen gyakran örültem annak, hogy majd egyszer prédikálhatok... De mennyire csalódott voltam, amikor az emberek nyilvánvalóan nem a prédikáció igéit, hanem sokkal inkább a prédikáció végét várták. „Keserű, maliciózus megjegyzése ez egy jól felkészült, hosszú évtizedeken át tanító lángelméjű professzornak”. A kérdés így tehető fel: Milyen a jó prédikáció? Legyen korszerűen biblikus, mai kérdésekre választ adó, érdekes és napjaink gondjaira választ kereső, értelemre és érzelmekre egyaránt figyelő, mély krisztusi meggyőződést árasztó, biztató és vigasztaló szó. Mindezt a szerző világosan és részleteiben tárgyalja, bemutatva történelmi távlatokba visszatekintő módon az igehirdetéstan, a homiletika tudományának különböző irányzatait, hivatott nagyjait a római katolikus, az ortodox, a református és evangélikus egyházban – természetesen a teljesség igénye nélkül.

E rövid könyvajánló kerete nem ad teret arra, hogy az igehirdetéstan múltjának részleteiben elmélyedjünk, de a szerző részletesen foglalkozik a 20. század neves teológusaival, akik a gyakorlati teológia ezen tudományát magas szinten művelték.

Hogy az igehirdetés kellő hatású-e, eléri-e célját, ténylegesen nem tudjuk felmérni, még megbecsülni is nehéz, alkalmi visszajelzésekből. Annyi azonban bizonyos: „A prédikáció proklamáció: ünnepélyes előterjesztés; explikáció: ősi szöveg mai magyarázata; applikáció: alkalmazás a gyakorlati életben. (Karl Barth) Ószövetségi vallomással: aranyalma ezüst tálon. (Péld 25,11)

Mi mással lehet befejezni e rövid könyvajánlót, mint Isten igéjével, amint e könyvnek is ez a záró mondata: „A pap ajkai őrzik az Isten ismeretét, és tanítást várnak a szájából, hiszen a Seregek Urának követe ő.” (Malakiás 2,7)

A legújabb homiletika megvásárolható a Luther Kiadó könyvüzletében (1085 Bp., Üllői út 24. vagy a szerzőnél (Evangélikus Hittudományi Egyetem, 1141 Budapest, Rózsavölgyi köz 3.)

Kísérje áldás a könyv tanulmányozását és az olvasót!

Szebik Imre

TARTALOM

A FŐSZERKESZTŐ JEGYZETE

BÓNA ZOLTÁN:
XVI. Benedek pápa 2

SZÓLJ, URAM!

FEKETE KÁROLY:
Bizonyságtevők fellege 3

TANÍTS MINKET, URUNK!

INSPIRÁCIÓ A BIBLIAI HAGYOMÁNYBAN

KOCSI GYÖRGY:
A Lélek emberei az Ószövetség történeti könyveiben 4

KUSTÁR ZOLTÁN:
Profétizmus és kultusz a papi hagyományban . 11

ADORJÁNI ZOLTÁN:
Josephus Flavius és Alexandriai Philón inspirációtana 16

LÓNYAY MENYHÉRT ÉS A REFORMÁTUS EGYHÁZ

SZATMÁRI JUDIT:
Gróf Lónyay Menyhért, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka 22

BODNÁR RÓBERT:
A Lónyay család és a tuzséri gyülekezet 31

A FAKE NEWS HATALMA, AVAGY MIÉRT HISZÜNK EL MINDENT?

KENYERES ATTILA–SZŰTS ZOLTÁN:
Narratíva alkotás és áltudomány 37

KITEKINTÉS

SOMOGYI ALFRÉD:
Duray Miklós búcsúztatója 43

ÖKUMENIKUS SZEMLE

KRÁNITZ MIHÁLY:
Benedek pápa hozzájárulása a keresztény egységtörekvéshez 45

BÓNA ZOLTÁN:
Reflexió az 52. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusra 49

BOLDOGOK A BÉKESSÉGET SZERZŐK

ÖTVÖS CSABA JÓZSEF:
Az orosz–ukrán háború és az ortodox egyházak 57

KÖNYVSZEMLE

SZEBIK IMRE:
Hafenscher Károly:
Beszélő Isten
A prédikáció tudománya és művészete 62

Ára: 1575 Ft

A Magyarországi Rerformátus Egyház Kálvin János Kiadója ajánlata

BIBLIA, BIBLIAI SEGÉDKÖNYV

A *Magyar Bibliatársulat* gondozásában megjelent kiadványok

SZENT BIBLIA
Revideált Károli (1908) mai helyesírással (2021)
Nagy méret: *157×217 mm • 1312 old. • keménytáblás ..... 7000 Ft*
Nagy családi méret: *175×248 mm • 1312 old. • keménytáblás 9300 Ft*

ÚJSZÖVETSÉG – ZSOLTÁROK KÖNYVE
Károli Gáspár fordításának revideált kiadása (1908)
a mai magyar helyesíráshoz igazítva
Fr/5 • 440 oldal + 56 oldal színes melléklet • keménytáblás ... 2800 Ft

A KÖNYVEK 1–4. KÖTET
1. Kezdetben (1Móz–Ruth)
2. Erőm és énekem (1Sám–Énekek)
3. Így szól az Úr (Ézs–Mal)
4. Meghalt és feltámadott (Mt–Jel)
E különleges bibliakiadásban a hagyományos vers- és fejezetszámozás, valamint rövidebb szakaszok helyett nagyobb fejezetekben olvashatók a Szentírás könyvei. A négyrészes sorozat mindegyik kötete olyan, mint egy-egy „nagyregény”, amely együtt rajzolja meg Isten „nagy történetét”.
B/5 • 464+800+616+600 oldal • keménytáblás, védőborítóval
1. kötet: 5990 Ft; 2. kötet: 7990 Ft; 3. kötet: 7490 Ft; 4. kötet: ..... 7490 Ft

Varga Zsigmond J.
GÖRÖG–MAGYAR SZÓTÁR AZ ÚJSZÖVETSÉG IRATAIHOZ
Változatlan utánnyomás (2020)
A/4 • 532 oldal • keménytáblás ..... 6500 Ft

Zsengellér József
A BIBLIAI APOKRIFEK ÉS A REFORMÁCIÓ
Az apokrif/deuterokanonikus könyvek karrierje
A római katolikus bibliakiadások ószövetségi részében hét könyvvel több található, mint a protestáns változatokban. Hogyan alakult ki ez a különbség, és mi lett a sorsa a „hiányzó” könyveknek? Milyen szerepet játszott ebben a reformáció? E kérdések mentén ismerjük meg az apokrif vagy más néven deuterokanonikus könyvek történetét és jelentőségét.
B/5 • 220 oldal • kartonált ..... 3500 Ft

Kókai-Nagy Viktor
KARIZMATIKUS GYÜLEKEZETVEZETÉS AZ ÚJSZÖVETSÉG KORÁBAN
Próféták a páli gyülekezetekben
B/5 • 192 oldal • kartonált ..... 4000 Ft

Craig G. Bartholomew–Michael W. Goheen
A NAGY TÖRTÉNET
Hogyan találjuk meg a küldetésünket a Biblia elbeszélésében?
B/5 • 276 oldal • kartonált ..... 3000 Ft

BIBLIA NEKED
Interaktív kiadás fiataloknak *(Kálvin Kiadó – Harmat Kiadó)*
A RÚF 2014 Biblia szövegével, online kiegészítő tartalmakkal
160×218 mm • 1586 oldal • keménytáblás ..... 16 000 Ft

TÚLÉLŐKÉSZLET A BIBLIA OLVASÁSÁHOZ
Útikalauz kezdő bibliaolvasók számára
A/5 • 120 oldal • kartonált ..... 2000 Ft

VÁLOGATOTT AJÁNLATUNK

Fodorné Ablonczy Margit
CSALÁDPASZTORÁCIÓ
Hogyan segíthetnek a kazuális alkalmak
a családi kapcsolatok rendezésében?
Ez a kötet lelkipásztoroknak szeretne gyakorlati segítséget nyújtani a családpasztorációban. Elsősorban, hogy a kazuáliák alkalmával, a kereszteléskor, a házasságkötés megáldásakor és a temetési szolgálat előtt, által és után kellő érzékenységgel és felelős szakmaisággal segítsék a nemzedékek tagjait a családi életciklusváltások kríziseinek feldolgozásában.
B/5 • 312 oldal • kartonált ..... 4000 Ft

Siba Balázs
HÉTFŐTŐL SZOMBATIG
Lelki rítusok és spiritualitás a mindennapokban
Fr/5 • 240 oldal • kartonált ..... 2600 Ft

Siba Balázs – Szabóné László Lilla – Lányi Gábor (szerk.)
LELKI ÉHSÉG
Protestáns spiritualitás a 21. században
Mit kezdhetünk protestánsként a magunk és embertársunk lelki éhségével? Hogyan illeszkedik ebbe protestáns kegyességünk örököse; a bibliaolvasás, az imádság, a mindennapi hitmegélés, az ünnep, és mindezekben a lelki olvasmányok, a lelki kísérés vagy éppen a művészet?
B/5 • 348 oldal • kartonált ..... 2800 Ft

Alec Ryrie (szerk.)
A KERESZTÉNYSÉG TÖRTÉNETI ATLASZA
220×280 mm • 224 oldal • keménytáblás, védőborítóval ..... 8000 Ft

Dr. Tatai István
AZ EGYHÁZ ÉS IZRAEL
(Harmat Kiadó – Kálvin Kiadó – *KMTI)*
B/5 • 300 oldal • kartonált ..... 2900 Ft

Szikszai Béni
MIVÉ FORMÁLHAT ISTEN KEZE?
Ezékiel könyvének üzenete
Szikszai Béni nagy hatású igehirdetője volt a református egyházat a 20. század derekán mélyen átható lelki ébredésnek. A diktatúra évtizedeiben azonban nehezebb feltételek között kellett folytatnia a Krisztushoz hívogatást. Ebben az időben hangzott el ez a majd hatvan igehirdetés.
A/5 • 472 oldal • kartonált, füles ..... 3900 Ft

Farkas József
A VILÁG TELE VAN ISTENNEL
Három evangélizáció
Magyar református igehirdetők sorozat 3. kötet
A/5 • 208 oldal • kartonált ..... 2500 Ft

Marilynne Robinson
A GONDOLKODÁS SZABADSÁGA
Kálvinista tűnődések
A/5 • 304 oldal • keménytáblás, védőborítóval ..... 3490 Ft

M. Craig Barnes
ÉLETRE SZÓLÓ
A Heidelbergi Káté újrafelfedezése
Fr/5 • 188 oldal • kartonált ..... 1300 Ft

Fekete Károly – Literáty Zoltán – Steinbach József (szerk.)
IGEHIRDETŐK KÉZIKÖNYVE
A kötet az igehirdetés tudománya, a homiletika legfontosabb területeit veszi sorra, elhívott szakértők idevonatkozó tudását felhasználva. A prédikáció, az írásmagyarázat, az ünnepkörök, a különböző igehirdetési alkalmak mellett kiemelten foglalkozik az újabb homiletikai útkeresések bemutatásával.
B/5 • 600 oldal • keménytáblás ..... 4900 Ft

David Plüss – Michael Rahn
BESZÉLJÜNK AZ ISTENTISZTELETRŐL!
Feedback-módszerek gyűjteménye
B/5 • 76 oldal • kartonált ..... 900 Ft

Hézser Gábor
PASZTORÁLPSZICHOLÓGIAI SZEMPONTOK AZ ISTENTISZTELETI ÚTKERESÉSÉHEZ
Elméletek és gyakorlati lehetőségek
B/5 • 286 oldal • kartonált ..... 1600 Ft

COLLEGIUM DOCTORUM – 2022/1. és 2. (18. évfolyam)
Magyar református teológia
A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának periodikája
B/5 • kartonált • számonként: ..... 990 Ft

A KIADVÁNYOK MEGVÁSÁROLHATÓK a Kálvin Kiadó könyvesboltjaiban: Központi raktár és bolt, 1113 Budapest, Bocskai u. 35. Tel./fax: 386-8267; 386-8277 • Református (Zsinati) Könyvesbolt, 1146 Budapest, Abonyi u. 21. Tel.: 220-6626

MEGRENDELHETŐK minden református lelkészi hivatalban, valamint közvetlenül a Kálvin Kiadótól: 1113 Budapest, Bocskai u. 35. Tel./fax: 466-9392, e-mail: kalvin.kiado@kalvinkiado.hu

15% engedménnyel rendelheti meg kiadványainkat a honlapunkon: **www.kalvinkiado.hu**

THEOLOGIAI SZEMLE

A MAGYARORSZÁGI EGYHÁZAK ÖKUMENIKUS TANÁCSÁNAK FOLYÓIRATA

ALAPÍTVA 1925

A TARTALOMBÓL

Teodiceai útkeresések

* * *

Ki énekelje a cantionalét?

* * *

Bibliai héber–magyar szótár

ÚJ FOLYAM (LXVI)

2023

2

THEOLOGIAI SZEMLE

2023. 2. szám

Felelős kiadó:
Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa

Szerkesztőség:
Ökumenikus Tanács Irodája
1117 Budapest,
Magyar tudósok körútja 3.
Telefon: 371-2690
Fax: 371-2691

Kiadóhivatal: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója
1113 Budapest, Bocskai út 35.
Telefon: 386-8267, 386-8277

Index: 26 842
ISSN 0133 7599

Főszerkesztő:
Dr. Bóna Zoltán

Szerkesztőségi bizottság
elnöke: Dr. Korányi András
tagjai: Dr. Balla Ibolya
Cartoletti Norbert
Dr. Csepregi András
Dr. Csűrös András
Dr. Fekete Károly
Háló Gyula
Magyar Péter Marius
Dr. Ötvös Csaba József
Szuhánszky T. Gábor
Dr. T. Németh László

Olvasószerkesztő:
Jakab László Tibor

Nyomás és kötés: DELACH 2016 Kft.
Felelős vezető: Géczi László

Nyomdai előkészítés:
TIBUKTU Kiadó

Előfizethető a kiadóhivatalban, postautalványon, vagy átutalással a Református Kálvin Kiadó 11711034–20856731 számlájára.

Előfizetési díj egy évre: 6300 Ft
Egyes szám ára: 1575 Ft

Előfizetési díja nyugati terjesztésben befizethető a fenti forintszámlára.

Megjelenik negyedévenként

A főszerkesztő jegyzete

Az aktualitás iránti elkötelezettség

diktálja, hogy ismét reflektáljak a pápalátogatásra, méghozzá azzal az egyetlen gondolattal, hogy összességében, általánosságában és fővonalában azért volt össztársadalmilag pozitív a fogadtatása, mert inkább volt *katolikus*, mint *római*. A 21. század észak-nyugati világának kritikus kérdéseire mondhatni, hogy olyan biblikus válaszokat adott, amelyek jó érzéssel rezonáltak a jó szándékú emberekben. És most elsősorban nem a politikai elitre, hanem a zsidó-keresztyén gyökerű, de a szekularizáció szelétől erősen megérintett tömegekre gondolok. Mindezt pedig úgy értékelem, mint az ökumenikus haladásnak egy megújuló jelenségét, amelyben a régi és egyszerű vágy teljesül: Nem azt nézzük, ami elválaszt, hanem azt, ami összeköt. Ezzel lett Ferenc pápa idei látogatása a felekezeti és politikai partikularitás felhangjain messze túlmutatóan – szerintem – össznemzeti, figyelemre méltó, sőt ígéretes eseménnyé. Soli Deo Gloria!

Hasonlóan említésre méltó eseménynek gondolom a CPAC – Konzervatív Politikai Akció Konferenciát, amely másodszor került megrendezésre Budapesten. Természetesen a progresszív-liberális ideológia szerint az egész esemény, benne minden szó, politikailag inkorrektnek minősül. Ezen nem csodálkozhatunk és fordítva is igaz. Ami miatt megemlítem ezt a rendezvényt az az, hogy az előadásokban általában azt a tipikusan kálvinista teologumenont véltem fölfedezni, amely az állam és az egyház radikális szétválasztása mellett nem csak az egyház és társadalom szétválaszthatatlanságáról szólt, hanem az Isten és a politika – a város és a közösség élete – szétválaszthatatlanságáról. Ez tipikusan az Isten abszolút szuverenitásának kálvinista hangsúlyozása, amely egész egyszerűen nem szabadítja föl a közéleti embert – akár hisz, akár nem – az Isten előtti felelősség alól. Még egyszerűbben: a püspök vagy a lelkipásztor nincs közelebb az Istenhez, mint a miniszter vagy a polgármester. Egyforma a távolságuk, mert az Isten és az ember közötti távolságot nem az ember, hanem az Isten határozza meg.

Sok szó esett e két napban a világ száz bajáról, vélt vagy vágyott megoldásokról. Számomra azonban mindezekkel együtt megerősödött a klasszikus apostoli és politikusi hitvallás: „Ha Isten velünk, ki lehet ellenünk?” (Róm 8,31)

Bóna Zoltán

A Theologiai Szemle egyes számainak megjelenési ideje:
1. szám március 15. • 2. szám június 15. • 3. szám szeptember 15. • 4. szám december 15.

KÉZIRAT LEADÁSÁNAK IDEJE: 2023. 05. 01.

A szerkesztőség közleménye

Kérjük kedves munkatársainkat, hogy szövegszerkesztővel készült írásaikat E-mailben Microsoft Word dokumentumban küldjék el szerkesztőségünkbe. A dokumentum mérete A/4-es álló formátum, 2,5 cm-es margóviszonyokkal. A kenyérszöveg 12 pontos Times New Roman betűtípusból legyen szedve, szimpla sorközzel, ezzel is megkönnyítve az előzetes terjedelemszámítást. Ha a dokumentum tartalmaz görög vagy héber írást is, úgy csatolják ezeket a betűtípus file-okat is az anyaghoz, ennek hiányában nem garantált az írás pontos megjelenítése.

E-mail-címünk: **theolszemle@meot.hu**. Internet: **http://meot.hu/index.php/thszemle-m/thszakt-m**

Az írás közlése nem jelenti azt, hogy a szerkesztőség a szerzővel mindenben egyetért. A cikkek tartalmáért minden szerző maga vállalja a felelősséget. Dokumentumok megőrzését, visszaküldését nem tudjuk vállalni.

SZÓLJ, URAM!

A Szentlélek temploma

„Tudjátok-é, hogy ti Isten temploma vagytok,
és az Isten Lelke lakozik bennetek?” 1Kor 3,16

Pünkösd a Szentlélek ünnepe. A Szentléleké és az általa létrehívott egyházé. Az apostolok cselekedetei által leírt történet a keresztyén egyházban a Szentlélekről való gondolkodás alapigéje. Lukács, mint Az apostolok cselekedetei írója, nem egy nagy egyháztörténeti művet kívánt hátra hagyni, hanem a Jézus által hirdetett Isten országa az apostolok által való hirdetésének a lenyomatát tette közzé. Több kutató is vallja, hogy a könyv elnevezése kissé félrevezető. Itt ugyanis nem az apostolok cselekedetei vannak a középpontban, hanem arról az Úrról szól, aki az emberi létforma fölött – a mennyben – van és a Szentlélek által cselekszik a földön. Péter apostol pünkösdi igehirdetése a Szentlélek jelenlétét úgy jelzi, hogy az utolsó idők valóságát hirdeti. Az első keresztyén közösségek a Lelket az új időnek jeleként tartották számon. A nyelveken való szólás és a prófétai igehirdetés része volt az istentiszteletnek. Kivülállók nem csupán a pünkösdi események során, hanem a későbbiekben is úgy gondolták, hogy a keresztyének *„édes bortól részegedtek meg”* (ApCsel 2,13). Itt kell megjegyeznünk azt, hogy a nyelveken szólás alatt mást ért Lukács, és mást Pál: Miközben az apostol az „angyalok nyelvének” tartja a glosszoláliát, addig Lukács a Földközi-tenger körül beszélt idegen de érthető nyelvekként ír róla.

Lukács szerint a keresztség és a Szentlélek összetartozó valóságok. Péter pünkösdi igehirdetéséből nyilvánvaló, hogy a bűnvallás, a bűnök megbocsátása és a Szentlélek vétele szorosan összetartoznak. Nehéz helyzetben vagyunk, amikor ezekkel a bibliai alapigazságokkal szembesülünk. A Szentlélek szerinti cselekvés mindig nagy kihívást jelent az keresztyén egyén vagy közösség számára. Sokszor azt tapasztalhatjuk ugyanis, mintha a mi vallásosságunkban a megszokás már nagyobb szerepet kap(na), mint a Szentlélek megújító ereje. Ezen bizonytalanság azonban nagyon régi eredetű, hiszen már az első keresztyének életében is különféle látásmódokkal találkozunk: a zsidó-keresztyének által meghatározott közösségekben a Szentlélek elsősorban a jövőnek az ereje volt, míg a hellenista-keresztyének esetében a felső világ erejeként hatott. Az előbbiek elsősoron erőhatásnak tekintették a Lelket, az utóbbiak egyféle szubsztanciát láttak benne.

Pál apostol szerint a Szentlélek munkáját nem elsősoron a csodás külsőségekben kell látni, hanem a keresztyén lét egészében – mint hitben való életet. Mindezt úgy vallja, hogy maga is látomást látott, nyelveken beszélt, csodát vitt véghez. Pál a Szentlelket Jézus történeti megjelenésével kapcsolja egybe és szigorúan krisztológiailag definiálja. Teszi mindezt úgy, hogy nem pusztán etikai szempontokat vesz figyelembe, viszont nem is a „mindent szabad” lelkületet helyezi előtérbe.

A test mint a „Szentlélek temploma” Pál esetében egy hangsúlyos megfogalmazás. Látnunk kell azt a hátteret, hogy az első korintusi levélben a gyülekezetben élő pneumatikusokkal vitatkozik. A hellénista felfogás a testet lebecsülte, szinte jelentéktelennek tekintette. A testi engedelmesség alól felmentették magukat. A jövőbeni testi feltámadásban pedig nem hittek. Pál apostol velük szemben azt fogalmazza meg, hogy a test nem egy „börtön”, hanem egy „templom”. Azonban ez a templom csupán a „halandó test”, melynek helyreállítása mellett a „lelki test” is részt vesz Isten dicsőségében. A test feltámasztásáról a jelenleg is az emberben munkálkodó Szentlélek kezeskedik.

Isten Lelke ott van az emberben. Itt nem csupán egy Isten általi adománnyal találkozunk, hanem a Szentlélekben ő adja magát. Krisztus maga lesz „megelevenítő Lélekké”. Minden korra jellemző, hogy itt a földi körülmények között az embert sok hatás éri: különböző ideológiák és eszmék veszik örül. Korunkról egyértelműen kijelenthető, hogy gyorsan változó világban élünk, tudatot formáló erők sokasága gyakorol hatást az emberi életekre nézve. Isten Lelke azonban az embert minden időben abba az irányba vezette és vezeti, hogy a Megfeszített Jézust fogadja el Urának.

Napjaink egyik nagyon fontos kihívása, hogy újragondoljuk a bibliai üzenetet, és saját életünkre értelmezzük azt. Sok tekintetben az egyházakban tapasztalható intézményesedés bizonyos tekintetben mintha kioltaná a Lelket. Másik oldalon mindig meg kell mérnünk, hogy milyen Lélek van bennünk.

A mai ember a keresztyén gyökerekkel rendelkező társadalmakban is nagyon messze került a bibliai test-Szentlélek viszonylattól: mondjuk ki, hogy inkább a test felé fordul. Ezzel szemben keresztyéni feladatunk, hogy a Szentlélek általi megértésben a bűnből való megszabadítást véghezvivő Krisztust kellene hangsúlyoznunk. A kereszt viszont – valljuk be őszintén – nem szép. A francia alpokban van egy 20. század első felében épült templom (Plateau d‘Assy). Sok más jeles alkotó mellett egy Germaine Richier által alkotott feszület is látható itt. A nagy vitát kiváltó alkotás valamit mindenképpen megragad a keresztyén hit üzenetéből: a kereszten függő Megváltó tulajdonképpen egy torz, sok tekintetben alaktalan test, aki az alkotás egy részében egyben van a kereszttel magával. Aki rátekint erre a feszületre, nem szépet lát. Mint ahogyan a bűn sem szép. Isten Krisztusban áldozat által hozta el a szabadulást. Ennek a felismerése pedig a Szentlélek ajándéka.

Géresi Róbert

TANÍTS MINKET, URUNK!*

Jákób története, Genezis 28,10–22

Hol a teológia az értelmezésekben?

Ebben a tanulmányban Jákób álmának elbeszéléséhez (Gen 28,10–22) írt nyolc kommentárt elemzek abból a szempontból, hogy milyen teológiai üzenetet fogalmaznak meg a történet alapján, és hogyan jutnak az adott eredményre. Három történet után három teológiai kommentárt fogok vizsgálni, majd egy-egy irodalmi és lélektani megközelítést, mielőtt összegezném az eredményt.

This study analyses eight commentaries on the story of Jacob's dream (Gen 28,10–22) from the perspective of what theological message they find in the story and how they "extract" that message. After three historical approaches I shall study three theological ones, then, a literary and a psychological approach as well. Finally, I shall summarise what I have found.

1. Bevezetés

Ez a tanulmány Jákób álmának elbeszéléséhez írt nyolc kommentárt fog elemezni abból a szempontból, hogy milyen teológiai üzenetet fogalmaznak meg a történet alapján, és hogyan jutnak az adott eredményre. Az elmúlt 150 évből válogattam kommentárokat. Történeti és teológiai megközelítésekre osztottam őket az átfedések lehetséges vádjának dacára. A végén egy irodalmi és egy lélektani megközelítést is ismertetek. Minden kommentárt amolyan esettanulmányként értékelni fogok, mielőtt összegzem az elemzést.

2. Történeti megközelítések
Hermann Gunkel, 1901.

Értelmezés

A történet forrásai az elohista (11–12) és jahvista (13–15). Jákób véletlenül találja a helyet, véletlenül választja éjszakai szálláshelyként, véletlenül választ egy követ párnául. De véletlen tetteivel a későbbi bételi szentélyt „alapítja meg" – Jákób véletlenül találkozik a szenttel.

Az E-forrás szerint „Isten elküldi követeit égi otthonából a menny kapuján át a földre; hogy az égből a földre, majd ismét visszatérhessenek; ezek a lények létrát használnak; ez Bételben áll. – Ez az égi létra ősi keleti elképzelés…" (288–89). A látomás mondanivalója, hogy a hely szent. A hely már szent volt, és a létra az emberek tudta nélkül is ott állt már.

A J-forrás nem tud létráról és angyalokról, csak Jahve megjelenéséről. Jahve ígéretet tesz Jákóbnak a földről. A látomás félelmet ébreszt: Jákób nem tudta, hogy Jahve lakik ott. Ez a hely hasonlóan minden istenihez félelmetes. A „Bétel" név kettős jelentésű: „Isten vagy istenek háza". „Az Isten vagy istenek mennyei lakásáról való elképzelés itt tehát ősi mondában jut kifejeződésre" (290).

Gunkel ezután ismerteti a vallástörténeti párhuzamokat. Közel-keleti, görög, római szent köveket isteniként tiszteltek. A mennyei létra szintén ismert közel-keleti vallási motívum. Jákób fogadalma naiv, amikor a beígért ajándékkal az istenséget manipulálni akarja.

A 22. vers a „Bétel" név második etimológiája: eszerint Jákób nem templomot akar alapítani, sem emlékkövet állítani, hanem a szent követ Isten székhelyeként akarja tisztelni. Vallástörténetileg Bételben állt egy szent kő, mely Isten házaként élt a köztudatban. Bétel a földön van, az istenség a mennyben, de a kettőt létra köti össze. Ám a kettő közti kapcsolat már az idők hajnalán, a többistenhit korában meglazult (E). Később a mitológiai (mennyek kapuja és létra) és a többistenhit (istenek, angyalok) eltűnt, és helyükre Jahve lépett. Ha az istenséggel akart az ember találkozni, aki meghallgatta imáit, a történet azt tanácsolja, hogy menjen a világ köldökébe, Bételbe.

Értékelés

Gunkelt a vallástörténeti iskola és a formatörténet úttörőjeként tartjuk számon. Míg az előbbi a különböző vallások hasonlóságait, az utóbbi az irodalmi műfajok jellegzetességeit és *Sitz im Leben*-jét tanulmányozza. Mindkét érdeklődés megfigyelhető Gunkel értelmezésében. Ám nem kell vallástörténésznek lennünk annak felismeréséhez, hogy az ég és föld kapcsolata minden vallásnak központi kérdése; a Genezis 28-ban ez a bételi szentélyhez kötődő legendában fogalmazódott meg, amely viszont Gunkel szerint az izráeli egyistenhit hatására jelentős teológiai változáson ment keresztül.

1901-es Genezis-kommentárjában Gunkel az eredetmondát (etiológiát) tekintette számos történet eredeti hátterének, ám a későbbi kiadásokban óvatosabb lett. Kétségtelennek tűnik a történet etiológiai szándéka, de vajon csak ennyi lenne a történet célja?

* Ebben a rovatban csak lektorált tanulmányok jelennek meg.

Gunkelt korában egyedülálló módon érdekelte a történet esztétikai hatása is (ma talán retorikai hatásról beszélnénk). Ezt szemlélteti, ahogy Gunkel a véletlent nem isteni gondviselésként értelmezi, bár a későbbi szentély alapítása magyarázható így. A történetben a véletlen ilyen értelmezése eredeti gondolat, ám a motívum korántsem hangsúlyos.

Noha a Wellhausen-elmélet, azon belül az E, majd a J léte különösen Európában az utóbbi évtizedekben megingott, elképzelhető, hogy a Gen 20,10–22 két külön forrásból állt össze. De mit akart mondani a szerző/szerkesztő a kettő forrás egyesítésével? Ez döntő kérdés, de Gunkel számára a történet eredete és a források mondanivalója a fontos, nem a végső, kanonikus szövegé.

Ezzel kapcsolatos, hogy Gunkel számára a diakronikus szempont (hogyan jött létre a történet?) szinte kizárólagos Az E-forrás angyalainak helyét pl. a J-forrásban Jahve foglalta el. A két forrás egyesítése azok hangsúlyait, a hely szentségét és a Jahve által mondott szavakat könnyen egyesítette. Magát a végeredményt viszont Gunkel egyetlen rövid mondatban szögezi le, míg a két forrást jóval részletesebben taglalja.

A vallástörténeti párhuzamokra való hivatkozás Gunkel esetében felveti a kérdést: Miben egyedi a Jákóbtörténet, ahogy azt a Genezis előadja? Ha a bibliai történet ugyanazt mondja, mint a vallástörténeti párhuzamok, miért kapott helyet a Bibliában? S ha a történet tanulsága csupán annyi, hogy ha Istennel találkozni akarunk, menjünk Bételbe, az elég sovány.

Gunkel az áldozat jellegzetes 19. századi protestáns liberális értelmezését nyújtja, amikor azt az istenség manipulálására használt vallási elemként értelmezi (von Rad is bírálja ezt).

Gerhard von Rad, 1952, 1967[5]

Értelmezés

A történet etiológia: magyarázza, hogyan lett Bétel istentiszteleti hellyé, ill. milyen kapcsolatban áll egymással a bételi kő és a későbbi szentély. Az elbeszélés témája Isten önkijelentése és Jákób elhívása. Jól illeszkedik az előzményekhez, de a jahvista és elohista szerkesztés az istennevek és a fogadalom szerepe révén jól felismerhető. Bétel eredetileg nemcsak helységnév, hanem istennév is volt, ám a történetben még puszta hely.

Az álom eredetileg két külön éjszakai látomás (J és E) összedolgozása: az első az égi létrát, a második az isteni megjelenést tartalmazta. A 17. vers utal az „ég kapujá”-ra, mely a föld/ember és az ég/isten közti keskeny hely, ahol kapcsolat teremtődik a korabeli világkép szerint a két világ között. Az angyalok isteni küldetést hajtanak végre, vagy a földet felügyelik. Amin közlekednek, nem létra, hanem lépcső/rámpa, mint amilyen a ziguratokon volt, melyek az eget és földet kötötték össze.[1]

Az elohista változat a 12. verssel ér véget, utána a jahvista teofánia következik, melynek lényege a föld és utódok ígérete. Ez többé-kevésbé egyezik az Ábrahámnak adott ígérettel, ám itt konkrétabb. A 15. vers világossá teszi, hogy bár az Ószövetségben Jahve az egész világon tevékeny, csak Izráelnek az Istene; a történet nem tud más istenekről. A 16–17. versahez von Rad megjegyzi: „Az éjszakai élmény Jákób számára sokkal több volt, mint belső vigasz. Valami történt; Isten kijelentette magát, s ennek a térben és dologiban kellett megjelennie. Ennek megfelelően a két mondat, amellyel a felébredt Jákób az észlelésre válaszol, sokkal több, mint puszta lelki élmény visszhangja” (248). Jákób vallomása az objektív tény realista megállapítása, azaz egy földrajzi hely helyes értelmezése. Isten itt van: „E megdöbbentő felismerés közvetlen hatása a kegyes borzongás érzete” (248).

Isten felé nyújtott kezét és üdvtettét Jákób háromszoros fogadalommal ragadja meg, és köti magát hozzá (18–22). Az első fogadalom („akkor Jahve lesz az Istenem”; 21) tartalmazza az első Jahve-megjelenést és Jákób elhívását; a második Jákóbot tekinti a későbbi szentély alapítójának; a harmadik pedig a tized kezdeményezőjének.

Értékelés

Von Rad szintén a két forrás külön történeteit értelmezi. Nem mindenben sikerül elszakadnia Gunkel értelmezésétől. Ami Gunkelhez képest új nála, az Isten önkijelentésének és Jákóbra gyakorolt hatásának teológiai értelmezése. Már az elején megállapítja a történet e kettős témáját. Jákób felismerése, amely „a kegyes borzongás érzeté”-vel tölti el, óhatatlanul felidézi Rudolf Otto vallás-megközelítését, miszerint Isten félelmetes titokként, ám egyúttal megragadó rejtélyként jelenti ki magát. Von Rad teológiai értelmezése annak ellenére vallás-fenomenológiai színezetet kap, hogy leszögezi, Jákób élménye nem pusztán lelki természetű. Hogy miben több, kidolgozatlan marad.

Jákób vallomása értelmezés, értelmezi a látomás helyszínét. Von Radnál itt megjelenik ószövetségi teológiájának egyik fő gondolata: nem a történelmi események a meghatározóak az Ószövetség teológiájában, hanem ahogy azokról Izráel tanúskodik.

Ephraim A. Speiser, 1964

Értelmezés

Jákób útját biztonsági okok magyarázzák. Az ősatyatörténetekben, különösen J-ben az egyén szabad személy, de csak látszólag. Része egy olyan rendszernek, melyet nem tud irányítani, és amelyben a végzet öntudatlan eszközeként működik. Jákób biztonsága és jövője most fontos, ezek a bibliai történet folytonosságához járulnak hozzá. Jákób számára elérkezett a pillanat, hogy az igazság mélyére pillantson.

Isten álomban jelenik meg (12), ami E sajátossága; J-ben Jahve közvetlenül beszél Jákóbhoz (13). Jákób két felkiáltása (16–17) felesleges lenne ugyanazon szerzőtől, de két forrástól természetes. A részleteikben különböző

E- és J-forrást a szerkesztő ügyesen szőtte össze. Ennek következménye történetünkben Bétel megkülönböztetett jelentősége.

Fontos motívum a lépcső, mely a földön áll, ám teteje az eget veri. A leírás a mezopotámiai zigguratot juttatja az ember eszébe, különösen a 17. vers fényében: „Nem más ez, mint Isten háza és a menny kapuja." A ziggurat teteje kínált lakást az istenségnek, aki az emberrel időről-időre kapcsolatot létesített. A ziggurat az égbe törő emberi próbálkozást jelképezi.

A teofániában Jákób megértette, ez az istenség lakása. Ezért a régi „Lúz" „Bétel"-re változik. Valójában Bétel régi szentély volt, mely 622-ig megőrizte befolyását, ekkor Jósiás lerombolta (2Kir 23,15). Az etiológia meghatározza Jákób spirituális élményének helyét, de nem írja le jelentőségét.

Értékelés

Speiser is hangsúlyozza a forrásokat, ám a J-forrás más jellegzetességét emeli ki, mint Gunkel, ti. az egzisztenciális bizonytalanságot, a látszólagos személyi szabadságot, ami olvasatában jóval korlátozottabb, mint ahogy Jákób gondolta.

A történetben valóban Jákób spirituális élményéről olvashatunk, ám az ószövetségi történetek Auerbach örökérvényű megfigyelése szerint szövevényesek, a történet jelentőségét, jelentését az olvasónak kell kihámoznia. A régész-asszíriológus Speiser viszont nem vesződik hámozgatással, megmarad a leíró kommentárnál.

Amit azonban értelmez, az a látomás lépcsője, helyesebben amire az felvezetett, a ziggurat. Szentélyként ez az emberi vallási próbálkozás szánalmasságára mutat rá. Ez Barth óta bevett vallásbírálat. A kérdés csupán, hogyan kapcsolódik e vallásbírálat történetünkhöz. Más szóval, ha az elbeszélő ezt akarta mondani, elég körmönfontan fogalmazta meg, egy látomással és fogadalommal keretezve azt. Továbbá, ha itt csak vallásbírálattal van dolgunk, miért lépcsőt látott Jákób, miért nem pl. kánaáni szentélyt? Érdekes, hogy Speiser asszíriológusként nem mérlegeli a babiloni fogságot a történet lehetséges hátttereként.

3. Teológiai megközelítések

Carl Friedrich Keil, 1878

Értelmezés

Beérsebából Hárán felé tartva Jákób egyik este egy helyre „bukkan", ahol az éjszakát tölti. A héber kifejezés a helyválasztás esetleges, ám Istentől rendelt voltát emeli ki. Itt Jákób álmot lát, és álmában a „létra látható jelképe volt a mennyei Isten és földi népe közti valóságos és töretlen szövetségnek. A létrán közlekedő angyalok viszik Istenhez az emberek szükségeit, és viszik le Isten segítségét és védelmét az embereknek" (281). Jákób ismerte a mindenütt jelen levő Istent, de hogy Isten leereszkedő kegyelmében közel lehet hozzá itt, távol az atyai háztól és az istentiszteleti helyektől, új neki.

Isten önkijelentése megpecsételi apja elbocsátó áldását és a tényt: Isten külföldön is védelmezni fogja, de az ígéret földje a szent föld, melyen atyái Istene kegyelmi szövetségét meg fogja alapítani. A „félelmetes hely" (17) a szent Isten közelségére utal, mely megrémíti a nem szent embert, és a bűn tudata halálfélelemmé növekszik.

Értékelés

Keil Mózestől származó egységes történetként olvassa az egész könyvet, így szakaszunkat is, nem utal forrásokra. Keveset vesződik az általa egyébként oly kedvelt nyelvészeti párhuzamokkal, szinte rögtön a motívumok és a történet értelmezésére tér. Egyértelmű, hogy a létra az ég és föld kapcsolatát jelképezi, nem Keil az egyetlen, aki a motívumot ilyen metaforaként értelmezi. Hogy itt a mindenütt jelen levő Isten közelségéről és leereszkedő kegyelméről lenne szó, némi keresztyén műveltséget és képzelőerőt igényel, valamint azt, hogy az álom több „kellékét" (angyalok, lépcső) mellékesnek tartsuk. Hasonló mondható el Jákób félelméről is: hogy azt bűntudat vagy pl. a puszta élmény váltotta-e ki, az olvasóra van bízva.

Keil túl hamar és a történet elemzése nélkül, hitvallási-kegyességi meggyőződésének engedve vág bele az értelmezésbe. Mintha kifinomult és következetes írásmagyarázati módszertan nélkül dolgozna, a szövegtől és írásmagyarázati elemzéstől független teológiai eredményre jut. Amit John Goldingay az allegorizálásról kritikaként megállapít, *mutatis mutandis* Keil megközelítésére is áll. Goldingay szerint a fő veszély, hogy az allegória elfedi szemünk elől a Szentírás mondanivalóját (115). Emellett az allegorizálás úgy értelmezheti újra a szöveget, hogy az olyat mondjon, ami megfelel a magyarázó meggyőződésének, hogy mi is számít keresztyénnek és biblikusnak; továbbá meggátolhatja, hogy a szöveg olyat mondjon, ami e meggyőződéssel ellentétes. Az allegorikus értelmezés hibája nem az, hogy ne lenne nyitott újat tanulni a szövegből, hanem hogy csak a saját előfeltevései szerint képes erre. (149)

Általában egyetérthetünk Keillal, hogy Isten mindenütt jelen van, hogy félelmetes megjelenése bűntudatot kelt(het). De mindez nem a szövegből, hanem az értelmező teológiai meggyőződéséből következik.

Walter Brueggemann, 1982

Értelmezés

Jákób álmában fontos, amit lát, és amit hall. Az előző lenyűgöz, de a második szorul magyarázatra, és ez vezet változáshoz. Továbbá, Jahve elkötelezi magát ígéretei mellett.

A látomás:

1. Az álom: Jákób ébrenléti világát a félelem, fenyegetés, magány és rendezetlen bűnök töltik ki. Az álom Jákób számára új lehetőséget nyit meg. Célja nem a szégyenletes múlt felidézése, hanem az Istennel való alternatív jövő bemutatása. Az evangélium akkor éri el Jákóbot, amikor nem tud védekezni ellene: álmában.

2. Az új az, hogy van kapcsolat ég és föld közt. Az angyalok nem „létrán”, hanem „rámpán” közlekednek (ziggurat), mely a birodalmi vallásra utal. Ám az álombeli rámpa az evangélium látható eszköze. A föld nincs magára utalva, az ég nem istenek távoli, független országa. Az ég és föld kapcsolatban van. A föld számíthat az ég segítségére. Ez most az isteni ígéret, a látomás tartalma, mely szétzúzza Jákób valósnak vélt világát. Ő azt gondolta, egyedül van úton, célja a túlélés; az isteni valóság mellékesnek tűnt. A látomás megerősíti: a föld a lehetőségek helye, mivel Isten fenntartja, segíti.
3. Az angyalok Isten hírnökei: Isten megígért uralma elkezdődött. A félelem és fenyegetettség uralma véget ért. Isten oda érkezik, ahol nem várják. Isten érkezése megváltoztatja az emberi valóságot. De mindez csak a beszédet készíti elő.

A beszéd: Jahve beszél, nem angyal, és ez ígéret. Jákób menekülve ért ide, ígéret nélkül. Reggel egy megváltozott Jákób indul útnak. Egyedül az változtatta meg, ami változást hozhat: Isten szava, mely alternatívát teremt a jövőben.

1. Az ígéret a történet és minden ősatya-történet lényege (föld, utódok, áldás; 13–14).
2. A 15. vers ígérete túllép az ősatyáknak adott ígéreteken: Isten tekintettel van Jákób fenyegetettségére: a) „veled vagyok” (Isten jelenléte); b) „megőrizlek” (Isten gondoskodik); c) „visszahozlak” (Isten véget vet a száműzetésnek) – ez az örömhír.

Az Istenben bízó, neki válaszoló ember:

> Az ígéret álomban érkezik, ám a választ ébren adja Jákób (16–22. vers). Jákób az Istenben bízó ember. Meggyőzőbbnek találja az álom világát, mint a félelem és bűn régi világát. Felébredve elhatározza, hogy az álom új valóságát fogadja el. Elfogadja a tényt, hogy Isten országa itt van. Kész megtérni és hinni. Megtér és itt és most úgy dönt, hogy félelmei régi előfeltevéseit feladja a biztonság új valóságáért. Jákób megérti, hogy elhagyatott helyen kapott, védelem nélküli álma Isten félelmetes hatalmának a bejárata volt (17. vers). Ez az az időpont és hely, amikor Isten szuverén jósága magához ragadta az élete feletti kezdeményezést. (246)

Jákób válasza (16–22) egységet képez, de két részből áll:

1. A találkozás helye. A névtelen hely meghatározó hellyé válik. Ezt a szentély alapítása jelzi. Teofániák gyakran végződnek szentély alapításával. Bétel meghatározó a Jákób-hagyományban, és Jeruzsálem után a legfontosabb város Izráelben.
2. Az ígéret. Jákób megismétli ezeket (20–21), s ez egyezik azzal, ahogy Isten a 15. versben kijelentette. Ezek a 23. zsoltárra emlékeztetnek. Végül Brueggemann szülői hagyományára, a német pietizmusra, annak konfirmációi fogadalmára utal.

Értékelés

Brueggemannt kizárólag a történetnek, ill. a történet témáinak és motívumainak teológiai jelentősége érdekli. Ezt már a kommentár jellege is megszabja, az Interpretation-sorozat ui. a tanítást és igehirdetést hivatott segíteni. A történetet Brueggemann úgy értelmezi, hogy Isten megjelenésével és Jákób engedelmességével Isten uralma megkezdődött Jákób életében. Bár Isten uralmának/országának fogalma az Ószövetségben gyökerezik, inkább az újszövetségi használatból ismerjük. Kérdéses, mennyire szerencsés Jákób történetére alkalmazni.

Brueggemann számára a látható és a hallható egyaránt fontos, nemcsak – jó protestáns felfogás szerint – a hallható, Isten szava, még ha ez utóbbi vezet is változáshoz. Brueggemann tudatában van Isten kétféle önkijelentésének, a látomásnak és az isteni ígéretnek. E kettőre azonban a forrásokra való hivatkozás nélkül utal.[2] A látomással kapcsolatban vizsgálja, 1) milyen változást hoz Jákób életében az álom; 2) a rámpa eget és földet összekötő szerepét; 3) az angyalok hírnökszerepének teológiai jelentőségét.

Isten beszéde hoz újat, változást. Brueggemann utal David Clines úttörő tanulmányára (*The Theme of the Pentateuch*), mely szerint a Pentateukosz témája az Ábrahámnak adott föld-utódok-áldás ígéretnek a beteljesedése, ill. részbeni be nem teljesedése. De Isten ígérete nemcsak közösségi jelentőségű, hanem Jákóbot személyes fenyegetettségében szólítja meg.

Brueggemann magyarázata olykor nemcsak szellemes meglátásokat tartalmaz, hanem mély emberismeretről is tanúskodik. Isten ígérete Jákóbot álmában éri, amikor nem védekezhet ellene, nem manipulálhat. Brueggemann számol Jákób lélektani állapotával és indítékaival. Ugyanakkor nem pszichologizál, hanem az álomnak a cselekményben és Jákób személyiség-fejlődésében játszott szerepét fejtegeti.

Brueggemann magyarázatában Jákób felelete is hangsúlyos, nemcsak Isten szava. Jákób hitben, engedelmesen válaszol a megszólító isteni szóra. Az isteni szót az emberi engedelmességnek kell követnie. Csak ez hoz változást. Brueggemann szerint az isteni kezdeményező szó és az emberi engedelmes válasz a történet – és az egész Ószövetség teológiájának – két sarokpontja.

Victor P. Hamilton, 1995

Értelmezés

Hamilton szerint a 2. és 5. verssel ellentétben a 10. vers rövid: nem szükséges ismét bemutatni a háráni rokonságot. Jákób hosszú útjából egyetlen estét tart érdemesnek megemlíteni az elbeszélő. Nem az a fontos, akikkel Háránban fog találkozni, hanem akivel éjjel. Az „Elért egy helyre” (11) kifejezés a héberben pusztán „a helyre” (határozott névelővel). Jákób Beérseba és Hárán közt névtelen helyen, *a* helyen, a szent helyen tölti az éjszakát

„Egy lépcső állt a földön, amelynek teteje az égig ért, és Isten angyalai jártak azon fel és le. Odafönt pedig az

ÚR állt” (12). A héberben mind az 5 ige participium, amit Hamilton úgy értelmez, hogy az elbeszélés a múlt felől a jelen felé fordul (a héber folyamatos melléknévi igenév gyakran a jelen történését írja le).

A 11. versben Isten nem megfeddi Jákóbot, hanem feltétel nélküli ígéretet tesz, ahogy Ábrahámot és Izsákot sem feddte meg bűnük után. Viszont az őstörténetben Ádám-Éva, Káin, Nóé kortársai, a toronyépítők feddést kaptak. Isten bemutatkozik: ő az első és második nemzedék, Ábrahám és Izsák Istene. Az implicit kérdés, hogy lehet-e a harmadiké, Jákóbé is. „Izsák Istene”-ként nevezi meg magát, s ebben lehet burkolt feddés, miután Izsákot csapta be Jákób. Azt ígéri, hogy „általad nyer áldást, meg utódod által a föld minden nemzetsége” (14). Eddig Jákób szerezte meg az áldást – most ő áldás közvetítője lesz, méghozzá az egész föld számára (*háádámá*, nem pedig *háárec*). Ez egyetemes áldás lesz. Amikor Ábrahámnak ígért hasonlót Isten (12,3), ő házas, de gyermektelen volt – Jákób gyermektelen, de még nem házas.

Amíg a 13–14. versben Jákób és utódai voltak az ígéret tárgyai, a 15. versben csak Jákób, és Isten az alany, méghozzá hatszor: „Mert én veled vagyok, megőrizlek téged, akárhova mégy, és visszahozlak erre a földre. Bizony, nem hagylak el, amíg nem teljesítem, amit megígértem neked.” Ahogy Isten beszélt Jákób utódairól, még mielőtt megházasodna, úgy megígéri, visszahozza Kánaánba, mielőtt elhagyná a földet: „… nem hagylak el, amíg nem teljesítem” (15). Ez nem azt jelenti, hogy Isten el fogja hagyni, ha már nem tudja használni Jákóbot. Isten csak a 49,33-ban „hagyja el” Jákóbot, amikor az az utolsót lélegzi.

Jákób épp annyira meglepett (16), mint amennyire apja volt, amikor rájött, nem Ézsaut áldotta meg (27,33). Izsák mondhatta volna: „Bizonyára Jákób volt ezen a helyen, és én nem tudtam!” Jákób akkor a meglepetés forrása volt, most tárgya. Mintha nem tudná elképzelni, hogy Isten máshol is jelen lehet. Biztosan jelen van Beérsebában és más szent helyeken, de névtelen/ismeretlen helyeken…? Megbocsáthatatlan, ha Isten jelenlétével nem számolunk.

„Milyen félelmetes ez a hely!” (17): Jákób életét átjárja a félelem; fél Istentől (28,17), bátyjától (32,7.11), Lábántól (31,31). A Genezisben többen félnek: Ádám (3,10), Ábrahám (15,1), Sára (18,15), Lót (19,30), Abimelek szolgái (20,8), Hágár (21,17), Izsák (26,7). Ábrahám és Izsák nyugodtan fogadták a teofániákat (kivétel talán a 15,12). A 3,10-ben Ádám félt, ez a legközelebbi párhuzam. Ám Isten egyik esetben sem fedd.

Reggel Jákób felállítja a követ oszlopként (18; *maccébá*; ld. 35,14). A szó istentiszteleti tárgyra utal, mely a kánaáni vallással állt kapcsolatban. Az Ex 23,24; 34,13; Dt 7,5; 12,3; 16,22; 1Kir 14,23; 2Kir 17,10 ellenzi. Az ok talán az, hogy a puszta kő idővel bálvánnyá vált. Érdekes, hogy Jákób oszlopot állít, nem oltárt. Az „oszlop” szó gyöke ugyanaz, mint az „állt” szóé (lépcső, 12; Jahve, 13). Az oszlop talán a lépcsőt jelképezte, amit megerősít a párhuzam, hogy a lépcső „teteje [héber: ’feje’] az égig ért” (12), és Jákób „olajat öntött a tetejére [’fejére’]” az oszlopnak.

Csak a 19. versben értesülünk a hely nevéről: Bétel, korábban Lúz („menedékhely”). A történetben több átalakulásnak vagyunk tanúi: a kőből oszlop, a helyből Bétel, Lúzból Bétel lesz. Maga Jákób is átalakul, és Jahve Jákób személyes Istene lesz.

Jákóbot az ígéret közvetlen vonatkozása érdekli, hogy Isten vele legyen (20–21; ld. 15, 21). Aki oly gátlástalanul manipulálta apját és bátyját, most Istenre van utalva. „Jákób tettei révén felismeri, hogy Istennek joga van mást választani. Jákób talán kizárta magát –de kap-e még esélyt? Jákób Isten kegyelmére bízza magát, és nem számítgatja, elfogadja-e Istent” (248). Más, hasonlóan feltételes fogadalmak (Nu 21,2; Bír 11,30–31; 1Sm 1,11; 2Sm 15,8) válságban születnek, és a válság elmúltával könnyen elfelejtődnek, ezért érthető a biztatás, hogy ne feledjék el.

Eddig az esküben E/3-ban beszélt Jákób Istenről, most E/2-re vált: „Ez a kő pedig, amelyet szent oszlopként állítottam föl, Isten háza lesz, és bármit adsz nekem, a tizedét neked adom” (22). A tized felajánlása mutatja, Jákób komolyan gondolja, amit mond. A Genezis két személyt említ tizeddel kapcsolatban: Ábrahámot Jeruzsálemmel (14,20), a déli, valamint Jákóbot Bétellel, az északi szentéllyel összefüggésben. Jákób és Ábrahám Izráel és Júda példaképe lehetett a tizedben.

Értékelés

Hamilton számára a kanonikus szöveg a kiindulópont. Bár említi a J- és E-források egyesítését, genetikus kérdésekkel nem foglalkozik. A *Sitz im Leben* is csak a bételi és jeruzsálemi szentéllyel összefüggésben kerül napirendre, de nem leíró jelleggel, hanem hogy a két szentélyalapító erkölcsi példa az északi, ill. déli ország lakóinak. Utal a *maccébá* vallástörténeti jelentőségére, azonban az irodalmi összefüggések fontosabb szerepet játszanak az értelmezésben, mint a vallástörténeti háttér. Hamilton megkülönböztetett figyelmet fordít a héber szöveg nyelvtanára, nyelvi jelenségeire, az irodalmi motívumokra és párhuzamokra, és az irónia sem kerüli el figyelmét. Fontosak számára az előzmények, a tágabb irodalmi szövegösszefüggés is. A jelentéktelennek tűnő, ám nem véletlenül használt *háadámá* szót (14) pl. a 12,3 fényében értelmezi. Bár több figyelmet fordít irodalmi és nyelvi elemzésre Brueggemannál, Hamilton elsődleges célja a történet és motívumainak teológiai magyarázata.

Ő is hangsúlyozza az Istennel való találkozás döntő voltát. Nem a múlt, annak bűnei a meghatározóak, nem is a háráni rokonokkal való jövőbeni találkozás, hanem a jelenben történő isteni találkozás. Ám ezt érezhetjük leegyszerűsítésnek, homiletikai fogásnak, hiszen Isten jelenbeli szava legalább annyira vonatkozik a múltra és a jövőre, mint a jelenre – az ígéret a jövőt határozza meg. Hamilton számára fontos, hogy Isten az első két nemzedék Isteneként mutatkozik be, hogy a harmadik nemzedék Istene is lehessen. Ennek érdekében teszi az ígéreteket.

Hamilton magyarázata nyomán Isten megbízhatósága és az emberi szereplő megbízhatatlansága kap hangot,

valamint hogy ez a feszültség milyen erkölcsi kihívást intéz az ember felé, és Isten hogyan segít.

4. Még két megközelítés
Lawrence A. Turner, 2000

Értelmezés

Ábrahám a fáraó haragja elől menekült Bételbe (13,1–3), most Jákób Ézsau elől. De Bétel Isten Jákóbbal való kapcsolatának új mérföldköve. A bételi teofánia után Ézsau az egyetlen jelentősebb szereplő, aki a történetben nem hallotta Isten hangját.

Jákób otthon ármánykodást, manipulációt tapasztalt. Bételnél az egyszerű isteni kijelentés félreérthetetlen. Korábban az emberi szereplők azért kezdeményeztek, hogy Isten akaratát elősegítsék vagy meghiúsítsák. Jákób álmában hallja az isteni akaratot. Isten ezt ígérte a várandós Rebekának (25,23): „Két nép van méhedben, két nemzet válik ki belsődből: az egyik nemzet erősebb lesz a másiknál, de a nagyobbik szolgál a kisebbnek." Ez a jövendölés a háttér, ám az eddigiekben a szereplők önállóan cselekedtek, Istenre nem történt közvetlen utalás. De a gyanú, hogy Isten mozgatta a szálakat, megerősödik. Az álom hangsúlyozza ég és föld összetartozását; Rebeka és családja talán kevésbé cselekedett önállóan, mint ahogy gondoltuk. A 28,13 héber szövege kétértelmű: Isten a lépcsőn vagy Jákób mellett áll? A kétértelműség a föld-ég dinamikára épít.

Ábrahámot hazugsága miatt a fáraó megítélte (12,18–20), mielőtt Bételbe menekült (13,3). Meg fogja-e ítélni Isten Jákóbot csalása miatt? Ítélet helyett azonban Isten áldást oszt. Ez a Bábel-történet után még meglepőbb: ott is hasonló építmény ért az égig, mely azonban ítéletet vont magára (28,12; vö. 11,4). Izsák megáldotta Jákóbot, de csak mert az becsapta. Istent nyilván nem tudja becsapni. Az isteni akarat kifürkészhetetlensége, melyre már Rebeka jövendölése utalt, itt újra hangot kap. Mivel Jákóbot eddig negatív szereplőként ismertük meg, kérdés, fog-e mutatni pozitív jellemvonásokat, melyek Isten ígéretére (28,15) magyarázatot adnak. Vagy Isten kiválasztása továbbra is titok marad?

Izsák Jákóbot az ábrahámi áldás két elemével küldte útjára: a nemzet és föld ígéretével (28,3–4). Bételnél Isten megismétli ezeket, de hozzáad egy harmadikat: a nemzetek megáldatnak Jákób és utódai révén (28,13–15). Ám nem világos, hogyan. Az ősatyáknak a szomszédos népekkel való kapcsolata mindeddig nehézkes volt, és Jákób azért megy Háránba, hogy ne kövesse el Ézsau hibáját.

Jákób fogadalma nem igazán kapcsolódik Isten önkijelentéséhez: nem tartalmaz semmit a nemzetről, földről, népek áldásáról (28,14), pusztán Isten záró szavaira utal (28,15). Inkább az ellopott atyai áldásra adott válaszként értendő (27,27–29). Jákób gondoskodást kér (28,20), ami Izsák gazdagságra vonatkozó áldását visszhangozza (27,28). Békében akar hazatérni (28,21), ami feltételezi, hogy Ézsau lemond az elsőszülöttségről. Jákób elégedett azzal, amit Izsáktól csalással szerzett, de bizalmatlan Istennel szemben. Fogadalma kihívás Isten felé, hogy cselekedjen. Ha cselekszik, Jákób szolgálni fogja (28,20–21). Ábrahámhoz hasonlóan tizedet fog fizetni, ám Ábrahám Melkicedeknek tett önkéntes felajánlásával (14,20) ellentétben Jákób tizede annak kényszerű elismerése, hogy Isten tartotta szavát (28,22). Korábban Izsáknak Jahvéről mint a „te Istened"-ről beszélt Jákób (27,20). Isten most Ábrahám és Izsák Isteneként mutatkozik be (28,13). Ha Isten tartja szavát, „akkor az ÚR lesz az én Istenem" (28,21). Jákób tehát nem kötelezi el magát.

Értékelés

Turner egyáltalán nem utal a történet keletkezésére, a kész szöveget olvassa. Erőssége, hogy az irodalmi párhuzamokat és a tágabb szövegösszefüggést a cselekményre és jellemábrázolásra nézve értelmezi. Mindezt nem formalista módon, hanem teológiai érdeklődéssel. Olvasatában Isten önkijelentése és Jákób fogadalma adja a történet gerincét és fő mondanivalóját.

Ennek jele, hogy Istennek a történetben játszott szerepe meghatározó Turner számára: Vajon Isten kezdeményezte-e Jákób csalását? Mennyire voltak önállóak tetteikben a család tagjai, és mennyire Isten tervét teljesítették? Turner elismeri, csalás volt, ami Isten igazságos ítéletére számíthat, de hogy mennyire állt Isten mögötte, nyitva hagyja. Ugyanígy megoldatlan rejtély marad Jákób kiválasztása, akinek jellemét talán Turner értékeli a legnegatívabban.

Turner irodalmi megközelítésének további jele, ahogy megfigyeli, egy-egy motívum, téma hol bukkan még fel a könyvben. Gyengéje viszont pl. a hallgatásból érvelés: Ézsau az egyetlen szereplő a történetben, akiről nem olvassuk, hogy hallja Isten szavát. Szerintem az elbeszélő mellékesnek tartja Ézsaut, hiszen Jákób a főszereplő. Emellett Turner Jákób álmát úgy értelmezi, mint ami megerősíti, hogy már a 27. részben is Isten mozgatta a szálakat. Ez nem túl meggyőző.

John A. Sanford, 1987[3]

Értelmezés

Sanford a jungi individuáció fogalmát használva figyelmesen olvassa a Jákób-történetet, melyben a tudattalan és önző emberből teljes ember lesz. (Megfigyeléseit nemcsak a 28. részből, hanem az egész Jákób-történetből meríti.) Először visszapillant az előzményekre. Jákób anyja ötletére rémülten válaszol (27,12): „Hátha megtapogat az apám, és akkor azt hiszi, hogy csúfot űzök belőle, és áldás helyett átkot szerzek magamnak." Ez nem lelkiismereti aggály, hanem biztonsági, mely arról tanúskodik, hogy Jákób személyisége fejlődésre szorul. Amikor pedig nem sokkal később Jákób így válaszol apjának, „Jahve, az Istened…" (27,20), világos, hogy Jákóbnak nincs Istene. Ám a későbbiekben Jákób jelentős fejlődésen megy keresztül.

Mindannyiunkban felmerül: Miért Jákóbot választja Isten? Sanford válasza: Mert Jákób lélektanilag őszinte,

s ez nélkülözhetetlen a jellemfejlődéshez. Jákób jellemfejlődését Sanford szépen végigköveti.

A 28,10-ben Jákób a pusztába menekül. Sanford a pusztát a lélek archetipikus élményeként értelmezi, és több bekezdésben elemzi ezt az élményt. Az introvertált Jákób a puszta mostoha viszonyai közt nem hagyatkozhat korábbi tapasztalataira. Jákóbnak ismeretlen lélektani személyiségjegyeket kell kifejlesztenie. A pusztán átvezető útja elkerülhetetlen, félelmetes és fájdalmas. A pusztai út és az éjszakai látomás az önző Jákóbot átformálja.

Jákób álmát személyes életkörülményei, lélektani válsága magyarázza. Az álomban megjelenő alakot megpillantva Jákób azonnal Jahvéra gondol, akiről apja gyakran beszélt, akit viszont ő mindeddig tagadott, de legalábbis nem vett figyelembe.

Az éjszakai látomás remek alkalmat biztosít Sanfordnak, hogy az Ottótól jól ismert numinózum, valamint ezzel kapcsolatban a mitológiai jelképek és sámánizmus szerepét boncolgassa. A Numinózummal való találkozás félelmetes, de meglepő módon az alku Jákóbot a földön két lábbal álló emberként ábrázolja, aki ebben a helyzetben is gyakorlatiasan fordul az istenséghez. Mintegy kényszer alatt Jákóbnak számolnia kell azzal az Istennel, akit eddig nem ismert.

Értékelés

Sanford könyve eltér a többi elemzett műtől, nem kommentár. Azért érdemes mégis olvasni, mert a történet cselekményének és főszereplőjének jellemfejlődése figyelmes olvasása révén értékes meglátásokat tartalmaz. A személyiség-fejlődés hosszabb bibliai elbeszélések fontos, ám nem eléggé méltatott kérdése. Sanfordot Jákób jellemfejlődése érdekli. Következetes képet fest Jákóbról, ha nem is mindenben érthetünk egyet vele. Sanford olvasata a lélektani értelmezések között visszafogott, nem kényszeres. Néhány észrevétel azért idekívánkozik.

Jó megfigyelés, hogy Jákóbnak személyiség-fejlődésre van szüksége. Az sem kétséges, hogy önző. A szűkszavú bibliai elbeszélés és jellemzés azonban nem ad elegendő támpontot, hogy introvertáltnak tekintsük őt (sem, hogy extrovertáltnak). Arra nézve sem nyújt az elbeszélés kellő felvilágosítást, apja napi vagy heti rendszerességgel tartott-e esti áhítatot a családnak.

Míg a puszta Sanford olvasatában lélektani metafora, a Bibliában gyakran a pusztai vándorlás helyszíneként teológiai kép. A kettő nem igazán egyezik. Annál is kevésbé, mivel Jákóbnak Hárán felé nem kellett pusztán átvágnia. Ennélfogva a Gen 28,10 Jákóbnak a pusztán való átkelését egyáltalán nem említi, pusztán annyit, hogy „elindult Beérsebából, és Hárán felé tartott." Sanford nem létező motívumra építi értelmezése egy részét.

Nehéz, talán megoldhatatlan rejtély, Isten miért Jákóbot választja. Már maga a kérdés teológiai választ sugall. Sanford javaslatával szemben, hogy ti. Jákób lélektanilag őszinte, több aggály is felmerül. Először is, ez nyilván Ézsauval szemben állítható, viszont mivel az elbeszélőt nem érdekli a báty, Ézsauról alig tudunk meg valamit. Ami benyomásunk azonban kialakulhat róla, az nem a hamisság. Ellenkezőleg, legalább annyira őszinte benyomást kelt, mint öccse. Emellett Ézsau a 33. részig szintén jelentős jellemfejlődésen megy keresztül, amikor kibékül öccsével. Másodszor, hogy Jákób lélektanilag őszinte, Sanford megközelítéséhez méltóan tisztán lélektani válasz, amivel egy nehéz teológiai kérdést lélektanira redukál.

A fenti kritikai megjegyzéseimmel nem akarom azt sugallni, hogy az individuációhoz hasonló lélektani fogalmak használhatatlanok a Biblia értelmezésében. Ellenkezőleg, ezek segíthetnek. Ám fontos szem előtt tartanunk, hogy a mi kérdéseink és érdeklődésünk nem feltétlenül egyezik az elbeszélés kérdéseivel és érdeklődésével. A teológiát nem redukálhatjuk pszichológiára. A jó értelmezés tisztában van a használt módszerek és fogalmak korlátaival, valamint a vizsgált elbeszélés hangsúlyaival.

5. Összegzés

A Jákób-történet az egyik legjobban kidolgozott és legkedveltebb ószövetségi elbeszélés. A bételi álom meghatározó a cselekményben és Jákób jellemábrázolásában. A történet drámaiságát a legtöbb magyarázó érzékeli. Gunkel a véletlent látja meghatározónak, míg Keil az isteni gondviselést; von Rad Isten önkijelentését és Jákób fogadalmát, Speiser a végzet és az egyén szabadságának feszültségét; Brueggemann Isten kezdeményező szeretetét és az ember engedelmes válaszát, Hamilton Isten megbízhatóságát és az ember megbízhatatlanságát; Turner Isten döntésének, cselekvésének talányosságát és Jákób csalárdságát; Sanford Jákób jellemfejlődését kíséri végig.

Az egymással szöges ellentétben álló értelmezések (pl. az isteni gondviselés Keilnél vagy a véletlen Gunkelnél) szemléltetik, mennyire megalapozatlan az értelmezés, ha a szövegtől elszakad. Keil, Gunkel, von Rad alig elemzi a történetet. Keil számára a keresztyén tanítás, az utóbbi kettő számára a szöveg története és háttere fontosabb, mint a szöveg. Brueggemann, Hamilton és Turner, de még Sanford is sokkal több figyelmet fordít a szöveg, a történet partikuláris elemeire, s ezekből mutat rá annak mondanivalójára. Jákób személyiségének értékelése szintén igen eltérő jellemzésekhez vezet. Jákób az Ószövetség talán legmegfoghatatlanabb szereplője, aki mindig kész meglepetéseket okozni. Szövevényessége miatt érthetőek a különböző jellemzések. Amíg Brueggemann pozitívnak látja Jákóbot, Turner megítélése jóval negatívabb.

Ezzel további döntő kérdést érintettem: a partikuláris és egyetemes kapcsolatát. Az írásértelmezés az ott és akkort, a partikulárist kutatja. A bibliai teológia a partikulárisból igyekszik általánosabb, akár egyetemes igazságokat megállapítani. Gunkel történetünket eredetmondaként értelmezi, ami a mai vallásos olvasóban felveti a kérdést: Akkor én miért olvassam? Keil ezért nem elégszik meg a partikulárissal – ő egyetemes keresztyén

igazságokat vél találni. Hasonló mondható el Brueggemann és Hamilton értelmezéséről is. Keil, Brueggemann és Hamilton megközelítése egyaránt teológiai, ám Keil és az utóbbi kettő között ég és föld a különbség, melyet sem létra, sem lépcső nem hidalhat át. Amíg Keilre nem áll, Brueggemann és Hamilton értelmezése gondos, elsősorban irodalmi elemzésen alapul. Más kérdés, hogy egyetemesebb teológiai következtetéseiket mindenki képes-e osztani.

Brueggemann és Hamilton sajátos esete lehet Ricoeur második naivitásának. A hagyományos történeti megközelítés semmit sem volt képes nyújtani, ami segítette volna az olvasót abban, hogy az Ószövetséget Szentírásként úgy olvassuk, mint aminek van mondanivalója a keresztyén hitre és életre nézve.[3] Ha Goldingay megállapítása túlzónak is tűnhet, a kutatás egyoldalúan történeti és leíró jellegének meddőségét látva Brueggemann és Hamilton teológiát keres a szövegben. Kiábrándultságuk azonban nem kényszeríti vissza őket Keil prekritikus-dogmatikus értelmezéséhez, hanem a teológiát új módon, új kritikai módszerekkel, pl. irodalmi megközelítéssel kívánják megtalálni, kibontani.

Bizonyos esetekben hasznosak lehetnek a genetikus kérdések: hány forrásból, hogyan, mikor keletkezett a történet? A Genezis 1–2 két teremtéstörténetét pl. lehetetlen egy forrásból eredeztetni, és segíti az értelmezőt, ha látja a két különböző korban keletkezett történetet. Ugyanakkor fontos szempont, hogy a különböző hagyományok, források, kiadások soha nem voltak kanonikusak. Csak a végső, kanonikus történet Szentírás. Ahogy tehát a két teremtéstörténetet sem egymástól elszakítva kell olvasnunk, hisz a kettő egymást értelmezi, úgy Jákób történetét is a végső, kanonikus formájában értelmezhetjük a legmegfelelőbben.[4]

Tehát a döntő kérdés: Miben áll a történet teológiai mondanivalója; hol keresendő a teológia? A történettől többé-kevésbé független teológiai igazságokban (Keil)? Az elbeszélésnek a történeti kritika által leírt keletkezési folyamatában (Gunkel, von Rad)? A vallástörténeti párhuzamok által megerősített sajátosságokban (Gunkel)? A szövegben, mely Isten átformáló szava, s amely engedelmes választ vár az embertől (Brueggemann, Hamilton)? A szöveg által teremtett elbeszélői világban (Turner)? Az elbeszélés által leírt jellemfejlődésben (Sanford)?

Ezek nem feltétlenül egymást kizáró lehetőségek és mondanivalók. A különböző megközelítések azonban egy kérdésre mindenképp ráirányítják a figyelmet, s ez a kérdés a módszer: hogyan jut el a magyarázó a teológiához? Mi a szerepe a nyelvi, történeti, vallástörténeti, irodalmi, lélektani elemzésnek? Milyen szerepet játszik az értelmező világnézete? És mi a szöveg? Ablak egy másik, szöveg mögötti valóságra, a valóságról tanúskodó tanú, maga a valóság?

Egy bibliai elbeszélés legalább három megközelítésben értelmezhető. Mivel történetet beszél el, térben és időben játszódik, történetileg kell értelmeznünk. Mivel irodalmi műként olvassuk, irodalmi eszközökkel kell értelmeznünk. És ha teológiát keresünk, teológiai kérdéseket kell feltennünk, hogy az elbeszélés teológiáját megértsük, felépítsük. A teológiának mindig voltak segédtudományai, ezekre továbbra is szüksége van. Azonban végzetes, ha a történelem, az irodalomkritika, a lélektan válik teológiává.

Végül egy gondolat az egyház, az akadémia és a tanulmány/kommentár kapcsolatáról. Milyen céllal készül egy tanulmány/kommentár? Ha a héber kifejezések szemantikai tartalmát, egy prófétai szakasz valószínű keletkezési hátterét, egy elbeszélés khiasztikus szerkezetét, a Pentateukosz forrásait és keletkezését vizsgálja, ez szükséges, hasznos, ám nem teológiai feladat. Lehet jelentősége az értelmezésre és közvetve az egyház életére nézve, és fontos, hogy az egyház tanítója ezekkel tisztában legyen. Ám ezek és hasonló kérdések döntően leíró jellegűek, márpedig az egyházat a teológia érdekli és élteti. Ha a tanulmány/kommentár egyházi használatra készül, teológiát kell tartalmaznia, nem lehet pusztán leíró, a múltba révedő. Világossá kell tennie, a történet alapján mit gondoljunk Istenről, magunkról, a világról, és mit vár Teremtőnk és Megváltónk tőlünk. Ezzel nem akarom az akadémiát és az egyházat egymástól elszigetelni, egymás ellen kijátszani, hisz mindkettőnek szüksége van a másikra. Viszont kommentárban teológiánál kevesebbel nem érhetjük be. A teológiai értelmezés pedig átgondolt hermeneutikát, valamint nyelvi, történelmi, irodalmi felkészültséget igényel. De nem elégedhet meg leíró elemzéssel, hanem konstruktív teológiára kell törekednie.

Czövek Tamás

Felhasznált irodalom

Brueggemann, W. *Genesis* (Interpretation). Atlanta: John Knox, 1982.

Goldingay, J. *Do We Need the New Testament? Letting the Old Testament Speak for Itself*. Downers Grove: IVP, 2015.

Gunkel, H. *Genesis übersetzt und erklärt*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1901.

Hamilton, V. P. *The Book of Genesis: Chapters 18-50* (NICOT). Grand Rapids: Eerdmans, 1995.

Henderson, A. „On Jacob's Vision at Bethel", *ET* 4 (1892–93) 151–52.

Houtman, C. „What Did Jacob See in His Dream at Bethel? Some remarks on xxviii 10–22", *VT* 27 (1977) 337–51.

Keil, C. F. *Biblical Commentary on the Old Testament*, 1. kötet, *The Pentateuch*. Grand Rapids: Eerdmans, 1949.

Sanford, J.A. *The Man Who Wrestled with God: Light from the Old Testament on the Psychology of Individuation*. New York–Mahwah: Paulist, 1987.

Speiser, E. A. *Genesis* (AB 1). Garden City: Doubleday, 1964.

Turner, L. A. *Genesis* (Readings: A New Biblical Commentary). Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000.

Von Rad, G. *Das erste Buch Mose. Genesis Kapitel 25,19–50–26* (ATD 4). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.

Jegyzetek

1 Az első, aki nem létrát, hanem zigguratlépcsőt látott Jákób álmában Henderson (1892–93) volt; ld. Houtman 1977: 337. Ez mára általánosan elfogadottá vált.

2 Talán azért is, mert 1982-ben Wellhausen elmélete, különösen az E-forrás léte már kezdett megkérdőjeleződni.

3 Goldingay, 2015, 157.

4 Ezért szerencsés lenne a Gen 28-at a 32. résszel együtt olvasni, amellyel számos párhuzam figyelhető meg. Erre azonban itt helyhiány miatt nem vállalkozhatom.

Teodiceai útkeresések, filozófiai kísérletek

Jelen helyzetünkben (ismét) kritikus szakaszát éljük a világtörténelemnek. Covid és energiaválság sújt; az orosz-ukrán háború eszkalációjának pengeélén táncolva akár az egész világ újra (atom)lángokba borulhat. Mindez intenzíven veti fel a miért kérdéseit a szenvedés, a gonosz létével és tombolásával kapcsolatban. A teodicea különben is minden idők emberét foglalkoztatja. Ha nem a történelmi helyzet kapcsán, akkor egyéni életünkben általában több ponton érintettek vagyunk a teodiceával határos problémákban, ami aktuálissá teszi a témát. Nem csoda, hogy a legkülönbözőbb korokból, a legkülönbözőbb kulturális, szellemi, filozófiai, tudományos és vallási háttérből maradtak ránk művek arról, hogyan próbáltak megbirkózni némelyek a felmerülő kérdésekkel. Elsősorban filozófiai vonatkozásban, részben pedig a témából automatikusan adódóan teológiai téren. A tanulmány e sokféleségből gyűjtött egy csokrot, amely átfogó kíván lenni, ha teljes nem is lehet. Az összefoglalás egyúttal alap lehet egy jövőbeni tanulmány számára, hogy konkrétabb teológiai feldolgozását is adjuk a témának. Az ismertetés során nyitva maradt kérdések maguktól vezetnek tovább ahhoz, hogy a lutheri teológia szempontjából is megvizsgáljuk a teodicea kérdéseire adható válaszokat.

In our current situation we are (again) living through a critical phase of world history. Covid and energy crisis are hitting us. Due to the Russian-Ukrainian war, dancing on the edge of escalation, the whole world could be engulfed in (nuclear) flames. All of these intensively raise the questions of why about the suffering, and the existence and rampage of evil. Theodicy concerns people of all times. If not in connection with the historical situation, then through our individual lives we are usually involved in problems bordering on theodicy at several points, which indicates the actuality of the topic. So, it is no wonder that from the most diverse ages, from the most diverse cultural, intellectual, philosophical, scientific and religious backgrounds, we have been left with works about how some people tried to cope with the questions that arose. Primarily the philosophical aspect came in the forefront, and partly the theological one as an automatic result of the topic. This study is a colourful collection of that diversity, which aims to be comprehensive, even if it cannot be complete. The summary can be a basis for a future study in order to provide a more specific theological treatment of the topic. The questions left open during the overview, lead by themselves to examining the possible answers to the questions of theodicy from the viewpoint of Luther's theology.

Bevezetés – problémameghatározás

Bár a filozófiának is része a teodicea, ennek kihívásai miatt a vallásoknak is mindenképp foglalkozniuk kell vele legalább apologetikusan. Ilyen értelemben a teodicea a teológiának is része – tudatában kell lennie azonban, hogy eszköztára nem merülhet ki pusztán a filozófia eszköztárában, hiszen teológiai választ kell adnia a teodicea kérdésére. A két terület határmezsgyéjén kell hát mozognunk: észérvekre (vö. filozófia) és a *Szentírás*ra (vö. teológia) van szükségünk.

A teodicea általánosan Isten létének igazolása – a római katolikus értelmezés ezt részesíti előnyben. A teodicea speciálisabban azonban Isten erkölcsi igazolása a rossz/gonosz léte miatt. Ez a szűkebb felfogás a leibnizi értelem, hiszen a teodiceának nevet adó 1710-es alapműve ezt a célt tűzte ki, jóllehet már egy 1697-es levelében is használja a fogalmat.[1] A tanulmány témáját is elsősorban a teodicea ezen konkrétabb felfogásának szentelem, bár nem lehet az általánosabb szemlélettől teljesen elválasztani (ahogyan pl. látni fogjuk, hogy LEIBNIZ esetén miként következik az általánosabból a speciális is). Egyrészt a teodicea témája mindenkor aktuális, ugyanakkor a nagyvilág két jelenkori, ezúttal *Európát* is közelről érintő traumája, a pandémia és az orosz-ukrán háború különösen is akuttá teszi, mit is gondoltak különböző korok különböző gondolkodói a rosszról és eredetéről. Ezek ismerete nagyban segítheti saját álláspontunk kialakítását ill. tisztázását is.

A teodicea kérdése már az ókorban is egyértelműen adott volt, pl. már EPIKUROSZ megfogalmazta trilemmáját: Ha Isten el akarja hárítani a rosszat, de nem képes, akkor nincs hatalma; ha képes, de nem akarja, akkor gonosz; ha képes is és akarja is, akkor honnan a rossz?[2] Keresztyén szempontból megelégedhetünk mindazzal, amit a *Biblia* taglal, különösen is *Jób könyve* kikerülhetetlen. Nem kerülhetjük meg teológiailag, hogy a mindenhatóság, mindentudás, jóság nem azért attribútumai Istennek, mert filozófiailag, logikailag erre jutottunk, hanem mert Isten állítja Önmagáról. Nem Isten tulajdonságait kell revideálnunk, hanem önmagunkat, saját (emberi) logikánkat kell átállítani logosz-logikára...

Nem elsősorban a filozófiai, emberi ész által felölelhető, Isten létét vizsgáló gondolatokkal foglalkozunk,

hanem szűkebben, leibnizi értelemben, a keresztyénség istenképe és a világban levő gonosz problematikájával. A kettő ugyanakkor nem választható el teljesen egymástól: Istenérveket mindig is próbáltak felállítani. Az *ontológiai istenérv* CANTERBURYI ANSELMUS nevéhez fűződik, aki szerint – AUGUSTINUShoz csatlakozva – a keresztyénség misztériumai a hit és az ész együttes eszközeivel érthetők meg (pl. *Monologion*).[3] Emlékeztetőül elég lehet néhány mondattöredék: *„hiszek, hogy érthessek”*,[4] *„az értelem elhanyagolásának tartom viszont, ha nem törekszünk érteni, amit hiszünk”*.[5] Hit és ész egységét képviselve nemcsak az általánosabb, de a szűkebb értelemben vett teodiceával is foglalkozik.

A teodiceai problémákra adható, *Írás*ra támaszkodó (logosz-logikai) válasz alapjaiban, axiómáiban és logikájában teljesen eltér a világi, racionális, filozófiai felfogásoktól, mégis nagyrészt meg kell maradnunk saját teológiai terepünkön, és csak innen tekintünk a bölcseleti lehetőségekre, mint amellyel az egyháznak ha nem is hívei lelki élete tekintetében, de missziója kapcsán kell foglalkoznia, hiszen valóban ennek révén *„van jelen a kereszténység legsajátosabb módon nemcsak a kultúránkban, hanem a szívünkben is”*.[6]

A teodicea kettős alapkérdését két formában is feltehetjük:

a) *Teoretikusan-apologetikusan*: Isten tökéletesen jó teremtésébe hogyan férkőzhetett a gonosz?

b) *Egzisztenciálisan-poimenikailag*: Miért szenvedek?

A téma irodalma igencsak terjedelmes, a teodiceai rendszerek száma is beláthatatlan. E tanulmányban a teodicea kérdéseinek megválaszolására tett különböző útkeresések példáiból válogatunk a teljesség igénye nélkül, ugyanakkor minél átfogóbb ismertetésre törekedve. (A legteljesebb összefoglalást talán STREMINGERnél[7] találhatjuk.) Reménység szerint hiánypótlás is lehet e tanulmány, tudomásom szerint magyar nyelven ez lehet a legbővebb gyűjtés. Mindezt egy későbbre tervezett írás előkészítésének is tekinthetjük, egyfajta háttéranyagnak.

Ókori egyházatyák – a rossz eredetének problémái

A patrisztika korát inkább a teoretikus-apologetikai felvetés érdekelte, és indoklást igyekeztek találni a gonosz létére. IRENAEUS pl. mint az ember fejlődéséhez szükségeset magyarázta, miáltal erkölcsileg tökéletesedik. Ehhez szükségesnek tartja a szabad választást, ennek léte viszont magával vonja a szenvedés megtapasztalását és Isten episztemológiai távolságát az embertől – ezáltal a Benne való hit is szabad választás kérdése marad.[8]

ÓRIGENÉSZ kibővíti IRENAEUS képét, a világot egy iskolához vagy kórházhoz hasonlítja a lélek számára, ahol a szenvedés is fontos szerepet játszik (próbatétel ill. büntető-nevelő eszköz a bűnök felismerésére[9]), amelyekkel Isten, mint tanár és orvos nevel és gyógyít – végül az ember és a világ majd a teljes gyógyulás állapotába jut, minden értelmes lény megtér (Allversöhnung). Nézeteinek értékelése terén vita áll fenn a kutatók között.[10]

BASZILEIOSZ határozottan állást foglal amellett, hogy Isten teremtett világa jó, semmi sem történik akarata ellenére, még a halált is Ő szabja ki. Minden gonosz gyökere a bennünk levő szabad akarat, így a fájdalmaink okai mi magunk vagyunk, ám Isten bölcs kormányzásával még a rossz által is a jót munkálja. Óva int attól, hogy a rossznak önálló létet tulajdonítsunk – a jó hiányának nevezi, ezért nem lehet egyenrangú a jó mellett, nem is keletkezés nélküli és nem is keletkezett. Arra az ellenvetésre, hogy Isten miért nem teremtette úgy az embert, hogy ne tudjon bűnt elkövetni, azt feleli, hogy az önkéntes engedelmesség értékesebb. Sátán létét pedig azzal magyarázza, hogy szabad akaratából lett gonosszá.[11]

AUGUSTINUS jól ismert felfogása, hogy a rossz szerepét enyhíti azáltal, hogy önmagában nem is létezik,[12] csupán a jó hiánya, *„nincs lényegi természete”*.[13] Valójában a rossz olyan, mint a sötét.[14] Ilyen értelemben a rossz és a szenvedés nem valódi, az ellentétek viszont retorikai szépséget is nyújtanak. A *privatio boni* szemléletében tulajdonképpen illegitim rákérdezni a miértekre, a gonosz eredetére.[15] (Már NÜSSZAI GERGELY is érvelt a vakság révén amellett, hogy valaminek a hiánya önmagában még nem kell sem létező, sem rossz legyen,[16] a rosszat *„a jó hiányának tekintjük.”*[17]) Ahogyan PAUL INGRAM és FREDERICK STRENG rámutat, egyik oldalról az augustinusi teodicea nem ad számot a gonosz bűneset előtti létére, amely a kígyó kísértésében már jelen van,[18] másik oldalról az *Isten városáról* gondolatai (XIV, 27) kifejtik, hogy Isten tulajdonképpen gondviselése révén megengedte a bűnbeesést, mert Krisztus által végül legyőzte a gonoszt, miközben a rossz arra is jó, hogy mint egy fekete háttéren, a jó ragyogó színei annál inkább érvényesüljenek.[19] (A gonosz ezen felfogása, mint a jó hiánya, tulajdonképpen népszerű volt, és a 17. századig alapjaiban nem vitatták sem a filozófia, sem a teológia oldaláról.)

A fent említett egyházatyákhoz kapcsolódva kell megemlítenünk, hogy JOHN HICK saját teodiceát fejleszt tovább IRENAEUS gondolatai alapján, SCHLEIERMACHERt követve,[20] amely szerint az emberi jóság a szenvedés és gonosz megtapasztalása által fejlődik ki, és így végül minden jóra fordul.[21] Felfogásában egy igazán szerető Isten szabad akarattal rendelkező embereket teremt – ezért van a gonosz. Isten teremthette volna az embert úgy, hogy szabadon csak a jót tudja választani, de szerinte a valódi kapcsolat igényli a visszautasítás lehetőségét is. HICK teodiceájához szükséges az eszkatológiai távlat, amelyben az ember eléri a tökéletességet – így felfogása univerzalista elméletbe torkollik, miszerint végül mindenki a mennybe jut (ahogyan ÓRIGENÉSZ is gondolta), hiszen a pokol, az örök szenvedés nem magyarázható meg a fejlődéssel.[22] A teológus MARK SCOTT ellenvetése

azonban, hogy se AUGUSTINUS, se IRENAEUS nem szolgál megfelelő alappal HICK teodiceájához, egyikük sem helyeselt semmilyen formában általános üdvözülést.[23]

A skolasztika vonzáskörzete – *sola ratione,* valóságos gonosz

A skolasztika köréhez sorolható útkeresések jelentősége, hogy az ókor és LEIBNIZ közötti átmenetként foghatók fel.

ANSELMUS teodiceája nem elsősorban a gonosz témájával foglalkozik, hanem az istenérvek rétegével... A *sola ratione*-módszertan új volta, mivel az szorosan összefügg a tartalommal, azt is eredményezi, hogy a régi tartalmat új megvilágításban mutatja fel, értelmezve a hittételeket.[24] A *Monologion* 1–5. fejezetében három istenérvet sorol,[25] amelyek megalapozzák, hogy a) Isten a legfőbb létező; b) önmaga általi; c) egyetlen.[26] A három érvből pedig levezeti Isten tulajdonságait is.[27] A *Proslogion*ban már sikerült mindent egyetlen érvbe foglalni: *„Hiszen Isten az, aminél nagyobb nem gondolható el”*.[28] Ezután bebizonyítja, hogy Isten létezése nemcsak lehetséges, de egyenesen szükséges, végül pedig ebből az egyetlen érvből következtet tulajdonságaira is.[29] Ezek a tulajdonságok részben megegyeznek a *Monologion*ban foglaltakkal, részben ki is egészítik azokat.[30] Az ANSELMUS fő művének is tekinthető *Cur Deus homo?*[31] egyfajta krisztológiai teodicea – de továbbra sem a gonosz és szenvedés, hanem Isten létének igazolása, és azon belül az egyedül Krisztus által lehetséges megváltás igazolása (vagy inkább megértési kísérlete). Kiválóan rámutat, észszerű szempontokból miért szükséges, hogy Jézus kettős természetű legyen. Tehát a megváltás szükségességét mutatja ki, és azt, hogy a logikailag igényelt feltételeket épp Jézus teljesíti, aki a megváltással megoldja a bűn (és így áttételesen a szenvedés) problémáját. Az isteni mindentudással foglalkozó művében tulajdonképpen már 900 évvel PLANTINGA előtt megfogalmazta a szabad akarat védelmét (ld. ott).[32]

AQUINOI tulajdonképpen magáévá teszi AUGUSTINUS felfogását, némileg módosítva-továbbgondolva skolasztikus filozófiai alapokra helyezi azt. Ugyanakkor megfordítja az elterjedt érvelést (miszerint a rossz létéből Isten nem léte következne): *„a rossz létének állításából a jó „értékrend” fennállása, ebből pedig Isten léte következik”*.[33] Fő művében Isten léte mellett hozza fel az öt út érvét (mozdulatlan mozgató; első ok; esetlegesség; tökéletességi fokozatok; célirányosság).[34]

AQUINOI szerint Istennek, mivel jó, megfelelő morális okának kell lennie arra, hogy megengedje a gonosz létét. Minden létező jónak, ami csak létezik a világban, Istenben tökéletesen kell fennállnia, tehát Isten tökéletesen jó, semmiféle gonosz nem állhat fenn Benne. A gonosz létét a szabad akarattal magyarázta: szabad akarat nélkül az embernek vége lenne, ezért a bűn lehetősége szükséges egy tökéletes világhoz, ugyanakkor az egyének felelősek a bűneik miatt. Mivel a gonosz a jóságban levő hiány, ezért nem lehet Isten teremtésének része, hiszen abban semmi hiány nincs. Bár a jó teszi lehetővé a rosszat, de nem teszi szükségszerűvé – ezért Isten nem oka a gonosznak. Az augustinusi kettősséget ő sem tudja feloldani. Egyik oldalról az anyagi, formális ok és a célok megkülönböztetésével igyekszik védeni, hogy Isten nem (cél)oka a gonosznak. Az *Ézs 45,7* kijelentését úgy próbálja megmagyarázni, hogy megkülönbözteti az (isteni) elsődleges és a(z emberi) másodlagos okot.[35] Ám felvetődik a kérdés: ezzel kikerülhetjüke, hogy ne Isten legyen mindennek, így a gonosznak is az oka?! AQUINOI Jób-kommentárja szerint Isten csak megengedi, de nem akarja a gonoszt, a rossz csak a belőle származó jóra tekintettel fogadható el.[36] A skolasztika megkülönbözteti a fizikai és az erkölcsi rosszat. Előbbi egyrészt a természet rendjét biztosítja, másrészt az emberi erkölcsi fejlődést szolgálhatja. Utóbbit Isten semmiképp nem akarja, de megengedi – mert Isten szabadnak teremtette az embert. AQUINOI látja, hogy a filozófia képtelen megoldást adni a teodicea kérdésére. A szenvedés kiáltására elfogadható válasz szerinte csak az eszkatológia felől, a feltámadás fényében adható.[37]

LEIBNIZ – tökéletesség, mint a létező világok legjobbika

Mivel a 17. században már többek felvetették, hogy a szenvedésnek önálló realitása van, és hogy az augustinusi-aquinoi hiány végső soron szintén nem egyeztethető össze Istennel, újult erőre kaptak a teodiceai gondolatok. LEIBNIZ műve tekinthető egyfajta startjelnek, amellyel megalkotta a teodicea szavát (1710).[38] A szkeptikus protestáns filozófus PIERRE BAYLE szerint a teodicea problémájának nincs racionális megoldása, mivel a *Biblia* evidensnek veszi Isten és a gonosz egymás mellett létét, ezért nem tehetünk mást, mint elfogadjuk ezt az állapotot.[39] LEIBNIZ ezzel vitázva amellett érvelt, hogy ha elgondoljuk az összes lehetséges világot, amit mindenhatóságában Isten teremthetett volna, akkor arra kell jussunk, hogy végtelen jóságából az következik, hogy a legjobb mellett döntött. Azért nem teremtett még jobbat, mert ilyen nem létezik. Tehát kevesebb rossz egyszerűen egyik elgondolható világban sem lehetne. A bajokkal pedig Isten nevelni akarja az embert, ezért igazolhatók. Az erkölcsi rosszat Isten épp azért sem küszöbölte ki, mert akkor az emberi szabadság szenvedett volna csorbát, ami szintén rossz – így hát a kisebb rosszat választotta. (Jó alatt LEIBNIZ amúgy az örömöt, rossz alatt a szenvedést értette elsősorban.)

AQUINOIhoz hasonlóan LEIBNIZ is megkülönböztet intenciókat Isten akaratában, mégpedig az előzetes (jóra törekvő) és végső (még jobbra törekvő) akarat formájában.[40] Mivel úgy látja, hogy *„ha a szükségszerű létező lehetséges, akkor létezik”*, ezért úgy érvel, hogy mivel

Isten létét semmi nem zárja ki (tehát lehetséges), ezért léteznie is kell, valamint erkölcsi kötelességből mindig a legtökéletesebben cselekszik.[41] A véges létezők között ellenben az egymást kizáró lehetőségekből csak a „leglehetségesebb" valósul meg: a lehetőségek maximumát tekinti LEIBNIZ a tökéletességnek. A lehetséges dolgok közül ebből következően a tökéletesek léteznek – ám ezt dinamikusan fogta fel.[42]

Érdekes, hogy épp LEIBNIZ, aki részese a kibontakozó matematikai fejlődésnek, mégsem veszi észre (pontosabban a kritikára válaszol, de nem ad megnyugtató megoldást), hogy a létező világok legjobbika nem biztos, hogy létezik (csak véges lehetőség esetén lenne kiválasztható a legjobb), még határértékként végtelen számú lehetőségből választva sem biztos a léte. (Pl. a természetes számok körében nincs legnagyobb szám.) Erre STREMINGER is rámutat, csakúgy mint a körkörösségre: azt, hogy a létező világok legjobbikában élünk, LEIBNIZ azzal indokolja, hogy Isten jó és bölcs – ezt azonban eleve igaznak tételezi fel.[43] Ebből már érzékelhető, hogy a teodicea nem tud ténylegességet bizonyítani – sem cáfolni –, csupán rámutathat arra, hogy létezik olyan racionális rendszer, amelyben nincs ellentmondás, ugyanakkor nem dől el, hogy ez felele meg a valóságnak. (Emberi lehetőségeink szerint, mivel nem tudunk teremteni, valóban csupán elfogadnunk lehet [igéje által], hogy Isten a lehető legjobb eshetőséget választotta.) LEIBNIZ szerint bölcsességéből kifolyólag Istennek mindig úgy kell választania, hogy a legjobb összhangzat jöjjön ki belőle – ebben azonban a rossznak is helye van. Ugyanis csak Isten tökéletes, ellenben a teremtmények tökéletlen voltában megjelenik a rossz alapja: *„Si Deus est, unde malum? Si non est, unde bonum? […] a teremtményben létezik egy eredeti tökéletlenség a bűnt megelőzően, mivel a teremtmény lényegileg korlátozott, emiatt nem tudhat mindent és megcsalhatja magát és egyéb hibákat követhet el."*[44] STREMINGER azzal tiltakozik, hogy nem lehet egymás mellé helyezni a jót és rosszat, mint párhuzamot, Isten nem játszhat sakkfigurákként velünk, a szenvedést használva arra, hogy valami jót hozzon elő.[45]

TURAY világossá teszi, hogy a leibnizi felelet végső soron az, hogy csak az evangélium tud választ adni a teodicea kérdésre. (A római húsvéti liturgiát idézi ehhez: Krisztus törölte el a bűnt.[46]) Ezzel rejtetten ugyan, mégis mindketten a kereszthez utalnak. Éppen a filozófiai válasz helyett e teológiai magyarázathoz fordulást vetették kritikusai LEIBNIZ szemére, hogy módszertani hibát követett el. TURAY azonban rámutat, hogy mégsem tévedett, mivel a teodicea meghaladja a filozófia lehetőségeit, csak Jézus örömhíre adhat kérdésére választ, ez az alapja a filozófus optimizmusának.[47] Lehet, hogy LEIBNIZ módszertani hibát követett el, mert teológiai érvet hozott. Ám milyen másfélét lehetne?

A fizikus-filozófus CARL FRIEDRICH VON WEIZSÄCKER felteszi a kérdést, vajon LEIBNIZ válasza segíte bármit is a szenvedő teremtményen, nem vesze el minden reményt, amit egy jobb világ reményébe vethetnénk. Hiszen melyik szenvedő embert győzi meg, hogy a jó nemcsak ellensúlyozza, de túl is haladja a rosszat, ezért egy ilyen (legjobb) világ léte még így is jobb, mint a nemléte? WEIZSÄCKER szerint LEIBNIZ részéről ez nem naivitás volt, hanem egy kísérlet, hogy ne az ember korlátozott létének szemszögéből, hanem Isten szemével tekintsünk a világra. Eztán pedig a leibnizi választ analógiába állítja a fizikából kölcsönzött FERMAT-elvvel, amely szerint a fény mindig a geometriailag elgondolható lehetséges útvonalak közül a leggyorsabbat választja – tehát a tényleges ez lesz. LEIBNIZ gondolatával: a lehetséges elképzelhető világok valóságosan nem mind lehetségesek, csak a *'lehetséges világok legjobbika'*. WEIZSÄCKER szerint LEIBNIZ teodiceája alapvetően arra tett kísérlet, hogy a morális optimumot egyfajta matematikai optimumra vezesse vissza.[48]

Mielőtt elbúcsúznánk LEIBNIZTŐL, érdemes megemlítenünk a modern kor híres logikusát, a nem teljességi tételeiről[49] ismert KURT GÖDELt is. Ugyanis létezik egy publikálatlan ontológiai érve – szigorúan a logika keretein belül. Sok hasonlóság figyelhető meg benne ANSELMUS, AQUINOI, LEIBNIZ felfogásával. Az alig több, mint egy oldalnyi, ám igen tömény levezetés lényege, hogy néhány axióma mellett definiál egy ún. *'pozitív tulajdonságot'*, eztán bevezeti a *G* tulajdonságot, mint azon tulajdonságok összességét, amelyek pozitív voltából következik, hogy az adott objektum (Isten) rendelkezik vele. E formalizmusban megmutatja, hogy Isten létezése lehetséges (ezzel pótolja ANSELMUS, AQUINOI és LEIBNIZ érvelésének hiányosságát), majd a *reductio ad absurdum* révén azt is kimutatja, hogy szükségszerűen kell léteznie.[50] (Mindez természetesen továbbra sem istenbizonyíték, hanem annak szemléltetése, hogy Isten léte ésszerűen elgondolható, ill. hogy magának a teológiának is meglehetnek a racionális alapjai, bár előfeltevései eltérnek a természettudományétól.)

KANT – a Teremtő védelme az ész által

KANT a leibnizi elgondolások alapján határozza meg úgy a teodiceát, mint amely a teremtő bölcsességét az ész eszközeivel védi. Úgy látja, nem vagyunk képesek megoldani a problémát, mert az ész korlátaiba ütközünk – ebben az értelemben negatív teodiceát ír –: Isten dolgaiban sem igazolni, sem cáfolni nem illetékes az értelem. Megjegyezhetjük azonban, hogy eszerint a filozófiai és/vagy racionális teodiceák lehetetlenek – de ez mégsem az *összes lehetséges* teodicea, hiszen épp KANT (Isten hatalmi szavára tekintő) autentikus teodiceája kivezet ebből a körből. Teológiai válaszként tehát még várhatunk alkalmazható teodiceát, de az előre láthatóan nem fogja magát mindenestül a racionalitás alá vetni, hiszen mindenekelőtt Istennek alávetett. Az autentikus teodiceai válasznak lényege az lenne, hogy Isten maga válaszol a hit számára (kinyilatkoztatás formájában,

mint Jób esetén), és ad magyarázatot. Ám KANT maga mégsem ennek a hitnek a mezején járt, hanem a felvilágosult értelem útján kívánt célt érni: *„Ez a hit nem a „reménylett dolgokban való bizalom” (Zsid 11,1), és nem az a valóság, amely által az igaz ember él (Róm 1,17). Ennek a hitnek a* fides quae*ja nem a* Credo*, hanem a felvilágosult értelem derűje”*. Mindemellett az *‘ész tiszteletkörét’* leróva a teoretikus-apologetikus kérdéstől indulva az autentikus teodicea révén végül eljutott a bibliai teodiceához – ha úgy tetszik, a teodicea egzisztenciális-poimenikai felvetéséhez.[51]

HEGEL – a dialektikus fejlődést szolgáló gonosz

HEGEL arra hívja fel a figyelmet, hogy a rossz a történelem dialektikus fejlődéséhez szükségszerű, de csak átmeneti, a szintézisben a probléma megoldódik, mert a történelemnek isteni, jó célja van, Isten tehát igazolódik a történelem révén.[52] (Boldog időszakokban amúgy sincs hajtóerő, ezek a részek a történelemben is érdektelenek.) Úgy gondolja, hogy a filozófia célja az ideák valósággal történő összeegyeztetése, ezért az valódi teodicea – ám a teodicea terepe végső soron a történelem, hiszen csak a végső szintézisben igazolódik Isten.[53]

Reinkarnáció – körforgásba száműzött bűn

Bár keresztyén oldalról valójában nem jön szóba a reinkarnáció, mint a teodicea lehetősége, mégis, mivel pl. a vakon született történetét próbálják úgy előadni, mint a reinkarnáció bibliai megjelenését, vagy legalábbis annak maradványát, egy megjegyzést érdemes ejteni róla (jóllehet a keresztyénségbe beleerőltetés és az utólagos törlés elképzelése tudományosan eleve komolytalan, minden történeti alapot nélkülöz). Röviden, de alaposan elemzi a kérdést az *Apológia Kutatóközpont* honlapján SZALAI ANDRÁS az állítólagos bibliai[54] ill. óegyházi[55] *‘előfordulásokat-nyomokat’* elemezve, és rámutat ezen feltételezések tarthatatlan voltára.

A különféle reinkarnációs elképzelésekbe nincs módunk (sem okunk) belemenni, csak igen szűken a teodiceai kérdés kapcsán értékeljük. Észre kell venni ugyanis, hogy attól, hogy a reinkarnációs magyarázat nem a jelen földi élet bűneit nevezi meg a szenvedés okának, hanem egy feltételezett korábbi életre hivatkozik, ezzel legjobb esetben is csak az egzisztenciális-poimenikai kérdésre adhatna választ, ám erre is csupán igen felületeset. Kétséges, hogy bárkinek vigaszt jelent egy ilyen megfizetéstan. Már az egyházatyák is felhívták a figyelmet (ld. pl. SZALAI példáit), hogy ha az ember nem emlékszik az előző életére, akkor az miféle igazságszolgáltatás lehetne.

Mindemellett is a teoretikus-apologetikai kérdésre semmiképp nem ad választ a reinkarnáció, hiszen csak elodáztuk a bűn megjelenését, miközben még egy buddhista vagy hindu felfogásban elgondolt örök világ esetén sem kaptunk választ arra, miért is jelent meg a gonosz; véges világban még inkább megválaszolatlanul marad a probléma. A tekintetben pedig, hogy az egymás utáni életek szenvedéséből az egyre tökéletesedés révén léphetünk ki a nirvánába, úgy is mondhatjuk, hogy egy ciklikus irénikus-hicki teodiceát képvisel a reinkarnáció, ahol az erkölcsi tökéletesedésre nem pusztán egy, hanem számtalan élet áll rendelkezésre.

Keresztyén szempontból pedig végképp összeegyeztethetetlen a golgotai megváltással az újraszületés, amely pl. a hindu karma értelmében nem más, mint a bölcsességteológia megfizetéstanának több életre kiterjesztése – épp ezért nem szolgáltat magyarázatot.

PASCAL – az ember kettős természete mint a bűnbeesés rejtélye

PASCAL gondolataiban ötvöződik az eredendő bűn és a teodicea kérdése, amely során ellentétük mellett elválaszthatatlan egységük is megjelenik. Hasonló kettősségben tekinti az embert magát is, mint test és lélek ellentéteinek egységét. Szintén e módon kapcsolódik számára össze a hit által a vallás és a tudomány birodalma is. Az emberi lét, az emberi gondolkodás, az emberi vallásosság paradoxonjait komolyan veszi – nem akarja megmagyarázva elsimítani sem a különbségeket, nem szándékozik szétszakítani sem a kettőt antagonisztikus ellentétként. Úgy, ahogyan a Krisztus kettős természetéről szóló khalkédóni dogmában is az egy Krisztus két ellentétes jellemzőjét foglalták össze. A rejtély, a misztérium mindegyik területen megmarad, az emberi gondolatok végső határukhoz érkeznek.

A teodicea kérdésére PASCAL az ember „kettős természetével” és a bűneset komolyan vételével felel. Eszerint az embert egy redukálhatatlan kettősség határozza meg, ami kizárólag bűnbe esett állapotával magyarázható, és csak a misztérium által lesz érthető. Amennyiben ez a kétkedők és hitetlenek számára nem megfelelő, rajtuk a bizonyítás kötelessége: egy jobb, valószínűbb magyarázat megalkotásának feladata.[56] Az ember tehát PASCAL meglátása szerint egy paradox lény, akiben az ellentmondások nem oldhatók fel – és épp ezért a teodicea kérdése sem válaszolható meg paradoxonmentesen.[57]

VOLTAIRE – birkózás LEIBNIZ-cel

VOLTAIRE és sokak szerint az 1755-ös lisszaboni földrengés sok kérdést vetett fel az ártatlanok szenvedésével kapcsolatban, így a humanizmus áramlata révén is új szempontból kezdték vizsgálni a problémát. Ezáltal LEIBNIZ válasza – amelyre VOLTAIRE *Candide*-ja szatirikus riposztot adott – elvesztette hitelét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a lisszaboni földrengésben nincs semmi *‘újdonság’* a teodicea kérdései kapcsán, hiszen katasztró-

fák és gonosztettek mindig is voltak és lesznek. Jézus felfogása is ismert pl. a Siloám-torony leomlása és PILÁTUS vérengzése kapcsán *(Lk 13,1–5)*. Napjaink katasztrófái sem lépnek ezen túl (pl. SARS/MARS/COVID-19, szeptember 11i terrortámadás, 2004-es és későbbi cunamik, fukusimai katasztrófa, keresztyén vendégmunkások lefejezése az ISIS által, Charlie Hebdo elleni merényletek 2015-ben és 2020-ban, ukrán-orosz háború).

VOLTAIRE birkózik ugyan LEIBNIZ-cel, de CASSIRER joggal mutat rá, hogy lényegileg csak kikerüli. A *Candide*-ban kifigurázza a hannoveri polihisztor optimizmusát és teodiceáját, hiszen tény, hogy a világban ott van a rossz, és ennek tagadása csak tetézi a bajt. Nem jut azonban tovább a merő szkepticizmusnál: minden válaszlehetőséget kipróbál ugyan, ám végül mindegyiket el is kell vetnie. Kénytelen egy kényszerkompromisszumot kötni: a morális rossz az emberi természet gyengeségéből következik.[58] Megoldással nem tud szolgálni.

ROUSSEAU – birkózás PASCALLAL

ROUSSEAU pedig PASCALlal vitatkozik, vallási felfogását veti el (és ezért nem jut közelebb a teodicea kérdésének megválaszolásához). Kényszerűen elfogadja ugyan PASCAL kiindulópontját, de lázad az ellen, hogy az emberi akarat eredendően romlott. Ezért kénytelen inkább a természetről értekezni, és az ember természetes állapotát eszményíteni. Szerinte a bűn eredete nem az emberiség történelem előtti létéből fakad, hanem éppen a történelemben keletkezik. Így számára semmiféle természetfeletti segítség nem jöhet szóba, a problémát a természeten, történelmen belül kell megoldani. Végül a teodiceai probléma általa adott válaszaként a társadalmi szerződéshez jut el, a metafizika területéről az etikáéra és politikáéra áthelyezve a problémát.[59] Megoldást azonban nem tudott adni ő sem.

Keresztyén oldalról ellene vethetnénk, hogy a *Szentírás* alapján a bűn az emberben magában van, nem exportálható a társadalomba – a bűneset már a társadalmat megelőző állapotban megtörtént! Ugyanakkor a bűn újratermelődése már Kainnál megkezdődik, tehát való igaz, hogy a történelemben is megtörténik – minden időben... Az természetesen illúzió (és történelmünk, különösen a 20. század ékesen alá is támasztja), hogy a megoldást a történelemben valaha is elérhetnénk – ezt csak az új teremtés adja meg majd... Pszichológiailag sem állja meg helyét az az elképzelés, miszerint üres lappal indulhatna az emberi élet... Mindemellett részben az ember marad a hiba oka ROUSSEAU számára is, bár azt a történelem keretébe illeszti. Az eredetileg jó dolgok az ember kezében elfajulnak.

Megjegyezhetjük, hogy ez a fajta történelmi optimizmus, és hogy nekünk magunknak kell megvalósítani a bűntől szabadulást, némileg BULTMANNt is jellemzi, amikor GIFFORD-előadásait így zárja: *„Minden pillanatban ott szunnyad az eszkatológiai pillanat lehetősége. Neked kell felébresztened."*[60] Teológiailag mindkettő alaposan felveti a szünergizmus, a (szemi)pelagianizmus gyanúját.

DARWIN – *et si Deus non daretur*

Mit keres CHARLES DARWIN egy teodicea témájú írásban? Nem pusztán arról van szó, hogy napjaink gondolkodását általánosan áthatja a hozzá köthető evolúció gondolata (némelyek számára már ideológiaként), hanem arról, hogy élete és hipotézise összefügg. SZENTPÉTERY PÉTER a vonatkozó irodalom alapján úgy látja, hogy lányának elvesztése volt a döntő lépés, amelyre mintegy az evolúciót adta teodiceai válasz gyanánt. Nem teológiai, hanem természettudományos válasz gyanánt. Ebben pedig alapvetően alkalmazta LAPLACE híres válaszát NAPOLEONnak, miszerint azért nem szerepel *Naprendszer*-keletkezési elméletében Isten, mert erre a hipotézisre nem volt szüksége. (Legfeljebb annyiban, hogy az életet egyetlen vagy néhány formába lehelte bele.)

SZENTPÉTERY PÉTER fontos megállapítása, hogy DARWINt nem lehet megérteni a teológiai és teodiceai vonások nélkül – akár összefoglaló cikkben[61] tömören, akár habilitációs könyvben[62] bőven kifejtve. Általában nem is tudják, hogy papi pályára készült,[63] mielőtt a keresztyénségéből kiábrándult. (SZENTPÉTERY hangsúlyozza, hogy ha szakított is a keresztyénséggel, mégsem tudott szakítani az istenhit problémájával, amint azt DARWIN egy levélrészlete is bizonyítja.) Ezért a teodiceai rendszerek között legalább röviden róla is szólunk. Fő művét átszövik a teológiai utalások, a befejezésben is a Teremtő csodájaként írja le az élővilágot. Önéletrajzában pedig a létért vívott küzdelem farkastörvényét a teodicea összefüggésében tekinti, és a logikai dilemma egyfajta megoldásának tekinti a természetes szelekciót. Joggal hívja fel azonban SZENTPÉTERY a figyelmet arra, hogy az evolúciós elképzelések nem adnak feleletet arra a lényegi kérdésre, hogy miért volt szükség az inkarnációra, kereszthalálra és feltámadásra.[64]

Az evolúció és teodicea fenti kapcsolatában és a lentebb következő antiteodiceák, véletlent hangsúlyozó válaszkísérletek miatt érdemes lehet megemlíteni, hogy a világhírű asztrofizikus, FRED HOYLE azért vetette el az evolúciót, mert modellezte a szükséges időtartamot, és a *Föld* feltételezett kora mérhetetlenül kevésnek bizonyult. Ateistaként jutott arra, hogy tervezésre volt szükség. Tőle származik a híres példa, hogy egy forgószél kaotikus kavargásában nagyobb valószínűsége van *'kialakulnia'* egy *Boeing 747*-es repülőgépnek, mint az életnek a *Föld*ön.[65]

DARWIN élete hit és hitetlenség közötti ingadozásokkal, de tendenciózusan a hittől az agnoszticizmus (és nem ateizmus!) felé haladt. Három gyermeke halála között Anne-ét egész életére traumatikusan hordta, nem tudván magát túltenni rajta – így a teodicea problémáival is folyton küszködött. Az élővilágban található sokféle szenvedés és a pusztulás problémájának egyfajta megoldása volt

számára, hogy ezek nem WILLIAM PALEY órásmesterének művei, hanem szándékolatlan, véletlen események. Formailag csupán megkérdőjelezte, de tartalmilag tulajdonképpen tagadta, hogy Isten tervszerűen ölné meg pl. azt az embert, akire egy villám miatt rádől egy fa, vagy azt, hogy Isten előre eltervezné, melyik fecske melyik szúnyogot fogja megenni. A nem tervezett eseményekből tovább következtetve eljutott evolúciós következtetésére, amely szerint maguk az élőlények létrejötte is szándékolatlan, véletlen események eredménye. Úgy vélte, a tragédiák, szenvedés, gonosz mögött nincs miért okokat vagy épp célokat kutatni, azok csak úgy, nem tervezetten (véletlenül) történnek, és ezek megismerése túlmutat az értelmünkkel megragadhatókon. Míg DARWIN számára nem volt elfogadható a szenvedés magyarázatára egy magasabb, számunkra ismeretlen célokat megvalósító Isten (ez szerinte nem ad felmentés az ilyen eszközök használata alól), ugyanakkor szerinte egy cél nélküli, véletlent is tartalmazó folyamat, mint a szelekció, már csökkenti az erkölcsi problémát. Elmélete alapján (sokakéhoz hasonlóan) teodiceája kulcseleme, hogy Isten már csak legfeljebb másodlagos okok révén kormányozza a világot – vagy magára is hagyta –, és ezért nem tehető felelőssé a benne levő rosszért.[66]

BERTRAND RUSSELL – (a tagadott) Isten hibáztatása

Az ateista matematikus-filozófus RUSSELL úgy véli, hogy Isten mindenért felelős. A teodiceát elsősorban annyiban érinti előadása, hogy néhány istenérvet igyekszik megcáfolni kora tudományos ismeretei szintjén, ennek keretében nevetségesnek tartja a leibnizi optimizmust, elutasítja KANT morális istenérvét. Nem látja erkölcsileg elfogadhatónak a gonosz jelenlétét, Jézus egyes kiragadott megnyilvánulásait antihumanizmusként érti, legfőképpen pedig kegyetlenségnek – legfőbb bűnnek – tartja a pokolban való hitet, amivel Jézus is riogatott, ugyanígy láttatja korának egyházát is.[67] Sajnos azonban ezek a meglehetősen felületes érvek nem érintik a lényeget, valójában egy karikatúrával hadakozik. Számára téves érv, hogy a bűn hozza a szenvedést a világba – Isten mindentudása és mindenhatósága kikerülhette volna a bűnt, vagy kipusztíthatta volna az emberiséget.[68]

Talán még ekkora figyelemre sem lenne méltó RUSSEL görbe tükre, hacsak nem annyiban, hogy ezáltal ellenpontként mutatható fel az a keresztyén apologetikai látásmód, amit főleg PLANTINGÁnál (vagy SWINBURNEnél) tapasztalhatunk.

PLANTINGA – a szabad akarat védelme

Népszerű az a *'szabad akarat védelem'* (free will defense), amelyet JOHN LESLIE MACKIE felvetésére ALVIN PLANTINGA adott válaszul (1977)[69] az augustinusi teodicea egyfajta helyettesítéseként. (Eredetileg már 1965-ben megfogalmazta az alapgondolatokat.[70]) Az etikai szkepticizmust képviselő filozófus MACKIE szerint ugyanis a szabad akarat – ha volna, bár ennek értelmét is megkérdőjelezi – még Istent is megakadályozná abban, hogy előre tudja, mit cselekszenek majd az emberek[71] – egy ilyen mindentudás kiüresítené a szabad akarat fogalmát.[72] A teizmus szerinte ellentmondásos, ugyanis a rossz léte nem fér össze a mindenhatóság, mindentudás, végtelen jóság isteni tulajdonságaival.[73]

PLANTINGA ellenben kifejtette, hogy Isten és a gonosz léte szerinte logikailag összeegyeztethető (bár lehetnek ellentétesek), ha az embernek szabad akarata van. Ellentmondás csak azért jelentkezik, mert MACKIE egy kimondatlan premisszát feltételez implicit módon igazként, ám bizonyítás nélkül: valójában azonban MACKIE érveinek sem sikerült explicit logikai ellentmondást találnia. Ezért PLANTINGA szerint Isten és a gonosz létének összeegyeztethetőnek kell lennie. A szabad akarat továbbviszi ezt az érvet, egy olyan premisszát szolgáltatva, amely a gonosz létével együtt magával vonja, hogy Isten léte konzisztens marad.[74] PLANTINGA szabad akarat védelme nem kíván teodiceát nyújtani, csak alternatívaként egy védelmet. Ezért nem javaslata igazságát állítja, csak lehetséges voltát. E lehetőség érdekében Isten mindenhatóságát némileg korlátozza: pl. Rá is érvényes a logika, nem cselekedhet természetével ellenkezően, így nem teremthet olyan szabad akarattal rendelkező lényt, amely csak a jóra képes (de szabad akarata nem zárja ki, hogy cselekvésük Isten által megjósolható legyen); ha egy mindenható Isten szükségszerű léttel bír, akkor nem teremthet olyan világot, amelyben ő nem létezik – ezért nem képes a leibnizi lehetséges világok közül bármelyiket kiválasztani.[75] MACKIE elismerte (*The Miracle of Theism*, 1982[76]), hogy PLANTINGA védelme sikeresen megcáfolta érveit, ám fenntartja: ez nem jelenti azt, hogy a gonosz problémája ezzel nyugvópontra jutott volna.

A szabad akarat védelmére adott kritikák ellenvetése, mint pl. a filozófus ANTONY FLEWé, hogy PLANTINGA olyan szabad akaratot feltételez, amely metafizikailag összeegyeztethetetlen a determinizmussal,[77] ellenben az ő felfogása szerint a szabad akarat és a determinizmus metafizikailag összeegyeztethető. E nézet szerint Isten teremthetett volna olyan világot, amelyben létezik erkölcsi jó, de gonosz nem. Egy ilyen világban az emberek választhatták volna csak a jót még akkor is, ha választásuk predesztinált. PLANTINGA azonban nem találja plauzibilisnek az ellenvetést, az összeegyeztethetőséget.[78]

SWINBURNE – teodicea mint (klasszikus) valószínűség

SWINBURNE: *Isten volt Jézus?* című könyvének bevezetésében és teodicea alfejezetében csak a logikailag

nem ellentmondó cselekvést engedi meg Istennek, amellett ugyanakkor a magyar kiadás előszavának általánosabb ismeretelméleti keretei között határozottan állást foglal amellett, hogy Isten felfüggeszthetí akár a természeti törvényeket is, és hogy pl. az *ÚSZ*-ben éppen ezt is teszi. Tagadja, hogy létezne előfeltételektől mentes viszonyulás akár a vallás terén, akár a tudományban, ugyanis egy-egy állítás meggyőzőereje – SWINBURNE megfogalmazásában előzetes valószínűsége – sosem önmagában áll, hanem mindig egyéb, a jelenséget árnyaló, kiegészítő körülménytől. Utóbbiak feltehető valószínűsége, alátámasztottsága hatással van előbbiek valószínűségére. Konkrét példaként említi, hogy Jézus feltámadásának szükséges bizonyítékai alapvetően eltérnek aszerint, hogy Isten létét milyen valószínűségűnek látjuk. Mivel csupán keveseknek van erős vallásos élménye, így a többség rászorul mások tanúságtételére és hozzájuk rendelt előzetes valószínűségre – pl. az apostolok szemtanúságára is, de logikai érvekre is.[79]

Annak érdekében, hogy matematikai előismeretek nélkül is érthető legyen SWINBURNE

bayesiánus módszere, egy rövid példa erejéig ki kell térnünk a BAYES-tételre, amely feltételes valószínűségek között állít fel kapcsolatot. Legyen két lehetséges esemény, A és B, melyek bekövetkezési valószínűsége P(A) ill. P(B). Előfordulhat, hogy a kettő nem független egymástól, ilyenkor van értelme arról beszélni, hogy mennyi a valószínűsége annak, hogy A bekövetkezik, ha már tudjuk, hogy B bekövetkezett. Ezt P(A|B) jelöli. Hasonlóan annak valószínűségét, hogy B bekövetkezik, ha tudjuk, hogy A már bekövetkezett, P(B|A) jelöli. A BAYES-tétel pedig kimondja, hogy P(A|B)=P(B|A)P(A)/P(B). SWINBURNE arra használja e tételt, hogy egy A esemény *a priori* valószínűségét megnöveli a feltételes (*a posteriori*) valószínűség révén – amennyiben logikai érvelés által arra jutunk, hogy P(B|A)/P(B)>1, matematikailag ez valóban elérhető. Felhasználva a feltételes valószínűség definícióját: P(A|B)=P(AB)/P(B), ekkor a képlet segítség lehet az A és B események jó megválasztásához, amely aztán alkalmas lehet a feltételes valószínűség nagyobb értékének elérésére: egy A eseményt AB-re cserélve annak *a priori* valószínűségénél nagyobbat kapunk végeredményként, hiszen P(B)≤1. (A tulajdonképpen már utalásként említett esetet alapul véve: Jézus feltámadásának minden előfeltevés nélküli valószínűsége megnövekszik, ha azon feltétel mellett vizsgáljuk, hogy Isten létezik – ugyanis Isten létezésének ama feltétel melletti valószínűségét, hogy Jézus feltámadt, szinte 1-nek tekinti, ami Isten létének *a priori* – feltehetően lényegesen 1-nél kisebb – valószínűségével osztva valóban 1-nél nagyobb számot kapunk, ezzel az eredeti valószínűséget szorozva tehát növeltük az *a posteriori* valószínűséget.)

Megjegyezhetjük ugyanakkor, hogy e feltételes valószínűségekről beszélni veszélyes is, hiszen egy-egy jelenség előzetes valószínűségét majdhogynem a 0 és az 1 szélsőségekben adná meg egy ateista ill. egy keresztyén. Ekkor viszont a feltételes valószínűség révén ezt felszorozni a BAYES-tétel révén, továbbra sem ad sokkal különböző értéket, mint 0 ill. 1. (Matematikai oldalról még az is problémás, hogy ezt egyáltalán valószínűségnek szabade nevezni.) KEITH WARD nyomán pedig azt is mondatjuk, hogy Isten léte vagy szükségszerű, vagy lehetetlen, nincs átmenet – és így nem alkalmazható a valószínűség sem.[80] SZENTPÉTERY PÉTER pedig ehhez hasonlóan joggal figyelmeztet, hogy Jézus feltámadásának – a saját hitünktől függetlenül (is) – csak száz százalékos bizonyossággal van értelme (ezért a valószínűség itt sem játszhat szerepet): *„Mivel a keresztyén hit alapja és centruma, nem lehet valószínűségi ítélet tárgya. Még viszonylag magas, a »javára szóló« valószínűségi arányra sem lehet a hitet alapozni. Vagy elfogadja valaki, hogy Jézus transzcendens okból és célból feltámadt – az Újszövetség szerzői erről legalább 101 százalékig meg vannak győződve, vagy nem fogadja el. Harmadik lehetőség 0 és 100 százalék között nincsen. A kettő közötti valószínűség legfeljebb azt jelentheti, hogy milyen gyakran »támadnak« kétségek."*[81]

SWINBURNE a teodicea kapcsán is a bayes-ianizmust követi, azt mutatva meg, hogy Isten létezése mellett igenis valószínű, hogy van a világban fájdalom. A valószínűségszámítási párhuzam miatt tehát helyet kap felfogásában a véletlen is, mert Isten – kockázatot vállalva – szabad akaratot adott, amely *'igényli'* a fájdalmat is. A Teremtőnek megadja SWINBURNE a jogot, hogy rosszat is mérjen ránk, ám igényli, hogy a mérleg pozitív legyen.[82] A *Van Isten?* c. könyvében kiegészíti e mérleggondolatot a túlvilággal, és rámutat, hogy a halál önmagában még nem rossz, hanem inkább egy ideig tartó jó vége, ám a halál után még többet ad a jóból. Így hát teodiceai vonatkozásban nélkülözhetetlennek tartja a szabad akarat védelmet (jóllehet az maga nem teodicea, mint láttuk). Keresztyén gondolkodóknál, de még teológusoknál is ritka, hogy a teodicea problematikáját az inkarnációval kapcsolják össze – pedig ez tulajdonképpen előfeltétele, hogy aztán a keresztre feszítéssel összekapcsolhassuk –, ezért érdemes egy tömör idézettel jelezni SWINBURNE ezen gondolatát: *„A jó szülő, […] gyakran fog úgy dönteni, hogy az ilyen próbatételnek gyermekével együtt aláveti magát[…] Ezért van némi alapunk feltételezni, hogy Isten – irántunk való szeretetéből kifolyólag – testet ölt, hogy megossza velünk nehéz sorsunkat, melyet valamely nagyobb jó érdekében mért ránk."* Emellett Isten teremtői voltából fakadó szuverenitására hivatkozva is kiáll amellett, hogy Istenek joga van akár szenvedést is ránk róni, pl. mások érdekében. SWINBURNE rávilágít, hogy teodiceájába nem emelte be a halál utáni életet, de keresztyénként természetesen érzékeli, hogy nem mindenkit elégít ki egy csupán immanens teodicea, és vallást is tesz arról, hogy Isten transzcendens világot is teremtett.[83] Ugyanakkor, teoretikus-apologetikus oldalról feltehetnénk azt a kérdést is, miért nem eleve csak a mennyországot teremtette meg Isten? Meg kell vallani, hogy erre a filozófiai teodiceák,

még ha egy ilyen keresztyén filozófustól származik is, nem tudnak kielégítően válaszolni. Ehhez tovább kell lépni a teológiai válaszokhoz...

(Művészeti kitekintésként felvethető az a kérdés is, hogy vajon *Az emlékek őre* ill. az *Equilibrium* című filmek egyfajta SWINBURNE-féle teodiceát képviselnek, ha az érzést-érzelmet állítjuk a szabad akarat helyére?! Azaz ha szeretnénk érezni, akkor jót is és rosszat is kell éreznünk? Vagy ha kiirtjuk az érzést magunkból, az lesz valójában a lehető legrosszabb?)

JUNG – (archetipikus-individuációs) reakció Jób történetére

Kétségtelen, hogy a teodicea körébe tartozik a *Jób könyvé*vel foglalkozás – még akkor is, ha ezt egy pszichológus teszi meg, természetes módon alkalmazva szakmai tudását, történetesen a pszichoanalízis eszközeit. Mindenképp különleges csemege JUNG eme bibliai könyvre adott válasza. Reménység szerint nem haszontalan teológiai tekintetben sem. Már a bevezetésben rámutat arra, hogy *Jób könyvé*nek – és így végső soron a teodiceának – az istenélmény a lényege, és ezzel az egzisztenciális-poimenikai oldalt emeli ki. Jób kettős Isten-tapasztalataira is felhívja a figyelmet JUNG, Istenben mutatva ki a gonosz és jó antinómiáját. Azt mondhatjuk, hogy ez a kettősség Isten szuverenitásából és mindenhatóságából ered. Nem véletlenül olvassuk Istenről az amúgy igen radikális monoteizmus kifejeződéseként a prófétától: *„Én alkottam a világosságot, én teremtettem a sötétséget, én szerzek békességet, én teremtek bajt, én, az Úr cselekszem mindezt." (Ézs 45,7)* Az antinómiát az emberi gondolkodás korlátaiból származtatja JUNG, tehát nem Istenről állítja, hogy tökéletlen vagy gonosz lenne, hanem arról van szó, hogy a tulajdonságok totalitásának antropomorf képe következtében Isten minden tulajdonságot ellentmondó tényekre széthullva az ellentétével együtt birtokol. Sokakkal együtt JUNG is keresi az értelmet Jób szenvedésében, és rámutat arra, hogy ennek lehet a kulcsa az istenismeret növekedése – mégpedig Isten fent említett antinómiájának ismerete terén: *„a dráma örök időkre bevégeztetett, Jahve kettős természete nyilvánvaló lett, és ezt valaki vagy valami látta és regisztrálta."* Messzire vezető, de izgalmas gondolat lehet, hogy JUNG szerint a megtestesülést épp a Jób-történet tette szükségessé. Jóllehet JUNG elsődlegesen pszichológiai elemzés alá veti Jób történetét, ám, lévén ez a teodicea kérdéseit feszegeti, teológiai vizekre is kellett eveznie. Jézus kereszten hangzó Éli, Éli-felkiáltását, úgy értékeli, hogy benne Isten megéli a halandó ember sorsát, megtapasztalva azt, amit szolgájának, Jóbnak is át kellett élnie. Ebben a felkiáltásban kap választ Jób – és minden teodiceát feszegető ember. Úgy is mondhatnánk, hogy Krisztus kettős természetének egyfajta archetipikus szemléletét fogalmazza meg.[84]

JUNGtól búcsúzásként nem hagyható szó nélkül, hogy a könyv valódi célja rácáfol a címére. Talán ezért sem jelenik meg valójában válaszkísérlet a teodicea kérdésére. Inkább csak saját pszichológusi igényeiből (ti. az antinómia magyarázata az individuáció révén) és világféltéséből reagál Jób könyvére (és az Apokalipszisre), valódi célja pedig az utolsó oldalakon derül ki: a Mária mennybemeneteléről szóló dogma pszichológiai *'védelme'*.[85]

BARTH – teodicea mint megoldhatatlan paradoxon

BARTH teodiceához való hozzáállásában először talán a gonosz létének kettősségére kell utalnunk. Míg Isten volt, van és eljövendő *(Jel 4,8b)*, addig a fenevad volt, nincs, de eljön *(Jel 17,8)*. A gonosz más értemben létezik hát, mint az Örökkévaló: *„Létmódja a »van, noha nincs – nincs, noha van« paradoxonja."* Ezzel függ össze BARTH azon véleménye is, hogy a teodiceának azért nincs megoldása, mert az ember sosem lehet abban a helyzetben, hogy Istent kérdőre vonja. Ezért a teodicea mindig paradoxonokba fut. Mintegy a lutheri *opus proprium* és *opus alienum* egyfajta dialektikus megfogalmazását adja: Isten saját munkája a kegyelem, a megváltás, a semmis gonosz csak az Ő idegen munkája nyomán áll elő – anélkül, hogy önálló egzisztenciája lenne.[86] A gonosz létének paradoxona az is, hogy az augustinusi gondolathoz hasonlóan hiány-jellegű, mégis valóságos létet tulajdonít neki.[87] A legfontosabb viszont nem *gonosz* a léte, hanem hogy Krisztus legyőzte, így már nincs miért félni tőle.[88]

BARTH számára Isten szenvedése feleslegessé teszi az emberi teodiceát.[89] Az ember nem képes olyan teodiceát kitalálni, amely megalapozza *„Isten jóságának gondolatát"*.[90] Csak a keresztre feszítés alapozhatja meg Isten jóságát. A kereszten Isten hordozza és elszenvedi, amit az ember elszenved. Isten kegyelmi kiválasztása tehát Isten önodaadása: azt választotta, hogy a mi szenvedéseinket szenvedje el. A megfeszítésben kétszeres igazolást lát[91]: a bűnös ember megigazítását és Isten önigazolását.[92]

PANNENBERG – proléptikus teodicea

A müncheni teológus álláspontja szerint nem a leibnizi gondolat, a lehetőség szerint legjobb választás érdekében testesült meg Isten, hanem már eleve, öröktől úgy döntött, hogy részesül az emberlét szenvedésében és a halálban is: *„Fiának kereszthalála által Isten vállalta a felelősséget az általa megteremtett világért."* Ez azonban nem oldja fel azt a paradoxont, ezért az ember sosem lehet abban a helyzetben, hogy Istenre háríthatná a felelősséget, vagy számonkérhetné Őt. Ez persze nem azt jelenti, hogy a hívőkben ne vetődhetne fel a kérdés, és ne támadhatná hitüket. A rossz azonban önmagában nem lehet Isten tetszésének tárgya – ugyanakkor még a rosszból is jót tud előhozni, ahogyan azt a kereszten is tette. Mindehhez persze elengedhetetlen, hogy Húsvét

révén Isten igazolta Fiát. Ez azonban csak a pannenbergi prolépszisz értelmében igazolás, amely végső bizonyosságát a történelem végén nyeri el. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy PANNENBERG proléptikus választ adott a teodicea kérdéseire, és minden más választ elégtelennek tart. Ebben a történelem végére előre nyúló értelemben, a jövőbeni igazolás miatt minősíti Isten a teremtést jónak, jóllehet a jelenlegi állapotát nem feltétlen látjuk jónak. Még a gonosz sem lehetséges Isten akarata nélkül, ha végső céljai csak a világ Isten országává átlényegülésekor igazolódnak is. Isten végül azáltal győzte le a gonoszt és minden szenvedést, hogy Krisztusban megjelenik az eszkatologikus ember, mint a teremtés beteljesedése.[93]

KÜNG – a célt adó szenvedés

KÜNG meglátása szerint a szenvedés ad célt az ember életének, de nem foghatjuk fel, hogy miért nem lehet ezt a célt szenvedés nélkül elérni. Minden szenvedés az istenbizalom próbája az ember számára. Némelyek szerint a világ szenvedését látva nem hihetünk Istenben. KÜNG azonban fordítva látja: Csak az Istenben bízó hit remélheti, hogy a szenvedés és gonosz sötét hátteréből egy kéz nyúl ki feléje. Jézus szenvedése és halála az együttérző Istent tárja elénk. A hit viszont kikerülhetetlen – mert a szenvedésre még Jézus sem ad magyarázatot. Egyedül a Jézus passiójában és halálában gyökerező hit vallhatja, hogy a szenvedésnek célja van. Csak a Jézus feltámadásában gyökerező hit ad értelmet az értelmetlen halálnak, így derül ki, hogy mégsem volt hiábavaló. Egy ilyen teodicea nem pusztán teológiai elmélet, hanem a gyakorlatban megélt és hitelesített. Ellenben gőg az, hogy az ember magát semleges és bűntelen ítélőbíróként képzeli el – Isten és világa felett. A felvilágosult ember azonban a teodiceából csupán antropodiceát, önigazolást csinált, de egyáltalán nem képes megoldani a szenvedés problémáját.[94]

Talán van értelme KÜNG felfogáshoz csatoltan megemlíteni, hogy KITAMORI az Isten és ember közötti hasonlóságot az *analogia doloris* fogalmával ragadja meg, és a szenvedés célját épp abban jelöli meg, hogy a szenvedésével Istennek szolgálhat az ember.[95]

DOROTHEE SÖLLE – a kereszten szenvedő Isten

SÖLLE úgy látja, hogy a kereszten Isten tehetetlensége mutatkozik meg: nincs más keze, mint a miénk. A kereszten Isten egészen közellévőként mutatkozik meg a szenvedő számára. Aláveti magát az emberi gonoszságnak, de felmutat egy új perspektívát, az örökkévalóságot.[96]

Nem mehetünk el azonban a kritika mellett sem: SÖLLE értelmezése *Jób könyvé*hez tulajdonképpen egy gnosztikus megoldás: olyan fokú hasadás feltételezése Istenben, mintha két Isten lenne, az egyik, aki a szenvedést okozza, és a másik, akihez segítséget kérve menekülhet a szenvedő. Egy ilyen értelmezés lehetetlen a zsidóság körében. Keresztyén oldalról pedig azt hiányolhatjuk SÖLLE teológiájából, hogy figyelmen kívül hagyja – a szenvedés értelmezésében is – a Szentháromságot, így egyoldalú elemeket kiemelve kvázi valóban egy másik Istenről beszél, sem nem Jézus Atyjáról, sem nem a Szentháromságról.[97] Emellett egyfajta *'funkcionális feltámadás-mentességet'* képvisel: nem tagadja, de nem is veszi számításba a feltámadást.

JÜRGEN MOLTMANN – a megfeszített Isten teodiceája

A reménység teológusa a teodicea kapcsán is kikerülhetetlen személy, különösen is, hogy MOLTMANN teológiájának születése alapvetően teodiceai gyökerű: mellette bomba tépte szét barátját, ő pedig felkiáltott: Hol vagy Isten? Aztán a fogolytáborban kapott *Biblia* olvasása során a passióban Jézus felkiáltásához jutott: Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem? Megértette, hogy Jézus hoz reménységet a foglyoknak, ő vált meg a bűn hatalmából. Tehát a kereszten hangzott el a válasz a teodicea kérdésére. A *Biblia* Istene azonban egészen más, mint akár az ateizmus, akár a teizmus istene, mert egy ilyen istent egyetlen ártatlan szenvedése is pozdorjává tör.[98] Nemcsak arról vall – LUTHERrel egyetértésben –, hogy Jézus halálával a kereszten Isten halt meg, de egyenesen úgy fogalmaz, hogy az Atya is agonizál, Jézus elhagyatottságában az Atya is elhagyta önmagát, a Fiú odaadásában az Atya is odaadja önmagát. Jézus elszenvedi ugyan a meghalást (dying), de a halált (death) már nem kell elszenvednie, mert a szenvedés életet feltételez. Miközben pedig a Fiú elszenvedi a meghalást, az Atya elszenvedi Fia halálát. Végső soron az egész Szentháromság szenvedi el a kereszt eseményét, mivel Jézus isteni természetében a maga teljességében jelen van. Akárcsak LUTHER, MOLTMANN is csak a feltámadás fényében, a keresztben már benne rejlő győzelem fényében érti Jézus halálát.[99]

BONTING – teodicea mint káoszteológia

BONTING káosz teológiájának előzménye lehet KLAUS BERGER felfogása,[100] miszerint a rossz nem Isten teremtménye, hanem kezdettől jelen volt, mint káosz. A teremtés nem semmiből történik, hanem ebből a káoszból. BONTING sem fogadja el a semmiből teremtést és a személyes gonoszt, ezért a teremtéstörténetbeli személytelen és anyagtalan (preegzisztens) káoszhoz fordul, összekombinálva a modern fizika egyik viszonylag új ágával, a káoszelmélettel.[101]

BONTING javaslata, hogy a semmi helyett figyeljünk inkább arra, hogy a teremtés elején *„A föld még kietlen és puszta volt"* (*1Móz 1,2.*), majd a תֹּהוּ וָבֹהוּ (*tóhú*

vábóhú) kifejezést a pogány teremtésmítoszok káoszával azonosítja. Káoszteológiájának alapjait először cikkben fektette le,[102] majd könyvben részletezte.[103] Később a kritikákat is bedolgozta a továbbfejlesztett változatba.[104] A lényeget 3+1 pontban foglalja össze. Az első háromhoz igyekszik bibliai megalapozást nyújtani, az utolsót pedig észszerű következtetésnek tartja: 1. A kezdeti teremtés egy már a kezdet előtt is meglévő őskáoszból történt. 2. Folyamatos teremtés zajlik a káosz megmaradó elemeiből. 3. A megmaradó káosz az utolsó napon töröltetik el maradéktalanul, és ekkor lesz teljessé a teremtés. 4. A gonosz a megmaradó káoszból emelkedik fel (ezért beszél kettős káoszról).

A természettudomány oldaláról kétséges egy anyagtalan káosz emlegetése: a fizika kaotikus rendszerei megvalósulásukban mindig anyagi rendszerek, sosem anyagtalanok. Joggal vetik tehát ellene, mint pl. teszi PANNENBERG is, hogy a teológia szerint semmi nincs, amit nem Isten teremtett – ezért az őskáosz sem lehet a teremtéstől független.[105]

BONTING szerint a rossz dolgokért a káosz felelős, nem Isten, mert épp a kaotikus, véletlenszerű folyamatok miatt még Ő sem tud bármit megtenni, előrejelezni. Sejthető, hogy igazi kifogása nem is a *creatio ex nihilo* ellenében áll, sokkal inkább a világban jelen lévő gonosz problematikája vezette BONTINGot a káoszteológiához, tehát felfogása nem is elsősorban a teremtéshez, hanem a teodiceához tartozik. A teodicea kérdését azzal látja megoldhatónak, ha Istent semmiféle *'felelősség'* nem terheli, valamint azzal, ha semmiféle személyes gonosz létét nem fogadjuk el, csak a személytelen (és anyagtalan) káoszét.

Isten minduntalan (renddé) szervezi, a káosz mégis Tőle függetlenül létezik – ez a gonosz oka is, de egyben a szabadság és kreativitás forrása is. Az, hogy Jézus bűntelen életet élt, azt jelenti, hogy felette nincs hatalma a káosznak. Ezért Ő alapvető lépés a teremtési folyamat teljességre jutásában, amelyet a negatív káoszelemek eltávolításában lát.

Nem lehet legalább tömören nem megemlíteni azt a kritikát, amit többen megfogalmaztak: a káoszteológia valójában nem képes rendezni a megoldandó problémákat! Létezzen az őskáosz Istentől függetlenül – ez esetben dualizmushoz jutunk, ami keresztyén szemmel elfogadhatatlan. Létezzen az őskáosz Isten teremtményeként – ez esetben ugyanott vagyunk, mint káoszteológia nélkül.

GRIFFIN – folyamatteológia, kenószisz

Mint a modern korban szinte mindenki, DAVID RAY GRIFFIN is kritikát gyakorolt az augustinusi-tomista teodicea felett, mondván, hogy a szabad akarat nem egyeztethető össze Isten mindenhatóságával és mindentudásával.[106] GRIFFIN szerint az eredendő bűnt, ahogyan AUGUSTINUS felfogta, Isten kellett okozza, így ennek emberen történő megbüntetésével igazságtalanságot akar.

A folyamatteológiából származó kenotikus teológia megengedi, hogy egyidejűleg állítsuk Isten (önkorlátozott) mindenhatóságát is és azt is, hogy Isten nem képes megakadályozni az eredeti/valódi gonoszt. Ezáltal indirekt módon elfogadja Isten felelősségét a gonosz miatt, ugyanakkor fenntartja, hogy ezért nem vádolható, és mindent azért tesz, hogy hatalmával jót hozzon elő.

A folyamatteológia szerint is Isten mindent a preegzisztens káoszból teremtett. GRIFFIN szerint Isten mind fizikailag, mind érzelmileg átéli a világban történő szenvedést, és tőle telhetően mindent megtesz a jó elérése érdekében, de sem nem kényszerít senkit a jóra, sem nem akadályozza meg a gonoszt. A természetes folyamatokat és törvényszerű szabályozást nem képes felülírni, a teremtményeknek adott szabadságot sem vonja vissza. Következésképp Isten nem hibáztatható, hogy nem sikerül megakadályoznia a valódi gonoszt.

GIJSBERT VAN DEN BRINK elutasítja azt a nézetet, hogy Isten szeretetből korlátozta volna hatalmát, mert ez metafizikai dualizmust eredményezne, és nem csökkentené Isten felelősségét a gonosz miatt, hiszen Isten meg tudná akadályozni a gonoszt, ha nem korlátozza önmagát.[107]

KUSCHNER – zsidó anti-teodicea

A holokauszt után egyes zsidó írók anti-teodiceával álltak elő – szerintük Istent lehetetlen az értelem segítségével igazolni. Az anti-teodicea elveti annak gondolatát, hogy értelmes/jelentőségteljes kapcsolat lenne Isten és a gonosz között, tagadja, hogy Isten racionálisan igazolható lenne amiatt, hogy megengedte a gonosz létét.[108]

A zsidó holokauszt utáni anti-teodiceát képviseli a rabbi KUSCHNER is. (Nézete több más felfogást kombinál, pl. a káoszteológiát, folyamatteológiát is bevonja rendszerébe.) A mindenhatóság, mindentudás, jóság szerinte nem egyeztethető össze a szenvedéssel, ezért valamelyiket fel kell adni – végül a mindenhatóságot veti el. Nem Isten oka a szenvedésünknek, azok pl. a természet törvényeiből következnek. A rossz ugyanakkor alkalom arra, hogy egymást segítsük, akár a vigasztalás révén, akár pl. a tudomány betegségekkel, katasztrófákkal szembeni küzdelme által. Megoldásként a szolidaritást, szeretetet ajánlja – a bajok révén módunk van másokon segíteni, részvétet nyilvánítani, a természeti gonosszal szemben (pl. betegségek, katasztrófák) pedig a tudomány fejlődése segíthet. Ha Isten nem is mindenható, de azért *'lehetőségei szerint'* Ő is kiveszi részét a vigasztalásbanbátorításban, bajok enyhítésében, mégpedig úgy, hogy az embereket mások vigasztalására indítja.[109]

KUSCHNER tulajdonképpen ráérez a teodicea logikai problémájára, arra, hogy eldönthetetlen, megválaszolhatatlan a kérdés. Ám mégsem tudatosul kellően ennek következménye, és tovább keresi a racionális választ – amit, mint említettük, a mindenhatóság feladásában vél megtalálni. Jób-értelmezése talán megoldja a teodicea egzisztenciális-poimenikai kérdésfelvetését, de semmiképp nem a teoreti-

kus-apologetikait – hiszen épp az a lényeg, hogy a probléma nem kezelhető racionálisan... Végül arra jut, hogy a sorscsapások nem Isten büntetései, hanem véletlen események. Úgy lesz felfogása valódi anti-teodiceává, hogy szerinte a tragédiák ok nélkül történnek. A teoretikus-apologetikus kérdésfeltevést értelmetlennek látja, az egzisztenciális-poimenikai kérdésre azzal válaszol, hogy az okok helyett a cél megtalálását tűzi ki (a természeti rossz esetén): *„Ha már ez történt velem, mi az, amit tennem kell, és ki segít abban, hogy meg tudjam tenni?”* Az erkölcsi rosszat azzal magyarázza, hogy Isten nem veszi el szabadságunkat, így gonoszat is cselekedhetünk.[110]

KUSCHNER kifejti ugyan, hogyan is tette őt jobbá mindaz, amit fia halála révén elszenvedett, mégis inkább fiát kérné vissza és vesszenek az előnyök.[111] Emberileg érthető, mégis felveti a kérdést: Ez esetben mennyire vehetők komolyan a szenvedés pozitívumai? Elvi síkon pedig egyáltalán választ kapunke akkor a teodicea kérdéseire? Úgy tűnik, hogy még egzisztenciális-poimenikai tekintetben sem – igaz, egy anti-teodiceától nem is indokolt ilyesmit várnunk...

STREMINGER – ateista anti-teodicea

STREMINGER félezer oldalas könyvének *‘végső következtetéseként’* vehemensen kikel az egyház tanítása és igehirdetése ellen, és büszkén hirdeti a felvilágosult ember nézeteit, a fejlődésbe vetett optimizmust (inkább utópiát). A teoretikus-apologetikus kérdésről inkább a gyakorlat felé tereli olvasói figyelmét: arra, hogy mit kezdünk a szenvedésünkkel. Tagadja a bűn valóságát, így azt a szenvedés okának sem fogadja el. A szenvedést legyőző kereszttel csak általtják az embereket – holott azt enyhíteni kellene, vigasztalni, részvétet nyilvánítani. A teodiceát megoldhatatlan problémának tekinti. Felfogása nagyban hasonlít KUSCHNERére, csak éppen még azt a válaszlehetőséget is eliminálja, amelyben Istenre bármiféle utalás történhetne. Végső következtetésként a teodicea feladását javasolja, egyfajta humanista megvilágosodást kínál inkább, mely szerint hagyjuk a „jóságos mennyei Atyáról szóló meséket”, mert az ilyenek csak elhomályosítják a valóságot.[112]

Szerinte sok felesleges szenvedéstől szabadítja meg az embert, ha nem kell okot és célt keresnie bűnben és végső jóban. Félő azonban, hogy sokkal többeknek épp az okoz nagyobb lelki szenvedést, ha életüket, benne szenvedéseiket ok nélkülinek, értelmetlennek-céltalannak látják...

Úgy látszik, az ateista legfőbb félelme valami olyasmi, amit a regénybeli hóhér SAVONAROLÁhoz intézett aggódó, elgondolkodtató kérdése fejez ki: *„De ugye ember tetszik lenni? Aki megteszi, hogy harmadnap feltámad, hát az nem is szereti igazán az embereket!”*[113] Ezt a félelmet kívánja vajon kompenzálni az anti-teodicea, miközben a teodicea kérdésére nemhogy nem ad választ, de a kérdést is száműzi?

Nyitva maradt kérdés

Áttekintve a különféle filozófiai és némely teológiai válaszkísérleteket a teodiceai kérdések kapcsán, meg kell állapítanunk, hogy nem kaptunk kielégítő válaszokat. Ha létezik mégis valamelyest kielégítőnek tekinthető válasz, annak tartalmaznia kell (mintegy definíciószerűen), hogy Isten „is”, a maga mindenhatóságából eredően is, „tökéletesen tisztában” van a problémánkkal.[114] Ugyanakkor el kell ismerni, hogy filozófiailag nem is kaphatunk választ, ebben igaza van STREMINGERnek ill. az anti-teodiceáknak. Teológiai tekintetben azonban még maradtak nyitott lehetőségek, ezekre leginkább MOLTMANN révén láttunk példát, aki LUTHERhez hasonlóan a Megfeszítettre mutat. Ezen lehetőségek, a *theologia crucis* teodiceai vonatkozásainak körüljárása azonban már csak egy másik, jövőbeli tanulmány témája lehet, e mostani kereteibe nem fért bele...

Szakács Tamás

IRODALOMJEGYZÉK

ANSELMUS, Canterburyi: *Miért lett Isten emberré?* In: DÉR Katalin (ford.): *Canterburyi Szent Anzelm összes művei. Teológiai, bölcseleti írások*. (Középkori Keresztény Írók 6.) Szent István Társulat, Budapest, 2007.

ANSELMUS, Canterburyi: *Monologion*. DÉR Katalin (ford.): *Canterburyi Szent Anzelm összes művei. Teológiai, bölcseleti írások*. (Középkori Keresztény Írók 6.) Szent István Társulat, Budapest, 2007.

ANSELMUS, Canterburyi: *Proslogion*. (Középkori Keresztény Írók 6.) DÉR Katalin (ford.): *Canterburyi Szent Anzelm összes művei. Teológiai, bölcseleti írások*. Szent István Társulat, Budapest, 2007.

AUGUSTINUS, Aurelius: *Isten városáról III*. Kairosz, Budapest, 2006.

AUGUSTINUS, Aurelius: *Szent Ágoston vallomásai*. Szent István Társulat, Budapest, 2015.

BARTH, Karl: *Die Kirchliche Dogmatik II/2*. Evangelischer Verlag Ag., Zollikon-Zürich, 1959.

BARTH, Karl: *Die Kirchliche Dogmatik III/1*. Evangelischer Verlag Ag., Zollikon-Zürich, 1957.

BARTH, Karl: *Die Kirchliche Dogmatik IV/1*. EVZ-Verlag, Zürich, 1960.

BASZILEIOSZ: *Isten nem oka a rossznak*. In: VANYÓ László (szerk.): *Nagy Szent Baszileiosz művei*. (Ókeresztény Írók 16.) Szent István Társulat, Budapest, 2001.

BÉRES Tamás: A teodicea kérdésére adható mai evangélikus válasz. *Lelkipásztor*, 93. évf. (2018), 8–9. szám, 319–320.

BERGER, Klaus: *Die Schöpfung ist wie eine Hallig*. In: KLOSE, Joachim – OEHLER, Jochen (Hrsg.): *Gott oder Darwin? Vernünftiges Reden über Schöpfung und Evolution*. Springer, Berlin, 2008.

BLACK, Max (ed.): *Philosophy in America*. Cornell University Press, New York, 1965.

BONTING, Sjoerd Lieuwe: Chaos Theology: A New Approach to the Science-Theology Dialogue. *Zygon*, 34. évf. (1999) 2. szám, 323–332.

BONTING, Sjoerd Lieuwe: *Chaos Theology: A Revisited creation theology*. Novalis, Ottawa, 2002.

BONTING, Sjoerd Lieuwe: *Creation and Double Chaos. Science and Theology in Discussion*. Fortress Press, Minneapolis, 2005.

BRINK, Gijsbert van den: *Almighty God: A Study on the Doctrine of Divine Omnipotence*. Kok Pharos Publishing House, Kampen, 1993.

BULTMANN, Rudolf: *Történelem és eszkatológia*. Atlantisz, Budapest, 1994.

CASSIRER, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája*. Atlantisz, Budapest, 2007.

DAVIS, Stephen T. (ed.): *Encountering Evil: Live Options in Theodicy*. John Knox Press, Westminster, 2001.
DÉR Katalin (ford.): *Canterburyi Szent Anzelm összes művei. Teológiai, bölcseleti írások*. (Középkori Keresztény Írók 6.) Szent István Társulat, Budapest, 2007.
DÉR Katalin: *Szépséges értelem*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.
DÜRR, Hans Peter (Hrsg.): *Physik und Transzendenz*. Scherz, Wien, 1988 (Zweite Auflage der Sonderausgabe).
FLEW, Antony: Compatibilism, Free Will and God. Philosophy, 48. évf. (1973) 185. szám, 231–244.
GIBBS, Robert – WOLFSON, Elliot: *Suffering religion*. Psychology Press, London – New York, 2002.
GÖDEL, Kurt: *Collected Works III*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1995.
GÖDEL, Kurt: *Ontological proof*. In: GÖDEL, Kurt: *Collected Works III*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1995, 403–404.
GÖDEL, Kurt: Über formular unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I.. *Monatshefte für Mathematik und Physik*, 38. évf. (1931), 173–198.
GRIFFIN, David Ray: *God, Power and Evil: A Process Theodicy*. Westminster Press, 2004.
HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
HICK, John: *An Irenaean Theodicy*. In: DAVIS, Stephen T. (ed.): *Encountering Evil: Live Options in Theodicy*. John Knox Press, Westminster, 2001.
HICK, John: *Evil and the God of Love*. Palgrave Macmillan, Chippenham–Eastbourne, 2010.
HOYLE, Fred: *The Intelligent Universe. A new view of creation and evolution*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1983.
INGRAM, Paul – STRENG, Frederick: *Buddhist–Christian Dialogue*. University of Hawaii Press, Honolulu, 1986.
JUNG, Carl Gustav: *Válasz Jób könyvére*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
KENDEFFY Gábor – VASSÁNYI Miklós (szerk.): *Istenfogalmak és istenérvek a világ filozófiai hagyományaiban*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017.
KLOSE, Joachim – Oehler, JOCHEN (Hrsg.): *Gott oder Darwin? Vernünftiges Reden über Schöpfung und Evolution*. Springer, Berlin, 2008.
KODÁCSY Tamás (szerk.): Teológusok a kezdetekről. Mit mondhatnak a teológusok a kezdetekről, a világegyetem létrejöttéről, a teremtésről, az evolúcióról, a kreacionizmusról? – interjú. *Lelkipásztor* 80. évf. (2005) 3. szám, 94–96. o.
KUSCHNER, Harold S.: *Amikor rossz dolgok történnek jó emberekkel. Egy bölcs rabbi tanácsai*. Animus, Budapest, 2007.
KÜNG, Hans: *Christ sein*. R. Piper & Co. Verlag, München-Zürich, 1974, 3. kiadás.
LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm: *Theodicy. Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*. BiblioBazaar, Charleston, 2007.
LITTLE, Bruce Alva: *A Creation-order Theodicy: God And Gratuitous Evil*. University Press of America, Lanham, 2005.
MACKIE, John Leslie: *Das Wunder des Theismus. Argumente für und gegen die Existenz Gottes*. Philipp Reclam jun., Stuttgart, 1987.
MACKIE, John Leslie: Evil and Omnipotence. *Mind*, 64. évf. (1955), 200–212.
MOLTMANN, Jürgen: *The Crucified God. The Cross of Christ as the Foundation and Criticism of Christian Theology*. Fortress Press, Minneapolis, 1993.
NAGY András: *Savonarola*. Magvető, Budapest, 1980.
Nüsszai Gergely: *3. levél*. In: VANYÓ László (szerk.): *Nüsszai Szent Gergely művei*. (Ókeresztény Írók 18.) Szent István Társulat, Budapest, 2002, 528–535.
Nüsszai Gergely: *Nagy kateketikus beszéd*. In: VANYÓ László (szerk.): *A kappadókiai atyák (Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely és Ikonioni Amphilokhiosz)*. (Ókeresztény Írók 6/1.) Szent István Társulat, Budapest, 1983, 503–572.
PANNENBERG, Wolfhart: *Rendszeres teológia 2*. Osiris, Budapest, 2006.
PASCAL, Blaise: Gondolatok. Gondolat, Budapest, 1983.
PLANTINGA, Alvin – SENNETT, James F.: *The analytic theist: an Alvin Plantinga reader*. William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids, 1998.
PLANTINGA, Alvin: *God, Freedom, and Evil*. William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids, 1989.
PLANTINGA, Alvin: *The Free Will Defence*. In: BLACK, Max (ed.): *Philosophy in America*. Cornell University Press, New York, 1965, 204–220.
RUSSELL, Bertrand: *Miért nem vagyok keresztény?* Kossuth, Budapest, 1960.
RUSSELL, Bertrand: *Why I Am Not a Christian and other essays on religion and related subjects*. Simon and Schuster, New York, 1953.
SCHMAL Dániel: *Leibniz és az ontológiai istenérv változatai*. In: KENDEFFY Gábor – VASSÁNYI Miklós (szerk.): *Istenfogalmak és istenérvek a világ filozófiai hagyományaiban*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017, 215–226.
SCOTT, Mark S. M.: *Journey Back to God: Origen on the Problem of Evil*. Oxford University Press, Oxford, 2012.
SÖLLE, Dorothee: *Leiden*. Kreuz Verlag, Stuttgart, 2018.
STREMINGER, Gerhard: *Gottes Güte und die Übel der Welt. Das Theodizee-Problem*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2016.
SWINBURNE, Richard: *Isten volt Jézus?* Helikon Kiadó, Budapest, 2012.
SWINBURNE, Richard: *Van Isten?* Kossuth, Budapest, 1998.
SZAKÁCS Tamás: Sjoerd Lieuwe Bonting káosz teológiája. Természettudomány-teológiai arcképcsarnok VI. *Lelkipásztor*, 93. évf. (2018) 6. szám, 209–212.
SZENTPÉTERY Péter: Nem félek Darwintól, de fájdalmasan érint. *Credo*, 53. évf. (2009) 3–4. szám, 31–39.
SZENTPÉTERY Péter: *Omnia sunt facta per ipsum*. Magánkiadás, Budapest, 2008.
SZENTPÉTERY Péter: *Vere resurrexit. Jézus feltámadásának radikális valósága ma*. Doktori értekezés, Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest, 1993.
TURAY Alfréd: *Istent kereső filozófusok*. Szent István Társulat, Budapest, 1990, második javított kiadás.
VANYÓ László (szerk.): *A kappadókiai atyák (Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely és Ikonioni Amphilokhiosz)*. (Ókeresztény Írók 6/1.) Szent István Társulat, Budapest, 1983.
VANYÓ László (szerk.): *Nagy Szent Baszileiosz művei*. (Ókeresztény Írók 16.) Szent István Társulat, Budapest, 2001.
VANYÓ László (szerk.): *Nüsszai Szent Gergely művei*. (Ókeresztény Írók 18.) Szent István Társulat, Budapest, 2002.
VANYÓ László (szerk.): *Órigenész az imádságról és a vértanúságról*. (Ókeresztény Írók 2.) Szent István Társulat, Budapest, 1997.
VISKY Sándor Béla: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2010.
WARD, Keith: *Isten, véletlen és szükségszerűség*. Ecclesia–Kairosz, Budapest, 1998.
WEIZSÄCKER, Carl Friedrich von: *Naturgesetz und Theodizee*. In: DÜRR, Hans Peter (Hrsg.): *Physik und Transzendenz*. Scherz, Wien, 1988 (Zweite Auflage der Sonderausgabe), 250–261.

JEGYZETEK

1 STREMINGER: *Gottes Güte und die Übel der Welt*, 10. o.
2 Uo., 11. o.
3 TURAY: *Istent kereső filozófusok*, 17. o.
4 ANSELMUS: *Proslogion*, 85–86. o.
5 ANSELMUS: *Miért lett Isten emberré?*, 252. o.
6 BÉRES: *A teodicea kérdésére adható mai evangélikus válasz*, 319. o.
7 STREMINGER: *Gottes Güte und die Übel der Welt*.
8 HICK: *An Ienaean Theodicy*, 40–42. o.
9 PANNENBERG: *Rendszeres teológia 2.*, 132. o.
10 VANYÓ: *Órigenész az imádságról és a vértanúságról*, 36., 38. o.
11 BASZILEIOSZ: *Isten nem oka a rossznak*, 40–44., 47–48., 49–50. o.
12 AUGUSTINUS: *Szent Ágoston vallomásai*, III, VII,1, 73. o.
13 AUGUSTINUS: *Isten városáról III.*, XI,9, 48. o.
14 Ld. pl.: STREMINGER: *Gottes Güte und die Übel der Welt*, 96. o.
15 AUGUSTINUS: *Isten városáról III.*, XII. könyv, VII. fejezet, 105. o.

16 Nüsszai Gergely: *Nagy kateketikus beszéd*, 515–516. o.
17 *Nüsszai* Gergely: *3. levél*, 17, 533. o.
18 Ingram–Streng: *Buddhist–Christian Dialogue*, 148. o.
19 Pannenberg: *Rendszeres teológia 2.*, 132. o.
20 Hick: *Evil and the God of Love*, III-IV. és IX-X. fejezet.
21 Ld. Scott: *Journey Back to God: Origen on the Problem of Evil*.
22 Hick: *Evil and the God of Love*, 337–345. o.
23 Ld. Scott: *Journey Back to God: Origen on the Problem of Evil*.
24 Dér: *Szépséges értelem*, 77. o.
25 Anselmus: *Monologion*, 17–22. o.
26 Dér: *Szépséges értelem*, 82–83. o.
27 Anselmus: *Monologion*, 22–69. o.Pl.: minden őáltala és őbenne áll fenn; mindent a semmiből teremtett szavával, mindent ő tart fenn; beszéde ő maga; nem testi, nem érzéki létező; jó, igazságos, bölcs, élő, hatalmas, mindenható, boldog, örök, *„és mindaz egyszerre, ami abszolút értelemben jobb, mint a nem-az”*; kezdet és vég nélküli; változhatatlan; oszthatatlan szellem; paradox állításai pedig pl.: mindenütt és mindenhol létezik, ám egyetlen helyen és egyetlen időben sincs (a „mindenhol” ill. „mindig” számára helyesebb értelmezés, mint a „minden helyen” ill. „minden időben”); bonyolult és hosszabb gondolatláncában, mivel Igéje ő maga, az Egyetlen Legfőbb Létező ugyanakkor Atya és Fiú kettőse is, majd pedig az egymás iránti szeretetük révén eljut Szentlélekhez is és a Szentháromság személyeinek kölcsönös egymásban létéhez is.
28 Anselmus: *Proslogion*, 88. o.
29 Dér: *Szépséges értelem*, 110–113. o.
30 Anselmus: *Proslogion*, 88-99. Ismétlés pl.: jó, igazságos, boldog, mindenható, általa lett minden; a Szentháromság hármasságában létezik mint Egy. Újabb elemek pl.: bár nem testi, mégis képes érzékelni; könyörületes és szenvedésmentes; igazságosan büntet is gonoszokat és igazságosan bocsát is meg, irgalmaz gonoszoknak; nincsenek benne részek; nem térben és időben létezik, hanem minden őbenne.
31 Anselmus: *Miért lett Isten emberré?*.
32 Dér: *Szépséges értelem*, 198–199., 202–203., 37. o.
33 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 30. o.
34 Aquinói: *A teológia foglalata. Első rész 1.*, 77–83. o.
35 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 31–32. o.
36 Little: *A Creation-order Theodicy*, 44. o.
37 Turay: *Istent kereső filozófusok*, 195–196. o.
38 Ld. angol fordításban: Leibniz: *Theodicy*.
39 Streminger: *Gottes Güte und die Übel der Welt*, 10. o.
40 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 46. o.
41 Leibniz: *Theodicy*, 131. o. (Esszék I,8,); 251. o. (Esszék II,193).
42 Schmal: *Leibniz és az ontológiai istenérv változatai*, 217–218. o.
43 Streminger: *Gottes Güte und die Übel der Welt*, 85–86. o.
44 Leibniz: *Theodicy*, 138–139. o. (Esszék I,20).
45 Streminger: *Gottes Güte und die Übel der Welt*, 96–117. o.
46 Leibniz: *Theodicy*, 132. o. (Esszék I,10).
47 Turay: *Istent kereső filozófusok*, 198. o.
48 Weizsäcker: *Naturgesetz und Theodizee*, 251–255. o.
49 Gödel: *Über formular unentscheidbare Sätze der Principia Mathematica und verwandter Systeme I.*
50 Gödel: *Ontological proof*, 403–404. o.
51 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 51., 62–63., 58. o.
52 Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, 51. fejezet.
53 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 69. o.
54 Szalai András: *A lélek vándorlása – a Bibliában?* https://www.apologia.hu/a-lelek-vandorlasa-a-bibliaban/. (Megtekintve: 2023. 1. 5.)
55 Szalai András: *A lélek vándorlása – az óegyházban?* https://www.apologia.hu/a-lelek-vandorlasa-az-oegyhazban/. (Megtekintve: 2023. 1. 5.)
56 Cassirer: *A felvilágosodás filozófiája*, 189–191. o.
57 Pascal: *Gondolatok*, 210. o.
58 Cassirer: *A felvilágosodás filozófiája*, 193–195. o.
59 Uo., 205–208. o.
60 Bultmann: *Történelem és eszkatológia*, 170. o.
61 Szentpétery: *Nem félek Darwintól, de fájdalmasan érint*, 31–32. o.
62 Szentpétery: *Omnia sunt facta per ipsum*, 69–94. o.
63 Csak a BAt végezte el, amivel még máshol is folytathatta volna.
64 Szentpétery: *Nem félek Darwintól, de fájdalmasan érint*, 37. o.
65 Hoyle: *The Intelligent Universe*, 18–19. o.
66 Szentpétery: *Nem félek Darwintól, de fájdalmasan érint*, 76–79., 83., 85. o.
67 Russell: *Miért nem vagyok keresztény?*
68 Russell: *Why I Am Not a Christian and other essays…*
69 Ld. későbbi kiadásban: Plantinga: *God, Freedom, and Evil*.
70 Plantinga: *The Free Will Defence*.
71 Mackie: *Evil and Omnipotence*, 209., 210–212. o.
72 Mackie: *Das Wunder des Theismus*, 278. o.
73 Streminger: *Gottes Güte und die Übel der Welt*, 11. o.
74 Plantinga–Sennett: *The analytic theist*, 22–24. o.
75 Plantinga: *God, Freedom, and Evil*, 4. fejezet.
76 Ld. pl. németül: Mackie: *Das Wunder des Theismus*.
77 Ld. Flew: *Compatibilism, Free Will and God*, 233–235. o.
78 Plantinga: *God, Freedom, and Evil*, 32. o.
79 Swinburne: *Isten volt Jézus?*, 16. és 31., 9-10., 26. o.
80 Ward: *Isten, véletlen és szükségszerűség*, 160. o.
81 Szentpétery: *Vere resurrexit*, 258. o.
82 Swinburne: *Isten volt Jézus?*, 31–32. o.
83 Swinburne: *Van Isten?*, 112–113., 147–148., 119–121., 131. o.
84 Jung: *Válasz Jób könyvére*, 14., 16–17., 20., 25., 35., 48–49., 60–61. o.
85 Uo., 119–127. o.
86 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 100–102. o.
87 Barth: *Die Kirchliche Dogmatik II/2*, 185. o.
88 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 104. o.
89 Barth: *Die Kirchliche Dogmatik IV/1*, 270–272. o.
90 Barth: *Die Kirchliche Dogmatik III/1*, 407–408. o.
91 Barth: *Die Kirchliche Dogmatik II/2*, 176., 179., 226–227., 240–241. o.
92 Barth: *Die Kirchliche Dogmatik IV/1*, 616–620. o.
93 Pannenberg: *Rendszeres teológia 2.*, 130–132., 57., 129. o.
94 Küng: *Christ sein*, 421–423., 425–426., 419–420. o.
95 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 123–124. o.
96 Sölle: *Leiden*.
97 Visky: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*, 170–171., 164. o. és 173.
98 Uo., 132–133., 137. o.
99 Moltmann: *The Crucified God*, 151., 243–245., 280., 161. o.
100 Frissebben kifejtve ld.: Berger: *Die Schöpfung ist wie eine Hallig*.
101 Bonting életútját és káoszteológiáját is részletesen ismertettem korábban: Szakács: *Sjoerd Lieuwe Bonting káosz teológiája*.
102 Bonting: *Chaos Theology: A New Approach to the Science-Theology Dialogue*.
103 Bonting: *Chaos Theology: A Revisited creation theology*.
104 Bonting: *Creation and Double Chaos. Science and Theology in Discussion*.
105 Pannenberg, Wolfhart: *God and resurrection – a reply to Sjoerd L. Bonting*. http://reunioninstitute.net/god-and-resurrection-a-reply-to-sjoerd-l-bonting/. (Megtekintve: 2023. 1. 5.)
106 Griffin: *God, Power and Evil: A Process Theodicy*, pl. 77-80. o. (eredeti megjelenés: 1976).
107 Brink: *Almighty God: A Study on the Doctrine of Divine Omnipotence*, 263–273. o.
108 Gibbs–Wolfson: *Suffering religion*, 38. o.
109 Kuschner: *Amikor rossz dolgok történnek jó emberekkel*, 163. o.
110 Uo., 54–55., 57., 61–62., 78., 101. o.
111 Uo., 10. o.
112 Streminger: *Gottes Güte und die Übel der Welt*, 437–457. o.
113 Nagy: *Savonarola*, 537. o.
114 Ld. Szentpétery in: Kodácsy: *Teológusok a kezdetekről*, 94–96. o.

450 éve hunyt el Szegedi Kis István (1505–1572)

Egy méltatlanul elfeledett reformátor kalandos életútja

Szegedi Kis István a 16. századi magyar protestáns egyháztörténet egyik legérdekesebb alakja. A cikkben az ő élettörténetét és munkásságát követhetjük nyomon. Az élete jól ismert, mivel a tanítványa, Skaricza Máté részletesen leírta azt a mestere halála után tíz évvel. 1505-ben született Szegeden, kun eredetű polgári családban. A családja taníttatta, a Körös-Maros-vidéken több nevesebb iskolában tanult. Stúdiumokat folytatott Bécs és Krakkó humanista szellemiségű egyetemein. Itthon pedagógiai tevékenységet folytatott, egy idő után keresett tanár volt. Hamar a lutheri reformáció híve lett, és az 1540-es években teljesült a vágya, hogy a wittenbergi egyetemen teológiát tanulhatott. Személyesen ismerte Luthert és Melanchthont is. Hazatérve ismét a tanításnak és prédikálásnak szentelte az életét. Az Alföld keleti részén tevékenykedett, az életéből nem maradtak ki a nehézségek, személyes és családi tragédiák. 1552 a Dunántúlra váltott, ott Tolnán és Laskón lelkész és prédikátor volt, bár csak 1554-ben szentelték lelkésszé. Ugyanebben az évben választották meg püspöknek a reformátusok. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor csatlakozott a reformáció kálvini-református irányzatához. Egy ideig egy egyházban éltek együtt a lutheránusok és reformátusok. 1558-ban Kálmáncsa lelkésze lett, amely török területen feküdt, de ő mint lelkész rendszeresen átjárt a közeli magyar várak katonáit lelkigondozni. Egy személyes bosszú és ez a tény újabb veszélyt hozz rá: 1561-ben a törökök elfogták és magas váltságdíjat követeltek érte. Kaposvári és szolnoki rabságából egy gazdag kereskedő, Mező Ferenc szabadította ki, majd 1563-ban Ráckevén, a gazdag magyar-szerb városban telepedett le, és volt haláláig lelkész. Itt egy nyugalmas élet következett, és több jelentős teológiai munkát írt meg. Ezek csak a halála után jelentek meg Svájcban. Olyan jelentős könyvekről van szó, hogy egy ideig a protestáns teológiai oktatásban tanítottak belőlük a nyugati egyetemeken. Szegedi Kis István jelentősen hozzájárult a hazai református egyház kialakulásához, gondolkodása formálódásához. 1572-ben Ráckevén hunyt el.

István Szegedi Kis ist eine der interessantesten Figuren ungarischer evangelischer Kirchengeschichte im 16. Jahrhundert. Im Beitrag kann seine Lebensgeschichte und Tätigketi mitverfolgt werden. Sein Leben ist gut bekannt, da Máté Skaricza es zehn Jahre nach dem Tod seines Meisters abfasste. Er wurde 1505 in einer bürgerlicher Familie kumanischen Ursprungs geboren. Seine Familie ließ ihn unterrichten, er lernte in mehreren namhaften Schulen des Körös-Maros-Gebiets. Er studierte an den Wiener und Krakauer Universitäten hunanistischen Geistes. Zu Hause führte er pädagogische Tätigkeit aus, nach einer Zeit war er ein gefragter Lehrer. Er war schon früh ein Anhänger der lutherischen Reformation und am Anfang der 1540-er Jahre ging sein Wunsch in Erfüllung, dass er an der Universität von Wittenberg Theologie studieren konnte. Nach der Heimkehr widmeter er sein Leben dem Unterrichten und Predigen. Er wirkte im östlichen Teil der Großen Tiefebene, ihm blieben die Schwierigkeiten, die persönlichen und familiären Tragödien nicht erspart. 1552 wechselte er nch Transdanubien, in Tolna und Laskó war er Lehrer und Prediger. Er wurde nur 1554 zum Pfarrer geweiht. In demselben Jahr wählten ihn die Reformierten zum Bischof. Wir wissen nicht genau, wann er sich der kalvinistisch-reformierten Richtung der Reformation anschloss. Eine Zeit lang lebten Lutheraner und Reformierten in einer Kirche. 1558 wählte man inhn zum Pfarrer von Kálmáncsa auf türkischen Gebiet, von dort aus ging er regelmässig in ungarische Burgen, und die Soldaten seelsorgerlich zu betreuen. Aufgrund einer persönlichen Rache und dieser Tatsache wurde er 1561 von den Türken inhaftiert und sie forderten ein großes Lösegeld für seine Freilassung. Aus seiner Haft in Kaposvár und Szolnok löste ihn ein reicher Händler, Ferenc Mező aus. 1563 siedelte er in Ráckeve, einer reichen ungarisch-serbischen Stadt nieder, wo er bis zu seinem Tod als Pfarrer tätig war. Hier folgte eine ruhige Lebensphase und er verfasste wichtige theologische Werke. Diese erschien nur nach seinem Tod in der Schweiz. Es handelt sich um so wesentliche Bücher, dass man sie in der theologischen Ausbildung an den westlichen Universitäten verwendete. István Szegedi Kis trug wesentlich zur Ausformung der heimischen reformierten Kirche und ihrem Denken bei. 1572 starb er in Ráckeve.

Előzetes megjegyzések

Írásom papírra vetése részben személyes ihletettségű, hiszen az egyetlen olyan iskolában tanítok, amely a nagy reformátor, Szegedi Kis István nevét viseli hazánkban és a Kárpát-medencében. 1938-ban vette fel a békési református reálgimnázium a tudós nevét, és érdekes módon az államszocializmus éveiben is meg tudta őrizni azt, hála az akkori igazgatónk furfangjának. Végh László be tudta adni a kommunista hatóságoknak, hogy Szegedi egy 16. századi „népi forradalmár” volt, így nem törölték el az iskola nevét. Talán a mienk volt az egyetlen közoktatási intézmény a Rákosi-korszakban, amely egy református lelkész nevét viselte. Ebben a cikkben Szegedi Kis István

életútját kívánom áttekinteni. A békési reformátusok számára tehát fontos Szegedi, hiszen úgy tartjuk, hogy ő volt az addig lutheránus gyülekezet megreformálója, a református gyülekezet megalapítója, valamint a ma is működő intézmény megalapítója.

Szegedi Kis István neve talán ismerősen cseng a református teológus körökben, de azon túl már csak azok ismerik, akik a reformáció hazai történetével behatóan foglalkoztak. Az első nagy rendszerező dogmatikus volt ő, aki a helvét reformáció szellemében írt komoly, külföldön is kiadott és tankönyvként is használt könyveket. Vele kapcsolatban azért is szerencséje van a kutatóknak, mert hűséges barátja és tanítványa, Skaricza Máté, aki utódja is volt a ráckevei eklézsia lelkészi székében, részletes életrajzot írt róla. Ezen túl még a portréját is megrajzolta, így tudjuk, hogy hogyan nézett ki a tudós – szemben sok korabeli reformátorral. Ez a rajz szolgált alapjául a róla készült köztéri alkotásoknak. Skaricza munkájával kapcsolatban megjegyzem, hogy forráskritikával kell kezelni, mert tíz év távlatából írta meg a könyvet, így nem mindenre emlékezett pontosan. Néhány évszám nem stimmel: így a békési tartózkodást 1553-ra teszi, pedig az események alapos vizsgálata alapján azt 1552-re datálhatjuk. Ez az évszám számít Békésen ma is a református gyülekezet megalakulása, valamint az iskola megalapítása évének. Tudjuk azonban, hogy Békés, amely akkoriban főesperesi székhely volt, már rendelkezett iskolával, ide hívták meg iskolamesternek. Szegedi ekkor még valószínűleg lutheránus felekezetű volt, és csak a dunántúli tartózkodása idején lett a kálvini irányzat híve.[1] A munkám során Skaricza írásának magyar fordítását a Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből[2] című műve alapján idézem. Ezen túl fontos alapmunka Földváry László: Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja[3] című könyve, amely 1894-ben jelent meg. Szegedi Kis István teológiai munkásságáról magyar nyelvű forrásokat a Studia et Acta Ecclesiastica harmadik kötetében[4] találunk. Itt olvashatók részletek a „Szentháromságról szóló igaz tanításból", valamint a „Közös helyekből". A Skaricza-életrajzra támaszkodik Faragó Bálintnak a Protestáns Szemlében 1909-ben megjelent írása Szegedi Kis István életéről. Skaricza Máté művének az is az erősségei közé tartozik, hogy az utolsó években pontosan kikérdezte mesterét mindenről, így viszonylag pontos információkhoz jutott, ráadásul első kézből. Írásomban a Szegedi-életutat kívánom felvázolni, valamint röviden a korrajzra is kitérek. Engedtessék meg nekem továbbá az is, hogy a békési tartózkodást ne csak egy-két mondattal intézzem el.

Szeretném jelezni azt is, hogy a tudós életéről írott könyvem – amelynek ez a cikk egyfajta összefoglalója –, 2022-ben a Békési Református Egyházközség kiadásában jelent meg.

Szegedi Kis István ifjúkora

A későbbi jeles tudós 1505-ben született Szegeden, innen a neve. Kun családból származott, de sokkal többet nem tudunk róluk. Faragó Bálint az életrajza alapján így festi le a tudós gyermekkorát: „Szülei nem voltak gazdag emberek, de azért fiukat a leggondosabb nevelésben részesítették, s midőn tapasztalták, hogy a szelíd természetű s mindig komoly dolgokkal foglalkozó gyermek ellenállhatatlan vágyat érez magában a tanulói pályára, kész szívvel teljesítették annak óhajtását, és bár nehezen váltak meg tőle, előbb Lippára, majd Gyulára vitték az ottani iskolákba. Itt lett aztán nyilvánvalóvá az ifjú Szegedinek kiváló észtehetsége, éles felfogása, nagy szorgalma s a tisztes tudományokban való bámulatos előhaladása. Ezen jeles tulajdonságai folytán csakhamar ezen iskolák legkiválóbb növendékévé lett, ki tanulótársait jóval felülmúlta a tudományos képzettségben."[5] Földváry feljegyzi, hogy Szegedi ezekben az iskolákban nem csak tanult, hanem mint képzett diák, maga is tanította a társait. Ezzel pénzt is gyűjtött, így lehetősége volt a külföldi egyetemi tanulmányokra.[6] 1535-ben hagyta abba a tanítást, először Bécsbe ment tanulni, majd Krakkóba került. Ezeken az egyetemeken már kialakult magyar társulatok voltak, amelyek az újonnan érkezetteknek sokat segítettek. Krakkó egyeteme 1522 után már túl volt a zeniten: a protestáns diákok ezt követően Németország egyetemeit keresték fel, a katolikusok pedig Bécset és Rómát vették célba.[7] Szegedi 30 éves volt, amikor beiratkozott a bécsi egyetemre. Onnan két éves szorgalmas tanulás után ment át Krakkóba. Itt bőven volt alkalma arra, hogy a hazai iskolákban nyert tudományos képzettsége hiányosságait kipótolja. A Biblia eredeti nyelveit, a görögöt és a hébert, valamint a zene elméletét és gyakorlatát is tanulmányozta. Életrajzírója szerint Szegedi meg akarta ismerni az igazságot. Az egyetem egyik legkiválóbb növendéke lett. 1540-ben őt bízták meg azzal, hogy a latin írókat magyarázza. Olyan kitüntetés ez, amely kevés diáknak jut osztályrészül. Amikor hazatért, ő volt az első, aki a hazai iskolákban a zene oktatását kezdeményezte és elkezdte. Ő maga is szerzett énekeket.[8]

1541-ben sikerült eljutnia Wittenbergbe – ami a régi vágya volt –, de előtte pénzt kellett gyűjtenie az útra. Wittembergben olyan híres tudósoktól tanult, mint maga Luther vagy Melanchthon. Az ő egyetemi tanulmányai alatt tartózkodott a német városban Heltai Gáspár, aki szintén a lutheránus fellegvárban tanult, és ott a két magyar jó barátságot kötött. Skaricza nem oszt meg túl sok mindent a wittenbergi évekről, csak azt tudjuk meg, hogy három évet töltött ott, és hogy „a szabad művészetekben való gazdagabb ismerettel, valamint az istenileg szerzett hit és a szent tudományok tisztán megvallása folytán tekintélyesebb tudással" tért haza.[9] A reformáció ekkor már javában terjedt Magyarországon. Mohács előtt is jelen voltak a lutheri eszmék az országban, elsősorban a németajkú városokban találtak táptalajra a reformátorok gondolatai. 1521-ben az esztergomi érsek fontosnak tartotta, hogy kihirdesse a Luthert kiátkozó pápai bullát hazánkban is, ezzel kifejezve, hogy a Magyar Király a Szentszék mellett áll. Ennek csak akkor van értelme, ha volt mi ellen fellépni és állást foglalni.[10]

Szegedi ifjúkora egybeesett az ország széthullásával. 1490 és 1526 között, a Jagelló-korszakban a királyi hatalom meggyengült, majd teljesen szétesett, ezt a bajt tetézte a mohácsi csatavesztés, ahol az ország vezető elitje is elesett. A belső csatározások eredményeként már két

királya is volt az országnak: Szapolyai János I. János néven vette fel a királyi címet, Habsburg Ferdinánd pedig I. Ferdinándként ült a trónra. A belső polgárháború teljesen szétzilálta az ország erejét, így a törökök akadálytalanul vonultak keresztül rajta kétszer is Bécs ostromára (1529, 1532). János 1540-es halála után kisfia, II. János az ország keleti felének névleges uralkodója lett, de helyette a kettős játékot űző Izabella királyné és Fráter György, egy ravasz szerzetes (diplomata, politikus, államférfi és még ki tudja…) irányította a török vazallussá váló térséget. Hazánk sorsát megpecsételte, hogy 1541-ben maga Szulejmán jött megoldani a problémát: elfoglalta és a török közigazgatás részévé tette Budát, valamint a Duna mellékét. A Hódoltságnak nevezett terület kiszélesítésére 1543–44-ben és 1552-ben több hadjáratot is vezetett a török. Eseményeink színterei, a Tiszántúl déli része és a Dél-Dunántúl ekkor kerültek török közigazgatás alá. 1566-ban Gyula és Szigetvár is a Hódoltság része lett.[11] A török uralom sajátos, kettős rendszert eredményezett: a helyi magyar közigazgatás részben megmaradt, de kiépült a török közigazgatás is. A magyar lakosság adóterhei rendkívüli mértékben megnőttek, és egy korrupt rendszer alakult ki, amint azt majd Szegedi esetében is látjuk.[12] Ez a rendszer számos új népelem érkezését hozta magával, én magam is jobban szeretem az Oszmán Birodalom elnevezést, mint a törököt, utalva arra, hogy a dinasztia volt ennek a sokszínű képződménynek az összetartó ereje.

A Tiszántúlon

Hazatérve Wittenbergből, az oktatásnak szentelte magát. Skaricza Máté azt írja, hogy Tasnádra hívták meg tanítónak, de ez valószínűleg nem igaz, sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy Csanádon kapott állást. Nem csak a fiatalokat tanította, hanem „akkor még a fülek számára szokatlan igazsággal, felkészültséggel és hősies lélekkel a néphez is beszédeket intézett", ezzel viszont kivívta ellenségei haragját. A környék az erdélyi királyi udvar fennhatósága alá tartozott, ahol Izabella királyné legfontosabb tanácsadója Fráter György volt. Perusits Gáspár várkapitány többször bántalmazta Szegedit, a kétszáz kötetes könyvtárát elkobozta, őt nagyon megverte és előzte. Az eseményekre visszaemlékező idős Szegedi elbeszélése után így adja ezt vissza Skaricza: „Gyakori sóhajtozással mondta el (Szegedi), hogy az akkor több mint kétszáz könyvét vették el tőle, és hogy a kapitány patkós csizmáival könyörtelenül letiporta, megtaposta, megkínozta, s szegény testében csak a lélegzet maradt meg.[13] Alapvetően a Tisza-Maros-Körösök vidéke biztonságos terület volt a protestánsok számára, mert a reformáció eszméi gyorsan elterjedtek, és csak néhány helyen maradtak hívei a katolicizmusnak, akik hajlandók voltak fegyvert fogni a régi hit védelmében. Nem véletlen, hogy ezen a tájon forgolódott Szegedi.[14]

A tudós tanító új helyre került: Gyula városa fogadta be. A Fehér-Körös mentén fekvő mezőváros jelentős hely volt a Körösök vidékén, jó nevű iskolája egy évig volt Szegedi munkahelye. Az 1545–46-os dátum biztosnak vehető, ugyanis itt vette a szomorú hírt Martin Luther haláláról. Egy év múlva már Ceglédre hívták meg, itt lelkészi szolgálatot és tanítói állást vállalt, de ekkor még nem is volt lelkipásztorrá szentelve. Olyan tanítványa volt itt, mint Bakonyi Albert, későbbi ceglédi lelkész és püspök, aki sok mindent elmesélt róla Skariczának. Cegléden 2,5 évig szolgált, itt vette feleségül Orsolyát. Miután innen elment – Temesvár kapitánya, Petrovits Péter hívta meg az iskola vezetésére, amely azon a vidéken a leghíresebb volt –, a nép előtt is prédikált. Pártfogója halála után a katolikus Losonczi István lett a várkapitány, aki Szegedi ellensége volt, és előzte onnan a tudóst. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy Skaricza nem csak bemutatja, hanem értelmezi is az eseményeket – teológiai szempontok szerint. Leírja, hogy hamarosan Temesvár a török kezére került, a védőket a törökök legyilkolták, ez pedig az Isten üdvös igéjével szembeni hálátlanság és acélkemény szeretetlenség következménye. „Égből jövő bosszúállás" volt ez.[15] 1551-ben a Berettyó-parti Mezőtúr fogadta be Szegedit, ahol az iskola igazgatására és prédikálásra kérték fel. Itt a nép „Isten igéje iránti őszinte hajlandósággal", „mindannyiuk szeretetétől csodálva" fogadta őt.Mezőtúron másfél évig szolgált, majd a közeli Békés fogadta be, de nem 1553-ban, ahogy Skaricza írja, hanem 1552-ben. A békési eseményekről maga Skaricza írja, hogy akkor történtek, amikor Temesvár még nem volt a törökök kezén, ez pedig 1552 júliusában következett be, nem pedig 1553-ban, ahogy a művében áll. Békés, akárcsak a Tiszántúl többi nagyobb települése, már az 1530-as évektől elkezdte befogadni a protestáns hitelveket. A török hódítás árnyékában terjedt el a Körösök vidékén a reformáció. A hitújítás hazánkba három hullámban érkezett meg. Elsőként a húszas években a lutheri tanok jutottak el az Isten Igéjére szomjas lelkekhez. A lutheránus vallást a negyvenes években a helvét irányzat követte, őket ma reformátusoknak nevezzük. Utolsóként a szentháromságtagadók tanai terjedtek el az ország keleti részén (1550-es évek). Békés vármegyében már az 1530-as években több lelkész átállt a hitújítók táborába.[17] Betegeskedő felesége – Orsolya – meghalt a mezőtúri tartózkodása alatt, és a tanár Katalin nevű kislányával távozott Békésre. A békésiek hívták meg őt az iskola igazgatására. A tanítás mellett prédikálásra kérték fel. Alig kezdte el a munkáját, amikor kettős csapás szakadt rá. Kampó, a temesvári kapitány alvezére a rabló csapatával Békés vármegyét pusztította és elérkezett Békés alá is. Amikor megneszelték, hogy a városban van a temesvári menekült, Szegedi Kis István is, el akarták fogni. Egy közrendű ember megtudta ezt, és gyorsan odaszaladt a tudós házához és elmondta neki a rossz hírt: úton vannak Kampó katonái, és meg akarják őt ölni. Felajánlotta, hogy megőrzi a tudós megtakarított pénzét. Az a nagy zajt hallva csakugyan elvette a pénzes zacskóját és odaadta annak az embernek a kertre néző ablakon keresztül. Sajnos sem az ember, sem a pénz nem került elő később. Az is lehet, hogy ő is a rablók kezébe esett és megölték. A fegyveresek betörtek a házba, mindent felforgattak, a könyveit elvették és őt megkötözve átadták Kampónak. Isten nem hagyta, hogy ilyen nyomorult módon pusztuljon el a szolgája. A Szegedi Kis István őrizetére rendelt katonák között volt egy, aki korábban a tanítványa volt, és hálás szeretettel gondolt rá. Ez a katona segített

neki abban, hogy megszökjön és a Körösön átkelve el tudjon rejtőzni addig, amíg a rablók elvonultak Békésről. A házába visszatérve visszakapta az ágy szalmájába rejtett pénzét azoktól az asszonyoktól, akik az ágyat feltúrták. Nem csak a vagyona egy része veszett oda Békésen, hanem a kislányát is itt kellett eltemetnie: néhány nappal a rablótámadás után Katalin is ágynak esett és meghalt. Miután kedves halottjától elbúcsúzott, hosszú útra indult és Tolna városában kezdett új életet.[18]

Az egyházi vezető dunántúli tevékenysége

Szegedi Kis István Békésről a Dunántúlra költözött, amelynek keleti fele ekkor már tíz éve szilárdan török kézben volt.[19] Tolna iskolája hívta meg rektornak az ekkor már sokat látott és próbált embert. 1543-ban került a térség török uralom alá. Addig a királyné volt a település földesura, amely gyorsan beilleszkedett a török államba, és lakossága gyarapodott. Az emberek egy része bort, másik része gabonát termelt. Az 5–6000 fős magyar lakosság nagyon jelentősnek mondható a korban. A magyarok külön magyar bíró alatt álltak, de természetesen jelen volt a török közigazgatás is. Sok muszlim is ide költözött, így számukra fürdő épült. Volt a városban egy gazdag kereskedő réteg, nagy részük tőzsér. Ők tartották a kezükben a szarvasmarha kereskedelmét, a szálaik Debrecentől Pettauig nyúltak. Itt volt az egyik rév, de a kikötő is bevételi forrást jelentett.[20] Tolna lakosainak a fele ekkor már a protestantizmus híve volt, a másik fele ragaszkodott a katolikus hithez. Az istentiszteleteket a katolikusok és a protestánsok is ugyanabban a templomban tartották. Ez a gyakorlat Németországban vagy akár Erdélyben hétköznapi volt ott, ahol egy közösségen belül két keresztyén gyülekezet is létezett. Ilyenkor meg kellett osztani a templom használati idejét vagy az is előfordult, hogy annak egyik részét (általában a hosszanti templomhajót) a protestánsok, a rövidebbet az oltártérrel a katolikusok használták.[21] Az is előfordult, hogy a két vallás hívei vegyesen is részt vettek az istentiszteleten. Ebben az időben Sztárai Mihály[22] volt Tolna protestáns lelkésze, aki egyúttal a protestánsok püspöke is volt. Nagyon vágyott arra, hogy átadja az evangélium üzenetét a közösségnek. Kereste a lehetőséget, hogy hitvitába szálljon a katolikus kollegájával, és közben kemény gúnynyal támadta a katolikus tanokat és a katolikus papokat. A gyakori hitviták miatt a lakosság is szégyenkezett a török bíró előtt, aki elé kerültek az ügyek. A tolnai templomban volt egy József barát nevű katolikus pap, akiből úgy űzött csúfot Sztárai, hogy leíratta a prédikációja minden egyes szavát, majd a protestáns istentiszteleten felolvasta és boncolgatta azokat. Szegedi népszerűbb volt a nép körében, a katolikusok is jobban tisztelték, mert mérsékeltebb volt, mint a protestáns lelkész. Azt kérték, hogy vasárnaponként az első prédikációt ő tarthassa. Szegedi ekkoriban csak a nagyobb ünnepeken volt hajlandó prédikálni a templomban, különben minden percét az iskolai oktatás kötötte le. Sztárai, kissé lecsillapodva maga is kérte Szegedit, hogy „Isten egyháza érdekében" ne zárkózzon el az elől, hogy engedjen a nép kérésének. Szegedi így gyakrabban prédikált a templomban, és a higgadt, meggyőző, nyugodt stílusa megtette a hatását: az ellentétek csillapodtak. Amikor Szegedi hívta hitvitára a barátot, az kitért ez elől, mert tudta, hogy a tudóssal szemben nem vitaképes. Félt a tekintélye elvesztésétől, de a vita elutasítását azzal indokolta, hogy kerüli a háborúskodást. Szegedi Tolnán nagyon áldásos, a híveket megerősítő munkát végzett. 1553-ban ismét megnősült, egy Erzsébet nevű nőt vett feleségül, aki Bereményi János lelkész özvegye volt. Ő Sztárai előtt volt protestáns lelkész Tolnán, 1552-ben hunyt el pestisben. Az özvegye két gyermekről gondoskodott: Katalinról és a csecsemő Mártonról. A leírások szerint ez az asszony „dicséretes és páratlan nő volt", aki gondos felesége lett a lelkésznek. Skaricza beszámolója szerint a munkájában férjét gyöngéd szeretettel és figyelmes gondossággal támogatta.

A baranyai térségben rendszeresek voltak a hitviták. Nem csak a katolikusok és a protestánsok vitáztak egymással, hanem a kialakuló protestáns irányzatok is kemény harcokat vívtak egymással. A protestánsok minden eszközt felhasználtak nézeteik terjesztésére. Sztárai Mihály több drámát is írt, amelyekben a reformáció elemi tanításait fogalmazta meg. Az ötvenes években terjedt el a helvét (református) irányzat hazánkban, amelyre kezdetben Heinrich Bullinger svájci teológus, majd maga Kálvin volt nagy hatással. A lutheránusoktól főként az úrvacsora értelmezésében tért el, valamint abban, hogy a templomokban nem tűrte meg a képeket és az oltárt. Már a negyvenes években voltak olyan hazatérő diákok, akik Kálvin meggyőződéses híveként jöttek haza. 1548-ban a Ferdinánd-párti országgyűlés már törvényt hozott ellenük, és elrendelte az országból való kiűzésüket.A helvét irányzat legfontosabb tanítói Kálmáncsehi Sánta Márton, Méliusz Juhász Péter és Szegedi Kis István voltak, akik a hódoltságban végeztek először lelkészi munkát, akik óriási tudással, rátermettséggel, elhivatottsággal láttak neki a nagy feladatnak: meggyőzni katolikust és főként lutheránust arról, hogy Bullingernek, Kálvinnak és Zwinglinek van igaza. Az 1550-es években Kálmáncsehi Sánta Márton és Méliusz Juhász Péter szervezték a Tiszántúlon és a Partiumban a református egyházat. A Dél-Dunántúlon lutheránus-református hitviták lángoltak fel.[25] A helyzet alaposan megváltozott akkor, amikor az 1570-es években megjelentek Baranyában a Szentháromságot tagadó unitáriusok képviselői. Alvinczi György vezetésével az unitáriusok térítő tevékenységet folytattak és Pécs városában meghatározó erővé vált az unitárius közösség. A reformátusok és az unitáriusok között Laskón, Tolnán és Kozáron is sor került hitvitákra, de a legjelentősebbek az 1574. évi nagyharsányi és az 1588. évi pécsi disputa voltak.[26] Ekkor már Szegedi nem volt életben, de munkái jó muníciót szolgáltattak az utódainak.

1554-ben a laskói protestáns gyülekezet lelkészi állása üresedésben volt, és a helyiek úgy döntöttek, hogy meghívják Szegedit lelkésznek. A probléma az volt, hogy Szegedi ugyan teológiai doktori oklevéllel rendelkezett, de nem volt lelkipásztorrá szentelve Magyarországon. Sztárai beleegyezett a felszentelésébe, amely 1554-ben volt Laskón. Még ugyanebben az évben a kialakuló egyházkerületben püspökké választották.[27] Szegedi tudása ismert volt egész Baranyában. Nyugodt, higgadt, felkészült ember volt, aki bár azonosult a lutheri elvekkel, de ekkor

már egyre inkább a helvét tanok elfogadója. Ezt tanúsítják az írásai is. Kálméncsehi Sánta Márton harcos stílusú prédikációi után már egy új hangnem jelent meg a térségben, ezért is választották meg püspöknek vagy ahogy akkor mondták: szuperintendensnek. A lutheránus Sztáraival is került minden vitát, a közös pontokat kereste. Teológiai módszerét jellemzi, hogy mindig a lutheri tanokból kiindulva, a helvét reformátorok nézeteit bevonva igyekszik kifejteni a tételeit. Nem a wittenbergi reformáció ellenében, hanem arra támaszkodva tanított.[28]

Szegedi egyben látta a templom és az iskola együttesét. A lelkészi feladatokat ellátó szolgálat mellett az iskolában és otthon, a hozzá sereglő embereknek is adott tanítást. A főurak is gyakran meghívták magukhoz, és ajándékokkal tisztelték meg. Négy évet töltött Laskón Szegedi Kis István, ahol három gyermeket szült neki a felesége: Anna, Sára, Izsák. 1558-ban Kálmáncsára hívták meg lelkésznek. A meghívást elfogadta. Itt is a legfőbb gondja volt az iskolai oktatásban való részvétel. Abban az időszakban a környék már a törökök kezén volt, Péccsel egyetemben. Nem véletlenül került a tudós Kálmáncsa településre: „Az 1558. évben Szegedi az ő laskói híveitől nagy nehezen elbocsáttatván – nem tudom, vajon szerencsés vagy balszerencsés előjelről beszéljek – Kálmáncsára ment, elsősorban a szomszédos várak parancsnokainak óhajtására és ösztönzésére."

A tudós fogsága és kiszabadulása

1558-ban ismét új helyre került Szegedi: elfogadta a kálmáncsai protestáns gyülekezet meghívását, és ott lett lelkipásztor. Kálmáncsa közel volt az akkori határhoz. Az akkori viszonyokat nem úgy kell elképzelni, mint manapság: a határok inkább virtuálisak voltak, és a közelben levő várak helyőrsége mutatta meg, hogy ki az úr a vidéken. A környékbeli Kaposvár török erősség volt, Szigetvár magyar. A szomszédos magyar várakba gyakran hívták Szegedit a katonák lelkigondozására, istentiszteletek tartására. Mai szóval élve tábori lelkészi szolgálatot látott el. Különösen Horvát Márkkal volt baráti viszonyban, és Skaricza szerint „bőkezű" volt vele a várkapitány, tehát anyagilag is támogatta. Szalonnát, búzát és más élelmiszereket is küldött neki, és „az ő főpapjának" nevezte Szegedit. Kálmáncsán szentelt lelkészeket is a püspök, és oda a magyar katonák is átjöttek. Kálmáncsán született egy István nevű fia és egy Dorottya nevű leánya, de ő rövid életű volt.[29]

Szegedi Kis István életében olyan esemény következett, ami mindent teljesen megváltoztatott. Skaricza így tárja elénk az eseményeket: „Ugyanezen évben, de hozzá még a legelején következett egy csapás, mindenek közt a legszerencsétlenebb, s a legtovábbtartó, de a kegyelmes Isten gondviselése folytán, mint hiszem, a legvégső is, melyet Szegedinek el kellett hordoznia. Ennek ilyen előestéje, vagy ha jobban tetszik, előzetes oka volt. A régiek körülmetélkedésében a névadás alkalmából, a keresztyének keresztségében a szokásos nevek jelentéséről prédikált. Ennek során a női nevek közül előjött az Orsolya névnek is tárgyalása, mely a mai anyanyelvünkön azt jelenti, hogy nőstény körmös állat, nőstény medve. Ezt azonban egy ugyanilyen nevű, dühös természetű asszony, Furia Albertné hozzá illő felesége zokon véve, odahaza a lehető legkeservesebben elpanaszolta férjének, hogy ő nevének nyilvánvaló gyalázása miatt teljesen megzavarodva jött haza a templomból, és csakis az ő megszégyenítésük végett tartatott nyilvános helyen az a magyarázat, mely méltó adandó alkalommal visszatromfolásra. (…) Ennek az asszonynak hozzá teljesen hasonló férje is átkozott marad, ki ahelyett, hogy az ő ostoba Orsolyáját jobb belátásra bírta volna, inkább maga is kegyetlen, de színlelt sérelmével a leggyalázatosabban méltatlankodni és dühöngeni kezdett, amint ez megfelelő előadásba és hallásra eléggé kellemetlenül nyilvánvaló lesz."[30] Ki is volt Furia Albert? Szegedi kálváriájáról Miskei Antal (2019) írt tanulmányt, amelyben rámutat, hogy a beszédes nevű kálmáncsai polgár igen jó kapcsolatban volt a törökökkel is. Ahhoz a körhöz tartozott, akik dél-dunántúli kereskedelmi útvonalak forgalmát az ellenőrzésük alá tudták vonni, kiszorítva a pécsi és siklósi vetélytársakat. Felvásárolták a Dunáig hajtott szarvasmarhákat, azokat a hódoltság délnyugati határán eladták velencei és pettaui kereskedőknek, azoktól pedig keleti árukat, textiliákat vásároltak és adtak el az ország belsejében. Ha a szükség úgy kívánta, megfordultak a Magyar Királyságban, Erdélyben és a törökök által ellenőrzött területeken, az áruk mellett a híreket is hozták-vitték, és különböző kiváltságokat gyűjtöttek be. Kivették a részüket a magyar államhatalom által szigorúan tilalmazott fegyverkereskedelemből is, ugyanis nyugatról nem lett volna szabad fegyvereket szállítani török területekre.[31] Skaricza is megemlít egy bizonyos Olasz Ferenc nevű kálmáncsai embert, akiről „az a hír járta", hogy Pécsre, a törököknek szállított páncélokat és sisakokat, és fel akarták akasztani. Szegedi közbenjárására menekült meg az akasztófától.[32]

Szegedi számára akkor érkezett meg a baj, amikor Mahmud bég lett Pécs új parancsnoka, akit siettek ajándékokkal köszönteni a kálmáncsai polgárok. Figyelmeztette a falusiakat, hogy Gyafert, a kaposvári vajdát sürgősen látogassák meg, és ajánlják fel neki a szolgálatukat – némi ajándék kíséretében. Az ajándék alatt az ő esetükben 5–6 rőf jó minőségű posztót értettek. Mivel ők ezt nem tették meg, a törökök az istentisztelet ideje alatt megrohanták a falut, és a pappal és a tanítóval együtt sokakat magukkal hurcoltak. Gyafer ezt az akciót úgy indokolta, hogy fegyveres hajdúkat fogott el. Kálmáncsa bírái sietve Gyaferhez rohantak az összegyűjtött ajándékkal együtt, de Gyafer gúnyosan a béghez küldte őket, mondván: fegyvereseket fogott el a papjukkal együtt. A polgárok gyorsan felkeresték Mahmudot, aki a vesztegetési pénz hatására mindenkit hazaküldött. A derék polgárok egy hibát vétettek: sok váddal feljelentették a bégnél Gyafert, de az sem volt rest a saját védelmében kinyitni a pénztárcát. A bég erre úgy döntött, hogy mindenkit beidéz magához. Babócsa magyar kapitánya ugyan szólt nekik, hogy ne bízzanak a törökökben, de azok Szegedivel együtt megjelentek Mahmud előtt. Ő így szólt a lelkészhez: „Te pap, miért szoktál vakmerően és eb módjára minden szomszédos várba, mégpedig a magyarok váraiba széjjelfutkosni? Nemde régóta tudom már, miféle dolgokat művelsz? Teszek róla, hogy te magad se lény efelől tájékozatlan." Azt hozta fel vádként, hogy a ma-

gyaroknak kémkedik. Ezzel kapcsolatban Skaricza is tesz említést: Szegedi átjárt Szigetvárra, és ott a kapitánnyal „a legtitkosabb dolgokat intézte", tehát joggal feltételezzük, hogy a törökök hadi mozgásairól számolt be a püspök, aki „hivatalból" sokat utazott, így sok mindenről tudott.[33]

Szegedi válaszolt erre: „Nekünk, akik innen vízzel, onnan tűzzel vagyunk körülvéve, még ha nem is akarjuk, akkor is oda kell elmennünk, ahova kényszerítenek bennünket." Mahmud erre dühbe gurult, és a saját börtönébe záratta Szegedi Kis Istvánt. A helyiek mindent megtettek a lelkészük kiszabadítására. Az egyik kereskedőtől sisakot és páncélt is vettek, de mégsem értek el sikert. Mahmud hazarendelte Furia Albertet Pettauból, ahol üzleti úton volt, hogy tanácsot kérjen tőle. A másik kereskedő, akitől a kálmáncsai polgárok az ajándékokat vették, megkérte Furiát, hogy járjon közbe Szegediért, de az a segítség helyett még csak tetézte a bajt. Azt mondta ugyanis a töröknek, hogy ezer forintot is megadnak a kiszabadításáért. Így aztán nem került haza Szegedi, hanem egy még mocskosabb börtönben ült 1561. Lőrinc napjától András napjáig (augusztus 10-től november 30-ig). Bajai csak fokozódtak, a törökök csúnyán bántak vele, egyszer majdnem agyonverte a bég vajdája, Perziv, és csak a felesége kétségbeesett kiabálására összefutó emberek mentették meg az életét.[34] Mahmudot hamarosan Szolnokra helyezték át várparancsnoknak, és a foglyát is magával vitte. Tolnán áthaladva a helyiek gazdag ajándékkal akarták meggyőzni Szegedi elengedéséről, de hiába. Annyit megemlített, hogy ha a tolnai kádi lányát, aki magyar fogságban volt, elhozzák neki, akkor elengedi a főpapot. A magyarok erre egy fogoly nőt kiváltottak, szépen felöltöztettek, de miután kiderült a turpisság, a török tiszt még keményebb lett, és szó sem lehetett a fogoly szabadon engedéséről. Mindenki megmozdult Szegedi érdekében, Szolnokon személyesen jelent meg Mélius Juhász Péter, a debreceniek lelkésze, későbbi püspök, valamint Czeglédi György váradi vezető lelkész és Fegyverneki Balázs, az erdélyi fejedelem követe. János Zsigmond csodálatos kristályserlegét hozták el, de ez nemhogy nem segített, de még rontott is a helyzeten, kicsin múlt, hogy ők is el tudtak jönni Szolnokról.[35] Az erőfeszítések azért nem vezettek sikerre, mert a törökök az adott körülmények között semmilyen megállapodást nem akartak a magyarokkal. Annyit sikerült elérni, hogy a fogoly kimehessen a helyi Corius Péter házába, ott istentiszteleteket tarthatott, és a látogatókkal is találkozhatott. Ezek száma nem volt csekély, mert híre ment a püspök fogságának. Mahmud igen csúnyán bánt Szegedivel, gyakran magához hívatta, és egyszer gúnyolódott, máskor „gúnyos csalogátásokban és gonosz csábítgatásokban" részesítette. Isten azonban úgy intézte, hogy másoknak lelki haszna lehessen a főpap szenvedéséből: a nagy tömlöcben is tartott Szegedi a fogolytársainak lelki vigaszt nyújtott, akik „tőle mint valami isteni lénytől egészen feléledtek, az ő nagyon kegyes buzdításaiból és szentírási vígasztalásaiból felette szomorú szenvedésükben mindig teljesebb reményt és a hitben állhatatosságot merítettek, és belülről lelki táplálékban bővölködve megújultak, míg a leglényegesebb dologban, az éhezésben (mely miatt szenvedtek), a Szegedi javára innen-onnan küldözgetett élelemből is, mint atyai házban, táplálgatást kaptak."[36] Másfél évnyi szenvedés után egy házaspár hozta el a megoldást számára. „Élt egykor e városunkban [Ráckevén] a nemes Baranyi nemzetségből való Ilona asszony, hites felesége egy olyan férjnek, aki sok pénzzel tartozván másnak, különösen a pogánynak, végül is a felsőbb részekbe, Morvaországnak nevű városába szökött át, akkor a legelőkelőbb kereskedő, Mező Ferenc is lakott. Ez az Ilona pedig, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenchez ment feleségül, aki azután hasznosabb tartózkodás végett Gyulára költözött, itt is folytatván Kerecsényi László kapitánysága alatt az ő jó hírű kereskedését. De végül is a felesége kívánsága innen a mi Kevénkre csalogatta, hogy ezáltal az ausztriai Bécshez is közelebb legyen. Először csak körülnézés végett akarta vele lévő feleségét ide hozni. És amikor megkezdett útjukon Szolnokra értek (…) mindketten látták itt ezen tiszteletreméltó főpapnak nagyon méltatlan sorsát, megnőtt haját, borzas szakállát és börtönének szörnyű mocskát, s azt is látták, hogy ő mily híres nevű doktor, akiért akárcsak legutóbb Gyulán is, nyilvános imádságot tartottak. Végre azért Mező mindenét összeszedvén, minél előbb Békésre, innen pedig nem sok idő múlva egész családjával Kevibe költözött. Daróczi Márton kevei polgár, aki történetesen megfordult Szolnokon, sok városi lakos előtt előadta, hogy Szegedi felől teljesen kétségbe kell esni és ő egyedül csak Ferencnek a közbenjárására nyerheti vissza előbbi szabadságát, mivel alig van nála a halandók között kedvesebb és a keresztyének közt meghittebb, aki a pogány parancsnok előtt megállhatna. Továbbra, mivel Ferenc (amint ez körülbelül a vagyonosabb kereskedőknek szokásuk) kevélyebb természetű volt, semhogy ilyen dolgot, különösen egyházi férfiú személyéért, bárki részéről vaktában magára vállaljon, mikor már a nagy férfiak is visszautasítást szenvedtek, és minden reményüket elvesztették. Ekkor történt – amit újra ismételek – a legjóságosabb Istennek gondviseléséből, hogy az ő felesége Kevén egy László nevű csecsemőt szült, és hirtelen halálos betegség fogta el. Ez végrendeletében egyebek közt a legnagyobb szeretettel meghagyta férjének, hogy minden lehető módon mozdítsa elő és eszközölje ki annak az igen szerencsétlen lelkipásztornak a szabadon bocsátását, mivel annak igen méltatlan nyomorúsága egyszeri látásától szörnyen gyötrődik a lelke és tudja, hogy a leghathatósabb áldozat lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiút sokak várakozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Mező hallván hőn szeretett feleségének aggódó kérését s megtekintvén a kis csecsemőt meg a végső kívánságot is, könnyek között megesküdött, hogy lelkének teljes igyekezetével vigyázni fog Szegedi életére, és őt ezen egyház[37] szószékére vagy szónokságába fogja helyezni. E dolog ismeretében az özvegy Ferencet innen is, onnan is mindenki erősebben ösztökélte, és a maga segítségét ki-ki egy lélekkel felajánlotta neki, míg istenileg adott alkalommal találkozott és nagy nehezen megállapodott a béggel, hogy Szegedi egyedül Mezőnek kezessége mellett 1200 forintért szabaddá nyilváníttatik, oly feltétel alatt azonban, hogy a barbár a teljes pénzösszegért Németországból e célból megállapított időre szépművű sisakokat, páncélokat és mellvérteket fog kapni Ferenctől. Mező ekkor valóban a kegyesség útjára térve nem hagyott fel azzal, hogy minden ajánlatot felhasználjon és sikerre vezessen, lelkesítvén őt sok nagy férfiú, leginkább azon-

ban Kerecsényi László Gyuláról és a debreceni egyház." Mező Ferenc baráti viszonyban volt Mahmuddal, és ennek híre ment. Az egyik ott tartózkodó ráckevei polgár elterjesztette, hogy csak Mező mentheti ki Szegedit. Ideje nagy részét Bécsben és a Királyi Magyarországon töltötte, mert kereskedő lévén a hódoltsági szavasmarhákat ott értékesítette. Emellett egyszer letartóztatták, mert fegyvereket és sisakokat adott el a törököknek, de ettől függetlenül tovább folytatta az üzletet. 1561-ben egy meg nem fizetett adósság miatt Gyulára költözött, ami elég távol volt Bécstől. A hódítók megengedték neki, hogy szabadon járjon-keljen a hódoltságban, szinte a barátjukként kezelték. Gyuláról Békésre, majd felesége kérésére annak városába, Ráckevére költözött, ott hamarosan – 1563 nyarán – elhunyt az asszony. Végakaratának megfelelően segítette a főpap kiszabadításában. Szegedi a támogatóival gyűjtő körútra indult, és az összeszedett nyolcszáz forintot Ráckevén átadta Mezőnek.[38] Ráckevéről Kálmáncsára vezetett az útja, ahol a mostohalánya, Bereményi Katalin és Bellyei Tamás budai lelkész (korábban tanár) esküvőjén vett részt. Amíg fogságban volt, mostohafia, Márton, valamint Sára, Anna, Dorottya leányai Kálmáncsán elhunytak.[39] 1563 húsvétja előtt néhány nappal Szegedi az egész családjával a „kijelölt állandó lakóhelyére" (Ráckeve) vitetett.[40]

Szegedi Kis István élete alkonya Ráckevén. A teológus Szegedi

Az sem véletlen, hogy a tudós Ráckevére került. A Csepel-szigeten fekvő mezőváros a király tulajdona volt, az egész szigettel együtt. A Csepel-sziget, amely 47 km hosszúságú és 3–10 km szélességű, a 11. század óta királyi magánbirtoknak számított. 1424 után a királynék kapták meg ezt a területet rendszeresen a férjüktől. A Jagellókorban királyi koronabirtoknak nyilvánították, és a budai udvarbíró kezelte a bevételeit, tehát már nem a kincstartó kezelte.[41] Érdekességként megemlíthetjük, hogy Ráckeve – ahogy a neve is mutatja – szerb lakossággal rendelkezik, de ők nem a 17. század végi nagy betelepülés során érkeztek ide, hanem 1440-ben. A török veszély elől ideiglenesen Szentábrahámtelkén telepedtek le, amit az 1460-as, 1470-es évektől „Kevi mezőváros" névvel kezdenek el említeni a források. Ekkor már letettek arról a szándékról a szerbek, hogy hazatérnek, és elkezdtek kőházakat, valamint egy gótikus ortodox templomot építeni a településen.[42] A virágzó mezőváros Buda elestével (1541) végleg az Oszmán Birodalom része lett, azon belül a budai vilajet budai szandzsák Csepel-szigeti járása (náhije) részévé vált, sőt: megkapta a járásszékhely rangot. A meghódított országokban a szultán rendelkezett a földekkel, és az értékesebb területeket khász/hász birtokként megtartotta magának. Ráckeve is khász birtok lett, és a szultán rendelkezett felette. Érdekes, hogy sem Visegrád, sem Óbuda nem kapta meg ezt a kiváltságot, hanem magas rangú hivatalnokoknak juttatta a padisah. Ráckeve a térség egyik leggazdagabb települése volt a korban, és igen magas adót követeltek innen a törökök. A török birodalomban is szokásban volt az adóbérlet rendszere: először muszlim, majd zsidó adóbérlők vették át a Csepel-sziget adópénzeit, és ez nagymértékben megnövelte a helyiek terheit. A török uralom nem jelentett cserét a helyi adminsztrációban: a ráckevei mezővárosi vezetőség nemcsak hogy a helyén maradt, de szolgálatai (200 puskás kiállítása a katonai kíséretbe) ellentételezéseként még kisebb tímárbirtokot is kaptak az uralkodótól. A ráckevei vezetők egyébként a budai és isztambuli török adminisztrációval is kiváló kapcsolatban voltak.[43] A kiváltságok között azt is leírták a törökök, hogy „a templomba járásban senki sem akadályozza" Kovin város (Ráckeve) lakóit.[44] A Csepel-szigeti, délszlávok által irányított mezőváros védett településnek számított, így tömegesen érkeztek ide menekültek az 1540-es évektől. Különösen Székesfehérvár 1543-as elfoglalása után telepedtek ide nagy létszámban fehérvári polgárok. Az 1540-es és 1550-es években elterjedt a reformáció a Csepel-szigeten is, és mivel Ráckeve továbbra is bírta a szabad papválasztás jogát, a település protestáns lelkészeket hívott ide, többek között Szegedit.[45]

Arra a kérdésre, hogy 1563-ban miért éppen Ráckevére költözött Szegedi Kis István, azt mondhatjuk, hogy talán a törökök szemmel akarták tartani a művelt és nagy befolyású főpapot, másrészt a kiszabadulásáért fizetett kezességi pénz befolyása is így volt biztos. Harmadrészt arra is gondolhatunk, hogy Ráckeve komoly szellemi (és persze gazdasági) központ is volt, így nem volt mindegy, hogy az ottani protestáns gyülekezet milyen lelkészt tud „leigazolni". Tény, hogy az alsó-dunamelléki református egyházkerületet a központjáról egy időben „kevei szuperintendenciának" is nevezték.[46]

Ráckevén került sor arra a hitvitára, amelyet a tudós főpap Panthanus Serephinus pesti szerzetessel vívott, aki járatos volt az idegen nyelvekben. Amint Skaricza írja: a görögöt és hébert olyan szinten tudta, hogy kissé írta lassabban a magyarázatokat ezeken a nyelveken, mint latinul. A barát a „lutheránusok kitűnőségével" akart mérkőzni: Szegedivel. Ebből is látszik, hogy a reformáció irányzataival terjedése még nem jelentette azt, hogy kialakultak volna a felekezetek, vagy hogy akármilyen felekezeti tudat alakult volna ki. A katolikusok szemében a protestánsok mind „lutheránusok" voltak. Nem gondolom, hogy Szegedi Kis István ekkor még lutheránus lett volna, ahogy egyesek erre gondolnak a forrás megjegyzése alapján. A katolikus szerzetest az „olaszok és rácok" támogatták. A rácok görögkeleti/ortodox vallásúak voltak, az „olaszok" pedig katolikusok, valószínűleg raguzai latinok.[47] Egyszer csak egy zsák könyvvel lent termet Ráckevén a barát, aki a protestáns főpappal akart hitvitát vívni. Ő természetesen ez elől nem zárkózott el, hanem szorgalmasan hívogatott az eseményre katolikust, ortodoxot és protestánst. „Akkor a vita folyamán Seraphinus az ős sikertelenül védett tévelygései tűzétől annyira megpirult, hogy az olaszok és rácok, akik az ő oldalán látszottak állni, szégyenkezve és észrevétlenül távozván a templomból, a barátot azután egymagára hagyták a szent könyveknek nevetséges módon a saját hátán való elcipelésére."[48] Szegedi ezt az eseményt egy írásos műben kommentálta, amelyet Skaricza Máté még olvasott. A teológiai irodalmat manapság olvasó közvélemény minden bizonnyal felhúzza a szemöldökét, amikor a 16. századi szövegeket olvassa, mert manapság kissé cizelláltabb stílusban vitatkozunk a más felekezetűekkel. A katolikus mise, purgatórium, ünnepek védelmezése „ha-

zugság" valamint „az emberi agyvelő szörnyszüleménye" Szegedi szerint.[49]

A főpapi feladatok mellett Szegedi Kis István teológiai munkásságot is végzett. Skaricza maga is segített neki a szolgálatokban, valamint név szerint említve a Loci communes táblázatainak összeállításában.[50] Szegedi Kis István nem alkotott új tanokat, a jelentősége abban áll, hogy a korszak kiváló tanítói, nevesül: Heinrich Bullinger, Kálvin János, Philipp Melanchton, Theodore de Béze, Wolfgang Musculus, Pietro Vermigli tanait hazai viszonyokra adaptálva egységes rendszerbe foglalva tárta a magyarországi közönség elé. Főként a katolikusokat és az unitáriusokat támadta, ezekkel a munkáival itthon és külföldön egyaránt nagy elismerést váltott ki. Szegedi Kis István a halála után lett ismertté Európában. A kéziratait Skaricza Máté vitte külföldre, ahol megjelentek és a protestáns egyetemeken tankönyvként használták őket. Szegedi Kis István műveiben az látszik, nem Luther, hanem a helvét reformáció követője volt, de Kálvin hatása is csak csekély mértékben mutatható ki az írásaiban. Forrásai és előképei Béza, Bullinger és Wolfgang Musculus voltak. Szegedi Kis István teológiájának legnagyobb érdeme az, hogy kortársai nézeteit feldolgozza, összefoglalja és érthetően adja közre.[51]

Az Assertio vera de Trinitate (Igaz bizonyság a Szentháromságnak) című könyvét a Szentháromságot tagadó unitáriusok ellen írta meg. A kiadvány 1576-ban jelent meg Béza gondozásában. Augustinusra hivatkozva azt bizonyítja, hogy a Szentírás szövege nem mond ellent annak a hagyományos egyházi tanításnak, hogy Istent három személyként képzeli el és vallja meg a keresztyénség. Isten egységéről, állapotáról, személyéről, a háromságról külön-külön fejezetekben szól. Kifejti Krisztus kettős természetének tanát, az igéről szóló tanítást, külön tanít a Szentlélekről is.[52]

A Speculum pontificum (a pápák tükre) című könyve egyháztörténeti témát dolgoz fel, a pápákról szól. Ennek kéziratát már Szegedi István nevű fia vitte ki Svájcba. Ez a könyve 1586-ban Spiegel des weltlichen Römischen Bapst címmel németül is megjelent. Az írás a pápaság eredetét és növekedését mutatja be, majd azt bizonygatja, hogy a pápa az antikrisztus. Az egyes pápák életével kapcsolatban egész bűnkatalógust közöl. Kitér a mise kérdéseire is. Az első három fő darab áttekintő anyagközlés, a Tractatus pedig a játékos meggyőzés remeke. A polemikus cél és a didaktikus igyekezet vitte arra az útra az írót, hogy latin gúnyverseket adott a pápák szájába. A munkáit az író alárendeli a reformátori célnak. A pápai tanítás bilincséből ki akarja szabadítani a reformátori tanítást. A Speculum nem tekinthető egyháztörténeti munkának, hanem polemikus mű. Látszik, hogy sok forrást dolgozott fel, ezeket rendszerezte.Kis könyvről van szó, mindössze 200 oldalas az első kiadása. A római pápák tükre nagyon kapós lehetett, mert az első kiadás után megjelent egy második, bővített kiadás is, valamint egy vaskos kötetté nőtt német átdolgozás is. A német feldolgozás szerzője Nicolaus Höniger volt. Szegedi és Höniger is ugyanazt a forrást használta, az angol John Bale pápaellenes művét.Szegedi szerint a pápaság az önértelmezésében ellenkezik Krisztus uralmával és a hívők közösségével. A Corpus mellett a teológus forrásként a Szentírást, valamint a klasszikus szerzőket, így Livius, Cato, Cicero, Vergilius, Plinius műveit idézi. Ezen túl az egyházatyák közül Cyrianus, Aranyszájú Szent János, Augustinus, Eusebius köszön vissza. A középkori szerzők közül találkozhatunk Ockham, Antonius és Rhenanus gondolataival, reformátorok közül pedig Luthert, Melanchtont és Bullingert citálja. Hivatkozik egy helyen Szegedi Kálvin Institutio című művére is.[55]

A Theologiae sincerae loci communes de deo et trinitate per Stephaneum Szegedinum, amely Bázelben jelent meg, Európa számos protestáns egyetemén volt tankönyv az 1585-ös kiadás után. Ebben alapvető dogmatikai, erkölcsi, egyházjogi tételeket ír le. Ebben a könyvben láthatjuk egyben Szegedi Kis István teológiai rendszerét.[56] Azt kell mondanunk azonban, hogy nem teljesen eredeti munka, hanem a teológia mesterei tanításainak összegzésével van dolgunk.[57] Az egyház kapcsán megkülönbözteti a harcoló egyházat (ecclesia militans) és a diadalmas egyházat (ecclesia triumphans). A harcoló egyház a földön él, harcol a Sátánnal, a bűnnel, testtel, világgal. A diadalmaskodó egyház már a mennyben van, és minden ellenségein győzedelmeskedett. Melyek az igaz egyház ismertetőjegyei? 1. A tiszta tan, amelyet Krisztus bocsátott ki, és az apostoloktól származik. Ebből az emberek mindenféle tudománya ki van zárva. 2. A sákramentumok igaz használata, tehát ezeket az Úr rendelése szerint kell helyesen használni és kiszolgáltatni. 3. Az egyház egysége, amely a Szentlélek által való békességből és szeretetből áll. 4. Egyetemes egyetértés, amely a keresztyén hit főbb tanítási tételeire vonatkozik, nem pedig szertartásokra és emberi hagyományokra.[58]

„Szegedi atya", ahogy Skaricza nevezte, kétszer is halálos veszélybe került. 1564 nyarán szekéren ment Budára Szegedi Literatus Pál és Skaricza Máté társaságában. Két szekéren mentek: az elsőn ült Szegedi, a másodikon a barátai. Háros és Csepel között a lovak megcsúsztak és a lejtőn a Dunába rohantak. Skaricza odakiáltott a kocsisnak, hogy a víz sekélyebb részére kormányozza a lovakat, hogy ki tudjanak jönni. Az elhízott testű és úszni nem tudó Szegedi életét így mentette meg Isten. A ruhája átázásán kívül más baja nem esett. 1566 nyarán történt a másik eset: Szegedi vacsora után az udvara végén elfolyó Dunához hívta fürödni Skariczát ás Szebeni János rektort. Szebeni erre nem vállalkozott, Skaricza viszont két tanulót hívott magával. Szegedi Kis István a Duna sekély részén maradt, de elkapta egy örvény, és már húzta lefele. A Duna közepén úszó Skaricza visszafordult, és gyorsan kirántotta a vízből a lelkészt. A felesége odaszaladt, és gyorsan felélesztették. Egy hónap kellett a felépüléséhez.[59]

1570-ben hunyt el Réckevén az Erzsébet nevű felesége, akit még Tolnán vett feleségül. Ő kilenc gyermek anyja volt. Ráckevén született már Dorottya, majd két János nevű fia, akik kisgyermekként haltak meg, majd ismét teherbe esett a hölgy, de egy nyolc hónapos koraszülöttel együtt ő maga is meghalt. Szegedi Kis István még egyszer megnősült, egy Orsolya nevű özvegyet vett feleségül, aki egy helyi polgár özvegye volt. Az első gyermek öt hónapra született és meghalt, a második pedig már nem láthatta az édesapját, mert az apa meghalt, amikor Orsolya terhes volt Zsuzsannával. Szegedi 1572. május 2-án hunyt

el Ráckevén. Skaricza leírja, hogy április 25-én érkezett haza Tolnáról, ekkor meglátogatta Szegedit, aki már a súlyos betegség jegyeit mutatta: a járása bizonytalan volt, sem feküdni, sem ülni nem esett jól neki, fájt a feje és a kedve is rossz volt már. Halála előtti vasárnap Skaricza Mátét kérte meg, hogy prédikáljon a templomban. Egy György nevű sebész vizsgálta meg, de nem igazán tudott segíteni rajta, valamilyen orvosságot adott neki. Szegedi visszaadta a lelkét a teremtőjének, ekkor Skaricza és az özvegy odahívatta a település vezetőit, akik előtt közölték a lelkész végakaratát. A temetésére harmadnap került sor. Hatvanhét évet élt. A sírverset Skaricza Máté írta meg.[60]

Miben áll Szegedi jelentősége számunkra?

Szegedi Kis István a magyarországi, református szellemiségű reformáció „legelső és legnagyobb teoretikusa" volt, „aki a keresztyén tanításnak nem egyik vagy másik részletét fejtette ki, hanem teljes teológiai rendszert alkotott."[61] A tudós még a török fogsága előtt elkezdhette a forrásai összegyűjtését és rendszerezését, de a könyvei megírására már a ráckevei időszakban került sor. Teljes rendszert alkotott, ami azt jelenti, hogy nem az egyik vagy másik svájci teológiai nagyság nézetrendszerének volt a hazai propagálója, hanem minden helvét szellemiségű forrásból merített, és „mintegy ökumenikus" teológus alkotta meg a református dogmatikáját. Egy nagy szintézisnek tekinthetjük az életművét. Ez a tudásanyag csak élőszóban vagy a tanítványai útján terjedt a hazai közvéleményben, de az értékét mutatja, hogy külföldön több kiadást is megéltek a művei.[62] Bitskey István így értékeli az életútját: „Szegedi végigprédikálta a fél Alföldet, a helvét irány magvait szertehintette a Dózsa-háború emlékeitől amúgy is rebellissé vált Viharsarok környékét, a török félhold nyomása alatt megszervezte a baranyai szuperintendenciát, s megalkotta egyháza legfontosabb elméleti könyvét. Mindehhez még egyet kell hozzátennünk: az ő tanítványa volt Melius Juhász Péter, akinek személye a következő évtizedekben elválaszthatatlanul összeforrott a magyar reformátusság történetével, mert századokra meg tudta teremteni annak egyházkormányzati és szellemi irányító központját."[63]

Ha teológusként tekintjük Szegedit, akkor látjuk, hogy szellemi pályája tipikus reformátori: a katolikus ifjú élete derekán lutheránus lett, majd a helvét reformációhoz csatlakozott, azt teljes mértékben magáévá tette. A mai református egyházi vezetőknek, gondolkodóknak is iránymutatást adhat az ő életműve, természetesen figyelembe véve azt, hogy a pápaságról és általában a katolikus egyházról már másként gondolkodunk. A Szegedi-életmű református hitünk átgondolására késztet bennünket. Megtanulhatjuk tőle azt is, hogy a templom és az iskola szorosan összekapcsolódnak, a református egyháznak (és általában a protestánsoknak) van keresnivalója a köznevelésben. Elgondolkodtató az is, hogy a széthulló országban a lelkész nem a Magyar Királyság vagy az akkor kialakuló, de mindenképpen vallási szempontból is sokszínű és toleráns Erdélyi Fejedelemségben kereste a boldogulását, hanem tudatosan vállalta a sorsközösséget a Török Hódoltság magyar népével. Élete utolsó húsz évében török alattvalóként szervezte az egyházat.

Mucsi András

Irodalom:

Ács Marianna-Kránicz Gábor-Szalai Gábor-Varga Szabolcs: Reformátusok Baranyában. Pécs, Scriptura Kiadó, 2017.

Bíró Sándor–Bucsay Mihály–Tóth Endre–Varga Zoltán: A magyar református egyház története. Budapest, 1949.

Bitskey István: Hitviták tüzében. Magyar História sorozat. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978.

Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

Bucsay Mihály: Szegedi Kis István Speculuma. In: Bartha Tibor (szerk.): Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973. 107–174. p

Dienes Dénes: A reformáció Magyarországon Mohács előtt. In: Balogh Judit–Dienes Dénes–Szabadi István (szerk.): Reformátorok nyomában. Fejezetek a magyarországi reformáció századából. Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017. 7–25. p

Durkó Antal: Békés nagyközség története. Békés, 1939.

Faragó Bálint: Szegedi Kis István élete. In: Protestáns Szemle, 1909.

Földváry László: Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1894.

Hancz Erika: Pécs mindennapjai a török félhold alatt. In: Archeológia – Altum Castrum Online. Visegrád, Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, 2013.

Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Magyar História sorozat. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.

Kathona Géza: A helvét reformáció elveinek első rendszerezése. In: Kathona Géza (szerk.): Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 147–193. p

Kathona Géza: Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Bartha Tibor (szerk.): Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973. 13–106. p

Kathona Géza: Tolna reformációja és iskolája. In: Kathona Géza (szerk.): Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 7–72. p

Miskei Antal: A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok. Eger, Líceum kiadó, 2016.

Miskei Antal: Furia Albertnétől Mező Ferencnéig: Adalékok Szegedi Kis István fogságához és szabadulásához. Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei (Új sorozat 46. köt.). = Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae (2019).

Róka Lajos, dr. Tóth Béla (fordította): Szemelvények Szegedi Kis István „Közös helyek" című művéből. In: Bartha Tibor (szerk.): Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973. 187–216. p

Skaricza Máté: Szegedi Kis István élete. In: Kathona Géza (szerk.): Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 117–174. p

Jegyzetek

1 „Mikor fogadta el Szegedi a Kálvin nézetét, ma még el nem dönthető kérdés. Kálvin Jánosnak alapvető nagy munkája 1536-ban jelent meg, és meglehet, hogy Szegedi ezt a munkát 1543-ban Wittenbergben időzése alatt megszerezte, s a Csanádon tőle elkobzott 200 darab könyve között meglehetett az is; vagy Wittenbergben olvasta e könyvet, vagy ottani időzése alatt tudomást szerezhetett Kálvin nézetéről, és mint mély gondolkozású, tudományos képzettségű, éleselméjű ember, a Luther iránt érzett nagy tisztelete mellett is Kálvin nézetéhez csatlakozott Bármint legyen a dolog, annyi tény, hogy ő Méliusz Péterrel, Debrecen nagytudású lelkészével már előbb írásban vitat-

kozott a Kálvin nézetének helyességéről, s Méliusz az ő érvelései következtében lett Kálvin követőjévé. Az is tény, hogy mindazon városok, amelyekben Szegedi tanítói vagy lelkészi hivatalt viselt, nagy többségükben ma is a Kálvin nézetét követő református egyháznak hívei. Az meg teljesen bizonyos, hogy Szegedinek megjelent munkáiban a Kálvin felfogása szerinti reformációnak elvei vannak tiszta és félreérthetetlen világossággal feltüntetve. Szegedi tehát valószínűleg már Wittenbergből való hazatérése után Kálvin János követője volt. Azonban a Luther és Kálvin nézetét követő magyar protestánsok a Szegedi életében még nem váltak külön egymástól, még nem alkottak külön közigazgatás alatt levő egyházakat, s így Magyarországon mindazokat, akik elszakadtak a katolikus hittől, közös néven lutheránusoknak nevezték." Faragó, 1909: 439–440. p

2 Kathona Géza (szerk.): Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Humanizmus és reformáció sorozat. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

3 Földváry László: Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1894.

4 Bartha Tibor (szerk.): Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973.

5 Faragó, 1909: 421–422. p

6 Földváry, 1894: 12–13. p

7 Földváry, 1894: 16. p

8 Faragó, 1909: 423–424. p

9 Kathona, 1974: 120. p

10 Dienes, 2017: 19–20. p

11 Hegyi, 1982: 61–63. p

12 Hegyi, 1982: 129–135. p

13 Kathona, 1974: 120. p

14 Földváry, 1894: 28–29. p

15 Kathona, 1974: 121–122. p

16 Kathona, 1974: 122. p

17 Durkó, 1939: 122. p

18 Kathona, 1974: 122–123. p

19 Pécs 1543 június végén vagy július elején került a törökök kezére. A helyi erők megadták magukat Kászim pasa seregeinek. A püspökkel együtt a város német polgársága is elhagyta a települést. A védők egy része már korábban elmenekült a városból. A szultán a török hadaknak megtiltotta a fosztogatást, és megkérdezte a helyben maradt lakosokat, hogy kit szeretnének uruknak. Így került Kászim pasa a város élére. 1545-ben foglalták el a törökök a tolnai magyar várakat, így vált összefüggő területté a dél–dunántúli török hódoltság. Pécs először a mohácsi szandzsák egyik kerületének központja lett. 1568–1574 között a dokumentumokban már az áll, hogy Pécs önálló szandzsák központja lett. A környék közigazgatását már korábban is Pécsről irányították. A szandzsák határai állandóan változtak, de az valószínű, hogy a pécsiek főleg a pozsegai szandzsákkal működtek együtt szorosan. A szandzsákbég a tartomány civil és katonai közigazgatásának vezetője volt. Emellett a dunai szigeteken megbújó hajdúkkal is folyamatosan harcolnia kellett. 1566-ban Szigetvár is ehhez a kerülethez csatlakozott. Mivel a szigetváriak folyamatosan borsot törtek a törökök orra alá, a törökök már 1555–56-ban is megpróbálták elfoglalni az erődítményt, ekkor még sikertelenül. 1570 körül váltak állandóvá a pécsi szandzsák határai. Megjegyezzük, hogy ezeket is figyelembe kell venni, amikor azt olvassuk, hogy Szegedi Kis István ellen az egyik legfontosabb vád az volt, hogy bejárt a környező magyar várakba, így Szigetvárba is. Pécs két részre tagolódott. A „belső vár" volt a püspökvár, amelyet a kedvezőtlen fekvése miatt nem lehetett eredményesen megvédeni. A külső várnak a várost nevezték, amelyet fal vett körbe. 1558–59–ben a törökök ezt a várost megerősítették. 1591-ben a rövid életű szigetvári vilajet alá került a pécsi szandzsák, majd 1600-ban az újonnan megszervezett nagykanizsai vilajethez csatolták. Ennek ellenére a településnek a régióban betöltött gazdasági és kulturális szerepe semmit sem változott a következő évszázadban sem. Kisebb–nagyobb összecsapások az említett időszakban mindig voltak. 1561-ben Mohácson ütöttek rajta a pécsi törökök, és rágyújtották a templomot az oda menekült emberekre. 1562-ben Zrínyi Miklós indított portyát a törökök ellen, és egészen Pécsig jutott. Amikor 1566-ban elesett Szigetvár, a régióra békésebb időszak köszöntött. A 16. század második felében még éltek keresztyének a fallal körülvett városban, de a következő században ők már a külvárosokban húzták meg magukat, a városban csak a muszlimok és a zsidók maradhattak. A helyi közigazgatás összeomlott, a magyar vármegye és a káptalan is elmenekült, de a magyar városrészekben érdekes módon mindig volt választott testület. A törökök a meghódított területek közigazgatását és törvényeit úgy alakították ki, hogy a helyi régi törvények és intézmények egy része megmaradt továbbra is. Főleg a kisebb horderejű ügyekben dönthettek. A jog másként vonatkozott a muszlimokra és a keresztyén helyiekre. A szultán két embert nevezett ki a tartományok élére. A bég a katonai osztályból került ki és a kezében volt a végrehajtó hatalom, a kádi pedig bíró. A képlet azért ennél bonyolultabb, mert a kádi feladata sokrétű volt, a bíráskodás mellett ő állapította meg a katonák zsoldját, megszervezte a katonák ellátmányát a háborús időszakban, de a helyiek vallási ügyeiben is ő intézkedett. A balkáni iparosok és kereskedők hivatalos ügyeit is ő intézte, valamint a vásárokat, boltokat is felügyelte. A fontosabb ügyekben a bég és a kádi együttesen döntött. Pécs esetében érdekes, hogy nem engedélyezték a reformátusok vallásgyakorlatát, hanem csak a katolikusok és az unitáriusok működhettek szabadon a városban. Hancz, 2013: 2–11. p

20 Kathona (Tolna): 11–13. p

21 Ilyen pl.

22 Sztárai Mihály életével kapcsolatban bőségesen rendelkezésünkre állnak információk, de ezek – különösen a fiatalkorára vonatkozóan – ellentmondóak. Egyesek szerint a Zemplén megyei Sztárán született, mások szerint Drávasztárán. Ez utóbbi valószínűbb, talán ezért is jött ide missziós munkára. Az a forrásokban egyértelmű, hogy a Perényi–család birtokán volt iskolai rektor, de ez lehet a család zemplléni és baranyai birtokán is. Siklósi rektorsága idején ismerhette meg a főúri családot. A hagyomány egyébként úgy tudja, hogy ferences szerzetes volt egykor és 1524-ben Pálóczi Antal udvari papja lett, akit elkísért a mohácsi csatába is. 1529–42 között Perényi Péter udvari papja volt, aki Kopácsi Sándorral együtt megalapította a sárospataki kollégiumot. Sztárai egyébként egyetemet végzett ember volt, de nem Wittenbergben vagy más protestáns egyetemen szerzett diplomát, hanem Pádovában, Itáliában. A humanista hatás erősen érződik az életművében és irodalmi tevékenységében. Sztárai írt egy éneket Thomas Cranmer canterbury érsekről, és ebben a műben pozitívan mutatja be Rotterdami Erasmus működését is. Mint humanista csatlakozott a reformáció ügyéhez, és ez a humanista hagyomány olyan erős volt, hogy szembe került a reformáció markánsabb képviselőivel. Siklóson az a Siklósi Mihály volt a lelkész, aki Wittenbergben tanult és lutheránus volt. Ekkor már biztosan ismerte a reformáció lutheri ágát Sztárai Mihály. 1544-ben Laskón lett lelkész. Munkatársaival együtt 120 gyülekezetet alapított. Pécs török kézre kerülése után a katolikus egyházszervezet összeomlott Baranyában. A megmaradt katolikusok azonban keményen ellenálltak és hitvitára is sor került a protestánsok és a katolikusok között Vaskaszentmártonban. Itt érdekes módon Perhát vajda vállalta a döntés feladatát – a protestánsok javára döntött. A hódoltságban végzett misszió felkeltette Heinrich Bullinger figyelmét is, akit érdekelt az, hogy miként terjed a protestantizmus a törökök által megszállt területen. Tudjuk viszont azt is, hogy itt sem volt minden teljesen rendben: a reformátort a törökök legalább háromszor le akarták fejezni. Sztárai a saját maga által írt énekekkel, amelyeket hegedűn kísért, valamint a közvetlen és könnyen érthető igehirdetéseivel messze földről Laskóra vonzotta a lakosságot. Baranya mellett Somogy és Tolna déli részén, valamint Valkó megyében is szolgált. 1554-ben lett Sztárai munkatársa Szegedi Kis István, aki Tolnán vállalt szolgálatot. Ács et alli, 2017: 56–59. p

23 Kathona, 1974: 123–124. p

24 Bíró–Bucsay–Tóth–Varga (1949): 62–63. p

25 Bíró–Bucsay–Tóth–Varga (1949): 63–66. p

26 Ács et alli, 2017: 64–65. p

27 Kathona, 1974: 125. p

28 Bitskey, 1978: 62. p

29 Kathona, 1974: 125–126. p

30 Kathona, 1974: 126. p

31 Miskei, 2019: 251–252. p

32 Kathona, 1974: 126. p

33 Kathona, 1974: 126. p

34 Skaricza így írja le az esetet: „Bajai tűrése közben pedig ugyanitt ez a különös dolog történt vele. Egyszer a bég az ő vajdájának, Perviznek

azt mondta, hogy ő a papot, mintha vendége volna, a legjobban tartja, és ezért az a megváltásával kevéssé törődik, bár saját szavaival kijelentette, hogy egy tele fazék pénzzel is keresztülvinné azt, ha lehetne. Ily módon Pervizt az igen szent ember megfenyítésére felingerelte Benedek deák házában, aki akkor távol volt a háztól, csak felesége tartózkodott otthon. Gonosz érzületének és elvetemült szándékának tudatában a gazdasszonyt a retesz elhúzásával a közeli kamrába zárta, hogy ez, mint sejtette, valami módon ne tudjon ellene szegülni. Ezért odahelyezett egy széket, s Szegedit arra vetvén, erősen hozzákötözte. Az kezei hátrakötözése közben könyörgő hangon kérdeződködvén, a vajda a bég által annak mondott szemrehányó szavak sűrű ismétlésébe fogott. Végül pedig elővette tatár szíjostorát, közönséges nevén a korbácsot, s teljes erejéből, ahogy tudta, mindenfelől verte a meghajlott és tehetetlen embert, kinek inge bőségesen átnedvesedett a vértől. Ezt a szörnyűséget Szegedi egykor elbeszélvén nekem, azt mondta, hogy ő azon igen nyomorult ütéseken felül a meghajlás kínjától halálveszélyben forgott. Olyannyira kissé eszméleténél volt, mikor a gazdasszony az ú jajgatásától rögtön könyörületre indult, s a kamara ajtaját erővel feltörve a szomszédokhoz fut, s a szörnyűséget segítségnyerés céljából kikiáltja. Perviz azután annak mellét, aki előbb vetette magát rá, a korbács nyelvével nyomban bezúzza. Így az ő nyomán csapatosan benyomuló többiek közül is egyeseket ökölcsapásokkal, másokat korbáccsal tartóztat fel, ahogy bírja, míg a saját bajukat is megbosszulók a dühöngőt meggyőzik, és a felholt Szegedit a székből és kötelékekből kioldozzák." Kathona, 1974: 128. p

35 Kathona, 1974: 129. p
36 Kathona, 1974: 130. p
37 Skaricza itt a ráckevei református (protestáns) gyülekezetre gondol.
38 Miskei, 2019: 257–258. p
39 Kathona, 1974: 131–133. p
40 Kathona, 1974: 132. p
41 Miskei, 2016: 111. p
42 Miskei, 2016: 22–23. p
43 Miskei, 2016: 112–119. p
44 Miskei, 2016: 121. p
45 Miskei, 2016: 144–150. p
46 Földváry, 1894: 66. p
47 Miskei, 2016: 153. p
48 Kathona, 1974: 133. p
49 Kathona, 1974: 133. p
50 Kathona, 1974: 133. p
51 Szentmártoni, 2017: 15. p
52 Szentmártoni, 2017: 15. p
53 Bucsay, 1973: 174. p
54 Bucsay, 1973: 125–132. p
55 Bucsay, 1973: 137. p
56 A könyv megírását 1561 előtt, a kálmáncsai lelkészsége alatt kezdte el, majd a török fogság után, Ráckevén fejezte be. Nagyszámú külföldi teológiai irodalmat használt a megírás során, erre nyilvánvaló módon csak nyugodt körülmények között kerülhetett sor. A könyvben Melanchthon mellett, aki lutheránus volt, svájci teológusok munkáit használta. A fő mestere Wolfgang Masculus volt, aki 1497-ben Lotharingiában született és 1563-ban hunyt el. Benedekrendi kolostorban tanult, 1527-ben Dorlisheim lelkésze lett. Hamarosan Straßburgban, majd Augsburgban volt lelkész, majd 1549-ben Bernbe ment, és ott volt tanár. Több neves teológus is hatott rá: Bucer, Melanchton és Kálvin. Berni munkálkodása idején elsősorban Bullinger és Kálvin hatása érvényesült. 1560-ban jelent meg a Loci Communes című műve, amely minden jellegzetesség nélküli átlagdogmatika. Igyekezett a wittenbergi és a zürichi reformáció közötti szakadékot áthidalni. Voltak magyar kapcsolatai is. Szegedi használta ezt a teológiai munkát, a saját Loci Communes könyve gerincét ez alkotta. Kathona, 1973: 20–21. p
57 Kathona, 1973: 20–21. p
58 Szegedi, 1973: 201. p
59 Kathona, 1974: 134–135. p
60 Kathona, 1974: 144. p
61 Kathona, 1974: 147. p
62 Katona, 1974: 147–148. p
63 Bitskey, 1978: 66. p

Ki énekelje a cantionalét?

A 16. századi cantionalék anyagának tartalmi, illetőleg irodalmi és zenei értelemben vett stiláris vizsgálata bizonyos esetekben meglepően biztos következtetéseket tesz lehetővé a darabok korabeli előadásmódjával kapcsolatban. Az elemzett példák alapján legalább négy kategória látszik elkülöníthetőnek: a templomi és a templomon kívüli (para-liturgikus) szóló-ének, a graduál-kórusnak szánt, metrikailag általában bonyolultabb, igényesebb cantio, és az egyszerűbb, de még mindig kellőképpen artisztikus gyülekezeti ének.

Az eredeti funkciók közelében maradva feltehetőleg a jelenkori egyházi éneklés gyakorlatában is kevesebb frusztrációval kellene szembesülnünk.

Die stilistische und literarische Untersuchung des musikalischen Gehaltes von Kantionalen aus dem 16. Jahrhundert führt zu beinahe sicheren Ergebnissen im Hinblick auf die zeitgenössische Aufführung der Gesänge. Aufgrund der analysierten Beispiele lassen sich vier Kategorien unterscheiden: Sologesänge sowohl in der Kirche als auch paraliturgisch außerhalb der Kirche, metrisch komplizierte, hochwertige cantiones für den Gradual-Chor, und einfachere, dennoch künstlich wertvolle Gemeindegesänge.

Indem wir diese ursprünglichen Funktionen beibehalten, dürften wir in unserer heutigen Kirchenmusik weniger Frustrationen erleiden.

– A gyülekezet, természetesen!

Csomasz Tóth Kálmán munkássága nyomán ez a fenti kérdésre a magyar református közvélekedés válasza, ma már több is, mint hetven éve.[1] A régi magyar irodalom szakértői pedig, félig automatikusan, nagyjából ugyanígy gondolják – legalábbis erre enged következtetni az, hogy a „cantio" és a „gyülekezet ének" kifejezést számtalanszor egymás szinonimájaként használják.

Ez az alapjában véve nem helytelen beidegzés azonban fontos pontokon korrekcióra fog szorulni.

1.

Batizi András, „egy jó kedvében”, „születet után”... „ezer ötszázban és negyvenhatban” „szerzé” „A házasságról való ének”-ét, mégpedig majdnem biztos, hogy Tokajban:[2]

Jámbor házasok, meghallgassatok!
Tü rendeteket megtanuljátok,
és az okait meggondoljátok,
hogy tisztetekben ti eljárjatok.

Ki beszél itt?

Nem a gyülekezet, nyilván. Egy, csakis egy személyt kell találnunk, aki a házasulandó jegyespárhoz intelmet, biztatást, adhortációt intéz, mégpedig lehet, hogy nem is a templomban, hanem, mint Horváth János már 1957-ben sejtteti,[3] „talán a lakodalmas háznál”.

Mit mond?

Elbeszéli, okulásul, a házasság „históriáját”:

Mikor Ádámot Isten teremté,
az ő képére megékesíté,
paradicsomba őtet bévivé,
gyönyörűségbe őt helyhezteté.

1Móz 2,15–24 elbeszéléséhez (Batizinál összesen: nyolc versszak) tanulságok kapcsolódnak, először elvi jelleggel (mi az Isten „szerzésének” első, másod, harmad oka), azután gyakorlati szempontból (melyek hát ezek után „a férfiúnak” és az „asszony embernek” „az ő tiszti”). Ez a második fő-rész összesen tizennégy strófányi terjedelmű.

A házasság „históriájának” azonban, mondja Batizi, nem lett vége az Ószövetségben, hozzászólt Jézus Krisztus is:

Az házasokat Jézus szereté,
és a menyegzőt megékesíté,
jelen voltával megerősíté,
és csudájával őket segíté.

És a kánai menyegzőről szóló mini-história (összesen három versszak) után a „jámbor házasok” még egy komplett 128. zsoltárt is meghallgathatnak, a lelkipásztoruk átköltésében:

Boldogok azok, kik Istent félik...
Az te fiaid felnevekednek...
Megáldjon téged az kegyes Isten...

Ennek a gyönyörű, és önmagában is teljes egész énekként értékelhető befejezésnek az utólagos jelentősége abban áll, hogy Huszár Gál a dallamával együtt közölte 1560/61-es énekeskönyvében,[4] és hogy ennek alapján az egész „Házas-ének” hitelesen énekelhetővé válik.

Ezek után, az alap-kérdéshez visszatérve, illő óvatossággal, megpróbálhatjuk rekonstruálni a „Házas-ének” hátteréül szolgáló liturgikus (nem: para-liturgikus!) szituációt:

Lakodalom van Tokaj városában. A vacsorára természetesen a lelkipásztor (és/vagy a tanító, és/vagy a kántor) is hivatalos. Az est előre egyeztetett pontján (talán, amikor az x+1. fogás feltálalása hosszasabb előkészítést kíván) az arcok a fő-asztal felé fordulnak: várják a lelkipásztor hagyományos köszöntőjét.

Batizi Andrást nem zavarja, hogy pár órán belül most már másodszor kell ugyanahhoz a gyülekezethez szólnia: először a templomban mondott nekik esketési beszédet, most pedig egész mást, szívet-lelket gyönyörködtető verses köszöntőt, pontosabban: éneklést kívánnak tőle. Ő föl volt és föl van készülve mind a kettőre. Előtte az asztalon egy papírlap, de nem arra, hanem az újdonsült házaspárra néz, és „csendes szóval” megereszti a hangját: „Jámbor házasok, meghallgassatok...”.

A gyülekezeti ének lehetősége a darab vége felé merül föl, egész halványan: ha a 128. zsoltár önálló darabként már korábban is létezett, és ha a tokajiak már korábban megtanulták, akkor nem volt akadálya annak, hogy az utolsó öt versszak éneklésébe, *ad libitum,* a násznép is bekapcsolódjék.

2.

Még mindig Batizi Andrásnál maradva, válasszunk ki egy talán kevésbé távoli példát, a karácsonyi dicséretet:[5] „Jer, dicsérjük ez mai napon az mi Urunkat”. Ez a darab ott volt, ott van az énekeskönyvünkben, az 1948-asban is (317.) és a 2021-esben is (409.), tehát hivatalosan is gyülekezeti énekké van fogadva.

Igen, de ehhez meg kellett operálni: el kellett hagyni a szövegének több, mint kétharmad részét (huszonöt versszakból tizenhetet).

Miért, azok talán gyengébbre sikerültek, mint a maradék nyolc?

Szó sincs róla, csak más koncepció szerint íródtak, mint az utolsó hét strófa (hiszen jelenleg, mondhatni, az éneket magát nem is ismerjük, csak a kódáját).

Hogy ez a „más koncepció” miben állott, leolvasható az ének címfeliratáról, amely Huszár Gál 1574-es énekeskönyvében így áll előttünk: „A Krisztus születésének históriája, Luc. II.”.

Az ének első versszaka, amelyet az énekeskönyvekből mindnyájan jól ismerünk, voltaképpen még csak a tárgy megjelölését tartalmazza (és ezért akár „nulladik” strófának is számozhatnánk). Utána kezdődik, az eredeti szöveg második versszakával, félreismerhetetlen hangmegütéssel, Lk 2,1 alapján, a tulajdonképpeni históriás ének:,

Az Augustus, római császár, uralkodik vala,
zsidóságot ki bírja vala,
és Galileát,
parancsolá ez világot
levélbe íratni.

Batizi András karácsonyi históriájának a második része az ének tizenharmadik versszakával, Lk 2,8–9 kifejtésével indul:

Angyal az pásztoroknak éjjel megjelenék,
e szót mondván: hirdetek néktek
én nagy örömet,
mert születék ez nap néktek
üdvözítőtök.

Az éppen tíz strófából álló záró-szakasz, amelyből a mi énekeskönyvünk szövege össze van vágva, a karácso-

nyi történések hasznával foglalkozik, és arra a kérdésre válaszol, hogy mindezzel így állván, mi a dolgunk nekünk magunknak.

A „Házas-ének”-re visszanézve lassanként világossá válik tehát, hogy bár a két ének versformája egész más, azonos a műfaja, rokon a dikciója, sőt, teljességgel párhuzamos még a felépítése is.

Nemigen lehetett más az előadásmódja sem.

Jó, de hát hol és mikor énekelte, aki énekelte?

Nem tudjuk. Egy biztos: nem a karácsonyi istentiszteleten.

Huszár Gál énekeskönyve, amelyből az imént Batizi András karácsonyi históriáját idéztük, a CLXX–CXCIII. dupla-oldal között összesen nem kevesebb, mint tizenöt karácsonyi cantio szövegét közli. A CXCIII. lapon induló karácsonyi úrvacsorás istentisztelet liturgiájában ezek közül egyik sem jut szerephez. A magyar nyelvű gregorián (graduál-) tételek ünnepi áradásában Huszár Gál mindössze két cantional-tétel interpolációját engedi meg magának, egy prédikáció előtti és egy úrvacsorai énekét. Egyik sem karácsonyi jellegű.

Már az első lépésben megdől tehát az a koncepció, amely szerint a 16. századi református istentisztelet valamiféle, a cantionale énekeiből alkalomszerűen összeállított, afféle „dal-liturgia” volt, vagy lehetett volna. Ellenben igazolódik az, hogy „a reformáció-korabeli istentiszteleti éneklés alapkönyve a graduál (és nem a cantionale) volt”.[6]

Ezt a leckét, úgy látszik, elég nehezen tanuljuk meg.

3.

Csak nem fog mindjárt kiderülni, hogy az őseink még a vasárnapi templomi nagyistentisztelet keretében is szólót énekeltek, illetőleg szóló-éneket hallgattak?

De, igen, pontosan ez volt a helyzet.

Fordítsunk egyet az eddigi módszeren, lássuk most előbb a liturgikus szituációt, és csak azután, a második lépésben, a neki megfelelő éneket!

A debreceni Szent András templomban nagyistentisztelet és úrvacsoraosztás van. Az alkalmat feszültségek, szorongások, belső konfliktusok kísérik, hiszen a gyülekezet alig tizenöt-húsz éve tért át a protestáns, két szín alatti úrvacsoraosztásra, illetőleg vételre. Sokan nem csak a saját lelkiismeretükkel, hanem a családtagjaikkal, a szomszédaikkal is vitában állanak, és őszintén szólva maguk sem tudják, régen vétettek-e nagyobbat, vagy most, amikor az úrvacsorát Melius kezéből fogják venni.

Amikor az első úrvacsorázó a lelkipásztor elé lép, megszólal egy oktató, magyarázó, de egyben biztonságot és megnyugvást sugalló énekhang:[7]

Valaki Krisztusnak vacsoráját vészed,
nem kell ezt tenéked csak szájaddal venned,
mert lelki ez étel, és lelkünkvel vésszük.

Figyeljük meg ennek a hangmegütésnek a közvetlenségét, az én-te viszonyra állítottságát! *Egy* valaki beszél egy másik valakihez, csöndesen, kedvesen, mint mester a tanítványához, mint apa a fiához.

Nem érdektelen, hogy az első versszak végén, és itt-ott később is felbukkan ugyan egy-egy általánosító értelmű többes szám, a szöveg azonban nem ebbe „ragad bele”, hanem az intim hangzású egyes szám második személybe:

Ne nézz azért, ember, csak a külső jegyre,
de emeld fel lelköd Krisztus érdemére,
az ő halálára, megromlott testére.

Biztosra vehetjük, hogy a viszonylag hosszú, húsz versszakos szöveget, a fent vázolt körülmények között, éltette, sőt megunhatatlanná tette a meg-megújuló liturgikus szituáció, az, hogy az énekes mindig éppen azt szólítja per te, aki a kenyérért és a borért nyúl. Ebben a kontextusban az sem sértő, amikor a szöveg, helyesen, biblikusan (1Kor 11,28) történetesen éppen intelmet, figyelmeztetést fogalmaz meg:

Amint Szent Pál tanít, megpróbáld magadot,
jól meghányjad-vessed az te dolgaidot,
hittel, jó élettel jelentsed magadot.

Ezt az éneket nem énekelhette Melius (aki amúgy, általában, a papi szóló-énekre igenis súlyt helyezett[8]), hiszen ő momentán az úrvacsoraosztással volt elfoglalva. Gondolhatunk azonban a Szent András templom valamelyik kántorára.[9]

Elvileg nem lehetetlen a (felnőtt) kántor mellé pár diákból álló kis scholát képzelnünk. Az ének szövege azonban ezt a megoldást nem hívja.

4.

Az újabb kori szemléletre szinte sokkolólag hat, ami Huszár Gál 1574-es énekeskönyvében, a húsvéti nagyistentisztelet kellős közepén[10] a szemünket megüti:

Ha a Ministernek tetszik, ez Imádság után Epistolát mondhat. Azt elvégezvén, a Chorus Prosa helett a Christusnak feltámadásáról való dicséreteknek egyikét, és annak utánna Gradualét, azaz, a szent Léleknek malasztyáért való közönséges könyörgést énekel a községgel egyetembe, midőn a Lelkipásztor a Prédikátor székibe felmegyen Prédikálni.

Mai szavakkal ez azt jelenti, hogy a nyomdász-prédikátor az előírt két cantio megszólaltatását első renden igenis nem a gyülekezettől, hanem a scholától várja.

De hát miért?

A körülírás-szerűen említett két ének közül a második (a „Graduale”, „a szent Léleknek malasztjáért való könyörgés”) majdnem biztos, hogy a „Jer, mi kérjünk szent Lelket” volt („Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét”, 1948/234, 2021/548. dicséret). Ez pedig, a maga 16. századi változatában, kimondottan nehéz ének, főleg, mert egyes verssorai strófáról strófára változó szótagszámot mutatnak, és számítanak az énekesnek az alkotó közreműködésére, egész pontosan: az ún. virgulálás művészetében való jártasságára. Vigyázat: nem, mert „a

fordítás kezdetleges", nem, mert „a verselés gyenge", hanem, mert a szöveg költője előadás tekintetében litterátus emberekre (esetleg: reménybeli litterátus emberekre, azaz diákokra) számít, akik az intencióit megértik, a darabot elő tudják készíteni és be tudják gyakorolni.

Ha a Huszár Gál által előírt két ének közül az elsőt „Prosa helett" kell megszólaltatni, akkor ez egy még további feltételezéshez teremti meg a lehető legkitűnőbb alapot. Akkor itt a húsvéti szekvencia („prosa"), a „Victimae paschali" van megidézve, a számára évszázadok óta kijelölt liturgikus pillanatban, amelynek a lutheri tovább-költése, a „Christ lag in Todesbanden", 1574-ben magyarul is énekelhető már („Krisztus az mi bűneinkért", 2021-ben: „Krisztus a sírbolt foglya volt", 503. dicséret). Erről az énekről másutt elmondottuk már,[11] még részletesebben, nagyjából ugyanazt, amit fentebb a „Jer, mi kérjünk szent Lelket"-ről.

Ezen a ponton válik világossá, hogy a gyülekezeti ének túl hamar emlegetésével szociológiai szarvashibát is elkövetünk.

5.

A „Jer, mi kérjünk szent Lelket" Huszár Gál 1560/61-es énekeskönyvének a legelején található meg, „A Szent Lélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt" kategóriában, római II-es sorszámmal.[12] Előtte csak egy szám van, Szegedi Kis István éneke, a „Jövel, szent Lélek Isten" (római I, 1948/368, 2021/542. dicséret).

Ez gyülekezeti ének, minden porcikájában!

És milyen instruktív:

A liturgikus funkció mind a kettő esetében ugyanaz – tanítja Huszár Gál. De micsoda különbség: így énekelnek az egyszerű népek – így meg a litterátusok. Hiszen ezt a vaknak is látnia kell!

Szedjük távirati stílusban ujjhegyre, mi különbözteti meg Szegedi Kis István invokációját az előző fejezetben tárgyalt „litterátus" énekektől:

– izoszillabikus szerkezet (7–7 szótagos sorok),

– izoritmikus zenei felépítés (de artisztikus ritmus az egyes sorokon belül, a páros és a páratlan ütemfajták jó ízű keverése, nem pedig a szótagok „kivasalása", mint 1948 óta),

– a virgulálás iránti igény teljes mellőzése.

Itt van hát a csőlátás büntetése: amikor egy-egy valódi gyülekezeti ének a szemünk elé kerül, annak sem látjuk kellőképpen a megkülönböztető jegyeit, annak sem tudunk kellőképpen megörülni, hogy azután a többi közül kiemelve a saját kategóriájában szemlélhetnénk.

No persze, ha csak két kategóriánk van, a „jó" gyülekezeti ének, meg a „nem jó" gyülekezeti ének...

6.

A fenti sorokkal még nem a címben feltett kérdésre válaszoltunk, hanem csak arra, ki énekelte a cantionalét a maga korában.

De ki énekelje ma?

Közvetlen válasz helyett egyelőre érjük be néhány tanulsággal:

1/ Tele vagyunk panasszal. A gyülekezetek nem énekelnek eleget, nem lelik benne örömüket, két–három versszak után elkezdik unni a dolgot. Ezt tudva és látva, a lelkipásztor egyre kevesebb versszakot ír ki az énekeket mutató táblára, ami által a gyülekezet egyre távolabb és távolabb kerül attól, hogy „az éneklés hasznára"[13] valaha is ráérezzen.

A panaszok jogosak, legalábbis egy bizonyos pontig.

De mintha már ott volnánk azon a ponton, ahol meg kell állni, hogy megkérdezzük: biztos-e, hogy a gyülekezeti énekléssel kapcsolatos elvárásaink műfajszerűek?

2/ Még az éneklésnél is jobban elfelejtette a gyülekezet az appercepciót, az odafigyelést, a zenére való ráhangolódást. Nem csak az énekléssel nem fárasztja magát: amit készen viszünk neki, azt sem tudja befogadni, azt is unja, nem érti, miért kell neki, úgymond, „tétlenül" ülnie. A cantionalék anyaga arról tanúskodik, hogy a 16. században ez még nem így volt.

3/ De ezen túl: vannak-e, lennének-e lelkipásztoraink (vagy tanítóink, vagy kántoraink), akikre adott pillanatban a „Jámbor házasok" (vagy más hasonló ének) élményszerű megszólaltatását rá lehetne bízni? És ki tudnánk-e munkálni azt a para-liturgikus szituációt, amelyben ilyesminek egyáltalán értelme lenne?

A válasz ezekre a kérdésekre egyelőre egyértelmű: „nem". A fentiekben elmondottakkal legalább valamilyen egészségesebb, reálisabb helyzetfelméréshez szerettünk volna hozzájárulni.

Ha ez meglesz, akkor fohászkodhatunk Isten Szentlelkéhez, hogy mutassa meg a többit.

Karasszon Dezső

Jegyzetek

1 Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, Budapest 1950.

2 Huszár Gál: Második része a szent gyülekezetben való isteni dicséreteknek, Komjáti 1574, CXVv.

3 Horváth János: *A reformáció jegyében*, Budapest 1957, 42. o.

4 Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek, Debrecen 1561, Y7r.

5 Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való dicséretek és imádságok, első rész, Komjáti 1574, CLXXVIIv.

6 Karasszon Dezső: Synopsis Gradualis, in: *Egyház és művelődés,* Debrecen 2000, 179. o.

7 Huszár Gál: i. m., Debrecen 1561, Z6v.

8 Czeglédy Sándor: Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége, in: *Studia et acta ecclesiastica* II, Budapest 1967, 365. o.

9 Jóllehet a debreceni kántorokra vonatkozó első adatok csak a 17. századból valók.

10 Huszár Gál: i. m., Komjáti 1574, első rész, CCLXv.

11 Karasszon Dezső: „Krisztus az mi bűneinkért" – Huszár Gál húsvéti éneke és a „virgulálás" technikája, in: *Magyar Egyházzene* II. évf. 2. sz, 1994/95, 189. o.

12 A5r.

13 Geleji Katona István kifejezése az Öreg Graduál előszavában (Gyulafehérvár 1636, 10. o.)

Balogh Ferenc és az 1877-es énekeskönyv

Kihagyásos változata is megjelent az 1806-os énekeskönyvnek 1877-től az 1910-es évek közepe tájáig. Ugyanakkor továbbra is nyomtatták változatlan alakban is az énekeskönyvet. Debrecen egyháztörténész professzora volt az előkészítő munka szervezője, aki naplójában megörökítette munkálkodásukat, amely végeredményben javasolta az énekeskönyv negyedrészének elhagyását, amellett átdolgozást is. Református gyülekezeti énekeskönyvünk történetének ez a szakasza eddig teljesen ismeretlen volt.

An expurgated variant of the reformed psalter and hymnal had been printed since 1877 up to the middle of the 1910-ies in Debrecen. Professor Francis Balogh church historian organised a group, and he also commemorated the redaction of this version in his diary, 1875–1913. Two in number both of the town ministers, organists, and professors worked out their proposal. The full version was as well printed since 1806, also up to the middle of the 1910-ies. The plan expurgated variant of this working group became to delate of 777 strophes of the Geneva Psalter out of 1425, and 98 of the hymnal's 1428 strophes. Alltogether a quarter of the book, 875 from 2853 strophes. They also proposed a new version to replace some parts of the traditional version of psalms. So far any such detailes hadd been totally unknown in home reformed himnology.

Vegyeskar énekelt 1871-ben a református Nagytemplom karzatán Debrecenben, először a város történetében. Néhány évvel később (1877-től) megjelent a debreceni énekeskönyv új változata, Debrecenben nyomtatták ezt is, mint a másikat, amely változtatlan volt már évtizedek óta, és változatlan maradt még nagyjából negyedszázadon át. Kihagyták az új változatból a genfi zsoltárok Szenci Molnár Albert-féle fordításának az 1806-ban csillagozatlan versszakait, és egyes dicséreteket. A református kollégium akkori egyháztörténészének naplójegyzetei szólnak a kihagyásos változat keletkezéséről. E lappangó himnológiai adalékról semmit nem tudtunk, nem ismeri ezeket a hazai református énekeskönyvek története, Csomasz Tóth Kálmán munkáiban sincs nyoma. Ezért adjuk közre a feljegyzett történetet, a napló idevágó részleteinek betű szerinti idézetei szerint.

* * *

Balogh Ferenc (1836–1913) professzor kéziratos naplófeljegyzeteinek kiadása folyamatban van.[1] Milyen korban élt? Szabadelvű, azaz hitvallást és feltámadást elvető, egyházellenes, polgári korban. Személyes álláspontja szerint követte a skót hitvalló egyház példáját, tanult Skóciában, Párizsban, munkálta a kapcsolatokat a kálvini örökséget képviselő svájci-francia protestánsokkal. Melius Juhász Péter és Csokonai Vitéz Mihály emlékének élesztése mellett létrehozta a hittanszaki önképző társulatot, a teológus ifjak öntudatos és hitvalló közösségét, azaz mindenben a hitvalló ortodoxia oldalán állt. Ballagi Mór (Bloch Móric, 1815–1891)[2] és a Tiszák meg az osztrák pátens ellen küzdő újortodox Révész Imre (1826–1881) korában és harcostársaként tevékenykedett.[3] Személyes kapcsolatban állt többek között Kámory (Krump) Sámuellel (1830–1903), akinek bibliafordítását szerette volna kiadatni a Brit és Külföldi Bibliatársulattal.[4] Pártolta a Károlyi Biblia 1877 utáni javított kiadását, azt a folyamatot, amely elvezetett a máig használatos 1908-as revideált Károlyi Biblia megjelenéséhez. Többek között összeállította a Károlyi Biblia addig ismert kiadásainak jegyzékét. Nyomatékosan ismételnünk kell, hogy eddig nincs semmi nyoma a szakirodalomban annak, hogy volt önkéntes részvállalása a református gyülekezeti énekeskönyv munkálataiban.

Feljegyzéseiben többször hivatkozik népdalokra, néhány kedves énekére, illetve arra, hogy egyedül dalolt, máskor társaságban dalolt másokkal, kint a természetben, vagy vacsora után, szivar meg bor mellett. Örömmel fogadta, mikor kislánya először tanult meg népdalokat.[5] Szívesen járt színházba, hallgatott korabeli operát, figyelemmel kísérte a diákok kórusának éneklését ünnepélyeken. Arról sehol nem vall, hogy kottaolvasó volt-e és játszott-e esetleg valamilyen hangszeren.

* * *

…vegyes kar czifra éneklése…

Orgonarombolások után Zwingli követői elég hamar rákényszerültek, úgyszintén az angliai puritánok, hogy átértékeljék nézetüket, és a 17. századtól visszaépítsék az orgonákat, sőt, újakat építsenek. Nálunk is zajlott hasonló folyamat, de több mint egy évszázadot késve. Nők és férfiak a reformáció egyházában nem keveredtek, a templomi ülésrend a 20. század közepéig megmaradt. Kommunióra is úgyanígy járultak a hívek. Férfiak, asszonyok, legények, leányok – külön-külön csoportban. A dalármozgalom sem terjedt ki férfiak és nők közös fellépésére.[6] Ellenkezés fogadta az újítást, a vegyeskari fellépést Debrecenben. Az 1871. június 8-án történteket így jegyezte fel napjójába Balogh Ferenc.

„Ez nap délután temették Sz[otyori]. Nagy Károly orgonista és énekvezér, ének tanár nejét a nagy templomban. Nagy Károly a helybeli zenede egyik tanára, zene-ének egylet igazgatója is lévén, a zenede, dalárda tagjai tartottak énekkart. Megbotránkoztunk sokan, hogy engedtetett meg a nagy templomban [sic !] idegen vallásból, lány, nős férfiakból vegyes kar czifra éneklése puritán egyházunkban, énekkarunk a Kollegium is mellőztetett, s ugyan azon szinpadias, vegyes testület, mely misét énekelt, tán épen zsidó kar-

nagy alatt pünkösd első napján a pápás templomban, nálunk működni, a czifra kisasszonyok a karnál csak ugy tetszelegtek lefelé és maguknak, buzgóság, meghatottságnak híre sem vala, a mint végeztek kirándultak kocsin a nagy erdőre múlatni, úrnap délután vala. A mi énekeseink és cantusunk ment a sírhoz ki csak. E vegyes idegen kar éneke után ránk a nagy tömeg felhangzó szép éneke: Te benned bíztunk eleitől fogva, volt igazi hatással. Még csak a hiányzik, hogy a kath. templomból a dobokat hegedűket költöztessük ide, s belépti jegyet nyissunk. Kihal itt minden puritán érzés, ha így ballagunk. Egyéb iránt Nagy Károly ízlése a megrovandó első helyen."[7]

Ismert, ha mára elhomályosult is, Szotyori Nagy Károly (1821–1897) neve és működése. Német zenei intézetekben is tanult (Bécs, Berlin, Prága, Lipcse, Stuttgart). Itthon atyja, Szotyori Nagy Mihály (1780–1843) örökébe lépett, aki a debreceni Nagytemplomban épített első orgonát szólaltatta meg 1838-tól. Fia, kántori működése mellett, magániskolát, Zenedét alapított, a mai állami zeneiskola elődét. Zákány József (1785–1857)[8] kollégiumi tanárral együtt kiadta 1846-ban az énekeskönyv dallamainak már nem a genfi ritmus szerinti, hanem kiegyenlített alakját, és egyházunk történetében az első korálkönyvet is ilyen ízlés szerint készítette. Ennek folytatása volt, hogy egészen 1948-ig nem ritmikus volt az énekdallamok alakja. Átformálta a diákok hagyományos éneklését is Szotyori, azaz végleg mellőzte a liturgikus kórust, amelyben férfiak és fiúaltok énekeltek (ez a kórus akkor még nem szűnt meg, de visszaszorult a gimnáziumba), és természetesen a Nagytemplomban már nem volt többé éneklőszék (kántori pulpitus, rajta énekeskönyvek, körülötte álltak az énekes diákok). A korábbi liturgikus kórus helyett négyszólamú férfikart alapított teológusokból és tanítóképzősökből.[9] Elődének tekinti ezt az együttest a mai kántus. Pedig valójában csupán 1951-től létezik olyan vegyeskar, amilyennek a mai kántust ismerjük. Akkor összeolvadt a megszüntetett, azaz államosított, leányiskola diáksága és a fiúgimnázium, a kórus koedukált lett. Debrecenben nők már 1914 óta végezhettek teológiai tanulmányokat, rendkívüli hallgatóként, de nem tölthettek be lelkészi tisztséget, felszentelésre sem számíthattak az 1980-as évek előtt.

A hazai viszonyok között maga a *cantus* szó és értelmezése is kései, a hazai latinság csak Balogh Ferenc korából adatolja, mert a szó eredeti jelentés nem énekkar, vagy harmóniás énekkar, hanem 'ének, éneklés'. Itt is a temetéseken éneklő kollégiumi diákokat, és éneklésüket jelenti.[10] Alább látjuk, hogy Balogh Ferenc aligha számított, a teljesen eltérő álláspont miatt, Szotyori Nagy Károlynak az énekeskönyv megújítása érdekében vállalt közreműködésére.

Felekezeti elfogultságból fakad-e Balogh Ferenc elítélő vélekedése? Legkevésbé sem. Váradon római katolikus gimnáziumban végezte a két felső osztályt, baráti kapcsolatait megőrizte, vendégül látott olyan római katolikus papokat évtizedekkel később is, akikkel együtt tanult. Római katolikus családból származott felesége is. Kinyilvánította, nem is egyszer, hogy áttérését soha nem erőlteti. Annak örült, hogy felesége önként látogatta a református istentiszteletet, anyósával is nagyon szerették egymást, római katolikus ritus szerinti temetését is ő intézte a helyi plébánossal.

További adalék a korszak nézeteihez – hasonlóan ahhoz, ami 1871 nyarán történt –, ezt Balogh Ferenc 1872 elején örökítette meg. Jól mutatja Debrecen lelkészeinek és a nagytemplomi orgonista álláspontjának különbségét.

„Ó év utosó délutánján a helybeli vegyes vallású dalárda, mely néha a r. k. templomban is énekel a karban, nők is vannak tagjai közt, a mi templomunkban akart szerepelni. R[évész] Imre puritán lelke nem engedte meg, nem mutatványos előadás levén Istennek háza minálunk."[11]

Idősb Révész Imre újortodox álláspontja és törekvése ismert, alább látjuk még, hogy az énekeskönyvi reformban is lehetett volna része, de csupán véleményét mondta el időnként, folyamatos munkálkodást nem vállalt. Balogh Ferenc rosszallotta azt is, hogy bálokat rendez a kollégiumi diákság, beleértve a bölcsészek és jogászok mellett a lelkészi pályára készülőket. Itt azt hibáztatja, hogy a férfiak és nők vegyeskara nem a temetőkertbe vonult a templomból, hanem a Nagyerdőre, bálozni.

* * *

Énekeskönyv-javítás

Húsz ülésre utal Balogh Ferenc. Közülük 1875–1876-ban öt ülésről maradt feljegyzés naplójában. Ezek említése tehát erősen hiányos, nem követhetjük a teljes folyamatot hétről-hétre. Az első feljegyzés a harmadik ülés után született, 1875. novemberében. Azonban hézagos értesülésünk így is fontos, mert eddig erről revíziós folyamatról semmit sem tudtunk.

„3ik ülése volt a zsoltár javító küldöttségnek, Révész Imre és K[önyves] Tóth Mihály nem jöttek el. Magunk maradtunk, hagyva, Németi, Tóth Samu, én, s a két kántor. Ma belementünk viták után a tisztázásba, átnézésbe, kijelölendők mely zsoltár versek hagyhatók ki. Elvem minél többet megtartani. Én indítványoztam hogy 600 arany gyűjtessék s pályázat utján a 150 zsoltár új fordításban állíttassék elő. Én mind a 150-et czélszerű új alak és nyelven megakarnám tartani, erre csak K[önyves] Tóth M[ihály] hajlandó, új forditásban kívánom megtartani, addig csak kisegítőleg bocsátkozom a mostani szövegversek kijelölésére, mik tarthatók meg némi módosítással is. Ma 10 zsoltárt, a tíz elsőt néztük át. Folytatjuk minden hétfőn d. u. 4–6ig a gyűlés teremben."[12]

—

„Minden hétfőn d. u. folytatjuk 6an a zsoltár átnézést a két pap, két tanár, és két kántor, már a 70nél vagyunk, conservatív irányban dolgozunk."[13]

—

„Ma délután 3–6ig tartók 4-en Zagyva, Némethy, Tóth S. és én az utósó ülést, a 14iket a zsoltár átnézése tárgyában, a 13ik űlésben a 140ik zsoltárig haladtunk volt, az átnézett 139 zsoltárban van 1337 vers, ebből meghagytunk 593-at, elhagytunk 744-et. Ma végeztük a 150ig. A jegyzőkönyv nyomdában van, az én indítványomra állapodtunk meg, hogy kinyomassék és szét küldessék az egyes egyházakba, hogy kiki hozzá szóljon s áprilben dönteni lehessen több szem után. Így megnyugtatóbb lesz a mű. Épen a sietés és a szigorlat s vizsgák miatt kellett a 2 utósó ülést vasárnap délután tartani. "[14]

—

„A zsoltár bizottság össze ült 5–7ig, 53 dicséretet át néztünk, előbb véleményező volt Zagyva úr. Egy párat ki-

hagytunk stb. A biblia fordítás ügye jó úton van. Ez évben megindul."[15]

—

„Ma végeztük be a dicséretek revisióját 19ik bizottsági ülésben, még egy ülésünk lesz a hitelesítés és zár jelentés megállapítására. A két lelkész és két tanár valánk a mindig ott levő kitartók."[16]

—

„Délután 5kor volt utósó 20ik ülése az énekeskönyvi bizottságnak, csak 3an voltunk Zagyva, Tóth S. és én. Hitelesítők a jegyző könyvet és zárjelentést, s a védérveket megbeszéltük, indítványomra az engedmény meddig mehetését is kijelöltük. Van zsoltár vers 1425, ebből 777-et kihagyandónak véleményeztünk, van 1428 dicséret vers, ebből 98at hagyatnánk ki. Együtt van az énekes könyvben 2853 vers, ebből 875 tehát ¼ rész kimarad."[17]

* * *

Egyházkerületi végzés született arról, hogy a református énekeskönyv két alakban jelenjen meg (1874. 231. szám).[18] Egyik legyen ugyanaz, mint korábban. A másodikban legyenek kihagyások és módosítások. Ennek a döntésnek a végrehajtásáról nem ismertünk eddig semmi részletet. Feltárul a naplójegyzetekben, hogy már előbb kellett elkezdődnie ennek a folyamatnak, ez vezetett el a közgyűlésen kimondott végzésig. Aztán ezt újabb határozat követte két évvel később (1876. 147. szám). De már előbb, Debrecenben, harmadik ülése volt a hat-nyolc tagú bizottságnak 1875. novemberében. Megtudunk neveket és a folyamatosan végzett munka haladását, végül pedig előttünk áll az eredmény összegzése.

A református énekeskönyv 19–20. századi történetében Csomasz Tóth Kálmán számára ismeretlenek voltak az itt feltárt adatok, ezért nem is tárgyalja részleteiben az énekeskönyv kisebb alakú kiadását, pedig ebből legalább tizenhat lenyomat jelent meg.[19] Nem ismerjük azonban, hogy határozat intézkedett-e a bizottság vagy küldöttség felkéréséről, vagy pedig a munkatársak toborzása teljesen önkéntes volt. Balogh Ferenc feljegyzése nyomán elmondhatjuk, hogy akár felkérték őket, akár nem, idős Révész Imre[20] és Könyves Tóth Mihály[21] a munkában nem igen vett részt, legfeljebb időnként véleményét nyilvánította. A résztvevők közül Balogh Ferenc mellett tanártársa, Németi Lajos,[22] és két debreceni lelkész, Zagyva Imre[23] meg Tóth Sámuel[24] dolgozott. A két kántor nevét nem ismerjük. Szotyori Nagy Károlyra nem gondolhatunk. Lehettek a kistemplomi és az ispotályi gyülekezet kántorai az elhallgatott nevűek, de valamelyikük talán a kollégiumi diákok (az Oratorium) kántora volt. A mai épület homlokzati szárnyának emeleti imatermében, az Oratorium karzatán, már 1830-tól szólt az orgona.[25] Láthatjuk az idézett jegyzetekből, hogy a kántorok sem vettek részt mindenkor a munkában. Ekkoriban még a verstannal az iskolázottak tisztában voltak, és sokan gyakorlottan verseltek, latinul még jobban, mint magyarul. Olyanok is, akiknek költői érzéke nem sok volt, és az éneklés zenei oldalára nem is voltak tekintettel, zeneileg jártasok sem igen voltak, gyakran a kottát sem ismerték.

Ez a munkálat tehát 1875–1876-ban folyt, és az énekeskönyv kisalakú, kihagyásos kiadása meg is jelent 1877-től az 1910-es évek első feléig, azaz még Balogh Ferenc életében, majd utána is, összesen legalább tizenhat kiadásban. Ezek az ismételt lenyomatok részben évszám nélkül láttak napvilágot, eddig nem ismerünk olyan nyomdai elszámolásokat vagy költségvetéseket, amelyek alapján a hiányzó évszámokat pótolhatnánk, vagy a kiadások végleges számát megállapíthatnánk.

A munka üteméről és tempóját hogyan ítélhetjük meg? Észre kell vennünk, hogy például óránként huszonöt-ötven dicséretet semmiféle minősített bizottság nem vizsgálhat meg minden tekintetben alaposan és több szempontból. Ha megakadtak valamin, sokkal inkább kapásból javítottak, módosítottak, ahogy sikerült, vagy mindjárt törölték a teljes éneket. Arról nem tudunk, hogy a heti egyszeri ülés előtt és az egymást követő ülések közben előkészítő tanulmányok folytak-e. Balogh Ferenc annyit örökített meg, hogy ő maga rendszerint korán ébredve foglalkozott egyes énekekkel. Sok hasonló bizottság, különösen ha még ritkábban ülésezett, a többi kerületben is ehhez hasonlóan működhetett. A revíziós munka ezért húzódott el évtizedekig, és eredménye nem vetekedhetett a korábbi századok liturgikus gyakorlatában kialakult énekeskönyvekével, nem igazán újulhatott meg református templomi éneklésünk az 1870-es évektől 1948-ig.

* * *

Munkálatok 1877 után

Balogh Ferenc, ez is meglepetés, részt vállalt a Fejes István[26] vezette énekeskönyi munkálatokban is, ennek hatáskörébe tartozott ugyanis a kis alakú, kihagyásos és részben átdolgozott énekeskönyv kiadása. Itt szemlélteti két hasonmás, hogy ez milyen volt. A Fejes püspök vezette országos szintű munkálat eredménye hét füzetben jelent meg. A kerületek küldték be az elkészült, és általuk elfogadott énekeket és átdolgozásokat. Ezek szerzője ismeretlen. Névtelenek. Így volt ez már a Benedek Mihály[27] szervezte 1806-os énekeskönyv kiadása óta. A következő évtizedekben főként Kálmán Farkas és id. Révész Imre igyekezett az adatokat lehetőség szerint tisztázni, és megállapítani az átdolgozók vagy szerzők nevét. A 19. századtól a hazai reformátusság vezetői végleg szakítottak a Huszár Gál korától örökölt énekanyaggal, értve ezen a graduálos, szertartási éneklést, az esztergomi hagyományt, amely anyanyelvünkön élt tovább. Idő közben aztán lemondott Fejes István, mert az ellentétek kiéleződtek, az eredeti irányvonal becsődölt. Alább látjuk, hogy később Kiss Áron[28] porcsalmi esperes is intézett bizonyos munkálatokat, ezért írt neki is Balogh Ferenc. Valójában a további munkálat vezetése Baksay Sándor kezében volt, akivel Balogh Ferencnek szintén volt személyes kapcsolata. Mindezekről további részleteket nem ismerünk, talán lappangó levéltári dokumentumok maradtak valahol, összegyűjtésükre és feltárásukra nem történt kísérlet. Az 1870-es évektől megvitatott anyagot hasznosítva 1903-ban és 1916-ban próbaénekeskönyv jelent meg, a második már Balogh Ferenc halála után három évvel. A református egyház vezetése, zsinata, egyiket sem fogadta el. Így alakult ki végül, jócskán megkésve, az 1921-es, Baltazár-féle[29] énekeskönyv, amely 1948-ig megmaradt, határon túli változatait pedig a Királyhágó-melléken és Erdélyben a 21. századig használták, még az 1996-os (találkozós) énekeskönyv megjelenése után is ebből énekeltek.

Balogh Ferenc tehát a 1877 után is foglalkozott énekekkel és az énekeskönyvvel, beleértve a zsoltárokat. Arról nem hagyott ránk adatot 1880-tól írott naplójegyzeteiben, hogy ez a debreceni bizottság önkéntesen szerveződött-e, vagy valamilyen kerületi határozat hozta létre. Vélhetően inkább önkéntes szerveződés révén társulhattak tanárok, lelkészek, kántorok, mint korábban, és csatlakoztak az országos méretekben folyó kezdeményezésekhez.

„Megkezdtem a zsoltárok olvasását, sőt a kiadott IIik zsoltár új fordítását versben megkísérlem, csaknem kész már. Megindult az énekes könyv reformja, egyházi lapjaink hozzák az új zsoltár fordítási kísérletet, nekem Fejes nézete tetszik, én védem a zsoltárokat, még a tiszántúli bizottságunk nem mozog. Esténként nézem a kihagyott és felvett zsoltárok szövegét."[30]

—

„Hajnalra felébredtem s lefordítám új alakban a 43ik zsoltárt a bizottság számára, első szaka így hangzik:

Igazságot szolgáltass nekem
Én Istenem! s védd ügyemet
Ellenség nyom gyűlölve mélyen,
Téged Isten megvet kevélyen,
Kezéből e gonosz népnek
Szabadíts ki, kérlek."[31]

Irtam Kiss Áron esperes úrnak Porcsalmára, az énekügyi elnöknek, egy pár indítványt téve és nézetemet közölve, mikép járjunk el a zsoltárok fordítása körül. A IIik zsoltár új fordítását kísérletül és névtelenül szinte beküldtem."[32]

Így fordított 1607-ben Szenci Molnár Albert, mai napig változatlanul találjuk 2021-es énekeskönyvünkben is, a névelőket meg a mai ügy szóalakot kivéve:

Ítélj meg engemet, Úr Isten,
És fogadd föl én igyemet,
Ez kegyetlen nemzetség ellen,
Az hamis embernek kezében
Ne bocsáss, Uram, engemet,
Tartsd meg én fejemet.

Folytatja a 43. zsoltár az előző 42. zsoltárt, ezt legtöbb fordítás meg is jegyzi. Lássunk összehasonlításért két prózai fordítást is a bibliai értelem miatt. Az első az 1908-as revízió, ennek érdekében is levelezett Balogh Ferenc, megjelenését is megérte, napjainkig használatos istentiszteleten és egyéni áhítatokon. 1921-ben jelent meg, de végre nem több mint a száz évvel korábbi, hanem mai helyesírással, jegyzetekkel, de egyébként változatlanul. Nem ismerjük Balogh Ferenc teljes zsoltár-átírását, a folytatásban valószínűleg nem ragaszkodott úgy a Bibliához, mint Szenci Molnár, tehát nem igyekezett és törekedett arra, hogy lehetőleg egy-egy strófába foglaljon egy-egy bibliai verset, tartalmát minél jobban tükrözze. Ennek szemléltetésére itt a közvetlen folytatás is látható, tehát a bibliai első és második zsoltárvers.

A revideált Károlyi 1908-as kiadásának (2021-ben megjelent) két első verse:

Ítélj meg engemet, oh, Isten!
Es oltalmazd meg ügyemet az irgalmatlan
nemzetség ellen!
Az álnok és hamis embertől szabadíts
meg engem.
Hiszen te vagy oltalmam Istene, miért
vetettél hát meg engemet?
Miért kell gyászban járnom ellenség
háborgatása miatt?

A második Farkasfalvi magyarázatos fordításának szintén az első két verse 1975-ből:[33]

Védelmezz, Isten, fogd pártját ügyemnek
istentelen pogánnyal szemben,
kevély és álnok emberektől ments meg.
Mert te vagy Istenem, erődöm,
ó, miért vetettél el?
miért kell járnom csüggedt szívvel,
s az ellenség gazságát tűrnöm?

Balogh Ferenc zsoltárfordítását nem fogadták el a kisalakú kiadásba. Megmaradt a Szenci Molnáré. Nem tudjuk meg a naplójegyzetekből, hogy összesen mennyit fordíthatott végül, nem maradt ránk a 2. zsoltár említett átírása sem, és nem tudjuk, hogy javítási indítványaiból, vagy fordításaiból mennyi rejlik, ha rejlik, az 1877-es kisalakú énekeskönyvben. Ez a reánk maradt egyetlen szemelvény így is mutatja, milyen stílusú lehetett átirata.

* * *

Általános tanulságok

Énekeskönyvek szerkesztéséről, kiadásáról és elfogadásáról a 17–18. század folyamán Debrecenben szinte nem maradt adat. Csak gyanítjuk, hogy prédikátorok, professzorok és kántorok végezték, egyeztetve a városi igazgatással. A 19. században is sok a tisztázatlanság. Most egy kiadás-típusról fellebbentette a fátylat Balogh Ferenc naplója. Mutatis muntandis, hasonlóan történhetett kiadásról-kiadásra az esetleges átnézés, a helyesírás koronkénti módosítása, a korábbi lenyomatban észrevett sajtóhibák javítása. A megváltozott történelmi és politikai helyzetben többé nem a várossal kellett egyeztetnie a bizottságnak, hanem az egyházkerülettel. Az egyházszervezet, ha az eredményt elfogadta, akkor határozattal, végzéssel támogatta.

Óvakodva kellően, szabad megfogalmaznunk néhány jellemző tanulságot a hasonló revíziós munkálatokról. Először is azt, hogy az éneklés és az énekeskönyv ügyéért nem mindenki hajlandó munkálkodni, ha tudna is, és van is mandátuma. Továbbá néhány tagú bizottság sem mindig találja meg a teljes összhangot. Az elégedetlenség ellentéteket szíthat, szakításokra vezethet, és tovább nehezítheti a korábban kialakult helyzetet. Mindebből pedig az következik, hogy ha volt is előzetes elképzelés és részletezett munkaterv, a lassú, meg-megszakadó vagy erőltetett munkamenet folyamán nem ritkák az irányváltások, végül az egyenetlenség.

Gyakori oka lehet e folyamatnak az, hogy valamilyen egyoldalúság jut uralomra. Például dogmatikai, egyházpolitikai érvek kiszoríthatnak bibliai, költészeti, zenei szempontokat. Ha vannak is tekintélyes kántorok vagy széles körben elismert zenei és liturgiai szakemberek, sok mindent nem érvényesíthetnek, ami kívánatos volna.

Általában nincs is meg minden adottság. Ezért helyes volna ugyan nagyjából harminc esztendőnként javított vagy megújult gyülekezeti énekeskönyv megjelenése. Azonban, amint a fenti történeti dátumokból és utalásokból látszik,

ez gyakrabban csupán ötven-hetven esztendőnként történhet meg. Így volt ez az *öreg debreceninek* nevezett énekeskönyvvel, ezt helyben, és máshol is 1723–1817 között nyomtatták. Nyomdába került már 1808-ban, az első széria készen volt 1810-ben, ettől fogva terjedt, gyaníthatjuk, hogy eleinte a nyomdák könyvárus hálózata révén, nem hivatalosan. Utódát, a Benedek-féle énekeskönyv szintén száz évig, 1806-tól az 1910-es évek közepéig nyomtatták ismételten, két változatban. 1778 után az egyik változata tartalmazta a dicséretek dallamait is, a másik továbbra sem. Pesten is nyomtatták a debreceni énekeskönyvet, erről tájékoztat a címlap, ez a kerületek és a nyomdák között létrejött megegyezés nyomán volt lehetséges. Utolsó lenyomatai megjelentek ennek az énekeskönyvnek, beleértve az itt tárgyalt kisebb és nagyobb alakú, teljes és kihagyásos változatot, még az 1910-es évek első felében is, a hiányzó és elpusztult nyomdai iratok miatt az egészen pontos évszám eddig nem ismeretes.

Fekete Csaba

JEGYZETEK

1 *„Naplószerű magán feljegyzések”*, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, kézirattár, Ms 28/4. Sajtó alá rendezését Kovács Ábrahám intézi. Napló rövidítéssel és lapszámmal hivatkozom rá alább. A kézírás esetlegességeihez nem ragaszkodom mindenben, ahol feltétlenül szükséges, a központozást pótlom, a hiányzó ékezeteket szintén, de meghagyom a külön szóba írást, és neologizmusokat, a maitól eltérő, és a korra jellemző nyelvhasználatot.

2 Nyelvi megoldásai és szabadelvűsége miatt ószövetségi fordítási kísérlete nem talált követőkre.

3 *Révész Imre munkái a Pátens korából* (1859–1860), Sajtó alá rendezte Révész Kálmán, Budapest, Hornyánszky, 1900.

4 Nyelvújítási túlzásai miatt ez nem valósult meg, és a későbbi fordítási kísérletekre sem hatott.

5 Például: „Ajkam zsoltárra is nyílt a *Mint a szép híves patakra* és a kedvenc énekemre *Én Istenem benned bízom* stb.” Napló 117. Alább látjuk, hogy a nagyon kedvelt 42. genfi zsoltár folytatását, a 43. zsoltárt maga Balogh Ferenc is megverselte. A második ének a *Zöngedező mennyei kar*ban jelent meg (1692–1696), ma is énekeljük. – „Kis leányom első nótája mit megtanúlt s dúdol: *A tiszai kanális, elhagyott a babám is,* a *Hortobágyi pusztán fúj a szél*.” Napló 511. – Különböző helyzetekben, társaságban éneklésre utal például így: „Erre rákezdék énekelni, a *Nem leszek én többé diák* stb. dalt.” Napló 189. – Egy másik alkalommal „… dúdolgaték, elmondtam tőlem kitelhető hangon *Nézz ki rózsám ablakomból, – Ez a világ a milyen nagy* és *Juhász legény, szegény juhász legény* – népdalokat…” Napló 97. – Ismét máskor pedig vendégségben: „…neje vacsora után zongorázott és ketten, a házi úr és én egy pár ős zamatú népdalt énekeltünk el Necker úr előtt.” Napló 502.

6 Soká rendíthetetlen lehetett az olyan megszokott álláspont, amit Fóton mondott ki a hagyományos férfikar egyik tagja, mikor arról kezdtek beszélni, hogy énekelhetnének nők is együtt a férfikarral: Ki hallott már olyat, hogy asszonynépekkel énekeljünk?

7 1871. június 8. Napló, 277.

8 Francia nyelvkönyvet és egész sor iskolai tankönyvet adott ki. Zenei tájékozottságára nincsenek adataink.

9 Életéről és működéséről kellően tájékoztat, a korábbi irodalmat összegezve ifj. Fekete Károly – Sepsy Károly, *Korok és képek a debreceni Nagytemplom zenei életéből*, Alföldi Nyomda, Debrecen, 2001.

10 Maróthi György debreceni professzor és kora egyáltalán nem használta a 20. században emlegetett *cantus harmonicus* megnevezést. A professzor nem volt új egyesület vagy énekkar alapítója, hanem tanította Goudimel tenorpraxis szerinti éneklését a református kollégiumokban és templomokban szokásos többszólamú technika helyett. Csokonai Lengyel Józsefet köszöntő versében sem énekkari próbát, hanem a családban születő gyermekek karának éneklését kell értenünk ebben a sorban: *Cantusra hitvesed jön kurta gubába* (1795).

11 1872. január 1. Napló, 235.

12 1875. november 15. Napló, 560.

13 1876. december 26. Napló, 561.

14 1876. március 14. Napló, 567.

15 Itt a Károlyi Biblia 1877 előtti kiadásainak revíziójáról van szó, amelyet Balogh Ferenc óhajtott, és támogatott. Végül ki is adta 1908-ban a Magyarországon 1948-ig működött Brit és Külföldi Bibliatársulat. 1876. március 14. Napló, 567.

16 1876. április 5. Napló, 567.

17 1876. április 12. Napló 567.

18 Az 1948-as református énekeskönyv történetéhez lásd Csomasz Tóth Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés, Útmutató és adattár a próbaénekeskönyvhöz,* A Magyar Református Egyház kiadása, Budapest, 1950 (Református Egyházi Könyvtár XXV). Elsősorban a következő fejezetek: Az 1806–13. évi énekeskönyv, i. m,. 168–174, Az 1806-os revízió elvei és eredményei i. m. 174–176, Az 1877. évi debreceni revízió, i. m. 183–185. Ma már úgy látjuk, hogy a 19. századi átdolgozások elbírálása szükséges és helyes volt, elmaradt azonban annak az elismerése, hogy értékes énekek is születtek és jelentek meg a 19. században, főként a gondviselés témaköréről. Ez vetéstől, aratástól szüretig és a reformáció emlékéig összegezte a természet közelében élő mezőgazdaságban és falusi közösségben élő hitvallók mindennapjait és biblikus szemléletét. A hazai falusi közösségek későbbi megszűnése miatt a 20–21. századi énektermésből ilyenek teljesen hiányoznak.

19 Csomasz Tóth i. m. 184. Év nélküli kiadások keltezése csak fölbukkanó tulajdonosi bejegyzések, vagy esetleges levelezési, levéltári adatok nyomán dönthető el. 1876-ban a határozat kimondta: „ezen Énekeskönyvnek két különböző kiadása legyen”, i. m. 184.

20 Révész Imre, idősb, *A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről,* Debrecen, 1866. Adatai és következtetései később nem mindenben bizonyultak helyesnek. és pontosnak.

21 Könyves Tóth Mihály (1809–1895) 1836-tól debreceni lelkész, Kossuth papja, a Nagytemplom előtti szoborkompozíció mellékalakja, várfogsága után, 1856-tól kollégiumi számvevő. 1855-ös munkája megjelent, Emlékirat a Tiszántúli Református Egyházkerület életéről, kiad. Szabadi István, Debrecen, 1996 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, V).

22 Németi Lajos (Németh, Újfalusi Németh, 1826–1902) diákként nemzetőr, majd Berettyóújfalu lelkésze, aztán egyházkerületi tanácsbíró és debreceni lelkésztanár.

23 Zagyva Imre (1809–1882) 1836-ban Berlinben tanult, 1842-től debreceni lelkész.

24 Tóth Sámuel (1836–1899) 1862-ben Pozsonyban, a következő évben Debrecenben tanár, aztán Heidelberg, Göttingen, Jéna és Zürich egyetemén tanult, 1872-től egyházkerületi főjegyző és debreceni lelkész.

25 1764-től volt a kollégiumnak egy néhány regiszteres pozitívja. Van említés egy klavikordról is. Arról nincs ismeret adat, hogy ezeket miként használták, kitől és mit tanulhattak a diákok.

26 Fejes István (1838–1913) református lelkipásztor, tiszáninneni püspök, 1889–1907 között az énekügyi bizottság elnöke, énekíró.

27 Benedek Mihály (1748–1821) Bázel, Hága, Utrecht, Franeker, Oxford és Göttingen egyetemén három évig tanult, keleti nyelveket, még cigányul is tudott, szabályozta a vallásoktatást, 1791-től tiszántúli püspök volt, a *Debreceni grammatika* és a *Mondolat* létrejöttében is része volt.

28 Kiss Áron, hegymegi (1845–1908), 1843-tól Porcsalma lelkésze, majd tábori lelkész, 1892-től debreceni lelkipásztor és tiszántúli püspök. Neki is volt része a zsoltárok átdolgozásában. Legfontosabb kiadványai a Geleji Katona-féle kánonok, a Szatmári zsinati végzések, főként pedig *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Összeszedte, a latin szövegűeket magyarra fordította és tájékoztató jegyzetekkel kísérte. Budapest, 1881 (Protestáns Theologiai Könyvtár 15.).

29 Baltazár Dezső (1871–1936) Tisza Lajos nevelője, református lelkész, majd tiszántúli püspök, a lelkészegyesület alapítója, az 1921-es énekeskönyv sajtó alá rendezője.

30 1880. február 10. Napló, 608.

31 1882. május 19. Napló, 613.

32 1882. április 7. Napló 611,

33 *Zsoltároskönyv, Fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Farkasfalvi Dénes,* Prugg Verlag, Eisenstadt, 1975.

KITEKINTÉS

„Öreg módú jó pap; meglehetős poéta”

Sípos József életrajzi adatai

1.
Születésének napja

Két szerző – akik ismerték Sípos József élete végén írt önéletrajzát; ez a kézirat valahol lappang – egybehangzó állítása szerint 1775. március 9-én született Kecskeméten.[1]

2.
Keresztelése

A kecskeméti református egyház anyakönyvének (I. kötet) bejegyzése szerint 1775. március 18-án keresztelték meg:

Baptizator*um* N*omi*na A*nn*o 1775.[2]
(…)
Martius
(…)
18. Sipos Ferentz F*ia* Jósef K*eresztapa* Hertzeg István.[3]

3.
Otthoni neveltetése

Sipos József emlékei szerint édesapja gazdálkodó volt, kevés iskolát végzett, de vonzódott a tudományokhoz: olvasmányai révén „a deák nyelvben és a törvényes tudományokban sokra ment”. Ő kezdte meg fia nevelését, tehetségesnek tartotta, házitanítót fogadott mellé.[4] Ez az időszak 1785 végéig tartott, tarthatott, mert édesapja ekkor halt meg: 1786. január 2-án vettek tőle végső búcsut.

4.
Korai árvaság

Nomina Mortuorum A^{o} 1786.[5]

Die, Mense: 2^{a} Januarÿ; **Mares:** N*eme*s Sipos Ferencz; **Infra 16 A*nn*os**; **Adult Mares:** 44.[6]

5.
Szenior a kecskeméti gimnáziumban

A kecskeméti iskola történetét 1826-ban Nagy István írta meg, aki maga is itt tanított 1809. november elsejétől.[7] Tőle tudjuk, hogy Tiszteletes Farkas János Bernből „a Ketskeméti Reformáta Ekklésiának Nagy Érdemű Elöljáróitól Professorságra meghívattatván, a hivatalt elfogadta és 1787ben November 27ik napján ide érkezvén az itt lévő Gymnasiumban 6 Esztendők. és 4 holnapok alatt, szorgalmatosan és hasznosan fáradozván, az ifjúságot tanította. (…) Professorsága alatt 52 be írott Deákok neveit (a Publicusokat ide nem értvén) hagyta emlékezetben. Ezek közzül valók az 1790ik esztendőről Sipos Josef, volt Szentesi Professor, most Békés városának sok Tudományokban Jártas Lelki Pásztora, az Oskolai Tanítók Tárházának, az O és Uj Magyar elmés Munkátskának, a Tudományos Gyűjteményben ki adatott némely daraboknak s. a. t. Szerzője. (…) Tanuló társaik között Oskolai Seniorságot viseltek, 1788ban Jóó Mihály Nagy Körösi fi, most már ugyan azon Városnak Érdemes Senatora és most 1826ban, második ízben Fő Bírája. 1789 Sipos Samuel Alsoki születés; 1790ben Sipos Josef Ketskeméti fi, kiről kevéssel fellyebb volt emlékezet…”[8]

1787 tavaszától Farkas János érkezéséig Sípos József tanára volt Diószegi Sámuel „akadémiákra szándékozó ifjú Pap Férfijú.”[9]

* * *

Mivel fia a kecskeméti gimnáziumban a legjobb tanulók közzé tartozott, édesanyja, Kis Julianna 1791-ben elvitte Debrecenbe, hogy tanulmányait ott folytathassa.[10]

6.
A Debreceni Kollégium polgára

JELZET: *TtREK, Kt. R 495.* 695. és 696.
Kiadva: *Thury, 1908.* 446. és 448. Vö. *Diáknévsor, 1588–1792.* 758.

Anno 1791. d*ie* ... Apr*ilis*, in num*erum* civium I*llustris* Collegii Ref*ormatorum* Debrecinensis, praemisso examine studiorum recitataq*ue* Juris-iurandi formula, recepti sunt seq*uentes* rectoribus et professoribus pl*urimum* V*enerandis* ac Cl*arissimis* D*ominis* Nicolao Sinai histor*iarum*, eloq*uentiae* latinae et graecae prof*essore;* Josepho Milesz philosophiae, math*ematicae* prof*essore* et m*edicinae* d*octo*re; Andrea Ormos libror*um* symb*olicorum*, antiq*uitatis* et l*ingvarum* o*rientalium* prof*essore;* Gabriele Szilagy theologiae et historiae ecclesiasticae professore.

Seniore I*llusstris* Collegii Michaële Lazsik.

I^{a} Classis

Nomen:	Jos*ephus* Sípos
Patria:	Ketskemetiensis
Schola a quo venerunt:	Kecskemet
[Utólagos bejegyzések:]	Praec*eptor* synt*axistarum* vet*eranorum* 1798.
	R*ector* Hód M*ező* Vásárhely*iensis* 1799.

Interimalis p*raedicator* H*ajdú*
Szoboszló*iensis* 1802.
Dein praeceptor syntaxistarum
Ketskemétien*sis* 1803.
Mox professor Szentes*iensis* 1807.
Pastor Békésiensis 1818.

* * *

Az 1791. évben, április … napján, a Debreceni Reformátusok Nemes Kollégiumának polgárai sorába, a felvételi vizsga és a felolvasott esküminta után, a következők lettek befogadva a rektor és professzor, többnyire nagytiszteletű és tudós uraktól, Sinai Miklóstól, a történelem, a görög és latin ékesszólás professzorától; Milesz Józseftől, a bölcselet és a mennyiségtan professzorától, az orvostudomány doktorától; Ormos Andrástól, a hitágazati könyvek, a keleti régiségek és nyelvek professzorától; Szilágyi Gábortól, a teológia és az egyháztörténet professzorától.

Lazsik Mihálytól, a Nemes Kollégium szeniorától.

I. osztály

Név: Sípos József
Szülőföld: Kecskeméti
Iskola [ahonnan jöttek]: Kecskemét
[Utólagos bejegyzések:] Veteranus syntaxisták tanára 1798.
Hódmezővásárhelyi rektor 1799.
Hajdúszoboszlói időközi lelkész 1802.
Ezután a kecskeméti syntaxisták tanára 1803.
majd szentesi professzor 1807.
Békési lelkipásztor 1818.

* * *

Megjegyzés: A fenti lista itt-ott hiányos és hibás: A hódmezővásárhelyi rektorság után 1800. július 19-től a göttingai egyetemen folytatta tanulmányait.[11] Nem Kecskeméten tanított, Nagykőrösön volt conrektor (második professzor) 1803. április 30-tól.[12] „Innen a dunamelléki egyházkerület Szeremle nevű helységébe került prédikátornak, miután Dömsödön pappá avatták."[13] Szentesen 1805-től tevékenykedett professzorként!

7.
A veteranus syntaxisták tanára a Kollégiumban

JELZET: *TtREL, II. 1/d.* 2. köt. 122–123.

X. A publicus praeceptorok censurája[14]

D*ie* 13. Jan*uarii* 798.[15] Curator[16] Tekintetes *Domokos Lajos* úr elől ülése alatt, generalis notarius[17] Tiszteletes *Benedek Mihály*, tractualis notarius[18] Tiszteletes *Gál András*, ezen Nemes Város[19] főnotariussa Tekéntetes *Böszörményi Pál* és vice notarius[20] *Kaszonyi János* uraimék jelenlétébenn, a' jelen vólt professoratus candidatiója[21] utánn jövő esztendőbeli praeceptorok tétettek ily renddel:

1. *Metaphysicusok*, vagy ezután helyesebben *Praeparandusoknak* mondandó ifjak számára, úgymint akik a' deák és görög nyelvnek és a' Pura Mathesisnek tanulása által a' professorok letzkéjére készíttetnek, Praesesnek[22] v*agy* Praeceptornak rendeltetett
Szikszai Beniamin esküdt deák.
2. Poëták praeceptorának
Lukáts István gregar*ius* deák.[23]
3. Veter*anus* Rhétorok praeceptorának
Lázár Péter esküdt deák.
4. Nov*itius* Rhét*orok* praeceptorának
Császár Josef greg*arius* deák.
5. Veter*anus* synt*axisták* praeceptorának
Sípos Jósef.
6. Nov*itius* synt*axisták* praecept*orának*
Szondi László.
7. Grammatisták praec*eptorának*
Szokolai Jósef.
8. Quartariusok praecept*orának*
Etsedi János.
9. Quintariusok praecept*orának*
B. Tóth István.
10. Sextariusok praecept*orának*
Csáki Mihály.
11. Septimáriusok praecept*orának*
Cserepes Dániel.

8.
Esküdtként a diákönkormányzat tagja

JELZET: *TtREL, II. 1/d.* 2. köt. 128–130.

XVII.
Esküdt deáki hivatalra Mart*ius* 14. napján 798. candidáltatván[24]

Dobrai Áron
Lukáts István
Császár Josef
Sípos Josef
Szondi László
Széles András
Szokolai Josef
Etsedi János
Hajós András

Martius 24dik napjánn dél előtt Xtől fogva XII óráig valamely munkát írtak deák nyelvenn ezen materiáról: *De vero pondere rectoque usu Argumenti pro divina Religionis Christianae origine a Martyribus desumti.*[25]

Ezen munkákat azonn nap revideálta a' professoratus és examinálta.[26]

XVIII.

Martius 25dik 26dik és 27. napjánn mind az egész Collegiumbann tanuló ifjúság közönségesen az Auditoriumokbann megcenseáltatott[27] azokból a' tudományokból, amelyeket a' felsőbb esztendőnek 1. Majus napjától fogva hallgatott; az esküdt deákságra candidáltattak is ugyanezen napoknak reggeli és estvéli órájinn, ti. reggeli 6tól fogva 8ig és az estvéli 6tól fogva 8. censeáltattak.

XX.

Die 28. Martii.[28] A' XVIIdik szám alatt candidált és azutánn megcenseált deák ifjak mind erköltsökre, mind tudományokra nézve méltóknak ítéltettek az esküdt deáki hivatalra, és a' hat üres hely a' hat elsőbbek által bétöltetett, kiknek neveik ezek

Dobrai Áron
Lukáts István
Császár Josef
Sípos Josef
Szondi László
Széles András

9.
Előbb a szalontai, majd a hódmezővásárhelyi iskola rektorának jelölik

JELZET: *TtREL, II. 1/f.* 1. köt. 136. és 140.

<Die 14a Januarii 1799. Ego Josephus Sípos,
amplexus sum ludimagistrum
Szalontaiense Anno aetatis
scholasticae VIII ~ octavo mpr.>

Die 25. Februarii 1799. Ego Josephus Sípos
designatus sum ludi magister Scholae
Reformatae Hód Mező Vásárhelyinae,
Anno aetatis scholasticae VIIIo mpr.

* * *

<1799. január 14. napján. Én Sípos József
támogatott vagyok a szalontai
isko lamesterségre az iskoláskor
VIII. ~ nyolcadik évében. s.k.>

1799. február 25. napján. Én Sípos József
a hódmezővásárhelyi
református iskola iskolamester-jelöltje
vagyok, az iskoláskor VIII. évében s.k.

10.
Búcsú az alma matertől

Debrecenben is jó tanuló volt: tanárai többször is megdicsérték diáktársai előtt; a Hatvani István (1718–1786) professzor pályadíj alapítványa által meghirdetett egyik pályázatra készített dolgozata figyelmet keltett, a bírálók kiemelték széleskörű ismereteit; képességei elismerését jelentette, hogy gimnazistákat taníthatott, és hogy tagja lehetett a diákönkormányzatnak. De…

De élete végén megfogalmazott önéletrajzában kritikusan tekint vissza a Debreceni Református Kollégiumban eltöltött nyolc évre. „Fájlalja, hogy a tanulók nem szoktak kellő tudománnyal kijönni az iskolából, pedig a nagy »könyvesház«-ból eleget gyűjthetnének. Bizonyos felvilágosult gondolkozással rója meg azt, hogy csupán a latin nyelvet tanítják és semmi új nyelvvel nem foglalkoznak. A tanárok maradiságára vet világot az a megjegyzése, hogy az újabb literatúrához való kedvet hiúság jegyével bélyegezték, s »oda látni, ahová a professzor, annyival is inkább túl is tekinteni azon, bűn vala«. Hibás tanítási módnak jelenti ki azt, hogy szóról-szóra kellett tanulniok, s panaszosan említi, hogy az ő idejében philosophiát, mathesist, physicát, históriát, literatúrát stb. nem is tanítottak."[29]

11.
A hódmezővásárhelyi iskola rektora

A Kollégium külföldi akadémiákra készülő végzős diákjai igyekeztek népesebb gyülekezetek iskoláit választani, hogy két év rektori szolgálat után elegendő megtakarítással keljenek útra. Sipos József is ez okból változtatta meg elhatározását: bár előbb a szalontai iskolához kötelezte el magát, végül a hódmezővásárhelyi mellett döntött.

Hódmezővásárhelyen 1789-ben 2.245 lakóházat és 605 számozott tanyát számoltak össze. A református egyháznak 1791-ben 11.389 híve volt. Ami az iskolát illeti, a Sipos József érkezése előtti tanév végén, 1799. április 12-én 44 gimnáziumi tanuló (poëta, syntaxista, grammatista) tett vizsgát.[30]

Sipos József rektori működését 1799. április 16-án kezdte és 1800. április 16-án fejezte be.[31] A szokásos két tanévet nem töltötte ki, az első után távozott. Önéletrajzában ezt azzal indokolta, hogy igyekezett kihasználni az adódó lehetőséget, ugyanis korábban – a háborús helyzet miatt – királyi rendelet tiltotta be a külföldi tanulmányutakat, 1800-ban viszont Göttinga, Jéna, Lipcse, Tübinga és Marburg már fogadhatott magyar diákokat.[32]

12.
Külföldi tanulmányút

Sípos József 1800. április 23-án kapott ajánlólevelet a Debreceni Református Kollégiumtól, hogy útlevélért folyamodhasson a Helytartótanácshoz, mivel tanulmányait a göttingai egyetemen szeretné folytatni. Május 5-én adta be kérvényét Budán, s e hónap 13-án ugyanitt kapta meg az útlevelet. Az okmányon olvasható rájegyzések szerint Pozsonyon (június 16.), Prágán (augusztus 2.), Peterswaldon (augusztus 4.) át jutott el úticéljához.[33] Nevét 1800. július 19-én jegyezték be a göttingai egyetem anyakönyvébe.[34] (Ez az időpont csak úgy értelmezhető, hogy útközben, levélben adta be jelentkezését!) Az első félév szeptember 29-én kezdődött,[35] így kirándulásra is maradt idő: Sípos József 1800. augusztus 12-én Jénában tartózkodott.[36]

Önéletrajzából tudjuk, hogy Göttingában Amon (vallásos erkölcsi tudomány), Eichhorn (Szent Pál leveleinek

magyarázása) és Bouterwek (logika és metaphysica) előadásait hallgatta. Szabadidejében Kantot olvasta, de ez őt „meg nem igézheté".[37]

13.
Eichhorn professzor bizonyságlevele Sipos József tanulmányairól

JELZET: *MNL OL, C/67.* 672. csomó: 1801. F. 14. P. 22. Melléklet: № 2. Egykorú másolat

Copia

Virum praenobilissimum Josephum Sipos, Hungarum, me per tempus, quod Göttingae vixit audivisse Epistolas Paulinas interpretantem, prae calam que, et indefessam spectandam mihi dedisse diligentiam, industriam, assidiutatem; cum reliquis praeterea Georgiae Augustae Civibus, de vitae morumque probitate, et civis optimi Laude quasi certasse, ea qua par est religione testor. Göttingae d*ie* XXXI. Jan*uarii* clɔ lɔ CCCI. Jo*hannes* Godofredus Eichhorn, Georgiae Augustae Professor P. O.[38] (L*ocus* S*igilli*)

[Más kézzel:]

Praesentem copiam cum suo vero ex genuino Originali per me infrascriptum collatam, eidem in omnibus punctis et clausulis conformem esse, hisce fidem facio. Sig*natum* Pesthini die 7ª Aprilis 1801.[39]

Andreas Richter mpra.
I*nclyti* Co*mitatûs* Pesthiensis Tabulae Judriae Assessor[40] (vörös gyűrűpecsét)

14.
Hazautazás

Sipos József csak egy félévet töltött/tölthetett Göttingában. Ennek oka talán a pénzhiány lehetett: elfogyhatott a hódmezővásárhelyi rektorként egy tanév alatt gyűjtött megtakarítás. 1801 telén indult haza a Peterswald (február 10.), Prága (február 14.), Bécs (március 9.) útvonalon.[41] Hazaérve rokonlátogatással, álláskereséssel töltötte az idejét. Járt Kecskeméten, Hódmezővásárhelyen; Debrecenben többször is megfordult: egy alkalommal a híres orvossal, Szentgyörgyi Józseffel gyógyíttatta magát;[42] a Kollégiumban volt diáktársait kereste fel – és egy rossz tréfa miatt kellemetlen ügybe keveredett.

15.
Bankóhamisítási ügy: Vozári Gábor kihallgatása

JELZET: *MNL OL, C/53.* 1801. F. 17. P. 278/1. fol. 3.

Debreczen 24ª Sept*embris* 1801.

Kéméri József ide való, 35 esztendős, feleséges cívis, most a Mester uttzai csapszékbe csaplár jelenti: Ma délelőtt ezen bankóczédulát a' Collegiumból egy szolga odahozta a' csapszékbe avégre, hogy váltsa fel; egy meszely bort töltetett, annak az árát megadta, és amellett különösen akarta ezt a' bankóczédulát felváltatni. A' feleségem a' gyermeknek azt mondotta, hogy fel nem válthatja, mert pénz nintsen nálla, 's nem is szereti a' bankóczédulát, hanem én most számlálok pénzt, vigyük fel oda. Fel is hozták, és én a' bankót kezembe vévén, mindjárt reá esmertem, hogy az nem jó.

Kérdeztem a gyermeket, hogy hol vette, de tsak azt mondotta, hogy az attya küldötte. Én másik bankót mutattam a' gyermeknek, hogy ez nem ollyan, mert sokat különbözik egyik a' másiktól, de a' gyermek tsak azt mondotta, hogy nem sokat különbözik biz az.

Ezt a gyermeket Vozári Gábornak hívják.

Vozári Gábor előállíttatván, Kéméri Jósef azt mondja: Ez az a' gyermek, aki nékem a' bankóczédulát hozta; ezt Vozári Gábor maga is megesmeri.

B*enevolum* Examen Gabrielis Vozári[43]

1º. Kinek hívnak etc. etc.

– Vozári Gábornak, Rátz Fejértóra való, 16 eszt*endős*, poësist tanulok, most senior uramnak szolgája vagyok.

2º. Hol vetted ezt a' bankó forma írott czédulát?

– Ma senior uramnak a' ruháját tisztítottam, és annak a' zsebjébe holmi diribdarab papírosok voltak, és azok között vólt ez, úgy vettem ki.

3º. Hát miért vitted a' csapszékre, és miért akartad elváltatni, hiszen tudtad azt, hogy ez nem bankóczédula?

– Én nem ismertem meg, hogy igaz-é vagy sem, és azért akartam elváltatni.

4º. De ha nem tudtad is, hogy ez nem bankóczédula, ha igaz lett volna, úgy megloptad vólna senior uramat.

Tacet – – dein post moram,[44] nem loptam vólna.

5º. Vóltál-é valami excessusodért[45] büntetve?

– Soha se vóltam.

Actum Debreczini in Collegio die 4ª [rite: 24ª] Sept*embris* 1801. Per Dan*ielem* Rakovszkÿ mpr. ord*inarium* fiscal*em*.[46]

Én Tiszteletes Professor Uramékhoz a' T*ekintetes* N*emes* Tanátsnak rendelése szerént még ma délelőtt izentem hajdú Bényei Mihálytól, aki visszajővén azt referálta,[47] hogy T*iszteletes* Professor Lengyel József uram azt izente, hogy nem bánnya, akármikor investigáljam[48] a' dolgot, én azért Kéméri József ő k*egye*lmét tsakugyan hajdú Bényei Mihály által dél útánni három órára a' Collegiumba, ahol Vozári Gábor detentióba[49] vevődött, rendeltem, és azt Tiszt*eletes* Professor Uramnak is tudtára adattam ismét, de a' hajdú a' Collegiumba azt referálta, hogy Professor Uram azt izeni, hogy most itt dolga nintsen, hanem lássak a' dologhoz. Azért magam Kéméri József ő kegyelmét és Vozári Gábort meghallgattam, senior uram pedig, minthogy Vozári Gábor azt mondotta, hogy a' ruhájából vette ki azon czédulát, ezt a sub ⁒ lévő írást[50] adta kezembe. Az ifjú pedig továbbra is, további rendelésig, detentióba maradott.

Mellyről a' T*ekintetes* Nemes Tanátsnak alázatosan referálok. Debreczen, anno et die, ut supra.[51] Rakovszkÿ Daniel mpr. ord*inarius* fiscalis.

16.
Bankóhamisítási ügy: Etsedi János szenior tanúvallomása

JELZET: *MNL OL, C/53.* 1801. F. 17. P. 278/2. fol. 1.

A' lévén Oskolánkan a' szokás, hogy a' deákok közt az első vagy senior hivatalának vége felé a' körül belől való, közel lévő ekklésiákba ki szokott menni predikállani, melly alkalmatossággal valamelly kevés viaticumot[52] szoktak neki nyújtani akadémiai útjára, mint bonificatióját[53] fáradságának, mellyet végbe vitt rész szerént a' gyermekek tanítása alkalmatosságával, rész szerént a' Collegium dolgai körül: tehát az én antecessorom[54] is, Lukáts István Augustus Hónapja elején éppen ebben a' dologban járván, reám bízta, mint collegájára, hogy a' collegiumbeli hivatalát hordozván, ha illyen alamisna pénz számára küldődne, percipiáljam,[55] mellyet fel is vállaltam.

Történik azomban az ő távollétében, hogy Tiszteletes Sípos Jósef uram (aki tavasszal érkezvén meg az akadémiákról, tsak azért jött ide a' városra, hogy minket, régi tanúlótársait[56] és barátit meglátogasson, mellyért is vásárig[57] itt múlatozott, a' városon tartózkodván) egy szombaton délután feljött hozzám a' városról, és sétálni hítt, de hirtelen nagy eső esvén, ki nem mehettünk. Említett Tiszteletes Sípos uram tehát, aki sok ízben nyájaskodott emeritus senior[58] urammal, jól tudván azt, miben jár az én collegám, kért töllem egy 5 f*orin*tos bankót, azt mondván, hogy majd megtréfálja ő a' seniort. Ekkor elvévén töllem a' bankót, kezdett rajzolni annak a' formájára. Én ugyan mondottam: ne gyerekeskedjék, hadja el azt, mert tsak ugyan nem éri el benne a' tzélját. De ő vele fel nem hagyott, hanem tovább ment benne, 's azt mondotta: Adjuk oda neki, ha hazajön estve *gyertyavilágnál, 's majd nevetünk rajta, ha ő kap rajta!*[59]

E meg is lett azután, 's vatsorán lévén nálunk harmadnappal Tiszt*eletes* Sípos uram, említett Lukáts István uramnak kezébe adódott a' rajzolt bankó, de alig vette kezébe, 's mindjárt reá esmervén, hogy őtet vele meg akarják tréfálni, és öszvegyűrvén, ezt mondotta: No hiszem, várjanak kentek, elfogatom kenteket, mert hamis bankót tsinálnak. Ezen szóra én intek a' cellegámnak, hogy Sípos uram tsinálta, Sípos uram ekkor kikapja a' kezéből szakadozva, 's nekem ideadja; én pedig, mivel már a' vatsoránál vóltunk, hirtelenében tsak a' zsebembe tettem, 's mivel ezzel egyszeribe vége lett a' felölle való discursusnak,[60] ott felejtettem, a' többiek sem juttatták eszembe, hogy tépjem el, 's azólta ott is hevert holmi haszonvehetetlen papírosokkal mind ez ideig. Hanem éppen ma, úgymint 24ª Sept*embris* a' szolgám kezébe adtam a' dolmányomat, hogy vigye ki a' házból, tisztogassa meg, 's hihető, hogy a' 'sebemben kaparászván, a' több haszonvehetetlen papírossak között úgy akadt reá, 's töllem se kérdvén, se hallván, úgy vitte váltani.

Hogy ezek ekképpen történtek, és sem egyenesen, sem mellesleg az Ő Felsége nyilvánságos parantsolatjának ellene járói igyekezettel azon bankó nem formáltatott, nem is conserváltatott,[61] jó lelki esmérettel vallja 24ª Sept*embris* 1801. Etsedi János m.k. a' Reformat*um* Collegiumnak seniora.[62]

17.
Bankóhamisítási ügy: a büntető törvényszék határozata

JELZET: *MNL HBML, IV. A. 1018/e.* 14. köt. (számozatlan oldalak: 401. sz. bejegyzés)

Die 26ª Septembr*is*. In Sede Ca*usar*um Crimin*alium* revisoria. Praesentibus Titt*ulis* D*omi*nis Alexandro Meszéna consule, Ladislao Vadászÿ, Ignat*io* Petróczÿ, Josepho Kuzmits, Samuele Simonffÿ, Samuele Dömsödi, Stephano Tikos, Stephano Sz*ent* Saroÿ et Georgio Margitai senatoribus, Georgio Komáromÿ et Joanne Kaszonyi notarÿs.[63]

1 8 0 1

401. Mester uttzai csaplár, Kémeri Jóseff ő k*egye*lme tegnapelőtt egy 5 F*orin*tos hamis bancó czédulát hozván fel, jelentette, hogy azt a Collegiumból egy Vozári Gábor nevű szólga gyermek vitte hozzá váltani, és mivel mindjárt megesmerte, hogy az nem igaz bancó czédula, kötelességének esmerte, hogy azt felhozza és bejelentse.

Akkor Fiscalis[64] N*emes* Rakovszkÿ Dániel ur*a*mra bízódott szóval, hogy ezen dólgot közölvén Tiszteletes Professor Ur*a*mékkal is, investigálja,[65] ki már most az investigatiót[66] béadja, mellyből úgy jő ki a dolog, hogy az említett hamis bancó czédula a Cellegium mostani senioránac, Ecsedi János ur*am*n*a*k a zsebjében találtatott, melly úgy került oda, hogy Sípos Jóseff ur*a*m, ki a múlt nyáronn jött le az académiákról, a múlt hetekben itt múlatozván mind nevezett Ecsedi János ur*a*mnál, mind emeritus senior[67] Lukáts István ur*a*mnál, mint ezelőtt vólt tanúlótársok, gyakran megfordult, és véllek bátorságosann nyájaskodott. A többek között emeritus senior Lukáts István ur*a*m Deretskén levén prédikállani, az alatt szombat napon említett Sípos Jóseff ur*a*m megfordúlt senior ur*a*mnál[68] és arról beszélgetvén, hogy miképpen tsalnák meg Lukáts István ur*a*mat, azt találta fel, hogy egy 5 F*orin*tos bancó czédulának a formájára majd rajzol egyet, 's estve, ha hazajön, odaadják neki. Másnap úgy is lett, de Lukáts ur*a*m mindjárt megesmérte, 's ezt mondotta: No hiszen, várjatok, mert elfogatlak benneteket, mint hamis bancó csinálókat! Ezzel Sípos Jóseff ur*a*m kikapta a kezéből, 's Ecsedi ur*a*mnak a kezébe adta, e pedig szakadozva nyomta a dolmánnya zsebjébe, 's azólta ott is vólt, hanem tegnapelőtt a szólgájának, Vozári Gábornak odaadvánn a dolmánnyát, hogy tisztogassa meg, ez annak zsebjéből a több haszontalan papírossak közzül kivette, és híre nélkül vitte váltani, mellyet Vozári Gábor is recognoscál.[69]

Jóllehet azért ezen investigatióban előfordúló circumstantiákból[70] nem jő ki világosan, hogy a kérdésbenn forgó bancó czédula forma levél gonosz szándékból vagy praevaricatióból[71] rajzolódott vólna, 's annálfogva a Kegyelmes Kirallyi Patens[72] értelme alá eshetne, hanem inkább úgy látszik, hogy azzal tsak barátságos tréfát űztek emeritus senior Lukáts István ur*a*monn. Mindazáltal mivel a bancó czédula dólga nagy crisis[73] alatt levő matéria,[74] és erről még jövendőbe kérdés is támadhatna, tudva lévén, hogy a bal hírek rendszerént más formát szoktak a dolognak adni: ezen okból nagyobb bátorságnak okáért repraesentáltatni[75] fog az a dolog pro decissione[76] a Felséges Magyar Királyi Hellytartó Tanátsnak. Addig is pedig meg fog izenődni Tiszt*eletes* Professor Ur*a*mék*na*k,

hogy Vozári Gábort, aki maga is megvallja, hogy az említett bancó czédula forma levelet ő vette ki hír nélkül a senior ur*am* zsebjéből, következésképpen akár jónak, akár hamisnak tudta azt, elég, hogy ellopta, 's hasznát akarta venni, érdeme szerént büntettessék meg.

Per jur*atum* notar*ium* Joannem Kaszonyi[77]

* * *

1801-ben már nem volt további fejleménye a „bankóhamisítási ügy"-nek.

Eltelt egy év jövedelem nélkül. Sipos József kénytelen volt ideiglenes megbízást elfogadni. 1802 tavaszán interimalis prédikátor lett Hajdúszoboszlón; állandó lelkészként a külföldi tanulmányútról várta vissza Lukáts Istvánt ez az egyház:

18.
Ajánlat a hajdúszoboszlói időközi lelkészi állásra

JELZET: *TtREL, I. 31/a.* 4. köt. 202. és 203.

6. April*is* 1802. Tract*uale* Consistorium[78] tartódott Sen*ior* T*iszteletes* Szikszai György ur*am* házánál és elölülése a*latt*; jelen vóltak Te*kinte*tes coadjutor curator[79] Jablontzai Petes János úr, assess*or*[80] T*iszteletes* Juhász István, Deáki István, Nagy István, Szilágyi György, Kis Imre, Ormós András, Diószegi Sámuel, Földvári József uraimék és én, notarius[81] Gál András.

(…)

7. A' Szoboszlai ref*ormáta* Eklésia[82] interimalis[83] préd*i*kát*o*rt kér, és egyszersmind kéri, h*ogy* egyezzen *me*g abb*an* a' Tract*uale* Consist*orium*, hogy hívhassa meg T*iszteletes* Lukáts István ő k*egye*lmét. Az elsőre nézve ez a' difficultás,[84] h*ogy* az eklésia az interimalis*na*k n*em* szokott egész fizetést adni, p*edig* amint T*iszteletes* Senior ur*am* állítja, a' Főtisz*teletű* Superintende*ntia*[85] végezése ellenkezőt tart. Erre azt felelték az eklésia deputatussai,[86] h*ogy* erről a' végezésről az eklésia még eddig semmit se tud, de ha úgy akarja a' Venerabilis Superintende*nti*a,[87] kész egész fizetést adni. Offerálódott[88] az interimalis predikátorság T*iszteletes* Sípos József ő k*egye*lmének, és megkérdeztetett, h*ogy* elmegyen-e olly feltétel alatt, hogy a' Superintende*nti*a nem parantsolja, h*ogy* az eklésia egész fizetést adjon, megelégszik azzal, amit eddig fizetett az interimalisnak? Elfogadta így is az ajánlást ő k*egye*lme. Megmondódott a' deputatusok*na*k, hogy e' dolog iránt a' jövő Superintende*nti*ale Consistoriumon[89] jelentsék magokat. A' Sípos József ő k*egye*lme exmissiója[90] rendelődött a' Sz*ent* György napi[91] gyűlésre.

19.
Az egyházmegyei tanácsülés méltónak ítéli „az evangyeliomi szent szolgálatra" Szoboszlóra rendeli időközi prédikátornak

JELZET: *TtREL, I. 31/a.* 4. köt. p. 205.

21. April*is*. Tract*uale* Cons*istorium*[92] tartódott Sen*ior* T*iszteletes* Szikszai György uram házánál és elölülése alatt; jelen vóltak ass*essor*[93] T*iszteletes* Juhász István, Deáki István, Nagy István, Szilágyi György, Kis Imre, Diószegi Sámuel, Földvári József uraimék és én, not*arius*[94] Gál András.

1. A' múlt gyűléskori végzés szerént előjöttek T*iszteletes* Kutasi László, Kis Gábor, Sípos József, Margitai István és Szikszai György ő k*egye*lmek, megvisgáltattak és bizonyságaik megnézettettek. Méltóknak ítéltettek, hogy az Evangyeliomi Sz*ent* szolgálatra felvétettessenek, és így, m*iután* magokat arra esküvéssel kötelezték volna, annak gyakorlására rendeltettek, T*iszteletes* Kútasi László a' B*almaz* Ujvárosi, Kis Gábor a' Konyári, Margitai István a' Gáborjáni, Szikszai György a' Bagosi Eklésiákba rendes, Sípos József ő k*egye*lme p*edig* a' Szoboszlai Eklésiába interimalis[95] prédikátoroknak.

20.
Bankóhamisítási ügy: a Helytartótanács rendelete Debrecen város elöljáróihoz

JELZET: *HBML, IV. A.1011/c.* 43. csomó: № 205.

21882.

Prudentes, ac Circumspecti,
Nobis honorandi!

Si quidem ē facta per Civicum hunc Magistratu*m* Relatione, sua Via altissimo Loco perlata, susceptaq*ue* uberiori Investigatione evenisset, quod Josephus Sipos Joci Causa 5. fl*ore*norum Bancalem Schædam, primo statim obtutu pro falsa cognoscibilem, delineaverit, hujusq*ue* facti senior ejatis Collegii Joannes Etsedÿ conscius fuerit, Gabriel Vozárÿ autem, ejusdem Collegii Famulus falsam hanc Schædam Bancalem clam surripuerit, et errogare tentaverit, dignata est Sua Majestas S*acratissi*ma clementer præcipere, ut Josephus Sipos qua primus inapositi Joci Author, Joannes item Etsedÿ qua in facto præsens, et illud graviter, et efficaciter non impediens, seria coram Civico hoc Magistratu reprehensione corripiantur, Gabriel deniq*ue* Vozárÿ in authenticam Schædam errogare tentans, et pro omni Casu furtum patrans, pro Exemplo etiam Studiosæ Juventutis in Collegio Studiosorum, et ad publicum totius Juventutis conspectum duodecim Scuticæ Ictibus castigetur.

Quemadmodum igitur sub hodierno penes superintendentiam Helv*eticam* Confess*ionem* Trans-Tÿbiscanam circa Gabrielem Vozárÿ in Collegio Studiosoru*m*, et ad publicu*m* totius Juventutis Conspectum duodecim Scuticæ Ictibus castigandum abhinc congrua disponuntur, ita eidem Civico Mag*ist*ratui de Benigna Mente Regia com*m*ittitur, ut Josephum Sipos, et Joannem Etsedÿ seria coram se reprehensione corripi faciat. Datum ex Consilio Regio L*ocumtenentia*li H*ungari*co Posonii Die Decima Nona Octobris Anno Millesimo, octingentesimo secundo celebrato.

Eorundem,

Benevoli
Paulus Almássy
Franciscus Darvas m.p.
Josephus L*iber* B*aro* Pongrátz m.p.
Ci*vita*ti Debrecz*inensi*

[Külső címzés:] 21882. Prudentibus, ac Circumspectis N. N. Judici primario, Consuli cæterisque senatoribus, ac Juratis Civibus, totique Communitati Liberæ Regiæque Civitatis Debreczinensis Nobis honorandis.
Debreczinum. Ex Officio

[Külső rájegyzések:]
205. Intimatum Excelsi Consilii 1802.
7ª Xbris 1802.
Publicatum in Senatu 19. Martii 803.
vide Protocollum Criminale.

21.
Bankóhamisítási ügy: A debreceni büntető törvényszék a végrehajtja a Helytartótanács rendeletét

JELZET: *MNL HBML, IV. A. 1018/e.* 15. köt. 83., 87–88. (145. számú bejegyzés)

ANNO 1803.

Die 19ª Martii. In Sede Causarum Criminalium Revisoria. Praesentibus Tittulis Dominis Stephano Szombaty judice primario, Alexandro Meszéna consule, Ignatio Petróczy, Josepho Kuzmits, Samuele Simonffy, Paullo Böszörményi, Stephano Tikos, Joanne Barcza senatoribus, Georgio Komáromy, Joanne Kaszonyi et Josepho Koss notariis.[96]
(…)
145. A' Felséges Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak ddº 19ªe Octobris anni praeteritis № 21882 költ kegyes resolutiója[97] szerént parancsoltatványn, hogy Sípos Jósef és Etsedi János azon tselekedetéért, hogy ti. a' Collegiumban tréfából egy 5 Forintos banco czédulát tsináltak, itt a' judicium[98] előtt pirongattassanak meg:
Sípos Jósef uram, ki most Szoboszlónn interimalis[99] predikátor, a' mai törvényszéken megjelent személy szerént, és fel-olvastatván előtte a' reslutio,[100] megpirongattatott. és intetett, hogy mászszor az ollyan seriumot[101] játék és tréfa objectumává[102] ne tegye. Ami Etsedi János uramat illeti, ez még academiákonn lévén, reá nézve a' resolutio most effectusba[103] nem mehetett.

* * *

Hajdúszoboszlón lejárt a kisegítési esztendő. Mennie kellett. Ebben a kényszerhelyzetben Sipos József egy olyan ajánlatot fogadott el, amire a Kollégium végzős diákjai közül senki se jelentkezett. 1803 áprilisában már nem egyedül indult új állomáshelyére, Nagykőrösre: január 11-én feleségül vette gazdasszonyát, Barna Máriát.[104]

22.
A nagykőrösi iskola conrectora

JELZET: *Egyháztanácsi jegyzőkönyv (1795–1805)* a nagykőrösi lelkészi hivatalban
Tartalmi ismertetés idézettel: *Novák, 1994.* 683–684.

Anno 1803. die 19. Aprilis.[105] Fő Bíró Nemes Molnár Albert úrnak elölülése alatt, jelen lévén az egyházi tiszteletes rendből Tiszteletes Medgyessÿ Pál, Kováts Joseff predikátor, Fodor Gerson professor, a' Nemes Tanátsból senator[106] Nemes Nyári Lajos, Pataÿ Joseff, Nemes Thenke András, Bartók István, Karai János, Szépe Pál, Gubodj János, Kálmándj Ferencz, Czira Gergely, notarius[107] Thenke Sándor és Pataÿ Sámuel urak. Ecclésiai gyűlés tartatott. Mellyben

Minekutánna Gal Sándor úr, eddig a' syntactica és grammatica classisokat[108] tanító praeceptor,[109] maga eddig viselt hivatalát resignálta[110] volna, az határoztatott, hogy professor Fodor Gerson és notarius Thenke Sándor urak a' következő Szent György napkor[111] Debreczenbe deputáltatván,[112] a' megírtt s megüresedett praeceptori hivatalra, az ott lévő Reformatum Collegiumból,[113] a' Collegiumbéli professor uraktól valamelly jó erköltsű, s a' nevezett classisokban való tanításra alkalmatos individuumot[114] kérjenek, melly tanítónak correctori titulus[115] adattatván, salariuma[116] e' következendőkből fog állani:
Készpénz kétszáz, id est[117] 200 Rfl. Tüzifa öll 5, id est öt. Kukoriczaföld a' használás végett. Szabad lakóház, az azután tartozó kaszálló réttel edjütt. Titulo didactri[118] minden tanítása alá tartozó tanuló gyermek fog esztendőnként fizetni húsz krajczárokat.
Anno 1803. 27. Aprilis.[119] Fodor Gerson professor és notarius Thenke Sándor urak debreczeni úttyokból megtérvén, referálták:[120]
Hogy a' Szent Ekklésiának elöljárói által nékiek adott comissiónak[121] következésében a' Debreczeni Reformatum Collegiumnak nagyérdemű professoraihoz egyenként elmenvén, azon urakat kérték, hogy az elölmutatott salariumra valamelly alkalmatos tanítót a' collegiumbéli ifjak közzül denominálni[122] méltóztassanak. Kik is egyenként mindnyájján a' deputatus urak[123] kérésének tellyesítésére magokat kötelezték, aminthogy azonnal a' megírt salariumot az acceptatio[124] végett a' collegiumbéli iffjak között publicáltatták[125] is, de senki az ifjak közzül, aki magát a' kívánt hivatalnak elfogadására resolválta[126] volna, nem találtatott.
Ezúttal tisztelt professor urak recommendáltak[127] valamelly szoboszlói interimalis[128] ifjú, jó erköltsű, s külső országi académiákról megfordult, derék tudományú predikátort, Tiszteletes Sípos Joseff urat, kivel deputatus urak személlyesen öszvejővén, oskolánkba correctori hivatalra invitálták,[129] aki meglátván esztendei salariumát, szeme előtt tartván azt is, hogy szülötte földjéhez, Ketskemét városához e' szerént közel lészen, az ajánlott hivatalt elfogadta, és annak folytatására magát lekötelezte.
Aminthogy e' folyó esztendei Aprilisnek 30dik napján említett Tiszteletes Sípos Joseff úr házanépével[130] az ide való Szent Ekklésiának költségén megérkezvén, a' Nemes Tanáts és tiszteletes uraknak öszvejövetelével correctori hivatalában suő formâ[131] be is iktatódott.

* * *

A conrectori állást átmenetinek tekintette. (Távozási szándékáról a nagykőrösi egyháztanács már 1804. január

28-án értesült a Dunamelléki Egyházkerület főjegyzőjének a leveléből, aki Sipos József helyére Ágoston István bogárdi tanítót ajánlotta.)[132] Végzettségének megfelelő helyet keresett, így került némi szerencsével – vagy az egyházkerületi főjegyző közbeavatkozásával? – 1804 májusában Szeremlére prédikátornak. Ugyanis a Tolnai Egyházmegye március 6-án a Faddon szolgáló Sári Józsefet ajánlotta a prédikátort kérő szeremlei küldötteknek, akik az illetővel meg is egyeztek![133]

23.
Szeremlei prédikátor

JELZET: *DmREL, A/1. a.* 6. köt. 421. és 425.

№ 87.

A' Dömsödi Generale Consistorium Actái[134]

1804dik esztendőben májusnak 7. 8. 9k napjain folyvást tartatván a' Dunán innen lévő Superintendentia Consistoriuma[135] Tekintetes Pest vármegyében lévő Dömsöd helységében, Méltóságos Római Szent Birodalombeli Gróf Széki Teleky László úr [ő]nagyságа, Császári Királyi Felség camerariussa,[136] Méltóságos Királyi Tábla bárója, mint ezen Superintendentiának fő curatora,[137] és Főtiszteletű Superintendens[138] Vég-Veresmarti Sámuel úr elől ülések alatt. Jelen voltak

A' Belső Rendből: Főtiszteletű Generalis Notarius[139] Tormássi János, Tiszteletes Szabó János, Földvári István, Göböl Gáspár, Végh Josef, Komádi Nagy Mihály esperest; Tiszteletes Nagy István, Keak Dániel, Túrós Péter prosenior,[140] Medjesi Pál superintendentialis assessor[141] urak, és aki ezeket írja superintendentialis vice notarius[142] Báthorj Gábor.

A' Külső Rendből: Tekintetes Madarassy István, Szemere Ferentz, Horváth Ádám, Tomka László tractualis curator urak;[143] Ifjú Madarassy Ferentz és Túri Sámuel urakkal edjütt.

Mely alkalmatossággal

(…)

26/g. A' tractus[144] Szeremlére rendelte Tiszteletes Sári Jósefet. A consistoriumnak noha viselése ellen semmi ollyas jegyzése nintsen: mindazal[145] annak az eklézsiának fekvésére, és a faddiaknak kedves prédikátorok nálok való maradását kérő instantiajokra[146] nézve Tiszteletes Sári Jósefnek Faddon való maradása rendeltetett. Szeremlére pedig menni fog Tiszteletes Sípos Josef academicus.

* * *

Sipos József önéletrajzában, mint különös dolgot jegyezte fel, hogy Szeremlén nem volt koldus. De ezt a szorgalmas népet, gazdag vidéket nem tudta megszokni.[147] Lelkészelődje, Szalai István azzal indokolta lemondását, hogy „az oda való vizes földet és levegőt sem maga, sem kivált felesége, mindketten szárazon nevekedvén és ahhoz szokván, éppen nem szenvedhetik".[148] Ám a ki nem mondott ok az lehetett, hogy Szeremle kis népességű[149] volt, a házasságkötésekből, keresztelésekből, temetésekből kevés bevétele származott az itt szolgáló lelkésznek. Pl. Sipos József egy szolgálati éve alatt mindössze 55 gyermeket keresztelt meg.[150] Így aztán az egyházi szolgálatot tanítással cserélte fel, állandó rektor lett professzori címmel a szentesiek új iskolájában:

24.
Rektor és professzor Szentesen

JELZET: *TtREL, I. 375.* 2. füzet, 66–73.

1804 esztendőben

(…)

15a Julii Ekklésia Gyűlése tartatott Tiszteletes Prédikátorok, Gyarmathi Ferentz és Kiss Bálint, főbíró Balogh István, esküdtek Nemes Dobosi János, Sarkadi János, Csák Sámuel, Lakos János, Soós Péter, curator[151] Miketz Mihály, notarius[152] Szabó Sándor urak jelen létekben. Mellyben

16. Feltette a' gyűlés eleibe főbíró Balogh István uram, hogy az ujj oskola elkészülvén, mostani rector, Győri József ő kegyelme két esztendei rectorságát kitöltvén, állandó rectort professori név alatt szándékozik abba bétenni olly reménységgel, hogy az állandó rector hivatalát nagyobb hűséggel és szorgalmatosabban fogja követni, mint némelly eddig vólt rectorok, kik inkább a' magok hasznát, mint az oskolának boldogítását keresték. Minthogy pedig az arra való személlyek az érdemes elöljárók előtt esméretlenek, tiszteletes prédikátor urakra bízódott az alkalmatos személly eránt való tudakozódás és nyomozás. Az is feltétetett ezen gyűlésben, hogy a' lejendő professor mellé egy állandó praeceptor[153] is, conrector[154] név alatt, választasson és hozattasson. Hogy pedig ezek a' népnek megegyezésével mehessenek végh-hez, határoztatott, hogy a' következő gyűlésbe egynéhány érdemes közrendű lakosok is meghívattassanak.

20a Septembris tartatott ekklésia gyűlésében jelen vóltak Tiszteletes Prédikátorok, Gyarmathi Ferentz és Kiss Bálint, főbíró Balogh István, esküdtek Nemes Dobosi János, Sarkadi János, Csák Sámuel, Lakos János, Soós Péter, Keresztes János, curator Miketz Mihály, notarius Szabó Sándor urak és a köznép közzül Székely János, Horváth György, Nemes Borsos István, Iffjabb Balog Sámuel, sat. mintegy 13an szám és név szerint. Mellyben

17. Eleibe terjesztette a' gyűlésnek Tiszteletes Gyarmathi Ferentz prédikátor úr az érdemes elöljáró uraknak azon szándékát, hogy az oskolába, annak jobb móddal lejendő boldogítására, állandó rectort, professor titulus alatt, szándékoznak hozni a' jövő esztendőben, ha a' nép is benne megegyezne. Melly feltételt és szándékot a' jelen vólt közrendű érdemes lakosok ditsérettel hellybe hagyták, 's azzal a' közrendű lakosok elbotsáttatván, nemzetes bírák urak a' lejendő professornak és conrectornak conventiójokról[155] kezdettek beszélgetni, és annak kitsinálásának próbája bízódott Tiszteletes Kiss Bálint uramra, hogy arról a' következő gyűlésben határozás lehessen, és Tiszteletes Senior[156] Uramnak submittáltathasson[157] a' concensus[158] végett.

Projectálta[159] ezen gyűlésben Tiszteletes Gyarmathi Ferentz úr professornak szeremlyei mostani prédikátort, Tiszteletes Sípos Jósef ő kegyelmét, mint akit vásárhellyi

rector korában arra alkalmatosnak lenni tapasztalt; és hogy ebben az ekklésia megállapodhasson, a' felölle való tudakozódás határoztatott.

16a Novembris tartatott ekklésia gyűlésében jelen vóltak Tiszteletes Prédikátorok, Gyarmathi Ferentz és Kiss Bálint, főbíró Balogh István, esküdtek Nemes Dobosi János, Csák Sámuel, Sarkadi János, Lakos János, Soós Péter, Keresztes János, curator Miketz Mihály, notarius Szabó Sándor urak. Mellyben

18. Először is felvétetett a' professornak projectált[160] Tiszteletes Sípos Jósef ő kegyelme dólga, és minekutánna mind Tiszteletes Kiss Bálint, mind érdemes esküdt Lakos János uraimék, mind mások jó recommendatziót[161] tettek vólna felölle, abban nyugodott meg a' gyűlés, hogy Tiszteletes Sípos Jósef úrnak a' professori hivatalra küldettessen meghívó levél.

19. Másodszor a' professori és conrectori conventziónak kidolgozását vette munkába, meghallgattatván a' Tiszteletes Kiss Bálint uram planuma.[162] Ezen conventziónak kitsinálásában illyen mediumot[163] tartott a' gyűlés, hogy az eddig vólt rectori conventzióból az egy véka árpa kihagyattatván, mind a' rector, mind az eddig való első praeceptor conentziójik calculáltatván,[164] aszerént készíttessen ki mindenik conventzio, úgy pedig, hogy mind pénzt, mind gabonát az ekklésia incassáltatja[165] 's szedeti bé, 's készen adja a' tanítók kezekbe, hogy se magoknak a' tanítóknak bajok ne légyen a' bészedéssel, se deperditájok[166] ne légyen. Eszerint hát így rendeltettek el a' conventziók:

1o. A' professor conventziója

a.) Készpénz kétszáz ~ 200 rfl.

b.) Búza véka 120

c.) Árpa is véka 120

d.) Fűteni való hellyett fizet az ekklésia harmintz ~ 30 rf.

e.) A' várostól adatik hús, font 70

f.) Fadgyú a' várostól, font 30

g.) Átaljában minden halott temetésért 8½ Xr. fizetés lészen. Halasra pedig nem lészen köteles menni Tiszteletes Professor úr.

h.) Bútsúztatós halottól 2 rft.; mellyért Tiszteletes Professor úr maga fog bútsúztatót készíteni, és azt el is mondani szóval.

i.) Tűzi fa négy ~ 4 öl

2o. A' conrector conventziója

a.) Az ekklésia fizet készpénzben, mivel az egész oskolai fizetést a' gyermekekért maga incassáltatja, egy száz tizenöt ~ 115 rfl.

b.) Fűteni való hellyett fizet az ekklésia tizenöt ~ 15 rfl.

c.) In natura[167] ád az ekklésia búzát száz ~ 100 vékát.

d.) do do száz ~ 100 véka árpát.

e.) Tűzi fát 2 ölet.

f.) A' várostól adatik hús 50 font.

g.) Ugyanattól adatik fadgyú 10 font.

h.) Az ekklésia ád, mint a' lányok tanítóinak sót, 50 font.

Ezen conventzióknak elrendeltetése után végeztetett, hogy mind a' meghívó levél, mind a' conventzio Tiszteletes Esperest uram eleibe terjesztessék; melly végre fő curator Miketz Mihály és notarius Szabó Sándor urak deputáltattak[168] Öcsödre. Kik is onnan lett viszsza jövetelekkel referálták[169] azt, hogy Tiszteletes Senior uram ad 1am Decembris[170] maga személlyesen Szentesre, az elmaradt visitatióra[171] által fog jőni, amikor az ekklésia érdemes elöljáróival fog tractálni[172] 's végezni.

die 2a Decembris. Elérkezvén Tiszteletes Esperest uram, az ekklésia visitatzióján jelen vóltak Prédikátor Tiszteletes Gyarmathi Ferentz, főbíró Balogh István, esküdtek Nemes Dobosi János, Sarkadi János, Lakos János, curator Miketz Mihály, notarius Szabó Sándor urak.

20. Ekkor a' visitatzió ideájában[173] lévő azon punctumra[174] érkezvén a' sor, mi légyen az oskolai tanítóknak fizetések, egészen béfizettetik-é? megkérettetett Tiszteletes Senior úr az érdemes elöljáróktól az eránt, hogy mind a' kitsinált conventziókat ratificálja,[175] mind Tiszteletes Sípos Jósef úrnak professori hivatalra lejendő meghívhatására megegyezését írásban adja ki. Melly kérésére az érdemes elöljáró uraknak Tiszteletes Senior uram mind a' kikészített conventziókat ratificálta, mint Tiszteletes Sípos Jósef ő kegyelme meghívására megegyezését írásban kiadta, mellynek copiája[176] ez (mivel az originál[177] Tiszteletes Sípos Jósef úrnak küldetett el):

Copia.

Minek utánna a' Szentesi Reformata Ekklésia tiszteletes, betsületes, érdemes belső és külső elöljárói magokat arra határozták, hogy fiúi oskolájoknak jobb móddal lehető bóldogítására ezután két állandó tanítókat tartsanak, és azoknak előbbjéül közül akarattal mostani szeremlyei Tiszteletes Prédikátor Sípos Jósef ő kegyelmét választották, 's az én abban való megegyezésemet kérték, én is az ő kegyelme meghivatásában megegyezek, de olly feltétellel, ha mind magának Tiszteletes Sípos Jósef ő kegyelmének, mind a' mellette lejendő második tanítónak illendő fizetésekről és a' reá bízattatandó deákokrúl a' fenntitulált[178] elöljárók, ígéretek szerént, jól gondot viselnek. Maga pedig Tiszteletes Sípos Jósef ő kegyelme a' Tiszteletes Tractus elöljáróitúl, a' hellybeli Tiszteletes Prédikátoroktúl és presbyteriumtól való függést maga szoros kötelességének esméri. Írtam Szentesenn 1804. 4a Decembris. (L.S.) Kúthi Ádám, a' Békési Tiszteletes Tractus Esperestje m.k.

Ezek így meglévén, Szeremlére Tiszteletes Sípos Jósef úrhoz a' meghívó levél a' consensussal[179] és conventzionalissal együtt elküldettetett két lovas posták vagy lakosok által 6a Decembris.

die 18a Decembris. Ekklésia gyűlése tartatott, Tiszteletes Prédikátorok, Gyarmathi Ferentz és Kiss Bálint, főbíró Balogh István, esküdtek Nemes Dobosi János, Sarkadi János, Lakos János, Keresztes János, curator Miketz Mihály, notarius Szabó Sándor uraknak jelen létekben. Mellyben

21. Felolvastatott Tiszteletes Sípos Jósef úrnak az ekklésia meghívó levelére írt 's küldött válaszoló levele, egyszersmind határoztatott, hogy az ő kegyelme kérésére az ekklésia által tudósíttasson levél által, mellynek megírása bízódott Tiszteletes Gyarmathi Ferentz prédikátor úrra.

die 28a Decembris tartatott ekklésia gyűlésében jelen vóltak Tiszteletes Prédikátorok, Gyarmathi Ferentz és Kiss

Bálint, főbíró Balogh István, esküdtek N*eme*s Dobosi János, Sarkadi János, Lakos János, Keresztes János, curator Miketz Mihály, notar*ius* Szabó Sándor urak. Mellyb*en*

22. 1º. Minden belső személlyek minden tisztelettel megmarasztattak rector Győri Jósef úron kívül, kinek minthogy rendes 2 esztendeje tavasszal ki fog telni, itten híven elkövetett hasznos szolgálatja 's oskolai fáradsága minden emberséggel megköszöntetett, és kérésére a' szokott testimonialisnak[180] annak idejében lejendő kiadása megígértetett.

23. 2º. Bonis Mihály első praeceptor a' marasztalást el nem fogadta, hanem esztendeje eltelésével innen el fog költözni.

24. 3º. A' meghatározott conrectori hivatalra meghívattatott Iffjú Gyarmathi Ferentz ő kegyelme a' fellyebb specificált[181] conventzióra, ki is azt acceptálta,[182] minden emberséggel és tisztelettel megköszönvén, 's ígérvén magát arra, hogy tehettsége szerént igyekezik azon hivatal reménységének megfelelni.

(…)

d*ie* 22ª April*is* 1805.[183] Ekklésia gyűlése tartatott, mellyben jelen vóltak T*iszteletes* Prédikátorok, Gyarmathi Ferentz és Kis Bálint, főbíró Balogh István, esküdt N*eme*s Dobosi János, Lakos János, Keresztes János, curator[184] Miketz Mihály, notárius[185] Szabó Sándor urak. Mellyb*en*

(…)

6. 4º. T*iszteletes* Professor Sípos Jósef úrnak Szeremléről ide lejendő elköltöztetésére az ekklésiának 20 tehetős tagjai felírattak, hogy azok közzül 5ten kotsival a' nevezett professorért elmenjenek.

die 28ª April*is*[186] tartatott ekklésia gyűlésében jelen vóltak T*iszteletes* Prédikátor Gyarmathi Ferentz, főbíró Balogh István, esküdtek N*eme*s Dobosi János, Miketz Mihály, Lakos János, Soós Péter és curator Keresztes János urak. Mellyben

(…)

11. 3º. Szeremlére T*iszteletes* Professor úr elköltöztetésére, a' kirendelt 5 kocsikra lejendő vigyázás végett kirendeltetett érdemes lakosunk, Sebessi György őkegyelme egyik egyházfival együtt, kinek útiköltségre adatott 60 rft olly feltétellel, hogy minden költségről viszszajövet számot adjon.

1805.

d*ie* 5ª Maii[187] tartatott ekklésia gyűlésében jelen vóltak Prédikátor Gyarmathi Ferentz, főbíró Balogh István, esküdtek N*eme*s Dobosi János, Sarkadi János, Miketz Mihály, Lakos János, Soós Péter, curator Keresztes János urak. Mellyben

(…)

15. 3º. Ezen napon bútsúzott el rectori hivatalából, mellyet 2 esztendők alatt nagy ditsérettel és hasznoson fojtatott Győri Jósef ur*am*.

Professor T*iszteletes* Sípos Jósef ő kegyelme pedig Szeremléről ide érkezett d*ie* 3ª Maii estve.

16. 4º. Végeztetett, hogy az ujj oskolában alatt lévő végső déli nagy szoba professor úr számára elrekesztessék, és az által ellenben lévő kis szoba is az ő kegyelme számára kikészíttessék, hogy így ott ő kegyelmének három szobája és konyhája is légyen. Ezek így elkészülvén, a' régi rector ház és classis[188] lerontattassék. A' középen lévő, most praeceptoralis ház[189] pedig átaljában a' conrectoré[190] lesz.

17. 5º. A' gyermekek számára készítendő árnyékszék, hogy a' vas-árros istállója háta megett légyen, meghatároztatott.

NB. Sebessi György ő kegyelme a' professor úr elköltöztetésében tett költségekről számolván, minden költsége ment 21 rftra és 16 xrra.

* * *

Predikátor Kis Bálint a szentesi református eklézsia 1801 és 1825 közötti históriáját írva[191] így emlékezett Sipos Józsefre és családjára:

„3dik Rector és Professor vólt T*iszteletes* Sípos Jósef, aki született Ketskemétenn, tanult Debretzenbe, ahol 8 esztendős Deák vólt, mikor kijött Vásárhelyre Rectornak, ahol jól végezvénn hivatalát ment Göttingáb*an* tanúlni. Lejővénn lett Szoboszlai Káplánná, 's elvette itt Barna Máriát feleségűl. Onnant ment N*agy* Kőrösre Conrectornak,[192] onnan pedig Szeremlére Predikátornak. Ezenn hivatalából hívódott Szentesre Professornak a' már készenn lévő Ujj Oskolába 1805be Maius 5dikénn és szolgált itt 13 esztendeig, jó állapotba tartvánn az Oskolát.[193]

Formájára nézve magass termetű, de meggörbült hátú, teli testű, férfias szép ábrázatú, jó nagy horgas órú;[194] szép tudományú, okos, de akadozó beszédű, szorgalmatos, kemény fenyítéket tartó tanító vólt. Ezek mellett öreg módú jó Pap; meglehetős Poéta, mint egynehány itten létibe kinyomtatott Predikatioiból[195] és Bútsúztató verseiből is kitettzik, mellyek illy Titulus[196] alatt jöttek ki: „Oskolai Rectorok[197] Tárháza". Itt készítette az „Ó és Ujj Magyarját", mellyért reá Pethe Ferentz, minthogy őtet a' Magyar nyelv nyaggatásáért sok hellyt korpázza,[198] szörnyen haragudott.

Hízelkedni nem szerető egyenes szívű jó barát vólt, mértékletes józan életű, de a' pipázásba fáradhatatlan vólt, ritkán lehetett munka közbenn is pipa nélkűl találni.

Meghalvánn itten első felesége,[199] gyermekek nélkül[200] második házasságra lépett Néhai Gárdoni Predikátor T*iszteletes* Tanárki Mihálynak, Kun S*zent* Miklósonn Assessor[201] Már János által tartott árva hajadon leányával, Eszterrel,[202] kitől születtek Jósef, Gábor, Sándor és Antal fiai, és Eszter, Julianna, Klára leányai — kik mind szép, egésséges, jó reménységű gyermekek, valamint az Édes Annyok is egy jó erköltsű, egésséges, munkás, férjéhez hűséges Kedves Szép Asszony —, meghalván Békésenn T*iszteletes* Predikátor és Tract*ualis* Assessor[203] Dömény János, hellyébe, régi óhajtása szerént, a' Professorságot elhagyván Predikátornak vitetett a' T*ekintetes* Tractus[204] rendelése szerént 1818ba Aprilis 24dikén, még Professor korába denominált-atott[205] vala Tractualis Assessornak,[206] melly Assessorságábann későbben, 1822be voxok által[207] erőssíttetett meg.[208]

Már egy darab idő ólta beteges állapotb*an* van, 's Káplán által viteti hivatalát. — Így kopunk ki a' Világból."

25.
Lelkipásztor Békésen

Hajnal Ábel, Sipos József veje és lelkészutóda a békési egyház múltját áttekintve[209] így foglalta össze apósa Békésre kerülésének körülményeit és itteni működését:

„Részint Dömény János lelkipásztor halála, részint Zilahi János elmozdítása következtében Békésen mindkét lelkipásztori hivatal üresség̃be jött. Az itteni befolyásos emberek tartva a Zilahi-per utókövetkezményeitől, mert az ügy <mint megjegyzők> a legfelsőbb helyre vitetett, tartva főleg a már ekkor erélyesen sürgetett kárpótlás megítélésétől: nem vóltak hajlandók a lelkészválasztásban szerepelni. E körülmény okozta, hogy a békésiek 1818. évi márt*ius* hóban[210] Dobozon tartott egyházmegyei gyűlést kérték föl egyik lelkipásztor ajánlására,[211] mert aziránt, hogy ki legyen a másik lelkipásztor, habár még nem nyilatkoztak, tisztában voltak magukkal. Az egyh*áz*megyei gyűlés Sípos József, akkor Szentesen gymnasiumi tanárt, e*gyházmegyei* assessort[212] ajánlotta a halálozás által megürült lelkészi állomásra, kit is miután a békésiek Szentesen éppen az ez évi Nagypénteken meghallgattak, márt*ius* 20. 1818. r*endes* lelkipásztorul el is választottak.

9. Sípos József 1818. május 30^{n} foglalta el a békési lelkipásztori állomást.[213]

Sípos József született Kecskeméten mártius 9. 1775. Tanulását kezdte helyben, folytatta 8 éven át Debreczenben; maga iránt korán nagy figyelmet gerjesztett, 's azt mindvégig megtartotta. Szülei meglehetős vagyoni állapotúak levén, ezektől gyámolítva[214] külhoni académiákra ment, Göttingában egy évet töltött. Hazajövén H*ajdú* Szoboszlón egy évig időközi lelkipásztor vólt, itt meg is házasodott, majd n*agy*kőrösi professorságra nyert meghívatást, innét egy év múlva Szeremlére – Pest megye – hívatott lelkipásztorul. 1805. évben szentesi professor lett, hol 13 évet töltvén, vezénylete alatt az iskola, a ma úgynevezett 6 osztályú gymnasiummá emelkedett. Szentesen[215] 1808. második házasságra lépett ma is élő Tanárki Eszter[216] nejével. Alapos tudománya 's képzettségének sok emlékei maradtak fenn az ekkor úgynevezett Tudományos Gyűjteményben; nem kis szerepet vitt a Kazinczi által megindított magyar nyelv javításban. Következő munkákat adott ki: Ó és új magyar. Pest, 1816; nevét nem tette ki. Oskolatanítók tárháza. Pest, 1817. Három furcsa történet. Szentesről a Szigeti Liceumba professorul, majd a beregszászi ref*or-mátus* egyházba lelkipásztorul meghívatott; sőt ajánltatott a debreczeni főiskolában is a theologiai tanszékre.[217]

Sípos József nagy buzgalom 's sok erélylyel kezdte meg békési lelkipásztori hivatalát, azonban csak 9 évig folytathatta, mert ekkor lábai romlani kezdtek, 's e baj annyira elfajult, hogy 13 évig, mindig ép lélekkel ugyan, de beteges testtel vólt; hivatalának csak szobában végezhető részét teljesíthette. Ily gyengélkedő állapotában fordította le magyar nyelvre Heinrich und Antonio, oder die Proselyten, – Tschierner jeles munkáját,[218] mely kéziratban megvan. Meghalt septemb*er*[219] 5. 1840. – Káplánai[220] e következők vóltak: Csillag Sámuel, Szokolai Sámuel, Váczi József, Tatár Ferencz, Méhes László, Kozma István, Berki István, Kőrösi János."

Epilógus

Élete alkonyán Sipos József akaratlanul is számvetésre kényszerült, amikor levelet írt[221] legkisebb fia érdekében Tanárky Antal hadnagyhoz:

Békés, Decemb*er* 24^{kén} 1834.

Tekintetes Hadnagy Úr,
Kedves Uram Öcsém!

Sok viszontagságok között töltött életemnek 60dik éve' végén járok. Ifjabb időmbeli hivatal-viselésimnek elsőbb és legtöbb esztendeinek a' pénz-romlás' és változás' korára esése, így csekély jövedelmem a' tanítói igen nyűgös 's minden időmet elfoglaló állapotom 1802–1818ig, majd háznépem' szaporodása, Békésen 8 esztendeig magam által vitt predikátorságom után egésségem' megromlása 's magam erszényére káplán[222] tartásra szorúlásom, 's némelly közbe jött időszerénti véletlenségek 's viszontagságok is, nem csak nem engedének énnékem módot szerzeményre, sőt magam' 's gyermekeim' annyira mennyire tisztességes táplálhatása, nevelése a' rám maradt csekély ősiséget[223] is – ellent nem állhatván minden takarékosságunk – semmivé tette. Sok fáradságos, a' közönségnek valóban hasznos szolgálataim után, sorsom a' valódi szegénység. De e' nem panasz. Ki kötelességét tette, tűrni is tud.

Életben lévő 4 fiú, 3 léány gyermekeim közzül a' legidősb Jó'sef 25 esztendős, könyvkötő, feleséges, mint még kezdő éldegél 's mesterségéből talán élhet is. Gábor 21 évű, földmérői gyakorló, talán valamelly szerencsés történet által feltett czéljában ő is boldogúlhat; Sándor 18 esztendős, Debreczenben 5dik esztendős togátus,[224] a' philosophia[225] 's hazai törvények tanulása után theologiai cursusban[226] létező igen dicséretes igyekezetű, privát jó instructorság[227] mellett maga által álló,[228] jövendőre is jó kinézésű.[229] Nagyobb léányom is Eszter 16dik esztendős, már jó conditióval kínáltatott,[230] reménylem nem is csalatkozik. A' még kissebb idejű Julis és Klári, az elsőbb 13dik, másik 11dik esztendős léányok, is csak reménylhetnek szerencsét.

Ezeket mind csak magunk 's famíliánk felőli értesítés végett: reménylvén, hogy az nem lessz kellemetlen. A' fő dolog, mit tudatni 's reá tudósítást venni kívánok ez: legkissebb idejű fiú gyermekem Antal, f*olyó* e*sztendő* Septemb*er* 14dikén múlt 14 esztendős, eleven fiú, orvosi megvizsgáltatás után ép testű, mentő himlővel is beóltatott, maga személyére külön formalis nemesi testimonialissal[231] bíró, formáltatására nézve pedig most poësist tanúló, a' déákséghoz már valamit értő,[232] a' német nyelvben is – szinte esztendőt fordítván arra különösen – értésben, írásban nem tudatlan: ennek teljes elhatározott szándéka a' katonai nemes rendbe lépni, mit én is jóvá hagyok; de szeretném ha az jó móddal eshetnék, aminek azonban magam általi létesíthetésében szegény sorsom 's tehetségem gátol.

Még f*olyó* e*sztendő* Július 16kán írtam e' dologban Major[233] Tanárky (Mihály) Sándor Uram Öcsémhez Szent-Györgyre Horváth Országba a' Stábi[234] szállásra, útasítását, tanácsadását, segítségét, egyszersmind e' dolognak kedves Uram Öcsémmel is közlését kérvén. Levelem kezéhez jutott-e? nem tudom; de tudósítását mind e' napig nem vettem.

Ugyan azon czélból 's okokra nézve folyamodtam tehát most Fő Hadnagy Úr, kedves Uram Öcsémhez atyafiúi szíves szeretetére kérvén, hogy ha lehet közölve a' dolgot 's egyetértésben Major Urral, de a' nélkül is – tegye, amit tehet, mindenek felett pedig a' mentűl előbbi tudósítással – ha czélunkra nem segíthetne is, bennünket írása' láttatásával megörvendeztetni szíveskedjék.

Pályáján szerentsés haladást 's minden óhajtható jókat kívánván, jó szíve felől meggyőzetve a' legszívesebb atyafiúi szeretettel vagyunk

Tekintetes Fő Hadnagy Úr

Kedves Uram Öcsénknek

teljes szívvel szerető atyjafiai
Sípos Jó'sef mk. Predik*átor*
testvérével Tanárky Eszter
hívemmel

[Külső címzés:] An den Wohlgebornen Herrn Anton v*on* Tanárky Oberlieutenant im löblichen Ungarischen Infanterie Linien Regiment Baron v*on* Bakonyi № 33. Abzugeben beym Regiments Stab in <Mailand.>[235] [Más kézzel:] Bergamo

* * *

Sipos József 1840. április 5-én halt meg Békésen. Az anyakönyvbe[236] ez a bejegyzés került:

1840 azaz Ezer Nyólcz Száz Negyvenedik Esztendőben Szentgyörgy Havában[237]

Folyó szám: 115.

Beírás napja: 5.

Halott' neve: Nagy tiszteletű 's Nagy tudományú Sípos József Egyház Vidéki Tanácsnok. Tek*intetes* Pest Vármegyében keblezett Sz*abadalmas* Kecskemét városában született, tanulását szülötte földén kezdvén, Debreczenben 8 év' lefolyta alatt nevelte, 's egy évig Göttingában öregbítette, H*ajdú* Szoboszlón egy évig időközi Lelkipásztori; egy évig N*agy* Kőrösön Professori; szinte egy évig T*ekintetes* Pest Vármegyében Szeremle nevű helyen Lelkipásztori; Szentesen 13 évig Professori; 22 évig Békésen Lelkipásztori hivatalt folytatott.

Tudományos míveltségét, 's alapos ismeretét mind kiadott könyveiért, Ó és új magyar, 's Oskolai Tanítók tárháza czíműeket, mind tudományos folyóiratokban közlött több ízbeni, tetszést nyert értekezéséért, maga felől jókor közfigyelmet gerjesztett. Innét lett az, hogy Szentesi Professorságában, melly idő alatt az ottani Iskolát Gymnasiumi állapotra emelte, a' Szigeti Lyceumba a' Philosophiai 's Theológiai tudományok' rendes Professorává, majd a' Beregszászi Ref*ormátus* Ekklézsia' rendes Lelkipásztorává meghívattatnék, sőt a' Debreczeni Ref*ormátus* Collegiumba is a' Theologiai Tudományok' tanítására, Professornak ajánltatnék; Innét lett az, hogy ugyancsak Szentesi Professorságában ezen Békés-Bánáti N*agy* T*iszteletű* Egyház Vidék' rendes Tanácsnokává-Assessorává elválasztatnék.

1818dik év' Tavasza óta, mint Békésre, rendes Lelkipásztori hivatalba lett átköltözése határnapjától óta, miket tett az itteni Ekklézsiai dolgok' kormányzatában? miket az Ekklézsiai javak' czélszerű kezelésében? miket az iskolák' virágoztatására, a' Nép erkölcsi nevelésére, az Ekklézsia Jegyző könyvei hirdetendik a' születendő Ember nyomnak.

Nem érdemei emelésére, mi által szerénységét sértenők meg a' szendergő Pásztornak, de a' közügyek körüli lelkiismeretes forgolódása, buzgó törekvése' igazolására említtetik, miképp Lelkipásztori hivatala' évei alatt ezen Sz*ent* Ekklézsiában tett czélszerű intézvényekérti dicsőségből a' buzgó Népen, a' közjót munkálni törekvő, 's ezen czél eléréséért semmi áldozattól nem idegen Elöljárókon, 's a' Méltóságos Földes Uraságon kívül egy kis rész az elhunytat is illeti.

A' szünteleni munkában lét, a' Tudományok körüli éjjeli 's nappali búvárkodás testi erejét elgyengítvén, Sz*ent* Hivatala' más által is teljesíthető részeit 13 év lefolyta alatt Papi segédek által teljesíttetvén; egyéb iránt a' közügyek' kormányzására, az Ekklézsiai, 's Egyházvidéki dolgok' igazgatására, lelki ébersége szinte az utolsó pillanatig meglévén, mindenkor sikeres befolyással, 's bölcs tanácsadással munkálván, a' 13 évig folyvást tartó lábfájás, 's sorvasztó betegeskedés következtében, a' gyöngült testet a' három hétig nevekedő fokban ostromló, 's sulytoló nyavalyák, végképp' ellankasztván, a' Tudományok körüli vizsgálódás, 's közügyek körüli kormányzásban lefolyt életét Békési Predikátorságának 22, általában Lelkipásztori Hivatalának 38, N*eme*s Tanárki Eszter Asszonnyal töltött boldog Házassága 32, földi életének 66dik évében, a' jobb 's örökké tartó mennyei élettel fölcserélte, hagyván 7 élő gyermekeinek ú*gy* m*int* Józsefnek Berényben könyvkötő 's hitvesének Klein Johannának; Gábornak hites mérnök; Sándornak Tek*intetes* Királyi Táblai Jegyző; Esztternek 's férjének Prof*essor* Hajnal Ábelnek, 's ezek utáni három kiskorú, 's a' boldogulttól igen szeretett unokáinak, Istvánnak, Antalnak, 's Eszternek, — továbbá Antal fijának, Würtemberg Király Nevet viselő huszár ezredben altiszt, 's Juliána, Klára neveletlen leányainak, számos itteni, 's Szentesi Barátinak, közel 's távoli Atyafiainak, Hivatalbeli Tisztitársainak, ezek közt 16 évig vólt igen kedvelt Tisztitársának, Tiszt*eletes* t*udós* Elekes András Úrnak, 's Kedveltjeinek, az itteni Tanítói Karnak, 's ezen Békés-Bánáti n*agy* t*iszteletű* Egyházvidék Kormányzóinak, a' helybeli t*isztelt* cz*ímű* Elöljáróságnak, 's az egész Népnek nagy 's méltó fájdalmat, 's keserűséget.

Temettetése vólt Tavasz Hó[238] 8dik napján d*él* u*tán* 1840. a' Papi gyász kötelességét 's szolgálatot a' Templomban roppant néptömeg, 's vidéki tisztelgők' jelenlétében F*üzes* Gyarmati Lelkipásztor Tiszt*eletes* t*udós* Gacsáry István, 's K*őrös* Tarcsai Lelkipásztor Tiszt*eletes* t*udós* Szabó Mihály Urak teljesítvén. Teste a' Köztemetőbe helyheztetett.

Bejelentő Kuti Székely András

Sípos Ferenc

Függelék

Sipos József írói munkássága

Önálló kiadványok:

1. Ó ÉS ÚJJ MAGYAR, vagy: RÖVID ÉRTEKEZÉS, MIKÉPPEN KELLJEN AZ Ó MAGYARSÁGGAL AZ ÚJJAT EGYESÍTENI? AZ AZ: Miképpen kelljen a' régi Magyar nyelvet, újj szavak, szóllások, és formák által gazdagítani, tsinosítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyük? mint némeljek. Előadta egy a' Régieket és heljes Újjításokat egyformán kedvellő, de a' nyelvet elrontani iszonyodó Magyar. Pesten, Trattner Ján[os] Tam[ás] betűivel 's költségével 1816. 96 p.
2. A' MAGYAR ORSZÁGI HELVÉTZIAI VALLÁSTÉTELT KÖVETŐ OSKOLAI TANÍTÓK' TÁRHÁZA, melyben találtatnak A' NEVEZETT SZEMÉLJEK SZÜKSÉGEIHEZ alkalmaztatott TEMPLOMBÉLI ÉS HALOTTI PRÉDIKÁTZIÓK, ORÁTZIÓK ÉS BÚTSÚZTATÓ VERSEK. KÉSZÍTETTE SÍPOS JÓ'SEF, Prédikátor e[z] i[dő] sz[erint] a' Helv[étziai] Vallástételt Követők Szentesi Oskolájában első Tanító. Pesten, 1817. Trattner János Tamás' betűivel, 's költségével. 1817. 294 p.
3. Három Furtsa Történet, a' Köz-beszéd után Mértékes Versekbe foglalva. A' Köznép' mulattságára és tanúságára. Pesten, Nemes Trattner János Tamás betűivel, 's költségével 1821. 16 p.

Tudománybeli jelentések, értekezések, versek, aforizmák, találóskérdés:

1. *Tudománybeli Jelentések.* Találmányok és Ritkaságok: b) Eltalálás és Jelentés.[239] Tudományos Gyűjtemény, 1817. X. köt. 137.
2. *Tudománybeli Jelentések.* Találmányok és Ritkaságok: c) Természeti ritkaság.[240] Uo. 1817. X. köt. 137–138.
3. *Tudománybeli Jelentések.* Igazítások: Kinyilatkoztatás és Kérés.[241] Uo. 1818. I. köt. 126–127.
4. *Értekezések.* Vélekedés a Nyelv-mívelés dolgában. Uo. 1818. II. köt. 89–94.
5. *Értekezések.* Az oktalan állatok' megevéséről, haszonra fordításáról 's az azokkal való bánásról némelly gondolatok. Uo. 1820. XII. köt. 81–86.
6. Rejtett szó.[242] Szép-literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez, 1821. 126.
7. *Értekezések.* Rövid Jegyzések az Esküvésről. Tudományos Gyűjtemény, 1822. II. köt. 61–68.
8. *Tudománybeli Jelentések.* Tudósítás. Egy jeles Magyar Mesterember felől, egy részént az Atyafiaknak előadásokból, nagyobb részben pedig az említendőnek tulajdon leveleiből, és egy Spanyol fő embernek írásából. Uo. 1822. VII. köt. 125–127.
9. *Értekezések.* Az Ézópus (Aesopus) módja szerént való Mesékről, Sulzer után. Uo. 1823. VII. köt. 72–84.
10. *Értekezések.* Egynehány szók értelmének meghatározása. Uo. 1824. VII. köt. 94–98.
11. *Értekezések.* Egy két jó szó a' tanuló, kivált íróságra törekedő Ifjúsághoz nálunk. Uo. 1829. XI. köt. 3–18.
12. [Részletek a Kazinczynak írt leveléből.][243] Muzárion. Harmadik kötet. Pesten, 1829. Élet és literatúra. XII. rész: Írásbeli előadás, XVII. 60–62.
13. Aphorismák. Társalkodó, 1836. április 30. 35. szám, 140.
14. Jegyzetek a' zsidók' állapotjáról a középkorban. Uo. 1837. október 7. 80. szám, 319–320.
15. [Vers cím nélkül. Tisztelgés Kazinczy emléke előtt.][244] Figyelő, 1873. szeptember 21. (III. évfolyam) 38. szám, 450.
16. A módis öltözetű vándorló.[245] Uo. 450–451.
17. [Vers cím nélkül. Tisztelgés Kazinczy emléke előtt. Másodközlés.][246] A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat évkönyve, 1883/84. Szerkeszti Zsilinszky Mihály társulati főtitkár. Tizedik kötet. B.–Gyulán, 1884. 174.
18. A módis öltözetű vándorló. [Másodközlés] Uo. 175–176.
19. Természeti ritkaság. [Másodközlés] TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY (1817–1841). Második kötet. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Juhász István. Budapest, 1985. 172.

Könyveinek bírálata

1. *Könyv – Visgáltatások. A. Hazai Literatura.* Ó és újj Magyar, vagy: Rövid Értekezés, miképpen kelljen az ó Magyarsággal az újjat egyesíteni? az az: miképpen kelljen a' régi Magyar nyelvet újj szavak, szóllások, és formák által gazdagítani, tsinosítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyük? mint némeljek. Pesten Trattner Ján[os] Tam[ás] betűivel 's költségével 1816. **J. J.** (Tudományos Gyűjtemény, 1817. VIII. köt. 113–117.)
2. *Könyv – Visgáltatások. A. Hazai Literatura.* 1) Dissertatio Philologica de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingva Magyarica, Scripsit Paulus Nagy de Beregszász, Philos. Doctor, AA. LL. Magister, Soc. Reg. Scientiar. Gottingensis, Erlangensis Elegg. Litter. ac Doctr. Moralis, Jenensis Latinae, et Velitriensis Membrum, nec non I. Comit. Bereg. Tab. Judic. Assessor. Pestini, typis Trattneri. 1805. 8. – XV és 263 lapra. 2) Ó és Új Magyar, vagy rövid Értekezés, miképen kelljen az Ó Magyarsággal Újat egyesíteni; az az, miképen kelljen a' régi Magyar Nyelvet új szavak, szólások és formák által gazdagítani, úgy, hogy azt természeti állásából (?) ki ne vegyük, mint némellyek (!). Előadta eggy a' régieket és (a') helyes újításokat egyformán kedvellő, de a' Nyelvet elrontani iszonyodó Magyar. Pesten, Trattnernél, 1816. 8. – 96 lapra. **Kazinczy Ferencz** (Tudományos Gyűjtemény, 1817. XII. köt. 87–105.)
3. *Literatura. A. Hazai Literatura. Könyv – visgáltatás.* A' Magyar Országi Helvétziai Vallástételt követő Oskolai Tanítók' Tárháza, melyben találtatnak a' nevezett személyek' szükségeihez alkalmaztatott Templombéli és Halotti Prédikátziók, Oratziók, és Bútsúztató Versek. Készítette Sípos Jó'sef, Prédikátor, e[z] i[dő] sz[erint] a' Helv[étziai] Vallástételt követők Szentesi Oskolájában első Tanító. 294 lap. **Tóth Pál** (Tudományos Gyűjtemény, 1818. VII. köt. 101–108.)
4. A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története. Írta Tolnai Vilmos. Budapest, 1929. 124–125.

Források

DmREL	*A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest*
A/1.	A Dunamelléki Református Egyházkerület iratai:
a.	Közgyűlési jegyzőkönyvek (1626–1996)
A/10.	A Tolnai Egyházmegye iratai
a. 2. köt.	A Tolnai Szent Társaság jegyzőkönyve (1792–1811)
C/85.	Tanárky család levéltára
XIV. köteg	Tanárky Mihály és Tanárky Antal levelezései
F.)	Tanárky Antalhoz rokonai és barátai által írt levelek
EOL	*Evangélikus Országos Levéltár*
V.	Fond 2. Kéziratok (Manuscripta, V. szekrény)
183.	Sikos István emlékkönyve, 1798
MNL BéML	*Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula*
IV. A. 1/a.	Közgyűlési jegyzőkönyvek (1790–1848)
MNL HBML	*Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Debrecen*
IV. A. 1011.	Debrecen Város Tanácsának iratai:
c.	A Magyar Királyi Helytartótanács rendeletei (1733–1848)
IV. A. 1018.	Debrecen város törvényszékének iratai:
e.	Büntetőtörvényszéki jegyzőkönyvek (1690–1848)
MNL OL	*Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest*
	Helytartótanácsi Levéltár:
C 53.	Departamentum publico-politicum (1783–1848)
C 67.	Departamentum litterario-politicum (1773–1848)
R 319.	Kisebb családi fondtöredékek (1527–1957)
Mikrofilmtár	
A 691.	A kecskeméti református egyház anyakönyvei I. kötet: Keresztelés (1712–1777)
A 692.	A kecskeméti református egyház anyakönyvei

II. kötet: Temetés (1777–1803)
III kötet: Temetés (1804–1825)

A 713. A kunszentmiklósi református egyház anyakönyvei:
VI. kötet: Házasság (1786–1852)

A 733. A nagykőrösi református egyház anyakönyvei:
III. kötet: Keresztelés (1801–1821)

A 796. A szeremlei református egyház anyakönyvei:
III. kötet: Keresztelés (1794–1846)

A 2151 A békési református egyház anyakönyvei:
V. kötet: Temetés (1819–1840)

A 2154. A békési református egyház anyakönyvei:
XIII. kötet: Temetés (1876–1880)

A 2277. A hajdúszoboszlói református egyház anyakönyvei:
II. kötet: Ker*esztelés*, esk*etés*, hal*otti* (1781–1824)

A 2297. A hódmezővásárhelyi református egyház anyakönyvei:
II. kötet: Halotti (1777–1802)

A 2420. A szentesi református egyház anyakönyvei:
III. kötet: Halottak lajstroma (1804–1813)

OSZK Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
Kt. Kézirattár:
Quart Hung. 3. KETSKEMÉTI HELIKON vagy A' Helvétziai Vallástételt követő Ketskeméti Oskola nevezetesebb Történeteinek, az abban forgott Tanítóknak, és a belüle került, 's idővel jelesebb Hazafiakká vált Tanulóknak előadása. Az Ekklésiai és Oskolai Jegyző könyvekből, úgy szintén más még fenn lévő hiteles Írásokból, öszve szedte, és ki adta Nagy István a nevezett Oskolának Rectora, és Professora.

TtREK, Kt. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár
R 495. Series studiosorum in Schola Debrecina Helv*eticae* Conf*essionis*
Addictorum tam togatorum, quam non togatorum ab Anno Christi
1588. usque ad annum 1792. sub spatio 204. annorum

TtREL *Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen*
I. 27. Oklevelek, ajándékok, letétek gyűjteménye:
a. Oklevelek, oltalomlevelek (1561–1842)
1. doboz Év nélkül
b. Kéziratok, tanulmányok, jegyzetek
I. 29. A Békés–Bánáti Egyházmegye iratai:
a. Jegyzőkönyvek, 2. köt. (1787–1829)
i. Egyházközségekre vonatkozó iratok (1765–1949)
6. doboz Békés (1793–1869)
I. 31. A Debreceni Egyházmegye iratai:
a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1615–1951)
I. 375. A szentesi egyházközség iratai:
2. füzet Jegyzőkönyv omniariummal (1798–1816)
II. 1. Főiskolai iratok:
d. Tanárkari jegyzőkönyvek (1749–1947)
f. Rectoratusok és praeceptoratusok iratai (1767–1898)
j. Ifjúsági pályamunkák (1779–1914)
II. 28. Bakóczi János adattári gyűjteménye:
b. Főiskolai szeniorok névtára (1589–1913)

Tanulmányok, közlemények

Borzsák, 1955. = Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Írta Borzsák István. Budapest, 1955. [Melléklet:] IV. A Göttingában nevelődött magyar diákok névsora (1734–1831)

Diáknévsor, 1588–1792. = Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I. (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére I.) A kollégiumi levéltár repertóriuma; Diáknévsor 1588–1792; Iskolán kívül lakók névsora. A kötetet szerkesztette, a kísérő tanulmányokat írta és a képeket válogatta Szabadi István. Adatbevitel Farkas Zsolt, Németh Irén. Debrecen, 2013.

Egyházi névtár, 1848. = Egyházi névtár MDCCCXLVIII-dik évre. A' helv[étiai] vallástételt követő Dunamelléki Egyházkerület megbízásából szerkesztette Báthory Gábor, egyházkerületi főjegyző. Kecskeméten, 1848.

Futó, 1897. = A Hódmezővásárhelyi államilag segélyezett ev[angéliumi] ref[ormátus] főgymnasium története. Magyarország ezredéves ünnepének alkalmából tiszttársai közreműködésével szerkesztette: Futó Mihály igazgató. Hódmezővásárhely, 1897.

Hajnal, 1864. = Hajnal Ábel: A békési egyház múltja (kézirat). Békés, 1864. *TtREL, I. 29/i.* 6. doboz, 208. sz.

Kazinczy-levelezés XVI., 1906. = Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. XVI. kötet. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Kazinczy Ferencz levelezése. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából közzéteszi Dr. Váczy János. Tizenhatodik kötet. 1818. Április 1. — 1819. Deczember 31. Budapest, 1906.

Kepp, 1938. = Rumy Károly György Göttingában. Írta Kepp Mária. Budapest, 1938.

Kiss, 1836. = A' Helvécziai Vallástételt követő BÉKÉS–BÁNÁTI EGYHÁZI VIDÉK Vallási, Polgári, Tudomány és Földleírási történeteinek emléke. Összeszedte és megírta Kiss Bálint Predikátor, és S[egéd] Esperes (kézirat). II$^{\underline{dik}}$ kötet. Szentesen 1836. *TtREL, I. 27/b.* 43. doboz.

Kovács, 1905. = Dr. Kovács Géza: Sípos József nyelvészeti munkássága. In: A Budapesti VII. ker[ületi] Külső Magy[ar] Kir[ályi] Állami Főgymnasium értesítője az 1904–1905-ik iskolai évről, pp. 20–42.

Novák, 1994. = Novák László: Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig. „Hej, Nagykőrös híres város…" I/2. (Nagykőrös város monográfiája I.) Nagykőrös, 1994.

Szögi, 2001. = Szögi László: Magyar diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919. Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen, 1789–1919. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. 5.) Budapest, 2001.

Thury, 1908. = Iskolatörténeti adattár. Az Országos Református Tanáregyesület megbízásából szerkeszti: Thury Etele, theologiai akadémiai tanár, Pápán. Második kötet. Az Országos Református Tanáregyesület tulajdona. Pápa. A főiskolai könyvnyomda betűivel ny*omtatta* Kis Tivadar. 1908.

Jegyzetek

1 *Hajnal, 1864.* 11.; *Kovács. 1905.* 20. (Hajnal Ábel Sipos József veje és lelkészutóda volt, az önéletrajzot nemcsak látta, de ő fejezte be. *Kovács. 1905.* 22.; Dr. Kovács Géza Hajnal Ábel unokájaként juthatott hozzá a kézirathoz: A teszéri Hajnal és Sípos családok. Jegyzette Zolnay Béla mérnök. *TtREL I. 27. a.* 1. doboz.)
2 Megkereszteltek nevei az 1775. évben
3 *MNL OL, Mikrofilmtár: A 691.* 733.
4 *Kovács. 1905.* 20.
5 Megholtaknak neveik az 1786. évben.
6 Napon, Hónapban: Január 2-án; Férfiak: Nemes Sipos Ferencz; 16 esztendő alatt; Idősebb férfiak: 44. (*MNL OL, Mikrofilmtár: A 692.* II. köt. 708.)
7 *OSZK Kt. Quart Hung. 3.* 203.
8 Uo. 167–171.
9 Uo. 162–163.
10 *Kovács. 1905.* 20.
11 *Borzsák, 1955.* 196.; *Szögi, 2001.* 230.
12 *Novák, 1994.* 683–684.
13 *Kovács, 1905.* 21.
14 A köztanítók (osztálytanító nagydiákok) vizsgálata
15 1798. január 13. napján.
16 Kurátor: gondnok (az egyház anyagi ügyeire felügyelő világi vezető)
17 főjegyző
18 egyházmegyei jegyző
19 Ti. Debrecen
20 aljegyző
21 professzori kar jelölése
22 elöljárónak
23 tisztséget nem viselő deák
24 candidál: jelöl
25 Ezek a dolgozatok mindmáig megmaradtak: *TtREL, II. 1. j.* 1. doboz.

26 ellenőrizte a professzori kar és kiértékelte.
27 az előadótermekben értékelve lett
28 Március 28. napján. (A szám 27-ből javítva.)
29 *Kovács. 1905.* 20.
30 *Futó, 1897.* 51., 55.
31 *MNL OL, Mikrofilmtár:* A 2297. 276. és 286.
32 *Kovács. 1905.* 20.
33 *MNL OL, C 67.* 654. csomó: 1800. F. 14. P. 29. és 672. csomó: 1801. F. 14. P. 22.
34 *Borzsák, 1955.* 196.; *Szögi, 2001.* 230.
35 *Kepp, 1938.* 21–22.
36 *EOL, V.* 183. fol. 23.
37 *Kovács. 1905.* 20–21.
38 Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) a keleti nyelvek professzora volt.
39 Ezt a másolatot a valódival, egyenesen az eredetiről általam, alulírott által összeolvasva, ezzel minden pontban és formaságban egyező, erre hitet teszek. Aláírással hitelesítve Pesten, 1801. április 7. napján.
40 Richter András s.k. Tekintetes Pest vármegye táblabírája
41 *MNL OL, C/67.* 654. csomó: 1800. F. 14. P. 29. és 672. csomó: 1801. F. 14. P. 22.
42 *Kovács. 1905.* 21.
43 Vozári Gábor önkéntes vallomása
44 Hallgat – – majd szünet után
45 excessus: kicsapongás
46 Véghez vitetett Debrecenben, a Kollégiumban 1801. szeptember 4-én [helyesen: 24-én]. Rakovszky Dániel s.k. főügyész által.
47 jelentette
48 vizsgáljam
49 detentio: fogság
50 a ⁄ alatt lévő írást.
51 a fenti évben és napon
52 útravalót, útiköltséget
53 megtérítését
54 elöljáróm
55 átvegyem
56 Sipos József Lukáts Istvánnal és Etsedi Jánossal egyszerre kezdte meg tanulmányait a Kollégiumban, mindhárman 1791 áprilisában nyertek felvételt. *Thury, 1908.* 447.
57 A Nagy-Boldogasszony napi országos vásárt ebben az évben augusztus 3–11. között tartották Debrecenben. (*Debreceni Képes Kalendárium, 1901*. Első évfolyam, 128.)
58 kiszolgált szenior [Lukáts István a vallomás időpontjában már nem volt hivatalban.]
59 Ez a szövegrész a sor fölött beszúrva.
60 társalgásnak
61 conservál: megőriz/megtart
62 Etsedi János 1801. szeptember 19-től 1802 márciusáig volt szenior. Lásd: *TtREL, II. 28/b.* 1. köt. 363–364. p.
63 Szeptember 26. napján. A büntető ügyeket vizsgáló törvényszéken. A tisztelt urak, Meszéna Sándor polgármester, Vadászÿ László, Petróczÿ Ignác, Kuzmits József, Simonffÿ Sámuel, Dömsödi Sámuel, Tikos István, Szent-Saroÿ István és Margitai György szenátorok, Komáromÿ György és Kaszonyi János jegyzők jelenlétében.
64 ügyész
65 vizsgálja meg
66 vizsgálatot
67 kiszolgált szenior [Lukáts István a vizsgálat időpontjában már nem volt hivatalban.]
68 Etsedi János az eset után, 1801. szeptember 19-én lett szenior! Lásd: *TtREL. II. 28/ b.* 1. köt. 363–364.
69 elismer
70 körülményekből
71 összejátszásból
72 parancs/rendelet
73 megítélés
74 ok
75 repraesentál: bemutat
76 a döntés érdekében
77 Kászonyi János esküdt jegyző által.
78 Egyházmegyei tanácsülés
79 segédkurátor
80 ülnök
81 jegyző
82 reformata ecclesia = református egyház
83 időközi
84 nehézség
85 Egyházkerület
86 küldöttei,
87 Főtiszteletű Egyházkerület
88 Felajánlódott
89 egyházkerületi tanácsülésen
90 kiküldése
91 Szent György nap: április 24.
92 Egyházmegyei tanácsülés
93 ülnök
94 jegyző
95 időközi
96 Az 1803. évben. Március 19. napján. A büntető ügyeket vizsgáló törvényszéken. A tisztelt urak, Szombaty István főbíró, Meszéna Sándor polgármester. Petróczy Ignác, Kuzmics József, Simonffy Sámuel, Böszörményi Pál, Tikos István, Barcza János tanácsosok, Komáromy György, Kaszonyi János és Koss József jegyzők jelenlétében.
97 múlt év október 19-i keltezéssel, a 21882. számon költ kegyes határozata
98 bíróság
99 időközi
100 határozat
101 komoly dolgot
102 tárgyává
103 effectus: kivitel, végrehajtás
104 „1803dik esztendőbenn, január 11. Idevaló Predikátor Tiszteletes Tudós Sipos Jósef Uram vette Barna János árva hajadon Leányát, Mária Aszszonyt." *MNL OL, Mikrofilmtár: A 2277.* 502.
105 Az 1803. évben április 19. napján.
106 tanácsos
107 jegyző
108 osztályokat
109 oktató
110 visszaadta
111 április 24.
112 deputál: kiküld
113 Református Kollégiumból
114 egyént
115 conrectori titulus: társrektori cím
116 fizetése
117 azaz
118 tandíj címén/tandíj fejében
119 Az 1803. évben április 27-én.
120 jelentették:
121 comissio: megbízás
122 kinevezni
123 a kiküldött urak
124 elfogadás
125 közzétették
126 elhatározta
127 ajánlottak
128 időközi
129 a conrectori (társrektori) hivatalra meghívták
130 Gyermekük már Nagykőrösön született, s a keresztségben 1803. november 23-án a József nevet kapta. *MNL OL, Mikrofilmtár.* A 733. fol. 19v.
131 a conrectori (társrectori) hivatalában a maga rendjében
132 *Egyháztanácsi jegyzőkönyv* a nagykőrösi református egyházközség lelkészi hivatalában: 1804. január 28-i bejegyzés.
133 *DmREL, A/10. a.* 2. köt. (számozatlan oldalak)
134 87. szám. A dömsödi tanácsülés iratai
135 a Dunamelléki Egyházkerület tanácsülése
136 kamarása
137 egyházkerület főgondnoka
138 püspök

139 főjegyző
140 alesperes
141 egyházkerületi ülnök
142 egyházkerületi aljegyző
143 egyházmegyei gondnok
144 egyházmegye (Ti. a Tolnai egyházmegye.)
145 mindazáltal
146 instantia: kérvény
147 *Kovács. 1905.* 21.
148 *DmREL, A/10. a.* 2. köt. (számozatlan oldalak)
149 A lelkek száma még 1848-ban is csak 2.115 volt. *Egyházi névtár, 1848.* 50.
150 *MNL OL, Mikrofilmtár: A 796.* fol. 22–23.
151 gondnok
152 jegyző
153 tanító
154 társrektor
155 conventio: szerződés
156 szenior: (az egyházmegye élén álló) esperes
157 submittál: felterjeszt
158 jóváhagyás
159 javasolta
160 javasolt
161 ajánlást
162 tervezete
163 költséget
164 calculál/kalkulál: kiszámít
165 behajtatja
166 veszteségük
167 természetben
168 kiküldettek
169 jelentették
170 december elsejére
171 egyházlátogatásra
172 tárgyalni
173 idea: alapgondolat, vezéreszme
174 pontra
175 hagyja jóvá
176 másolata
177 eredeti
178 fent tisztelt/címzett
179 jóváhagyással
180 bizonyságlevélnek
181 részletezett
182 elfogadta
183 1805. április 22. napján.
184 gondnok
185 jegyző
186 április 28. napján
187 1805. május 5. napján
188 osztály(terem)
189 tanítói ház
190 társrektoré
191 A' SZENTESI REFOR[MÁTUS] EKKLÉSIA HISTÓRIÁJÁNAK folytatása 1801dik Esztendőtől fogva 1825ig, mellybenn, ennek Állapotja, nevezetesebb Tagjainak Életek, emlékezetet érdemlő Dolgai, Változásai, össze szedetve elő-adódnak. Predikátor Kis Bálint által. IIdik Kötet. pp. 377–379. [Elérhető interneten (átiratban is): www.szentesinfo.hu > ekklezsia. A szentesi református ekklézsia története, 1700–1825 (Forráskiadvány) Közreadja és a bevezetőt írta Takács Edit. Számítógépes szerkesztés Team Számítástechnika: Tajnai Dóra, Tímár Ferenc. Webszerkesztés, programozás: Niethammer Zoltán. Készült a Magyar Millennium, a Nemzeti Kulturális Alap és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával. Szentes, 2001.]
192 conrector = társrektor/második professzor
193 Az önéletrajzában Sipos József arról is írt, hogy a 13 évig tartó folytonos munkával – külön órák tartásával és az iskola színvonalának egyre feljebb emelésével – sokak méltánylását kiérdemelte, de sokak irigységét is felkeltette. Az utóbbiakkal való háborúskodás idejét, erejét a nagyobb céloktól elvonta. *Kovács. 1905.* 21.
194 orrú
195 prédikációiból
196 Cím
197 Rite: Tanítók
198 korpáz: korhol
199 Barna Mária 1808. február 7-én halt meg. *MNL OL, Mikrofilmtár.* A 2420. 51.
200 Sipos József és Barna Mária egyetlen gyermeke, József 1805. június 12-én halt meg. *MNL OL, Mikrofilmtár.* A 2420. 17.
201 esküdt
202 A házasságkötés napja: 1808. november 10. *MNL OL, Mikrofilmtár.* A 713. 127.
203 egyházmegyei ülnök
204 egyházmegye
205 denominál = kinevez
206 Sipos Józsefet 1816. október 23-án, az Öcsödön tarott egyházmegyei gyűlésen nevezték ki ülnöknek. Az esküt 1817. március 12-én, a Békésen tartott gyűlésen tette le. *TtREL, I. 29/a.* 2. köt. 293. és 301. Vö. *Kiss, 1836.* II. köt. 445., 446.
207 szavazatok által, azaz választás útján
208 A megválasztás/megerősítés 1822. március 13-án, a Makón tartott egyházmegyei gyűlésen történt meg. *TtREL, I. 29/a.* 2. köt. 411. Vö. *Kiss, 1836.* II. köt. 456.
209 *Hajnal, 1864.* 10–12.
210 március 11-én *TtREL, I. 29/a.* 2. köt. 317–318. Vö. *Kiss, 1836.* II. köt. 448.
211 március 11-én *TtREL, I. 29/a.* 2. köt. 317–318. Vö. *Kiss, 1836.* II. köt. 448.

Valójában a Békési Református Eklézsia elöljárói Polgár Mihály hódmezővásárhelyi prédikátor áthelyezését kérték! Ezt az egyházmegyei gyűlés nem engedélyezte, és ismételten Sípos Józsefet ajánlotta! Uo.

212 assessor = ülnök/esküdt
213 Sipos József április 18-án értesítette Kazinczy Ferencet arról, hogy megváltozik a lakcíme: „… Oskola Mesteri soha sem szégyenlett Hivatalomból hólnap ha Isten életet elbúcsúzván, Pünkösd hetében [május 10–16.] Békés Városába költözöm, hová elsőbb Prédikátornak hívattattam és rendeltettem…" *Kazinczy-levelezés XVI. 1906.* 14–15.
214 Édesapja, Sípos Ferenc 1786-ban, édesanyja, Kis Julianna 1814-ben halt meg. MNL OL, Mikrofilmtár: A 692. II. köt. 708. és III. köt. 609.
215 Kunszentmiklóson!
216 1877. február 12-én halt meg Békésen. MNL OL, Mikrofilmtár: A 2154. XIII. köt. fol. 25.
217 Az egyházkerület egy lexikon szerkesztésével akarta megbízni, erről hivatalos értesítést is kapott Budai Ézsaiás főnótáriustól. (Alighanem egészségi állapota miatt maradt el meghívása a teológiai tanszékre, s a lexikon készítését se vállalhatta el.) *Kovács. 1905.* 21.
218 A cím és a szerző nem egyezik! A megjelölt könyvet Karl Gottlieb Bretschneider (1776–1848) írta, Heinrich Gottlieb Tzschirner (1778–1828) műve: Die Rückkehr katholischer Christen im Grossherzogthume Baden zum Evangelischen Christenthume, erről biztosan tudjuk, hogy Sípos József lefordította: kézirata megtalálható a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményében, a K–O. 240. könyvtári számon.
219 Rite: április
220 káplán = segédlelkész
221 *DmREL, C/85.* XIV. köteg: F.) № 62.
222 segédlelkész
223 ősiség: öröklött nemesi birtok (Sipos József négy testvérével először 1804-ben, majd 1810-ben osztozott az atyai örökségen. *MNL OL, R 319.* 48. csomó: Sipos (Kecskemét, Pest m.)
224 tógás diák
225 bölcselet
226 kurzus: tanfolyam
227 instruktor: házitanító
228 maga által álló: önálló
229 Azaz jók a kilátásai.
230 kondíció: állapot, társadalmi helyzet (ti. eljegyezték, hamarosan férjhez megy)

231 szabályos nemesi bizonyságlevéllel (Lásd: *MNL BéML, IV. A. 1/a.* 60. köt. 15–16. és 62–73.)
232 valamicskét tud latinul
233 Őrnagy
234 stáb: (ezred)törzs, főtisztikar
235 Tekintetes Tanárky Antal főhadnagy úrnak a dicséretre méltó 33. hadrendi számú magyar (báró Bakonyi-) gyalogezredben. Átadni az ezredtörzsnél Milánóban. [Más kézzel:] Bergomo-ban
236 *MNL OL, Mikrofilmtár: A 2151. V. köt.* 460–461.
237 Április hónapban
238 április
239 „Szentesi Ref. Prédikátor T. Kiss Bálint" vasekéjéről és hordozható kis malmáról tudósít Sipos József.
240 Szentesen egy anya két időpontban szülte meg ikreit: az első gyermek 1757. május 14-én, a második május 25-én jött világra; Sipos József erről a különös esetről Gál István prédikátor anyakönyvi bejegyzését közli.
241 Kazinczy Ferenc recenziójához (Tudományos Gyűjtemény, 1817. XII. 87–105.) lábjegyzetben W. azt a megjegyzést fűzte, hogy Sipos József jogtalanul használja a prédikátor címet, holott ő csak első tanító Szentesen. Erre reagál Sipos József.
242 Ez voltaképpen találóskérdés.
243 A levél kelte: Szentes, 1818. április 18. Sipos József önkritikus megjegyzése az „Ó és Új Magyar"-ról, vélekedése a nyelvművelésről. Vö. Kazinczy-levelezés XVI., 1906. 14–15.
244 Sipos József kéziratgyűjteményéből. (Egy régi satyra a divatról. Közli: Sipos Soma. Figyelő, 1873. 450–451.)
245 Ez a vers 1800-ban keletkezett, kéziratban maradt. Sipos József a korabeli divatot gúnyolja, megjegyzése szerint „Az ezen időbeli módi viseletek a férfiaknak volt: magas kalap, rövid copf, vastagon betekert nyak, a fülek mellett leeresztett haj, hosszú szőrrel benőtt álkapcák, felhorgadt hosszú, hegyes orrú csizma, neki görbülve, fejét hányva-vetve való járás." (Egy régi satyra a divatról. Közli: Sipos Soma. Figyelő, 1873. 450–451.)
246 A vers 1836. június 15-i keltezésű. (Egy régi satyra a divatról. Közli: Sipos Soma. A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat évkönyve, 1883/84. Szerkeszti Zsilinszky Mihály társulati főtitkár. Tizedik kötet. B.–Gyulán, 1884. 173–176.)

KÖNYVSZEMLE

EGERESI LÁSZLÓ SÁNDOR

Bibliai héber–magyar szótár

Pannónia nyomda, Budapest, 2022, terjedelem: 840 oldal.
ISBN 978-615-01-6282-9

Egeresi László Sándor hatalmas munkát tett le a tudomány asztalára szellemileg, de fizikailag is. A szerző évek óta a héber nyelv oktatója a budapesti teológián, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán. Az általa írt bibliai héber nyelv tankönyve sikertörténet lett. Ezt követően Egeresi László Sándor feltett szándéka az volt, hogy diákjait, lelkész kollegáit úgynevezett olvasó-barát szótárral hozza közelebb a bibliai héber nyelv tanulmányozásához, felhasználásához. Úgy gondolom, ezt a célt sikerült elérnie, radikális változást hozva ezzel a héber nyelv oktatásában.

A bibliai héber nyelv oktatói hiányoltak egy ilyen jellegű szótárat, ami terjedelmében, mélységében és ugyanakkor gyakorlatiasságában az új kor kihívásainak megfelel. Ez a szótár olvasóbarát, hiánypótló és gyakorlatias, több évtizedes, életmódszerű munka eredménye. A lektorálás nem könnyű és fáradtságos feladata pedig Karasszon István professzor úr munkáját dicséri. Ez egy egykötetes, közepes méretű (840 oldal terjedelmű) szótár, amit bárki azonnal levehet a polcról, vagy kényelmesen magával vihet. Legfőképpen diák és felhasználóbarát, írásmagyarázók, lelkészek hasznos munkaeszköze.

Eddig még nem született magyar nyelven olyan szótár, amely a Héber Bibliához nyújtott volna segítséget. Százegyven éve adták ki ugyan Pollák Kaim szótárát (1881-ben), azonban magyar nyelvezete mára már alig érthető, habár nemzetközi színvonalat képviselt a maga korában (ismerte és használta Gesenius szótárát), de sajnos elavult. Tudományos munka és igényesség tükröződik benne, viszont egy olyan korban keletkezett, amikor számos új magyar szó képződött, aminek jó része vagy megváltozott, vagy kihalt a nyelvhasználatból, ráadásul a nyomtatvány szövegképe alig olvasható. A világ talán legjobb bibliai héber szótára, a „Köhler-Baumgartner" pedig több kötetes. Úgy gondolom, hogy magyar nyelven nincs szükség több kötetes nagy bibliai héber szótárra. Ezt csak egy nagyon szűk réteg, a kutatók és teológiai tanárok használnák túlnyomórészt, ők pedig ezt megtehetik angol vagy német nyelven. A több kötetes, évtizedeken át készülő szótárak sajnos megmutatták, hogy mire az utolsó kötet is kijön a nyomdából, lehet kezdeni az egész munkát elölről. Nem is beszélve arról, hogy egy ilyen önálló szótár kidolgozása ma már nem egyemberes feladat, Magyarországon pedig az anyagi és szellemi körülmények sem adottak az ehhez hasonló csapatmunka elkészítéséhez.

Egeresi László Sándor szótára jelentősen eltért attól, hogy egy magyar fordítása legyen valamelyik standard nemzetközi szótárnak. Sajátos, egyéni, teológiai tanári koncepcióval megírt szótár. A Héber Biblia szövegét tükrözi, egy-egy főnévnek, igének a Bibliában előforduló alakját is megadja a szótár. Az igék jelentését, jelentéseit igetörzsenként az adott szónál jelzi, így nem csupán szótárként, konkordanciaként is használható. A bibliai könyvek sorrendje követi a protestáns újfordítású Biblia sorrendjét, illetve a rövidítések is a protestáns szóhasz-

nálatban megszokott könyveken alapulnak. Alapszövegnek a Héber Biblia standard akadémiai szövegét, a Biblia Hebraica Stuttgartensiát vette a szerző alapul, nemzetközi szótárak közül főleg a Köhler-Baumgartnert, a bibliafordítások közül pedig a New Revised Standard Versiont. Emellett a szerző rendszeresen használja a protestáns magyar újfordítású Bibliát, ez a hivatkozásokból is kiderül. A szótár legvégén, függelékként arámi szólista, a bibliai arámi szókészlet feldolgozása található, mintegy mini szótárként, hiszen ez is a Biblia része.

Egy ilyen terjedelmű szótár nyilván jóval többet tartalmaz, mint a szavak jelentése. A különböző szókapcsolatokat külön jelentéseit is megtaláljuk benne (idiómák), illetve sokszor találhatunk kitekintést az ókori fordításokra, elsősorban a Septuagintára, de a targumokra is. Érdekességként megemlíteném, hogy Egeresi László Sándor szótára számos alkalommal utal hol a jiddis, hol pedig az ivrit szóhasználatra. Szemantikai kérdésekben felismerhetjük J. Barr, B. Kedar-Klopfstein, vagy A. Gibson elméleti munkáinak gyümölcseit, illetve a lingvisztikai megalapozottságú Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament, valamint a Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament eredményeit.

Mindez a bibliai szóhasználatban a szinonimák összehasonlítását eredményezi és ez már része az irodalomkritikai vizsgálatnak! Fontosabb – a szerző által kiválasztott – helyeken az olvasó értesül nyelvtörténeti adalékokról is, ami már egy igényesebb olvasó érdeklődését szolgálhatja. Mindezeket a könyvismertetés nyilván csak illusztrálni tudja, teljességre törekvő bemutatást maga a szótár se tartott szükségesnek, hiszen aki ez iránt érdeklődik, valószínűleg E. Klein héber etimológiai szótárát használja. Példaként említem az egyik legismertebb héber gyökér, a *d–b–r* esetét! Már a kezdő diák is megtanulta, hogy az ige azt jelenti: beszélni. Kérdés csupán az lehet, hogy *qal* igetörzsben miért nem fordul elő az ige ragozott formában, kizárólag igenévként?, *piél*-ben történő használata érthető, nem egy hangot szokott az ember kiejteni, hanem többet! Azt viszont kevesen tudják, hogy ez a gyökér egy nyugat-sémi sajátosság, hiszen csak Szíria-Palesztina területén lelhető meg. Ezzel szemben a Szentek szentje, a *d^{e}bír* hasonló gyökeret tartalmaz, ámde semmi köze a fenti gyökérhez, hiszen az ugariti, illetve föníciai nyelvben annyit tesz: hátsó – tehát a szentély leghátsóbb (és ezért legszentebb) helységét jelöli. Bizonnyal meghökkentő, hogy a *d–b–r* gyökér esetében van egy homonima: a szótár is külön lexémaként tárgyalja, hiszen teljesen más a jelentése: elmenni, illetve letiporni. Kell-e hozzáfűznünk, hogy mindez természetesen írásosan dokumentált jelentések? Nyelvtörténetet írni kizárólag hasonló jelentés, vagy hasonló hangzás alapján nem lehet! A szótár használata közben az olvasó elgondolkozhat (és tegye is!): tényleg elegendő a héber nyelvtudásunk?

S még egy megjegyzés: a szótár csupán elvétve említ bibliográfiai adatokat, ami szokatlan a szerzőt ismerve. Ez a szótár írójának saját döntése volt – és üdvözlendő, hiszen az irodalom felsorolása oly mértékben terhelte volna meg a szótár terjedelmét, hogy az a használhatóság rovására ment volna. Szakember természetesen rögtön látja, hogy a szótár megírása egy könyvtár átolvasását, feldolgozását tette szükségessé, amit a szerző elvégzett – a szótár végső értékelése mindazáltal kizárólag olyan tudós kollégák részéről lehetséges, akik hasonlóan bejárták ezt a fáradalmas utat.

Kedves tanárom szótára nemzetközi színvonalú munka, összemérhető bármely hasonló nyugat-európai vagy amerikai kiadvánnyal. A legújabb nemzetközi szótárakhoz igazodik és a nemzetközi standard munkákat követi. Nagy segítséget nyújt a héberül tanulni vágyóknak, valamint a héber nyelv oktatóinak. Külsőre-belsőre egyaránt igényes és szép munka, nagy szakértelemmel megírt, színvonalas héber-magyar szótár. Nagy érdeklődéssel és már régóta vártuk a szótár megjelenését. Mindenkinek jó szívvel ajánlom! Legyen ez a szótár nemzedékek hasznos segítőtársa! Köszönet érte!

Kovács Enikő Hajnalka

Egy rendkívüli könyv margójára: Közelítések a Miatyánkhoz

Értelmezések és tanulmányok az ökumenizmus jegyében

Tanulmánykötet, Schöck Gyula (szerk.)
Kiadó: Xante Librarium Kft. Budapest, 2022. 464 oldal.
ISBN: 9786158134392

Ezzel a sajátos címmel jelent meg kitűnő könyv az Úrtól tanult imádság történetéről. Szerzői a történelmi egyházak neves professzorai és a világi egyetemek tudós tanárai közül kaptak megbízást az Úrtól tanult imádság egy-egy sajátos kérdésének megválaszolására.

Három evangélikus szerző közül dr. Reuss András a Miatyánk lutheri értelmezéséről írt értékes tanulmányt, míg dr. Hafenscher Károly az Úrtól tanult imádságnak az istentiszteleti életben megjelenő gyakorlatát mutatja be. Dr. Hubert Gabriella ny. evang. Levéltár igazgató a Miatyánk három előfordulási helyét ismerteti Bornemissza Péter 1538-ban kinyomtatott Kátéja, Heltai Gáspár Kolozsvárt 1562-ben megjelent könyve és Huszár Gál 1574-ben közreadott Graduál, Ének és imádságos könyve alapján.

Mai imádság gyakorlatunk ismeretében meglepő, hogy a 17. században hosszas vita alakult ki a Miatyánk istentiszteleti használatának szükségességéről. Tíz korabeli ellenvetés részleteit tárja az olvasó elé P. Vásárhelyi

Judit irodalomtörténész, hogy miért nem kell az istentiszteleten feltétlenül imádkozni a Miatyánkot, de az eredeti mű is nagyvonalúan az olvasóra bízza az állásfoglalást. Végül jogosnak gondoljuk az egyik kortárs véleményét: Helyes-e inkább alkalmazkodni mások rosszindulatához, mint Jézus regulájához: „Ti azért így imádkozzatok!"

Dr. Pecsuk Ottó református teológiai docens – bibliatársulati főtitkár –, a Miatyánk reformáció korabeli, majd a 20. századi értelmezéséről tár elénk érdekes tanulmányt. Előbb bemutatja Kálvin teológiai nézetét, s a Heidelbergi Káté tanítását, majd részletesen elemzi az egyes kéréseket Ravasz László, Hegedűs Lóránd és Bogárdi Szabó István korábbi református püspököknek az Úrtól tanult imádságról elmondott igehirdetései alapján.

Ugyancsak Pecsuk Ottó szerkesztésében olvashatunk néhány hazai egyház (baptista, pünkösdi, metodista, adventista és az Üdvhadsereg, Erdélyi Gyülekezet) imádságos gyakorlatáról.

Mándoky Kongur István (1944–1992) nyelvész a már kihalt kún nyelvű Miatyánk érdekes nyelvemlékét idézi fel, amely tanulmány korábban már az 1973. évi Szolnok Megyei Múzeum Évkönyvében is megjelent.

Dr. Mohay Tamás néprajzkutató egyetemi tanár: „Anyámtól tanultam, nem a templomba" című tanulmánya akár felhívásként is értelmezhető az imádság megtanítására a szülői hajlékban. A Miatyánk változatok Moldvában alcímet viselő nyelvészeti írás a „Bocsásd meg a mi vétkeinket, amint mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek" teológiai mélységű vizsgálatát tárja az olvasó elé.

Dr. Czire Szabolcs kolozsvári docens a Miatyánk unitárius hagyományát mutatja be és a Q forrás alapján ad teológiai értelmezést az Úrtól tanult imádságról.

Dr. Baán István professzor a bizánczi liturgia alapján ismerteti az ortodox egyház gyakorlatát. Kajtár Eduárd pedig az Úri imának a római egyház liturgiájában elfoglalt helyét értelmezi.

Az ugyancsak római katolikus Dr. Puskás Attila teológia professzor az imádkozó Jézus és a tanítványok imája címmel tárja az olvasó elé teológiai látását az Úrtól tanult imádság összefüggésében.

A bevezető sorokban Dr. Csorba László – történész, egyetemi tanár – méltán idézi Széchenyi István szavait: „Gyakorta láttam hajnalhasadáskor a törököket a felkelő Nap felé térdre rogyva buzgón és bensőségesen imádkozni a Legmagasabb Lényhez; és hányszor gyönyörködtetett és töltötte el örömmel a szívemet egy-egy jószándékú imádsága a kereszténynek!"

Fekete Péter kultúráért felelős államtitkár előszavának sorait így zárja: „Az ima könyörgés és hálaének. Az ima gyógyulás és gyógyítás. Az ima remény és vigasztalás. Az ima kérdés és válasz. Az ima felvetés és megoldás. Az ima bizalom és bizakodás. Az ima alázat, szelídség, belső béke és megnyugvás az Akaratban.

Az ima kéznyújtás az Atyához, elszakíthatatlan kapocs a Teremtő Istenhez. Felemelt tekintet oda, ahol nincs gonoszság, nincs igazságtalanság, oda, ahol bűnbocsánat, feloldozás és megváltás van."

E néhány méltató és ismertető gondolattal ajánlom a külső megjelenésében is csodaszép kiállítású, tartalmában pedig rendkívül érdekes, ismeret gazdagító és hitmélyítő könyvet a kedves olvasó szíves figyelmébe.

Szebik Imre

TARTALOM

A FŐSZERKESZTŐ JEGYZETE

BÓNA ZOLTÁN:
Az aktualitás iránti elkötelezettség 66

SZÓLJ, URAM!

GÉRESI RÓBERT:
A Szentlélek temploma 67

TANÍTS MINKET, URUNK!

CZÖVEK TAMÁS:
Jákób története, Genezis 28,10–22
Hol a teológia az értelmezésekben? 68

SZAKÁCS TAMÁS:
Teodiceai útkeresések,
filozófiai kísérletek 76

MUCSI ANDRÁS:
450 éve hunyt el Szegedi Kis István (1505–1572)
Egy méltatlanul elfeledett reformátor
kalandos életútja 90

KARASSZON DEZSŐ:
Ki énekelje a cantionalét? 100

FEKETE CSABA:
Balogh Ferenc
és az 1877-es énekeskönyv 104

KITEKINTÉS

SÍPOS FERENC:
„Öreg módú jó pap; meglehetős poéta"
Sípos József életrajzi adatai 109

KÖNYVSZEMLE

KOVÁCS ENIKŐ HAJNALKA:
Egeresi László Sándor:
Bibliai héber–magyar szótár 125

SZEBIK IMRE:
Egy rendkívüli könyv margójára:
Közelítések a Miatyánkhoz
Értelmezések és tanulmányok
az ökumenizmus jegyében 126

Ára: 1575 Ft

A Magyarországi Rerformátus Egyház Kálvin János Kiadója ajánlata

BIBLIA, BIBLIAI SEGÉDKÖNYV

A Magyar Bibliatársulat gondozásában megjelent kiadványok

SZENT BIBLIA
Revideált Károli (1908) mai helyesírással (2021)
Nagy méret: *157×217 mm • 1312 old. • keménytáblás ..... 7000 Ft*
Nagy családi méret: *175×248 mm • 1312 old. • keménytáblás 9300 Ft*

ÚJSZÖVETSÉG – ZSOLTÁROK KÖNYVE
Károli Gáspár fordításának revideált kiadása (1908)
a mai magyar helyesíráshoz igazítva
Fr/5 • 440 oldal + 56 oldal színes melléklet • keménytáblás ... 2800 Ft

A KÖNYVEK 1–4. KÖTET
1. Kezdetben (1Móz–Ruth)
2. Erőm és énekem (1Sám–Énekek)
3. Így szól az Úr (Ézs–Mal)
4. Meghalt és feltámadott (Mt–Jel)
E különleges bibliakiadásban a hagyományos vers- és fejezetszámozás, valamint rövidebb szakaszok helyett nagyobb fejezetekben olvashatók a Szentírás könyvei.
B/5 • 464+800+616+600 oldal • keménytáblás, védőborítóval
1. kötet: 5990 Ft; 2. kötet: 7990 Ft; 3. kötet: 7490 Ft; 4. kötet: ..... 7490 Ft

DEUTEROKANONIKUS BIBLIAI KÖNYVEK
Magyarázó jegyzetekkel
A jelenlegi protestáns bibliakiadásokból hiányzó Deuterokanonikus bibliai könyveknek 1998-ban készült el az új, protestáns fordítása. A második, javított kiadás a *Stuttgarti magyarázatos Biblia* jegyzeteivel kibővítve jelent meg.
B/5 • 296 oldal • keménytáblás ..... 5900 Ft

Pecsuk Ottó
PONTOS. TERMÉSZETES. ÉRTHETŐ
A bibliafordítás elmélete, gyakorlata és távlatai
B/5 • 312 oldal • kartonált ..... 2500 Ft

BIBLIA NEKED
Interaktív kiadás fiataloknak *(Kálvin Kiadó – Harmat Kiadó)*
A RÚF 2014 Biblia szövegével, online kiegészítő tartalmakkal
160×218 mm • 1586 oldal • keménytáblás ..... 16 000 Ft

VELE VACSORÁLOK, ÉS Ő ÉNVELEM
Bibliai szövegválogatás és az egyházatyák tanítása az úrvacsoráról
Fr/5 • 68 oldal • kartonált ..... 600 Ft

VÁLOGATOTT AJÁNLATUNK

Zsengellér József
A BIBLIAI APOKRIFEK ÉS A REFORMÁCIÓ
Az apokrif/deuterokanonikus könyvek karrierje
B/5 • 220 oldal • kartonált ..... 3500 Ft

Kókai-Nagy Viktor
KARIZMATIKUS GYÜLEKEZETVEZETÉS AZ ÚJSZÖVETSÉG KORÁBAN
Próféták a páli gyülekezetekben
A „karizma" és a „prófétaság" két olyan fogalom, amelyeknek a történelmi egyházakban ellentmondásos a megítélése. A szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogyan működött a karizmatikus közösség és ennek vezetése a páli gyülekezetekben, és ezekben milyen szerepet játszottak a próféták.
B/5 • 192 oldal • kartonált ..... 4000 Ft

Peter Wick
PÁL – A KERESZTYÉNSÉG TANÍTÓJA
A kötet önálló feldolgozásban, felnőttképzésben és felsőoktatásban egyaránt felhasználható.
B/5 • 212 oldal • kartonált ..... 1600 Ft

Fodorné Ablonczy Margit
CSALÁDPASZTORÁCIÓ
Hogyan segíthetnek a kazuális alkalmak
a családi kapcsolatok rendezésében?
B/5 • 312 oldal • kartonált ..... 4000 Ft

Michna Krisztina
SZOLGÁLAT AZ EGYHÁZ PEREMÉN
A Magyarországi Református Egyház lelkigondozó-kórházlelkészi tevékenységének rendszerszemléletű vizsgálata
B/5 • 272 oldal • kartonált ..... 2900 Ft

Siba Balázs – Szabóné László Lilla – Lányi Gábor (szerk.)
LELKI ÉHSÉG
Protestáns spiritualitás a 21. században
Mit kezdhetünk protestánsként a magunk és embertársunk lelki éhségével? Hogyan illeszkedik ebbe protestáns kegyességünk öröksége; a bibliaolvasás, az imádság, a mindennapi hitmegélés, az ünnep, és mindezekben a lelki olvasmányok, a lelki kísérés vagy éppen a művészet?
B/5 • 348 oldal • kartonált ..... 2800 Ft

Siba Balázs – Szabóné László Lilla – Pángyánszky Ágnes (szerk.)
EGYÜTT A HIT ÚTJÁN
Gyülekezetpedagógiai kézikönyv – 2. kiadás
B/5 • 400 oldal • kartonált ..... 3300 Ft

Michael W. Goheen
KERESZTYÉN MISSZIÓ MA
Bevezetés
B/5 • 432 oldal • keménytáblás ..... 4500 Ft

Farkas József
A VILÁG TELE VAN ISTENNEL
Három evangélizáció
Magyar református igehirdetők sorozat 3. kötet
A/5 • 208 oldal • kartonált ..... 2500 Ft

Marilynne Robinson
A GONDOLKODÁS SZABADSÁGA
Kálvinista tűnődések
Esszék, tanulmányok
A/5 • 304 oldal • keménytáblás, védőborítóval ..... 3490 Ft

Szűcs Ferenc
KÁLVIN OLVASÁSA KÖZBEN
Válogatott írások
A/5 • 204 oldal • kartonált ..... 1500 Ft

Szikszai Béni
MIVÉ FORMÁLHAT ISTEN KEZE?
Ezékiel könyvének üzenete
A/5 • 472 oldal • kartonált, füles ..... 3900 Ft

Hanula Gergely
CHRYSOSTOMOS SZENTÍRÁS-MAGYARÁZATA
A Szentírás értelmezése a János evangéliumáról elmondott homíliákban
A szerző rövid áttekintést ad a megelőző századokban használatos zsidó és keresztyén exegetikai módszerekről, az exegetikai homília mint műforma kialakulásáról, hogy a történeti fejlődés kontextusában vizsgálhassa a chrysostomosi homíliákat.
B/5 • 236 oldal • kartonált ..... 2000 Ft

Alister E. McGrath
MEGHÖKKENTŐ ÉRTELEM
A valóság értelmezéséről, tudományról és hitről
Fr/5 • 220 oldal • kartonált ..... 1900 Ft

K. James Clark – Richard Lints – James K. A. Smith
FILOZÓFIAI–TEOLÓGIAI KISLEXIKON
101 kulcsfogalom
B/5 • 164 oldal • kartonált ..... 2500 Ft

COLLEGIUM DOCTORUM
– 2022/1. és 2. (18. évfolyam)
Magyar református teológia
A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának periodikája
B/5 • kartonált • számonként: ..... 990 Ft

A KIADVÁNYOK MEGVÁSÁROLHATÓK a Kálvin Kiadó könyvesboltjaiban: Központi raktár és bolt, 1113 Budapest, Bocskai u. 35. Tel./fax: 386-8267; 386-8277 • Református (Zsinati) Könyvesbolt, 1146 Budapest, Abonyi u. 21. Tel.: 220-6626

MEGRENDELHETŐK minden református lelkészi hivatalban, valamint közvetlenül a Kálvin Kiadótól: 1113 Budapest, Bocskai u. 35. Tel./fax: 466-9392, e-mail: kalvin.kiado@kalvinkiado.hu

15% engedménnyel rendelheti meg kiadványainkat a honlapunkon: **www.kalvinkiado.hu**

THEOLOGIAI SZEMLE

A MAGYARORSZÁGI EGYHÁZAK ÖKUMENIKUS TANÁCSÁNAK FOLYÓIRATA

ALAPÍTVA 1925

A TARTALOMBÓL

Baptista 500

* * *

Ábrahám megigazulása

* * *

A vallásfilozófia új útjai

* * *

Apor-kódex

ÚJ FOLYAM (LXVI)

2023

3

THEOLOGIAI SZEMLE

2023. 3. szám

Felelôs kiadó:
Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa

Szerkesztôség:
Ökumenikus Tanács Irodája
1117 Budapest,
Magyar tudósok körútja 3.
Telefon: 371-2690
Fax: 371-2691

Kiadóhivatal: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója
1113 Budapest, Bocskai út 35.
Telefon: 386-8267, 386-8277

Index: 26 842
ISSN 0133 7599

Fôszerkesztô:
Dr. Bóna Zoltán

Szerkesztôségi bizottság
elnöke: Dr. Korányi András
tagjai: Dr. Balla Ibolya
Cartoletti Norbert
Dr. Csepregi András
Dr. Csûrös András
Dr. Fekete Károly
Háló Gyula
Magyar Péter Marius
Dr. Ötvös Csaba József
Szuhánszky T. Gábor
Dr. T. Németh László

Olvasószerkesztô:
Jakab László Tibor

Nyomás és kötés: DELACH 2016 Kft.
Felelôs vezetô: Géczi László

Nyomdai elôkészítés:
TIBUKTU Kiadó

Elôfizethetô a kiadóhivatalban, postautalványon, vagy átutalással a Református Kálvin Kiadó 11711034–20856731 számlájára.

Elôfizetési díj egy évre: 6300 Ft
Egyes szám ára: 1575 Ft

Elôfizetési díja nyugati terjesztésben befizethetô a fenti forintszámlára.

Megjelenik negyedévenként

A fôszerkesztô jegyzete

A Baptista 500

emlékév a kárpát-medencei anabaptizmusról apropóján megrendezésre kerülő számos tudományos és populáris baptista egyházi eseményhez szívből gratulálok és azt gondolom, hogy ezt tehetem a Szemle szerzői és olvasói nevében egyaránt. E lapszám az éves rendezvénysorozathoz a következőkkel csatlakozik. A meditáció szerzőjéül a baptista egyház elnökét, Papp Jánost kértem fel, valamint a tanulmányi rovatban három előadást közlünk egy tartalmas bevezető után. A bevezetőt a program felelőse Háló Gyula írta, az előadások szerzői pedig Dienes Dénes, Gudor Botond, Bereczky Lajos. Az évfordulós esemény kapcsán köszönetet mondok a mindenkori baptista szerzők és témák szinte folyamatos jelenlétéért e szakfolyóirat hasábjain és ennek folytatására minden illetékest, érintettet ezúton is buzdítok.

A kitekintés rovatban és a könyvszemlében egyaránt megjelenő teremtés vs. evolúció szinte örökzöld témát aktuálisnak éreztem közkinccsé tenni és a kopfban egyfajta diszkusszió közlésére való készséget is felkínálok. Bevallom, hogy az idevonatkozó, majd félévszázaddal ez előtti tanulmányaim mind a mai napig megbékélésben hordozzák e témát számomra. A Teilhard de Chardin-i „krisztologikus evolúcióelmélet” inkább a tekintélyelv okán jelentett mintegy intellektuális megnyugvást. A budapesti teológián az idevonatkozó bibliai/teológiai tanulmányaimban pedig a teremtéstörténet kortörténeti, exegetika és hermeneutikai interpretációja jelentett olyan érvelést, amely után nem éreztem szükségszerűnek a kettő ütköztetését. Persze elismerem, hogy ebben lehet egy kis felszínesség, de ki az közülünk, aki minden elvi megfontolást vagy gyakorlati jelenséget a maga teljes mélységéig érteni akar vagy tud?!

Mindazonáltal hiszem, hogy e kérdésről írni, olvasni és gondolkodni, továbbá a gondolatokat megosztani ma is mindannyiunk örömére, javunkra van. S ha már a teremtésnél vagyunk, ahonnan csak egy kis lépés a termésig eljutni – az aktualitás jegyében – hálás szívvel gondolhatunk a magyarok számára bőven megtermett kenyérgabonára, a nagyon jó ízű gyümölcsökre, a borvidékek ígéretes lejtőire és e rekkenő hőségben nem utolsó sorban arra, hogy olyan vízkincs tetején élünk, amely nem csak nekünk, hanem sok szomjazó embertársunknak elegendő (lehetne). Az Úr kegyelme megint elégséges volt a megtartatásunkra. Bölcsességünk, szeretetünk, tisztességünk pedig elégséges legyen e javak igazságos megosztására.

Bóna Zoltán

A Theologiai Szemle egyes számainak megjelenési ideje:
1. szám március 15. • 2. szám június 15. • 3. szám szeptember 15. • 4. szám december 15.

KÉZIRAT LEADÁSÁNAK IDEJE: 2023. 08. 01.

A szerkesztőség közleménye

Kérjük kedves munkatársainkat, hogy szövegszerkesztővel készült írásaikat E-mailben Microsoft Word dokumentumban küldjék el szerkesztőségünkbe. A dokumentum mérete A/4-es álló formátum, 2,5 cm-es margóviszonyokkal. A kenyérszöveg 12 pontos Times New Roman betűtípusból legyen szedve, szimpla sorközzel, ezzel is megkönnyítve az előzetes terjedelemszámítást. Ha a dokumentum tartalmaz görög vagy héber írást is, úgy csatolják ezeket a betűtípus file-okat is az anyaghoz, ennek hiányában nem garantált az írás pontos megjelenítése.

E-mail-címünk: **theolszemle@meot.hu**. Internet: **http://meot.hu/index.php/thszemle-m/thszakt-m**

Az írás közlése nem jelenti azt, hogy a szerkesztőség a szerzővel mindenben egyetért. A cikkek tartalmáért minden szerző maga vállalja a felelősséget. Dokumentumok megőrzését, visszaküldését nem tudjuk vállalni.

SZÓLJ, URAM!

Nem a meghátrálás emberei vagyunk!

2Timóteus 4,1–5

Plennie L. Wingo, amerikai üzletember volt bő száz évvel ezelőtt. Amikor a vállalkozása tönkrement, elhatározta, hogy „hátramenetbe kapcsol", azaz hátramenetben megy végig a világon. Ezt addig még senki nem csinálta, úgy vélte, híres lesz és ezzel majd sok pénzt keres. Magyarországra is eljutott 1931-ben. Törökországnál megállították és meggyőzték, hogy ne menjen tovább. Visszament az Egyesült Államokba. Ezzel együtt legyalogolt hátramenetben 12.875 kilométert. Miért mondom ezt?

Azért, mert mintha hátramenetbe kapcsolt volna az egyház és a teológia az elmúlt évszázadokban. Hátrálásban van. Legalábbis sokszor így látjuk, így látják. Megjelent a felvilágosodás, a humanizmus, a szocializmus, a liberalizmus, a szexuális forradalom, a genderizmus és sok-sok minden más, az egyház és a teológia – mint egy udvarias, jól nevelt ember – hátra lépett, teret adott, hogy mindenki csinálja azt, amit szeretne.

Mit is jelent a mi környezetünkben, a mostani kontextusban, hogy hátramenetbe kapcsolt a teológia, az egyház az elmúlt évszázadokban.

Sokszor olyan társadalmi, erkölcsi és gondolkodásbeli kérdésekkel, állításokkal és magyarázatokkal állnak elő emberek, amelyeknek *nincs bibliai, teológiai alapja*. Az a kiindulópontjuk, hogy azt teszik amihez van kedvünk, amit szeretnénk, vagy amit nem szeretnénk. Pál ezt így fogalmazza meg: „viszket a fülük" és keresnek valamit – olyat, ami jobban hangzik, ami izgalmasabb. A *társadalmi nyomás* a másik nagy vezényszó. Igazodjunk ahhoz, amit elvárnak tőlünk. A hátramenetbe kapcsolt egyház és a teológia is utat enged ezeknek: ha ez a társadalmi igény, ha ezt akarják az emberek, ez az elvárás, ha ez a szokásjog, ez az általános gyakorlat, akkor igazodjunk ehhez.

Másik gyakorlat, hogy a teológiai, egyházi, lelki vezetők bezárkóznak a maguk biztonságos „palotáikba" – legyenek azok könyvekkel, szószékekkel, szép templomi padokkal telve –, oda, ahol biztonságban lehetnek. *Mintha hátramenetbe kapcsolt volna az egyház, a teológia.*

De mi nem a meghátrálás emberei vagyunk (Zsidók 10,39), hanem a hitéi, akik azt akarjuk követni, amit a mi Urunk nekünk adott, amit az elődeink ránk hagytak, amit a Szentírásban látunk. Az Pál erre biztatja Timóteust. Bőven lenne oka arra, hogy ő is hátramenetbe kapcsoljon, kicsit lejjebb adja, mert a körülmények nem ideálisak. Az ellenség sok, mondjuk úgy, a szolgálatának életveszélyes a következménye. De ő nem hajlandó hátramenetbe kapcsolni, hanem arra biztatja Timóteust és arra biztat bennünket is, hogy ma is és minden korban bátran, erőteljesen, hitelesen, kezdeményező módon hirdessük az evangéliumot, amely az Isten ereje és az Isten válasza ennek a világnak az élet minden kérdésére**.** Hiszünk abban, hogy Jézus Krisztus által van az üdvösség, és általa tudjuk megélni a mindennapi életet is úgy, hogy az teljessé lehessen. Hiszünk abban, hogy ő a legmodernebb, legérdekesebb, legkülönlegesebb személyiség, akiben nem csupán a múlt tudott gyönyörködni, hanem a jelen és a jövő is felfedezheti a maga kincseit.

Jézust Krisztust nem kell félteni a korok újabb és újabb kihívásaitól és *izmusaitól*. Nem kell hátrálnunk, vagy bocsánatot kérnünk azért, mert meggyőződésesen gondolkodunk. Nem kell visszalépni és a mindennapok elvárásához és az emberi szokásjogokhoz igazodni, hanem azt, amit kaptunk az Istentől, oda kell tárni a világ elé, és az formálni fogja mindazt, ami körbevesz bennünket.

Ne értse félre senki! Ez nem azt jelenti, hogy nem tisztelettel és szeretettel figyelnénk a körülöttünk élő emberekre, szükségeikre, kérdéseikre és helyzetükre. De az igazodási pontunk világos. Az igazodási pontunk nem az emberek elvárásában, nem a saját bűnös gondolkodásunk különböző szempontjaiban, nem az emberek szokásaiban van, hanem az Isten igéjében és legfőképpen a Lélek által elénk tárt és bennünk megjelenő Krisztusban.

Arra hívok mindenkit e fenti Ige alapján is, hogy éljük meg, *éljük bele* Krisztust ebbe a világba. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogyha Ő bennünk él. Ha bennünk él az elpusztíthatatlan, az életet, újat hozó, megerősítő, tanácsoló, vezető Krisztus; ha ott van az életünk ösvényén, mint cél és mint társ, akkor tudjuk megélni a vele való közösséget és *beleélni* a világba az Ő jelenlétét.

De mit kezdjünk azokkal a társadalmi hatásokkal, amelyek körbevesznek bennünket?

Egyházi vezetőként, szolgálattevőként újból és újból látom, hogy az egyházak és az egyházi vezetők – a változó jelen világunkban – olyan présben vagyunk, amelyben minden áron, át akarnak formálni bennünket. Formálni akarják a gondolkodásunkat és időnként ezt rafináltan meg is tudják tenni.

Milyen jó, hogy a Szentírás alapján és a közösségünk régi, ősi hagyományai alapján is – a lelkiismereti és a vallásszabadság elvéhez ragaszkodva – képviselhetünk valami nagyon egyszerűt. Azt, hogy mi hiszünk abban, ami a Bibliában megíratott és ahogyan a Szentlélek által ezt megérttette velünk az Isten. Mindenkinek szabad a meggyőződése, de mi az igazodási pontunkat nem kívánjuk elmozdítani.

Ebben a hittel vallott meggyőződésünkben azonban nem hátrálunk, nem visszavonulunk, hanem előre kívánunk menni és bátran képviselni azt az igazságot, azokat az értékeket, azokat a kincseket, amit az Istentől kaptunk. Az utolsó olvasott igevers 2Tim 4,5 ebben az évben a baptista egyház vezérigéje: *„Te azonban légy józan mindenben, a bajokat szenvedd el, végezd az evangélista munkáját, töltsd be szolgálatodat."* Erre hívjuk az egész közösségünket.

A Baptista 500 évében az emlékezés, elődeink hite és példája is segítsen bennünket, hogy éljük meg az igét hitelesen és kezdeményezően, ott és abban az élethelyzetben, ahova Isten helyezett bennünket! Isten áldjon benneteket!

Papp János

TANÍTS MINKET, URUNK!*

Baptista 500 – emlékév a Kárpát-medencei anabaptizmusról

Az alábbi tartalmi kopfot megelőzően főszerkesztői örömmel jelzem, hogy e jelentős eseménysorozatról egyrészt az alábbi írásokkal több, mint hírt adhatunk és hogy az említett Tudományos Akadémiai ülésen elhangzott előadások közül kettőt, valamint az őszi tudományos napok egy előadását közölhetjük: Dienes Dénes, Gudor Kund Botond és Bereczki Lajos tollából. (a főszerkesztő)

A Magyarországi Baptista Egyház 2023-ban emlékévvel ünnepli meg a kárpát-medencei anabaptista misszió 500. évfordulóját. A magyar baptista közösségben kialakult álláspont szerint félezer éve kezdték meg működésüket a hajdani Magyar Királyság területén a reformáció hitvalló keresztséget hirdető teológusai. Az 1523-as év egy közmegegyezéses sarokpont a hazai baptista közvéleményben. Az 1930-as években dr. Somogyi Imre és Kirner A. Bertalan kezdeményezésére került be ez a dátum a baptista köztudatba. Az évszámot először Hörk József, jeles pozitivista történész publikálta 1896-ban Az eperjesi ev. ker. Collegium története című munkájában. Ennek az adatközlésnek hitelességét a tudományos közösségben mindeddig senki nem vitatta.

A baptista egyháztörténészek számára 1523 szimbolikus dátum, mivel nem tudhatjuk írásos emlékek hiányában, hogy volt-e ennél is korábbi anabaptista mozzanat a Kárpát-medencében. Másrészt azt sem lehet pontosan megállapítani a korszak hitvitáinak hevülete miatt, hogy milyen reformátori, teológiai irányzatot jelent, amikor egy-egy személyre az anabaptista bélyeget ütik a kortársak.

Az 1523 tehát egy közmegegyezésen alapuló, leginkább valószínűként elfogadott kezdőpont. A Kárpát-medencében megjelenő hitvalló keresztséget gyakorló korai anabaptista tanítás a német és a svájci anabaptizmussal párhuzamosan alakult. Ennek igazságát nem csorbítja az a tény, hogy a Magyarországi Baptista Egyház által 2022-ben elindított kutatások arra derítettek fényt, hogy Hörk József az 1523-as dátum meghatározásakor hibát vétett az általa kutatott 1778-ban befejezett, latin nyelvű, eperjesi egyháztörténeti kézirat feldolgozása során. Az eredeti kéziratból egyértelműen azt lehet megállapítani, hogy 1528-ban, vagy néhány évvel korábban már anabaptista tételekről is szóló hitvitákra került sor Felső-Magyarországon, olyan teológusok részvételével, akik már azt megelőzően is a területen tényked tek.

A kárpát-medencei anabaptizmus legkorábbi dátumának megállapítása további történelmi vizsgálódást igényel. Ebből a célból kezdeményezte a Baptista Levéltár vezetője, Bereczki Lajos „A Kárpát-medencei anabaptista örökséget feltáró és értékelő kutatócsoport" felállítását. A fiatal baptista történész és egyháztörténész generációtól várja a baptista közösség az anabaptista örökség alaposabb feltárását, megismertetését, hogy szellemi elődeink lelki, közösségi és kulturális értékei a helyükre kerüljenek. A kutatások várhatóan gazdag lehetőséget kínálnak a magyarországi reformáció hitvalló keresztséget valló ágának alaposabb megismerésére, a korabeli vallási és társadalmi viszonyok árnyaltabb megközelítésére, és új kutatási témák elindítására.

Az emlékév történelmi munkacsoportja ezért is tartotta fontosnak, hogy „Történelmi emlékkonferencia az anabaptizmus Kárpát-medencei 500 éves múltjáról" címmel 2023. április 14-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében rendezzen hazai és nemzetközi történész és egyháztörténész kutatók részvételével tudományos konferenciát.

Az emlékév során a gyülekezetek és az oktatási intézmények számára publikációk, kiadványok, előadások, konferenciák, túrák sora segíti a korai anabaptista történet alaposabb megismerését.

Az emlékévben a Magyarországi Baptista Egyház különösen is törekszik a Kárpát-medencei anabaptista misszió és történelem örökségének ápolására, biblikus értékeinek képviseletére, tanulságainak összegzésére, valamint példamutató személyei és üzenetük megismertetésére kötelezi magát, hogy ezáltal is hitelesebben, szilárdabban tudja képviselni Jézus Krisztust és a történelemben kikristályosodott értékrendet, mert „az igazak gyökere mozdíthatatlan" (Péld 12,3).

Háló Gyula

Anabaptisták Sárospatakon

A magyarországi reformáció során megjelent az anabaptista igehirdetés, de hosszabb távon nem talált befogadó készségre a társadalom széles rétegeiben. A Nyugat-Európában általános üldözés következtében költöztek hozzánk anabaptista közösségek, és több helyen létrehozták sajátos, a többségi társadalomtól elkülönült közösségeiket. Sárospatakra I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna költöztette őket 1645-ben. Termelői vagyonközösségben éltek. A kortársak újkeresztyénnek nevezték őket. Délnémet származásúak, német anyanyelvűek voltak, néhány morva- és cseh család csatlakozhatott hozzájuk morvaországi tartózkodásuk során. A hutterita tanítás határozta meg keresztyén életüket. Kitűnő kézművesek voltak, számos iparágban tevékenykedtek, különösen jelentősek voltak a művészi értékkel bíró kerámia árucikkeik. A fejedelmi pár nem azért telepítette őket Sárospatakra, hogy a helyi jobbágy-iparosok tevékenységét visszaszorítsa. Ellenkezőleg: a gazdasági recesszióban lévő város kézműves iparának fejlesztése volt a céljuk. A 17. század utolsó évtizedei során, a jezsuita misszió következtében, egy részük katolizált, mások beolvadtak Sárospatak református társadalmába.

During the Reformation in Hungary, Anabaptist preaching appeared, but in the longer term it did not find receptive ear among broad society layers. As a result of general persecution in Western Europe, Anabaptist communities moved to our country and in many places established their own distinct communities, separately from the majority society. They were moved to Sárospatak by György Rákóczi I and Zsuzsanna Lorántffy in 1645. They lived in a farming community. They were called New Christians by their contemporaries. They were of southern German origin, German-speaking, with some Moravian and Czech families that may have joint them during their stay in Moravia. The Hutterite theology determined their Christian lives. They were excellent craftsmen, active in many branches of industry, and their ceramic wares of artistic value were particularly important. They were not settled in Sárospatak by the Princely Couple in order to curb the activities of the local peasant industry. On the contrary, their aim was to develop the handicraft industry of the town which was in economic recession. In the last decades of the 17th century, as a result of the Jesuit mission, some of them became Catholics, others were absorbed into the Reformed (Calvinist) society of Sárospatak.

Az újrakeresztelő mozgalom néhány prédikátora a Magyar Királyságban is megjelent a reformáció korai folyamatában. Andreas Fischer például még híveket is szerzett a Szepességben, ugyanakkor missziójával kapcsolatban vélhetően igaz, ami érvényes általában magára a magyarországi mozgalomra is, hogy a követői kör nem maradt fenn tartósan.[1] Így azután a magyarországi és erdélyi anabaptisták a későbbiekben valójában nyugat-európai bevándorlók vagy menekültek voltak, akik szórványosan, de zárt csoportokban is megjelentek a 16. század folyamán a Szepességben és főleg Magyarország északnyugati vármegyéiben, jellegzetes közösségük például a Nyitra vármegyei Ószombaton (ma Sobotište, Szlovákia) telepedett le. A Nádasdy család Sopron környéki birtokain szintén éltek anabaptisták. Nagyobb létszámban a 17. század első évtizedeiben, a harmincéves háború viharai következtében költöztek újabb közösségek Északnyugat-Magyarországra.[2] II. Ferdinánd 1622 szeptember 28-án adta ki rendeletét, amelyben megparancsolta az anabaptistáknak Morvaország elhagyását.[3] Majd 1624-ben egy újabb rendelet késztette a még kitartókat távozásra, utolsó csoportjaik pedig 1628-ban költöztek a Magyar Királyságba.[4] Ezt megelőzően mintegy huszonöt telepük működött hosszabb-rövidebb ideig nálunk, a kitiltó parancsot követően ez a szám ötvenre emelkedett.[5] Egyes csoportjaikat azután a magyar-morva határszélről telepítette Bethlen Gábor Alvincra, I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna pedig Sárospatakra.

Magyarországi folyamatos jelenlétükre utal, hogy az országgyűlési törvények szintjén is rendre megemlítik őket. Az 1548. évi XI. törvénycikk a kiűzésüket parancsolja meg, hasonlóan az 1556. XXVI. és az 1557. X. törvénycikkhez. Ezek a végzések I. Ferdinánd birodalmi intézkedéseinek a következményei, a szöveg utal rá, hogy „őfelsége" határozott kérésére döntöttek így a karok és rendek, valójában a gyakorlatban végrehajtásuk elmaradt. Az 1578. évi II. törvénycikk úgy tudja, hogy tartósan letelepedtek az országban, mert házuk van, s noha kevesen vannak, hogy mégis kiköltözésre sarkallják őket, kétszeres adófizetésre és teherhordozásra kell közösségeiket szorítani. Később némiképp változott a megítélésük, mert kiűzésük helyett adózásukról intézkednek az országgyűlések (1593. IV., 1596. X. stb.). Az 1635. évi XXVI. törvénycikk tudomásul veszi tartós letelepedésüket, a missziójukat azonban határozottan megtiltja: „Az anabaptistákat, (ha ugyan ezeket egy időre még tűrniük kell) a karok és rendek szigorúan eltiltják, hogy azok valamely keresztyént maguk közé bevenni

* Ebben a rovatban csak lektorált tanulmányok jelennek meg.

vagy újra keresztelni ne merészeljenek."[6] Súlyos pénzbüntetéssel, ötszáz birodalmi tallér megfizetésével kellett büntetni a törvény megszegőit. A kedvezőtlen országgyűlési határozatok ellenére elég sok helyen, többek között a Nádasdy-, Zrínyi- és Batthyány-birtokokon létesített telepeik a földesúri gazdasági érdeknek köszönhetően egy ideig működhettek, majd az ellenreformáció idején elnéptelenedtek.[7]

A korai magyarországi misszió során Sárospatakkal kapcsolatban megjelent az anabaptisták befogadásának kérdése. Lőcse és Bártfa szabad királyi városok azt nyomoztatták 1535-ben, hogy az előzött anabaptistákat vajon befogadták-e Perényi Péter birtokain. Miután a nagyúr berendezkedett Felső-Magyarországon, igyekezett együttműködést kiépíteni az ottani szabad királyi városokkal, elsősorban gazdasági vonatkozásokban. Nagy építkezéseihez tőlük kért munkaerőt, kiváltképpen kőfaragókat, s annak is van jele, hogy a hegyaljai kereskedelemben is partnerként tekintett rájuk.[8] A városok azonban tartottak Perényi gazdasági és politikai túlsúlyától, ráadásul lutheránus eretnekség hírében állt, érthető módon igyekeztek tehát tisztázni a helyzetet. Esztery György prefektus 1535. december 17-én írt Lőcsére Sárospatakról. Elismerte, hogy bizonyos anabaptisták megkeresték letelepedési kérvényükkel a nagyurat, aki azonban elutasította őket, hiszen „ő királyi felsége akaratával" teljesen azonosul, ezért az ilyen embereket még a maga érdekei okán sem fogadja be.[9] A prefektus tehát világosan utalt az ügy politikai beágyazottságára. Hogy azután dolgoztak-e anabaptista munkások a folyamatosan munkaerőhiánnyal küzdő sárospataki építkezéseken, s ebben a hosszabb folyamatban letelepedtek-e a Bodrog-parti városban legalább ideiglenesen, e forrás alapján nem dönthető el egyértelműen.

A 17. században anabaptista iparosok rendszeresen megfordultak Sárospatakon. A Rákóczi – Lorántffy-korból több adat is igazolja ezt. Lorántffy Zsuzsannának voltak birtokai Trencsén vármegyében, ottani tiszttartójától információkat kaptak Sárospatakon a környező településeken élő anabaptista mesterekről. I. Rákóczi György 1624-ben megbízást adott az Ószombaton lakóknak kések gyártására, s érdeklődött a hintókészítők felől is. Az 1630-as években faragómolnárok tevékenykedtek Patakon, valamint kertészekre és borbélyokra utaló feljegyzésekről is hírt adnak a források.[10] Ők részben a Bethlen Gábor által Alvincen letelepített közösség tagjai voltak, mások a Rákócziak makovicai uradalmából érkeztek, de tudunk olyanokról is, akik Sárospatakon laktak. Ez utóbbiak néhány fős közösséget alkothattak, és talán nem is rendezkedtek be hosszabb időre a Bodrog-parti városban. Debreceni Tamás prefektus 1634-ben „az itt való száraz malom mellett lakó újkeresztyén" molnárról ír Rákóczi Györgynek küldött levelében.[11] Mindenesetre a pataki udvarban közvetlenül meggyőződhettek szakértelmükről, megbízhatóságukról. I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna e tapasztalatok alapján értékelte nagyra munkaetikájukat, s későbbi letelepítésük ügyében hozott döntésükben minden bizonnyal befolyást is gyakoroltak ezek a pozitív benyomások. Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy I. Rákóczi Györgynek az alvinci anabaptista teleppel kapcsolatban is voltak tapasztalatai. Annak működése mintegy mintaként is állhatott előtte. S mivel a fejedelemség más településein is megjelentek anabaptista kézművesek – Gyulafehérvár, Szamosújvár, Ebesfalva, Nagyvárad, Fogaras –, Dél-Erdélyben pedig több telepük is volt, így a fejedelem széles körben tájékozódhatott életmódjukról, és képet kaphatott említett munkaetikájukról, szakértelmükről.[12]

I. Rákóczi Györgynek a telepítéssel kapcsolatos motivációját Román János, a sárospataki habánokról írt kismonográfiájában abban vélte felfedezni, hogy a sárospataki helyi ipar termékeinek kiváltásával a fejedelem a helyi iparosokat „a mesterségükkel való szolgálat helyett robotmunkára" kényszeríthette.[13] Ezt a feltételezést Péter Katalin tényként kezelte, ugyanakkor megállapította, hogy Sárospatakon a „telektulajdonos iparosoknál is megállapítható azonban, hogy – termékszolgáltatásuk árán – sokszor tekintélyes méretű gazdaságokat tartottak fenn és vontak ki a földesúri terhek alól." A termékszolgáltatás jelentősége abban is megmutatkozott, hogy az uradalom kereskedett a felhalmozott ipartermékekkel. S bár az urbáriumok rávilágítanak arra, hogy a pataki „iparosok többségét nem engedték termékeivel szolgálni", tehát robotolniuk kellett. Mégis: „Az uraság sikere azonban nem volt átütő: az iparukkal szolgálók száma valóban csökkent ugyan, de három esztendővel a habánok idehozatala után, 1648-ban, többféle szakmát űztek jobbágy-iparosok, mint azelőtt. A pataki iparosok létszámcsökkenésének oka pedig nemcsak a habánok jövetelében volt; az egész város hanyatlott az 1630-as évek után."[14] Tagadhatatlan, hogy Debreceni Tamás prefektus a telepítést követően *két esztendővel* azt javasolta a fejedelemnek, hogy miután sok szabados jobbágy él Patakon – kovács, lakatos, varga, ács, kerékgyártó, szőcs – „azok mind szerjáró jobbágyok lehetnek", ha termékeiket kiváltják az anabaptista mesterek munkáival.[15] Ez tehát inkább utólagos elgondolás volt, mintsem előzetes koncepció. Rákóczi megelőző szándékait sokkal inkább motiválhatta a város hanyatlása, illetve a folyamat megfordítása, ami például az ipar területén a fazekasság színvonalának lesüllyedésében is tetten érhető volt.[16] S ha már az uradalom ezekkel a termékekkel kereskedett, valószínűbb, hogy az ipari tevékenység színvonalának növelése jobban szolgálta a földesúr gazdasági érdekeit, mint az iparosok robotoltatása. Figyelembe kell ugyanis venni, hogy az anabaptisták egyes termékei – kések, kerámiaedények – színvonal tekintetében jelentősen meghaladták a pataki jobbágyiparosok készítményeit. S talán az sem lehetetlen gondolat, hogy az uradalom azokat nem engedte termékeikkel szolgálni, akik a földesúr által elvártnál alacsonyabb színvonalon dolgoztak. Mindehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a Sárospatakra telepített anabaptisták tudtak valamit, amit a városban senki más: malmot tervezni (!) és építeni.[17]

A fejedelemnek a feleségéhez írt leveléből tudható, hogy a '40-es évek elején már tervezték egy, az alvincihez hasonló telep létrehozását Sárospatakon. Terveiknek

megfelelően 1643-ban folytak tárgyalások az anabaptisták képviselőivel a sárospataki telephely létrehozásával kapcsolatosan, ekkor azonban, bár már a helyszín is kijelölésre került a városban, az anabaptisták még bizalmatlanok voltak. Hosszasan alkudoztak az általuk elvárt kedvezményekről, amelyeket Debreceni Tamás prefektus túlzóknak tartott.[18] Végül dolgavégezetlenül távoztak, s úgy tűnt, a Rákóczi házaspár terve meghiúsul. Miután azonban I. Rákóczi György bekapcsolódott a harmincéves háborúba, és hadjáratot vezetett a felvidéki területeken, az ügy fordulathoz érkezett. A fejedelem 1645 augusztusában járt a Nyitra vármegyei anabaptista telephelyek közelében. A hadak megjelenése a korábbi rossz tapasztalatok miatt nagy rettegésben tartotta a telepeseket, ezért személyesen keresték meg a fejedelmet a tárborban oltalmat kérve tőle. Rákóczi kihasználta az alkalmat, hogy telepítési szándékát közölje velük, ez azonban csak növelte a rémületüket. Miután Rákóczi hajthatatlan maradt, és gondoskodott is a költöztetésükről, 1645. augusztus 25-én nagy félelmek között elindultak Csejtéről Sárospatakra.[19] Megírta feleségének, hogy gondoskodott róla, miszerint „jó mesterek menjenek alá", valamint, hogy Borsiban kell számukra ideiglenes tábort létrehozni. Lorántffy Zsuzsanna szeptember 31-én írta férjének, hogy az „újkeresztyéneket elhozták Borsiba".[20]

A pataki végleges elhelyezkedés mintegy két esztendőt vett igénybe, ennek során 1647. december 17-én adta ki I. Rákóczi György adománylevelét a közösség számára.[21] A berendezkedés a helyi elnevezésben Hécének ismert külvárosban történt meg, taxamentes terület volt, és I. Rákóczi György idejében a várban szolgálatot teljesítők építették itt fel házaikat. Ismerjük azt az adománylevelet, amely a várbeli porkolábnak házat ad a város másik területén, mivel régi házát az újkeresztyének kapták meg, „melyben már benne is laknak".[22] A telep kezdetben négy paraszt fundusból állt, amit a fejedelemasszony később folyamatosan bővített. A 18. században, a telep felszámolása után 30–35 házat írtak itt össze, ma pedig több mint 20 épület helyezkedik el ezen a területen.

A letelepedés folyamata telve volt feszültségekkel. A jövevények a fejedelem ígéretébe kapaszkodva újabb és újabb követelésekkel álltak elő, haszon- és igásállatokat kértek, valamint a közösség teljes élelmezésének feltételeit kívánták Debreceni Tamás prefektustól. Debrecenineknek sok gondot és fejtörést okozott a nem kevés vitával tűzdelt ügy, többször el is kedvetlenítette a helyzetből adódó feszültség. Ebből következően a fejedelmet tájékoztató leveleiben olykor rosszhiszeműeknek mutatta be az anabaptistákat. A kialakuló bizalmatlan légkörben nem is tudta elrendezni a dolgokat, hanem elküldte az újkeresztyének vezetőit Rákóczihoz személyes tárgyalásra Erdélybe: „Az új keresztyénekben beküldök, igazítsák Nagyságod előtt dolgokat, én igen ravasz embereknek ismertem ezeket."[23] A pataki uradalmat gazdasági recesszió sújtotta a megelőző évek háborúskodásainak következtében, ráadásul évek óta rossz termés volt, s a közben jelentkező pestis tovább növelte a bajokat. A fejedelmi pár azonban minden engedményre kész volt, pillanatnyi gazdasági hátrányokat is vállalva nyújtott nagyvonalú anyagi támogatást ahhoz, hogy a közösség kellő feltételekkel rendezkedjék be Sárospatakon.

I. Rákóczi György latin nyelven kiadott adománylevele – talán nem véletlenül – morva testvéreknek nevezi a Sárospatakon letelepített anabaptistákat. A sárospataki egyéb latin nyelvű iratok viszont következetesen az anabaptista megjelöléssel élnek, a telepet például mindig Curia Anabaptistarum névvel említik, még évtizedekkel a közösség felszámolása után is a 18. században. A magyar nyelvű dokumentumok, közöttük a levelezések is, újkeresztyéneknek nevezik a közösség tagjait. Ez az elnevezés az északnyugati vármegyékben, a Nyugat-Dunántúlon, Erdélyben és Sárospatakon egyaránt járatos volt. A kancelláriai nyelvben is ezt használták.[24] A habán megjelölés először 1667-ben fordul elő, tehát viszonylag későn, általánosan pedig a 18. századtól nevezik az anabaptistákat így, elsősorban német illetve szlovák nyelvű szövegekben. Minden bizonnyal a haushaben (házbirtok) kifejezés alapján a szláv habensky dvór (habán udvar) közvetítésével került a magyar nyelvbe ez a sajátos elnevezés.[25] Ők maguk testvérnek illetve nővérnek szólították egymást, a habán elnevezést kifejezetten sértőnek tartották.[26] Az adománylevél „morva testvérek" elnevezése megtévesztő lehet, mert bár Nyitra megyébe Morvából vándoroltak be a később Sárospatakra telepített anabaptisták, de németajkúak voltak. A családnevek többsége – Baumgartner, Engelhardt, Ernst, Glück, Freihoffer, Schmidt stb. – egyértelműen német (délnémet) eredetet mutat, ugyanakkor más nevek alapján – például Berina, Faronik, Febik – feltételezhető, hogy néhány cseh vagy morva család is csatlakozhatott az újrakeresztelő közösséghez morvaországi tartózkodásuk során. Sárospatakon megtartották a német nyelvet – később téríteni egy német jezsuita páter járt közéjük –,[27] de idővel egyes tagjaik magyarul is beszéltek.

A sárospataki anabaptisták telepük egész területét, amit ők a testvérek udvarának (Brüderhoff)[28] neveztek, magas kőkerítéssel vették körül, amelynek két bejárata volt. A sajátos zárt közösségi életből adódott, hogy a telepnek kapusa volt, s csak az ő engedélyével lehetett belépni vagy távozni. Az 1657. évi összeírás 50 felnőtt dolgozó férfit tüntet fel, s miután tudjuk, hogy népes családokban éltek, a Sárospatakon letelepedettek számát 200 főre becsülhetjük.[29] Általában fazekasoknak emlegetik őket, holott sokkal szélesebb tevékenységi kör jellemezte a pataki anabaptistákat. Volt közöttük varga, tímár, posztócsináló, kerékgyártó, bodnár, késcsináló, molnár, szabó, fazekas, takács, borbély. Igaz, hogy a legtöbb legénye (4) a fazekasnak és a késcsinálónak (6) volt. Ezek a mesterségek tehát nagyobb hangsúlyt kaptak a közösségben, de a vargának is volt 3 legénye és a kovácsnak is. Ami a tárgyi hagyatékot illeti, valóban a fazekasság a legjellemzőbb, amit az eddigi kutatások a felszínre hoztak Sárospatakon. Az 1656-ban itt átutazó, német származású svéd követségi titkár, Conrad Jacob Hildebrandt megcsodálta kerámia edényeiket, amelyek akár Hollandiában is készülhettek volna.[30] Művészi

értékű munkáik „tulajdonképpeni erőssége az egyenletes, színes alapmáz készítése volt. Ebben utolérhetetlenek voltak és megelőzték az összes európai manufaktúrákat." Ugyanakkor képesek voltak míves munkáikat elérhető áron piacra vinni: „kerámiáik közt nem a rendkívül drága és díszes fehér-áruk voltak a legkeresettebbek, hanem azok a típusok, melyek ugyan szebbek és jobbak a helyi fazekasok áruiénál, de alig drágábbak azoknál. E készítményük: a kék kerámia tulajdonképpen átmeneti áru a fehér- és a fazekasáruk közt."[31] A legutóbbi sárospataki ásatások is igazolták, hogy az újkeresztyén fazekasok tartózkodtak a fényűző, drága kerámiák saját célra gyártásától. A pataki telephelyen elenyésző mennyiségben találtak fehérmázas fajansz edényt. Viszont a saját használatra készített, kevésbé díszes, barna ólommázas kerámiák töredékeit a régész ásója jelentős mennyiségben hozta felszínre.[32]

Kályhacsempét szintén gyártottak, és kályhákat is építettek. Lorántffy Zsuzsanna Sárospatakon kívül Munkácson, Borsiban és Sátoraljaújhelyen építtetett velük kályhákat. A fejedelemasszony kedvenc színe a zöld lehetett: „Az Újhely házban zöld, az Borsi Palotában is zöld, ugyan Borsiban az sütő ház felett való két házban is zöld" csempével épült a kályha a fejedelemasszony kívánsága szerint.[33]

Késeik különlegesek, szépek, de igen drágák voltak, különösen azért, mert gyöngyház- és színes csontberakású nyelekkel készültek. Saját bevallásuk szerint ebből volt a legnagyobb jövedelmük, mert egész Magyarországot ők látták el.[34]

Bár egyes orvosoknak meglehetősen rossz véleményük volt az anabaptista borbélyokról,[35] azok mégis igen keresettek voltak. I. Rákóczi György 1635-ben levelezett pataki prefektusával egy Ézsaiás nevű újkeresztyén „gyógyító borbélyról", akit Erdélybe hívott a Felvidékről. A fejedelem 1646-ban kérte pataki prefektusát, hogy az újkeresztyén borbélyt küldje el Szatmárra, Lorántffy Zsuzsanna gyógyítására. A következő évben pedig arra utasítja Debreceni Tamást, hogy a Patakon elhunyt pozsonyi kőműves segédeivel, akik szintén megbetegedtek, törődjön, „gyógyíttassa őket, szegényeket, odaküldvén az Újkeresztyén borbélyt is hozzájok".[36] Hildebrandt a borbélyukat „chyrurgus"-nak nevezte, és megemlítette, hogy a küldöttségnek egyik tagját, aki párbajban megsebesült, ő gyógyította.

Gyógyszerek és illatos vizek készítéséről is van adatunk. „Parancsoljuk – írta a fejedelemasszony Patakra 1654-ben – két öreg (nagy) üvegben vitessen Aszu Szőlő borát be az házban, s beszéljen az Újkeresztyénnel, hogy amikor ideje leszen, ami füveket kell bele hányni, legyen gondja reá."[37] Lorántffy Zsuzsanna ezt a készítményt „Arany víz"-ként említette. Máskor pedig rózsavizet vásárolt tőlük.

A sárospataki anabaptista telep lakóinak fő tevékenységi köre lényeges eltérést nem mutat azokhoz a közösségekhez képest, akiknek történeti jellemzőit a kutatás feltárta. Az e dolgozatban is emlegetett alvinciak, vagy a felvidéki gósfalviak (Košolná Szk.) ugyanazokban a mesterségekben voltak járatosak, mint a patakiak.[38]

A sárospatakiak az iparos tevékenység mellett földműveléssel is foglalkoztak. Gyümölcsöst, szántót, rétet és szőlőtelepítésre alkalmas helyet is kaptak Rákóczi Györgytől és Lorántffy Zsuzsannától. Bizonyosan telepítettek is szőlőt, mivel tudunk az újkeresztyének pincéiről, és a 18. századi határleírások még emlegetik az anabaptisták szőlőit. Szőlőjük dézsmamentes volt. Serfőző házukat folyamatosan emlegetik a 17. század végi urbáriumok. A fejedelemasszony a Mandulás kertje gondozására újkeresztyén kertészt alkalmazott. Sokoldalúságukat bizonyítja, hogy állattenyésztéssel is magas színvonalon foglalkoztak. Nem lehetett véletlen, hogy Lorántffy Zsuzsanna „újkeresztyén majornét" állíttatott a pataki majorba, hogy „lenne derekas majorságunk ott, vagy ötven borjas tehén lenne keze alatt".[39] A juhtenyésztésben szintén kiválóságot mutattak, így azután gyapjúkereskedéssel is foglalkoztak. A beteg állatok számára gyógyszereket is készítettek. A mezőgazdasági termékekből tizedet adtak, a mesterségük áruit pedig fél áron voltak kötelesek az udvarban eladni.

A dokumentumok elöljáróikat általában véneknek nevezik, de a közösség élén egy egyszemélyi vezető, a főgazda – „öreg gazda" – állott, az 1657. évi összeírás Stilmar György nevét említi ebben a tisztben.[40] Prédikátoraikról tudjuk, hogy olyan „vének" voltak, akik koruk, vagy más oknál fogva nehéz fizikai munkát már nem végezhettek. Egészen bizonyosnak tűnik, hogy teológiai képzésben nem részesültek, viszont könyvek, kéziratos, esetleg nyomtatott munkák nyújthattak számukra teológiai ismereteket. A sáfár és a kulcsár is a nehezebb munkát már nem bíró öregek közül került ki. A tanító az apró fiú- és leánygyermekeket oktatta. Mindenki dolgozott, az öregasszonyok a közös konyhán főztek, a mosás és a mosogatás a leányok feladata volt.[41]

A közöttük megforduló Hildebrandt ruhaviseletükről is tudósít. A férfiak durva, sötét vászonból varrt hosszú köntöst és hosszú, alul bekötözött bő nadrágot viseltek. Ingjüknek szalagszerű gallérja volt, fejükön pedig széles karimájú nemezkalapot hordtak. Az asszonyok ruházatáról annyit ír, hogy a sziléziai nők viseletével teljes azonosságot mutatott. A viselet kegyességük-vallásosságuk jellemzőiről szólva sem közömbös. Ehrenpreis András, aki a Magyarországra menekült anabaptisták közösségeire erőteljes hatást gyakorolt tanításával, a helytelen öltözködést – elsősorban persze a nők esetében – a legnagyobb problémák közé sorolta.[42]

A sárospataki anabaptisták termelői vagyonközösségben éltek,[43] s vallották, hogy a keresztyének minden javának közösnek kell lennie. Hildebrandt ugyan úgy látta, hogy ebben képmutatók voltak, mert mindenki igyekezett valamilyen magántulajdont szerezni – azt nem tudni, hogy a követ ezt miből szűrte le ilyen rövid tartózkodás során. Azt mondták neki, hogyha valakit ilyesmin kapnak, azt száműzik. Gyermekeiket 12, 16 vagy 18 éves korukban keresztelik meg, de az nem esik egybe a névadással, mert nevet már korábban – bizonyára születésükkor – adnak nekik.

Templomuk vagy kápolnájuk nem volt, az istentiszteleteiket a közös ebédlőben tartották. Bibliaismeretüket

Hildebrandt feltűnően jónak találta, de úgy tapasztalta, hogy vitatkozni nem lehet velük a vallási kérdésekről, mert a bibliai idézeteket ismételgetik csupán, a titkár szerint gyakran összefüggéstelenül. A világi hatóságot nem becsülik, s úgy tartják, hogy igaz keresztyén nem viselhet olyan tisztséget, ami hatalommal jár. Így azután fegyvert sem viseltek, ilyesmit nem is készíthettek. Hildebrandt ezt is álszentségnek tartotta, mert – mint láttuk fentebb – késeket gyártottak. A követségi titkár nagy igyekezettel keresett ellentmondást az anabaptistáknak hitükből fakadó gyakorlati etikájuk és mindennapi tevékenységük között. Késsel – és persze más szerszámmal is – ugyan valóban lehet életet kioltani, de nem erre a célra készítették. Az újkeresztyének gondolkodásában viszont a szándék volt hangsúlyos. Amikor 1631-ben az alvinci anabaptisták Sárospatakon dolgoztak, „portörő malmot" nem voltak hajlandók építeni, „mert az Puska Por éltek veszedelmére való" – írta Chernel György prefektus Rákóczi Györgynek.[44] Chernel azt vetette ellenük, hogy az „ágyúöntő házat" sem lehetne akkor felépíteniük, mégis elvállalták. Distinkciójuk lényege abban lehetett, hogy ez az épület, mint olyan, szemben a portörő malommal, funkciójában nincs kizárólagos kapcsolatban a gyilkos szerszámmal, esetleg másra is használható lehetne. Néhány évvel később Debreceni Tamás prefektus kötelek készítésére kért számukra megbízást, de amint a fejedelemnek írta, „az új keresztyének, ha eszekben vehetik, hogy álgyúkhoz lesznek, soha meg nem csinálják", ezért azt kell nekik mondani, hogy pincékhez és vízi malmokhoz használják majd azokat. A fegyverfogás elutasításában kiemelt szerepet játszott a münsteri Sion Királyság (1534–35) tragikus története, ami az anabaptisták üldözésére nézve egyik hivatkozási alapként szolgált.

A pénz használatával kapcsolatos álláspontjukról is van érdekes adatunk. Chernel György jelentette a fejedelemnek 1632-ben, hogy az újkeresztyén mesterek befejezték a munkát Patakon, de nem tudta még kifizetni őket, mert a készpénzt nem fogadták el: „azt mondták, ők el nem költhetik". Az anabaptisták a pénzt nagyon veszélyesnek tartották. Nem gazdálkodhattak vele, kamatra adott kölcsönről szó sem lehetett, ha olykor szükségből használtak is pénzt, a fölösleget nem tarthatták meg, oda kellett adni a szegényeknek. A pénz önmagában is üzleti tevékenységet igényel, amitől igyekeztek távolságot tartani. Ahogy Menno Simons jellemzően megállapította: „Mindenki, aki pénzt keres, annyira hajlik az átkozott haszonra, hogy teljesen kizárja Istent a szívéből."[45] Vélhetően a patakiaknak mégis lehetett valamiféle közös pénztáruk, mert egyes szükséges dolgokat nem tudtak pusztán termékeikért cserébe beszerezni.

A reformáció történeti összefüggéseiben az anabaptista mozgalmat korábban „mellékirány"-ként határozták meg, majd a marxista ideológia alapján „népi reformáció" névvel illették, újabban a „radikális reformáció" a bevett meghatározás.[46] Ez a kifejezés egyebek mellett arra is utalhat, hogy a tanítás részleteit tekintve meglehetősen szerteágazó mozgalom abban mindenképpen közös, hogy a Bibliából levont sajátos következtetéseket a mindennapi élet szintjén igyekeztek radikálisan érvényesíteni, ami azzal a következménnyel járt, hogy a társadalomtól elkülönülve, zárt közösségként éljék meg mindennapjaikat. A sárospataki újkeresztyén telep lakóival kapcsolatosan is ez volt környezetük számára a világosan érzékelhető általános jellemző. Társadalmi közösség és gyülekezet határai saját kereteik között szorosan egybeestek, magukat a szentek gyülekezetének tekintették, amennyiben a világ megszokott életrendjétől elszakadtak. Ez a gondolat állt a vagyon- és életközösségük hátterében. Társadalmi és gazdasági alternatíva volt ez a maguk számára, hogy megőrizzék spirituális közösségüket, miután belátták, hogy a teljes társadalom alapvető szempontjaik szerinti átalakítására nincs esélyük. A világi tisztségek visszautasítása vagy a fegyverfogás tilalma ennek az „alternatív életszentségnek" nélkülözhetetlen eleme volt számukra. Ezt tetőzte be a szigorúan a hitvallást követő (felnőtt) keresztség. A sárospataki anabaptisták élet- és világszemléletét jellemző adatok a hutterita teológiai tanítás gyakorlati megvalósulását mutatják a közösség mindennapjaiban.

Semmi nyoma annak, hogy I. Rákóczi György vagy Lorántffy Zsuzsanna arra igyekezett volna, hogy őket konfessziójuk feladására kényszerítse. A fejedelmi házaspár idejében a sárospataki anabaptista közösség tagjai teljes vallási türelmet élveztek. Viszont az 1663-ban Sárospatakra érkező, és a rekatolizált másik fejedelemasszony, Báthory Zsófia megkülönböztetett pártfogását élvező jezsuiták térítő missziójának elsődleges célpontjai ők voltak.[47] A fejedelmi család – Báthory Zsófia, Zrínyi Ilona, I. Rákóczi Ferenc – nem csak hatalmi eszközökkel, de a gyakorlati térítőmunkában való aktív részvétellel is támogatta ezt a missziót. A megkeresztelt gyermekeknek aranyérmet ajándékoztak, keresztszülőséget vállaltak, az anabaptista telepen római katolikus kápolnát építtettek, amely a gyakori körmenetek egyik stációja volt, s amelyben ők is rendszeresen és demonstratívan felvonultak. Báthory Zsófia az újkeresztyén betegek számára saját kezűleg készített gyógyszert, amivel a német jezsuita páter, Joannes Grueber gyógyította őket. S mindezzel karöltve jelentkezett a kényszer is, amennyiben előfordult a bebörtönzés, valamint az, hogy a gyermekeik megkeresztelését akadályozó szülők akaratát semmibe véve, a gyermekeket erőszakkal megkeresztelték. Ebből következett, hogy a szülők gyakran bele is egyeztek gyermekeik megkeresztelésébe, azt remélve, hogy a jezsuiták ennyivel beérik. Amikor már teljes családok tértek át, megkezdődött a telep fizikai felbomlása is, amennyiben a földesúr a közös vagyonból kihasította az áttértek részét (1665), s külön házat és földet kaptak.

A térítő misszió 1671-et követően vett nagyobb lendületet, amikor a pataki reformátusság is üldözött lett. Ebben az évben a császári katonaság megszállta Sárospatakot, a templomot raktárként használva lehetetlenné tette a református kultusz gyakorlását, a nagyhírű kollégium tanárait és diákságát elüldözték a városból. Ugyanekkor betiltották az anabaptista istentiszteletet, könyveiket elvették, hogy a családi környezetbe visszaszorult kegyességgyakorlást is akadályozzák. A telepen

ekkor épített római katolikus kápolnában bevezették a felnőttek számára is a német nyelvű katekizációt. Ugyanakkor a közösség további bomlását erősítette, hogy az etnikai elkülönülés fellazult amiatt, hogy az anabaptisták kezdtek beházasodni a pataki magyar – főként iparos – családokba. Ilyenkor a nevek is elmagyarosodtak, s a mesterség névvel egyező korábbi családnevek így jelentek meg: Késcsináló, Bodnár, Serfőző.

Amikor 1665-ben tíz háznép katolizált, a jezsuiták ezt, nyilvánvalóan propagandisztikus célzattal, teljes sikernek értékelték, holott az áttérők a közösségnek legmegengedőbb feltétellel is csak a harmadát tehették ki. S bár a következő másfél évtizedben folytatódtak a szórványos áttérések, a jezsuita Historia Domus az ellenállás tényét, érthetően, nem rögzítette. Joannes Grueber 1680-ban meghalt, s ettől kezdve az anabaptisták térítéséről a helyi források feltűnően hallgatnak. Román János úgy vélte, hogy lehettek olyan újkeresztyének, akik családi körülmények között „vészelték át" ezt a nehéz korszakot. A Détshy Mihály által feltárt források igazolják is, hogy nem katolizált mindenki.[48] Az 1676. évi urbárium 18 adózó újkeresztyénről tudósít, az 1687. évi feljegyzés szerint „elfogytanak", mert már csak ketten vannak. Az 1689. évi összeírás három családfőt említ, kettőt magyar névvel: Kís Csináló Nyárádi Mihály, Lakatos Tóbiás. Négy évvel később négy újkeresztyént írnak össze. Majd 1704-ben azt jegyzik fel, hogy az újkeresztyén Kés Csináló Péter Maga hajdú Kenyheczi seregében" – tehát felcsapott kuruc katonának, bizonyára feladván a fegyverfogás tilalmát.

A vallási türelmetlenség tobzódásának korában a sárospataki anabaptisták közösségként nem maradhattak meg, de egyénenként, családonként egy ideig őrizhették hitvallásukat. Miután egyetlen forrás sem említi tömeges elvándorlásukat, s ha szórványosan költözhettek is el, feltételezhető, hogy akik nem voltak hajlandók katolizálni, lassanként beolvadtak a sárospataki reformátusok közösségébe, ahol nyelvi kultúrájukat, vallási hagyományaikat és szokásaikat ugyan nem, de evangéliumi hitüket megőrizhették.

Dienes Dénes

Irodalom

Áldásy Antal: Anabaptisták Magyarországon a XVI. és a XVII. században. Katholikus Szemle, 1893.

Bálint Emese – Ridovics Anna: Anabaptisták, hutteriták, újkeresztények, habánok. – Ige-Idők; A reformáció 500 éve I. Tanulmányok. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019.

Benkova, Eva: Ehrenpreis András (1589–1662) – az anabaptisták püspöke, és az anabaptisták kutatása a szlovák történetírásban. Egyháztörténeti Szemle XXII/4 (2021), 129–144.

Bunta Magda: Az erdélyi habán kerámia. Bukarest, 1973.

Conrad Jacob Hiltebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658). (Hg. von Franz Babinger). Leiden, 1937.

Corpus Iuris Hungarici, Magyar Törvénytár, szerk. Márkus Dezső, 1526–1608., 1608–1657. Budapest, Franklin, 1899–1900.

Csepregi Zoltán: „Lutherani omnes comburantur": Legenda, források, rekonstrukció. = Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya (szerk.): Mártírium és emlékezet. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

Détshy Mihály: Adalékok a sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez. – A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. 1972. 123–144.

Détshy Mihály: Sárospatak vára. Sárospatak, 2002.

Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 1535–1541. Szerk.: Bunyitai Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János. Budapest, 1906.

Herepei János: Kik voltak az Alvinczi újkeresztyének? = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez l., szerk. Keserű Bálint, Budapest–Szeged, 1965. 341–353.

Katona Imre: A sárospataki habán kerámia-receptkönyv tanulságai. – A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII.–XIV. 1975.

Katona Imre: A habán kerámia Magyarországon. Budapest, 1974.

Kirner A. Bertalan: Baptista Krónika. Budapest, 1935.

Kiss Lajos: Az anabaptisták elnevezései a magyarban. Magyar Nyelv, 1967.

Péter Katalin: Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. Századok, 1997.

Ringer István: A sárospataki habánok régészeti emlékei. Sátoraljaújhely, 2022.

Román János: A habánok Sárospatakon. Sárospatak, 1959.

Román János: Sárospataki kerámia. Budapest, 1955.

Sprunger, S. Mary: From Communalism to Capitalism: Mennonites and Money in the Early Dutch Republic. Revue de l'histoire des religions, 2020. 675–703.

Szebeni Olivér: Anabaptisták. Budapest, 1980.

Szimonidesz Lajos: A magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik. Magyar Könyvszemle, 1944. 2–4. füzet, 134–147.

Jegyzetek

1 Csepregi Zoltán: „Lutherani omnes comburantur": Legenda, források, rekonstrukció.– Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya (szerk.): Mártírium és emlékezet. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015. 30–40.

2 Áldásy Antal: Anabaptisták Magyarországon a XVI. és a XVII. században. Katholikus Szemle, 1893. Kirner A. Bertalan: Baptista Krónika. Budapest, 1935. Szimonidesz Lajos: A magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik. Magyar Könyvszemle, 1944., 2–4. füzet, 134–147. Szebeni Olivér: Anabaptisták. Budapest, 1980. 81–87.

3 Benkova, Eva: Ehrenpreis András (1589–1662) – az anabaptisták püspöke, és az anabaptisták kutatása a szlovák történetírásban. Egyháztörténeti Szemle XXII/4 (2021), 129–144.

4 Áldási, 1893. 819.

5 Bálint Emese – Ridovics Anna: Anabaptisták, hutteriták, újkeresztények, habánok. – Ige-Idők; A reformáció 500 éve I. Tanulmányok. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019. 108–109.

6 Corpus Iuris Hungarici, Magyar Törvénytár, szerk. Márkus Dezső, 1526- 1608., 1608-1657. Budapest, Franklin, 1899–1900.

7 Áldásy, 1893. 835–838.

8 Détshy Mihály: Sárospatak vára. Sárospatak, 2002. 41–46.

9 Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. 1535–1541. Szerk.: Bunyitai Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János. Budapest, 1906. 59, 62.

10 Détshy Mihály: Adalékok a sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. 1972. 123–144.

11 Détshy, 1972. 124.

12 Bálint – Ridovics, 2019. 109. Herepei János: Kik voltak az Alvinczi újkeresztyének? – Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez l., szerk. Keserű Bálint, Bp.–Szeged, 1965. 341–353. Ringer István: A sárospataki habánok régészeti emlékei. Sátoraljaújhely, 2022. 23.

13 Román János: A habánok Sárospatakon. Sárospatak, 1959. 7.

14 Péter Katalin: Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. Századok, 1997. 842., 818.

15 Détshy, 1972. 130.

16 Román János: Sárospataki kerámia. Budapest, 1955. 11.

17 Détshy, 1972. 129.
18 Détshy, 1972. 125–126.
19 Román, 1959. 7–8.
20 Détshy, 1972. 126.
21 Román, 1959. 10. Détshy, 1972. 126. A szöveget részben közli magyar fordításban: Ringer, 2022. 26.
22 Sárospatak Ref. Kollégium, Levéltár, 1646. augusztus 19. K.Cs.II. 1/30.
23 Détshy, 1972. 128.
24 Kiss Lajos: Az anabaptisták elnevezései a magyarban. Magyar Nyelv, 1967. 164.
25 Példák és részletes magyarázat: Kiss, 1967. 163–168.
26 Kiss, 1967. 163. Vö. Benková, 2021. 132–133.
27 Román, 1959. 26–30.
28 Détshy, 1972. 70. jegyzet.
29 Ringer, 2022. 26–27.
30 Conrad Jacob Hiltebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658). (Hg. von Franz Babinger). Leiden, 1937. Részletesen idézi: Détshy, 1972. 135.
31 Katona Imre: A sárospataki habán kerámia-receptkönyv tanulságai. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII.–XIV. 1975. 426, 420.
32 Ringer, 2022. 63–89.
33 Détshy, 1972. 132.
34 Détshy, 1972. 134.
35 Herepei, 1965. 350.
36 Détshy, 1972. 125, 131, 134.
37 Détshy, 1972. 131.
38 Herepei, 1965. Benkova, 2021.
39 Détshy, 1972. 131.
40 Ringer, 2022. 27.
41 Détshy, 1972. 134–135. Az alábbiak is itt.
42 Benkova, 2021. 136.
43 „Az önsegélyezéstől fokozatosan eljutottak a fogyasztói közösség kialakításához, majd a szabályozott vagyonközösségen keresztül a termelői vagyonközösséghez. Kiforrott formájában ez különböztette és különbözteti meg a mai napig is a hutteritákat a többi anabaptista közösségtől." Bálint – Ridovics, 2019. 106.
44 Détshy, 1972. 124–125. Az alábbiak is itt.
45 Sprunger, S. Mary: From Communalism to Capitalism: Mennonites and Money in the Early Dutch Republic, Revue de l'histoire des religions, 2020. 675–703.
46 Balázs Mihály: Radikális reformáció. – Ige-Idők; A reformáció 500 éve I. Tanulmányok. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2019. 94–100.
47 Erről részletesen: Román, 1959. 23–27.
48 Détshy, 1972. 135.

A vallási türelmességtől a gazdasági érdekig

Előadásomban az erdélyi Fejedelemség és az ide menekült hutterita közösség településsel-politikatörténettel kapcsolatos viszonyát és történetét ismertetem. Az erdélyi ipartörténetben oly közismert habán kerámia és kézműipar kézművesei egyszerre a kontinensen évszázadokon átívelő vallásháborúk áldozatai és a sajátos erdélyi vallási tolerancia kedvezményezettjei. Történetük messze meghaladja a Fejedelemség történetét. Közösség és teológiatörténet, amely Erdélyen át máig alakítja az Újvilág arculatát.

In my presentation, I will explain the relationship and history of the Principality of Transylvania and the Hutterite community that fled here in relation to the settlement and political history. The artisans of the Haban ceramics and handicraft industry, so well-known in the industrial history of Transylvania, are both victims of the centuries-long religious wars on the continent and beneficiaries of the specific Transylvanian religious tolerance. Their history far exceeds the history of the Principality. Community and theological history, continues to shape the face of the New World through Transylvania.

A Magyarországi Baptista Egyház 500-ik évfordulóján, 2023. április 14-én a MTA dísztermében elhangzott előadás az erdélyi Fejedelemség és az alvinci hutterita közösség településsel-politikatörténettel kapcsolatos viszonyát és történetét ismerteti. Az erdélyi ipartörténetben oly közismert habán kerámia kézművesei egyszerre az európai évszázadokon átívelő vallásháborúk áldozatai és az a reformáció történetével kialakult sajátos erdélyi vallási tolerancia kedvezményezettjei. Egy olyan történet ez, amely messze meghaladja Alvinc, és a Fejedelemség történetét. Mártír, közösség és teológiatörténet, amely Erdélyen át máig alakítja az Újvilág arculatát. Az anabaptista mozgalom hutterita csoportja Morvaország és Felvidék északi területeiről a Habsburg ellenreformáció nyomása elől valóságos csoportkohéziót kialakítva szervezetten, de ugyanakkor irányítottan menekült Erdélybe.[1] Része ennek Bethlen Gábor fejedelemmel telephelyeik környékén kialakított kapcsolatuk és meghívásuk. 1619-ben Bethlen 10.000 állomásozó katonáját Neumühlben (Nové Mlýny, Csehország) a hutteriták csoportja élelmezte.[2] A vallási üldözések és 30 éves háború korában nem csupán a politikum, de a az anabaptista teológia és irodalom utópisztikusan Németalföld mellett, Magyarországot is olyan tökéletes társadalomnak látta, ahol a hutterita mozgalom teológia és társadalomszemlélete ideális társadalmi körülmények között fejlődhetett.[3] A hutteriták meghívását Dán Norbert történész leginkább Pécsi Simon szombatos kancellárnak tulajdonította, aki a 30 éves háború kontextusában Felsőmagyarországi gazdasági vállalkozásainak (banki ügyletek, mézkereskedelem, bányászat, mesteremberek meghívása birtokaira) fejlesztése céljából rendkívül aktív volt az üldözött morvaországi protestánsok között is.[4] Bethlen megbízásából már 1620 szeptemberében

Neumühlbe ment, azzal a céllal, hogy onnan mesterembereket hívjon Erdélybe.[5] Péchi korábban már több alkalommal járt az anabaptista telepesek között. Az erdélyi hadak 1619-ben, tehát egy évvel korábban, is Neumühlben állomásoztak, ahol az anabaptisták alapélelmiszerekkel és itallal látták el őket.[6] 1620 őszén, még a fehérhegyi csata előtt, Péchi azért ment vissza Neumühlbe, hogy Erdélybe való áttelepedés időszerűségéről győzze meg a hutterita mestereket és kereskedőket. Meghívása ekkor sikertelennek bizonyult, hiszen a morvaországi állapotok kedveztek még a telepek fejlődésének és vallási közösségüket az ellenreformáció távolról veszélyeztette. Péchi, fejedelmi megbízást is közvetítve, tudatában volt a vesztes fehérhegyi csatát követő egyre súlyosabbnak tűnő protestáns üldözés nyomásgyakorlására, így kihasználta az útkeresésben és félelemben élő radikális protestánsoknak lakta telepeket. A már említett gazdasági meggondolásain túl, szerepet játszott ebben a saját teológiai meggyőződése is. 1621 év tavaszán a nyitrai püspök vallásüldözésének kitett hutterita telepeken tartózkodott: Csejtén, Kozstolnán, Vitancon, Szobotisten (Ószombaton) és Nagylévárdon, ezúttal a habánok általános kétségbeesése közepette. A települések közül Ószombat az üldözött hutteriták ideiglenes mentsvára lett, ahol a velük együtt elszállásolt fejedelmi zsoldosok védelmét, de ugyanakkor a hadellátási keserű kötelezettségét egyszerre tapasztalhatták.[7] Erről a habán krónika így vallott: „*1621 elején bizonyos Bötsei [Pécsi sz. m.] Simon kancellár Erdélyből, mint mondá, azon célból jött, hogy Magyarország választott királyának, Erdély fejedelmének stb. abbéli óhaját előterjessze, hogy elöljáróink községeinkből gyakorlott kézműveseket Erdélybe engedjenek áttelepülni; valamint azt is mondta, hogy ő maga szintén óhajt letelepedőket népünkből jószágaira, teljes szabadságot, atyai adományozást és hathatós oltalmat ígérve azok számára*.”[8] A protestáns üldözések Melchior Klesl (1552–1630)[9] bíboros döntései nyomán, Franz von Dietrichstein (1570–1636) bíboros, olmützi püspök folytatta, míg a magyarországi részen Pázmány Péter (1570–1637) ellenreformációs programja érintette leginkább a hutterita telephelyeket.[10] A katolikus elöljárók a Habsburg ellenreformáció szellemében 1620. évet követően tervszerűen üldözni kezdték a hutteritákat.[11] Telephelyeiknek sikeres felszámolása a 100 éves „*arany évszázadnak*” tekintett morvaországi anabaptista korszak végét jelentette. A kényszerű felszámolásnak kitett anabaptista telepek a biztonságosnak tekintett Felső-Magyarországra vándoroltak. A püspöki fellépések hátterében I. Ferdinánd fellépése a morvaországi protestantizmust,[12] míg 1620. évet követően II. Ferdinánd vallás-politikája a határmenti, Komárom környéki és a Felső-magyarországi bányavárosok anabaptista lakosainak kiűzését indítványozta.[13] Anyagiaktól, vagyonuktól való megfosztásuk, telephelyeiknek felégetése, kirablása és katonai megszállásuk napirenden volt.[14] A 16. században az anabaptista telephelyek természetes, vagy kényszerű szaporodása folytán, az újonnan alapított Bruderhofok közel kerültek a Felső-magyarországi határterülethez, sőt jelentős számban alapítottak haushabeneket, főleg a szlovákok által lakott Felső Magyarországhoz tartozó határmenti településeken: a Pozsony, Trencsén, és Nyitra megyékhez tartozó Csejtén, Kosztolnán, Vitencen, Szobotiszten (Ószombaton), és főleg az anabaptista telepek hálózatában fővárosnak számító Nagy-Lévárdon (Veľké Leváre, ma Szlovákiában).[15] A későbbiekben Szobotiszt (Ószombat) és Nagylévárd ellenőrizte az újonnan telephelyek lelki és társadalmi életét azzal, hogy küldöttsége meglátogatta az alvinci hitsorsosokat és lelkészeiket szolgálatra ordinálta.[16] Franz von Dietrichstein bíboros amiután Nikolsburg, Tracht és Niemtschitzt habán településeit feldúlta, a haushabenek családtagjait szétválasztotta, majd 4 hetet írt elő arra, hogy Morvaországból végleg eltávozzanak.[17] Egy morvaországi fejlődési folyamat végének voltak tehát szemtanúi a hadviselést folytató erdélyiek, olyan körülmények között, hogy ekkor már a fejlődésnek indult Felső-magyarországi habán telepek sem voltak már biztonságban. Üldözöttségük folytán kialakult mobilitásuk miatt nem a mezőgazdaság, hanem a bárhova elvihető és értékesíthető kézművestermékek gyártása és értékesítése lett fő foglalkozásuk, ami a 16–17- századi lakberendezésekhez és használati eszközökhöz köthető ellátottságban – főleg nemesi környezetben – könnyen tetten érhető.

Üldözöttségük és mesterségeik gyakorlása okán, Pozsony városát elfoglaló hitvalló református fejedelem, Bethlen Gábor előtt ismert volt a habán közösségek hányattatott

története. A telepek politikai és vallási kényszerhelyzetbe kerülve, okkal számíthattak egy általában toleránsnak megismert ország és fejedelme védelmére.[18] Meghívásukat a fejedelem indítványozta, aki betegen is, de szívügyének tartotta az anabaptista telepek éltetését-megmentését és gyarapítását, úgy, hogy ezzel Erdélyt gazdagítsa.

Franz von Dietrichstein bíboros velük szembeni embertelen eljárásai miatt, az is aggodalommal töltötte el a menekülő anabaptistákat, hogy az őket pragmatikus okokból meghívó erdélyi fejedelem, különösebb megkérdezésük nélkül, katonai kísérettel vitte Erdélybe.[19] Az anabaptista telephelyek fokozott veszélyeztetettsége eredményezi azt a fejedelmi akaratból és pragmatikus gazdasági számításból származó meghívást, amely erdélyi lakhatóságot, szabad vallásgyakorlatot, kereskedelmi előjogokat és kötelezettségeket biztosított az előzött habánoknak. A kényszerű távozás ellenére az új Ígéret földje lelkületével érkeztek Erdélybe a habán telepesek.

Üldözésük megindította a magyarok által lakott területeken belüli migrációt, amely leginkább a protestáns hátterű településeket értintette. A szász Georg Krauss Erdélyi krónikájában így írt a morva protestánsok menekülésről: „*Ami a köznépet, a mesterembereket és parasztokat illeti, nagy részük Felső Magyarországra, Kassára, Lőcsére, Eperjesre és a bányavárosokba meg Erdélybe menekült*.”[20] Az egyszerre meghívást élvező, de ugyanakkor kényszerűen menekülő közösség a hazafele tartó erdélyi katonákkal, erőltetett módon, 1621. január 18-án indult a Fejedelemségbe.[21] Számukra egy

nyolcpontos *salvus conductus,* azaz fejedelmi ígéret-halmaz készült,[22] amelynek ismeretében az első habán telepesek feltehetően 200-an, 18 szekéren 70 katona kíséretével, a már említett kényszerítő körülmények között mégis útnak indulhatott. Az elinduláskor ismertetett fejedelmi ígéretek 1622. július 4-én külön adománylevélben is rögzítve lettek.[23] Zavart okozott Bethlen Gábor fejedelem adománylevelének azon része, amely az Alvincre telepített anabaptisták kapcsán „*Fratres Moravicist*"-t emlegetett származási helyül.[24] Ezzel a fejedelem az anabaptista hovatartozás etnikai Pandora szelencéjét nyitotta meg.[25] Ugyanakkor, leginkább a szocialista történelemszemlélet szemüvegén át, a telepítés kizárólagos motivációját a fejedelem gazdasági tervei mentén igazolták. Emiatt az anabaptista telep családjainak etnikai származása, ahogy a fejedelmi támogatás motivációs háttere tisztázást igényel.

Milyen származásúak voltak tehát az alvinci anabaptisták? Nyelvhasználati és a társadalmi percepció szempontjából az alvinci habánok egyértelműen morvaországi származású németek voltak,[26] akik előtte Felső-Stájerországból (Tirol, Salzbug), és Svájcból kerültek a cseh-morvák, majd szlovákok és magyarok által lakott területekre.[27] A diplomában olvasható megnevezésük nem etnikumot, hanem a menekülők földrajzi származási helyét jelzi. Az első csoportok Maskowitz (Maskovice, Szlovákia) és Oleckowitz (Okskovice, Szlovákia) településekről érkeztek.[28] Ez a terület volt az, amely a 17. század elején, főleg a fehérhegyi csatát követően (1620) tarthatatlanná vált a mártíriumtól szenvedő habán közösségek számára.

Alvinci életükről krónikáik[29] részletesen vallanak, kéziratok, amelyeket részben kiadtak az Egyesült Államokban, nagyrészt azonban kéziratban maradtak Nyitrán,[30] Gyulafehérváron a Batthyaneumban[31] vagy Kolozsváron az Egyetemi könyvtárban.[32]

A Kolozsvárra érkezett mintegy 200 családot, a fejedelmi menlevél tulajdonában, a város átmeneti vendégeinek tekintették. Kolozsváron, ahogy Bánffyhunyadon is, a fejedelem és az ország költségén lettek megvendégelve, elszállásolva. Felső Magyarországról, Kolozsvárra 1622-ben két ízben is érkeznek telepesek: január 22–24 között a körmöcbányai aranyásók és bányászok érkeztek a kincses városba, míg egy hónappal később, azaz március 3-án az anabaptisták első kisebb csoportja is megérkezett.[33] Második alvinci csoportjukat Felvidékről hazaérkező Bethlen Gábor fejedelem csapattestei kísérték, akiknek 97~200 személyből álló közösségét a bánffyhunyadiaknak kellett ellátni.[34] Széchy Seres István számadáskönyvében azt tudatta, hogy ezzel a csoporttal érkezett Erdélybe a leendő alvinci kolónia egyik lelkésze és a fejedelem habán orvosa Albrecht Bolsterk is. Valószínű több útvonalon és csoportban jöhettek, mert 1622 karácsonyáig mintegy 695-en érkeznek Alvincre, akik közül több száz beteg telepes elpusztult.[35] A Habán krónika szerint a fejedelem három csoportra osztotta a Váradon, majd Bánffyhunyadon, Kolozsváron át Tövisre érkező habán menekülteket: 47-en Radnótra (Péchy birtokra), 88-an Hans Jakob Hegelerrel Gyulafehérvárra (Bethlen birtokra), más 48 személy Székelyföldre-Bodolára (Béldi Kelemen birtokára) jutott el.

Bunta Magda szerint 1621–1649 között feltehetően 1500 személy érkezhetett Alvincre.[36] Az őket meglátogató és a menekültekkel valamivel később érkező Dittrich Sebastian habán orvos által kezelt Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony volt az,[37] aki 1621 augusztus 31-én a 185 habán menekültet egyetlen helyre, azaz a fejedelmi tulajdonban levő alvinci kastélyába hívta, illetve magánlakásokban szállásoltatta el.[38] Valószínűleg a telepesek szétválasztása elégedetlenséget szült. Az anabaptisták egyetlen helyre való telepítésének a szándékát igazolta Bethlen Gábor feleségének címzett levele, aki 1621 nyarán arról írt, hogy Péchi kőműveseit és Béldi újkeresztényeit vissza kell telepíteni Alvincre: „*Pécsy (kancellár) kőművesi felől íratsz, édes szívem, hogy egy szász faluba bocsássuk őket. De ne ez legyen, hanem Vincen telepítsd meg és ne csak a kőműveseket, hanem mindenféle míves (iparos) emberöket. Adass házhelyet, puszta szőlőket nekik, kapjanak levéllel szabadságot, hogy semmi paraszti szolgálattal (robottal, kilenceddel stb.) ne tartozzanak (udvarunknak, mint földesurunknak) valameddig élnek, hanem csak mesterségökkel. De ezt sem ingyen, de a félárat fizessék meg nekik, amikor míveltetnek vélök. Ételt és italt is adjanak nekik. Ott jó helyen lesznek mind a szászság és nemesség közt, járhatnak (közéjök) dolgozni, amikor a mi mívünk rajtok nem leszen. Az új keresztényeket Bélditől vitesd haza, édes szívem és telepítsék meg őket. Csináljanak műszereket maguknak. Adass nekik 10 fejős tehenet, 12 ökröt és néhány disznót.*".[39] 1621. szeptember 31-én Alvincen maga Károlyi Zsuzsanna, Fodor György alvinci bíróval és Szakács Márton fejedelmi provizorral jelölte ki a habánok telephelyéül szánt marosmenti kanyarban kijelölt területet.[40] Az alvinci fejedelmi kastély, amely Giacomo Resti építőmester tervezésében nemrég készült el, lett a habán mestereemberek elosztóbázisa: *„[Bethlen Gábor] Isten kegyelméből Erdély fejedelme ezt a kaput az egész fallal és négy bástyával alapjaiból emelte saját költségén az Úr 1617. évében a jeles Ákosi Gáspár deák gondviselő idejében."* 1622 áprilisában már a kastélyhoz és a református templomhoz közeli telephelyükön építették fel tipikus kommunális házaikat és nagytermüket.[41]

Az orvoslás művészetének ismerete jelentős szerepet játszhatott a habán orvosok meghívásában.[42] Orvosaik ideiglenesen elhagyhatták a Bruderhofot, de a munkájukkal szerzett pénz a Notdruft-nak nevezett közpénztárba fizették be. Bethlen Gábor uralkodásának idején az alvinci anabaptisták egyik elöljárója Dittrich Sebastian orvos volt. Az orvos korábban maga is egyeztetett az erdélyi migráció részleteiről a Neuhmül-ben tartózkodó Pécsi Simon kancellárral.[43] Ő volt az, aki még 1592-ben a fürdőzők (azaz a gyógyvízzel kezelő balneatoroknak nevezett anabaptista felcserek) rendtartásait pontosította, ugyanakkor a gyermeknevelés és anabaptista dajkaság (pótanyaság) közösségi szabályait felállította. A betegeskedő Károlyi Zsuzsannának az említett orvost azószombati anabaptista közösség és a vele szoros kapcso-

latban álló brencsvári nemes, Nikolsburg ura, Kerecsenyi László ajánlotta, aki Báthory István lengyel király és az erdélyi fejedelem sógora volt.

1622. január 27-én érkezett Alvincre Albrecht Bolsterk anabaptista orvos, aki a fejedelemasszonyt korábban Kassán kezelte. Ő lett az alvinci fürdősök elöljárója, és nagy valószínűséggel az az orvos, aki a végtagjait fájlaló fejedelemnek a székelyszáldobosi savanyúvizet és az algyógyi fürdőzést ajánlotta.[44]

A fejedelem nem rejtette véka alá az ország habánokhoz köthető gazdasági érdekeit sem. Így cselekedett a konstantinápolyi szefárd zsidók meghívása esetében is, akiknek 1623. június 18-án kiállított kiváltságlevele 4 pontjában az áll, hogy: „*az anabaptistákkal egyazon sérthetetlenségnek örvendjenek*", amelyet kiegészített az a szándéka, hogy a háború pusztította elnéptelenedett településeken – mint például Alvincen – külföldi telepeseket gyökereztessen meg.[45] A szász kereskedők gazdasági érdekének sérülése[46] mutatta, hogy a habánok letelepedése és iparűzése a szász iparcikkek vásárlásának visszaesésével járt, ami krízishelyzetet alakított ki a szász magyar viszonyban és egy új kereskedelmi egyensúly kialakítását sürgette. A fejedelemség gazdaságpolitikája három új társadalmi tényezővel gazdagította Erdélyt: hutterita iparosokkal, zsidó és görög kereskedőkkel.[47] Mindhárom csoport a fejedelmi székváros vonzáskörzetében élt és a fejedelem merkantilista gazdaságpolitikájának jelentős tényezőjévé vált.[48]

A habánok letelepítésének folyamatát a szász Georg Kraus[49] és Kemény János említette először. Érkezésüket Kraus a megtörténtnél 3 évvel későbbre (1624-re) tette és a német zsoldban levő Nagyszombatot védő Färenss Beck kapitány és 1200 katonájának Alvincre való érkezésével hozta kapcsolatba.[50] Erről Kraus így írt: „*A morvaországi hadjárat idején Bethlen Gábor Nikolsburgnál elfoglaltra az újrakeresztelkedők testvériségének udvarát, ahonnan nagy mennyiségben kapott javakat. Majd pedig a szegény szász mesteremberek nagy kárára Erdélybe hozta őket mindennel, amijük csak volt és ami testvériségük udvarához tartozott. Vincet jelölte ki szálláshelyükül, ahol építkeztek, gondját viselték szektájuknak és kereskedtek. Még most is ott élnek, és azóta – az újrakeresztelkedők szokása szerint – több ezerrel megszaporodtak*."[51] Szalárdi János *Siralmas krónikája* említette meg azt, hogy: „*Magyarországból az új keresztyének közül majd két százig való mindenféle jó mesterembereket /ha nem többet, mind feleségekkel, gyermekekkel béhozatván, és azokat Alvinczen az Maros fordulatjában igen alkalmatos kies helyre bizonyos privilégiumokkal, szabadságokkal megtelepítvén, az hol az hegyek között igen magas kőszikla tetőn, nagy erős helyen egy puszta várat is adván nekik, azt is idővel megépítették s alatt is az említett helyen oly igen nagy kiterjedt udvart mindenféle mesterembereknek különféle műhelyeket, lakóházakat, sok szép szőlőket, különb különb majorkodásokhoz való kerteket építve. Mind telepedésüktől fogva minémű nagy alkalmatosságára, hasznára voltak mind fejedelmeknek s mind az országnak, az mindennapi próba mutatja*."[52]

Kiváltságlevelük: „*Mi Bethlen Gábor […] azon célra törekedve, hogy közelebb múlt időkben szerfelett megrongált és elpusztult országunkat korábbi virágzó állapotába visszahelyezhessük, a műipart és kézi mesterségeket melyek nélkül egy ország is fényét fenn nem tarthatja, országunkban meghonosíthassuk, elhatároztuk, hogy azon morva atyafiakat, (Fratres Moravicos) kiket lakhelyükből a háború iszonyai kiszorítottak, Erdélyben egybegyűjtve, hogy az ide s tova vándorlás által saját javukban és az országában is kárt és romlást ne tegyenek, egy bizonyos és állandó helyen megtelepítsük. E végre nekik és örököseiknek adjuk és ajándékozzuk örökösen Alvincen azon házat és nemesi udvartelket, melynek szomszédjai keletről Literati Péter és Szabó István, délről Pap Imre, Fejérdi István, Kladovai Balázs és Bernáth István, nyugatról Varga István és Bogdány János polgári telkeik, délről a Maros vize; továbbá a Felsőmező nevű szántóföldet és egy Lámkerék határa végén levő földet, mely kelet és nyugat felől a fejedelem 3 hold szántóföldét érinti, alább a „Faút " között egy harmadikat, mely 3 holdat tesz, s evvel szemben a negyediket, mely egy holdnyi, szomszédja délről Opre Gazda, keletre a lámkeréki köz szántóföldek, harmadfelől a kaszáló rétek stb. tovább „Közép-mező"-ben egy ötödiket a „Liczka" nevű szántóföldek felé, mely délre és nyugatra a szászsebesi „Hosszú-láb" földek felé terjed, délre „Ispán dombja", keletre a Szakács István szántói felé; a hatodikat az „Alsó-mező"-ben „Pyen" pataka mellett a „Köves-út" és „Kis-út" között, mely egy kis halomra rúg s keletre, délre, nyugatra két úttól határozódik; valamint e fölött 3 darab szőlőt a „Vereshegy"-ben, melynek egyikét a „Gebej" pataka érinti, másikat a fejedelem, Bornemissza Tamás, Nitor János és Literáti Pál szőlőik szomszédságiban az „Omlás" vagy „Szakadás" mellett, harmadikat szintazon hegyalsórészében, melyet egyfelől a Maros melletti országút, másfelől egy hegyszakadás határol körül; ezeken kívül két darab szénarétet, melyek egyike a „Felső-réten" van, Váradja község határa végében, a fejedelem, Ajthoni Jakab és Alvinczi Varga György birtokaik szomszédságában; a másik az „Alsóréten" a köves kút alatt, egyfelől egy kis halom, másfelől a Nádas tó közelében, melyet keletre a kis-út zár be. Mindezekhez pedig a következő föltételeket kötjük – teszi utána fejedelem – 1.) hogy földjeik mindenféle termésétől tizedet, egyebet semmit se adjanak; 2.) nekünk minden kézipari cikkeiket felárba számítsák; 3.) mikor szükségünk lesz rá, félárban tartozzanak dolgozni, kiki mestersége nemében; egyszersmind pedig kivesszük és mentesítjük őket a tizedfizetésen kívül minden adó, kilenced, kamaranyereség – lucrum Camerae – rendes és rendkívüli Census fizetéstől, polgárok és a köznép által hordozni szokott minden terhek viselésétől*".[53]

Az 1622. évi május 1-én Kolozsváron tartott országgyűlés 2. cikkelye jóváhagyta az anabaptisták alvinci letelepedését és megengedte, hogy vallásukat „*az ő szokásaik szerint szabadosan exerceálhassák és senki őket abban meg ne háborítsa*.". Ebben az erdélyi vallásszabadság értelmezésének egyik friss szemléletű értel-

mezését nyújtja a törvénycikk. A kiemelkedő értékű fejedelmi gondoskodást folyamatosnak tekinthetjük, hiszen 1625. augusztus 25-én kelt latinnyelvű oklevelével Bethlen Gábor különleges oltalmat ígér – valószínűen az erdélyi szász kereskedelem reakciója folytán – azon anabaptistáknak, akik a fejedelemség életében alig kezdhették el közösségi-gazdasági életüket*:"[…] Természetesen megindított anabaptistáinknak ez a buzgósága, akiket az országuk törvényeinek szabadságáért tett korábbi expedíciók után a morvaországi grófságból sikeresen befogadtunk, hogy ebbe a mi erdélyi fejedelemségünkbe vándoroljanak; amiben a legügyesebbnek kell lenniük, művészetük által, tetszetős szolgálatot kell tenniük a fejedelemségnek, hogy ott biztonságosan lakhassanak és hasznos szolgálatokat tegyenek, […]a fejedelemség szabályai és ugyanazon alattvalók részeiként a nehezítő törvények alól felszabadultan kell mozogniuk, és minden nehézség nélkül intézhetik dolgaikat a megélhetésük szükségleteinek beszerzése érdekében, szíves és különleges védelmünk alatt fogadjuk, és oltalmunkról is biztosítjuk. Emiatt szilárdan elkötelezzük magunkat hűségünk mellett, és minden egyes határozatunk mellett, amennyiben az anabaptisták előírásai szabadságot adnak arra, hogy mindenhova és mindig elmenjenek és visszatérjenek, és ugyanazt adják nekik személyenként, valamint a dolgukban és minden árujukban, minden erőszakos és törvénytelen támadó ellen, minden módon a bajkeverőktől és károkozóktól megvédjük, ahogyan […] az igazságosság és a méltányosság megköveteli […].*"[54]

A gyulafehérvári jezsuita Rezidencia misszióban érdekelt lelkészsége röviddel Alvincre érkezésük után, az anabaptistákat már 1624-ben missziós célpontnak tekintette, hiszen örömmel számoltak be egyik orvosuk zalatnai megtérítéséről[55] Pár évvel később az Erdélyben missziót folytató boszniai obszerváns ferencesek is felfigyelnek jelenlétükre, akik közül a Hunyad megyei erdélyi nemes és protestáns származású Kun Szeráfin szerzetes említi meg jelenlétüket a meglehetőség sokszínű erdélyi felekezeti palettán.[56] Bethlen Gábor halála után Branderburgi Katalin rövid uralkodása alatt is virágzott a telep, ahonnan a fejedelemasszony 1630. március 20-án németországi követségbe küldte egyik lelkészüket, akit katonái kísértek Zilah fele.[57] A jelek szerint Brandenburgi Katalin a habán teleppel belsőséges viszonyt ápolt.[58] Szabados életének része volt a koraszülött leánygyermekének dajkálása, akit az ebben igen járatos anabaptista dajkákra bízott.[59] I. Rákóczi György fejedelem folytatta elődje politikáját azzal, hogy 1631. január 17-én fehérvári adománylevelével megerősítette a Bethlentől szerzett kiváltságokat, majd 1633. augusztus 20-án a Gyulafehérvárral szomszédos Kisfaludon (Micesti, Fehér megye, Románia) egy házat, egy udvartelket a hozzá tartozó földekkel együtt a habánoknak adományozott.[60] Az erről szóló dokumentum pontosítja a kolóniák származási helyét és eljövetelüknek okát: „*A háború iszonyai által Morvaországból kiüldözött s idetova elszórt kéziparos és gépesített eszközökkel dolgozó mestereket – artium mechanicarum et manuariarum apprime notos artifices – az egész Magyarországon összekerestettük és gyűjttettük családjaikkal együtt, behozattuk Erdélyországunkba, hogy ők ott mind maguknak, mind országunknak hasznos és szükséges szokott mesterségüket kényelmesebben és biztosan folytathassák, úgy alattvalóinknak mint a közjónak előmenetelére s ne legyenek kényszerítve házi vagyonuk és javaik kockáztatásával s romlásával bizonytalan helyeken tartózkodni és bujdosni. Megerősítjük tehát elődünk nekik tett adományát, s efelett: „nekik adjuk azon egész udvartelket és házhelyet, melyen már az ő társulatoknak fölépült háza is van, Fejérvár felől a fejedelmi veteményes és csűrös-kert, Borbánd felől az Ompoly vize, Sárd mezőváros felől jobbágy Fóris János háza szomszédsága közt; a felett a mellette levő kertet és az avval szemben, a fejedelmi csűrös-kerten belül, most elhagyatottan, pusztán álló udvartelket a Kisfalud község temploma udvarától az ő mostani házokig, azon Borbánd felé eső külső földdel, melynek nagy kiterjedésű területét keletről az azt körülvevő Ompoly folyóvize, nyugatról a sárdi határ széle határozza meg, s melynek egy része szántónak, másik kaszálónak használtatik; végre Sárd felőli haszon felét a kisfaludi szőlőhegyekre dűlő határrész azon darabjának, mely azon falu mellett elvonuló országút hosszában a szőlőhegyek felé s az országúttól a mondott szőlőhegy tetejéig és Fejérvár határáig terjed stb. azon feltételek alatt és kedvezményekkel, melyek feljebb már érintve voltak, szigorúan megparancsolva a vármegyei és fiskusi adószedőknek, a fejérvári fejedelmi udvar gondviselőjének és tisztjeinek s minden illetőknek, hogy ezen új kereszténytől, adományul nyert birtokai után az egy tizeden kívül semmi adót, kilencedet, rovatalt, cenzust vagy bármi más polgári és köznépi terhek viselését ne követelhessék s őket rá ne kényszeríthessék.*"[61] A fejedelmi gondoskodás következménye volt az alvinci kolónia multiplikációja, amely Kisfaludon fejedelmi birtokán túl, a fejedelem saját birtokán, azaz Sárospatakon is létrehozott egy Bruderhofot. 1643. április 26-i feljegyzés szerint: „*Érkezének két vy keresztiének, égik prédicator a másik Takácz, mennek Patakra.*"[62] Felesége Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszony személyesen szervezte meg pataki és borsi letelepedésüket. 1645 augusztus 6-án a morvaországi Dina folyó melletti Lamperstorffból levelet küldött férjének, amelyben tudósította a telepítés tervszerűségéről: „*Mennyi uj keresztyén s minemű. mesteremberek menjenek alá, ím jegyzésben küldtük, úgy vagyon egy néhány személy, ezután 12 nap alatt fognak megindulni".* Ők alkották az 1645-ben létrejött sárospataki telep magját.[63] A telep tagjai Tschäskowitz habán közösségét költöztette Sárospatakra.[64] Gondoskodásukról II. Rákóczi György sem feledkezett meg, hiszen jogaikat befoglalta az erdélyi alkotmányokba: az „*Approbatae Constitutiones*" 8. rész LVII. fejezete az addigi kiváltságaikat rögzítve, kiegészítette az 1656. évi országgyűlés által hozott árszabályzatot, amelynek értelmében az anabaptista mestereknek megengedték azt, hogy áruikat (főleg bőr és tímár árut) a többi erdélyi árucikkeknél drágábban árulják, mivel jobb minőségűek voltak.[65] A fejedelmi kor végén, I. Apafi Mihály 1675-ben kiváltságlevelet állíttatott ki a számuk-

ra, amelyet l692-ben Bánffi György gubernátor már csak védlevél formájában erősített meg.[66] I. Lipót 1702-ben még jóváhagyta az anabaptistáknak fejedelmi kiváltságleveleit, de 150 rénes forinttal megadóztatta a habánokat. A 18. században az állami birtokokhoz tartoztak (fiscushoz) az alvinci római katolikus püspöki jószágok közvetlen szomszédjaként. A meggyengült kolónia teljesen ki volt szolgáltatva a dominus terrestris katolikus püspök önkényének. 1715-ben az úrbéri összeírás Alvincen már csak 14 habán portát, egy udvarházat (közösségi teret – templomot) és földet említett, megemlítve azt is, hogy „*most kevesen űzik mesterségüket*". 1722-ben már csak 23 habán élt a településen, de saját lelkésszel rendelkeztek, viszont, „*kézi mesterségüket nem folytathatták, sőt elfelejtették; nagyon szegény emberek*.", mészárszéktartási jogukat a római katolikus püspökség elvette.[67] 1763-ban Mária Terézia parancsára Delphini nyitrai jezsuita szerzetes kényszerűen katolikussá tette a habán közösséget. Hithűségben megmaradt tagjai 1770 után Havasalföldre, Oroszországba, majd onnan Alaszkán át Kanadába és Egyesült Államokba vándoroltak.

A ma már nem található lakóhelyükről leginkább krónikáik, vagy az 1970-ben végzett régészeti kutatás beszélhet. Elsősorban lakóhelyeik tipológiája foglalkoztatta a kutatókat. Korábban az obszerváns ferencesek tettek jelentést a Maros parti település habánjainak szállás és lakóhelyeiről. Modesto da Roma obszerváns szerzetes 1677–1678 évi Propaganda Fide Kongregációnak írt jelentésében így értékelte az alvinci hutteriták telephelyét: „*A nem bevett felekezetek, amelyek nem esnek a fejedelemi eskü védelme alá, a szakadárokkal együtt megtűrt (permissiva) helyzetben vannak, s papjaik közadakozásból épített szegényes fatemplomokban végzik istentiszteleteiket. Az anabaptisták ügyes kézművesek, kolostori módra közös életet folytatnak saját épületeikben, ahol lakószobák, imaházak vannak. Három ilyen közös házuk található Erdélybe*."[68]

A habán krónikák szerint a Maros fordulatában a reformátusok temploma melletti részen laktak, telep, amely közösségi lakóházaival-műhelyeivel benyúlt a Maros kanyarulatáig. A magyar és szász utcától, csupán pár házhely választotta el a telepet, amely előtt: *„Matochi Balázs ugyan ő kegyelme a városról kimenő és az új keresztyének közé menő utak közé való ganajdombot magáénak lenni pretendálja*.„[69] A. Gyulai és Bunta végezte régészeti kutatás szerint a telephely Alvinc jelenlegi településének déli oldalán, a Maros balpartján, egy 3–4 ha területen feküdt, a jelenlegi református templomtól É-Ny-ra.[70] A habán telephely az egykori templom melletti református temető szomszédságában feküdt.[71] A református templom alatti és a Maros kanyarulatáig tartó meglehetősen tágas településüket 1970-ben ásták ki a régészek,[72] amelynek nyomait Beke György pár évvel később még láthatta.[73] A hasonló építészeti minta szerint a tágas udvar köré épültek a lakóházak, műhelyek, illetve a mezőgazdasági épületek. Ennek közepén helyezkedtek el a közösségi terek (konyha, mosoda), iskola és imaterem. Lakóhelyeik hagyományosnak mondhatóak, amelyeket egy központi épülettel láttak el: „*Északi oldalát a Maros határolta. Déli oldala a XVI. század elején épült templom mellett húzódott, nyugati és keleti oldala nagyjából a Borberek (Zebernyik) felőli régi Maros-hídhoz vezető két út jelenlegi vonalára esett. E területen, a kelet felőli alsó udvarban állt a konyha (ebédlőterem) és a fürdőház. A telep déli részén a szabók, szíjgyártók és nyergesek műhelyei, a nyugati részen a késesek, kalaposok és tímárok (bőrcserzők), az északin pedig a szűcsök, a kovácsok műhelyei állottak, és itt húzódott az úgynevezett nagy ház frontális oldala ...*"[74] foglalta össze Bunta Magda az 1970-ben történt régészeti kutatás eredményeit.[75] Virágzó korszakában a közösség tagjainak a száma 1089 főre volt tehető, de valószínűsíthető, hogy a településen több Haushaben is működött. A legtöbb hutterita mezőgazdasággal, szőlészettel foglalkozott, mások kézművesek, mesteremberek voltak, akik a telephelyen található műhelyeikben dolgoztak. Közös munkaeszközeik, jövedelmeik voltak, amelyet a szükségletek alapján osztottak el. Közös konyhájukban étkeztek, nagy közös asztaloknál. Az árvákat, özvegyeket, öregeket a közösség ápolta és tartotta el. Vezetőiket a bírót, 2 ülnöküket és jegyzőjüket szótöbbséggel választották. A telepeknek volt világi-gazdasági elöljárója (Diener der Notdurf), lelkésze (Diener der Wortes), pincemestere (Weinzierl, Kellner), gazdasági vezetője (Haushalter), beszerzője (Einkaufer).[76] A legtiszteletreméltóbb lelkészeket „Diener des Evangelions" titulussal szólították. Ezeket Ószombatban erősítették meg az alvinci lelkészi szolgálatra. A közös javak raktározásának megszervezésére, külön személyt nevesítettek (Kastner). A bíráskodási jogot közösen gyakorolták. Lelkészüket a legidősebb férfiak közül választották. Gyermekeiket 12–18 évesen keresztelték, miután a fiatalok jelentős Szentírásismeretre tettek szert. Iskoláikban a 2–6 éves gyermekek külön csoportot alkottak, akiket a tanító (Schulmeister) foglalkoztatott. 12 éves korukig a Bibliát olvasták, számoltak, énekeltek, mozgásgyakorlatokat végeztek, rajzoltak és a lányok kézimunkáztak[77] Zárkózottak voltak, a közösségen kívül nem viseltek hivatalt[78] A telepük, biztosította életük folyamán a mindennapokat, a születéstől a halálig.[79] Az alvinci hutteriták találkozóhelye a telep központjának számító közös ebédlőkonyha-oratórium (csarnokszerű imaház) volt. Istentiszteleteiket a közös imateremnek is használt ebédlőteremben tartották. Öltözködésük szerény és egységes volt. A felnőttek és gyermekek sötét feketésszürke széles karimájú kalapot viseltek és hosszú ingujjban jártak. A férfiak nyáron térdig érő nadrágot viseltek. A nőknek hosszú, bokáig érő szoknyája volt, amely elé virágmintás kötényt kötöttek.[80] Településeik Európa-szerte hasonló tipológiájúak voltak. Analógiák alapján elfogadható az, hogy a Cernakovice-i Bruderhofhoz hasonló volt az alvinci is.[81] A magyarok fekete németeknek nevezték őket sötét öltözetük miatt.[82]

Lakóhelyeikről a külvilág is tudomást szerzett. Elsők között a német Konrad Jacob Hiltebrandt (1629–1679) a teológus-utazó-diplomata, aki a hutteritákat még Sárospatakról ismerte, értékelte szorgosságukat és élet-

formájukat. 1657 augusztusában járt Alvincen és Fogarason. Útleírásában az anabaptisták közösségére is kitért. Társadalmi berendezkedésüket csodálta, bár véleménye szerint a magántulajdon elvetése nem mindig érvényesül a mindennapi gyakorlatukban. A hutterita közösséget „*Ecclesia pura et angelica*"- nak nevezte, amelyben a normaszegők büntetése a száműzetésnek érzékelt távolsági kereskedelem folytatása volt. Kézművességükről, fazekasságukról és szorgalmukról elismeréssel nyilatkozott.[83] Erre az utóbbira csodálkozik rá, családi és közösségi páros életüket teljesen félreismerve Behran Dimiski (elhunyt 1691. szeptember 23-án), Köprülü Ahmet török basa damaszkuszi geográfusa és történetírója, Aleppó kádíja, aki a 17. század második felében így írt az alvinci telepről és a hutterita szokásokról: „*Van egy kasaba, Vincnek nevezik, ebben anabaptisták laknak. Ezeket Bethlen Gábor bej Moráviából hozta és telepítette ide. Ennek a felekezetnek egészen különös szokásai vannak. Bármely országban lakjanak is, asszonya és férfija külön lakik: külön van a férfiak városrésze és külön a nőké. Valamennyien iparosok; ki késes, ki ollókészítő, ki más efféle mesterséggel foglalkozik. Minden városrésznek van egy pénztárnoka. Az elkészített árut eladják, s árát élelmiszerekre és közköltségekre fordítják. A házakban 10–12 férfi lakik együtt. A férfi-varosrésznek külön szakácsa és külön mosóembere van, éppígy a női városrésznek is külön asszony őrsége van a saját neméből: férfi asszonyhoz, asszony férfihez nem megy soha. Már most ezek naponkint kétszer templomba mennek, férfiak és nők külön-külön egymással szemben állnak és papjuk prédikációját hallgatják. Papjaik pedig így prédikálnak nekik: „Keresztének! Mikor az Úr Isten Ádámot megkeresztelte, így szólt hozzá: Ádám! én téged azért teremtettelek erre a világra, hogy nemzz és szaporodj; válaszd ki hát gyorsan párodat s asszonyoddal szeretkezz. Ennélfogva nekünk is kötelességünk, hogy ezzel a dologgal foglalkozzunk ". Ebben a mederben félóra hosszat különféle tanácsokat ád, azután leszáll a szószékről, a két oldalt álló hívősereg asszonynépét nézegetve kiválasztja azt, aki szemének megtetszik és ezzel félrevonul egy sarokba. A többi asszony is a férfiaké lesz, úgy, ahogy jön s mindegyikük egy-egy asszonnyal szeretkezik. Félóráig együtt társalognak. Mikor a főpap elvégzi a dolgát, csenget s mindenki a helyére vonul. A templomból az asszonyok és a férfiak más-más kapun mennek ki. Ha egy asszony gyermeket szül, a leánygyermek nála marad, de a fiút csak addig táplálja, amíg el nem választja: ezután a férfiakhoz küldi. De a gyermek származása ismeretlen, hogy ki az apja nem tudják Röviden szólva ez, a felekezet egymásra nem gyűlölködik, nem haragszik. egymással nem harcol és nem veszekedik. Ez ilyen furcsa felekezet. Mindenkinek meg van állapítva a dolga és elnökük mindenki ügyét elintézi, köteles is élelmezési, adózási ügyeiket és más mindenféle dolgaikat rendben tartani*."[84]

Életmódjukat az alvinci birtokok jó adminisztrálása biztosította. Az 1622. július 4-én kiállított kiváltságlevél az alvinci ingatlanokra és adóterhek alól való mentességet adott. Földjeik termése után pár alkalommal tizedet fizettek a fejedelemnek, bár ezt a kötelezettséget előjogaik miatt sérelmezték. A telepítés alkalmával kötött alku folytán árucikkeiket félárban kellett a fejedelmi udvarnak adniuk. Kiváltságaikat elismerte a település magyar és már magyarrá lett szász lakossága, valamint az Alvincre telepített délszlávok egykori leszármazottjai. 1638. június 22-én Alvinc és Borberek városbírái, így rendelkeztek: „*Mi Vargyasi János a méltóságos erdélyi fejedelem Alvinc nevű várának és birtokainak ez idő szerinti gondviselője – Provisor – és ugyan mi Alvinczen és Borbereken s Fejérvármegyében lakó összes nemesek, nem különben Pap Imre, Ulajk János Vinc mezőváros elöljárói – Praefecti – és Borbereki Szabó Kelemen, főbírók és mindkét mezőváros többi esküdt polgárai és lakói hagyjuk emlékezetűl jelen levelünk által, hogy a jelenvaló 1638-ik esztendőben június 22-én találának meg bennünket közönségesen a vinci új keresztény atyafiak, hogy a minő két rend házakat oda fel a felső várban, a kis ál-ajtó táján (értetik a vár egyik kisebb kapuja) a két város támogatásával és engedelméből ennek előtte építettek, és a mely pincét nem régen ugyanott mellette kőziklából kivágattak, annak felette az Alsó-Renden is Redeki István uramtól a mely házat vettek, noha azokat a megszerzés és megépítés óta mind ez ideig békével bírták; mindazáltal meggondolva mind az időnek változandó állapotját, mind az emberek halandó voltát, hogy mind magok a mi időnkben, mind utódaik a mi utánunk valók idejében azon helyeken való építésben és azok bírásában bátorságosabbak legyenek: szorgalmatosan esedezve kérének arra, hogy mint ez ideig, úgy ennek utána is a megnevezett felsővári házaknak örökösen való bírásáról, mindkét városul őket biztosítva, adnánk róla nekik levelet, melyért ők is mindenekben hálaadó-voltokat és engedelmességüket ígérve a két városnak, arra kötelezték magokat: hogy mind békességes időben, mind pedig háborúságnak idején velünk, kiváltképpen pedig szorulásnak idején a közönséges jó dolognak, úgy mint békességünknek, fejünknek oltalmazására és megmaradásunkra, valamit feltalálhatnak és szükségesnek ismerünk lenni, vagy élés-adás, fizetés, várépítése, avagy annak minden egyéb gondviseléséhez tartozó szükséges egymás dolgoknak megszerzésére való költséget és illendő segítségeket nézi, valami ő reájuk illik: postálkodáson, fegyver fogáson, és egyéb religiok megbántódásán kívül minden teherviselést a közönséges jó dologban készek lesznek ők is velünk egyenlő akarattal hordozni. Annak felette mivel ez ideig azon megnevezett felső-vári házoknak adója, Redeki uramtól megvett ház adójával együtt tíz forintra van rendelve, azt a szerint adminisztrálják is; de látván mind az drabant fizetésében, mind pedig egyéb sok rendbeli szükséges dolgokban a fogyatkozást, azoknak is segítségére lenni akarván: a tíz forint adóhoz jó akaratjok szerint igéinek még két forintot adni, azaz ezentúl jövőre évenként 12 forintot, ezenkívül drabantoknak minden évben 12 kenyeret és két pár janicsár sarut. Ha pedig történnék, hogy jövendőben pusztán, hagyva a várat, sem drabantot nem tarthatnának, sem*

*nem laknék senki benne, s mégis valaki olyankor is a megígért adót rajtok felvenni akarná és vélek megfizettetni, akkor se ők, se maradékok – mint szintén több város béliek – az adófizetéssel ne tartozzanak. A mely kősziklát pedig az árok felől a magok háza közt pincéének az árok szélire igen kivágtak, az utat elfoglalva, hogy azon elé mind a kis-ajtóra, mind attól vissza szabados járás lehessen, az árok felől ki a falból, mikor építeni kezdik, erős függő lábakat hagyva, karfával és korláttal jól megmegcsinálják, úgy hogy azon pincére építendő házak mellett szabad és bátorságos járásra való közút lehessen. A kis ál-ajtó kulcsát pedig ennek utána nem ők tartják, hanem a kapus drabantoknak, vagy a két városból arra rendelt gondviselőnek kezébe adják. Végezetre a fenn elősorolt házakon kívül többet sem készházat, sem házhelyet a két város híre és akarata ellen senkitől nem vesznek, sem nem foglalnak. Mi is azért mind nemes és köz renden levő fennevezettek megtekintvén velünk mind egy helyben és külső társaságban együtt lakásokat és szomszédságos atyafiságokat mind pedig a közigazságot: ígérjük magunkat közönségesen nekik, hogy megnevezett felső-vári házak bírásában sem magokat, sem maradékjokat meg nem háborítjuk, sem pedig egyebeknek, kiket evincálhatunk ez dologban, megháboríttatni őket nem engedjük, sőt azok szabados bírásában biztosítva, ha miben szükség idején a mi segítségünk és jó akaratunk kívántatik, minden segítséggel és oltalommal leszünk, mind kapun, ajtókon, fa, víz, és egyéb szükséges éléseknek oda be a várba vagy onnan kihordásra velünk együtt szabados jövést-menést engedve nekik a fenn kitett föltételek megtartása mellet*t."[85]

A borberekiek és alvinciekkel együtt használt parasztvár a környék védelmére szolgált, ahogy ennek hasznossága az 1658-ban történt török-tatár betöréskor nyilvánvalóvá is vált. A vár közös használata igen jelentős bevételi forrás lehetett az alvincieknek, akik sokkal tetemesebb bérösszeget kaptak az ott raktározó és védelmet kereső anabaptistáktól, mint amennyit közösségük fizetett be. A vár fenntartásának közös követelménye védelmi szempontoknak volt alávetve. A romos állapotban levő Zebernik várát az anabaptista krónikák szerint is, Bethlen Gábor az újkeresztényeknek adományozta. A parasztvárat, mivel hadviselést nem vállaltak, a mezővárossal együtt renoválták és tulajdonjogukat osztottan az alvinciekkel és borberekiekkel közösen gyakorolták.[86] Minden családnak volt a várban egy szobája, de amíg a városiak védelmi, addig a habánok csak élelmezési és várépítési feladatokat láttak el. Egy protestáns társ-mezővárosi önkormányzat és egy telepes közösség megállapodásának érdekes erdélyi példája volt az Alvinc-borbereki. A Maros partján fekvő Alvinc és a jobbparti Borberek 1393-tól a Szászföld része lett. 1493-ban és 1499-ben „*Alvinc mindkét fele*" (ex utraque parte oppidi) néven közös önkormányzati szervezetet működött, amelyet két bíró irányított. Később a nagyobb Alvinc bírója egyben Borbereké is, és a városi tanács is közös volt. A közös városi tanács Alvinc székbíróságával esett egybe.[87] A szász rendszer nem tudott megszilárdulni, bár ennek működését valamennyire támogatta a németnyelvű gyalogosok, majd később ugyancsak a németnyelvű habánok megjelenése. Az eredetileg megszerzett adómentes birtokok mellett a Bruderhof gyorsan új birtokrészeket vásárolt. A gazdasági fejlődésük bizonyítja azt, hogy a legjobb alvinci mezőgazdasági területeket vásárolják fel, amelyek általában a habán telep és a Maros szomszédságában voltak, úgy Alvincen, mint Borbereken. Területeiket kaszálónak, gyümölcsösnek és szántónak használták.[88] Emellett az alvinci magyar és szász utcában is birtokoltak, illetve vásároltak házhelyeket, amelyekről kihaltak-elköltöztek a korábbi német darabontok, vagy esetenként, ahonnan az alsó- fejedelmi tulajdonban levő Martinuzzi-Bethlen várban szolgálatot végezhettek. Legnagyobb vásárolt birtokuk az alvinci Maros fordulatban levő Nagy sziget legelője volt, valamint a Korna (ma Blandiana, Fehér megye, Románia) pataka melletti kaszálók.

Kézművességük miatt a 17. században Erdély-szerte ismertek voltak. Az l627. évi országos limitáció[89] szerint a posztócsinálókat, késcsinálókat, szíjgyártókat, lakatosokat, tímárokat, takácsokat, szűcsöket, nemezcsinálókat, kádárokat, fazekasokat, késeseket[90] foglalkoztatott a habán kolónia.[91] Nem kétséges, hogy egy elnéptelenedett településen – a fejedelmi elvárás szerint – gazdasági pufferzónát alakítottak ki a szász székek és a magyar vármegyék között, amely a szászoknak jelentős konkurenciát jelentett. Fémmegmunkálásuk felülmúlta a szászokét. Többfajta bicskát, kést készítettek. 1629-ben a kassai késgyártók is az alvinci habánok módjára gyártották szerszámaikat. Szépen díszített kés és bicskanyeleik ökörszarv, elefántcsont, gyöngyház, ciprusfa felhasználásával készült. 1627-ben vágószerszámaik, bőrdíszműveik, lakatos és szíjmunkáik, kovácsolt szerszámaik, posztóik fölülmúlták árban és minőségben a szász manufaktúrák termékeit. A szász és magyar fazekasság megszokott, régies céh életét a habán kerámia cifraságával: ónmázas fajanszedényeikkel, bokály kályháikkal mozgásba-lázba hozták. Új székformát hoztak divatba a vörös bőrrel bevont „setzel" típusú ülő garnitúrákat, amely az erdélyi parasztbútor formákat a nemesi házakban lassan kezdte leváltani. Ácsmestereik a váraknál (Borberek, Trencsén)[92] és malmoknál (Várad) kiválóan teljesítettek.[93] Ugyanakkor jelentős szerepük volt az erdélyi gyógyászatban is, amelyet leginkább a fejedelmi udvar által foglalkoztatott orvosok jelenlétében észlelünk. A kolónia tagjai között számos orvoslással foglalkozó személyt találunk, de jelentős diplomáciai feladatokat is betöltöttek, mint Kristóf lelkészük, vagy akár szökevényként a holland rendek konstantinápolyi nagykövete mellett.[94] Az alvinciekkel kötött és Zebernik várával kapcsolatos szerződésükből kiderül, hogy őket kizárólag csak hitüknek megfelelő szolgáltatásra lehetett kötelezni, semmiképpen nem fegyverhordozásra, eskütételre és postálkodásra.[95]

Megérkezésük után intenzív kapcsolatot éltettek a hálózatként működő korábbi telephelyeikkel, vagy az újonnan létrejövőkkel. A kapcsolatok ápolásának fő motivációja a mesteremberek utánpótlása, lelkészek és újabb telepesek meghívása volt. Ez mutatja azt, hogy a

biztonságosabb megélhetés szempontjából Alvinc szerepe felértékelődött, főleg olyan körülmények között, hogy a menekülők-üldözöttek számára Erdély háttérországnak számított. 1623. január 6 – március 13 között több csoportjuk jövet, vagy menet megfordult Kolozsváron. Az utolsók között 1623. március 28-án érkezett meg Joseph Negel anabaptista lelkész is. Az intenzív migrációs folyamat 1629-ig Bethlen Gábor fejedelem haláláig tartott, amikor Kristóf diplomata lelkész mellett „*tudós míves emberek*" is érkeztek.[96] Kapcsolatuk a szászokkal, akik ugyancsak germán származásúak voltak vészterhesnek mutatkozott, hiszen a népszerű habán termékek miatt féltékenység alakult ki a két közösség tagjai között. A szászok abbeli kérése, hogy országos szász vásárokon a habán kereskedők ne vehessenek részt a gazdasági obstrukció ékes példája lett. Ennek következménye volt az a limitáció, amelyet 1631. évi január 5-én hozott országgyűlési döntés szentesített, amely szerint a habánoknak tilos lett a szász városok nagypiacára vinni termékeiket.[97] 1646-ban a pestis súlyosan érintette az alvinci kolónia (Bruderhof) tagjait, akik több százra tehető tagot temettek el.[98] 1658-ban a törökök hatalmas pusztítást okoztak Alvincen. A habán Krónika szerint a települést elözönlötték a törökök és a tatárok: „*Alvincet és a közösségünket is felgyújtották, szinte teljesen leégett. Közvetlenül a támadás előtt a testvérek hozták be a gabonát, és sietve csépeltek és raktároztak el mintegy 150 kalangyát. A többi a szénával és a szalmával együtt minden lángba borult. A mieink a várba menekültek. Örök dicséret és hála Istennek, az Úrnak, aki oly kegyesen megvédte és megmentette őket! Ő tartotta őket együtt úgy, hogy senkit sem vittek el, ejtettek foglyul és raboltak el, ezek a gonosz emberek*."[99] A Krónika három évvel később 1661-ben egy második török invázióról számol be: „*1661 júliusában egy török pasa nagy sereget vezetett Erdélybe, és tábort ütöttek Alvincen a testvérek földjein, nem messze a házainktól. De Isten segítségével népünk a várba menekült, és magával vitte a legtöbb holmiját. Néhány testvérünk még az udvaron volt három szekérrel, amikor az ellenség megérkezett, de a Mindenható Isten lehetővé tette számukra, hogy a három megrakott szekeret a hídra vittük, és így feltartóztassuk az üldöző ellenséget. Míg a törökök leszedték a hámot az állatokról és tolták a megrakott szekereket addig testvéreink elmenekültek*."[100] Az 1658-as tatárjárásban leégett és nemrég újjáépített községet a termével együtt 1661-ben ismételten felgyújtották. A török-tatár támadást, több mint egy évig a zeberniki várban vészelte át mindkét vallási és etnikai közösség. A vár a településtől (Bruderhoftól) kevesebb mint 4,5 km-re lévő hegygerinc vonulatán helyezkedik el. Ez a parasztvár több mint egy évig a menedékhelyük maradt. Miközben az erődben voltak, egy újabb pestisjárvány sepert végig a sűrűn egymás mellett lakó alvincieken, aminek következtében 150-en meghaltak. A törökök 1661 októberében visszavonultak, az anabaptisták biztonsági okokból 1662 augusztusáig a „felső várban" maradtak: „*1662 augusztusában a dolgok Erdélyben megnyugodtak a törököket illetően, így a mi alvinci embereink is megpihenhettek kissé. Augusztus 21-én elhagyták az erődöt, és visszatértek otthonaikba, ahol a szenessé égett falak közé elkészített kunyhókban laktak*."[101] A házaikba később visszatérő habánoknak a kézműves tevékenységüket értékelő törökök menlevelet adtak, hogy megvédjék őket a további fosztogatókkal szemben. A Bethlen kora óta használt és védelmet biztosító Zebernik várát az 1725-ös nagy tűzvész után magára hagyták. Az utolsó várbeli lakos 1802-ben hagyta el a parasztvárat, amely akkor már menthetetlenül romosnak számított. Helyzetéről Kőröspataki Bedő János mezőcsávási református lelkipásztor is megemlékezett Históriás énekében:

„Búd, gondod érkezik Alvinc, Borberek,
Mert rajtad voltak fene pogány népek,
Nagy károdra lőnek az barbarus ebek.
Kin síránkozhatnak minden rendbeliek."

Az ellenreformáció első jelei akkor jelentek meg Alvincen, amikor az egyik hutterita Johann Foltin 1756-ban, majd Johann Hartel és az anabaptista tanító felesége katolizált.[102] A családokat kitagadó közösség számkivetette őket és házukat lebontotta, ami a katolikus püspök és Habsburg hatóságok ellenérzését váltotta ki.[103]

Mégis nem várt és eredményes betelepítés adott újabb erőt a habán közösségnek akkor, amikor 1756-ban a Klagenfurt környékéről érkező karintiai lutheránusok transzmigránsok népes csoportját fogadták Alvincre.[104] Az Erdélybe saját költségükön érkező karintiaiak közösségében olyanok is lehettek, akik a herrnhuti kegyesség követői voltak,[105] így a Birodalmon belüli vallási túlélés egyetlen garanciája a relatív módon felekezetileg toleráns Erdélybe való költözés volt, olyan körülmények között, hogy Mária Terézia erdélyi telepítési politikája megfelelt ennek a célnak. A Habsburg államhatalom transzmigrációs gyakorlata, valójában kényszertelepítést jelentett.[106] Bécs számára az 1760–1770 évek nagy kérdése a herrnhuti kegyességgel szembeni fellépés és az alvinci anabaptista telep felszámolása volt. A mintegy 270 útnak induló telepest előzetesen két hónapig feltartották, majd Bécs, Pozsony, Komárom, Esztergom érintésével hajón a Dunán érkeztek Erdélybe. A Tisza torkolatától a temesi Béga fele haladva, szekerekre szálltak át. Tervezett úticéljuk a Szászváros széki Romosz (Romos, Hunyad megye, Románia) volt. Itt a helyi lutheránus szászok nem szívesen fogadták őket, illetve a telepeseknek sem felelt meg a felajánlott lakóhely és termőföld. 1755–1756 között nagy szegénységben éltek. 1761-ben a Jeremias Haner lutheránus püspök, szász egyháztörténész egyik zsinaton élesen bírálta a herrnhuti kegyességet.[107] A lutheránustól eltérő német kegyességi irányzatokkal szembeni aggódása korábbi volt, mert 1740 szeptember 14-én egyik körlevelében a szászokat az anabaptizmus veszélyeire figyelmeztette, akiknek missziós célzatú jelenlétét Tövisen és Szászkeresztúron a püspök már tapasztalta.[108] Az 1756-ban Romoszon élő és elégedetlen karintiai lutheránusok Andreas Wurz és Georg Waldner vezetői tárgyalásba bocsátkoztak, az őket megkereső alvinci anabaptistákkal, akik meggyengült közösségük számára onnan reméltek demográfiai és felekezeti utánpótlást. Ószombat és Nagylévárd anyate-

lepülések hutterita lakossága már katolizált, így onnan már nem számíthattak támogatásra. Ezt követően a karintiai lutheránusok néhány családja anabaptista lett, ami Szebenben a lutheránusok között felháborodást váltott ki. Úgy vélték a herrenhuti mozgalom egyenes út az anabaptizmushoz. A túlélés reményében az anabaptisták közösségük számára szokatlannak tartott missziós célitűzéseket fogalmaztak meg. A 18. századi hallgatólagos tolerancia alkalmazása Alvincen a két német vallási közösség tagjai között, az áttérések követték. 1763-ban az erdélyi transzmigráció felelőse Peter von Hennenheim biztos jelezte, hogy az újonnan érkezett lutheránusok között újrakeresztelkedők is vannak. Javaslata szerint Romoszról mindenkit Alvincre kell telepíteni, vagy amennyiben nem vállalják az újratelepítést a karintiaiakat ki kell utasítani az országból. Az új alvinci kastélytulajdonos és nagybirtokos a gyulafehérvári katolikus püspök azonban kiutasította birtokáról az anabaptistává lett lutheránusokat, míg küldöttségüket közben a transzmigrációs helyzet ilyenszerű nemkívánt alakulásáról a német bevándorlók ügyével megbízott kerületi lutheránus főgondnok, a szászvárosi Simon Treitler vallatta. Az anabaptisták és herrnhuti kegyeséggel-anabaptizmussal egyszerre vádolt karintiaiak ügye végül a bécsi Államtanács asztalára került. Az Erdélyi Vallásügyi bizottság Bartenstein elnöklete alatt 1763. július 31-én foglalkozott az áttértek ügyével, amelynek felterjesztését a szász főhatóságok: Bruckenthal báró és Jeremias Haner püspök is szorgalmazta. Az Államtanács a kérdést 1763. augusztus 24-én Borié tanácsos véleménye alapján értékelte, akinek meggyőződése az volt, hogy az anabaptista közösséget át kell kényszerűen téríteni katolikusnak. Ennek elérésére a hagyományos anabaptistáknak 6 hét evangélizációt írt elő, míg a herrnhuti kegyességgel vádolt, újonnan anabaptistává lett karintiai transzmigráns keresztények az azonnal áttérítendő hívek kategóriájába kerültek. A klagenfurti csoport egyik tagját Martin Angermann-t ellenállása következtében bebörtönözték Déván, majd a későbbiekben szabadon engedték. Családja 1756-ban külön lakást és területet kapott a Szeben-szerdahelyi székben levő szász evangélikus Alsóapoldon, de hitét habán hagyomány szerint elkülönülten élte. A többiek családját 15 éven át Peter Hahnenheim transzmigrációt felügyelő igazgató megfigyelése alatt Szebenben tartották házi őrizetben. 1762-ben a szász településeken szétszórt karintiai lutheránusok, akik közben anabaptisták lettek, a Brassó megyei Szászkeresztúron (Criț, Brassó megye, Románia) alakították ki újabb közösségüket az Alvincen ordinált Hans Kleinsasser lelkész vezetésével.[109] Az alvinci anabaptista telep kis habán közössége 1763 augusztus 30-án már tudomást szerzett az Államtanács őket illető térítőszándékáról[110] és október 7-én kérte az áttelelés engedélyezését, hogy javaikat eladva, új telephelyre vagy más országba vándorolhassanak.[111] Kérésükben felvetették azt, hogy a Bethlen kori előjogaikat fogadja el a Habsburg hatalom is. Bajthay Antal püspök, aki birtokán szemlélhette és irányíthatta a birodalmi valláspolitika ilyszerű tragikus alakulását, előbb a hutteriták lengyelországi száműzetését ajánlotta, majd az alvinci katolikusok kis csoportjának megerősítése céljából inkább az anabaptisták áttérését szorgalmazta. Ebbeli szándékát 1764. február 13-án Fonovics János gyulafehérvári jezsuita rendfőnők próbálta valóra váltani, de eredménytelenül.[112] Az ellenálló közösség lelki vezetők megtörése Szeredai Antal gyulafehérvári nagyprépost enyhe fogságot írt elő, ahhoz, hogy az Alvincen élő 84 anabaptista családot ezzel megfélemlítve megtéríthessék.[113] 1764. július 15-én Bajthay kényszerű térítésről vallott véleményét a bécsi Udvari kamara elfogadta azzal, hogy az alvinci térítést vezető jezsuitáknak állami illetményt szavazott meg: Ugyanazon év novemberében a térítés szándékát és a katekizációt végző felvidéki Delphini jezsuitára bízták, majd a hutterita telep tudomására hozták a kényszerű térítési szándékát. Delphini Felső Magyarországon Ószombat (Szobotiszt) és Nagylévárd anabaptista telepeit már sikeresen áttérítette, tehát 1764. november 11-én személyében egy ravasz, erőszakos és hatásos jezsuita került az alvinci hutterita telepre. Ugyanazon év december 26-án jelezte, hogy az anabaptista közösség ellenszegül tanításának: „*Közös házukban egy imatermük van, ebben a szentírással ellátott asztal mellett, először én szónokolok, erre következik a vitatkozás, ha a tárgy megkívánja, azután szól az ő igehirdetőjük, A szónoklatokat követi a szóbeli imádság. Eretnekségük tanításaiban különben megegyezik azon anabaptista tévelygésekkel, melyeket Isten segítségével Magyarországon legyőztünk.*”[114] Delphini 1765 január 10-én 52 anabaptista könyvet kobozott el biztosok és a gyulafehérvári gvárdián jelenlétében.[115] majd a közösség nagyterme helyett, a habánok magánházainál folytatta a kényszerű katekizációt. 1765 augusztus 24-én az anabaptisták egy csoportja Szászkeresztúrra készült szökni, akiket Dietrich segítségével letartóztattak, majd az anabaptista családok gyermekeit családjuktól elválasztotta és számukra katolikus neveltetést írt elő. Az ellenálló anabaptista csoport szervezője Johann Stahl alvinci fazekas volt.[116] A térítőmisszió sikeressége érdekében az anabaptista gyermekek családtól való elválasztását, kényszerű megkeresztelését és egy nagyszebeni árvaház létrehozását Christoph Weiss nagysinki jezsuita szerzetes ajánlotta.[117] Delphini októberben elzáratta Khor alvinci prédikátort, és két családfőt Joseph Olkot és Michael Kuhent áttérített katolikusnak. 1766 február 28-án arról írt a szerzetes, hogy katonák felügyelték prédikációját, a katonaságba való besorozás félelme miatt a katekizáción kényszerűen résztvevő anabaptista férfiak jelenlétében. A katonaság által megfélemlített és katekizált alvinci hutteriták mindezek után kizárólag az újonnan épült katolikus bulgarita rendház templomát látogathatták, amelyet a Portugál Alap támogatott.[118] 1766. július 16-án Bajthay, az áttért katolikusok számára igényelte az anabaptista teleppel szomszédos református templomot. 1768-ban azzal zárta le munkáját, hogy az alvinci habán telep hagyományos életformáját megszüntette, lakosait részben áttérítette vagy véglegesen száműzte. Delphini a habánoka támogató református nemesség (Kendeffi Elek, Bethlen Gergely) ellenállását

letörte, az ellenszegülőket, ha kellett börtönnel, katonasággal, anyagi ígéretekkel, földtulajdon juttatásával, vagy gyermekeiktől való elválasztással meggyőzte.[119] 1771 márciusában az 1760 óta folyamatosan fogságban levő karintiai anabaptista gyermekek átnevelésére hozták létre a nagyszebeni árvaházat, amelynek igazgatói tisztébe ugyanazt a jezsuita Delphinit helyezték, aki az alvinci térítésükben sikeresnek mutatkozott. 1772. március 28-án Hatzfeld államtanácsos hatására a herrnhuti és anabaptizmussal vádolt karintiai közösség meg nem térő tagjait Mária Terézia az országból való azonnali távozásra szólította fel.[120] Történetük ma az Egysült Államokban és Kanadában folytatódik.

Gudor Kund Botond

Jegyzetek

1 Bálint Emese, „Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában" in a *Reformáció öröksége*, szerk. Kolumbán Vilmos, Kolozsvár, 2018, 340. [A továbbiakban: Bálint Emese, *Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában…*

2 Bálint Emese, *Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában*, 344.

3 Berit Jany, „Searching for Harmonia „Der abendteurliche Simplicissimus and Hungarian anabaptist" in *Studia Theodisca*, Milano, XXV (2018), 27–48. vö. Zieglschmid, A. J. Friedrich. „Die ungarischen Wiedertäufer bei Grimmelshausen". *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (1940): 352–387.

4 Dán Norbert, *Az erdélyi szombatosok és Pécsi Simon*, 182.

5 Bálint Emese, *Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái*, 344.

6 Zágoni Jenő (szerk.), *Bethlen Gábor és a baptisták, Alvinci kéziratok 1623–1644*, Magyarországi Baptista Egyház, Budapest, 2003, 4.

7 Bálint Emese, *Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában*, 345.

8 *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder*... szerk. A. J. F. Zieglschmid. New York, 1843. 762.

9 Victor Bibl, „Klesl's Briefe an K. Rudolfs II. Obersthofmeister Adam Freiherrn von Dietrichstein (1583–1589). Ein Beitrag zur Geschichte Klesl's und der Gegenreformation in Niederösterreich," in *Archiv für österreichische Geschichte 88*, 1900.

10 Leonard Gross, 'The Golden Years of the Hutterites: The Witness and Thought of the Communal Moravian Anabaptists During the Walpot Era, 1565–1578", *Studies in Anabaptist and Mennonite History*, with an Introduction by Roland H. Bainton no. 23, Scottdale, PA: Herald Press, 1980.

11 Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania. A brief History and Guide*, Lexington, 2016, 4–5.

12 I. Ferdinánd 1556/XVIII dekrétuma „Anabaptistae, regno ejiciantur." in Krisztinkovich Béla, „Anabaptista orvosok, gyógyszerészek a higiénia szolgálatában" szerk. Pallai Ákos, *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 20. (Budapest, 1961), 89.

13 Gyenis András, *Jezsuita történeti évkönyv*, Budapest, 1941, 244.

14 „Az utolsó morvaországi üldözés" in William R. Estep, *Az anabaptisták története 1525–1729*, Budapest, 2004, 144–146.

15 Legújabb szlovák értékelés szerint 1620-ban 66 Bruderhof volt a Morva-Felső magyarországi (ma szlovákiai) határon, amelyből a legtöbb a szlovákok által lakott oldalra került. Egy Bruderhof 200, maximum 400 tagból állott. Így 1759-ben Nagylévárdon 16 habán család, mintegy 170 személy élt a Bruderhofban, míg 8 család Morvaszentjánoson, amely 51 személyből állt. A települések szlovák nevei: Skalica, Holíč, Gbely, Senica, Sobotište, Borský Jur, Moravský Ján, Veľké Leváre, Stupava, Častá, Košolná, Dechtice, Chtelnica, Čachtice, és Soblahov. Ján Botík, *An ethnic history of Slovakia. Multi Ethnicity, Minorities, and Migration, Stimul*, Bratislava, 2021, 143

16 Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*…, 12.

17 Uo. 6.

18 Ezt az amerikai hutteriták úgy tekintik, mint egy „erdélyi szentély" felajánlását. Lásd Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*…., 7.

19 Uo. 8.

20 Georg Krauss, *Erdélyi krónika*, Pro print, Csíkszereda, 2008, 127.

21 Uo. 345.

22 Bunta Magda: „Comuna" anabaptista de la Vinţul de Jos în sec. XVII. Structura ei internă. Ideologia ei, in *Acta Musei Napocensis* X/1973, 243.

23 Az 1622 június 4-én kiállított fejedelmi diploma másolata megtalálható a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség levéltárában.

24 Herepei János, „Kik voltak az alvinczi újkeresztyének?" in *Polgári Irodalmi és kulturális törekvések a század első felében* , szerk Keserű Bálint, Budapest-Szeged, 1965, 341.

25 Kur Géza, *Cseh-magyar református történelmi kapcsolatok*. Komárom, 1937, 23.

26 A morvaországi Nagylévárdon (Velké Leváre) 1759-ben a Bruderhofban készült habán családnévösszeírások 17 családnevéből mindegyike német (Kaufman, Keller, Horn, Jänge, Schmidt, Baumgartner, Stock, Müller, Bernhauser, Mayer, Wirth, Welscherle, Miller, Pullmann, és Amsler). Ugyancsak 1759-ben a Morvaszentjános-i Bruderhof (Moravský Ján) habánjai ugyancsak német nevűek (Schultess, Spanner, Rublig, Wirth, Mayer, Pernhauser, Schönheit, és Weiss). Önmagukat németként határozták meg, amelynek egy tiroli nyelvjárását az un. Habanrischt használták. Lásd Ján Botík, *An ethnic history of Slovakia. Multi Ethnicity, Minorities, and Migration,* Stimul, Bratislava, 2021, 143.

27 Horst Klusch, „Die Habaner in Siebenbiirgen", in *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, nr. 2 (1968, 11 kötet, 1–29; Király Ferenc, „Die Geschichte der deutschprachigen Anabaptisten in Ungarn, 16–18. Jahrhundert," *Südostforschungen*, 44. kötet, 1985., 83–98.

28 Bunta Magda: „Comuna" anabaptista de la Vinţul de Jos in sec. XVII. Structura ei internă, ideologia ei in *Acta Musei Napocensis,* X/1973, 236.

29 Maria H. Kristinkovich, „Some further notes on the Hutterites in Transylvania", *The Mennonite Quarterly Review*, nr. 37/196, 3203–213. és Robert Friedmann (szerk.), „A newly discovered source on the transmigration of the Hutterites to Transylvania, 1621–1623", *The Mennonite Quarterly Review*, nr. 35/1961, 309–314.

30 *Jakob Werner Krónikája, Hausz Buech. Darein, Wier Brueder zu Allwintz; unser Hausz, Hof, Ackher, Weingartten, Gärtten, Wysen und alle Ligende Gietter Beschreiben, Neben vorgeenden Kurtzen Bericht, unserren Nachkimlingen, Durch Welclte Mitel Wier aus dem Märherrn in Sibenbirgen komen: und hie niderglassen haben* (lásd Wagner József, *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtatványai*, Budapest, 1886, 3–9). A következőkben Jakob Werner Krónikája. A krónika írója az alvinci telep tanítója „Schulmeister von Damerschitz" az 1623–1641 közötti eseményeket örökítette meg.

31 Ambrosius Resch, „*Ein Klein Gründliches Denkbichlein seit 1524–1642; Chronica und Kurze Geschichte ... Wie Gott Mii Seinen Ausserwehlten Gehandelt hat 1630-1708*" Bibliotheca Batthyaneum, Alba Iulia, Mss. nr. II–12 és III–93.

32 Joseph Hauser, „Historia Anabaptistarum", Mss. nr. 3217. Biblioteca Universitară Lucian Blaga Cluj Napoca. (kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár)

33 *Segesvári Bálint krónikája*, kiadó Jakab Elek ETA. IV. 189·

34 Herepei János, *Kik voltak az alvinczi újkeresztyének?,* 344.

35 Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*, 8.

36 Bunta Magda: „Comuna" anabaptista de la Vinţul de Jos in sec. XVII. structura ei interna. Ideologia ei in *Acta Musei Napocensis* X/1973, Bunta 234–235.

37 Krisztinkovich Béla, *Anabaptista orvosok, gyógyszerészek a higiénia szolgálatában*…, 88–117.

38 Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania.*…, 8.

39 Gergely Sámuel, „Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsannához", in *Történelmi Tár,* 1882, p, 131. vö. Dán Norbert, *Az erdélyi szombatosok és Pécsi Simon*, 182.

40 Tóth Mike SJ., „Az anabaptirák Erdélyben és Delphini", *Katolikus szemle*, 1892., V., 769. Jacobus Werner, A Haus Buech alapján írta le a telepítés történetét. *Jacob Wernek krónikája*, 6.

41 Bálint Emese, *Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában*…,345.

42 Krisztinkovich Béla, *Anabaptista orvosok, gyógyszerészek a higiénia szolgálatában*…, 97.

43 Uo. 99.

44 Uo. 103–14.

45 Bethlen Gábor zsidó privilégiuma in Moshe Camilly-Weinberger, *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*, Budapest, 1995, 63–65.

46 Georg Krauss, *Erdélyi krónika*, Pro print, Csíkszereda, 2008, 127.

47 „*quod cum ex humillima fidelium subiectorum nostrorum Graecorum nationis universorum hominum in civitatibus Albensis, Claudiopoliensi et Vasarhellyensi nostris ac Hunyadiensi oppido degentium relatione accipiamus, non deeste quam plurimos Daci alpestres, Moldavienses ac Turcici Imperii Graecos, Valachos, Turcos ac alios cuiusvis ordinis homines qui nostrum imperium Transilvanicum mercede Turcica quaestum suum faciendum non solum ulna venditione vero florenali res suas mercimoniales aeque venderent, ac postmodum aere bono conflato iterum ac externas nationes sese recipieant hique regni nostri Transsilvaniae incolis Graecae videlicet nationi multum incommodantes summaque eisdem afferentes iniuriam (...) demiterentur (...)" Erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek*. Szerk. Gyulai Éva. Miskolc–Bp., 2005. XXVII. 162b–164.

48 Imreh István, *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1992, 62–63.

49 Lásd *Fontes rerum Austriacarum* I. rész III. kötet. 72.

50 A német hajdúk alvinci letelepítéséről írt Kemény János is. *„… nagyobb része az fejedelem fizetésére álla, az volt első kezdeti az Bethlen Gábor német gyaloginak tartásának, azután többültön többült, annak maradéka még az a regiment, mely Alvincen szokott vala quartírozni, az hová telepítette vala Bethlen Gábor az onnan feljűl hozott újkeresztény német mesterembereket is, akik eddig fennvadnak*." in *Kemény János önéletírása 1657–1658*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 35.

51 Georg Krauss, *Erdélyi krónika*, Pro print, Csíkszereda, 2008, 137.

52 *Siralmas Magyar krónika* II. rész 62.

53 Jakab Elek, „Erdély és az anabaptisták a XVII–XVIII században", in *Keresztény magvető*, IX. évf, 1876, 5–6. vö. Áldási Antal, „Az anabaptisták kiváltságlevele, Művelődéstörténeti Adatok", *Magyar Történelmi Tár*, 15 kötet, 1892, 367.

54 Lásd a dokumentum latin szövegrészletét „*Qua sane ben ignitate nostra Anabaptistae moti, elapsis superioribus expeditionibus pro libertate legum patriarum feliciter per nos susceptis ex marchionatu Moraviae in hoc Regnum nostrum Transylvaniae commigravere, ac loco e speciali munificentia, gratiaque nostra illis assignato in oppiclo nostro Alvinc vulgo nuncupato sedes fixere, mechanicis, quas optime callent, artibus, grata regnicolis obsequia exhibentes, ut vero secur.ius ibidem commorari, utiliaque regno servitia praestare, ac circa injurias et afflictiones libera et tuto proclimata praelibati regni hujus partiumque eidem subjectarum decurrere, solutis de jure solvendis, loca quaestus gratia per agrare, et sine aliqua molestia rebus suis victuum suorum necessariorum acquirendorum causa invigilare valeant, eosdem in benignam nostram recipimus tutelam, et protectionem specialem, ac etiam vestrae duximus committendos tuitioni, atque pro tectioni. Quapropter fidelitatibus vestris, et vestrum singulis barum serie firmiter committi mus et inan tlamus, quatenus praescriptis Anabaptistis liberam ubique et semper eundi, et redeundi facultatem largiri, atque eosdem tam in personis, quam rebus, et bonis Suis universis, contra quosvis violentos et illegitimos impetitores, turbatores et damnificatores tueri protegere, et defendere modis omnibus debeatis, et teneamini, authoritate nostra hac in parte vobis hisce attributa et concessa, communique id ipsum justitia, et aequitate requirente*." in Áldási Antal, Az anabaptisták kiváltságlevele, Művelődéstörténeti Adatok, *Magyar Történelmi Tár*, 15 kötet, 1892, 368–370.

55 Színi István Gyulafehérvárról 1624. november 22-én írt Muzio Vitelleschi rendfőnöknek Rómába arról, hogy a flamand Heinrich Lisibonát, a zalatnai aranybányák felügyelőjét anabaptista orvosával együtt megtérítették. Lásd *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók* I/2, 1617–1625, Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Fricsy Ádám, Lukács László, Monok István, Adattár a XVI–XVIII századi szellemi mozgalmak történetéhez 26/2 (szerk. Keserű Bálint) Szeged-Scriptum 1990, 313–438.

56 Kun Szeráfin obszerváns ferences szerzetes jelenléte 1630-ból a Propaganda Fide Kongregációnak a katolikus vallás helyzetéről Erdélyben: „*Sectae incolarum hujus regni sunt hae:…7…. Anabaptistae….*" in Tóth István György, *Relationes missionariorum de Hungaria et Transsilvania (1627–1707)*, Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 1, Budapest-Roma, 1994, 243. Később 1638-ban Francesco Leone da Modica konventuális ferences jelentésében: „*Alii heretici habitantes in Transylvania, quorum sectae non sunt a regno acceptae:…. Anabaptistae*…", Uo. 249.

57 Herepei János, *Kik voltak az alvinczi újkeresztyének?,* 345.

58 Koraszülött leánygyermekét a „*vinczi újkerestén nők tartására*" bízta, aki ott el is hunyt. Lásd *Kemény János önéletírása 1657–1658*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 105.

59 Krisztinkovich Béla, *Anabaptista orvosok, gyógyszerészek a higiénia*…, 104.

60 Jakab Elek, „Erdély és az anabaptisták a XVII–XVIII. században" in *Keresztény Magvető*. 1867.

61 Uo. 6.

62 Herepei János, *Kik voltak az alvinczi újkeresztyének?,* 347.

63 Román János: *A habánok Sárospatakon*. Sárospatak, 1959, 7.

64 Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*, 9.

65 Jakab Elek, *Kolozsvár története*. I. 691–692.

66 Jakab Elek, Erdély és az anabaptisták a XVII–XVIII. században..,11.

67 Uo. 12.

68 Az erdélyi helyzet tükörképe Modesto da Roma jelentésében in Galla Ferenc, *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, Collectanea Vaticanae, Budapest-Róma, 2005, 252. vö. Tóth István György kolostorformájú közös háznak („*sie leben in Gemeinschaften, besitzen drei klosteraltige gemeinschaftliche Häuser in Siebenbürgen*") fordítja ugyanannak a dokumentumnak a szövegét. In Tóth István György, *Relationes missionariorum de Hungaria et Transsilvania (1627–1707)*, Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 1, Budapest-Roma, 1994, 39, 396.

69 A Gyulafehérvári Érsekség Római Katolikus Érsekség Levéltára, Transsumptum az alvinci fiskális birtokokról 1679-ben, 72.

70 Bunta Magda: „Comuna" anabaptista de la Vinţul de Jos in sec. XVII. structura ei interna. Ideologia ei in *Acta Musei Napocensis* X/1973, 237.

71 „*Vagyon egy nemes házhely a Temető utcában… külső vége nyúlik az uttcára, belső vége pedig az Új keresztyénekhez.*" In Gudor Botond, *Az etűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei*, Barót, 2012, 402–403.

72 Uo.

73 Beke György, „Alvinc" in *Tiszatáj*, 1978/2, 25–27.

74 Bunta Magda, *Az erdélyi habán kerámia*, Kriterion, 1973.

75 Bunta Magda *Jacob Werner krónikája* 8,9.alapján

76 Bálint Emese, Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában…, 346.

77 Bunta Magda: „Comuna" anabaptista de la Vinţul de Jos in sec. XVII. structura ei interna. Ideologia ei in *Acta Musei Napocensis* X/1973, 244–245.

78 Bunta Magda, „Erdélyi habán keramika", *Korunk* 1971/8, 1165.

79 Bálint Emese, Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában ..,341.

80 *Jakob Werner Krónikája*, 8–9.

81 Bálint Emese, Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában.., 346. vö. J. Pajer Jiri, „Newly Discovered Anabaptist Settlement at Cernakovice", In *Acta Ethnographica Hungarica* 60 (2), 463–482.

82 Bod Péter, *Isten vitézkedő Anyaszentegyháza*, Basel, 1777, 473, 477.

83 Kármán Gábor, „Egy teológushallgató találkozása a felekezeti sokszínűséggel: Conrad Jacob Hiltebrandt Erdélyben, 1656–1658" in *Korall* 57. 2014, 40. vö. *Conrad Jacob Hiltebrandt's Dreifache*

Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656–1658). (Hg. von Franz Babinger). Leiden, 1937.

84 Fekete Lajos, „A hódoltság kori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei", *Hadtörténeti közlemények* 31 évf. 1 szám, 1930, 149–150. Az anabaptista bordélyosság vádja ellen Ehrenpreis András (1589–1662) neves püspökük is fellépett, amely valószínűleg a telepeket nem igazán ismerő emlékírók gyakori vádja lehetett. Lásd Krisztinkovich Béla, Anabaptista orvosok, gyógyszerészek a higiénia szolgálatában …, 106.

85 Jakab Elek: Erdély és az anabaptisták a XVII–XVIII. században…, 9–10.

86 Kővári László, *Erdély építészeti emlékei* (Kolozsvár, 1866) II. Magyarkori erődítmények 3. Lovagvárak és családi kastélyok, 215.

87 Lakatos Bálint, „Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban", *Századok*, 2014, 525

88 A Gyulafehérvári Érsekség Római Katolikus Érsekség Levéltára, Transsumptum az alvinci fiskális birtokokról 1679-ben.

89 Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 271.

90 Kós Károly, „Az alvinci újkeresztyén késesekről" In Kós Károly, *Néprajz és muzeológia.* Kolozsvár, 2011, 191–194.

91 Herepei János, *Kik voltak az alvinczi újkeresztyének?,* 343. vö. Benkő , *Transsilvania*. I. 495.

92 Illyésházynak is dolgoztak Trencsén Várában, onnan hívta a fejedelem Nagyváradra. Lásd Kerekes György, *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*, Wiko-Kassa, 1943, 264.

93 Imreh István, *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1992, 62.

94 Herepei János, *Kik voltak az alvinczi újkeresztyének?,* 350.

95 Jakab Elek: Erdély és az anabaptisták a XVII–XVIII. században…, 9–10.

96 Herepei János, *Kik voltak az alvinczi újkeresztyének?,* 345.

97 Uo. 346.

98 Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*, 9.

99 A habán krónika II kötetének 262 oldala alapján fordította Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*, 17.

100 Habán krónika 263, Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*, 17.

101 *Habán krónika* 264, Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*, 17.

102 Tóth Mike SJ., „Az anabaptirák Erdélyben és Delphini", *Katolikus szemle*, 1892., V., 775.

103 Sion, Veszely Károly, *Az alvinci plébánia*, 437.

104 Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*. 11

105 Josef Franz Enzenberger, „Az anabaptisták sorsa Ausztria-Magyarország területén a Habsburgok korában" in *Anabaptista reformátorok nyomában*, Magyarországi Baptista Egyház, Budapest, 2013, 30–32.

106 Kovács Kálmán Árpád, „Kísérlet a szektakérdés fogalmának összehasonlító elemzésére eltérő politikai és társadalmi helyzetekben" in *Iskolakultúra* 2013/1, 76.

107 Uo. 77

108 Tóth Mike SJ., Az anabaptisták Erdélyben és Delphini, *Katolikus szemle*, 1892., V., 775.

109 Rodney J. Hoffer, *Hutterites in Romania*, 30–46.

110 Lásd a rendelet szövegét in Tóth Mike SJ., Az anabaptisták Erdélyben és Delphini, .., 775–776.

111 Kovács Kálmán Árpád, *Kísérlet a szektakérdés fogalmának összehasonlító elemzésére*, 78.

112 Tóth Mike SJ., Az anabaptisták Erdélyben és Delphini, 777.

113 Uo.

114 Uo. 780.

115 Maria H. Kristinkovich, „Anabaptist book confiscations in Hungary during the eighteenth century" 39/1965, *The Mennonite Quarterly Review,* 125–146.

116 Sion, Veszely Károly, *Az alvinci plébánia*, 442. és Miskolczy István, *Bajthay Antal*, Budapest, 1914, 57.

117 Miskolczy István, *Bajthay Antal,* Budapest, 1914, 55.

118 Uo. 58.

119 Helmut Klima, „Das Verhalten der Wiener Regierung unter Maria Theresia gegen die Siebenbuergischen Wiedertaeufer und Herrnhutter", in: *Suedostforschung* (SOF), VII/1942, 118–136.

120 Rajki Zoltán, Kovács Kálmán Árpád, *Kísérlet a szektakérdés fogalmának összehasonlító elemzésére*…, 80.

A vallási jogegyenlőség és az egyházi szükségek teljesítésének ügye az 1848-as törvények tükrében

Az előadás az 1848:20. törvénycikkel és más 1848-ban hozott, az egyházakkal kapcsolatos törvényekkel foglalkozik, valamint létrejöttük előzményeivel. Szó lesz az egyházak reakcióiról, terveiről és a vallásügyi törvény végrehajtására tett kísérletekről.

The paper deals with the 20th Article of the April Laws and other laws adopted in 1848 related to the churches and the antecedents of the creation of the laws. We discuss the reactions and the plans of the churches, and the attempt of the implementation of the 20th Article of the April Laws.

A törvények

175 évvel ezelőtt a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848. április 16-án megjelent számának vezércikke így kezdődött:

„A feltámadásnak hármas ünnepét üljük a napokban. A természet új életre ébred az enyészetes télnek álmaiból; a keresztyénség nemsokára hangoztatandja a Krisztus feltámadott szózatot és a szabadság diadalmasan tördelvén szét a szolgaság lánczait, magasabb életet áraszt és ébreszt mindenütt. Fogadják hozsannával a feltámadás hármas ünnepét! A legújabb törvényczikk a vallás dolgában egyik szüleménye a ránk virradt azon szabadságnak, melly a lelkiismeretről s az istentiszteletről leoldá a bilincseket."

V. Ferdinánd király 1848. április 11-én berekesztette az utolsó rendi országgyűlést, és szentesítette törvényeit. Ezek nem változtattak ugyan hazánk Bécstől függő közjogi helyzetén, a Pragmatica Sanctio és az 1791 : X. törvénycikk érvényben maradt, de lerakták a polgári, parlamentáris Magyarország alapjait. Az ún. áprilisi tör-

vényekben többek között kimondták az úrbéri szolgáltatások utólagos kárpótlással történő azonnali megszüntetését, a jobbágyfelszabadítást, a közteherviselést, a felelős magyar minisztérium megalakítását, rendelkeztek az évenkénti országgyűlésről és az országgyűlés követeinek népképviselet útján történő megválasztásáról.

Az áprilisi törvények között a XX. törvénycikk „A vallás dolgában" megnevezést kapta. Nyolc paragrafusból áll. Az első az unitárius egyházat a törvényesen bevett vallások közé sorolta.[1] E törvény létrejöttét az unitáriusok a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács 1848. április 18-án tartott ülésén vették tudomásul, s örömüket azzal is kifejezték, hogy feliratot intéztek a miniszterelnökhöz.

A XX. törvénycikk két legfontosabb paragrafusát idézzük most. A második paragrafus az uralkodó vallás létjogát tagadva kimondta:

„E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve, különbség nélkül, tökéletes egyenlőség és viszonosság állapíttatik meg."

Ezzel a katolicizmus megszűnt államvallás lenni. Az egyenlőség és viszonosság azt jelentette, hogy bármelyik felekezetből bármelyikbe szabadon át lehetett térni, a törvény előtt egyenlők voltak, egymás iskoláit szabadon látogathatták, a polgári és politikai jogok gyakorlása terén az egyházak tagjai egyenjogúak voltak.

A következő, a harmadik paragrafus később sok vitára adott alkalmat, mert csak a végrehajtást elodázó kerettörvény lett. Eszerint:

„Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei, közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni."

Mindenesetre ez az első törvény Magyarországon, amely a közoktatás anyagi fedezetéről intézkedik, mégpedig úgy, hogy erről az állam gondoskodjon a központi költségvetésből.

A jogi egyenlősítés folyományaként a támogatásbeli egyenlősítés elve következett. Ennek következetes végrehajtása esetén szekularizálni kellett volna a felekezetek, elsősorban a katolikus egyház hatalmas birtokvagyonát, s ebből, illetve az állami költségvetésből a számaránynak megfelelően kellett volna finanszírozni az egyházi és iskolai kiadásokat.

Az áprilisi törvények között van még három, mely egyházi vonatkozású. A végrehajtó hatalmat a felelős magyar minisztérium kezébe letevő III. törvénycikk hetedik paragrafusa kimondta, hogy az érsekek, püspökök, prépostok és apátok kinevezése a felelős magyar miniszter ellenjegyzésével a királyt illeti meg. A törvény tehát továbbra is elismerte a király főkegyúri jogát, amelyhez a katolikus főpapság ragaszkodott, mert védelemnek érezte a politikai változásoknak kitett kormányzati hatalommal szemben.

A IX. törvénycikk eltörölte a robotot, a dézsmát és más szolgáltatásokat, s ez az egyháziakat, mint feudális földesurakat is érintette. A XIII. törvénycikk a papi tized megszüntetéséről rendelkezett. Mivel az egyházi rend minden kárpótlás nélkül lemondott a tizedről, az ország rendjei ezt a haza oltárára tett áldozatként értékelték és törvénybe iktatták. Ahol a lemondás az alsópapság megélhetését érintette, ott a király a minisztérium által illő ellátásról (congruáról) gondoskodik.

Háttér és előzmények

Az 1848 : XX. törvénycikk társadalmi igénynek kívánt eleget tenni a forradalmi jelszavak jegyében. A márciusi ifjak által fogalmazott „Tizenkét pont"-ban a negyedik helyen állt: „Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben."

Az ehhez hasonló megnyilvánulások nem voltak ritkák abban az időben, a Tiszántúli Református Egyházkerület által 1848 márciusában készített javaslatok pedig egyértelműen kihatottak a törvény előkészítésére és megszövegezésére. Szoboszlai Pap István püspök egyházkerületi gyűlést hívott össze 1848. március 22–23. napjaira, melyen többek között egy tíz pontból álló „kérelemlevelet" állítottak össze, és azt eljuttatták az országgyűléshez.

Az első két kívánalom így hangzott:

„1. Kívánjuk az általános lelkiismereti szabadságot, hitfelekezetek közötti teljes és tökéletes egyenlőséget és viszonosságot, következőképpen az uralkodó és bevett vallásoknak nevét, emlékezetét, eszméjét örökre megszüntetni kívánjuk. 2. Kívánjuk, hogy minden vallásbeli felekezetek szükségeit az állam kincstára teljesítse, hivatalnokait az állam fizesse, nyugdíjazza, felekezeti népesség arányában."

A vallásügyi törvényjavaslat március 31-én került tárgyalásra. Kossuth Lajos terjesztette elő az alsó táblán, ahol egyhangúlag elfogadásra talált.[2]

A főrendiház is elfogadta végül az eredeti törvényjavaslatot, bár a katolikus főpapság heves vitát gerjesztett. Scitovszky János pécsi, Ocskay Antal kassai, Fogarassy Mihály skodári püspökök felszólalásai során a második, de főképp a harmadik paragrafusban foglaltakat támadták. Féltették a katolikus egyház jogait, vagyonát és alapítványait. Katolikus és protestáns részről számos hozzászólás elhangzott még, közöttük csillapítólag hatottak két református főúr – báró Vay Miklós és gróf Teleki Domokos – szavai, akik alaptalannak minősítették a katolikus aggodalmakat. Az udvar is mérlegelte a szekularizáció várható lehetőségét, de úgy látta, hogy elháríthatja megvalósulását a király legfőbb kegyúri jogának ismételt megállapításával. A protestáns köröket az államnak az egyházak belügyeibe való beavatkozásának, sőt az esetleges államosításnak a kérdése foglalkoztatta. Túlsúlyban maradt azonban az a mértéktartó vélemény, hogy az egyház nem mondhat le önrendelkezési jogáról. Az ezzel járó kötelezettségeinek vállalása mellett azonban elvárhat annyi államsegélyt, amennyivel intézményeit a kor színvonalán fenntarthatja.

Az előzményekbe beleérthetjük természetesen a protestánsok több évszázados küzdelmét a vallásszabadságért és jogegyenlőségért. Beleérthetjük az 1791: XXVI. törvénycikk elfogadásával megindult folyamatot, mely a reformkori országgyűléseken kapott új lendületet. 1825-től rendszeresen tárgyaltak vallásügyi kérdéseket az országgyűléseken. A fő problémát a vegyes házasságok, az ezzel összefüggésben lévő reverzálisok, és a katolikusból protestánsra való áttérések jelentették. A korszak szabadelvű közhangulatát jellemezte az is, hogy a liberális katolikusok a protestáns követekkel együtt léptek fel, és ők is felemelték szavukat a súlyos visszaélésekkel kapcsolatban. Kölcsey Ferenc írta naplójában: „Mikor a linzi békét és bécsi szerződést még vérrel kellett kiküzdeni ki merte volna jövendölni, hogy 1833-ban a magyarországi gyűlésen a Luther és Kálvin fiai hallgatva nézik, míg Pázmán hitének sorsosi érettük egymással vetekedve szólnak."

Meg kell azonban állapítanunk, hogy 1848-ig a magyar országgyűlés nem fogadott el olyan törvényt, a király vagy a kormányzati dikasztériumok sem adtak ki olyan rendelkezést, amely a római katolikus egyház államegyház voltát megszüntette volna.

Az egyházak elképzelései és törekvései

A protestáns közvélemény lelkesen fogadta az áprilisi törvényeket, benne a XX. törvénycikket. Az evangélikus egyházban például a bányai kerület püspöke, Szeberényi János az 1848-as törvényeket többre értékelte, mint a protestantizmus biztonságát szavatoló összes törvényt és békekötést együttvéve.

A vallásügyi törvény alkalmazásáról azonban az egyházi gyűléseken, valamint a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL) hasábjain élénk vita bontakozott ki. Elsősorban az állami támogatásról, az egyházak autonómiájáról és az iskolák jövőjéről folyt a polémia. Lényegében két táborba sorolhatjuk a vitázókat. Az egyik fél a teljes egyházi önkormányzat fenntartásának fontosságát hangsúlyozta. Szerintük az 1848: XX. törvénycikk ezt nem rombolhatja le.

„Sem a status, sem az emberiség, sem a tudományosság alapos vádat nem emelhet a protestáns szellem működése ellen, és legkevésbé a magyar protestantizmus ellen, és az garancia arra nézve, hogy e status az új Magyarország leghűségesebb és legmunkásabb souverainjét találván a protestantizmusban, annak működéseinek előmozdítására bízvást adhat segélyezést anélkül, hogy működésébe beavatkoznék..."

A másik álláspont képviselői nem ragaszkodtak egyházuk önkormányzatához. Megengedhetőnek találták még azt is, hogy a püspököket az egyház három jelöltje közül a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezze ki. Volt olyan vélemény, mely szerint a minisztériumnak joga van megváltoztatni az egyház szerkezetét, mert az államnak csak a vallást nem szabad befolyásolnia. Az állami fizetés módjáról és mértékéről is különféle vélemények láttak napvilágot. Egyes tervek a lelkipásztorok és tanítók fizetését teljesen az államra óhajtották hárítani, lemondva az egyházi tisztviselők javadalmi földjeiről. Mások szerint a lelkészek és tanítók fizetését alapvetően a gyülekezetek biztosítsák, az állam csak egészítse ki. Voltak, akik bármiféle állami támogatás esetén veszélyeztetve látták az egyházi autonómiát.

A nézetek az iskolaügy kérdésében ütköztek a legélesebben. Az egyik fél az iskolák teljes államosítását sürgette:

„Legyenek az iskolák közösök, csak ez az út, melyen a honnak sokféle nemzetiség, nyelv, vallás által különben is annyira széttépett népe összeolvadhat, nem nyelvben és hitben, hanem mind a magán, mind a közélet érdekében sokkal több, testvéri szeretetben."

Az unitáriusok a már említett Kolozsváron fogalmazott és a miniszterelnökhöz intézett feliratukban leszögezték:

„A nevelés ügyét az álladalomnak kell rendeznie és vezetnie, hogy e tekintetben, miután a lelkiismeret szabadsága biztosítva van, a nevelés munkája irányításában vallásfelekezet nem létezhetik."

Haubner Máté dunántúli evangélikus püspök szerint a hatékonyabb iskolarendszer érdekében minden népiskolát közössé és községivé kell nyilvánítani, a párhuzamosan működőket össze kell vonni. Az elemi iskolákban meg kell szüntetni a felekezeti hittant, helyette a minisztérium készíttessen egységes erkölcstani olvasókönyveket.

A másik fél továbbra is alapvetőnek tartotta az egyházi jelleg biztosítását. Iskoláikat államsegéllyel pótolva régi alapítványaikból kívánták fenntartani.

A református Ballagi Mór akadémikus az egyházak iskolai autonómiáját támogatta. A népiskola utáni népnevelést a lelkészekre akarta bízni, ebben látta az egyház jövőjét. Egyébként is az egyházak teljes iskolai autonómiája nem zárja ki a nyitottságot a társadalom aktuális problémái iránt.

Mire az állammal való tárgyalás sorra került, a protestáns egyházak a teljes iskolai autonómia mellett álltak ki. Az államosítás és az autonómia híveinek közös aggodalma is volt. A katolikus egyház túlzott befolyásától akarták óvni egyházaikat és iskoláikat. Az államosítás pártolói számára a liberális állam jóval kisebb veszélyt jelentett az iskolákra, mint a katolikusok túlereje. Sőt az államban még szövetségest is láttak. Az autonómia megtartását akarók úgy vélték, hogy egy többségében katolikus országban az államosított iskolák előbb vagy utóbb a katolikus szellemiség befolyása alá kerülhetnének.

Az 1848: XX. törvénycikket az alsóházban a katolikus vallású követek is megszavazták. A főrendiházban a püspöki kar szónokai a vallásegyenlőség elve ellen nem emeltek kifogást, támadták azonban a viszonosság elvét, s tiltakoztak a harmadik paragrafust illetően. Mivel

módosító indítványaikat nem fogadták el, a főpapság óvást emelt a XX. törvénycikk ellen. Április 7-én Rónay János csanádi követ a katolikus autonómiára vonatkozó törvényjavaslatot nyújtott be. Deák Ferenc igazságügyminiszter méltányosnak tartotta a felvetést, egyben sajnálkozását fejezte ki, hogy ilyen későn került az országgyűlés elé. Végül a katolikusok beleegyezésével levették a napirendről.

Az áprilisi törvények elfogadását követően a püspökök körlevelei arra utalnak, hogy a katolikus egyházi körök örömmel üdvözlik az átalakulást. A polgári berendezkedést az egyház tanítása szerint is úgy tekintsék a lelkészek, írja például április 20-án kelt körlevelében Zichy Domokos veszprémi püspök:

„mint az ember földi viszonyainak Isten hatalmával is megerősített rendjét, melyet mindenki tisztelni, és ahhoz alkalmazkodni tartozik."

Az alsópapság soraiban hamar mozgolódás kezdődött, s a szerzetesrendek is reformokat kezdeményeztek. Példaként innen is, onnan is egy-egy esetet vegyünk szemügyre!

Már áprilisban a pesti lelkészkedő papság egy része tizenkét pontból álló röpiratot tett közzé, melyben a cölibátus eltörlését, a nemzeti ruhaviseletet, a szakáll és a bajusz engedélyezését, a magyar nyelvű liturgiát követelték.

A ferencesek is belső átalakulásokat kívántak, s végrehajtásukra Albach József Szaniszlót kérték fel. Albach, aki korának egyik legnépszerűbb prédikátora és például Széchenyi István gyóntatója volt, kitért a feladat elől.

Ezt részben betegsége miatt tette, részben pedig azért, mert meggyőződése volt, hogy az átalakítás felesleges, mivel a szerzetesrendeket eltörlik, sőt az egyház befolyása az iskolákra is megszűnik; ha nem így történne, az szerinte „valóban szerencsétlenség volna".

A katolikus főpapság számára meghatározó fontosságú kérdés volt, hogy a bevett egyházak jogi egyenlősítésével együtt jár-e a vagyoni és kormányzati harmonizáció is. Az előbbi az egyházi javak szekularizálását és az egyházak állami költségből való fenntartását jelentette. Az utóbbi a katolikus egyház önkormányzatának megalakítását tette volna szükségessé. 1848. április 8-án Pozsonyban Scitovszky János pécsi püspök lakásán gyűltek össze a főpapok, hogy a XX. törvénycikk következményeiről tárgyaljanak. Egyetértésre jutottak, hogy egyháziakból és világiakból álló autonómia létesüljön, melynek fő feladata az egyház vagyonának, alapítványainak kezelése, az egyházi iskolák fenntartása és felügyelete. Így elhárítható lenne a vagyon szekularizálása. (Számítottak természetesen a katolikus Habsburg-uralkodó patrónusi oltalmára is.) A katolikus püspöki kar tehát önvédelmi akcióinak részeként kezdeményezte az autonómia megteremtését. Célja volt még ezzel az államtól való minél nagyobb függetlenség elérése is, hogy zsinatokat tartson, a belső megújulást elősegítse.

A katolikus egyház vagyonát nem szekularizálták 1848-ban. Birtokállományát annyi veszteség érte, amennyi a jobbágyfelszabadítással függött össze. Nem valósult meg az autonómia sem. Egyrészt azért, mert a szabadságharc körülményei nem kedveztek az ügynek, másrészt azért sem, mert a püspöki kar is megosztott volt politikailag. Akik a főkegyúri jogot gyakorló uralkodóhoz ragaszkodtak, és szembefordultak a magyar kormánnyal, azok már nem tartották aktuálisnak és kívánatosnak az autonómiát. Tekintetbe kell venni a további akadályok sorában, hogy az önkormányzatnak szabályoznia kellett volna az egyes egyházi szintek közötti viszonyt, s ennél is problematikusabb volt a klerikus és a világi elem viszonyának szabályozása. Nem hagyható figyelmen kívül az autonómiára törekvés kapcsán a főkegyúrhoz (alacsonyabb szinten a kegyurakhoz), valamint a Szentszékhez fűződő viszony miéntje sem.

Kísérletek a vallásügyi törvény végrehajtására

Az 1848: XX. törvénycikk végrehajtása körül kezdettől fogva nehézségek mutatkoztak. A protestáns egyházaknak rövidesen látniuk kellett, hogy másként fest a törvény papíron és másként a valóságban. A minisztériumot maga a törvény utasította, hogy az érintett felekezetek meghallgatásával az országgyűlés elé részletes javaslatot terjesszen be. A harmadik paragrafus gyakorlati megvalósítása érdekében báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter előbb augusztus 1-re, majd egy hónappal későbbre értekezletre hívta a három protestáns egyház képviselőit.

A meghívottak némileg keserűen készülődtek a tanácskozásra. Egyrészt azért, mert Eötvös József „az egyházi és iskolai reformról" tartandó értekezletről írt, ők viszont úgy látták, hogy ez nem lehet miniszteri konferencia tárgya. Az ilyen reformok egyházaik autonómiájába tartoznak. Másrészt bántó volt a meghívón szereplő elnevezés is, mert „helvét és ágostai hitűeket" említett, holott az 1844: III. törvénycikk által használt „ágostai és helvét hitvallású evangéliumiak" megnevezéshez ragaszkodtak, vagy az „evangéliumiak" elnevezéshez, mert „nálunk nem a hitvallás, hanem az evangélium a norma fidei." Ugyancsak sértőnek találták a protestánsok a kultuszminiszter népiskolai törvényjavaslatát, mivel azt megkérdezésük nélkül terjesztette az országgyűlés elé.[3]

1848. szeptember 1–7. között került sor az értekezletre Pesten, melynek megnyitásakor a tiszántúli református egyházkerület képviselői az eseményekre való tekintettel a tárgyalások elhalasztására tettek indítványt. Ezt azonban a többség nem támogatta, így azután az evangélikusok, reformátusok és unitáriusok előbb külön-külön, majd szeptember 3-án a pesti vármegyeház nagytermében közösen tanácskoztak.

Néhány óra alatt egységes álláspontra jutottak. Kívánalmaikat – melyek jóval szerényebbek voltak a korábbi hónapokban megfogalmazott követeléseiknél – Szoboszlai Pap István református püspök terjesztette a miniszter

elé, mint a három protestáns felekezet által választott küldöttség megbízott szónoka.

A protestáns vezetők egységesek voltak abban, hogy a legteljesebb autonómiát kívánják megőrizni, és az iskolák egyházi jellegéhez ragaszkodtak. A püspök kijelentette, hogy az anyagiak tekintetében tudomásul vették, a háborús állapotok miatt rövid távon nincs kilátás az ígért állami támogatásra. Ezért csak annyit kértek, hogy ahol a lelkészek a tized eltörlése miatt jövedelem nélkül maradtak, ott segítsen az állam. Egyébként a falusi papok és tanítók részére csak jövedelem-kiegészítést kérnek.

A jövőre nézve ragaszkodnak eddigi alapítványaik kezeléséhez, és csak az egyházi munka ellátásához ezek jövedelmén felül hiányzó összeget kérik az államtól. Eötvös József válaszában a rendelkezésre álló csekély anyagi eszközökre mutatott rá, s közölte, hogy segítségként egymillió forintnál többet nem ígérhet. Kijelentette még, hogy a protestánsok kívánalmait az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslattal szeretné teljesíteni, úgy azonban, hogy a bevett vallásfelekezetek egyikének érdekei vagy elvei se szenvedjenek sérelmet. Ez utóbbi nagyon lehűtötte az idős püspök és a protestáns vezetők lelkesedését, mert a bécsi béke hírhedt záradékát hallották ki belőle.

Szoboszlai Pap István fel is jegyezte:

„Úgy tetszett, mintha amaz örökre gyászos emlékű szavak újultak volna meg: Absque tamen praeiudicio romano catolicae religionis."

Az 1848: XX. törvénycikk végrehajtása elmaradt. A megindult szabadságharc nagy mértékben emésztette az állam anyagi erejét, és a felgyorsult események sodrában perifériára szorultak az egyházpolitikai kérdések. Maguk a protestánsok sem sürgették igényeik gyors kielégítését, mondván:

„A protestáns egyházaknak is vannak követelései az álladalom s a társegyházak irányában az egyenlőség és viszonosság alapján. [...] De mi [...] szent kötelességnek ismerjük igényeink és követeléseinkkel háttérbe húzódni, sőt mindent gondosan távoztatni, midőn legnagyobb egyesítésre van szükség, mert a haza mindenek előtt."

Végül álljon itt egy Kossuth Lajostól vett idézet:

„Protestáns vagyok, nemcsak születésre és neveltetésre protestáns, hanem meggyőződésből. De kijelentem, hogy ugyanolyan lelkesedéssel küzdenék azért, hogy a katolikusoknak kivívjam a vallásszabadságot, mint ahogy a protestánsokét kivívjam és egyúttal minden ember számára biztosítsam szabad vallásgyakorlata védelmét."

Bereczki Lajos

Felhasznált irodalom

A vallás és közoktatásügyi miniszter által 1848-dik évi szept. 1-ső napjára egybehívott magyarhoni helvét-hitvallású öt egyházkerület képviselőinek értekezleti jegyzőkönyve. [k. n.]. Debrecen, 1867.

A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények. Szerk.: BEÖTHY Zsigmond. Tettey N. és Tsa. Budapest, 1876.

BARÁTH Béla Levente: Tiszántúli szemmel... Kiss Áron emlékeztetője az 1848. szeptemberi miniszteri értekezlethez kapcsolódó egyházi tanácskozásokról. In. *"Krisztusért járva követségben..." Teológia – igehirdetés – egyházkormányzás. Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára.* Szerk.: FAZAKAS Sándor-FERENCZ Árpád. DRHE. Debrecen, 2012. 473–494.

BÍRÓ Sándor, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre, VARGA Zoltán: A *magyar református egyház története.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1949.

BUCSAY Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. 1521–194$. Gondolat Kiadó. Budapest, 1985.

CSOHÁNY János: *Magyar protestáns egyháztörténet. 1711–1849.* Debreceni Református Theológiai Akadémia. Debrecen, 1994[3].

GERGELY Jenő: A *katolikus egyház 1848–49-ben.* In:. Valóság. 41. évf. (1998) 9. szám. 74–82.

HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* Aurora. München, 1973.

1848–1849. A szabadságharc és forradalom története. Szerk: HERMANN Róbert. Videopont. Budapest, 1996.

Magyarország története. 1848–1890. Szerk.: KATUS László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987[2]. (Magyarország története tíz kötetben. 6/1–2)

KERTÉSZ Botond: *Az evangélikus egyház 1848-ban.* In. Lelkipásztor. 73. évf. (1998) 6. szám. 202–205.

MESZLÉNYI Antal: A magyar katholikus egyház és az állam 1848–49-ben. Szent István Társulat. Budapest, 1928.

Prostestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1848. március–októberi számok.

RÉVÉSZ Imre: A magyar protestantizmus története. Minerva. Kolozsvár, 1923.

SARNYAI Csaba Máté: *A katolikus papság és a politika 1848 tavaszán.* In:. Vigília. 63. évf. (1998) 10. szám. 740–745.

SARNYAI Csaba Máté: A püspöki kar által támogatott autonómiaelképzelés 1848-ban. In: Állam és egyház a polgári átalaku*lás korában Magyarországon 1848–1918.* Szerk.: SARNYAI Csaba Máté. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2001. 63–88.

SARNYAI Csaba Máté: Úrbéli kárpótlás és/vagy arányosítás. A szekularizációs törekvések püspökkari értékelése 1848 végén. In: Századok. 132. évf. (1998) 2. szám. 397–416.

A *katolikus egyház Magyarországon.* Szerk.: SOMORJAI Ádám–ZOMBORI István. Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága. Budapest, 1991.

SZÁNTÓ Konrád: A *katolikus egyház története. 2. kötet.* Ecclesia. Budapest, 1985.

SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1936[2]. (Magyar történet, 5. kötet)

WARGA Lajos: A *keresztyén egyház történelme. 3. kötet.* Radil Könyvnyomda. Sárospatak, 1908.

A magyarhoni protestáns egyház története. Szerk.: ZSILINSZKY Mihály. Athenaeum. Budapest, 1907.

ZSILINSZKY Mihály: *Az 1848-iki vallásügyi törvénycikk története*. Franklin . Budapest, 1908.

Ez az előadás a Baptista Teológiai Akadémián hangzik el, a „Teológiai Tudományos Nap" keretében, 2023. november 23-án.

Jegyzetek

1 Az 1848 : XX. tc. értelmében bevett felekezetnek minősült: 1) latin, görög és örmény szertartású római katolikus, 2.) református, 3) evangélikus, 4) unitárius, s) ortodox-szerb és román.

2 Érdekes ezzel kapcsolatban felidézni Kossuth 1871. január 12-én Torinóban keltezett levelét, melyben azt írta, hogy legjobba szerette volna az „uralkodó vallás szörnyetegét" azzal megszüntetni, hogy az állam egyik egyháznak sem ad semmit. A protestánsoknak eddig sem adott, s ezután a katolikusoknak sem fog állami ellátást adni, de *ő* és pártja érezték, hogy ezzel a klérust Bécs karjaiba kergették volna.

3 A képviselőház 1848. augusztus 3-tól 12-ig tárgyalta a népoktatási törvényjavaslatot, amelyet – jelentős módosításokkal – elfogadott. A felsőház azonban augusztus 25-én a súlyos politikai helyzetre hivatkozva az országgyűlés legközelebbi ülésszakára utalta át a törvénytervezetet, így Eötvös József javaslatából 1848-ban nem lett törvény. Akkor ezt mind a protestánsok, mind a katolikusok megelégedéssel fogadták.

Ábrahám megigazulása: két szempont egy ellentét feloldásához

Ábrahám megigazulásával kapcsolatban Pál és Jakab a leveleikben látszólag ellentmondó állításokat tesznek: Pál szerint Ábrahám egyedül hit által igazult meg, cselekedetek nélkül, Jakab szerint viszont hit és cselekedetek által. A két egymásnak feszülő állítás harmonizálását a tübingeni iskola teológusai a korai egyház utólagos szintetizáló munkájának látják. Ez a cikk azonban amellett érvel, hogy ha figyelembe veszünk egy tematikus (Pál a megigazulás jogalapját, Jakab a hit természetét magyarázza) és egy kronológiai (Pál és Jakab más eseményekre utalnak Ábrahám életében) különbségtételt, észszerűbb arra következtetni, hogy a páli és jakabi mondatok nem konfliktusos, hanem komplementer viszonyban állnak egymással.

Regarding the justification of Abraham, Paul and James make apparently contradictory statements in their letters: according to Paul, Abraham was justified by faith alone, without works, but according to James, by faith and works. The theologians of the Tübingen school see the harmonization of the two conflicting statements as the subsequent synthesizing work of the early church. However, this article argues that if we take into account a thematic (Paul explains the legal basis of justification, James the nature of faith) and a chronological (Paul and James refer to other events in Abraham's life) distinction, it is more reasonable to conclude that the sentences in Paul and James are not in conflict, but in a complementary relationship.

Ferdinand Baur annak idején teológiai ellentétet feltételezett Péter és Pál között, amely az antiókhiai incidensben érte el tetőpontját. Szerinte a korai egyház – Lukácstól Római Kelemenig – ezt a feszültséget igyekezett valahogyan elsimítani.[1] A szintén a tübingeni iskolához tartozó Martin Hengel nem Péter és Pál, inkább Pál és Jakab között érzékelt teológiai konfliktust, az antiókhiai eset kapcsán is a Jakabtól érkezettekre irányítja a figyelmet.[2] A Jakab és Pál közötti teológiai ellentét hipotézisét teológusok nemzedékei látták igazolva, mert a két apostol a leveleikben[3] látszólag teljesen ellentétes állításokat fogalmaznak meg Ábrahám megigazulásáról. Pál ezt írja a Római levélben:

„Mit mondjunk tehát, mit ért el Ábrahám, a mi ősatyánk a saját erejéből? Ha ugyanis Ábrahám cselekedetekből igazult volna meg, akkor volna mivel dicsekednie, de nem Isten előtt. De mit mond az Írás? »Hitt Ábrahám Istennek, és Isten ezt számította be neki igazságul.« Aki fáradozik, annak a bért nem jutalomként számítják, hanem azért, mert tartoznak azzal. Aki pedig nem fáradozik, hanem hisz abban, aki megigazítja az istentelent, annak Isten a hitét számítja igazságul." (Róm 4,1–5)

Jakab viszont ezt írja:

„Akarod-e hát tudni, te ostoba ember, hogy a hit cselekedetek nélkül meddő? Ábrahám, a mi atyánk nem cselekedetekből igazult-e meg, amikor fiát, Izsákot felajánlotta az oltáron? Látod tehát, hogy hite együttműködött cselekedeteivel, és cselekedeteiből lett teljessé a hite. Így teljesedett be az Írás, amely azt mondja: »Hitt Ábrahám Istennek, és Isten ezt számította be neki igazságul«, és »Isten barátjának neveztetett«. Látjátok tehát, hogy cselekedetekből igazul meg az ember, és nem csupán a hit által." (Jak 2,20–24)[4]

Ha a két szövegrészletet így egymás mellé helyezzük, az ellentét szembeötlő: Pál szerint Ábrahám csak hitből igazult meg, cselekedetek nélkül, Jakab szerint nemcsak hitből, hanem cselekedetekből is. A hegeli dialektikára építő tübingeni teológusok[5] azt feltételezték, hogy az ősegyház szintézise tézisek és antitézisek feszültségéből született, és itt éppen egy ilyen tézis és antitézis egymásnak feszülését érjük tetten. Nehéz elkerülni a következtetést, hogy Pál és Jakab leveleiben valóban eltérő teológiai konstrukciókról van szó,[6] a kérdés inkább az, hogy ezek a konstrukciók kioltják vagy kiegészítik-e egymást. Elsősorban két tény együttes jelenléte mutat abba az irányba, hogy Pál és Jakab konstrukciói nem konfliktusos, hanem komplementer viszonyban vannak egymással.

Az egyik tény az, hogy míg Pál a hit általi megigazulást evangéliuma középpontjává tette (Gal 1,8–9), Jakab szerint a cselekedetek annyira fontosak, hogy azok hiánya a hit valódiságát kérdőjelezi meg (Jak 2,24), vagyis mindkettőjük számára elsődleges fontosságú kérdésről van szó.[7] Ebből még következhetne a konfliktusos értelmezés, a másik tény azonban az, hogy a Galata levélben Pál arról ír, hogy jeruzsálemi útja alkalmával Péter, Jakab és János elé tárta evangéliumát (Gal 2,2), akik kezet nyújtottak neki (Gal 2,5): nem kellett az evangéliumából engednie (Gal 2,9).[8] Eszerint bár mind Jakab, mind Pál számára központi kérdésekről volt szó, nem láttak egymás üzenetében végső ellentmondást. Lukács ugyanezt az együttműködést hangsúlyozza Pál és Jakab között (vö. ApCsel 21).[9]

A tübingeni teológusok radikális előfeltevéseit követve elkönyvelhetnénk, hogy csupán Lukács és az ősegyház igyekezett összebékíteni kettejük teológiai ellentétét, de ezt a Galata levél vonatkozó része cáfolni látszik,[10] és a kutatás számára egyébként is vélhetően termékenyebb talaj, ha kevésbé gyanakvó hermeneutikával kérdezünk rá az eltérő szövegek teológiai jelentőségére.[11] A Gal 2,1–10 fényében a harmonizációs törekvés nem kevésbé indokolt, mint a dialektikus megközelítés, sőt, ebben az esetben

az előbbi tűnik a helyesebb útnak.[12] Pál nyilvánvalóan nem gondolta, hogy Jakab és közte éles ellentét feszülne az evangélium kapcsán, holott ugyanabban a levélben egyenesen *anathémát* mond azokra, akik a megigazuláshoz szükségesnek tartják a törvény megtartását (vö. Gal 1,8–9).[13] A következőkben két szempontot javaslok a páli és jakabi szöveg közötti látszólagos ellentmondás feloldására: az egyik tematikus, a másik kronológiai.

1. Pál a megigazulás jogalapját, Jakab a hit természetét magyarázza

Érdemes először is megfigyelni, hogy bár Jakab és Pál egyaránt a megigazulásról (δικαιοσύνη) beszélnek, a két szövegnek nem ugyanaz áll a fókuszában. Pál a fenti szövegrészletben arra irányítja a figyelmet, hogy hogyan igazult meg Ábrahám, „a mi ősatyánk", és azt hangsúlyozza, hogy Ábrahám megigazulásában nem volt része a fáradozásnak, mert a fáradozás *a megigazulás jogalapjaként* szemben áll a hittel.[14] A szembenállás oka az, hogy a megigazulást vagy bérként (κατὰ ὀφείλημα) adják, vagy ajándékként (κατὰ χάριν), de egyszerre nem lehet mindkettő (vö. Róm 10,3). Pál gondolatmenetében a kettő kizárja egymást: a valódi megigazulás az, amikor az *istentelennek* (ἀσεβής) számíttatik be (λογίζεται) igazság (δικαιοσύνη), cselekedetek nélkül (χωρὶς ἔργων),[15] hiszen a megigazuláshoz nem cselekedetekre, hanem engesztelő áldozatra volt szükség (vö. Róm 3,24–26). Pál elengedhetetlennek tartja a választást a magunk igazsága és teljesítménye, valamint Krisztus nekünk tulajdonított igazsága között, amely egyedül hit által lehet a miénk (vö. Róm 3,28; 10,3).[16] A megigazulás hit által van, ahogy Ábrahám példája is illusztrálja: „Hitt Ábrahám Istennek, és Isten ezt számította be (ἐλογίσθη = beszámíttatott) neki igazságul."[17]

Jakab azt állítja, hogy Ábrahám nemcsak hitből, hanem hitből és cselekedetekből igazult meg (Jak 2,21 és 2,24), de egészen máshol van a gondolatmenete fókusza, mint Pálé,[18] és ezt már a levele bevezetőjében is jelzi (Jak 1,3).[19] Jakab a megigazító hit természetéről beszél, az érdekli, hogy milyen az a hit, amely az utolsó ítéletkor megment, vagyis ebben az értelemben „hasznos" (ὄφελος).[20] „Testvéreim, mit használ, ha valaki azt mondja, hogy van hite, de cselekedetei nincsenek? Vajon üdvözítheti-e őt az ilyen hit?" (Jak 2,14) Majd egy példával illusztrálja, hogy milyen az a hit, amelynek nincsenek cselekedetei: ha egy embernek üres szavakkal segítünk, nem pedig tényleges, gyakorlati módon, az nem használ neki. „Ugyanígy a hit is, ha cselekedetei nincsenek (ἐὰν μὴ ἔχῃ ἔργα), halott önmagában." (Jak 2,17) Tehát a hiten van a hangsúly: a hitnek vannak (vagy nincsenek) cselekedetei, és ettől függően vagy élő vagy „halott" (νεκρός), ami azonos azzal, hogy „meddő, terméketlen" (ἀργός).[21] A hit valódisága ugyanis a cselekedetek által mutatkozik meg: „Mutasd meg nekem a hitedet cselekedetek nélkül, én is meg fogom neked mutatni cselekedeteim alapján a hitemet." (Jak 2,18b)

Míg tehát Pál azt hangsúlyozza, hogy a megigazulás kizárólag kegyelem, mert hit által van, nem pedig cselekedetekből, emberi fáradozás által, addig Jakabnál a hit van a középpontban, és azt emeli ki, hogy Ábrahám hite a cselekedetek által teljesedett be. „Ábrahám, a mi atyánk nem cselekedetekből igazult-e meg, amikor fiát, Izsákot felajánlotta az oltáron? Látod tehát, hogy hite együttműködött cselekedeteivel, és cselekedeteiből lett teljessé (ἐτελειώθη) a hite." (Jak 2,21–22) Tehát Jakab szerint Ábrahám megigazító hite a cselekedeteiben (a hit cselekedeteiben) vált teljessé. A τελειόω ige itt érettségre, tökéletességre jutást, teljessé válást jelent,[22] mint amikor egy magból fa lesz, vagy egy sejtből kifejlett élőlény. Ábrahám hite cselekedetekben bontakozott ki és vált teljessé; a cselekedetekben mutatkozott meg a hit valódisága. A hit, amelynek nincsenek cselekedetei, Jakab szerint halott. „Mert ahogyan a test halott a lélek nélkül, ugyanúgy a hit is halott cselekedetek nélkül." (Jak 2,26) Moo szerint a 2,20 és 2,26 *inclusio*, mely Jakab fő gondolatát teszi hangsúlyossá: a cselekedetek nélküli hit haszontalan, halott.[23] A valódi hit jellemzője, hogy vannak (ἔχω) cselekedetei. Ezért mondhatja Jakab, hogy Ábrahám nem csupán hitből (vagy nem *csupasz* hitből),[24] hanem *cselekvő* hitből igazult meg. A hit, amely megigazította, cselekedetekben vált teljessé.

2. Pál és Jakab más eseményekre utalnak Ábrahám életében

Vegyük észre továbbá azt is, hogy a Tórára való hivatkozással mind Pál, mind Jakab megjelölnek egy-egy eseményt Ábrahám életében, azt az eseményt, amikor az általuk hangsúlyozott megigazulás megtörtént. Pál az 1Móz 15 epizódjára utal (szinte szó szerint idézi a LXX szövegét),[25] ahol ezt olvassuk: „Abrám hitt az ÚRnak, és ő ezt számította be neki igazságul." (1Móz 15,6) Pál kiemeli, hogy ez az eset még azelőtt történt, hogy Ábrahám (Abrám) körülmetélkedett volna (Róm 4,10–11), hiszen a körülmetélkedésre csak a 17. részben kerül sor. Ez Pál szerint azt támasztja alá, hogy Ábrahám a hitéért fogadtatott el igaznak, nem a cselekedeteiért („Ha ugyanis Ábrahám cselekedetekből igazult volna meg, akkor volna mivel dicsekednie, de nem Isten előtt. De mit mond az Írás? »Hitt Ábrahám Istennek, és Isten ezt számította be neki igazságul.«").[26] „Másszóval, az 1Móz 15 szövetsége az első pillanattól teljes mértékben kegyelem volt, ahogy a Róma 4,16-ban hangsúlyozza: »Azért hitből, hogy kegyelemből legyen«."[27]

Jakab egy másik epizódra utal,[28] amely az 1Móz 22-ben van leírva: „Ábrahám, a mi atyánk nem cselekedetekből igazult-e meg, amikor fiát, Izsákot felajánlotta az oltáron? Látod tehát, hogy hite együttműködött cselekedeteivel, és cselekedeteiből lett teljessé (ἐτελειώθη) a hite." (Jak 2,21–22) Ez az epizód arról szól, amikor Isten azt kéri Ábrahámtól, hogy a Mórijjá hegyén áldozza fel a fiát, Izsákot, Ábrahám pedig engedelmeskedik neki. Ez az a pillanat, amikor Jakab szerint (Jak 2,18b) Ábrahám megigazító hite, amelyről az 1Móz 15-ben volt szó, cselekedetekben mutatkozik meg, és amikor kiderül, hogy Ábrahám hite nem halott (νεκρός) és nem is meddő (ἀργός). Isten próbára tette (נָסָה) Ábrahám hitét (1Móz 22,1), és az valódinak találtatott.[29] A hit cselekedetekben vált teljessé. Ábrahám már a 15. részben igaznak nyilváníttatott (*iustitia*

imputativa), de a hite, amely a megigazulás kizárólagos jogalapja („megigazítja az istentelent"), megpróbáltatott, hogy valódi-e. A Mórijjá hegyén Isten tesztelte Ábrahám hitét, hogy vajon nem meddő-e, képes-e cselekedetekben gyümölcsöt teremni. Amikor Ábrahám kész volt feláldozni Izsákot, a hite az engedelmesség lenyűgöző cselekedetében vált teljessé és bizonyult valódinak, élőnek.

Nem igényel további előfeltevéseket annak belátása, hogy a két esemény Ábrahám életében együtt illusztrálhatja mindkét teológiai hangsúlyt: azt is, amiről Pál ír, és azt is, amit Jakab tart fontosnak. A hit cselekedetek nélkül igazít meg (1Móz 15), de a cselekedetekben válik teljessé (1Móz 22). A megigazulás kizárólag hitből van, de a hitről a cselekedetek által derül ki, hogy élő vagy halott-e. Ábrahám élete egyszerre példázhatja, hogy Isten ingyen igazítja meg az istentelent, cselekedetek nélkül, de a valódi hit, amely miatt Isten igaznak nyilvánít, cselekedetekben bizonyul élőnek és termékenynek. Pál és Jakab üzenete között eszerint nincs lényegi ellentmondás. Egyedül hit által igazul meg az ember, cselekedetek nélkül, mondja Pál, de az a hit, amely megigazít, nincs cselekedetek nélkül, teszi hozzá Jakab. Pál és Jakab a megfelelő pontokon lépnek Ábrahám történetébe, hogy ezt a kettős igazságot az ősatya példáján keresztül demonstrálják. Ábrahám a hit atyja, aki kegyelemből, egyedül hit által fogadtatott el igaznak, és mikor a hite megpróbáltatott és az engedelmességben beteljesedve gyümölcsöt hozott, „Isten barátjának neveztetett" (Jak 2,23; vö. Ézs 41,8).[30]

Összefoglalás

A Pál és Jakab teológiája között feltételezett ellentmondás tehát könnyen feloldható, ha egyrészt figyelembe vesszük, hogy Pál a megigazulás jogalapját, Jakab viszont a hit természetét magyarázza, másrészt figyelmet fordítunk arra is, hogy Pál és Jakab különböző eseményekre utalnak Ábrahám életében. Pál szerint a megigazulás egyedül hit által van, Jakab szerint a megigazító hit nincs egyedül. Az ősatya életének kronológiája lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük egymástól az igazság tulajdonításának (*iustitia imputativa*) pillanatát, amely kizárólag hit által történik és megelőzi a cselekedeteket, a hit *validálásának* pillanatától, amelyben a hit viszont éppen a cselekedetek által mutatkozik élőnek és hasznosnak. Pál az előbbit hangsúlyozza, Jakab az utóbbit, mégpedig olyan sorrendben, ahogy az a Tóra szerint Ábrahám életében bekövetkezett. Az ősatyát Isten igaznak fogadta el a hitéért (1Móz 15), a hitét pedig igaznak fogadta el a cselekedetéért (1Móz 22).

Egyetérthetünk Kálvinnal: „Ahogy tehát Pál azt állítja, hogy a cselekedetek segítsége nélkül van a megigazulás, úgy Jakab nem tekinti igazaknak azokat, akik híján vannak a jó cselekedeteknek."[31] Ábrahám hit által igazult meg, cselekedetek nélkül, Ábrahám hit által igazult meg, cselekedetekkel. Mind Pál, mind Jakab Ábrahám történetét olvasták és értelmezték: a retorikai feszültség ellenére a két teológiai konstrukció nem kioltja, hanem kiegészíti egymást.

Szabados Ádám

Jegyzetek

1 Ferdinand C. BAUR programadó cikke: „Die Christuspartei in der korinthischen Gemeinde, der Gegensatz des petrinischen und paulinischen Christenthums in der alten Kirche, der Apostel Petrus in Rom", in Klaus SCHOLDER (ed.): *Ausgewählte Werke in Einzelausgaben*, 5 vols. (Stuttgart-Bad Cannstatt, F. Frommann, 1963-1975), 1., 1–146.

2 Pl. Martin HENGEL: Paulus und Jacobus, in *Kleine Schriften III*, WUNT 141 (Tübingen, 2002). Hengel szerint Péter közvetítő szerepet játszott Pál és Jakab teológiai álláspontja között (Martin HENGEL: *St. Peter: The Underestimated Apostle*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2006, 42).

3 Bár a Jakab-levél szerzősége vita tárgyát képezi, LADD szerint konzervatív kutatók erős érveket sorakoztattak fel amellett, hogy a Jakab-levél szerzője Jakab, Jézus testvére, a jeruzsálemi gyülekezet vezetője (George Eldon LADD: *A Theology of the New Testament*, Cambridge, UK: Lutterworth Press, 1974). DAVIDS szerint a külső és belső bizonyítékok egyaránt a korai datálást és a jakabi szerzőséget valószínűsítik, ha nem is bizonyítják azt minden kétséget kizáróan (Peter H. DAVIDS: *The Epistle of James,* NIGTC, Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1982, 16). Lásd még: BALLA Péter: *Az újszövetségi iratok története (Bevezetéstani alternatívák)* (Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2008), 261–263.

4 A bibliai idézetek a Revideált új fordításból (RÚF 2014) vannak (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2014).

5 William BAIRD: *History of New Testament Research, Volume One: From Deism to Tübingen*, Minneapolis, MN: Fortress, 1992, 258–294. A hegeli dialektika és a tübingeni iskola teológiai tendenciái közötti kapcsolatról lásd még: BALLA Péter *Az újszövetségi teológiát ért kihívások: kísérlet a tudományág igazolására* (Budapest: Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, 2008), 31.

6 LADD, 592. „Sokan elégedetten jelentik ki, hogy az Újszövetségben található meghatározó sokszínűség egy példája ez, mivel szerintük Pál és Jakab különböző és egymásnak ellentmondó dolgot állít az ember és Isten előtti megigazulásról." (D. A. CARSON és D. J. MOO: *Bevezetés az Újszövetségbe*, Budapest Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, 2007, 621)

7 LADD rámutat, hogy míg Jakab a halott ortodoxiát bírálja és hangsúlyai teljesen gyakorlatiak, Pál célkeresztjében a zsidó kegyesség önigazsága áll (LADD, 588–593).

8 A Péter és Pál közötti kézfogásról és annak jelentőségéről lásd SZABADOS Ádám: *Az apostolok hagyománya*, II. javított kiadás (Budapest: KRE_L'Harmattan, 2021), 235–237.

9 DAVIDS szerint nem írhatta a Jak 2,14–26-ot erős „Pál-ellenes" polémiaként az, aki megegyezett Pállal (DAVIDS, 20).

10 SZABADOS, 236–240.

11 Ezzel kapcsolatban lásd BALLA Péter tézisét (*Az újszövetségi teológiát ért kihívások: kísérlet a tudományág igazolására*), valamint D. A. CARSON *Collected Writings of Scripture* (Wheaton, IL: Crossway, 2010) első (Approaching the Bible) és harmadik (Unity and Diversity in the New Testament: The Possibility of Systematic Theology) fejezetét.

12 BALLA kiemeli a kézfogásra való utalás retorikai jelentőségét: „a jeruzsálemi gyülekezet vezetői a magukéval egyenrangúnak fogadták el Pál pogánymisszióját, azaz azt is mondhatjuk: mindenben egyetértettek" (BALLA Péter: *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez: Kommentár bevezetéssel és exkurzusokkal*, Budapest, Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, 2009, 103–104).

13 Uo., 103.

14 Thomas R. SCHREINER: *Romans* (ECNT, Grand Rapids, MI: Baker Academic, 1998), 216.

15 Tisztában vagyok azzal, hogy az ún. „Új Perspektíva" teológiai irodalma a „cselekedeteket" (ἔργα) az elkülönülést szolgáló zsidó szokásokra (körülmetélés, szombat, étkezési törvények) szűkíti, de az érveim szempontjából ennek a vitának most nincs jelentősége.

16 John PIPER *Counted Righteous in Christ: Should We Abandon the Imputation of Christ's Righteousness* (Wheaton, IL: Crossway, 2002) című tanulmányában erős érveket sorakoztat fel amellett, hogy Pál a levélben Krisztus engedelmességének igazságát állítja szembe a mi igazságunkkal.

17 A Róm 4,4-ben szereplő λογίζομαι igével kapcsolatban VARGA Zsigmond megjegyzi, hogy a *felszámít, beszámít, tulajdonít* jelentés itt *iustitia imputativa*-ként értendő (VARGA Zsigmond: *Újszövetségi görög-magyar szótár* (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1996), 584.
18 LADD, 589.
19 Hálás vagyok Prof. Dr. Balla Péternek, volt doktori témavezetőmnek, aki felhívta a figyelmemet arra a tényre, hogy Jakab levele már az elején világossá teszi, hogy nem a hitre jutásról fog szólni, hanem a hit valódiságáról, a próbát is kiálló hitről.
20 DAVIDS, 120. MOO szintén a megmentésre vonatkoztatja a hasznosságot (Douglas J. MOO: *James*, TNTC, Grand Rapids, MI: Eerdmans, Leicester, UK: IVP, 1985, 1988, 100).
21 DAVIDS, 122.
22 VARGA, 927.
23 Douglas J. MOO: *The Letter of James* (PNTC, Grand Rapids, MI: Eerdmans, Leicester, UK: Apollos, 2000), 119.
24 A μόνον itt határozóként azt jelenti: *egyedül, csupán, csak* (VARGA, 639).
25 SCHREINER, 214.
26 Mark A. SEIFRID: „Romans" in G. K. BEALE & D. A. CARSON: *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, Leicester, UK: Apollos, 2007), 624. SEIFRID fontosnak tartja, hogy Pál szerint ezzel Abrám a körülmetéletlenek számára is a hit példája lehetett.
27 N. T. WRIGHT: *Justification: God's Plan & Paul's Vision* (Downers Grove, IL: IVP, 2009), 220.
28 DAVIDS, 127.
29 Bruce K. WALTKE: *Genesis: A Commentary* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 2001), 310.
30 Ézsaiásnál: אֲהֵבִי (LXX: ὃν ἠγάπησα).
31 KÁLVIN János: *Institutio – A keresztyén vallás rendszere I.* (ford. Buzogány Dezső) (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2016), 619.

Halál és túlvilágszemlélet orvosok ókori görög sírfeliratain

Tanulmányomban csaknem harminc ógörög sírszöveget mutatok be, mely által egy meglehetősen átfogó keresztmetszetét kapjuk a hellenizmus, illetve a korai császárkor halál szemléletének. Tanulmányomban vázaltosan kitérek arra is, hogy miként viszonyultak az újszövetségi szerzők, illetve az újszövetségi emberek a halálhoz, hogyan értelmezték a halált, és milyen reménységgel tekintettek a halálon túlra. Az ógörög sírfeliratokból kirajzolódó halál-(és élet)szemlélet, illetve annak egybevetése az újszövetségi halálszemlélettel hozzásegít annak megértéséhez, hogy milyen ellenállásokba, milyen alapvető „világnézeti" sorompókba ütközött a korabeli keresztyén misszió, és hol mutatkozott szükség arra, hogy az olykori-gyakori görög reménytelenséggel, „túlvilági pesszimizmussal" szemben felmutassa a Krisztusban való élet halálon is átívelő reménységét. Ugyanakkor látszanak azok a pontok is, ahol a keresztyénség nehézség nélkül kapcsolódhatott az általa megszólított emberek vágyaihoz és egzisztenciális igényeihez. A pszichológia nyelvén szólva akár még azt is mondhatjuk, hogy a különféle pogány pozitív túlvilági elképzelések, melyeknek közös nevezője a halál utáni intenzív boldogság reménye olyan mintázatok az emberi lélekben, melyek, mindenféle tudatos vagy öntudatlan kölcsönzés nélkül, a keresztyén kérügmában is szükségképpen jelen voltak.

In this study, I present and analyse almost 30 ancient Greek funeral inscriptions, which provide a kind of cross-sectional view of Hellenistic attitudes towards death. I have also sketched out how the New Testament's authors and people understood death, and with what hope they looked beyond it. The view of death that emerges from the Greek funeral inscriptions and its comparison with the view of death in the New Testament helps us to understand the resistance that the Christian mission sometimes encountered and helps us to see where it was necessary – facing the Greek hopelessness and pessimism – to show the hope of post-mortem life in Christ. At the same time we can also see the points at which Christianity could relate without difficulty to the desires and existential needs of the people it addressed. Psychologically speaking, we might even say that the various pagan positive ideas of the afterlife, with the „common denominator" of the hope of intense happiness after death, are patterns or even archetypes in the human psyche which, without any conscious or unconscious borrowing on the part of NT authors, were necessarily present in the Christian kerygma as well.

1. Bevezető gondolatok

Az ókori görög sírfeliratok olykor nem csupán a halott nevét, életkorát, halála körülményeit tartalmazzák, hanem utalnak mesterségére/foglakozására is. A sírfelirat gyűjteményekben találkozhatunk színészek, táncosok, énekesek, filozófusok, kurtizánok, papok/papnők, politikusok és orvosok feliratával. Ebben a tanulmányban orvosok sírfeliratait vizsgálom meg abból a szempontból, hogy milyen önkép vagy ideál jelenik meg bennük az orvoslásról, illetve az orvosokról, milyen erényeket tekintettek kimondottan mesterségbeli erényeknek. Leginkább viszont arra fogok fókuszálni, hogy ezek az orvosok számára, olykor éppen orvosok által készült sírfeliratok miként szemlélik a halált, és milyen túlvilággal kapcsolatos negatív vagy pozitív elképzelések jelennek meg bennük. A sírszövegek, kevés

kivétellel a Kr. u. századokból, és kivétel nélkül a Medittеráneum vidékéről valók. Többségük pogány sírfelirat, de példáim között szerepelnek keresztyén és görög nyelvű zsidó sírszövegek is.

2. A sírfeliratok orvos képe

2.1. A hosszú, fájdalommentes élet, mint ideál

Orvosok sírfeliratain gyakran visszatérő toposz a betegségtől mentes, hosszú élet, mely azt jelenti, hogy az élet annak vége felől nézve is boldognak mondható. Úgy tűnik, hogy ez betegségektől mentes hosszú élet nem csupán egyfajta ideál volt, hanem „hitelesíttette" is az orvosi pályát. Az igazán jó orvos nem csupán másokat, hanem saját magát is sikeresen kúrálta. Mintegy élő cégére volt mesterségének (vö. Lk 4,23). A fájdalommentes, hosszú élet egyúttal az erényes élet jutalma is. Ez a toposz jelenik meg, többek között, egy Pergamonból való császárkori sírszövegben:

ἄξιον, ὦ Φιλάδελφ', ἀρε[τῆς πό]τμον ἔλλαχες αἴσης,
[ἔξοχ'] ἰητορίης, ἔξοχε καὶ σ[οφίης]·
[ο]ὐ γὰρ δὴ νο[ῦ]σος σέ β[ιάσσατο γηραλέ]ων δε
γόμ[φων] ἁρμ[ονί]ην [δηρ]ὸς ἔλυ[σε χρό]νος·
οἷον δὲ ὑπνώω[ν ἐν]ερεύ[θ]εται ἄνθεα μήλ[ων],
τοῖος καὶ ν[έ]κυς ὢν κ[εῖσο] καταλ[λ]εχέων·
νῦν σ' [ἤδη] δύναμαι θαρρῶν εὐδαίμ[ο]να κλήζειν,
ὄλβιε καὶ ζωῆς, ὄλβιε καὶ θανάτου.[1]

Erényedhez méltó halál jutott sorsodul
Philadelphoszom,
neked, ki kiváló voltál az orvoslásban és kiváló a
bölcsességben is.
Nem tepert le betegség,- a hosszúra nyúlt idő
lazította meg az öregség eresztékeit.
Mintha csak aludnál üdén az almafavirág illatában,
úgy fekszel te most holtan is nyoszolyádon.
Most már bátran boldognak mondhatlak,
áldott volt életed, áldott halálod is.[2]

A hosszú élet az orvoslás gyakorlóját a nagy orvosi példaképekhez, Hippokrátészhez tette hasonlatossá, miként ez az alábbi boiótiai sírfeliratból kiderül.

[καὶ δέξαιτο θεῶ]ν ἠδ' ἡρώων γένος ἄλλων
[Ἱπποκράτει Διοκ]<λ>ῆ εἶσον ἔχοντα γέρας.[3]

Hadd fogadják már maguk közé az istenek,
és minden hérosz
Dioklészt, ki oly magas kort ért meg, akár Hippokrátész.

A hosszú, fájdalommentes élet a mesterségbeli kiválóság garanciája egy halikarnasszoszi orvos sírfeliratában is:

τὸν τέχνῃ λάμψαντα Μελάνθιον ἰητῆρα
χθὼν ἥδε κρύπτει πρέσβυν ἀλυπότατον.[4]

Mesterségében ragyogó Melanthioszt, az orvost
rejti itt a föld. Fájdalom nélkül élt késő vén koráig.

2.2. Orvosi erények

Egy fiatal, Domneina névre orvosnőt önzetlenségéért dicséri a sírszövege. Mestersége gyakorlása közben, talán egy járvány idején érte utol fiatalon a halál.

οὔτις ἐρῖ μερόπων ὅτι δὴ θάνες, ἀλλ' ὅτι πάτρην
ῥυομένην νούσων ἅρπασαν ἀθάνατοι[5]

Senki nem mondja, hogy meghaltál – a halhatatlanok
ragadtak el, miközben betegségtől védted városod.

Jelemzőbb és gyakrabban emelegetett erény azonban a mesterségbeli tudás. A legtöbb sírszöveg jó szakemberként dicséri az orvosokat. Fentebb már idéztem néhány sort egy datálatlan boiótiai sírfeliratból, melyben a halott orvost úgy ismerhetjük meg, mint szakmájának jeles művelőjét:

[ἄνδρα μὲν ἐσθλὸν ἐ]όντα καὶ εἰητῆρα δὲ νοῦσω[ν]
[ἔξοχον, Ἑρμεία], νῆσσον ἄγευ μακάρων.[6]

A derék férfit, betegségek kiváló
gyógyítóját, vidd Hermész a boldogok szigetére!

Egy Kr. u. 2. századi, szmirnai férfibüsztről származó felirat ugyancsak az orvos mesterségbeli tudását emelegeti. Asziatikosz a metodikus orvosi iskolához tartozott és kiválóan ismerte a különféle növények gyógyító vagy ártó hatását:

ἰητὴρ μεθόδου, Ἀσιατικέ, προστάτα, χαῖρε
πολλὰ μὲν ἐσθλὰ παθὼν φρεσί, πολλὰ δὲ λυγρά.[7]

Asziatikosz, orvos, a methodikusok vezetője, üdvözlégy!
Sok hasznosat és sok ártót elbírt az elméd.

Dicsérendőnek számított, ha a mesterségbeli tudás a pénzsóvárság hiányával, illetve a nagyvonalúsággal párosult. Annál is inkább, az orvosokat gyakran vádolták meg kapzsisággal, sőt lopással is. Nagyvonalú, nem anyagias embenek írja le sírfelirata Sztratoneikoszt, egy laodiceai, jónevű szemorvost:

νοῦσον δ' ὀφθαλμῶν εἰῶ μόνος οὐ φιλοκερδῶς,
ἐνπείρῳ δὲ λίην ἀπτόμενος παλάμῃ.[8]

Úgy gyógyítottad a szembetegségeket, mint senki más,
értő kézzel érintve a szemet, s nem voltál pénzsóvár.

Orvosi erénynek számított az is, ha a mesterség – a hippokrétészi eskű értelmében – a családban maradhatott, vagyis ha az orvos átadhatta tudományát gyermekeinek. A fenti sírszövegben arról is szó esik, hogy a szemorvos tovább él azáltal, hogy fiának átadhatta az orvoslás csínját-bínját:

ζῇς δ' ἔτι τοιοῦτον βιοτῇ σὸν παῖδ' ἀπολείψας
εἶσον· πᾶς ἃ τεχνής ἐστ' ἄκρος εὐστοχίῃ.[9]

Ám még mindig élsz, hisz hátrahagytad fiad,
aki épp olyan
mint te: a mesterség minden fortélyát ismeri ő.

Nem voltak tehát ritkák az orvoscsaládok, sőt az orvosházaspárok sem. A fentebb már idézett Pergamonból való, valójában háromrészes sírszöveg harmadik darabjában az orvos-férj elhalálozott orvos-feleségét gyászolja. Az asszony amellett, hogy vezette és kézben tartotta a háztartást orvosként is helytállt.

καὶ κλέος ὕψωσας ξυνὸν ἰητορίης,
οὐδὲ γυν<ή> περ ἐοῦσα ἐμῆς ἀπολείπεο τέχνης.[10]

és emelted közös tudományunk, az orvoslás hírnevét,
mert asszony létedre sem maradtál el mögöttem az
orvostudományban.

Végül a sírfeliratok az orvos műveltségét dícsérik. A műveltség, mint orvosi erény egy zsidó, illetve egy keresztyén orvos sírszövegében is megjelenik. Egy Kr. u. 3. század elejéről származó sírfelirat zsidó orvosa azt mondja önmagáról, hogy minden bölcsesség gyümölcséből szakított, és ezt valószínűleg úgy kell értenünk, hogy mind a zsidó, mind pedig a hellenista kultúra familiáris volt a számára. Otthonosan mozgott a Tóra és a görög filozófia (és irodalom) világában egyaránt.

Κεῖμαι Λεοντείδης νέκυς [Σ]αφο[ῦς υἱὸς Ἰοῦ]στος
ὃς πάσης σοφίης δρεψάμενος κ[αρπὸ]ν.[11]

Leontiosz és Szapphó fia, Jusztosz fekszem holtan,
aki minden bölcsesség gyümölcséből szakítottam.

Egy kétnyelvű, görög-latin keresztyén sírfelirat a Kr. u. 4–5. századból több más, már említett erény mellett, ugyancsak az orvos műveltségét és ékesszólását hangsúlyozza. A sírvers második sora tulajdonképpen az Iliász egyik sora parafrázisának tekinthető. A hősköltemény Nesztórról mondja, hogy *nyelvéről a beszéd, mint színméz, édesen ömlött* (Il. 1, 249, ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή).[12] Ugyanilyen édes szavű volt Dioszkorosz is, a keresztyén (esetleg zsidó) orvos, aki sírfelirata szerint amolyan polihisztor lehetett, hiszen „*mindenféle tudományt mesterfokon űzött.*”

ἐνθάδ’ ἀριζήλοιο Διοσκόρου ἔπλετο σῆμα,
οὗ μέλιτος [γ]λυκίων φθόγγος ἔην στόματος.[13]

Ez itt az irigyelt sorsú Dioszkorosz sírja,
kinek szava édes volt, akár a méz.

3. Halál és túlvilágszemlélet az orvosok sírfeliratain

Mivel az orvosok, főként járványok idején, fokozottan voltak kitéve a halálos veszélynek, és nem ritkán meg is betegedtek, illetve mesterségük révén egyébként is naponként találkoztak a halállal, esetükben különösen is érdekes (és indokolt) rákérdezni arra, hogy sírfeliratakból milyen halál és túlvilágszemlélet bontakozik ki. A továbbiakban bő húsz sírfelirat halál-és túlvilágszemléletét mutatatom be tematikus rendezésben.

3.1. A halál tagadása

Egy Philadelphosz nevű orvos hálás tanítványa és ugyanakkor felthetően fogadott fia, Glükón vésette fel mestere síremlékére azt a szöveget, melyben úgy beszél Philadelphoszról, mint aki valójában nem halt meg. Egész pontosan azt mondja róla, hogy akárcsak a híres elődön, Hippokrétészon, Philadelphoszon sem fogott a halál. Halotti ágyán is úgy fekszik, mintha csak aludna. Nem csupán az istenek közé, az ő lakóhelyükre került, hanem hasonlóvá is lett hozzájuk. Ebben a minőségében pedig Glükón számára Philadelphosz mennyei patrónussá lesz, akit, mint amolyan „védőszentet” a hátramaradt tanítvány arra kérhet, hogy segítsen neki sikeresen gyakorolni az orvoslás tudományát. A halál semmi egyéb, mint a lélek kiröppenése a testből, és megérkezése az istenek közé, egy olyan túlvilági pozitív szférába, ahová temészete szerint valójában tartozik.

τύμβον μέν, Φ[ιλάδελφε, Γλύκων] σοι δείμαθ’
ἑτα[ῖρος],
ὄντε λίπες τῆς [σῆς ἄξιον] υἷα τέχνης·
ὅσσον γὰρ σὺ κράτιστος ἰητρῶν ἔπλεο πάντων,
τόσσον τῶν ἄλλων ἔξοχός ἐστι Γλύκων·
ψυχὴ δ’ ἐκ ῥεθέων πταμένη μ[ε]τὰ δαίμονας ἄλλους
ἦλ[υ]θε σή, ναίεις δ’ ἐν μακάρω[ν] δαπέδῳ·
ἴλαθι καί μοι ὄπαζε νόσων ἄκος ὡς τὸ πάροιθεν·
νῦν γὰρ θειοτέρην μοῖραν ἔχεις βίοτο[υ]·

ἄξιον, ὦ Φιλάδελφ’, ἀρε[τῆς πό]τμον ἔλλαχες αἴσης,
[ἔξοχ’] ἰητορίης, ἔξοχε καὶ σ[οφίης]·
[ο]ὐ γὰρ δὴ νο[ῦ]σος σέ β[ιάσσατο γηραλέ]ων δε
γόμ[φων] ἁρμ[ονί]ην [δηρ]ὸς ἔλυ[σε χρό]νος·
οἷον δὲ ὑπνώω[ν ἐν]ερεύ[θ]εται ἄνθεα μήλ[ων],
τοῖος καὶ ν[έ]κυς ὢν κ[εῖσο] καταλ[λ]εχέων·
νῦν σ’ [ἤδη] δύναμαι θαρρῶν εὐδαίμ[ο]να κλῄζειν,
ὄλβιε καὶ ζωῆς, ὄλβιε καὶ θανάτου.

εὖ θάνεν Ἱπποκράτης· ἀλλ’ [ο]ὐ [θάνεν]· οὐδ’ ἄρ’
ἔγωγε,
τοῦ πάλαι Ἱππο[κρά]τους οὐδὲν ἀσημότερος·
ἀλλ’ ἔτυμον ψυχὴ μένει ο[ὐρανί]η Φιλαδέλφου,
σῶμα δὲ [θνητὸν ἐ]ὸν χθὼν ἱερὴ κατέχει (…)

χαῖρε, γύναι Πάνθεια, παρ’ ἀνέρος, ὃς μετὰ μοῖραν
σὴν ὀλοοῦ θανάτου πένθος ἄλαστον ἔχω·
οὐ γάρ πω τοίην ἄλοχον ζυγίη<ν> ἴδεν Ἥρη
εἶδος καὶ πινυτὴν ἠδὲ σαοφροσύνην·
αὐτή μοι καὶ παῖδας ἐγείναο πάντας ὁμοίους,
αὐτὴ καὶ γαμέτου κήδεο καὶ τεκέων
καὶ βιοτῆς οἴακα καθευθύνεσκες ἐν οἴκῳ
καὶ κλέος ὕψωσας ξυνὸν ἰητορίης,
οὐδὲ γυν<ή> περ ἐοῦσα ἐμῆς ἀπολείπεο τέχνης·
τοὔνεκά σοι τύμβον τεῦξε Γλύκων γαμέτης,
ὅς γε καὶ ἀθ[ανά]τοιο δέμας κεύθει Φιλαδέλ[φου],
[ἔ]ν[θα] κ[α]ὶ αὐτὸς ἐγὼ κείσο[μαι], αἴ κε θά[νω],
ὡς [εὐν]ῆς μού[νῃ] σοι ἐκοινώνησα κα[τ’] α[ἶσα]ν,
ὧδε δὲ κα(ὶ) <ξ>υνὴν {ην} γαῖαν ἐφε[σ]σάμενος·[14]

Glükón emelte neked e síremléket Philadelphoszom,
barátod

és tudományodhoz méltó fiad, kit most elhagytál.
Miként te voltál a legjobb az orvosok között,
Glükón is kitűnik társai körében.
Ám lelked most kirepült a testből, a többi daimón közé ment –
te már a boldogok földjén lakozol.
Légy kegyes hozzám, és add, hogy mint korábban:
betegségek gyógyítója legyek – hiszen istenibb rangú most az életed!

Erényedhez méltó halál jutott sorsodul
Philadelphoszom,
neked, ki kiváló voltál az orvoslásban és kiváló a bölcsességben is.
Nem tepert le betegség, a hosszúra nyúlt idő
lazította meg az öregség eresztékeit.
Mintha csak aludnál üdén az almafavirág illatában,
úgy fekszel te most holtan is nyoszolyádon.
Most már bátran boldognak mondhatlak,
áldott volt életed, áldott halálod is.

Szép halált halt Hippokrátész, noha nem fogott rajta a halál.
Lám, én sem vagyok hírben kevesebb nála.
Mert valóban az eget lakja Philadelphosz lelke,
míg halott testét a szent föld takarja itt.

Üdvözlégy hitvesem, Pantheia, a férjed búcsúzik tőled,
ki porig sújtottan gyászolja siralmas halálod végzetét.
Soha Héra ily hitvest és társat nem látott,
ily gyönyörűt, eszest és bölcset is.
Gyermekeket szültél nekem, hozzánk mindenben hasonlókat,
gondoskodtál férjedről, gondját viselted gyermekeidnek,
kézben tartottad a háztartást,
és emelted közös tudományunk, az orvoslás hírnevét,
mert asszony létedre sem maradtál el mögöttem az orvostudományban.
Ezért emelt neked férjed, Glükón síremléket,
mely a halhatatlan Philadelphosz testét is rejti.
Itt fekszem majd magam is, midőn elér a halál.
Csak veled osztottam meg fekhelyem, ahogy illett,
legyen hát közös takarónk e föld is itt!

Egy fiatal, Domneina névre hallgató orovosnő sírszövege ugyancsak ódzkodik attól, hogy halottnak nevezze az asszonyt, aki hivatása gyakorlása közben halt meg. Ennek dacára korai halála mégiscsak azt jelenti, hogy az orvosnő „mellőzte a férjét", illetve „túlságosan is sietett az istenek közé." A családot és a barátokat, annak ellenére, hogy reménységgel tekintettek Domneia boldog túlvilági sorsára, a tragikus halál megdöbbentette és el nem hallgatható szomorúsággal töltötte el. Igen érdekes, hogy Domneiát minden jel szerint testi mivoltában ragadták maguk közé az istenek. A nő a csillagos égen át megtisztult testtel érkezett meg az istenek világába, illetve az Elíziumba.[15] Elképzelhető, hogy éppen ez a csillagok közötti utazás tisztította meg az orvosnő testét, és így alkalmassá vált arra, hogy az őt elragadó istenek társaságában legyen.[16] Domneia túlvilági sorsa, bár kevéssé enyhíti a család gyászát és szomorúságát, azt mégis lehetetlenné teszi, hogy halottként tekintsenek rá.

σ̣πεῦ̣[σας] ἐς ἀθ[ανά]τους Δο[μνεῖν'],ἀνδρὸς δ' ἀμέλήσας
ἀστράσιν οὐρανίοις σῶμα καθηραμένη·
οὔτις ἐρῖ μερόπων ὅτι δὴ θάνες, ἀλλ' ὅτι πάτρην
ῥυομένην νούσων ἅρπασαν ἀθάνατοι·
χαῖρε καὶ Ἠλυσίοις ἐπιτέρπεο, σοῖς δ' ἄρ' ἑταίροις
λύπας καὶ θρήνους κάλλιπες ἀϊδ<ί>ους.[17]

Siettél a halhatatlanok közé, Domneina, mellőzve férjedet,
a csillagos égben megtisztult testtel.
Senki nem mondja, hogy meghaltál – a halhatatlanok ragadtak el, miközben betegségtől védted városod.
Üdvözlégy, és lelj örömre az Elíziumban! Örök szomorúságot
és gyászt hagytál hátra barátaidnak.

3.2. Hérosszá válás

A fentebb, elsőként idézett sírfeliratban is találunk célzást arra, hogy a gyászoló tanítvány héroszként tekint mesterére. Hisz abban, hogy mesterének a halált követően *istenibb rangú az élete,* ezért most már égi patrónusként továbbra is segíthet tanítványának az orvosi mesterség sikeres gyakorlásában. A sírszövegekben egyébként viszonylag gyakori az a képzet, hogy a halott hérosszá (ma úgy mondanánk: szentté válik), és ebben a minőségében családjának, vagy akár városának égi segítője lehet. A héroszoknak a család vagy a város szentélyt alapított, ahol rendszeres kultikus tiszteletben részesítette őket. Erre a gyakorlatra céloz az alábbi két sírfelirat is. Az Kr. u. 2. századi spártai sírfelirat két olyan istenséget is említ, akiknek ténykedése a gyógyítással (is) kapcsolatos. A holtat Paeon (az istenek orvosa) sarjának nevezi, akinek csontjait Phoibosz (Kr. e. Apolló) vette oltalmába. E két utalásból tudható egyébként, hogy Teitaniosz orvos volt. A sírszöveg szerint az orvos egyrészt megnyerte a boldogok szigetét, másrészt földi nyughelye, a spártai Pitana földje szentéllyé lett (*szent csontjaidat jóhírű Phoibosz oltalmába vette/ legyen neked Pitana égi templomod*), ahol az ifjak, azaz feltehetően az orvos tanítványai meghatároott kultikus tiszteletben részesítik mesterüket.

πάσῃ κοσμηθεὶς ἀρετῇ, Τειτάνιε δεῖε,
ἔγγονε Παίωνος, νῆσσον ἔχεις μακάρων,
ὅσστεα δ' εἰερὰ σεῖο περίκλυτος ἀμφιβέβηκεν
Φοῖβος, ἐπ' ἠϊθέοις τείμια πάντα νέμων,
ὄφρ' Ὑακίνθῳ μὲν γουνὸς περίβωτος Ἀμύκλης,
σοὶ δὲ Λυκαονίη ἔνδιον ᾗ Πιτάνη.[18]

Minden erénnyel ékesített isteni Teitaniosz,
Paeon sarja, megnyerted a boldogok szigetét!
Szent csontjaidat jóhírű Phoibosz oltalmába vette,
s tied az ifjak minden tisztelete.
Ha Hüakinthosznak Amüklai volt földi lakhelye,
legyen neked Pitana égi templomod.

Ugyancsak égi patrónussá válik a magas kort megért, Dioklész névre hallgató orvos, akit az istenek és a héroszok

maguk közé fogadnak. Az alábbi boiótiai, datálatlan sírszöveg egyúttal azt is állítja, hogy Hermész, a holtak kísérője a boldogok szigetére vitte az orvost.

[ἄνδρα μὲν ἐσθλὸν ἐ]όντα καὶ εἰητῆρα δὲ νοὐσω[ν]
[ἔξοχον, Ἑρμεία], νῆσσον ἄγευ μακάρων·
[καὶ δέξαιτο θεῶ]ν ἠδ' ἡρώων γένος ἄλλων
[Ἱπποκράτει Διοκ]<λ>ῆ εἶσον ἔχοντα γέρας.[19]

A derék férfit, betegségek kiváló
gyógyítóját, vidd Hermész a boldogok szigetére!
Hadd fogadják már maguk közé az istenek, és minden hérosz
Dioklészt, ki oly magas kort ért meg, akár Hippokrátész.

3.3. Pozitív túlvilági helyek

Az előbbi fejezetekben bemutatott sírszövegek mindegyikében szó esett a boldogok földjéről/szigetéről vagy az Elíziumról. E két paradicsomszerű túlvilági lokalitás egyebként a görögség hiedelemvilágában egymásra vetül: mindkettő szenvedésektől, szélsőségektől mentes üdvhely.[20] Két további sírfeliratban is találkozunk pozitív túlvilági helyekkel. Egy müsziai Kr. u. 2. századi sírfelirat azt mondja egy fitalemberről, aki orvosi pályára készült, hogy a halahatatlanok között, egy közelebbről meg nem nevezett mennyei térben orvoslást tanul. Magától Phoibosz fiától, azaz Aszklépiosztól tanulja az orvosi mesterséget.[21] A fiatalember talán ezért nevezi magát Aszklépiádésznek, azaz Aszklépiosz-finak. Korábban apjától tanulta a mesterséget, aki feltehetően már nem él, mivel nincs megemlítve a gyászolók között. Ezek szerint az apa is már a halhatatlanok között van. A második sor (*szétbontottam a korai halált okozó sors köteleit*) öngyilkosságot sejtet, ám a kissé körmönfont megfogalmazás akár azt is jelentheti, hogy az emberi kötelékeket feloldja a halál. Ha ez utóbbi értelemezés a helyes, ezek a halál által felbontott kötelékek ennek ellenére fenmaradnak valamilyen égi térben, a halhatatlanok és a halhatatlanok közé kerültek társaságában. A földön maradottaktól ugyan fájdalmasan elszigetel a halál (*szerencséttlen anyámnak, s testvéremnek bánatot hagytam hátra*), ám összeköt mindazokkal – a korábban elhalálozott apával is –, akik a halhatatlanok társaságát élvezik. Észre kell vennünk azt is, hogy a feliratban a halál utáni élet egyáltalán nem statikus és eseménytelen, hanem egy aktív élet, mely implikálja a valamilyen pozitív irányban való fejlődést is: az orvosnak készülő fiatalember tovább tanulhat.[22]

Μιλητουπόλιος κεῖμαι νέκυς, Ἀττικὸν αἷμα
ὠκυμόρου τύχης πείσματα λυσάμενος,
ἰητροῦ πατρὸς ὢν Ἀσκληπιάδης, ἐλεεινὰ
μητρὶ κασιγνήτωι τε ἄλ[γ]εα λειπόμενος·
ἀλλ' οἱ μὲν κλαίουσιν, ἐγὼ δ' ἐνὶ παισὶ κάθημαι
[ἀ]θανάτων, Φοίβου παι[δὶ] διδασκόμενος.[23]

Holtan fekszem én, a milétupoliszi, attikai vérből,
ki szétbontottam a korai halált okozó sors köteleit.
Orvos apa gyermeke, Aszklépiádész vagyok.
Szerencséttlen anyámnak, s testvéremnek bánatot hagytam hátra.
Ők sírnak ugyan, ám én a halhatatlan fiúk
közt fekszem, és Phoibosz fiától tanulok.

Egy másik, Kr. u. 4–5. századi, kétnyelvű (görög-latin), Itáliából való keresztyén (esetleg zsidó) sírfelirat az irigylésreméltóan művelt Dioszkoroszról azt mondja, hogy testét hátrahagyva a paradicsomba (παράδισος) ment. A szóhasználat nem hagy kétséget affelől, hogy a sírszöveg keresztyén (vagy zsidó). A paradicsomi létet, az előző felirattal ellentététben nem részletezi. A szöveg az orvos személyiségére, jellemére, mesterségbeli kiválóságára fókuszál, illetve arra, hogy mi szűnt meg a halálával: méznél édesebb hangja ugyanis elhallgatott.

ἐνθάδ' ἀριζήλοιο Διοσκόρου ἔπλετο σῆμα,
οὗ μέλιτος [γ]λυκίων φθόγγος ἔην στόματος.
ἰητροῦ τάφος εἰμὶ Διοσκόρου, ὃς διὰ τέχνην
πολλάκι κάμνοντας ῥύσα[το κ]αὶ θανάτου.
οὗτος παντοίης σοφίης ἐπὶ τέρματ' ἐλάσσας
ἐνθάδε σῶμα λιπὼν ἐς παράδισον ἔβη.
ἐνθάδ' ἀνὴρ κεῖται τέχνης Παιήονος ἴδρις,
μύθωι καὶ χάρισιν πάντας ὑπερπτάμενος,
τοὔνομα πατρὸς ἔχων Διόσκορος· ἦν δ' ἀπὸ πάτρης
Αἰγύπτου ζαθέης, ἡ δὲ πόλις τὸ Γέρας.
hic est ille situs Dioscurus ill[a]qu[e]
lingua | conticuit, mell[e] dulcior ille sonus.
[de]p(ositus) XII Kal(endas) [Dece]mb(res).[24]

Ez itt az irigyelt sorsú Dioszkorosz sírja,
kinek szava édes volt, akár a méz.
Dioszkorosz, az orvos sírja vagyok, aki
jártasságával gyakran a haláltól is megszabaditotta a szenvedőket.
Ő, aki mindenféle tudományt mesterfokon űzött,
itthagyva testét a paradicsomba ment.
Oly férfi fekszik itt, ki mestere volt az orvosi tudománynak,
beszédben s jótettben mindenkit túlszárnyaló.
Apja nevét örökölte Dioszkorosz, és Egyiptom híres földjéről, Gerász városából származott.
Ide helyezték ama Dioszkoroszt. Nyelve, mely méznél édesebben szólt, elhallgatott.
December Kalendája előtt 12 nappal (november 20.-án) helyezték sírba.

3.4. Alvás

A sírfeliratokban gyakori toposz, hogy a halál alvás, vagy hosszú, örök álom. Ez az elképzelés gyakoribb a keresztyén és zsidó sírszövegekben, melyekben a kép legtöbbször implikálja a felébredést (felébresztést), azaz a feltámadást. Ezzel a halál-álom képzettel találkozunk egy 6. századi Hellászból való keresztyén orvos kissé hiányos sírfeliratában is, mely az orvos és felesége közös sírhelyét hálószobának (κοιμητήριον) nevezi. Ebben a közös hálószobában a testek, bár erről kifejezetten nem esik szó a felébresztésre/feltámadásra várnak. A Felébresztő Isten (vagy Krisztus), aki ismeri az élet és a halál titkát.

δόξα σοι Κύριε]
[ὁ τὸ μυστήριον]

[τῆς ζωῆς καὶ τοῦ]
[θανάτου αὐτὸς] μ[ό]-
νος ἐπισ̣τάμενος,
ἀμήν. κοιμητήριον
Λεοντίου ἰητροῦ Λυκίου
κὲ Θεοδώρας.

Dicsőség neked, Uram!
Az élet és a halál
titkát
egyedül ő
ismeri, ámen.
Leontiosz Lukiosz,
az orvos és Teodóra
hálószobája.

Egy Melanthiosz nevű orvos sztéléjének felirata Halikarnasszoszból, a Kr. u. 1. századból ugyancsak alvásként írja le az idős orvos halálát. Az orvos mély álma a sokat tapasztalt, betegeiért sokat fáradozó orvos végső nyugalmát, gondtalan pihenését jelenti. Erre abból következtethetünk, hogy az idős orvost igen derűs, gondtalan öregembernek írja le a felirat. Az idős orvost Hádész, az élők ellensége gátolja meg a további gyógyításban, mivel ő az emberek hosszú életében nem érdekelt. A halál álomként vagy alvásként való megjelenítése gyakran arra szolgál, hogy „megszelidítse" a halál borzalmát, azt sejtetve, hogy a halálban is lehetséges valamilyen csendes, vegetatív továbbélés. Az ember nem hal meg egészen, az élet összezsugorodva, pislákolva valamiképpen megőrződik a teljes megsemmisüléstől.[25]

εὕδεις ὦ φιλότεκνε Μελάνθιε καὶ βαθὺν ὕπνον
εὕδεις ἰατρῶν ὦ πολυπειρότατε,
ἀλλ' Ἀΐδας ζώοισιν ἐναντίος, ὃς τὸν ἀρωγὸν
νούσων εἰς μερόπων οὐκ ἐφύλαξεν ἄκη.

τὸν τέχνῃ λάμψαντα Μελάνθιον ἰητῆρα
χθὼν ἥδε κρύπτει πρέσβυν ἀλυπότατον.[26]

Alszol mesterségedben jártas Melanthiosz, mély álmot
alszol, te orvosok közt legtapasztaltabb!
Ám Hádész az élők ellensége: őt, aki védte
a betegségektől az embereket, nem védte meg, hogy
gyógyíthasson.

Mesterségében ragyogó Melanthioszt, az orvost
rejti itt a föld. Fájdalom nélkül élt késő vén koráig.

A sírszövegekben az sem ritka, hogy az alvás képével összefüggésben vagy mellete megjelenik valamilyen teljesen pozitív túlvilági képzet is. Philadelphosz már többször idézett sírszövege egyszerre állítja, hogy az idős orvos úgy fekszik halottas ágyán mintha csak aludna, ugyanakkor isteni rangot nyerve a boldogok földjén (szigetén) tartózkodik.

ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων πταμένη μ[ε]τὰ δαίμονας ἄλλους
ἤλ[υ]θε σή, ναίεις δ' ἐν μακάρω[ν] δαπέδῳ

οἷον δὲ ὑπνώω[ν ἐν]ερεύ[θ]εται ἄνθεα μήλ[ων],
τοῖος καὶ ν[έ]κυς ὢν κ[εῖσο] καταλ[λ]εχέων·
νῦν σ' [ἤδη] δύναμαι θαρρῶν εὐδαίμ[ο]να κλῄζειν,
ὄλβιε καὶ ζωῆς, ὄλβιε καὶ θανάτου.[27]

Ám lelked most kirepült a testből, a többi daimón közé
ment,
te már a boldogok földjén lakozol.

Mintha csak aludnál üdén az almafavirág illatában,
úgy fekszel te most holtan is nyoszolyádon.
Most már bátran boldognak mondhatlak,
áldott volt életed, áldott halálod is.

3.5. Élet a Hádészban

Több sírszövegben is találkozunk azzal az elképzeléssel, hogy a halál a Hádészba való lemenetelt jelenti, de ez nem vonja maga után szükségszerűen azt, hogy az illető orvos semmi pozitívumban nem reménykedett a halált követően. Elsőként egy olyan szöveget idézek, melyet egy orvos a felesége emlékére készíttetett. Az egészen személyes hangvételű sírfeliratból kiderül, hogy az asszony gyakran kérte a daimónt (talán egyenesen Hádészt) arra, hogy férje előtt érje utol a halál. A férj a maga részéről arra kéri Plútót (Hádészt), hogy az alvilágban viszontláthassa hitvesét. A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy az orvos hitt-e a túlvilági viszontlátás valóságában vagy kérése csupán a vágy szintjén marad. Ismerünk viszont olyan sírszövegeket, melyekben egyértelműen megfogalmazódik az az elképzelés miszerint a holtak beszélgethetnek egymással, elmesélhetik egymásnak haláluk körülményeit, sőt vigasztalhatják is egymást.[28] Feltételezhetjük, hogy ebben az esetben is arról lehet szó, hogy az orvos az alvilági életet – akármilyen is legyen az –, felségével együtt reméli tölteni. A szöveg a hitvest Penelopéhez, a hűség klasszikus példaképéhez hasonlítja, a síremlékre vésett képmás (dombormű) pedig szemmel láthatóan is tanúskodik az asszony tiszta, szűzies jelleméről.

σεμνὴν Πηνελόπην ὁ πάλαι βίος ἔσχε δὲ καὶ νῦν
σεμνὴν Φηλικίταν οὐ τάχα μιοτέρην·
βουλομένης δὲ θανεῖν ἀνδρὸς προτέρην σφετέροιο
ἔκλυες ὦ δαίμων πολλάκις εὐχομένης.
τοιγάρτοι καὶ ἐμεῖο δικαιοτέρην ὅπ' ἄκουσον
εὐχομένου Πλούτων, ἣν εἰς Ἀΐδαο περήσω
εὑρεῖν τὴν ἰδίαν Φηλικίταν παρὰ σοί.
Κλαύδιος ἰητὴρ Ἀγαθεῖνος τήνδε ἀνέθηκεν ·
εἰκόνα Φηλικίτας μάρτυρα σωφροσύνης.[29]

A régieknek ott volt a nagyszerű Penelopét,
a mostaniak
a nagyszerű Feliciát csodálhatják, aki semmivel nem
marad el mögötte.
Férje előtt kívánt meghalni, s gyakran imádkozott is
ezért,
te pedig, ó daimón, meghallgattad őt.
Hát most az én sokkal jogosabb kérésem hallgasd meg
Plútó! Ezt kérem tőled: ha a Hádészba megyek majd,
add, hogy nálad megtalálhassam Feliciámat!
Klaudiosz Agatheinosz orvos állíttatta fel Felicia
képmását,
Hogy tanúja legyen tiszta jellemének.

Kiskorú fia, testvére és felesége temették el az Akeiliosz Theodórosz névre hallgató orvost, aki valójában városa orvosainak előljárója, arkhiatrosza (ἀρχίατρος) volt. A szöveg azt állítja a hátramaradt feleségről, hogy miközben gyermekét neveli vágyakozik a halál után. Ez talán nem csupán annyit jelent, hogy a mély szomorúság és a gyász depresszióba kergette, hanem feltehetően utal arra is, hogy az asszony férjével együtt hitt abban: a halálban (az alvilágban) találkozhatnak egymással.

Ἀκείλιον Θεόδωρον ἰατρῶν πρόμον,
σπουδαῖον, εὐγενῆ τε καὶ εὐσχήμονα
ὑὸς Θεόδωρος θάψεν ἠδ’ ὁ{ς} συνγενὴς
Θεόδωρος ἀρχίατρος ἐπιλείβων δάκρυ·
γυνὴ δὲ Φιλοκράτ[εια] ἐν δόμοις μ[ένει]
τρέφουσα παῖδα καὶ ποθοῦσα [κ]αθανεῖν.[30]

Akeiliosz Theodóroszt, az orvosok vezetőjét,
a kiváló, nemes születésű és jellemes férfiút
fia Theodórosz és testvére Theodórosz, a főorvos
temették el sok könnyhullatással.
Asszonya Philokrateia a házban maradt,
nevelve gyermekét és vágyakozva a halál után.

Fentebb már idéztem egy részletet annak a beszárái (Beit She’arim, Palesztina) zsidó férfinek a sírfeliratából, aki gyaníthatóan orvos volt vagy orvosi tudásra is szert tett. Sírszövege szerint sok rokonával együtt fekszik, ami úgy értendő, hogy teste a családi sírboltban vagy egy olyan helyen nyugszik, ahová rokonait és elődeit is temették, miközben lelke – bár a lelkéről, akárcsak testéről tételesen nem esik szó – a Hádészba ment. Ez a Hádészba való lemenetel ebben az esetben azt jelenti, hogy az ember elhagyja a napfényt (az életet) és elszakad, méghozzá örökre családjától. Nem esik szó arról, hogy az alvilágban lehetőség lenne arra, hogy az ember szeretteivel találkozhasson.

Κεῖμαι Λεοντείδης νέκυς [Σ]αφο[ῦς υἱὸς Ἰοῦ]στος
ὃς πάσης σοφίης δρεψάμενος κ[αρπὸ]]ν
λεῖψα φάος, δειλ[οὺς γ]ονέας ἀκα[χημέν]ους αἰε[ί],
αὐτοκασιγνήτους [τ]ε οἴμοι ἐ[ν οἷς Β]εσάρ[οις]
καί γ’ ἐλθ[ὼν ε]ἰς Ἅδην Ἰοῦστο[ς … αὐτ]όθι κεῖμαι,
σὺν πόλλοισιν ἑοῖς, ἐπὶ ἤθελε Μοῖρα κραταίη.
Θάρσει, Ἰοῦστε, οὐδεὶς ἀθάνατος.[31]

Leontiosz és Szapphó fia, Jusztosz fekszem holtan,
aki minden bölcsesség gyümölcséből szakítottam.
Elhagytam a fényt, örökké bánatos szerencsétlen
szüleimet,
és – jaj – fivéreimet is Beszarában hagytam.
Itt fekszem, én Jusztosz sok rokonommal együtt
miután a hádészba mentem. Így akarta a kemény
végzet.
Bátorság, Jusztosz! Senki sem halhatatlan!

A Kr. u. 1. században élt, és a maga korában híres szemorvosról igen szellemesen azt mondja a sírszövege, hogy mindvégig tudatában volt annak, hogy egyszer le kell csukódnia a szemnek. Az orvos halállal kiegyező és szembenéző bölcsességét dicséri továbbá az, hogy tudta: egyszer majd a holtak közé kell levinnie mesterségbeli tudását is. A szöveg megjegyzi, hogy bár éltében sem volt soha pénzsóvár, most ingyen viszi szaktudását a holtak közé, ami felthetően azt jelenti, hogy ott már senki nem veszi hasznát. Sztratoneikoszon nem fogott ugyan a halál, ám ez a megállapítás nem arra vonatkozik, hogy lelke tovább él valamilyen boldog égi szférában (ahogy ezt fentebb láttuk), hanem csak annyit jelent, hogy mestersége fortélyait átadta fiának. Őt ugyan elpusztíthatta a halál, mestersége azonban, hála fiának, túlélte őt. Itt sem fogalmazódik meg az a remény, hogy az ember vagy az ember lelke, mégha egy olyan fénytelen, sötét helyen is, mint a Hádész együtt lehet hozzátartozóival. Az *együtt* csupán a közös sírhelyre vonatkozik.

ἔζησας, Στρατόνεικε, καλῶς ἀπὸ σῆς διανοίας
γε̣ι[ν]ώσκων, ὅτι δεῖ πάντα λιπόντα μύσαι·
δισθανέες δ’ ἄλλοι μὴ γνόντες τοῦθ’, ὃ σὺ προῖκα
ἐρχόμενος σεαυτῷ πρὸς φθιμένους ἔλαβες·
νοῦσον δ’ ὀφθαλμῶν εἰῶ μόνος οὐ φιλοκερδῶς,
ἐνπείρῳ δὲ λίην ἁπτόμενος παλάμῃ·
ζῇς δ’ ἔτι τοιοῦτον βιοτῇ σὸν παῖδ’ ἀπολείψας
εἶσον· πᾶς ἃ τεχνής ἐστ’ ἄκρος εὐστοχίῃ (?)[32]

Szépen éltél Sztratoneikosz, értelmed vezérelt,
s tudtad: mindent elhagyva le kell csukodnia
a szemnek.
Kétszer halnak meg azok, akik nem tudtak arról, hogy
amit
kaptál: ingyen viszed most a holtak közé.
Úgy gyógyítottad a szembetegségeket, mint senki más,
értő kézzel érintve a szemet, s nem voltál pénzsóvár.
Ám még mindig élsz, hisz hátrahagytad fiad,
aki épp olyan,
mint te: a mesterség minden fortélyát ismeri ő.

3.6. Semleges sírfeliratok

Vannak sírszövegek, melyek eszkatotológiai szempontból semlegesnek tekinthetők. Ez azt jelenti, hogy az ilyen szövegeknek nincs mondanivalójuk a túlvilági életről. Sem azt nem állítják kifejezetten, hogy létezik/létezhet élet a halál után, sem ennek ellenkezőjét. Ezekben a sírfeliratokban inkább csak a gyász, a keserűség dominál, de találunk példákat – főleg idős(ebb) orvosok esetében –, a rezignált belenyugvásra vagy éppen a halállal való megbékélésre is. Elsőként egy síroltárról származó feliratot idézik, mely Xanthoszból (Kis-Ázsia), a Kr. u. 1–2. századból származik. Idős apa vagy nagyapa temette el fiait vagy unokáit, akik közül az egyik fiatal (tizennyolc éves) és rátermett orvos volt. A szöveg keserűen jegyzi meg, hogy a szülők vallásossága nem volt képes megakadályozni a korai és tragikus halálokat. Az ifjú orvossal nem baleset, hanem betegség végzett, és ez talán célzás arra, hogy a tudás (az orvostudomány) sem használ a végzetszerű halál ellen.

ὑοῖς δυσίν με ἔθηκεν ἄθλιος πατήρ,
Ἀκαταμαχήτῳ δοιέτει, τρὶς ἓξ δὲ ἐτῶν
Ἀσιατικῷ. καὶ τὸν μὲν ὤλεσαν φλόγες,
τὸν δ’ αὖ φρενήρη ἰατρὸν ἥρπασεν νόσος,
ὤνησε δ’ οὐδὲν ἡ εὐσέβεια τοὺς γονῆς.[33]

Két fiút temetett mellém balsorsú apám:
a kétéves Akatamakhétoszt, és a háromszor
hatéves Asziatikoszt. Az egyiket tűz ölte meg,
a másikat, a rátermett orvost betegség ragadta el.
Semmit sem használt a szülőknek a kegyesség.

Ugyanez a fájdalmas, keserű hangvétel jellemezi az alábbi Herakleiából, a Kr. u. 2. századból való sírszöveget is. A sírfeliratban ugyancsak egy fiatal és tehetséges (tizennyolc éves) orvos vagy orvostanonc szomorú sorsáról hallunk, akit barátai gyászolnak. Ez azt jelenti, hogy a szüleit (és testvéreit) korán elveszthette. A szöveg, akárcsak a fentebb idézett, semmit nem mond, mégcsak utalásszerűen sem, a túlviálgi lehetőségekről.

Ἀπολλωνίδη ἐσθλέ, σὲ μὲν γοάοντε γονῆε
[μ]υρομένω θάψαν φέρ[τα]τον ἰήθεον,
[δέξι]ον ἰητῆρα· μέγα στενάχουσι δ' ἑταῖροι
ὀκτωκαιδεκέτες ἄνθος ὁμηλικίης·
τόνδε δὲ βωμὸν ἔθηκε, πανύστατα δῶρα, Μένανδρος,
φείλος ἀδελφειοῦ μηδενὶ λειπόμενος.[34]

Nemes Apollónidész, hangos zokogással temettek el
szüleid, téged a legjelesebb ifjút,
téged a talpraesett orvost. Hangosan siratják a barátok,
egykorú társak a tizennyolc éves virágot.
E síremléket, utolsó ajándékként, Menandrosz
készíttette,
egy barát, aki semmivel sem kevesebb a testvérnél.

A hátramaradottak (idős anya, apró gyermekek, feleség) szomorúságáról és csak arról beszél egy egyiptomi orvos sírfelirata is, aki igen sikeres, keresett és népszerű orvos lehetett, mivel a szöveg azt mondja róla, hogy *bölcsességével sok emberen segített* és élvezhette városa rokonszenvét. A szöveg nem állítja, nem is tagadja a túlvilági élet lehetőségét, de a halált az élet (legalábbis a földi élet) tökéletes és teljes lezárásának tartja. A halál azt jelenti, hogy az ember elhagyja mindazt, ami szép és boldogító volt az életben: a sikert, a barátságot, a családot. A még élők egyet tehetnek: siratják a tragikus sorsú holtat.

ᾧδ' ὑπὸ τὸ σπιλάδος μέλαθρον, ξένε, κε[ῖται …]
Δημᾶς γῆρας ἀφεὶς μητρὸς ἐλεινοτά[της]
καὶ τέκνα νήπι' ἐλεινὰ καὶ αὐστηρὰν πα[ράκοιτιν],
πολλῶν ἀνθρώπων βοϊθὸς ἐὼν σοφ[ίαι]
κλαύσατε τὸν προλιπόντα τὸ σεμνότα[τον …]
καὶ πόλιν, ἀνθρώπων δ' ἤθεα καὶ φιλίαν.
Δ[η]μᾶς ὡ[ς] (ἐτῶν) λη΄,
(ἔτους) νδ΄ Ἀθ[ὺ]ρ γ΄.[35]

E kőlakásban Démász fekszik, idegen,
ki egy legszánandóbb idős anyát, szánandó apró
gyermekeket, megkeseredett feleséget hagyott maga
után.
Bölcsességével sok emberen segített.
Sírassátok őt, aki elhagyta a legdicsőbb (életet?),
a várost, az emberek rokonszenvét és barátságát is.
Démász, 38 évesen, az 54. évben, Hathor havának 3.
napján.

Eszkatológiai szempontból semlegesnek mondható Dórotheon, az idős orvos sírszövege is, ám itt a hangvétel nem fájdalmas, keserű, hanem – mivel egy hosszú, kiteljesedett életről van szó – belenyugvó, már-már derűs. Az idős, művelt, sokat utazó orvost szülővárosától, Alexandriától távol, Hellászban érte utol a halál. A sziklás, hideg sír nem tűnik egy szép orvosi pálya méltó megkoronázásának, ám a szöveg mintegy vigaszul megjegyzi, hogy a nagy Homérosz is egy piciny szigeten talált nyughelyre.

Δωρόθεον, ξένε, τόνδε σαόφρονα γαῖα κέκευθεν,
ἰητρὸν βιοτὰν γήραι λειπόμενον,
ὅν ποτ' Ἀλεξάνδρεια λοχεύσατο πατρὶς ἀγητή
νειλόρυτος, πάσης ἀψάμενον σοφίης.
ἄστεα δ' ἐλθὼν πολλὰ περιπλανίῃ Τιθόρεια
πετροφυεῖ ψυχρῷ τῷδε κέκευθε ταφῳ,
ὥς ποτε μοιρίδιον τέλος ἤλυθε. καὶ γὰρ Ὅμηρον
νῆσος ἔχει βαιὰ θεῖον ἀοιδὸν Ἴος.[36]

Dórotheont, az igen bölcset rejti itt a föld,
az orvost, aki idős fejjel távozott az életből.
A nílusáztatta csodás Alexandria földje
szülte egykor őt, minden bölcsesség szerelmesét.
Sok várost bejárt vándorútjai során, ám
Tithorea rejti egy sziklás, hideg sírban,
most, hogy a végzettől rendelt vég elérkezett,
De Homéroszt is, az isteni dalnokot, Íosz piciny szigete
rejti.

Az idős ókori lódoktor, azaz állatorvos feliratában a halállal való kibékülés, belenyugvó rákészülés dominál, hiszen ő maga írja meg sírkövére a feliratot. Az önironikus, humoros sírfeliratban célzást tesz híres névrokonára, az orvostudomány atyjára Hippokrátészre: ő maga nem a kószi orvos, ám nemcsak neve azonos vele, hanem némileg a foglalkozása is. Mi több, a név rá még találóbb is, hiszen egész életében lovakkal foglalkozott (Hippokrátész = lószelidítő). Az orvos feladata az volt, hogy az anazarboszi (Kilikia) császári lovassági testőrség lovait gondozza.

Ἱπ<π>οκράτης οὐ κε[ῖ]νος ὁ Κώϊος, ἀλ[λ' ὅ]δε κεῖμαι
ἵππων ἰητὴρ Μέμμιος Ἱπποκράτης·
(ὀγδωκοντα)έτης τάδ' ἔγραφον αὐτὸς ἐμαυτο
ζῶν δ' ἐν στήλῃ ἐχάραξα τύπους.[37]

Nem ama kószi Hippokrátész vagyok. Memmiosz
Hippokrátész, a lódoktor fekszem itt.
Nyolcvan évesen én magam írtam ezt magamnak,
s még éltemben faragtam rá a sztélére a betűket.

Végül egy olyan orvos sírszövegét idézem, akiről nevén kívül csak annyit tudunk meg, hogy orvoscsaládból származott, és pályafutása során sokakat kimentett a halál torkából. Bár várható és logikus lenne, nem esik szó arról, hogy a halállal gyakran és sikeresen küzdő orvos a saját halálát viszont nem tudta elhárítani. Ebből arra következtethetünk, hogy idős ember lehetett, aki kibékült a halál tényével.

τόνδ' Ἀσκληπιάδην Μαιάνδριον αἶα καλύπτει
ὃς πολλοῖς θνητῶν τειρομένοισι ν[όσοις]
[ε]ὗρεν ἄκη, θανάτοιο δυσέλπιδος οἶτον ἀλ[έξων]·
Μαιάνδρου δὲ πατρὸς τὴν ἀρετὴν ἔλα[χεν].[38]

Aszklépiádész Maiandrioszt rejti itt a föld,
Aki a halandók sok kínzó betegségére találta meg a gyógyírt,
elhárítva így a halál reménytelen végzetét.
Apja, Maiandrosz tehetségét örökölte.

3.7. A halál ellen semmi sem segít

Tanulmányom utolsó fejezetében a sírfeliratok egyik gyakori toposzára hozok néhány példát, nevesen az orvostudományban, ill. a tudományban való jártasság halállal szembeni tehetetlenségére. Ez a téma két korábban idézett szövegben már megszólalt. Az *Alvás* című fejezetben bemutattam egy Melanthiosz nevű idős orvos sírszövegét, melyben azt olvassuk, hogy az idős orvost, aki védte az embereket a betegségektől, Hádész nem mentette meg a haláltól. Az előző fejezet elsőként idézett szövegében pedig egy olyan fiatal orvosról esik szó, akit betegség ragadott el. Ezt is vehetjük célzásnak arra nézve, hogy az orvostudomány sem képes elodázni a végzetet. A halál ellen végső soron nincs orvosság. Adott esetben nem jelent előnyt az sem, ha az ember képes különféle betegségeket gyógyítani. A halálon képtelenség kifogni. A legtöbb, ami elérhető, hogy az orvos, szenvedések és betegség nélkül eléri a földi élet végső határát. Ezt állítja egy Philón nevű idős orvos sírszövege is. A halál elől az orvos sem menekülhet, a halál ellen nincs gyógyír (φάρμακα) ám az orvos ennek ellenére hosszú, erényes élete okán boldognak mondható.

[εἰ γένετ'] ἰατρῷ θαν[ά]του λύσις, [οὐκ ἂν ὁ] πρέσβυς
[δύσατο] γῆν εἰδὼς φάρμακα π[άντ]α [Φ]ίλων·
[ἀλλ' ὅ γ' ὅ]σον μὲν ἀνυστὸν ἀφίκε[τ]ο γήραος ἄκρ[ον]
[τέρμ' ὁλ]κεῖ νούσων οὔτινι συ[ρ]όμενο[ς].
[οὕνεκα] καὶ μακαριστὰ λέγοι τι[ς ἂν] ὧν ὅδ' ἔκ[υρσεν]
εὐδαίμων γ[η]ρως ἐσθλὸς ἀνὴρ γεγαώς.[39]

Ha lenne orvosnak menekvés a halál elől, az idős Philón,
aki ismert minden gyógyírt, nem került volna föld alá.
Ám mégis elérte ő az öregség lehető legvégső határát,
anélkül, hogy betegségek terhét cipelte volna.
Ezért hát mindenki mondhatja: igen nagy boldogság, amit elért
ez a szép korú, derék férfiú!

A *halál ellen semmi sem segít* motívuma keresztyén sírszövegekben is megjelenik. Példaként Nazianzi Gergely két irodalmi epigrammáját mutatom be, melyekben „memento mori"-szerűen jön elő mindenféle tudomány hiábavalósága, amennyiben a halál felől szemléljük azt. Minden szép tudomány – az orvostudomány is – végül hamuvá lesz.

πᾶσαν ὅση σοφίη λεπτῆς φρενὸς ἐν μερόπεσσιν
ἀμφὶ γεωμετρίην καὶ θέσιν οὐρανίων,
καὶ λογικῆς τέχνης τὰ παλαίσματα, γραμματικήν τε
ἠδ' ἰητορίην, ῥητορικῆς τε μένος,
Καισάριος πτερόωντι νόῳ μοῦνος καταμάρψας,
αἰαῖ: πᾶσιν ὁμῶς νῦν κόνις ἐστ' ὀλίγη.[40]

Amennyi tudásra csak szert tett a finom emberi elme,
legyen az geomertia, égitestek állása,
a logika fortélyai, a grammatika,
az orvostudomány, a szenvedélyes retorika,
az mind ott fénylett Kaiszariosz lángelméjében.
De jaj, most mindenki máshoz hasonlóan: egy maréknyi hamu.

πάντα κασιγνήτοισιν ἑοῖς λίπες: ἀντὶ δὲ πάντων
τύμβον ἔχεις ὀλίγον, κύδιμε Καισάριε:
ἡ δὲ γεωμετρίη τε, καὶ ἀστέρες ὧν θέσιν ἔγνως,
ἥ τ' ἰητορίη οὐδὲν ἄκος θανάτου.[41]

Mindent testvéreidnek hagytál, nemes Kaiszariosz,
amiért cserébe ezt a szűk sírhelyet kaptad.
Sem a geometria, és mindaz, amit a csillagok állásáról tudtál,
sem az orvostudomány nem segített a halál ellen.

Végül egy különleges, humoros, szarkasztikus irodalmi sírfeliratot idézek, melyben egy olyan Zeusz szoborról olvasunk, mely kikerült a szentélyből (eltemették, elföldelték), annak ellenére, hogy korábban egy Markosz nevű orvos megérintette. Az orvos mozdulata, ahogy megérinti Zeusz szobrát, egyrészt utal az imádságra, azaz az isteni segítségnyujtáshoz való folyamodásra, másrészt arra a mozdulatra, ahogyan az orvosok megfogják a beteg kezét, hogy kitapinthassák a pulzusát. Az epigramma fekete humora több szinten is érvényesül. Egyrészt arra céloz, hogy fölösleges kérni az isteneket, ha azokat ki lehet dobni a szentélyükből, vagyis meghalhatnak és eltemethetik őket. Másrészt arra is céloz, hogy a halandó embernek semmiféle sírontúli reménye nem lehet, ha még Zeuszra is halál vár, Markosz minden kegyessége és tudománya ellenére.

τοῦ λιθίνου Διὸς ἐχθὲς ὁ κλινικὸς ἥψατο Μάρκος:
καὶ λίθος ὢν καὶ Ζεύς, σήμερον ἐκφέρεται.[42]

Tegnap Markosz, az orvos megérintette Zeusz kőszobrát –
ma, bár kőből volt és Zeusz volt: nem volt maradása.

4. Összefoglalás, értékelés

Tanulmányomban mintegy kéttucatnyi orvosok számára vagy éppen orvosok által készített sírfeliratot vizsgáltam meg azzal a céllal, hogy egyrészt kiderítsem: milyen önkép vagy ideál jelenik meg bennük az orvoslásról, illetve az orvosokról, milyen erényeket tekintettek kimondottan mesterségbeli erényeknek, és milyen konkrét betegségeket említenek, ha említenek. Leginkább viszont az érdekelt, hogy ezek a sírfeliratok miként szemlélik a halált, és milyen túlvilággal kapcsolatos negatív vagy

pozitív elképzelések jelennek meg bennük. Ez már csak azért is érdekes és indokolt, mivel az orvosok – főként járványok idején –, fokozottan ki voltak téve a halálos veszélynek, illetve mesterségük révén naponként találkoztak a halállal.

Ami az orvosi önképet illeti, miként az a sírszövegekből kiderül, ideálnak számított a hosszú, betegségektől, szenvedéstől mentes élet. Ez mintegy az illető orvos „cégére", ajánlólevele volt. Az orvosoknak vagy orvosok által készített sírszövegek vallanak arról is, hogy mely erények számítottak kifejezetten orvosi erénynek. Orvosi erénynek számított a mesterségbeli tudás, az önfeláldozás járványok idején, a pénzsóvárság hiánya, a nagyvonalúság, a mesterség továbbadása az utódoknak a hippokráteszi eskü értelmében, illetve a széleskörű műveltség, a minden tudományban való jártasság.

Orvosok sírszövegeiben végül állításokat és célzásokat találunk arra nézve is, hogy miként szemlélték a halált, illetve miként tekintettek a *post mortem* élet lehetőségére. Valójában nincs különbség a „közönséges" és az orvosoknak vagy orvosok által készített sírfeliratok halál-és túlvilágszemléletében. Ez utóbbiakban éppúgy megtaláljuk a halál tagadásának, a hérosszá válásnak, a különféle pozitív túlvilági helyeknek (Elízium, Boldogok szigete, paradicsom), a halál, mint álomnak, a Hádészba való lemenetelnek a motívumait. Kifejezetten „orvosi" motívumnak *a halál ellen nincs orvosság* motívuma tűnik. A halál elől az orvos sem menekülhet. A halál előtt nem számít előnynek az, hogy az orvos képes (volt) különféle betegségeket sikeresen gyógyítani. Ez a gondolat olykor belenyugvással, olykor meg rezignáltan, *memento mori*-szerűen kerül megfogalmazásra. *A halál ellen nincs orvosság* motívuma a keresztyén sírfeliratokban is megjelenik.

Tanulmányom, azzal, hogy kifejezetten orvosok sírfeliratait fókuszált, remélhetőleg érdekes és értékes adalékot nyújthat különösen is az újszövetségi eszkatológia mélyebb és élményszerűbb megértéséhez, de akár Jézusnak, mint gyógyítónak „kontrasztosabb" látásához.

Ledán István

JEGYZETEK

1 SGO 1, n° 06/02/32 = EG, n° 243; GV, n° 2040
2 Az itt idézett sírfeliratokat a következő fejezetben teljes terjedelmükben közölni fogom.
3 SEG 23, n° 276 = IG VII, n° 2249
4 Kr. u. 1. század, GG, n° 446 = GV, n° 1921; EG, n° 202
5 Neoclaudiopolis, (Kis-Ázsia), a Kr.e. 2-3. század. SGO 2, n° 11/03/02 = GV, n° 1486.
6 SEG 23:276, IG VII 2249
7 SGO 1, n° 05/01/51
8 Laodicea, Kr. u. 1. század. SEG 60, n° 1304.
9 Uo.
10 SGO 1, n° 06/02/32 = EG, n° 243; GV, n° 2040
11 Beszara (Beit She'arim, Palesztina). AJE, 151
12 Lásd Il. 1, 249. HOMÉROSZ: Iliász (ford. Devecseri Gábor) Európa, Budapest, 1992. Idézi AGOSTI Gianfranco: *Présence d'Homère dans les épigrammes épigraphiques tardives*, in: Durbec Y. – Trajber F. (szerk.).: Traditions épiques et poésie epigrammatique, Peeters, 2017, 225–242, 229.
13 Itália. GV, n° 1907.
14 Hosszú, csaknem teljesen épségben fennmaradt sírszöveg Pergamonból, a császárkor idejéből. A sírfelirat négy nagyobb szövegegységre bontható. Az első két szövegegységben Glaukón beszél mesteréről. A harmadik szövegegységben maga a halott beszél saját magáról, az ókor leghíresebb orvosához, Hippokrátészhez hasonlítva magát. A negyedig szövegegység, mely a síremlék hátoldalán olvasható, Glükón feleségének, a szintén orvos Pantheának állít emléket. A szöveg utolsó két sora megkapóan szép példája a síron is átívelő hitvesi szeretetnek és hűségnek. Glükón a sírban is együtt akar aludni feleségével, miként életükben is csupán egymással osztották meg ágyukat. SGO 1, n° 06/02/32 = EG, n° 243; GV, n° 2040
15 Lásd ehhez Peres Imre kommentárját is. PERES Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatolog*ie, WUNT 157, Tübingen, Mohr Siebeck, 2003, 228.
16 Az elragadtatás és az égen át való utazás során megtisztult test gondolatának érdekes analógiáját találjuk az 1Thesz 4,17-ben, ahol arról olvasunk, hogy Krisztus megjelenésekor a benne hívők felhőkön elragadtatnak, hogy vele találkozhassanak. Ebben a textusban ugyan nincs szó arról, hogy a hívők teste átalakulna, ám a *felhő* motívuma talán céloz arra, hogy mégiscsak átesik valamilyen változáson, ahhoz, hogy "kompatibilis" lehessen a mennyei létmóddal. Az 1Kor 15,52 viszont kifejezetten állítja, hogy Krisztus visszajövetelekor nem mindenkinek kell átesnie a halálon, ám mindenkinek, azaz a még élők testének is el kell változnia.
17 Neoclaudiopolis (Kis-Ázsia), a Kr. e. 2–3. SGO 2, n° 11/03/02, GV, n° 1486.
18 GV, n° 1932.
19 SEG, 23, n° 276.
20 E két lokalitásról bővebben lásd: FRENYÓ Zoltán: *A Hádésztól az Orcusig. Az antik mitológia alvilág-képzetei*. In: ERDÉLYI Margit és PERES Imre: Gaudium et Corona, Selye János Egyetem, Komárom, 2007, 60–95, itt: 60–84.
21 Aszklepiosz bizonyos hagyományok szerint Apolló/Phoibosz fia volt.
22 Vö. OBRYK Matylda: *Prote im Land der Negationen: Per negationem definiertes Nachleben in einer griechischen Grabinschrift*. In: Waldner Katharina, Gordon Richard, Spickermann Wolfgang (szerk.): Burial Rituals, Ideas of Afterlife, and the Individual in the Hellenistic World and the Roman Empire, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2016, 53–67, itt: 55.
23 SGO 2, n° 08/05/05
24 GV, n° 1907.
25 Erről bővebben lásd LEDÁN M. István: *A halál mint álom*, A DRHE Újszövetségi Tanszékének kiadványai, Debrecen, 2021, 66 –106.
26 GG, n° 446 = GV, n° 1921; EG, n° 202
27 SGO 1, n° 06/02/32 = EG, n° 243; GV, n° 2040
28 Lásd pl. AG VII, nr.464, illetve SGO 3, n° 13/05/04=PERES, 47. LEDÁN M. István: *Lehet-e teste a léleknek? A „lélek materialitása" a görög gondolkodásban és az Újszövetségben,* in: Balogh Csaba és Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az Írás bűvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. Születésnapjára,* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2021, 494–509.
29 Róma, Kr. u. 2. sz. GG, n° 359.
30 Bithünia, Kr. u. 1–2. sz. GG, n° 409.
31 Kr. u. 3. sz. AJE, 151.
32 Laodicea. SEG 60, n° 1304.
33 TAM II, n° 369 = GV, n° 241; GG, n° 408.
34 SGO 1, n° 02/13/01.
35 Leontopolisz, Kr. e. 2. sz. Egy orvos sírfelirata. JIGRE, 55
36 Phokisz, Kr. e. 1. sz. GG, n° 135.
37 Anazarbosz (Kilikia), a Kr. u. 2. század. SGO 4, n° 19/17/02.
38 Amorgosz, Kr. e. 4. sz. GG, n° 82.
39 Athén, Kr. e. 3. sz. GG, n° 215.
40 AG VIII, n° 91.
41 AG VIII, n° 92.
42 AG XI, n° 113.

A vallásfilozófia új útjai

Elmélkedés a 'philosophari in Maria' lehetőség-feltételeiről

„In the face of the breakdown of philosophy
in modern Western society, the bond
between reason and existential *philia,*
between reason and openness toward the ground,
must be made thematically explicit."[1]

A Szemle köztudottan református indíttatású, amely már indulásának évében ökumenikussá lett a soproni evangélikus teológusok részvétele kapcsán, majd pedig az 1958-as újraindulásától magukénak tekinthetik mindazok, akik a laptulajdonos Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa közösségébe tartoznak. Az utóbbi évtizedekben nagyon örvendetesen a kör bővült római katolikus szerzők és tipikusan római katolikus témák bekapcsolódásával, illetve megjelenésével. Ez a folyamat zökkenőmentesen ment és remélem, most sem zökken, de őszintétlen lennék, ha nem osztanám meg azt a gondolatomat, hogy az alábbi írás a vallásfilozófiai útkeresésével általában és a „philosophari in Maria" tartalmú elmélkedésével különleges helyet foglal el lapunk hasábjain.

Természetesen értő szakteológus lektori ajánlása után kerül a Szemlébe az írás, amely szintén expressis verbis kimondja: „már maga a cím is mutatja, hogy ugyan protestáns teológusok számára kissé idegenszerűen hangzik az újszerű megközelítés, hiszen a filozófiát a Mária tiszteletben gyökerezteti. Ugyanakkor azonban római katolikus fül számára nem kevésbé meghökkentő Szalay Mátyás felfogása, hiszen nem a szokványos thomista teológia felől közelíti meg a kérdést."

A fentiek alapján, mint unikálisan figyelemreméltó írást ajánlom kedves olvasóink figyelmébe. (a főszerkesztő)

A nyugati filozófia válságával szembesülve Eric Voegelin arra bíztat bennünket, hogy tematizáljuk az értelem és a szeretet, az értlem és az alap iránti nyitottság közötti összefüggést. Ezt az intést követve először is azt veszem szemügyre, hogyan fogalmazható meg a keresztény bölcselet radikális újdonsága. Ennek kapcsán azt vizsgálom, hogyan nyerhető vissza a teljes filozófia horizontja, s milyen új utakon indulhat el a vallásbölcselet. A továbbiakban részletesen és elemző módon érvelek amellett, hogy amire II. János Pál philosophari in Maria-ként meghívja a keresztény bölcselőket, háromféle iránymutatást tartalmaz, amennyiben (a) megmutatja, hogy a vallásbölcselet felelet, mi több, egy olyan küldetés elfogadása, melynek lényege Krisztus, az isteni Logosz testi befogadása és világra hozatala. (b) Feltárja, hogy vallásbölcselet sajátos aktusának ősmintája a 'Fiat' és alapvető beállítottsága a szolgáé. (c) Megvilágítja ki a vallásbölcselet tulajdonképpeni alanya, vagyis ki fogadja be a logoszt.

A dolgozat végkövetkeztetése így hangzik, a vallásfilozófiának, legalábbis a philosophari in Maria értelmében vett vallásbölcseletnek ki kell lépnie a szűkössé vált egyetemi keretek közül, hogy kialakítsa az ellenállás és odaadás, vagyis a valódi bölcseleti élet új „monasztikus" közösségeit.

Fully conscious of the crisis of Western philosophy, Eric Voegelin encouraged us to thematically analyse the relationship between reason, love, and the fundamental attitude of openness. Following this suggestion first I concentrate on how to conceive the radical novelty of Christian wisdom. This train of thought allows for the discussion on how we can regain the horizon of the so-called „whole philosophy". When reality is conceived within this framework philosophy of religion is provoked to launch new explorations. In order to demonstrate this I develop a detailed argumentation based on the threefold implication of St. John Paul II's invitation to pursue a philosophari in Maria by Christian philosophers. (a) His approach shows that sapiential reflection must have a responsive character, moreover it means to accept a mission: receiving and the bodily expressing (giving birth to) the divine Logos that is ultimately speaking Christ. (b) Pursuing Philosophari in Maria also implies that the original model of the specific act of sapiential reflecion is the 'Fiat', i.e. the fundamental act of the serving God and the others. (c) Philosophari in Maria also helps to identify the true subject of sapiential reflection.

Új és régi utak a filozófiai hivatás tükrében

A vallásfilozófia új útjai mindig egyúttal régi utak is. Újak, mert a vallás folyton alakuló és drámai valósága arra késztet bennünket, hogy új ösvényeken igyekezzünk utánaeredni annak, Akit a vallás megvall és Aki mégis túlvan minden vallomáson. Nem csak azokra vonatkozik ez, akiknek megújuló hite az élő forrás felé törekszik, hanem közvetve mindazok feladata, akik a valóság kimeríthetetlen értelmével szembesülve maguk is e lelki megújulásból fakadó kultúra részesei. Filozófusként, a bölcsesség szerelemeseiként s különösen keresztény hívőként sosem érhetjük be a mindenkori kultúra által kínált Isten-közelítésekkel. A személyes megszólítottság és elhívatás tapasztalata egy minden kultúrát és minden nyelviséget meghaladó felelet kívánalmával szembesít bennünket: teljes lényünket válasszá kell alakítanunk. A hivatás, és különösen a filozófus *hivatása*[2] a Hívó Isten megszólításából fakad és a szabad válaszadás nyomán bontakozik ki. Végső soron hívőként és nem hívőként egyaránt, tudva és akarva, vagy éppen tagadva és elutasítva, de mégis Annak felelünk, Aki az isteni Logosz, s Aki így a valóság minden dimenzióját áthatja.[3]

A válaszadás elodázhatatlansága nehéz, de egyszersmind édes terhet ró az emberre, hiszen egyetlen méltó szavunk sincs, amivel Istennek felelhetnénk. A szókeresés zavarában különösen értékesnek tűnik előttünk a hagyomány költőisége. Az egyházatyák minden gondolata, Keresztes Szent János költeményei, Szent Benedek regulája, etc. mind végtelen szakadék fölött ívelő törékeny hidak. És valóban, minden szó, ami csak feleletként kínálkozik, nem a sajátunk; másoktól kaptuk értékes örökségként.

A bölcseleti kultúra mégoly tiszta megnyilvánulásai sem felelhetnek azonban helyettünk; a megszólítottság személyes válaszadásra kötelez, mindig *hic et nunc* e sajátos életösszefüggésben. E személyes válaszadás, s különösen, ha filozófiai igénnyel formálódik, annyiban támaszkodik a vallás kulturális örökségére, amennyiben olyan elfeledett ösvények felkutatását jelenti, amelyek egykor a középpontból indultak ki, s ezért képesek oda visszavezetni. E középpont nem más mint a keresztény Isten-tapasztalat, az isteni Logosz önfeltáró elajándékozottsága.

Az útkereső embernek, még ha posztmodern béklyók szorítják is a lábát, két okból is vissza kell térnie az élő s éltető hagyományhoz: egyrészt, mert erre indítja a Hívó s megszólított közötti radikális és feloldhatatlan aszimmetria:[4] az isteni Logosz éppen emberré válása révén mérhetetlenül felülmúl minden emberi logoszt. Zavarunkból csak régi imáink, s azon analógiák segítenek ki, melyekre maga a Megtestesülés ténye ad alapot, mindenkor a *'semper maior dissimilitudo in tanta similitudine'*[5] logikáját követve. Másodszor: útkeresésünkben az is kifejezetten a *keresztény* hagyományhoz vezet vissza bennünket, hogy a keresztény vallás lényege nem valamiféle absztrakt eszme, hanem egy konkrét történeti tény: sajátos hagyományba ágyazott evangéliumi történet a Megtestesüléstől a Kereszthalálon át a Feltámadásig.[6] A kereszténység máig érvényes radikális újszerűsége – és végső soron ez az, ami új útkeresésre sarkall – csak akkor mutatkozhat meg előttünk a maga teljességében, ha hagyjuk, hogy feltáruljanak előttünk a történelem mélységei. A történelem és az egyes események középpontjában pedig nem más áll, mint a *par excellence* történeti esemény, minden történetiség alapja, a Megtestesült Isten. – A vallásfilozófia jelenkori útkeresőit az óvhatja meg az eltévelyedéstől, ha a hagyomány posztmodern átértelmezése, *horribile dictu* feladása és a hagyományhoz való indokolatlan ragaszkodás Szkülla és Karübdisze között visszatalálnak maga a történeti igazság *forrás*ához.

A valódi hagyományőrzés sokkal több egy „személytelen" attitűdnél,[7] mely a történelemre vagy annak egy bizonyos szakaszára irányul; valójában nem más, mint személyes hűség Krisztushoz, a Megtestesült Logoszhoz. Isten történelem-fölöttisége, örökkévalósága a hűség kifejezésmódját, formáját illetően különös szabadsággal ruházza fel. Ezért lehetséges, hogy akik Krisztusnak felelnek, azok válasza mindig „korszerűtlen", miközben jó esetben tökéletes összhangban áll a keresztény hagyománnyal. Az ilyen „avantgárd hagyományőrzés" legfőbb feltétele a ráhagyatkozás: hagyni, hogy Krisztus életének egyes eseményei megszólítsanak bennünket, s ezen egyszerre személyes és közösségi, vagyis abszolút és történeti megszólítás és válaszadás dialógusában feltáruljon előttünk a Kinyilatkoztatás igazsága: a logosz mint szeretet.[8]

Az útkeresőknek ebben a forrás felé irányuló mozgásában nyújt segítséget a II. János Pál pápa által feleleventett metafora, amellyel új utat kívánt mutatni a keresztény filozófiának *Fides et ratio* című enciklikájának zárszavában: *philosophari in Maria*. Mivel e rövid töprengés alapgondolata, hogy a vallásbölcselet megújhodásának ezt az utat kell követnie, hosszabban idézem a kérdéses szakaszt:

„Tiszta összhang figyelhető meg ugyanis a Boldogságos Szűz Mária és az igazi filozófia hivatása között. Miként a Szűz arra volt hivatva, hogy mint ember és mint nő egész létét odaadja azért, hogy Isten Igéje testté és testvérünkké lehessen, úgy a filozófia arra hivatott, hogy kritikus észmunkájával tegye lehetővé, hogy a teológia mint hívő megértés termékeny és hatékony legyen. Miként Mária a Gábriel által hozott üzenetre mondott igenjével semmit nem veszített el igazi emberségéből és szabadságából, úgy a filozófiai gondolkodás sem veszít semmit autonómiájából, ha elfogadja a megszólítást, ami az evangélium igazságából hangzik feléje. Sokkal inkább megtapasztalja, hogy egész kutatása a legmagasabb megvalósulás felé tör. Nagyon jól megértették ezt az igazságot a keresztény ókor szent szerzetesei, amikor Máriát „a hit értelmes asztalának" nevezték. Meglátták benne a filozófia megfelelő képét és meg voltak róla győződve, hogy „Máriában" kell filozofálniuk (philosophari in Maria)."

Pszeudo Epiphanius[9] kifejezése, a 'philosophari in Maria' igazságának felderítése olyan szellemi (és spirituális) kaland, mely egyszerre világítja meg a kortárs filo-

zófia-fogalom végső megalapozását és gyengeségeit.[10] Másként fogalmazva: a filozófia egymással sokszor versengő kortárs fogalmai az eredeti tapasztalatnak és képnek egyszersmind derivátumai és kiteljesedései is:[11] szűkebb horizontú, de részletgazdagabb elképzelést takarnak. A vallásfilozófiai új útjait illetően tehát, nem egyszerűen egy másik, ismeretlen szellemi irányzat kidolgozásának feladata vár ránk. Az a kérdés, hogyan nyerhetjük vissza a *teljes filozófia* horizontját!

Teljes filozófián itt mindenekelőtt olyan bölcseleti tevékenységet értek, mely magához a bölcsesség forrásához viszonyulva értelmezi önmagát, innen ered önazonossága és innen nyeri működési elveit is. Belátható, hogy az ilyen bölcseleti tevékenység messze fölötte áll mind a pusztán a szaktudományok viszonylatában formálódó filozófiának, mind az egymásnak feszülő filozófiai iskoláknak. A *teljes filozófia* nem a lét sajátos elgondolása vagy értelmezése ugyanis, hanem személyességében is egyetemes viszonyulás (hivatás) a megtestesülő Logoszban szeretetként kinyilatkoztatott léten túli léthez.[12] Az ilyen *philo-sophia* azért nevezhető teljesnek, mivel egészlegesen szeretetviszony, méghozzá arra a Szeretetre felelő szeretetválasz, amely egyszerre a lét forrása és végső értelme, *alfa és ómega*.

A helyett tehát, hogy szembeállítanánk egymással a kortárs filozófiai gondolkodás három főbb irányzatának, a fenomenológiai, a hermeneutikai és az analitikus filozófia sajátos igazságait, vagy jobb esetben egyezési pontok után kutatnánk, mindenekelőtt azt a kérdést kell feltennünk: mennyiben segítenek hozzá saját végső megalapozottságuk felfedéséhez? Ennek feltárásához és megítéléshez azonban szükséges egy abszolút kritérium, egy olyan viszonyítási pont, mely meghalad minden elgondolható filozófiát, minden konstitúciós értelmi tevékenységet és minden emberi képzeletet: *van*, a szó legmélyebb s legkonkrétabb értelmében.

Ez a referencia-pont nem más, mint a Krisztus-esemény, mely történetiségében is abszolút, minthogy ez maga a történelem középpontja, a történetiség őseredete. Noha a megértés folyamata időbeli, a megértett jelenség értelme transztemporálisan abszolút:[13] olyan örök igazság, mely nem csak betör a történeti létbe, átalakítva azt, hanem maga az idő (és a teremtés) eredetét, ős-adódását fedi fel.[14] Amire fentebb II. János Pál pápa 'philosophari in Maria' néven utalt, azt a legtisztább és legmegfelelőbb, vagyis leginkább válaszszerű bölcseleti viszonyt jelöli, amellyel az emberiség kötődhet ehhez az abszolút mércéhez: az Igazságnak minden más igazságot megalapozó és beteljesítő jelen-valóvá válásához.

A 'philosophari in Maria' mint abszolút mérce

A 'philosophari in Maria' három, egymáshoz szorosan kapcsolódó értelemben is *abszolút* mértékadó fogalom. Máriában bölcselkedni, első közelítésében Mária Fiat!-jának imitációját jelenti.[15] Ez a válasz először is tranzitív jellegű és amennyiben félreérthetetlenül Krisztusra, a Megtestesült Logoszra (és persze rajta keresztül a Szentháromságra) vonatkozik, abszolút; másodszor aktusként is az, hiszen olyan emberi felelet Istennek, mely minden további, sőt minden korábbi emberi válaszadás mércéje; harmadszor a válaszadó mint Istenszülő személye miatt is abszolút, hiszen Máriában és általa a teremtés felel a teremtőnek, vagyis a bűntelen emberi természet válaszol szabadon a természetfölöttinek. Összefoglalóan: Máriában bölcselkedni a keresztény vallásfilozófia alapeszményének ígérkezik, amennyiben *abszolút módon meghatározza* (1) *mire*, pontosabban *Kire* irányul a bölcselkedés aktusa, (2) ki az, aki felel, s végül (3) Mária Fiat!-jára utalva feltárja a válaszadás alapjellegét, úgyis mint *aktus*t és mint *diszpozíció*t[16].

Érdemes legalább felvillantani, milyen törésvonalak mentén értelmezhető e három pont:

1. Mit jelent az, hogy a vallásbölcselet felelet, mi több, egy olyan küldetés elfogadása, melynek lényege Krisztus, az isteni Logosz testi befogadása és világra hozatala?
2. Mit jelent az, hogy a vallásbölcselet sajátos aktusának ősmintája a 'Fiat' és alapvető beállítottsága a szolgáé?
3. Mit jelent az, hogy a vallásbölcselet alanya Mária? Ki fogadja be a Logoszt?

Nézzük az első kérdést:

(1) Mit jelent az, hogy a vallásbölcselet felelet, mi több egy olyan küldetés elfogadása, melynek lényege Krisztus, az isteni Logosz testi befogadása, és világra hozatala?

A 'philosophari in Maria' kétségkívül s minden mozzanatában Krisztus-központú kell legyen![17] Ez nem zárja ki természetesen, hogy látóterébe kerüljenek a kereszténységtől különböző vallások. Ezek igazságát azonban mindig Krisztushoz vonatkoztatva fejti ki, hiszen a Megtestesülés (és az ezt követő szenvedéstörténet egészen a Kereszthalálig) maga az Igazság legkonkrétabb s legtisztább megmutatkozása a világban.

A filozófiát csak az óvhatja meg attól az alapvető kísértéstől, hogy önmagát állítsa a vallás helyébe, ha ragaszkodik sajátos tárgyához, Krisztushoz, Aki *egyedi természetében is egyetemesen* minden bölcseleti gondolkodás forrása.[18] Amíg a vallásfilozófia ugyanis a vallás egyszerre történeti és történelem feletti tárgyához köti magát, vagyis nem tágít a Megtestesülés misztériumától, s nem igyekszik valamilyen absztrakt, a történelmi időn kívüli szempontból, semleges és általános kategóriákba foglalni a vallási jelenségeket, nehezen alakulhat át hamis valláspótlékká. A filozófia végső szava ugyanis sosem a sajátja; ha az, akkor többé már nem filozófia.

A vallás megértésének igényével fellépő bölcselet tehát nem helyezkedhet a valláson kívül, hiszen a vallás eleve a legteljesebb valósághoz viszonyul. Ha ez így van, akkor ezzel a bölcselkedés maga is vallási jelenséggé válik; mi több a filozófia a vallás lényegi, reflexiós mozzanataként mutatkozik meg. A reflexió tárgya itt mindenekelőtt a tulajdonképpeni eseményre, Isten és ember, vagyis természetfölötti és természetes találkozás-

ra vonatkozik, arra a behozhatatlan alapító pillanatra, amikor az igazság bebocsátatást kért, hogy megtestesülhessen.

Mindazonáltal a 'philosophari in Maria' Krisztusközpontúsága nem csupán olyan hűséget kíván, mely a bölcseletet a vallásalapító történeti Krisztushoz fűzi. Abban is hasonulnunk kell Máriához, ahogyan egész életének, gondolkodásának kiindulópontjává tette az angyali üdvözletet, a Logosz, az idegen értelem befogadását.[19] Mária felülmúlhatatlan viszonya a Logoszhoz arra hív meg bennünket, hogy a vallásfilozófia minden mozzanatát is ez a hűség járja át, a „feltűnő" és Istent hirdető minden közelségében is végtelenül idegen és minden idegenségében is végtelenül közeli logosszal szemben. Ez talán a vallásfilozófia leginkább fenomenológiai mozzanata: hűség a feltűnő idegen értelemhez, mely mintegy belülről, az alapok felől vonja kérdőre mindazt, amit már elsajátítottunk.

(2) Mit jelent az, hogy a vallásbölcselet sajátos aktusának ősmintája a 'Fiat' és alapvető beállítottsága a szolgáé?

Fentebb vázoltam, hogy a vallásfilozófia *tárgyát illetően* hogyan áll szembe a 'philosophari in Maria'-elve azzal, ahogyan a filozófia némely értelmezése szerint maga alá gyűrve a vallást mintegy kívülről tekint rá. A *beállítódás és aktus tekintetében* ehhez hasonlóan vízválasztó szerepet játszik, ha elfogadjuk: Mária a hit értelmes asztala.

Vitathatatlan, hogy a vallásfilozófia különös hozzáállást (*Grundeinstellung* és *Grundgesinnung* értelemben egyaránt) követel. Az alapbeállítódás sajátossága nem csak akkor szembetűnő, ha más tudományokhoz viszonyítjuk, hanem akkor is, ha bizonyos filozófiafelfogáshoz.[20] Az autonóm észhasználatra alapozó rendszerfilozófia ugyanis a filozófiai bizonyosság érdekében minden tárgyat, de különösen a vallási jelenségeket illetően olyan semleges beállítódást ír elő,[21] amelyre csak egy testetlen, sőt a világból kiszakadt *cogito* vagy *transzcendentális ego* képes. Mária bizonyossága, melyen egész bölcsessége, és tanúságtétele nyugszik, azonban egészen másféle, minthogy számára a megértés folyamata is egészen más. Az „én gondolkodom" testetlen, világtalan valósága az „elgondolt vagyok" testi bizonyosságának derivátumaként lepleződik le. Másként fogalmazva, Mária valódi öntudata, alapvető bizonyossága abból forrásozik, hogy egész léte Isten által elgondolt, akart és szeretett lét. Egész lényével egy ígéretre felel: egy olyan igét hall meg és fogad be, amelyre egész népe évszázadokon át várt. Ez a szó eredendőbb minden saját szavánál, jóllehet egy hagyományból válik számára hozzáférhetővé és éppen e közösségi, vérségi, történeti és persze vallásos kötődése révén szólítja meg egész lényében. Nem absztrakt elmeként közelíti meg, hanem egy felülmúlhatatlan testi közvetlenségében megtapasztalt szeretetként. Beállítódása ezért mindennek nevezhető, csak semlegesnek nem: maga a teljes odaadás. A logosz elajándékozottságára válaszoló szeretetteljes odaadás nyitja fel a szemét az üzenetben rejlő értelemre, arra a bölcsességre, amely egyszerre betölti és felülmúlja minden várakozását.

Ezért, amikor a vallásfilozófia közel akar kerülni a vallás lényegéhez, el kell mélyednie benne. Tehát nem közelíthet hozzá más diszpozícióval, mint amelyet maga a vallás valósága ír elő számára: ez pedig nem kevesebb, mint teljes odaadás, vagyis önmagunk teljes készenléte arra, hogy egészen befogadjuk a megmutatkozó logoszt, amely teljes átalakulásra késztet.[22] A *philosophari in Maria* talán legnehezebben befogadható tanulsága a testetlen és testellenes filozófiáktól sújtott korunkban az: Nem lehet igazi értelemben filozófus, a bölcsesség szeretője, csak aki testében hordja a logoszt. Külső és belső, teória és praxis egységében „szívünkre kell vennünk" a felismert és elsajátított értelmet, hogy aztán visszaajándékozzuk, odaadjuk a világnak, hogy elhaljon benne, s így gyümölcsöt hozzon.[23] A filozófus sajátos áldozat-vállalása, hogy a meghallott értelmet saját testén is megszűrve talán olyanoknak adja tovább, aki számára a szóban már nem cseng tovább az őseredeti hang (a megszólítás hangja), akik számára a szó *flatus vocis* és nem az élet igéje.[24] Csak aki így is hisz a szenvedésnek kitett ige erejében, az tud visszavonulni a csöndbe, ahol ismét rálelhet a szavak eredetére.

A logosznak ez a testi befogadása, kihordása és odaadása a világnak, hogy elhaljon benne, ez a dráma Isten és ember között, egészen más képet fest a filozófiáról, mint amit példának okáért Husserl vázolt fel, amikor a fenomenológiát szigorú tudományként kívánta megalapozni, hogy aztán évről évre, és könyvről könyvre gyarapodjék a jelenségek bizonyos leírása.

Máriát, a szolgálólányt követő bölcselet aligha álmodhat arról, hogy megalapítja a biztos tudás ezeréves birodalmát.[25] Éppen alázatossága miatt nem lehet ilyen kicsinyhitű; ennél sokkal magasztosabb célok vezérlik, hiszen olyan értelem mellett kötelezte el magát, amely minden időben képes a teljességet megvilágítani – nem mint puszta fenomenológiai *adatot*, hanem mint *adódást* és végső soron mint *ajándékot*. Krisztus az, aki kinyilatkoztatja az Atyát, s ezzel minden jelenség értelmének mint *adódás*nak az arkhéját. Mi több, pontosan ez által világítja meg az adódás módját is: minden az Atyától származik kiáradó szeretete révén, vagyis lényegszerűen *ajándék*.[26]

Az abszolút logosz ajándékként való befogadása és követése, szolgálata, amely egyaránt mentes a múlt terhétől és a jövő gondjától, nyugalmat ad a filozófusnak, a megtalált hivatás nyugalmát; ezért is nem bocsátkozik kétes és elhamarkodott vállalkozásokba: nem igyekszik másokat, vagy magát a fantázia segítségével értelmi konstrukciókkal elkápráztatni, gondolkodása valóság-hű és hűségében szigorú, és nem hevíti a rendszeralkotás csalfa izgalma sem. És minthogy nem nyomják a vállát ilyen terhek, a szabaddá vált filozófia felismeri igazi misszióját, ami nem annyira a dialektika, mint inkább a szemlélődésből fakadó *caritas.* Mária éppen arra tanít bennünket, hogy minden értelmi tevékenység közül az önátadó szeretetet bizonyul a legnagyobb bölcsességnek.[27]

Mária példáját követve nem csupán a tudás és szeretet, vagyis logosz és *caritas* mély egysége tárul fel előttünk, hanem viszonyuk logikája is. A szeretet elsődleges és megalapozó szerepet játszik: nem arról van szó, hogy akit ismerünk, azt szeretjük, hanem sokkal inkább arról: akit szeretünk, csak azt ismerjük igazán. Az ismeret, mely episztemológiailag elsődleges, hiszen az értelem nyitja meg a szemünk a szeretet tárgyára, ontológiailag másodlagos, amennyiben létezését tekintve maga is a szeretet hozadéka. A filozófia tehát elsősorban sajátos formájú és odaadó szeretet, amely arra a mindent átható és mindent megalapozó logoszra felel, mely Krisztus személyében maga is szeretetként tárul fel. Elsősorban ezt az odaadó, elajándékozó szeretetet és másodsorban az ebben részesülő válaszadást nevezzük bölcsességnek. A filozófia tehát a logoszként megnyilvánuló szeretetnek szegődik a nyomába engedelmesen követve annak intését a megmutatkozón túlra. Erre a szeretetként megnyilatkozó teljes értelemre válaszol sajátos szolgálatával, amikor arra törekszik, hogy az valóban testet ölthessen, gondolatban, szóban és cselekedetben.

A 'philosophari in Maria' tehát elsősorban Istenszolgálat,[28] mely azonban, minthogy az embert szolgáló Istent szolgálja, az emberek szolgálatává válik. Ki kell tartani a szolgálat eredendő vertikális irányultsága mellett, amely nélkül a horizontális szolgálat nem önmagunk elajándékozása, hanem a másik személy vagy közösség kedvének keresése volna, mely egyszerre nyitja meg a kaput a szofisztika és az ideológia előtt. Minthogy a másik ember nem mércéje az igazságnak, hanem maga is részesül belőle, akkor szolgáljuk helyesen, ha e tevékenység vezérelve az igazságkeresés és igazságszeretet mindenben és mindenhol – Platón kifejezésével: *diligere veritatem omnem et in omnibus.*[29]

Aki az igazságot szolgálja, annak ugyan jólesik a másik öröme, és köszönete, de erőfeszítéseit nem ez ösztönzi: maga az éltető igazság fontos számára, hiszen e nélkül ő sem maradna önmaga. Még mielőtt az igazságot a dolog és az értelem egyezéseként ragadnánk meg (adequatio res et intellectum), az maga a lét eredendő adódása, az, ahogyan mindaz, ami van, igazként tárul fel előttünk. Az igazságnak ez az eredendő jelenvalósága a fenomenalitás szintjén nem más, mint a létben megmutatkozó a léten túli Lét, a Teremtő önkinyilatkoztatása a teremtésben; ezt tagadva azt is kétségbe vonnánk, ahogyan önmagunk számára adódunk, ahogyan végső soron önmagunk számára is ajándékként jelenünk meg.

Ha tehát a vallásfilozófiát nem Isten-szolgáltaként fogjuk fel, azzal végső soron az 'önmaga' transzcendens *adódás*át redukáljuk az 'önmaga' társadalmi *adottság*ára: akkor – helyesen látja Sartre – nincs többé Isten előtti én, csak társadalom által közvetített önkép. Nem kérdés: akinek önképe egyedül a világtól és a társadalomtól függ, az mindent meg fog tenni, hogy a társadalmat saját önképére formálja. A filozófiának és különösen az átfogó gondolkodás igényével fellépő vallásfilozófiának ezért folyton azzal a kísértéssel kell szembenéznie, hogy az emberi önmegvalósítást szolgáló társadalomfilozófiává alakuljon át. (Ez a folyamat éppúgy megfigyelhető a liberális, mint a marxista „vallásfilozófiában".)

Ezzel, a mondjuk úgy, felülről érkező nyomással szemben, a vallásfilozófiát alulról is szorítja egy éppilyen pusztító erő. Miközben az imént említett kísértésnek engedve a vallásfilozófia feloldódna a politikában, ez utóbbi próbatétel lényege, hogy tagadja: a filozófiának egyáltalán köze lehet a politikához. E gondolatot az a dualista feltételezés alapozza meg, miszerint a vallás a természetfölötti szféráját érinti, míg a politika az ettől különálló egységet képező, természetes létszférában mozog és kizárólag a „természetes" személyek egymáshoz való viszonyát érinti.

A 'philosophari in Maria' bölcseleti eszménye ezzel az állásponttal is világosan szembehelyezkedik, hiszen Jézus Krisztus személyének misztériuma mint a bölcselet tulajdonképpeni tárgya természetfölötti és természetes valódi egységét hirdeti, anélkül, hogy ezek feloldódnának egymásban. Ahogyan a kalkedóni zsinat fogalmaz: „*összekeverhetetlenül, változhatatlanul, elválaszthatatlanul, és elkülöníthetetlenül*".[30] Mária, éppen erre az összetartozásra mond igent, s ezt valósítja meg teljes lényében és minden embernél tökéletesebben, amikor saját méhébe fogadja az isteni logoszt. Fiat-ja minden igazi bölcselet kezdete, mely egyúttal kijelöli célját is: hagyni és közreműködni abban, hogy a természetes átalakuljon a természetfölötti hatására.

Nem kétséges, hogy ez nem egyszerűen egy politikai program, hanem maga a politikai cselekvés mint olyan legteljesebb meghatározása, a valódi politika ugyanis arra irányuló törekvés, hogy mind teljesebb mértékben megvalósuljon az igazi polisz, vagyis ember és isteni mind teljesebb közössége. A kereszténység története mindennél világosabban bizonyítja, hogy az ilyen transzcendens közösségre alapozott „politika" gyökeresen átformálja az emberi közösségeket. Az átalakulás egyik döntő pillanata, hogy Krisztusban, vagyis a megtestesült isteni Logosz fiúsága révén testvérként ismerhetjük fel a másikat. A testvéri közösség és egység az eukarisztiában, majd az oltártól egyre tágabb körökben valósul meg, amikor engedjük és elősegítjük, hogy a természetfölötti mind nyilvánvalóbb módon és mind teljesebben átjárhassa a természetes minden dimenzióját. Jól körülhatárolható tehát a politika világának centrális erőtere: természetfölötti és természetes találkozási pontja. A bölcselet közösségi természete mindenekelőtt ott nyilvánulhat meg, ahol a természetes vágyak már mindig is vallási sóvárgásként mutatkoznak meg és nyerhetnek beteljesülést, és ahol a természetfölötti értelem megtestesülve átléphet az emberek által formált közösségbe. Itt kell élesztőként elősegítenie a közösségi viszonyok átalakulását.

(3) Mit jelent az, hogy a vallásbölcselet alanya Mária? Ki fogadja be a Logoszt?

A fenti két kérdés megválaszolására is csak igen vázlatosan keríthettünk sort, ez a harmadik azonban, ha lehet, még nehezebb feladat elé állít bennünket.

Különösen igaz ez akkor, ha igyekszünk nem csak általános, hanem a jelen történelmi, társadalmi helyzetet is figyelembe vevő választ adni. Egyértelműbben felelhetünk ugyanis, ha a kérdést általános értelemben vizsgáljuk: a vallásbölcselet alanya Mária, s ezért az egész, mindenkori Egyház, ideértve szerencsére a szentek közösségét is. Ők azok, akik befogadták a bölcsességet, s akik hitünk szerint azóta is segítik Krisztus jegyesét, hogy sose távolodjék el a Vőlegénytől. Noha a bölcsességet mindig személyesen fogadjuk be, e befogadás és kifejtés végső alanya maga az Anyaszentegyház, az a szent test, amelynek Krisztus a feje.

Hol áll a „bölcsesség árnyékában felvert sátor”?

Érdemes azonban a kérdést konkrétabban, vagyis a praxis felől közelítve is egy pillanatra szemügyre vennünk. Mit jelent az korunk és a nyugati civilizáció sajátos helyzetére nézve, hogy a vallásbölcselet alanya végső soron Mária? Mit jelent ez példának okáért akkor, amikor különös módon még mindig kizárólag az egyetemi oktatást tartjuk a valódi filozófiai letéteményesének, noha a posztmodern egyetem alaposan eltávolodott a filozófia klasszikus ideáljától, valamint a keresztény bölcsesség és *universitas* eszméjétől?[31] Ami megmaradt belőle, az a fragmentálódott szakismeretek jó esetben tisztességes átörökítése és bővítése – jóllehet a társadalmi ideológiák, a technicizált gondolkodás és a gazdasági kényszerek együttes hatásaként mára ez a cél is jobbára csak a diplomaátadás ünnepi pillanataiban rémlik fel előttünk.

Érdemes e ponton még egyszer idézni a *Fides et ratio* egy pontos megfogalmazását:

„Különböző filozófiai iskolák ámítással győzték meg az embert arról, hogy abszolút ura önmagának, autonóm módon dönthet a sorsa és jövője felől, ha kizárólag önmagára és saját erőire hagyatkozik. Ez soha nem teheti naggyá az embert. Önmegvalósulása számára csak az a döntés lehet meghatározó, mellyel beépül az igazságba azáltal, hogy a bölcsesség árnyékában veri föl sátrát és állandó lakója marad.”

Hol áll tehát a *bölcsesség árnyékában felvert sátor*, honnan indulhatnak ki a vallásfilozófia új útjai? Az idézett szöveget átelmélkedve talán azt mondhatjuk: olyan helyen, olyan közösségek berkeiben, amelyek nem hittek a filozófiai iskolák ámításainak, és nem képzelik, hogy az ember kizárólag önmagára és saját erejére hagyatkozva, vagyis az önmegvalósítás révén naggyá válhat és boldog lehet. Ma a filozófiára és különösen a vallásfilozófiára hárul az a nemes és elodázhatatlan feladat, hogy az egyetemeken belül helyreállítsa a valódi „egyetemi életet”, feltárva a mindnyájunk egyéni elhívatásában megmutatkozó ’egyetemes’ valóság végső dimenzióit és megnyilvánulási formáit a tudományok és a kultúra minden jelenségében. Ez a munka egyre elképzelhetetlenebb bátor áldozatvállalás és tanúságtétel nélkül. A bölcselet mestereinek azonban továbbra is Mária anyai szeretetével kell felkarolniuk a rájuk bízott egyetemistákat, kivezető utat mutatva nekik a fragmentálódott világból egy olyan szellemi és spirituális térbe, ahol szembesülve a lét nagy kérdéseivel az elhivatottak szabadságával dönthetnek saját válaszaikról.

Másfelől talán elérkezett az idő, hogy a filozófia, legalábbis a *philosophari in Maria* értelmében vett vallásbölcselet kilépjen a szűkössé vált egyetemi keretek közül, és kialakítsa az ellenállás és odaadás, vagyis a valódi bölcseleti élet új „monasztikus” közösségeit,[32] amelyek nyitottak az embert megszólító és átalakító igazságra! Meggyőződésem, hogy a valódi vallásfilozófia mindenekelőtt az ilyen közösségek szolgálatára hivatott: a gyökereit vesztett napnyugati világban az oltár körül állókat (bármilyen messzire álljanak is tőle) kell felvérteznie az értelem és szeretet minden erejével.

Szalay Mátyás

Jegyzetek

1 Ld. Eric Voegelin, *Anamnesis*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1978, 98. o.

2 Ld. Edith Stein, *Finite and Eternal Being: An Attempt at an Ascent to the Meaning of Being*, ICS Publications, Washington DC, 2002, 438–39. o.; ld. még: Prudence Allen, „Mary and the Vocation of Philosophers, in: New Blackfriars, Volume 90, Number 1025, January 2009, pp. 50–71(22)

3 Különösen érdekes e tekintetben az a példás nyitottság, amellyel Henri de Lubac közelít az ateista filozófiához. Ld. Henri de Lubac: *Le drame de l’humanisme athée*, Spes, 1944. Réédition : Cerf, 1998; ld. továbbá: Cardinal Henri de Lubac: *Sur le chemins de Dieu*, Cerf, 2006

4 Ld. Bernhard Waldenfels: *Antwortregister*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994

5 Quia inter creatorem et creaturam non potest tanta similitudo notari quin inter eos maior sit dissimilitudo notanda. (Denzinger-Schönmetzer 806)

6 A kereszténység lényege nem egy eszme, hanem egy történés. Ld. C. S. Lewis írja *God in the Dock* című könyvében: “The heart of Christianity is a myth which is also a fact. The old myth of the Dying God, without ceasing to be a myth, comes down from the heaven of legend and imagination to the earth of history.”

7 Természetesen minden beállítódás személyes, amennyiben a személyi lét velejárója. Az intencionális tárgyát illetően azonban mégis különbséget tehetünk személyes és személytelen beállítódások között.

8 Ld. Hans Urs von Balthasar, *Glaubhaft ist nur Liebe*, Johannes Verlag, Einsiedeln, 2000

9 Ld. Pseudo-Epiphanius, Homily in praise of Holy Mary Mother of God: PG 43, 493

10 A kortárs filozófiafogalmak önmeghatározásában nem ritkán elsikkad a mögöttes és megalapozó teológiai tartalom. Az analitikus filozófia, a fenomeológiai és hermeneutikai módszer olyan előfeltevéseken alapszik, amelyek forrása a keresztény kinyilatkoztatás és hagyomány. A maga módján ugyanis mindhárom megközelítés kiáll amellett, hogy egyáltalán lehetséges és értelmes az igazság valamilyen módszeres kutatása, mi több, az ilyen kutatás egy sajátos, az egyes szaktudományoktól világosan megkülönböztethető ismerethez vezet. A konkrét, specifikus filozófiai aktus, mely előbb-utóbb sajátos életvitelhez vezet – bármelyik iskola módszereit alkalmazza is – amennyiben nem akarja önmagát lerombolni, már mindig is éppúgy előfeltételezi a logosz sajátos jelenlétét a világban, mint annak lehetőségét, hogy személyesen kapcsolódjunk hozzá. Többről van itt szó, mint a világ eredendő feltártságának kimondatlan állításáról: az igazsághoz személyes viszony fűz ben-

nünket. – Ez utóbbit pedig nehéz igazolni valamiféle átfogó, a teljességre vonatkozó és a filozófiát egyszerre meghaladó és létrehozó alapösszefüggés nélkül. Ami pedig meghaladja a filozófiát, a bölcseletet, azt joggal nevezhetjük teológiainak. A nyugati filozófia három nagy jelenkori gondolkodói iskoláját illetően ez a sokszor homályba merülő teológiai megalapozás vitathatatlanul keresztény szellemiségű.

11 Egyetérthetünk Xavier Tilliette-tel: „Nessun grande filosofo dell'epoca moderna ha scartato la questione di Cristo, ha eluso la speranza de Cristo."in: Xavier Tilliette, „Cristologia filosofica", in: R. Latourelle-R. Fisichella (szerk.) Dizionario di teologia fundamentale, Assisi, 1990, 240. o. Mi több a modern filozófia fejlődése, kibontakozása csak akkor bontakozik ki előttünk a maga teljességében, ha Krisztus-központú megközelítésből szemléljük, vagyis ha vizsgáló tekintetünket a nyugati filozófia eltörölhetetlen „teológiai *a priori"*-jára szegezzük. E nélkül a keresztény teológia és filozófia egyaránt méltóságát veszti és jobb híján apologetikus bozótharcot folytat. Ha viszont felfigyel arra, hogy a szembenállás esetleges vallásellenessége maga is teológiai álláspont, vagyis – ahogyan Chesterton nevezte találóan – eretnekség (féligazság), akkor végre kikeveredhet abból, hogy a saját feladatát másban se lássa, minthogy engesztelhetetlenül szembeálljon a modern és a poszt-modern törekvésekkel. E merev, differenciálatlan beállítódás levetkőzésével elkezdődhet az sokkal fontosabb munka (ld. Gaudium et spes, 21), hogy felfejtsük, hogyan jelenik meg a modernitás és korunk filozófiai törekvéseiben – mégis és mindennek ellenére – Krisztus a logosz, és Önmagát odaajándékozva hogyan termékenyíti meg újra és újra a filozófiai gondolkodást.

12 Ld. részletesebben in Szalay Mátyás: *Bevezetés a hivatás filozófiájába,* Kairosz Kiadó, Budapest, 2015

13 Ezt a gondolatot fejtette ki sajátos formában a 20. századi filozófiai gondolkodást megalapozó művében, a *Logikai vizsgálódások*ban Edmund Husserl. Ld. Edmund Husserl, *Logische Untersuchungen, Erster Theil. Prolegomena zur reinen Logik*., Verlag von Veit & Comp., 1900; (https://archive.org/details/logischeuntersuc01 hussuoft; 2015.01.13); ld. továbbá: Varga Péter András– Zuh Deodáth, *Edmund Husserl és a Logikai vizsgálódások*, L'Harmattan, Budapest, 2009

14 Egyedül Krisztus, a megtestesült Logosz tárja fel a teremtés ősokát és célját, hiszen Ő nyilatkoztatja ki az Atyát. Ez a teológiai igazság korántsem irreleváns filozófiai és különösen kozmológiai szempontból.

15 Rafael Tomás Caldera az *Una civilización del amor* című kitűnő könyvében a következő két pontban látja a bölcseleti *beállítottság* és Szűz Mária személyes *beállítottság*a közötti összefüggést:
(1) ahogyan Máriának is fel kellett kínálnia egész nőiségét és emberségét, hogy Isten igéje (Verbum Dei) testté lehessen és egyesülhessen velünk, úgy a filozófiának is fel kell ajánlania kritikai és racionális hozzájárulását ahhoz, hogy a teológia, mint a hit megértése gyümölcsöző és hatékony módon elláthassa a feladatát.
2) ahogyan Mária is, amikor teljes szívéből elfogadta az angyali üdvözletet, semmit sem veszített igazi emberségéből és szabadságából, úgy a filozófiai gondolkodás sem veszít semmit szabadságából, amikor elfogadja, hogy igazságai az evangélium igazságából származnak. A filozófiai ezzel semmi sem veszít autonómiájából, hanem a filozófiai igazságkeresés csak egy még magasabb szintet érhet el ez által.
Caldera gondolatát érdemes a *philosophari in Maria* egy új vonásával kiegészteni, melyet a Krisztus-esemény egyedülálló természete alapoz meg. Krisztus mint az isteni logosz megjelenése ugyanis nem csak új utakat nyitott meg az igazságkeresés által, hanem bizonyos elméleti és gyakorlati filozófiai megközelítések jelentéktelenségét is kimutatta. A filozófia, pontosabban az bölcsességet a megtestesült isteni logoszban szerető filozófus Márián alapuló, s Mária beállítottságát magára öltő odaadása ezért lemondással is jár. Azzal ugyanis, hogy az isteni logosz megtestesül s megmutatkozik, számtalan filozófia konstrukció komplex értékét is radikális újszerűséggel világítja meg. Paradox módon, minél jobban megértjük az esemény újszerűségét, annál inkább világossá válik, hol s miképpen kapcsolódik az igazság mint esemény a szellem ezt megelőző sötétben tapogatózásához, vagyis kiderül, mennyiben szolgálták ezek az igazságot. A filozófus, miközben utat tör magának e történeti igazsághoz, kétségkívül úgy és azzal is szolgálja a logoszt, ha lemond minden olyan korábbi s új *fantáziaszüleményről*, mely a végest a végtelenhez igyekszik elvezetni. Bármilyen szellemi vonzerővel bírnak is, nem szabad, hogy továbbra is elkápráztassák a filozófus szemét az ókori filozófia, a keleti vallások, stb. értékes próbálkozásai, melyek jobb híján az emberi fantáziára támaszkodva igyekeztek hidat verni véges és végtelen, időbeli és örök, vagyis az emberi és isteni között. A bölcs meghal a filozófia káprázatai, a zárt filozófiai rendszer bűvölete, s logikai légvárak számára. A Máriához hasonulni kívánó filozófusnak ezért óvakodnia kell attól, hogy az ember szellemi teljesítményét bálványként tisztelve leomoljon előtte." Ld. Rafael Tomás Caldera: 'Philosophari in Maria', in: *Una civilización del amor,* El Centauro, Caracas, 2004, 116. o.

16 E kérdések felvillantják a *philosophari in Maria* mint vallásbölcselet architektonikáját. Ez a sorrend a kérdések megalapozottságát tükrözi, metodológiailag azonban érdemes hátulról előrefele haladni. Az első kérdés ezért a diszpozícióra vonatkozik: milyen beállítottság teszi lehetővé a *philosophari in Maria*-t? E kérdés megválaszolására tettem kísérletet a következő szövegben: "Megjegyzések a fenomenológia, bölcseleti beállítottságról", in: Josef Seifert-Szalay Mátyás, *Beállítódás és módszer*, Szent István Társaság, Budapest, megjelenés alatt

17 E a bölcseleti gondolkodás Krisztus-központúsága abban a megszólításszerű kívánalomban (*apellatio*) éri el csúcspontját, hogy a bölcselő Krisztushoz hasonuljon; Ő ugyanis a Logosz, minden bölcsesség forrása. E bölcsesség tulajdonképpeni tartalma az Atya szeretetete. Stafano De Fiores értelmezésében ez az összefüggés így adható vissza: Mi Máriában bölcselkedünk, aki Krisztus képmása, Krisztus pedig az Atya képmása. Ld. Stefano de Fiores, „Maria nostra filosofia. Cristo icona del Padre, Maria icona di Cristo", in. (http://www.culturamariana.com/Attivita/Mfilosofia07.pdf; 2014.12.12); ld. továbbá: M. Mantovani, «Philosophari in Maria» in: Nuevo Umanita 25 (2003) 333–350. o.

18 Erre a gondolatra visszatérek dolgozatom befejező soraiban.

19 Helyesen jegyzi meg Aristide Serra, hogy Mária kétféle értelemben mondható a „Bölcsesség asztalának": egy testi-biológiai és egy etikai-spirituális értelemben. Ld. A. Serra, „Sapiente", in: *Nuovo dizinario de mariologia*, Ed. Paoline, Cinisel- lo Balsamo 1985, 1284. o.

20 Jó példával szolgálnak erre mind Platón és Arisztotelész (különösen Metafizika, 1004 b17-27) vagy később Husserl és Wittgenstein elmélkedései. Platón számos helyen, így a Hetedik Levélben vagy az Állam VI. könyvében is fontosabbnak ítéli a beállítottság kérdését, mint a metodológiai okfejtéseket. Arisztotelész Metafizikájában is ez különbözeti meg a szofistát a valódi bölcselőtől. Husserl értelmezésében a beállítódásváltás pusztán akaratlagos és egy pillanat alatt, egy csapásra (in/mit einem Schlage) végrehajtandó aktus. (Ld. Hua III: 67. o.; VI: 153., 242. o.; VIII: 162. o.; XV: 534, 549. o.; XXXIV: 79. o.; magyarul: Válság I: 190., 293. o.; 102 stb.); *„egyetlen ugrással"* (mit einem Sprung), in: Hua XXXIV: 219. o.; idézi: Horváth Orsolya, *Az öneszmélés fenomenológiája. A fenomenológiai redukció fogalma Husserl késői filozófiájában*, L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület, Budapest, 2010

21 Ezt a gondolatot veszi keresztűz alá Max Scheler. Ld. Max Scheler, „Vom Wesen der Philosophie. Der philosophische Aufschwung und die moralischen Vorbedingungen". In: *Vom Ewigen im Menschen, Schriften aus dem Nachlass, Band II*, herausgegeben mit einem Anhang von Manfred S. Frings, Franke Verlag, Bern, 1979, 61-7.o. [Magyarul: *A filozófia lényegéről*, ford., a tanulmányt és a jegyzeteket írta Zuh Deodáth, Szt. István Társulat, Budapest, 2008]

22 Ennek filozófiai vetületéről ld. különösen Jan Patočka elemzését a fogalomról, Jan Patočka, *Heretical Essay in the Philosophy of History,* Open Court, Chicago, 1996; ld. továbbá: Szalay Mátyás, 'Metanoia: Phenomenological Analysis of Philosophical Conversion', in: Radical Orthodoxy: Theology, Philosophy,

Politics, http://journal.radicalorthodoxy.org/index.php/ROTPP/article/view/51, (23.09.2013)

23 Rafael Tomás Caldera találóan jegyzi meg: "Egyébként, a filozófusok és a szentek szemlélődését illető megjegyzés egy olyan fontos témát vet fel, amelyet nem szabad említés nélkül hagynunk. A filozófiai élet talán nem lép túl az *amor sui* szintjén, nem csupán a bűnbeesett ember eltévelyedett hajlama miatt, mely jelen van és minden ember életében hat, hanem azért is, mert tárgya pontosan tárgyként és nem alanyként jelenik meg. Vagyis, a filozófusok ahelyett, hogy egy személy által élnék meg – aki maga a fennálló Lét, az Igazság, és a Jó – a valóság teljességét absztrakt és objektív módon kezelik, s ezért mindez bizonyos módon alacsonyabb rangúvá válik, mint a saját életük. Csak az Istenre való konkrét utalás lehetősége engedi meg, hogy a valóság teljes súlyával szerepelhessen a metafizikai vitában, vagy a természetes filozófiában." In: Rafael Tomás Caldera, *A szeretet természetéről*, ford. és bevezető tanulmányt írta Szalay Mátyás, Kairosz, Budapest, 2011, 237. o.

24 A költő Antonio Machado szavaival: „Moneda que está en la mano/ Quizás se debe guardar;/la monedita del alma/Se pierde si no se da., in: Consejos, en „Humorismos, Fantasías, Apuntes". Poesías completas, Madrid, Espasa-Calpe, Austral, 1985, 116.o. [Magyarul: Talán a bölcs az, ki érmét tart markába'/ megőrzi azt és gondosan bezárja; /de a lélek érméit, bizton elveszíti,/ aki másra nem testálja. Saját ford. Sz.M.]

25 Ld. Edmund Husserl, *A filozófia mint szigorú tudomány*, ford. Baránszky Jób László, a fordítást átdolgozta és bevezeti Fehér M. István, Budapest, Kossuth, 1993.

26 Ld. *Gaudium et spes*, 22. : „Krisztus, az új Ádám, az Atya és az ő szeretete misztériumának kinyilatkoztatásában teljesen föltárja az embert az embernek, és megmutatja magasztos hivatását. Nem csoda tehát, ha ezek az igazságok belőle fakadnak és benne érik el csúcspontjukat."

27 Szent Tamás is elismeri, hogy a filozófia bizonyos értelemben nem annyira Isten ismertében, mint inkább Isten szeretetében éri el a teljességét. Így fogalmaz: „actio intellectus consistit in hoc quod ratio rei intellectae est in intelligente; actus vero voluntatis perficiturin hoc quod voluntas inclinatur ad ipsam rem prout in se est. Et ideo Philosophus dicit, in VI *Metaphys*. [Bk 1027 b 25], quod *bonum et malum*, quae sunt obiecta voluntatis, *sunt in rebus, verum et falsum*, quae sunt obiecta intellectus, *sunt in mente*. Quando igitur res in qua est bonum, est nobilior ipsa anima, in qua est ratio intellecta; per comparationem ad talem rem, voluntas est altior intellectu. Quando vero res in qua est bonum, est infra animam; tunc etiam per comparationem ad talem rem, intellectus est altior voluntate. Unde melior est amor Dei quam cognitio: e contrario autem melius est cognitio rerum corporalium quam amor". In: ST, I, 82, 3, c

28 Mezei Balázs hívja fel a figyelmünket *Vallásbölcselet* című korszakos munkájának Platón-fejezetében, hogy már az ókori bölcs is így, vagyis isten-szolgálatként, latreia theou-ként (Szókratész védőbeszéde 23c) (úgyis mint „istent szolgálni" és „isten szolgálata") értelmezte a filozófiát. Ld. Mezei Balázs, *Vallásbölcselet I–II*, Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004–2005

29 Platón, *Az állam*, VI. könyv, 485 b–d.

30 A zsinat dogmája magyarul is olvasható. Ld. Jean Meyendorff, *Krisztus az ortodox teológiában*. ford. Imrényi Tibor, Perczel István, Szegedi Iván, Odigitria-Osiris, Budapest, 2003, 48. o.

31 Karl Jasper a megismerés sajátos tapasztalatából kiindulva határozza meg az egyetem hivatását. Ez a tapasztalat nem más, mint a létezés alapvető egysége. Így fogalmaz: "Propelled as it is by our primary thirst for knowledge, this search is guided by our vision of the oneness of reality. We strive to know particular data, not in and for themselves, but as the only way of getting at that oneness. Without reference to the whole of being science loses its meaning. With it, on the other hand, even the most specialized branches of science are meaningful and alive. [...] Thus, what determines the actual direction of any inquiry is our ability to perpetuate, yet continuously to interrelate two elements of thought. One is our will to know the infinite variety and multitude of reality which forever eludes us. The other is our actual experience of the unity underlying this plurality.", in: Karl Jaspers, *The idea of University*, London 1965, 38.o.; John Henry Newman egy évszázaddal korábban az egyetemi oktatás egyik fő feladataként jelöli meg a tudás alapvető egységének ápolását. Nem csak az adatokat kell a különféle szaktudományos adatok átadására és gyarapítására szolgál az egyetem, hanem mindenekelőtt arra, hogy a tanítványokat szembesítse a nyugtalanító *miért*ekkel, vagyis a lét és az élet alapvető misztériumaival: "In saying that Law or Medicine is not the end of a University course, I do not mean to imply that the University does not teach Law or Medicine. What indeed can it teach at all, if it does not teach something particular? It teaches *all* knowledge by teaching all *branches* of knowledge, and in no other way. I do but say that there will be this distinction as regards a Professor of Law, or of Medicine, or of Geology, or of Political Economy, in a University and out of it, that out of a University he is in danger of being absorbed and narrowed by his pursuit, and of giving Lectures which are the Lectures of nothing more than a lawyer, physician, geologist, or political economist; whereas in a University he will just know where he and his science stand, he has come to it, as it were, from a height, he has taken a survey of all knowledge, he is kept from extravagance by the very rivalry of other studies, he has gained from them a special illumination and openness of mind and freedom and self-possession, and he treats his own in consequence with a philosophy and a resource, which belong not to the study itself, but to his liberal education." in: John Henry Newman: *The Idea of a University*, Chicago 1987, 186-187.o.; Szem elől tévesztve ezt az elvet, II. János Pál szerint a tudás elkerülhetetlenül fragmentálódik, ezért egyre nagyobb szükség van az egyetemi közösségre, mert azon keresztül élhető meg a tudás egysége.: "Now, it is precisely characteristic of the university, which is by antonomasia *universitas studiorum*as distinct from other centers of study and research, to cultivate a universal knowledge in the sense that in it every branch of knowledge must be cultivated in a spirit of universality, that is, with the awareness that each one, although diverse, is so linked to all the others that it is not possible to teach it outside the context, at least intentional, of all the others. To withdraw into oneself is to condemn oneself, sooner or later, to sterility and to risk exchanging the norm of total truth for a keener method of analysing and grasping a particular section of reality. The university, therefore, must become a place for meeting and spiritual comparison in humility and courage, where people who love to learn can learn to respect, consult, and communicate with one another, in an interweaving of open and contemporary knowledge with the goal of leading the student towards the unity of the knowable, that is, towards the truth which is sought and safeguarded beyond any manipulation», in. John Paul II, *Discourse to the Students and the Faculty Members of the University of Turin*, Turin, September 3, 1988, n. 3, ORWE, October 10, 1988, 3. o. (A három nagyszerű idézetet innen emeltem át: Giusseppe Tanzella-Nitti, "Unity of Knowledge" in: *Interdisciplinary Encylopedia of Religion and Science*, vö: http://inters.org/unity-of-knowledge, 2014.12.14); Az egyetem válságáról ld. még Ortega y Gasset, *La misión de la universidad, El Arquero, Madrid*, 1930, (http://www.esi2.us.es/~fabio/mision.pdf, 2014.12.15) valamint Romano Guardini, *"Die Verantwortung der Universität"*: in: Romano Guardini, Walter Dirks, Max Horkheimer, *Die Verantwortung der Univeristät: drei Vorträge*, Werkbund Verlag, Würzburg, 1954; A kortárs kritika egyik alapszövege: "The Very Idea of a University: Aristotle, Newman, and Us," *British Journal of Educational Studies* 57.4 (December 2009), 347–362. o., továbbá a válság leküzdésére tett kísérlet. Ld. uő.: *God, Philosophy, Universities: A Selective History of the Catholic Philosophical Tradition*, Rowman & Littlefield Publishers, 2011

32 Ld. Hans Urs von Balthasar, "Philosophie, Christentum, Mönchtum," in: *Sponsa Verbi. Skizzen zur Theologie. II*, Johannes Verlag, Einsiedeln, 1961

KITEKINTÉS

In memoriam Ötvös László

(1930–2023)

„Jaj, összedőlt / a kincstár" – a legelső pillanatban Kosztolányi Dezső eme fájdalmas szavai jelentek meg előttem a *Halotti beszéd*ből, talán éppen annak az okán, hogy itt is egy költő a halott, aki a kincstárt, az evilági életet hagyta itt március 14-én. Ámde Ötvös László, a költő a túlvilági létbe lépett át, még a *Jézus és ereje* verse látomása szerint is: *„Ahová ment, én megyek, / mindig Jézussal leszek, / hisz mindenhová Ő viszi / szolgáját, gyarló engemet!"* Laci Bátyánkban a „csendes készülődés" során mindig is fölmerült a halálon túli méltó hely utáni vágy. Már 2018-ban így fejezi be egyik hála-versét (*Hálaadás az életért*): „*Hiszem Uram, nálad / jobbodon az utolsó / padban helyet készítettél…/ Itt, most Lelkeddel tovább csendesen vezéreljél…"* Ennek ikerpárja a másik remekmívű hála-vers, a *Hálaadás a munkáért*. Melynek kedvesen meggyőző báját, azt, hogy neki egyaránt hasznossá kell lennie itt, az evilági létben és a túlvilági létben is – a három részre tagolt költemény szerkezetében a folyton-folyvást jelen lévő ismétlések és fokozatok adják!

HÁLAADÁS A MUNKÁÉRT
Hálát adok Atyám
kegyelmedért.
Hogy apám bárányait
őrizhetem…
Hálát adok Atyám
szeretetedért,
Hogy szent Fiad nyáját,
terelhettem…
Hálát adok Atyám
irgalmadért,
Hogy mennyei nyájad
bojtárává rendeltettem…

Az örökmozgó, örökfiatal és kedves Laci Bátyámat én 1989-ben ismertem meg. Akkor kaptam meg tőle dedikálva az első verseskönyvét, amelynek *A második mérföldút* a címe: „*Rideg István magyartanár barátomnak ajánlom szeretettel: Ötvös László, Karcag, 1989."* A debütáló költő már 59 éves volt akkor! És aztán a barátságunk 34 éve alatt húsznál többször mutattam be költészetét a különböző író-olvasó találkozókon, Karcagon, de Debrecenben, Túrkevén és Kunmadarason is. Jött, mindig lelkesen, fiatalosam. Legutolsó kötetét Kiss Tamás költőről írta 2022-ben. – A mi kedves Laci Bátyánk fantasztikus egy ember! Szinte hihetetlen! -- mondogattuk egymásnak ez év januárjában a karcagi nyomdában. Aki 92 évesen, jólelkűen könyvet ír, illetve szerkeszt a hajdani jóbarátjáról, nehogy már feledésbe merüljön Kiss Tamás, a Nyugat harmadik nemzedékének képviselője, aki egyben az ő felfedezője is! De nem is csoda ez, hiszen már megszokhattuk, Laci Bátyánkban örökké a friss hajdúszív lobogott.

Minden kötetét dedikálta nekem. Ezek kincseket érnek énnekem. A *Bibliás országjárás*t így ajánlja: *„Rideg István tanár barátomnak és családjának ajánlom közösen járva a népi írók nyomában – szeretettel: Ötvös László. Karcag, 2004. 04. 19."* Nincs ebben se semmi túlzás, hiszen emlékezem, 1995. október 18-án, szerdán reggel 7-től este 10-ig buszos tanulmányutat szerveztem a Szabó Pál Irodalmi Önképzőkörömnek. Úti állomásaink Mágorpuszta, Vésztő, Biharugra, Orosháza voltak. A népi írók: Sinka István, Szabó Pál és Darvas József otthonai. Biharugrán, Szabó Pál sírjánál éppen Ő, meghívott útitársunk, dr. Ötvös László kunmadarasi református lelkész mondott beszédet. A *Válogatott versek*et pedig ezekkel a szavakkal adja át nekem: „*Körmendi Lajos barátunk emlékére Rideg István monográfusnak ajánlom hálás szívvel, szeretettel: Örvös László. Karcag, 2012. jún. 22."* Merthogy a Karcagi Hírmondóban idéztem is – e kötetét bemutatva – az akkor még csak 82 éves költőt. „*Én egész életemet a nép javára teszem le. Az én küldetésem a hazához fűző magyar örökség és a keresztény örökség folytatása."* És hát sokfelé, a legkülönbözőbb újságokban, folyóiratokban, ilyen például a Jászkunság, Magyar Jövő, Népi Krónika, Partium: igyekeztem Őt, a barátomat népszerűsíteni. A Partiumban arról tudósítottam, hogy megírta a Nagykunsági, Debreceni, Hajdú vidéki, Bihari, Békési Református Egyházmegye történetét is. Volt szerencsém összegyűjtött veseiről is írni egy nagy tanulmányt, még 2021-ben, a Theologiai Szemlében: *Ötvös László, a kísérletező modern tudós prédikátor költészetének életműkötete.*

Már a legelső verseskönyvével sikert aratott! Méltatói örömmel ismerik el a tehetségét. Körmendi Lajos azt írja róla lektori jelentésében: *„Ötvös László népi indíttatású, népben-nemzetben gondolkodó költő*." Kiss Tamás pedig, aki 1982-től Debrecen József Attila-díjas doyenje, költői tettnek nyilvánítja *A második mérföldút* című kötetet, amelynek egyik szabadverse egyenesen a kedvence lesz. „A győzelem reménysége című leheletnyi verse meglepő frissességgel és őszintén: >*Parányi fű, / ÉLET / feszül / az aszfalt alatt / és felnyomja (…) levélkardjával / az út púpját / á t d ö f i, / csenevész / kezével / GYŐZELMET / int / az / embereknek*. < A megfogalmazás oly tömör, hogy ars poeticának is beillik." A jóbarát Kiss Tamás így jellemzi a poéta első verseit*:* „A takarékos, kevés szóban sűrítése a mondanivalónak. A kihagyásosság, már-már a szótlanságig; ahogy elkap egy pillanatot és életképet kanyarít ki belőle."

A *Felénk nyújtott kéz* című epigrammát, axiómát egykor Tóth Imre barátom és tanár kollégám idézte nekem fejből, mint nagy életbölcsességet, mint rövid filozófiai telitalálatot. Matematikus létére verseket tudó és mondó igazgatóhelyettes volt. Nem felejtem, 2005. szeptember 5-én milyen büszkén dicsekedett el nekem „a mi madarasi papunk" műremekével. *„Ki a feléje nyújtott / kézre rávág, / elvágja a csodának / aranyszálát."* Igaz is, már az meglepő, hogy milyen varázslatos könyvcímeket tudott kitalálni Laci bácsi a versei elé: *Béthel* (1992), *Szivárványfényű zsoltárok* (1995*), A csoda aranyszála* (1996), *Októberi orgonaillat* (1997), *Ablakom az égre nyílik* (1999), *Érintő erő* (2016), *Éji fény sötétben* (2019), *Földönjáró Jézus barátai* (2020).

Az 1930. szeptember 16-án született költő az *Ősz* (1980) című költeményéhez előbb a termékenység, a lét, a származás áhítatát kapcsolja, majd az áldott állapotú nő mozgásban lévő csodás szépségét fejezi ki, és végül az Ősz metaforája az isteni „MINDENHATÓSÁG" lesz. A kísérletező költő nagy érdeme, hogy szakítani tud a hagyományos toposszal, az évszak elmúlást jelentő megítélésével. Petőfinél *A puszta, télen* (1848) ősze „olyan gondatlan, rossz gazda", az őszhöz Ady (*Párisban járt az Ősz,* 1916). Kosztolányi (*Őszi reggeli*, 1929), Babits is (*Ősz és tavasz között*, 1936) az elmúlás ősi érzéseit és képzeteit kapcsolta. A modern prédikátor csak itt-ott rímelgető, inkább rapszodikus szövegképű szabadverse viszont az ősz átértékelésével már más célokat és eszközöket mutat fel.

Miért szép a *Gyöngyeim és örökségem* (1995) dalocska? Mert elkötelezett vallomás a származásról, a hívatásról, a küldetésről. Metaforás azonosításai során magyaros a forma, magyaros a tartalom: *„Három szép virágom: Drága gyöngyöm három: Nyelvem, magyarságom, Népi hitvallásom… Lelki gyöngyöm három: Egyetlen világom."*

A pap költő legnagyobb istenes versei a *Mesterem: Jézus Krisztus* (1979) és az *Uralkodik az Isten* (2003). A *Mesterem: Jézus Krisztus* szabadvers, mert ez a forma teszi lehetővé legjobban a költői lelkesedés áradását, ám egyaránt felfedezhetők benne a pindaroszi óda szerkezete (az odafordulás a tárgyhoz, a kinyilvánítás, a következtetés a helyes magatartást illetően) és a horatiusi óda sajátosságai is (az érzelmi feszültség, az ünnepélyesség, a filozofikus fejtegetés). Az *Uralkodik az Isten* az imádságok klasszikus elemeit hordozza (megszólítás, a saját rászorultság hangoztatása, litániás felsorolással való érvelés, kérés, felszólítás, és végül a könyörgés, a kérés megismétlése).

Ötvös László a pap költők hosszú sorát – Virág Benedek, Tompa Mihály, Makkai Sándor, Sík Sándor, Mécs László, Simándy Pál – folytatja. Tompa Mihály *A gólyához* (1850) ódája-allegóriája a magyar irodalom egyik legfájdalmasabb hasonlatával ajándékozta meg a nemzetét, amely az aggódó, mélységes hazaszeretet szállóigéjévé vált: „Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk, / mint oldott kéve, széthull nemzetünk…" Ennek legnagyobb mélységét a kor, az igazságtalan trianoni békediktátum adta. A magyarok lelkében nemzetünk, hazánk, országunk szétdarabolása miatt Trianon a fájdalom szinonimája lett. És Ötvös László is ott van a sorban, az újat hozó hazafias verseivel is. A *Fohász a hazáért* (1999) magyaros ritmusú művében a rímes sorok nagy erővel kapnak nyomatékot, különösen a vers derekán: *„A történelmi haza… Uram, reménységünk! Fegyver nélkül, kegyesen / add meg hát nékünk!"*

Laci Bátyám 10 bibliát ad ki hasonmás formában. Ezekből hetet nekem is adományozott. Becses emlékeim lettek azok is. A Melius Juhász Péter *Az két Samuel könyveinek és az két királyi könyveknek* (…) *fordítása magyar nyelvre* (Debrecen, 1565) kötetet 2010-ben jelenteti meg. Ezt így dedikálja: *„Rideg István irodalomtörténésznek, barátomnak és Családjának ajánlom mindnyájunk könyvét, ezt a Szent Bibliát, hálás szívvel – szeretettel: Ötvös László. Debrecen, 2010. okt. 16."*

Szóval Laci Bátyánk nem ismert lehetetlent: fogta magát és elzarándokolt Jeruzsálembe, Brüsszelben, Tőkés László társaságában, az Európai Parlamentben bemutatta az egyik bibliakiadását. Bibliáinak egyike kijutott még a Frankfurti Könyvvásárra is! Bibliakiállításaival, egyfajta missziót teljesítve, bejárta az egész Kárpát-medencét!

Mondhatjuk, hála Istennek, Laci Bátyánkat ennyi jóságáért a tenyerén hordozta a sorsa. Szeretetteljes szellemiségét szépen méltányolják is a közösségei, amelyeknek szervezője és iránymutatója lett.1994-ben megkapja a Nagykunságért díjat, 2000-ben Amerikában az év embere. 2010-ben Váci Mihály-díjas lesz, és 2016-ban pedig dr. Ötvös László költő, egyháztörténész, bibliakutató, református lelkipásztor *„példaadó elhivatottsággal végzett lelkipásztori szolgálata, kimagasló gyülekezetépítő és pedagógusi tevékenysége, valamint az egyháztörténet, a bibliakutatás és a szépirodalom területén egyaránt jelentős életműve elismeréseként"* megkapja Áder János köztársasági elnöktől a Magyar Érdemrend tisztikeresztje polgári tagozata kitüntetést…

Dr. Ötvös László a Magyar Református Egyház Doktorok Kollégiuma egyik alapító tagja volt. Évekig vezette az irodalmi szekciót. A Jász-Nagykun- Szolnok Megyei Tudományos Egyesület is elismerte munkásságát. Búcsúztatása a Debreceni Köztemetőben történt 2023. március 30-án. Fekete Károly, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke és a Nagyerdei Református Egyházközség búcsúztatta, több egyházközség (Újléta, Hajdúhadház, Miskolc, Kunmadaras) és számos lelkész, egyháztag, tudományos kutató, jóbarát jelenlétében. Köztük volt Tőkés László, a Királyhágói Református Egyházkerület volt püspöke is.

Isten áldjon, kedves Laci Bátyám! Isten Veled… Emlékezésül nagy tisztelettel búcsúzom most Tőled én is, barátom. Nyugodj békében a debreceni földben! Nem feledünk, munkáidban, szellemiségedben továbbra is velünk élsz. Szorgalmad, fiatalos hajdú lelkesedésed az igaz ügyért -- továbbra is mérvadó lesz minekünk. Béke poraidra…

Rideg István

Jövőnk záloga: a lerombolt alapok újraépítése

A mindenkori felismerések mentén újabb és újabb, akár teremtés/evolúció interpretációk során vagy egyáltalán a kozmológia/kozmogónia hipotézisei és következtetései okán a kreacionizumus vs. evolucionizmus téma aktuálissá válik mind a mai napig. Ezzel kapcsolatos egyéni reflexiómat a főszerkesztői jegyzetben leírtam és itt csak arra teszek buzdítást, hogy ha teológusok egyénileg és/vagy közösségileg egy-egy felekezet nevében vagy autonóm módon reflektálni kívánnak az alábbi írásra, azt szívesen fogadom – és a szerkesztőbizottság véleményének függvényében –, közlésre kész vagyok. (a főszerkesztő)

Bevezetés

Roppant érdekes és életbevágó kérdés, hogy hatással van-e életünkre és a felnövekvő generációra az a tény, hogy a teremtésben vagy az evolúcióban hiszünk. Elég megosztó téma ugyanis, és ha nincs érdemi hatása életünk alakulására, akkor megfontolandó, hogy mennyire érdemes szószéken, publikációkban vagy akár magánbeszélgetésekben is helyet adni neki. Ha viszont kimutatható, hogy hatással van életünkre, akkor érdemes alaposan foglalkozni vele.

Ilyen kutatásba fogott az Örömhír Alapítvány néhány munkatársa[1] a 2019-ben indított Creation Projekt keretében.[2] A projekt tovább kívánja erősíteni és szélesíteni azt a munkát, amelyet már eddig is számos tudós, teológus, szakember és társaság végez.

Az Örömhír Alapítvány egy evangéliumi alapokon, felekezetközi formában működő misszió.[3] 1990 óta helyt áll a szociális segítségnyújtás, a társadalmi felzárkóztatás, az egyéni oktatás-mentorálás és az evangelizáció területén, és sok hitoktató, gyülekezet és missziós csoport munkáját támogatja elsősorban kiadványokkal és segédletekkel, de hiánypótló előadásokkal és szemléletformáló gyerekprogramokkal is. Szolgálatuk hatása számottevő, az elmúlt 20 év alatt mintegy 250 ezer ingyenes könyvvel szolgálták a Kárpát-medence magyarságát.

Amikor az alapok megrendülnek

„Mi lesz, ha még az alapokat is lerombolják? Mit tehet akkor az igaz?" – kérdezi Dávid, a zsoltáríró (Zsoltárok 11,3 EFO). Ebben a különös világkorszakban, amelyben a közgondolkodás egyre jobban eltávolodik a bibliai alapoktól, sőt, néha már a józan ész határait is feszegeti, az Örömhír Alapítvány a Creation Projekt keretében különös hangsúlyt helyez arra, hogy a hétköznapi ember gondolkodásmódjában lerombolt bibliai alapokat újraépítse. „Fiaid felépítik az ősi romokat, és jövendő nemzedékek számára építesz alapokat." (Ézsaiás 58,12 EFO) Hisszük, hogy ez jövőnk záloga egyénként, családként és nemzetként is, ezért évente megjelentetjük a Creation Magazint,[4] időszakosan más hiánypótló kiadványokat is, és Országjáró Programunk keretében teológus és pedagógus szakemberekkel, ismeretterjesztéssel és lelkesítéssel harcolunk Nehémiás próféta bátorításának szellemében, mert ma senki sem nézheti tétlenül, hogy szabadságunkat, hazánkat és jövőnket elvegyék: „harcoljatok testvéreitekért, fiaitokért, leányaitokért, feleségetekért és otthonotokért!" (Nehémiás 4,14 EFO)

Ássunk a dolgok mélyére!

Tegyük fel, hogy a teremtés-evolúció kérdése meghatározó hatást gyakorol életünkre és társadalmunkra! Ahhoz, hogy feltevésünket hitelesen tudjuk megpróbálni, amennyire lehetséges, tegyük félre prekoncepcióinkat, és ássunk a dolgok mélyére! Kérdések sora segíthet ebben:

- Van-e kimutatható következménye az egyik vagy a másik meggyőződésnek, és ha igen, mik azok?
- A következmények elméletiek vagy gyakorlatiak?
- A következmények csak az egyén életére vannak hatással vagy a teljes társadalomra?
- Eredmény szempontjából van-e jelentősége annak, hogy valaki már gyermekkorban felteszi magának az élet eredetére vonatkozó nagy kérdéseket vagy csak felnőttként? És mennyi múlik a neveltetésen?

Vészt jósló tünetek

Nagyon elszomorító látni az egykor keresztény alapokra épült nyugati civilizáció arculatvesztését. Különösen erőteljesen érint bennünket az, hogy Magyarországra is milyen nagy hatással van ez közvetve és közvetlenül is. Megdöbbentő tüneteket látunk, és missziói küldetésünkből fakadóan küzdünk ellenük imádsággal és tanítással is. Mégis, mintha eredménytelen szélmalomharcot vívnánk, az értékromboló jelenségek egyre nagyobb teret nyernek, és kezdjük úgy érzeni, elveszítettük a következő generációt.

Mik is ezek a tünetek? Pl. a rasszizmus, a gyilkosság, az abortusz, az eutanázia, az egyneműek házassága vagy éppen a Magyarországra is már beszüremkedő transzneműség, amely a születéskori biológiai nemtől eltérő önazonosítást jelenti. Általános gyakorlat szerint, a magyar egyházak képviselőiként, ezeket a társadalmi jelenségeket vagy cselekedeteket sajnálatosnak tartjuk, elítéljük, és krisztusi szeretettel fordulunk az érintett személyek felé, segítségünket ajánlva a bűnbocsánat és a gyógyulás útjának megtalálásához. Nagy hangsúlyt fektetünk a prevencióra is: tanítással, szemléletformálással

igyekszünk megelőzni a kóros elhajlások terjedését, és tesszük ezt sok fórumon: szószéken, médiában, intézményrendszerünkön keresztül és személyesen is.

Vajon miért hatnak akkor imáink és tanításaink is oly kevéssé a világra? Azért, mert főleg a gyümölcsökkel foglalkozunk, és elsősorban nem a gyökérrel.

A mai világban nem is olyan könnyű a gyökerekre irányítani a figyelmet. Egy nemrégiben elhangzott előadás[5] rávilágított, hogy a média hatása a „Z" és „Alfa" generációra olyan erős, hogy tagjai már egész lényükben mások, mint ezelőtt bármely generáció. Viselkedésükben, érzelmeikben, gondolkodásmódjukban, munkához való viszonyukban és kötődéseikben is. Az online világban való elmerülésük gyakorlatilag elszigeteli őket a valós világ történéseitől. A világ olyan gyorsan változik, amelyet jellemfejlődésben már lehetetlen ilyen tempóban követni, és ez vélhetően hamarosan beláthatatlan következményekhez fog vezetni.

A világ működését meghatározó törvények azonban változatlanok.

Miből terem a gyümölcs?

Az ősi mondás szerint egy almafa nem azért almafa, mert almát terem, hanem azért terem almát, mert almafa. Talán evidensnek tűnik, és mosolygunk is azon, hogy ilyen alapvető dolgokat jelentünk ki, de az a tapasztalatunk, hogy az óriási médianyomással közvetített általános közgondolkodás olyan nagy hatással van a világnézetünkre, hogy szükséges az ilyen alapvető igazságok rendszeres és tudatos elmélyítése.

Jézus Krisztus is hangsúlyt fektetett az ilyen típusú alapozásra. „Arról ismerhetitek fel őket, hogy mit tesznek, és annak mi az eredménye. Hiszen a tövises bokor nem teremhet szőlőt, vagy a bogáncskóró fügét. Ugyanígy minden jó fa jó gyümölcsöket terem, a rossz fa pedig rosszakat. A jó fa nem terem rossz gyümölcsöt, és a rossz fa sem hoz jót. Minden fát, amely nem terem jó gyümölcsöt, kivágnak, és tűzre dobnak." (Mt 7,16–19 EFO)

Értekezésünk egyik fő kérdése, hogy kimutatható-e, hogy mik a teremtés alapú és mik az evolúció alapú világnézet következményei (gyümölcsei). Képzeljünk magunk elé két fát!

Az egyiknek a gyökere a teremtés, ezzel gyökerezik az Isten Igéjébe, ami magát kizárólagos igazságként aposztrofálja. Ebből következik, hogy Isten az embert férfivá és nővé teremtette,[6] hogy az ember házasságban és családban él, hogy betölti és műveli a földet, hogy szereti Istent és a felebarátját, hogy nem öl, hogy irgalmas, hogy jót tesz, hogy gondoskodik a családjáról, és nem utolsó sorban az is ebből következik, hogy örökké él! Isten nem csak megteremtette a világot, hanem ma is aktív alakítója az élet minden területének, és egy nap ez a mostani ég és föld el fognak múlni, és egy új eget és új földet fog teremteni, és akik őbenne élnek, azok örökké vele lesznek ezen az új földön. Ez a keresztény világnézet.

A másik fának a gyökere az evolúció, ezzel gyökerezik a materializmusba. A materializmus lényegéből következik, hogy nincs Isten, és az igazság relatív. Ha nincs Isten, nem is teremthette ő a világot, hanem az nagyon hosszú idő alatt vált azzá, ami ma. Az élőlények sorsa erejük, életképességük és szerencséjük alapján alakult és alakul ma is. Az ember kiharcolta magának a helyet az élőlények törzsfájának a csúcsán, megszabja saját törvényeit, és nem tartozik felelősséggel egy felette álló hatalomnak sem. Ezért, mivel a magzat csak egy sejtcsomó, szabadon elpusztíthatjuk. A felsőbbrendű emberek elnyomhatják az alsóbbrendűeket. Senki sem mondhatja meg, hogy mi jó és mi rossz, mert nincs abszolút mérce. Mindenki szabadon eldöntheti, meddig akar élni vagy éppen milyen neműnek akarja tartani magát. A szexuális élet nem kötődik férj és feleség szövetségéhez, hanem mindenki azzal él, és addig, akivel akar. A család intézménye kiüresedik, a természetes kötődések, szeretetkapcsolatok meggyengülnek, majd megszűnnek. Így könnyebb is tárgyilagos döntéseket hozni mások életéről. Ez az evolúcióalapú humanista (ateista) világnézet.

Megállapíthatjuk, hogy a következmények főként nem elméletiek, hanem nagyon is gyakorlatiak: mindennapi életünkben, a „saját bőrünkön" érezzük őket. És bár vannak olyan kísérletek, hogy úgy állítsák be ezeket, mint magánügy, de nem kell szociológusnak lenni, hogy felmérjük: egész társadalmunkra kihatnak, és nagyban meghatározzák annak tovább formálódási irányát is. Éppen a társadalmi normák befolyásolásán keresztül hatnak vissza leghatékonyabban sok további egyén gondolkodásmódjának alakulására!

Vajon lehetséges-e, hogy a két fa nem ilyen tisztán elkülönítve termi gyümölcseit?

Történelmi kitekintés

Nem csak a nyugati kultúráról, hanem világszerte általánosságban elmondható, hogy az első ismert civilizációk korától egészen a felvilágosodás koráig az ember végső soron Istentől eredeztette magát, és különféle módokon, de a Teremtőt tisztelte végső tekintélyként. Mivel világnézetünk alapvetően az eredetünkre vonatkozó hitünkből fakad,[7] addig nem is tudott a materialista világnézet igazán teret nyerni. A materializmus később az evolúcióval vált teljessé és meghatározóvá, mert ezáltal már az élet eredetét is tudta Isten nélkül interpretálni. Vámos Magda így fogalmaz a darwinizmus világnézeti következményeivel kapcsolatban: „Míg az égi és földi mechanika felfedezései (…) csak megingatták a vallásos világképet, addig a darwinizmus annak legmélyebb alapjait is lerombolta az ember, s általában az élővilág teremtett voltának cáfolatával." Kitér írásában a darwinizmus és a marxizmus szoros kapcsolatára is, és idézi Marxtól „A fajok eredete" c. könyvről alkotott véleményét is, miszerint „ez az a könyv, amely magában foglalja a természettörténeti alapzatot nézetünk számára".[8]

Az ateizmus aztán elkezdte a keresztény világnézet fájának gyökerét (a teremtést) az evolúcióval lassan vegyíteni, és megjelentek az ennek megfelelő gyümölcsök is. Kevert világnézetünk tükröződik szóhasználatunkban, ünnepeinkben, szokásainkban, tudományos munkánkban, politikai és társadalmi nézeteinkben, de az

otthoni gyermeknevelésben és az iskolai tananyagban is. Később ezek a tükröződések visszahatnak világnézetünk alakulására.

Az Amerikai Egyesült Államokban egészen az 1950-es évek végéig nem engedélyezték az evolúciós eredetfelfogás iskolai tananyagban történő megjelenését.[9] Természetes volt, hogy Isten teremtett mindent. A következő néhány évtized alatt pedig az addig évezredeken át megkérdőjelezhetetlen teremtés egy mítosszá degradálódott, és egy magát valamire tartó tudós vagy értelmiségi már nem kérdőjelezheti meg az evolúciót – vallja a fősodratú kommunikáció.

Pedig sokan ismerünk személyesen is olyan tudósokat, akik nem tekintik tudományosan alátámasztottnak az evolúciót, és nem is hisznek benne. Olyanok is akadnak közöttük, akik – még ha ez nem is kedvez szakmai előrehaladásuknak – nyilvánosan is vállalják álláspontjukat.[10]

A történelmi kitekintés magyar vonatkozása is hasonló. A hivatalos álláspont képviselői töltik be a meghatározó pozíciók döntő többségét, ezáltal – érthetően – ők határozzák meg a döntő paradigmát. Vegyük például Dr. Csányi Vilmos professzort, aki egyetemi tanár és az MTA rendes tagja. Szerinte a biológia akkor vált egzakt természettudománnyá, amikor a pontos leírások és fogalmi klasszifikációk mellé az evolúciós elméletet is felvette fegyvertárába.[11] Különösen érdekes ezt olvasni ma, amikor már egyre több kritika éri az evolúciós világmodellt,[12] amikor tudósok, egyetemi tanárok, professzorok is sokszor vitatják annak megalapozottságát.[13] Mégis éppen az általános iskolai oktatásban, amely igen nagy hatással bír a felnövekvő generáció világnézeti irányultságának befolyásolásában, még mindig olyan egyoldalúan kiegyensúlyozatlan, szinte kizárólagos az evolúciós világnézet megjelenítése a biológia-földrajz-történelem-irodalom tengelyen a teremtéssel szemben. Ez az evolúció „sója".

Világnézeti fánk törzsét tehát önérzetesen kereszténynek tartjuk, de vajon még a teremtés a gyökere, vagy már az evolúció? És ha már az evolúció, akkor az még keresztény világnézet-e?

Egy ellentmondás háttere

Megfigyeltük, hogy magyar vonatkozásban széles az a társadalmi réteg, amely rossznak tartja az evolúcióalapú világnézet fájának gyümölcseit, ugyanakkor természetes számára az evolúció elfogadása. Miért lehet ez?

Először és legfőképpen azért, mert nem gondolják, hogy az evolúció áll a tünetek hátterében. Sokat beszélünk társadalmi, politikai és egyéb okozati tényezőkről, de az evolúciós ideológiát ilyen kontextusban említeni annyira szokatlan, hogy meghökkentő lenne. Ha egészen őszinték vagyunk, az evolúció ilyen vonatkozásban egy tabu.

Másodszor azért, mert a közgondolkodást annyira átitatta az evolúciós gondolkodásmód, hogy nagyon magas azoknak az aránya, akik természetes evidenciaként tekintenek rá, függetlenül attól, hogy tudományosan igazolt-e vagy sem.

Harmadszor azért, mert nem tudják, pontosan mi is az evolúció. Ez abból fakad, hogy a szakirodalom, és még inkább a közbeszéd az evolúció szót gyakran nem körültekintően alkalmazza, és ez gyakran félreértésekhez vezet. Jellemző ugyanis, hogy az élőlények egyes típusain belül valóságosan megfigyelhető adaptációkat (variációk, mutációk és a természetes szelekció) ugyanúgy evolúcióként nevezik meg, mint ahogy azt az elméletet is, amely szerint a fenti adaptációk folytán évmilliók alatt az egysejtűekből kifejlődtek a hüllők, a madarak, az emlősök és végül az ember. Az előbbi egy nyilvánvaló tény, az utóbbi viszont egy hipotézis. A félreértések elkerülése végett kreacionistaként általában hangsúlyt fektetünk a külön szóhasználatra: előbbit adaptációnak, utóbbit pedig – és csak ezt – evolúciónak hívjuk.[14] Ha tehát ilyen összefüggésben állítja valaki azt, hogy az evolúció nem igazolható, egészen más értelmet nyer és nehéz lenne vitázni vele.

Fekete-fehér-igen-nem

A „Fekete-fehér-igen-nem" egy népi eredetű szójáték. Lényege, hogy a játékosoknak mindig úgy kell válaszolniuk a feltett kérdésekre, hogy a fenti 4 szó egyikét sem mondhatják ki.[15]

Amikor az élet nagy dolgairól elmélkedünk, különösen, ha azok érzékeny témák, gyakran mi is hasonlóan óvatos nyilatkozatokat teszünk, de közben a bensőnk világos válaszokért kiált. Fentebb írtunk vészt jósló társadalmi tünetekről és az azokra adott tipikus magyar keresztény válaszokról. Fontos itt megjegyezni, hogy más országokban egyes hivatalos egyházak képviselői nem ítélik el a kóros elhajlásokat, sőt, előfordul, hogy határozottan támogatják és propagálják.[16] Elgondolkodtató, hogy különféle keresztény egyházak hogyan viszonyulhatnak ilyen eltérően ugyanazon kérdésekhez. Kimondhatjuk-e, hogy kinek van igaza? Ha nem, akkor mi lesz ebből? Ha igen, akkor mi alapján dönthetünk? Van-e abszolút igazság?

Pál apostoltól olvassuk, hogy „a teljes Írás Istentől ihletett, és hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra, az igazságban való nevelésre." (2Tim 3,16) Jézus kijelenti: „Az ég és a föld elmúlik, de az én beszédeim nem múlnak el." (Mt 24,35) És azt kéri a mennyei atyától: „Szenteld meg őket az igazsággal: a te Igéd igazság." (Jn 17,17)

Az ember is eljuthat arra a meggyőződésre, amikor már ki tudja mondani: a Biblia Isten Igéje, abszolút igazság, mérce. Minden döntés, amit a társadalmak a Biblia tanítását elhagyva hoznak, romlást hoz maga után.

Vannak azonban különféle Bibliaértelmezési kérdések. Vajon a Biblia minden szavát szó szerint kell-e értelmezni, és minden megírt története valós történelmi tényként kezelendő-e? Hogyan befolyásolja az értelmezést egy-egy szövegrész műfaja vagy keletkezésének körülményei? Ilyen szempontból a teremtéstörténet különösen érzékeny része a Bibliának, és feltűnően sok vita övezi.

Jelen értekezésnek nem tárgya ezek kifejtése. Látva azonban, hogy milyen súlyosak a gyakorlati következmé-

nyei annak, hogy a teremtésre vagy az evolúcióra építjük világnézetünket, érdemes körüljárnunk néhány érdekes gondolatot és keresni azt az alapot, amelyre abszolút igazságként tekinthetünk és ráépíthetjük életünket.

Eljutni a legnagyobb kérdésig

Hiába is szeretnénk teljesen elfogulatlanul vizsgálódni, be kell látni, hogy mindig van egy kiindulási alap, és ennek megválasztása hatással van a vizsgálódás eredményére.[17] Gondoljunk csak bele: ugyanarra a következtetésre jutunk-e, ha a Bibliát evolucionista alapfeltevésekkel tanulmányozzuk, mint ha az evolúciót tanulmányozzuk bibliai világszemlélettel!

Az elsőnek kiterjedt irodalma van, a másodiknak a magyar nyelvű irodalmát pedig igyekszünk gazdagítani a Creation Projekt részeként is. A Creation Magazinban és a firemedia.hu blogjában folyamatosan bővül a már eddig is számos természettudományos és teológiai megközelítésű írásunk gyűjteménye.

Mielőtt a teológia szemüvegén keresztül is vetnénk néhány pillantást az evolúcióra, hadd idézzek a rendelkezésre álló bőséges szakirodalomból példaként csupán egyetlen tudományos-logikai evolúciókritikai részletet, Dr. Tóth Tibor tollából, aki Michael Behe, római katolikus biokémikus professzor nemzetközi hatású érveléséről írja: „A sejt működését illetően úgy érvel, hogy a sejt csak teljes komplexitásában képes működni, így nem lehet életképes aközben, mialatt az evolúció lassú, fokozatos változások által végbemegy. Példaként a közismert egérfogót hozza fel, amely mindössze néhány alkatrészből – alaplap, rugó, befogószerkezet, kakas és a pecek – van összeszerelve. Az alkatrészek mindegyikére egy időben van szükség, mégpedig a funkciók ellátására alkalmas módon összeszerelt állapotban ahhoz, hogy működőképes csapda alakuljon ki. És ne feledkezzünk meg arról, hogy valódi csapda csak akkor lesz a szerelvényből, ha az egér odacsalogatására alkalmas szalonna vagy húsdarabka is a helyére kerül.”[18]

Ezt hívjuk nem csökkenthető komplexitásnak. Gondoljunk csak bele, hogyan alakulhatott volna ki apró lépésenként pl. a látás, a légzés vagy a vérkeringés? Vagy hogyan alakulhattak volna ki egyszerre, mégis kis lépésenként, rendkívül hosszú idő alatt a férfi és női nemi szervek, és hogyan működhetett volna a szaporodás minden átmeneti fázisban ilyen hosszú időn át úgy, hogy az ember egyáltalán megélje „emberré válásának” időpontját?[19]

Ezek a logikai érvelések megmutatják az evolúció megannyi Achilles-inát, és elvezethetnek pl. az intelligens tervezés gondolatához. De mi a helyzet a Biblia és az evolúció kapcsolatával? Merthogy emberi lényünk többre vágyik, mint pusztán megtudni, honnan jöttünk. Az igazi nagy kérdés: hová megyünk. Ha már az első kérdést sem tudjuk kétség nélkül megválaszolni, milyen jogon válaszoljuk meg az utóbbit? Pedig sokat hirdetjük szószékről a feltámadás és az örök élet igazságát úgy, hogy a teremtésről hallgatunk. Vagy nem hallgatunk, és kellő tájékozottság nélkül éppen nem a Biblia igazságát közvetítjük, hanem a világnézeti meggyőződésünket. Pl. egy köztiszteletben álló lelkész egyik 2019-es prédikációjában kifejtette, hogy biztos abban, hogy Jézus szomorú amiatt, hogy egyesek úgy hiszik, hogy a föld nem idősebb 10000 évnél, és hogy ez a hit tulajdonképpen nem is hit, hanem hiszékenység és makacsság, és sokat árt a valódi hitnek.[20]

Ez a példa is rámutat, hogy világnézetünk alapvetően meghatározza, hogy egy bibliai kijelentést hogyan értelmezünk. Ez nem csoda, de érdemes feltennünk magunknak néhány kérdést:

- Mire épül világnézetünk?
- Ha van olyan stabil alap, amit prioritásban a Biblia elé helyezhetünk, mi az?
- Meggyőződéses, kipróbált hitünkből fakad egy tiszta világnézet, amin keresztül értelmezzük a világot vagy világnézetünk alapján határozzuk meg, hogy mit hiszünk el a Bibliából?

Ismerve az ókori és középkori történelmi dokumentumok hitelességi mutatóit és ezek között a Biblia szövegének megbízhatóságát, kételkedjünk abban, hogy helyes lenne bármit a Biblia elé helyezni, és válasszuk inkább viszonyítási rendszerünk origójául a Bibliát, és igazítsuk világnézetünket ahhoz!

Pillantsunk be most ilyen szemlélettel a teremtés és az evolúció bibliai vonatkozásaiba, különös tekintettel arra, hogy kihat-e a teremtéshit a megváltás és az örök élet teológiai igazságaira.

Van-e jó kompromisszum?

Jézus Krisztus határozottan kijelenti, hogy a világot Isten teremtette: „mert azokban a napokban olyan nyomorúság lesz, amilyen az Isten által teremtett világ kezdete óta egészen mostanáig nem volt, és nem is lesz…” (Mk 13,19) Sokan vagyunk, akik Jézus Krisztusba és Isten Igéjébe vetett hitünk alapján szeretnénk is igazán hinni a teremtésben, de zavarba ejtenek bennünket a világmindenség többmilliárd éves története és az evolúció mellett a természet- és társadalomtudományok által felhozott érvek.

Ezt a dilemmát némelyek úgy oldják fel, hogy kibékítik a két felfogást. Azt mondják, hogy Isten teremtette ugyan a világot, tehát nem magától alakult ki véletlenszerűen a semmiből, de a bibliai teremtés 6 napját jelképesen értelmezik, mintha azok egyenként nagyon hosszú időszakokat jelentenének, és Isten az evolúció által lassú fejlődések és átmenetek sorozatával hozta volna létre a világot. Ezt teista evolúciónak hívjuk.

Mások azáltal keresnek megnyugvást, hogy azt mondják, a teremtés üdvösség szempontjából nem fontos kérdés, ezért a teremtés-evolúció vita nem is befolyásolja a hitünket. Ne foglalkozzunk tehát azzal, hogyan teremtett Isten, csak elégedjünk meg annyival, hogy ő teremtett, és ragadjuk meg Jézus kegyelmét!

Nézzünk meg néhány kijelentést Isten Igéjéből az 1Mózes 1–2-ben leírt teremtéstörténeten túl is!

- „Amikor Isten embert teremtett, Istenhez hasonlóvá alkotta. Férfivá és nővé teremtette, megáldotta, és

embernek nevezte őket teremtésük napján.” (1Mózes 5,1–2.)

- „Mert hat nap alatt alkotta meg az ÚR az eget, a földet, a tengert és mindent, ami azokban van, a hetedik napon pedig megpihent.” (2Mózes 20,11 – Tízparancsolat)
- „Tartsák meg Izráel fiai a szombatot, tegyék a nyugalom napjává nemzedékről nemzedékre örök szövetségül. Örök jel ez köztem és Izráel fiai között. Mert hat nap alatt alkotta meg az ÚR az eget és a földet, a hetedik napon pedig megnyugodott és megpihent. Amikor befejezte Isten Mózessel való beszédét a Sínai-hegyen, átadta neki a bizonyság két tábláját, az Isten ujjával írt kőtáblákat.” (2Mózes 31,16–18)
- „Én alkottam a földet, és én teremtettem rá embert. Az én kezem feszítette ki az eget, minden serege az én parancsomra állt elő.” (Ézsaiás 45,12)

A „jom” szó a Biblia eredeti héber szövegében kb. 1400-szor fordul elő.[21] Ha a teremtéstörténetnél nem biztos, hogy egy nap a mai értelemben vett 24 órát jelent, akkor gondoljunk bele, a Biblia más helyein mit jelent! Vajon meddig tartott

- a tíz csapáskor a 3 napos sötétség vagy Jónás 3 napja a cet gyomrában
- Jerikó 7 napos körüljárása, Sámson 7 napos lakodalma vagy a havonkénti tisztulás 7 napja
- Mózes és Illés 40 napos böjtje vagy az ígéret földjének 40 napos kikémlelése
- az özönvízkor a víz 150 napos áradása?

Vagy mit kellett az alatt érteni, hogy még 40 nap, és elpusztul Ninive? Persze továbbmehetnénk a görög újszövetségre is: vajon meddig tartott Jézus 40 napos pusztai tartózkodása és böjtje stb., de talán már ennyiből is értjük a lényeget.

Vajon miért teszünk kivételt és mondjuk azt, hogy a teremtéstörténet napjai nem 24 órás napok? Mert a békesség kedvéért kétségbeesve keressük, hogyan illeszthetnénk bele a közgondolkodás által elvárt evolucionista világnézetet a Bibliába, hogy ne kelljen konfrontálódnunk vele. Ezért próbáljuk a 6 napot évmilliókra kitágítani. De vajon megtehetjük-e ezt anélkül, hogy ne ásnánk alá az evangéliumot?

Milyen következménye lesz annak, ha az Isten ujjával írt kőtábla eredetiségét és hitelességét megkérdőjelezzük? Vagy belegondoltunk-e, hogy a teremtéstörténet igazságának relativizálása olyan csúszós ösvény, hogy végül még úgy tűnhetünk fel, mint akik Jézus Krisztus szavainak megbízhatóságát is megkérdőjelezik? Hiszen ő is így szól: „Nem olvastátok-e, hogy a Teremtő kezdettől fogva férfivá és nővé teremtette őket?” (Mt 19,4) Jézusnak nem voltak aggályosak teológiai és műfaji értelemben az 1Mózes 1–2. fejezetei. Az sem okozott neki problémát, hogy mikor jegyezték le azokat és milyen szándékkal. Isten Igéjeként hivatkozott rájuk és alkalmazta az újszövetség számára. Gondolt ránk is, a 21. század emberére, és világossá tette, hogy az ember nem egy sok évmilliós folyamat végére vált emberré. Mi merünk-e hinni a teremtés igazságában? Megbízunk-e Jézusban?

Halál által ember vagy ember által halál?

Nézzünk meg néhány Igét a bűnről, a halálról és a megváltásról:

- „És látta Isten, hogy minden, amit alkotott, igen jó.” (1Mózes 1,31)
- „Ahogyan tehát egy ember által jött a bűn a világba, és a bűn által a halál, úgy minden emberre átterjedt a halál azáltal, hogy mindenki vétkezett.” (Róm 5,12)
- „ahogyan egynek a vétke lett minden ember számára kárhozattá, úgy lett egynek az igazsága minden ember számára az élet megigazulásává.” (Róm 5,18)
- „Az első ember, Ádám, élőlénnyé lett, az utolsó Ádám pedig megelevenítő Lélekké.” (1Kor 15,45)
- „Az egész emberi nemzetséget is egy vérből teremtette” (ApCsel 17,26)

Az evolúciómodell szerint a betegség, a gyengeség, a versengés, a gyilkosság, a szenvedés és maga a halál hosszú évmilliókon keresztül jelen volt a földön, és a természetes szelekció végső soron fejlődést eredményezett, amelynek csúcsa az ember kialakulása. Ha kacérkodunk a Biblia és az evolúció összeegyeztetésének gondolatával, akkor hasznos feltennünk néhány teológiai természetű kérdést is:

- Ha Isten jót teremtett, hogyan lehetett annak természetes része a szenvedés és halál?
- Mikortól ember az ember? Abban a pillanatban hány élőlény minősült egyszerre embernek?
- Ha nem volt egy első ember, akkor hogyan jött a bűn és a halál a világba? És hogyan lehet az egész emberi nemzetség egy vérből való?
- Ha nem volt első Ádám, akkor ki az utolsó Ádám?
- Ha nem volt bűnbeesés, akkor miért halt meg Jézus? Sőt, miért lenne szükségünk egyáltalán megváltásra?

Gavin Cox szerint „az evolucionista isten nem a Biblia Istene, és az evangélium nem fér össze az evolúcióval! Ez az elképzelés egyszerűen nem működik!”[22] Mélyebben belegondolva a fentiekbe valóban nagy felelősség lenne kijelenteni, hogy a teremtés kérdése nem fontos az evangélium és az üdvösség szempontjából.

Schmatovich János részletesen elemzi és magyarázza a bibliai őstörténet üzeneteit. Fontos elemként emeli ki a következőt: „Hogy Izraelben a teremtés története nincs elkülönítve az üdvösség történetétől, annak teológiai alapját” éppen a teremtéstörténetek vetették meg.[23]

Újszövetségi evangelizációs minta

Amint az ószövetség Istent sokszor úgy határozza meg, mint „Ábrahám, Izsák és Jákob Istenét”, az újszövetség úgy, mint teremtőt. Az apostolok is azáltal magyarázzák el a pogányoknak, hogy melyik istenhez hívják őket megtérésre, hogy „aki az eget és a földet teremtette.” Ma is ez az evangelizáció ABC-je: Isten, aki teremtett, annyira szeret, hogy megváltott a bűneidből, és örök életet kínál.

Pál és Barnabás Lisztrában így szóltak az emberekhez: „azt az evangéliumot hirdetjük nektek, hogy ezekből a

hiábavaló dolgokból térjetek meg az élő Istenhez, aki teremtette az eget és a földet, a tengert és mindent, ami bennük van." (ApCsel 14,15)

Athénben, a pogány görög civilizáció fellegvárában így fogalmazott Pál: „Akit tehát ti ismeretlenül tiszteltek, én azt hirdetem nektek. Az Isten, aki teremtette a világot és mindazt, ami benne van, aki mennynek és földnek Ura…" (ApCsel 17,24)

Hitvallás

A teremtés igazságának elismerése a Krisztusban hívő ember hitvallásának alaptétele. Ezt olvassuk a pünkösd utáni első gyülekezetről: „egy szívvel és egy lélekkel felemelték hangjukat az Istenhez, és így szóltak: Urunk, te teremtetted az eget és a földet, a tengert és mindent, ami bennük van…" (ApCsel 4,24)

Az apostoli hitvallást is így kezdjük: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek Teremtőjében."

A mennyben is így dicsőítik Istent: „Méltó vagy, Urunk és Istenünk, hogy tied legyen a dicsőség, a tisztesség és a hatalom, mert te teremtettél mindent, és minden a te akaratodból lett és teremtetett." (Jel 4,11)

Mi a tét?

„Ha megkérdőjelezzük a Biblia történelmét, akkor az ezen a történelmen alapuló teológiát és erkölcsi rendet is meg kell kérdőjeleznünk" – állítja Gavin Cox, a 2023-as budapesti Creation Konferencia előadója.[24]

Egy 2005-ös felmérés szerint a magyar lakosság 50%-a nem hisz Istenben,[25] és 50% hisz. Ehhez képest 70% szerint igaz az evolúció, 10% bizonytalan, és 20% szerint nem igaz.[26] Feltételezve, hogy az evolúcióban nem hívők nagy többsége az Istenben hívők közül kerül ki, úgy becsülhetünk, hogy az istenhívők 60%-a evolucionista világnézetű, 40%-a pedig teremtéshívő. Bár ez egy leegyszerűsített következtetés, mégis sokatmondó.

A teremtés igazságának elutasítása miatt ilyen eredményeket figyelhetünk meg a keresztény gyülekezetekben:

- a Biblia tekintélyének devalválódása
- teológiai megosztottság, tabutémák
- a felnövekvő generációk hitehagyása
- az evangelizáció sikertelensége
- jövőképvesztés.

Vajon miért áll a Biblia első mondata olyan súlyos támadások kereszttüzében? „Kezdetben teremtette Isten a mennyet és a földet." (1Mózes 1,1) Mert annyira alapvető kiindulási tétele a teljes Szentírás üzenetének, hogy ha ezzel kapcsolatban kételyt tud támasztani bennünk az ördög, akkor a Biblia teljes egészével kapcsolatban kételyeink lesznek, egészen az utolsó oldalakig: „A trónuson ülő ezt mondta: „Íme, újjáteremtek mindent". És így szólt: „Írd meg, mert ezek az igék megbízhatók és igazak!" (Jel 21,5.)

Ha a teremtés nem igaz, akkor miért lenne igaz bármi más, ami a Bibliában meg van írva? Miért hinnénk el, hogy van menny és van pokol, hogy Isten új eget és új földet fog teremteni, és hogy mi is fel fogunk támadni és örökké fogunk élni?

Ha a teremtés nem igaz, akkor az egész Biblia hitelessége és az evangélium üzenete érvényét veszti. Keresztény hitünk értelmetlenné, üressé és erőtlenné válik. Ha ezen nem változtatunk, számolnunk kell azzal, hogy a kereszténység elbukik, és helyét más vallások fogják betölteni. Ez a tét.

Mit tegyünk?

Nekünk, akikre Isten az ő nyáját bízta, a tabukat félretéve kell kutatnunk az írásokat és bátran hirdetni az igazságot, akármilyen nyomás alá is helyez bennünket a környezetünk. „Most pedig Urunk, tekints az ő fenyegetéseikre, és add meg szolgáidnak, hogy teljes bátorsággal hirdessék igédet!" (ApCsel 4,29.)

Felkészülten és bátran építsük újra a lerombolt alapokat!

Ficsor Donát–Ficsor Donátné Kardos Barbara

Jegyzetek

1 A szerzőkről. Ficsor Donát: az Örömhír Alapítvány elnöke, a magyar Creation Magazin főszerkesztője. Építész, közéleti szereplő, évtizedek óta a keresztény nemzeti gondolkodás aktív munkálója. Ficsor Donátné Kardos Barbara: biológia-kémia szakos tanár és teológus. Négy gyermekükkel Magyarország szívében, Orgoványon élnek.

2 Ficsor Donát: Mi az a Creation Projekt?, In: Creation Magazin 2020, Örömhír Alapítvány, 2020. (59. old.) https://firemedia.hu/creation-projekt/ (2023.04.26.)

3 https://oromhiralapitvany.hu/rolunk/ (2023.04.26.)

4 https://firemedia.hu/creation-magazin-archivum/ (2023.04.26.)

5 Guld Ádám: A Z generáció kommunikációja és magatartása, https://www.youtube.com/watch?v=54clKzVq3xY (2023.04.30.)

6 1Mózes 1,27

7 Gary Bates: Talajcsere – Világnézetek és gyümölcsök, In: Creation Magazin 2023, Örömhír Alapítvány (18. old.)

8 Vámos Magda: Így élt Darwin, Móra Ferenc Könyvkiadó 1975. (207, 208. old.)

9 https://hu.wikipedia.org/wiki/Evol%C3%BAci%C3%B3_(biol%C3%B3gia)#Vall%C3%A1si_%C3%A9s_t%C3%A1rsadalmi_vit%C3%A1k (2023.04.28.)

10 Erre jó példa John F. Ashton: In six days – Why fifty scientists choose to believe in creation c. könyve, https://answersingenesis.org/answers/books/in-six-days/ (2023.05.01.)

11 http://www.matud.iif.hu/02jun/csanyi.html (2023.04.27.)

12 Erre jó példa a Teremtés vagy evolúció? In: Biblia és Gyülekezet 2005/III., Bibliaszövetség, http://bibliaszovwp.dev.gedeon.hu/wp-content/uploads/2020/01/mlk_2005_10_31.pdf (2023.04.27.)

13 Pl. Dr. Jeszenszky Ferenc, Dr. Tóth Tibor, Dr. Baumann Miklós, stb.

14 Ficsor Donát: A félreértéstől a megértésig, In: Creation Magazin 2022, Örömhír Alapítvány, 2022. (57. old.) https://firemedia.hu/a-felreertestol-a-megertesig/ (2023.04.30)

15 https://erzsebettaborok.hu/jatekajanlo-fekete-feher-igen-nem/ (2023.04.29.)

16 https://civilek.info/2022/01/17/genderzarandoklatra-hivja-hiveit-a-nemet-evangelikus-egyhaz/ (2023.04.29.)

17 Ficsor Donát: Özönvíz és jégkorszak, In: Creation Magazin 2021, Örömhír Alapítvány, 2021. (15. old.)

18 Tóth Tibor: Tudomány, hit, világmagyarázat, Focus, 2004. (170. old.)

19 Alapos és elgondolkodtató forrás a hivatkozott gondolatokhoz: Robert Carter: Részlet az Evolúció Akhilleusz sarkai (halálos pontjai) című könyvből, angol kiadó: Creation Book Publishers, 2014. http://teremtestudomany.hu/eah-3-elet-eredete/ (2023.05.01.)

[20] https://www.youtube.com/watch?v=LSK7R6QbkqY (2023.05.01.) Vonatkozó rész: 2:33–3:26 percek

[21] Gavin Cox: A Föld kora és annak jelentősége a Bibliában, https://firemedia.hu/videok/ (2023.04.30.)

[22] Gavin Cox: A Föld kora és annak jelentősége a Bibliában, https://firemedia.hu/videok/ (2023.04.30.)

[23] Schmatovich János: Az Ószövetség üzenete, Teológiai áttekintés – Bibliai perspektíva, Bencés Kiadó Pannonhalma, 1997. (51. old.)

[24] Gavin Cox: Elgondolkodtató, In: Creation Magazin 2021, Örömhír Alapítvány 2021. (27. old.)

[25] https://hu.wikipedia.org/wiki/A_vall%C3%A1s_Eur%C3%B3p%C3%A1ban#/media/F%C3%A1jl:Europe_belief_in_god.svg (2023.05.01.)

[26] https://hu.wikipedia.org/wiki/Evol%C3%BAci%C3%B3_(biol%C3%B3gia)#/media/F%C3%A1jl:Felm%C3%A9r%C3%A9s_az_evol%C3%BAci%C3%B3r%C3%B3l.png (2023.05.01.)

KÖNYVSZEMLE

Apor-kódex

Ómagyar zsoltárok

A modern helyesírású átiratot készítette, a bevezetést, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta Korompay Klára
Balassi Kiadó, Budapest 2021

Szinte elkényeztették az elmúlt évtizedek a Bibliát akár csupán személyes érdeklődésből, akár hivatásszerűen forgató magyar olvasókat. Egyre-másra vehettünk kézbe új fordításokat. Kíváncsian kutatjuk és mérlegeljük, sikerül-e az eredetit annyira közel hozni a jelen emberéhez, hogy olyan erőteljesen szóljon és hasson, mint elmúlt századok során. A zsoltárok első magyar fordításának hasonmás kiadása betűhű átirattal a Régi magyar kódexek 33. köteteként már 2014-ben megjelent. Néhány hónapja (2021) kézbe vehettük modern átiratban is. Itt az *első* sorszámnév nem kevesebbet jelent, mint hogy erős érvek támasztják alá: nagyjából hatszáz évvel ezelőtti fordításról van szó, amely latin szöveg alapján készült és az Apor-kódexben maradt fenn. Ez eredetileg az összes zsoltárt tartalmazta, valamint liturgikus szövegeket egy premontrei szertartásrenddel és egy passió-dialógussal együtt. Akár csak rápillantva a fennmaradt hasonmás lapokra, azok átiratára és a mai helyesírást követő szövegre, benyomást szerezhetünk arról, milyen távolság feszül a kézzel írt kódex írásjegyei, írásjelei, szavai, azok feltehető hangzása, mondatszerkezetei és a mi mai magyar nyelvünk között. A kódex egyik közreadója, Korompay Klára vállalta magára a fáradságos és nagy hozzáértésről tanúskodó feladatot, hogy a betűhű átirat alapján elkészítse a zsoltároknak és a liturgikus szövegeknek a mai helyesírás szabályainak megfelelő, de a hajdani nyelvi formákat tiszteletben tartó, olvasóbarát változatát.

Az eredmény egy olyan szöveg, amely sok részletében jól ismert számunkra, de gyorsan átfutni rajta nem tudunk. A mai olvasó megakad egy-egy különös szóalaknál, számára ismeretlen régi szónál vagy nyelvtani képletnél. Ezeken a pontokon tovább lendítenek Korompay Klára jegyzetei az oldalak alján és a több száz ómagyar, tehát ma nem ismert vagy megváltozott jelentésű szó magyarázata a kötet végén. Bevezető nyelvtörténeti tanulmánya sok szempontból és igen részletesen tájékoztatja a magyar nyelvtörténetben nem járatos olvasót.

Ha egy-egy szónál vagy fordulatnál megtorpanunk, mert szokatlan vagy nehezen érthető, amit olvasunk, ott érdemes is megállnunk éppen azért, hogy jobban elmélyedjünk a tartalomban. Egy sor sajátos vagy érdekes nyelvi megoldásra a közreadó is felhívja a figyelmet, mint például az érzékletes szavakra. Zsolt 74,16. *te faragtad a hajnalt és a napot* – „te tetted helyükre a csillagokat és a napot”. 57,7: *meggöbejtették én lelkemet* – „megalázták lelkemet”. 103,2: *Jól mondj, én lelkem, Úrnak, és ne akarjad elfeledned mend ő forbátlatit!* [tetteit] – „Áldjad, lelkem, az Urat, és ne feledd el, mennyi jót tett veled!” Mária magasztaló éneke két változatban is olvasható. Ezek első sorai: *Én lelkem felmagasztatja Urat – Nagyejtja Urat én lelkem.* Meglepetés lehet két, gyakran felhangzó énekünk legősibb magyar változatával találkozni. *Immar fénlik a te jászlod, / új világot ad az éj, kit / Éj meg nem setétejthet, / és szönetlen hüttel fénlik* – „Ím készen vár a jászol, / A szív többé nem gyászol, / Az éjszaka világos, / Az ösvény barátságos.” (EvÉkv 131,3). *Ki bánván ez világnak / halál veszedelmével elvesztét, / megvigasztád a sendő világot, / urvosságot adván méltóknak* – „Te mirajtunk könyörültél, / Kegyesen ránk tekintettél, / Megváltottál mindnyájunkat, / Nyújtván nékünk oltalmadat” (EvÉkv 359,2).

A zsoltárok e régi szövegét ízlelgetve beleérezhetünk a reformáció előtti keresztyének életébe, akik azon voltak, hogy magyarul hangozzék Isten igéje. Róluk is el lehet mondani, amit Reményik Sándor írt Károli Gáspárról, hogy „érdes beszédinek / Szálló századok adnak patinát”. A különös vagy feledésbe merült szavak pedig azzal, hogy megakasztanak, felfrissíthetik gondolatainkat, amikor a sokszor hallott újabb változatok már túlságosan megszokottnak tűnnek.

Reuss András

Észrevételek Francis Collins: Isten ábécéje című könyvéhez

1. A szerzőről

Francis Collins (genetikus, biokémikus) vezette a Humán Genom Projektet, amely 16 év alatt (1990–2006) feltérképezte a teljes emberi genomot, egészen a nukleotidok (bázispárok) szintjéig. A projekt költségvetése több mint 3 milliárd dollár volt. A kutatásban résztvevő tudósok nagy száma miatt elmondható, hogy a Human Genom Project a genetika/biológia eddigi legnagyobb és legdrágább nemzetközi munkaprogramja volt. Az ezredforduló legfontosabb tudományos eredményének tekintik az emberi génkészlet megfejtését.

Collins tanulmányai során, olyan agnosztikusból, aki szándékosan nem foglalkozott Istennel, olyan ateistává vált, aki intellektuális öngyilkosságnak tartotta az Istenbe vetett hitet. De ennél a szintnél nem állt meg, nem elégedett meg azzal, hogy ő maga nem hitt Istenben, de másokat le is akart beszélni a hitről, melyet idejétmúlt babonaságnak tartott.

Ebből a mélységből vezetett az útja az Istenbe vetett szilárd a hitig. Hogyan történt ez a hatalmas fordulat?

Collins, orvosként látta számos betegének hitét a szenvedésük közepette, megfigyelte, hogy a betegeinek a hite valódi békességet hoz létre bennük. Collins ekkor elgondolkozott. A betegeivel folytatott beszélgetések során az egyik szenvedő megkérdezte, hogy ő miben hisz? Collins válasza a „Nem is tudom" volt. Ezt követően Collins rájött, hogy még sohasem gondolta végig, milyen bizonyítékok szólnak a hit mellett és a hit ellen. Tudósnak tartotta magát és tudta, hogy egy tudós nem alkothat véleményt az istenkérdésről, ha nem vizsgálta meg a hit mellett és az ellene szóló érveket.

Álljunk meg kicsit, és nézzük meg, mi történt Collinsszal

Az 1960-as években, amikor a kommunizmus hatalma teljében volt, a marxista filozófusokat nagyon foglalkoztatta a szenvedés, elmúlás, halál kérdése, de nem tudtak, olyan választ adni, ami belső megnyugvást hozott volna az emberek számára. Két dologgal tisztában voltak: minden embert mélyen foglalkoztatja ez a kérdés, illetve a szenvedők nem Marx, Engels, vagy Lenin könyveit olvassák a döntő pillanataikban. Az ateistáknak azóta sincs használható válaszuk erre a kérdéskörre. Ezzel szemben Collins a saját szemével győződött meg arról, hogy a hit valódi békét hoz a szenvedők, haldoklók életébe, valamint reményt a reménytelen helyzetekbe. Ezt látva Collins becsületes emberhez méltóan elkezdett foglalkozni az istenkérdéssel. A kutatása során eljutott C. S. Lewis könyveihez, melyek rendkívül jó alapot szolgáltattak számára a további értelmi és hitéleti utazásához.

2. A könyv erősségei

A szerző megvallja, hogy akit Augustinus imád, ő is azt imádja. Beszél a fontos döntései előtti imáiról. Collins professzor nemzetközi tekintélyű tudósként Isten mellett hoz fel természettudományos érveket. A Biblia Istenéről tesz nyilvános bizonyságot, sőt tekintélyes emberektől (Bill Clinton) és tudós, mérnök emberektől idéz Istent magasztaló mondatokat, cselekedeteket. Nagyon felemelő, amikor arról beszél, hogy Buzz Aldrin úrvacsorát vett a Hold felszínén, illetve, amikor megemlékezik arról, hogy Newton többet írt a Bibliáról, mint a matematikáról és a fizikáról. E tudatos Isten-beszéd mögé sok tudós és laikus fel tudott sorakozni. Többen felbátorodtak, hogy beszéljenek Istenhitükről.

Miközben Collins bátran beszél az Istenbe vetett hitéről, hitre jutásáról, nem titkolja el a vívódásait sem, amivel sok hívő szintén azonosulni tud.

Collins professzor, olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek mindenkit érdekelnek. *Az emberség* válasz*okat kereső* emberekből áll. Collins az ember legmélyebb kérdéseit mondja ki, a létkérdéseket, amikre csak Istenben van válasz. A könyv[1] jelentőségét emeli, hogy az MTA jelenlegi elnöke[2] írt hozzá egy szokatlanul hosszú előszót.

E könyv őszintén felvállalja, hogy az ember, de még az *Istenben hívő ember is tele van kérdéssel. Ezek a kérdések feszítenek minket és válaszokat követelnek.*

Számomra a könyv legnagyobb erőssége, hogy a szerző beszél azokról az ateistákról, akik az evolúciómodellt arra használják fel, hogy a hitüket és egyben hitetlenségüket igazolják vele, sőt az istentagadásukat is az evolúciómodell által erőltessék rá a világra. Ez az ateista irányzat abban hisz, hogy Isten, isten, istenek, a fogtündér stb. nem léteznek. A teremtő Istent a fogtündér „lakóhelyére", vagyis a mesekönyvek polcaira akarják száműzni. Ezen ateisták nem elégednek meg azzal, hogy ők maguk nem hisznek, azt sem akarják, hogy bárki higgyen Istenben. Az istenhit lejáratására a természettudományt használják föl.

3. Collins elemzi a négy uralkodó eredetmodellt

Collins a legjobban támogatott eredetmodellekkel foglalkozik, melyek a következők:

- ateista evolúció,
- teista evolúció,
- intelligens tervezettség,
- kreacionizmus.

Sokan várják ezen modellek összehasonlítását, mert az evolúció-modellel szemben 1960 óta[3] gyűlnek a matematikai problémák. Ezekre a problémákra kulturált párbeszéd keretében illik választ adni. Mivel az evolúció modell természettudományos kérdés, természetes, hogy lehet róla vitázni.

4. Collins a teista evolúció modell mellett érvel

A fentiek közül Collins professzor a „teista evolúció modellt" támogatja és amellett érvel, hogy az evolúció modell és a Biblia teremtésleírásai jól összeegyeztethetők.

A szerző csodálkozik azon, hogy Amerikában milyen csekély előrelépés történt az evolúció elfogadása terén.

Nos, nézzük meg, hogy miért?

Az evolúció modellben nem az a kérdés, hogy:

– pintyből pinty,
– galambból galamb,
– kutyából kutya,
– légyből légy,
– macskából macska,
– lóból ló stb. lesz.

Ez nyilvánvaló, és pontosan ezt állítja a biológusok azon része is, akik a baraminológia[4] szerint osztják fel az élővilágot és a teremtett alaptípusok szerint szemlélik az élőlények eredetét.

Az evolúció kérdés lényege: teremtett alaptípusok vagy makroevolúció?

Az evolucionistáknak el kell fogadniuk, hogy a „fajon belüli" változással nem tudják meggyőzni az embereket a „fajon kívüli" változásról. Az evolucionisták a természetben megtalálható kis változásokkal akarják „bizonyítani" az evolúcióhoz szükséges nagy változásokat, de ez önkényes eljárás. Pontosan ezért keresnek a tömegek más eredetelméletet. Collins professzor is azt a hibát követi el, hogy bár sok példát hoz fel az evolúcióra, de ezek a példák a kis változásokat, a „fajon belüli" változásokat igazolják. Collins professzornak, olyan példákkal kellett volna előállnia, mint például vér, a vér oxigén szállítóképessége, levegő, légzés, alvás, emésztés kis lépésenkénti kialakulása. Az evolucionistáknak a köztes növények, állatok, állapotok, szervek és funkciók kis lépésenkénti létrejöttét kell igazolnia. Az evolúciós feltételezés szerint a fajok más fajokból fokozatosan keletkeztek, ez azt jelenti, hogy: az összes növény és állat minden „porcikája", kémiai- és biológiai rendszere, alrendszere, szerve, funkciója között, átmenetek sokaságának kell lennie.

Nem tehetik, hogy a „fajon belüli" változásokkal igazolják a „fajon kívüli" változást. Ez olyan, mintha ezt mondanák: Mivel a nők 9 hónap alatt 1–5 gyermeket tudnak a napvilágra hozni, ezért egy nő 450 000 év alatt 130 000 gyermeket fog szülni. Ez helytelen következtetés.

5. Tudja bárki is, hogy mit védelmeznek az evolucionisták?

Collins professzor foglalkozik az evolúció modell régi és új problémájával, a véralvadással, és az E. coli baktérium ostorszerkezetével, de választ nem tud adni rá, hogy melyek voltak ezen funkció, illetve szerv kialakulásának konkrét kis lépései.

A probléma gyökere, hogy az evolucionisták kerülik a makroevolúció lépéseit.

Ez minden területen szembetűnő, nézzünk p*éldá*kat:

Melyek voltak azok a kis lépések a lasszós pók esetében, amik *kifejlesztették benne a vegyigyárat, illetve kis lépésenként és hosszú idő alatt „fonalkészítő kisiparossá tették", miközben lépcsőzetesen „kitanulta a hálókészítő művészetet"?* Nincs rá válasz.

Collins könyvétől nagyon vártuk, hogy választ ad a DNS-sel kapcsolatban ilyen kérdésekre:

1. Mi szükséges a DNS működéséhez?
2. Mik voltak a DNS fokozatos kialakulásának a konkrét kis lépései?
3. Van-e értelme a félkész DNS-nek?
4. Van-e értelme DNS-nek önmagában a többi részegység nélkül?
5. Van-e nyoma a DNS lépcsőzetes kialakulásának a kövületekben?
6. Mennyi a DNS evolúciós kialakulásának matematikai esélye?

De egyetlen makroevolúciós megoldást sem tartalmaz a könyve, pedig téma van bőségesen:

1. Mi szükséges egy mag létrejöttéhez?
2. Mik voltak a mag kialakulásának konkrét kis lépései?
1. Mi szükséges ahhoz, hogy a magból virág legyen?
2. Mik voltak a magból virág folyamat kialakulásának konkrét kis lépései?
1. Mi szükséges a vérhez?
2. Mik voltak a vér kialakulásának konkrét kis lépései?

Következő evolúciós szint:

1. Mi szükséges a vér oxigén szállító képességéhez?
2. Melyek a vér oxigén szállító képessége kialakulásának konkrét kis lépései?
1. Mi szükséges az alváshoz?
2. Mik voltak az alvás kialakulásának konkrét kis lépései?

Vagy egyszerre jelent meg minden és működött jól, ami az alváshoz szükséges, vagy addig nem aludtak az állatok?

Levegő – légzés –a baba légzése

1. Mi szükséges a levegő Földünkön való létezéséhez?
2. Mik voltak a Földön a levegő kialakulásának konkrét kis lépései?

A következő evolúciós szint két felvezető kérdése:

1. Mi szükséges a légzéshez?
2. Mik voltak a légzés kialakulásának konkrét kis lépései?

A következő evolúciós szint két felvezető kérdése:

1. Mi szükséges a vér oxigén szállító képességéhez?
2. Mik voltak a vér oxigén szállító képessége kialakulásának konkrét kis lépései?

Itt összeér a vér és a légző rendszer és a keringési szervrendszer.

A következő evolúciós szint két felvezető kérdése:

1. Mi szükséges a magzat anyaméhben történő lélegzéséhez?
2. Mik voltak a magzat anyaméhben történő lélegzése kialakulásának kis lépései?

A következő evolúciós szint két felvezető kérdése:

1. Mi szükséges a köldökzsinór működéséhez?
2. Mik voltak a köldökzsinór kialakulásának konkrét kis lépései?

A következő evolúciós szint két felvezető kérdése:

1. Mi szükséges a köldökzsinórban az oxigén- és tápanyagszállítás működéséhez?
2. Mik voltak a köldökzsinór oxigén- és tápanyagszállítás kialakulásának kis lépései?

A probléma az, hogy nem léteznek természettudományos tanulmányok, amelyek egy gyártási tervnek megfelelően, konkrét lépésenként meghatároznák a szervek, funkciók, állapotok, hőmérséklet stb. folyamatos

kialakulását. A makroevolúció kritikusai nem hiányzó láncszemekről beszélnek, hanem arról, hogy maga a lánc hiányzik.

Kiszámolta már egy evolucionista, hogy mit védelmez?

A jelenlegi és múltbéli fajok száma kb. 10 millió. Ezekből a kövületekben valamivel több mint 2 millió megtalálható. Ez kb. 5:1 arány.

Az evolúciós törzsfába illő megtalált átmeneti formák száma elméletben 10 millió *X, ebből megtalált átmenet száma: szinte 0.

A nem törzsfába illő, hanem az evolúciós „zsákutcába" illő átmeneti formák száma elméletben 10 millió *X*Y, ebből a megtalált átmenet száma: gyakorlatilag 0.

A fenti számításokban senki sem tudja, hogy az X illetve az Y mekkora számok. Még a nagyságrend sincs meghatározva! Azt is mondhatnánk, hogy az evolúció modellhez szükséges átmenetekből 10 a 1 000008 hatvány hiányzik. Ki az, aki meg tudja mondani, hogy ez pontos, vagy kicsit pontatlan becslés? Senki! A probléma ott kezdődik, hogy ez akkora szám, amit fel sem tudunk dolgozni. Összehasonlításképpen a Világegyemben az atomok becsült száma 10^{80}. E nagy képet szemlélve elenyésző a jelentősége annak, hogy jelenleg 5 vagy 15 átmeneti formáról értekeznek a tudósok.

6. Tegye fel a kérdést

A következő két kérdéskör, amivel alig foglalkozik az evolúció modell:

– az életben maradás és a
– párhuzamos kialakulás problémája.

Életben maradás, de hogyan?

Az egymást kölcsönösen feltételező rendszerek és alrendszerek sokasága, a félkész alrendszerek működésképtelensége, a kész alrendszerek a többi szerv nélküli életképtelensége értelmezhetetlenné teszi a makroevolúció kis lépésenkénti levezetését.

Párhuzamos kialakulás, de hogyan?

Mit jelent az ivaros szaporodás vagy a koevolúció esetében a makroevolúció lépcsőzetes kialakulása? Figyeljük meg a probléma nagyságát az orchideavirág csapdáján keresztül. A csapdához egyszerre sok dologra van szükség, most csak négy alrendszert nézzünk meg:

1/a Mi szükséges a víz csapdába való kerüléséhez?
1/b Mik a víz csapdába kerülésének kis lépései?
2/a Mi szükséges az edény kialakulásához?
2/b Mik az edény kialakulásának kis lépései?
3/a Mi szükséges a csatorna kialakulásához?
3/b Mik a csatorna kialakulásának konkrét kis lépései?
4/a Mi szükséges az elvezető nyílás kialakulásához?
4/b Melyek az elvezető nyílás fokozatos kialakulásának konkrét kis lépései?

Ha megvizsgáljuk, hogy van-e:

– értelme az orchideavirág vízszint-szabályozásának, ha félkész állapotban van?
– értelme az orchideavirág vízszint-szabályozásának, a többi szerv és funkció nélkül?
– nyoma az orchideavirág vízszint-szabályozása fokozatos kialakulásának a kövületekben?

láthatjuk, hogy a makroevolúció hatalmas nehézségekkel küzd. Ha ezek nem egyszerre alakulnak ki, akkor nem lesz belőlük rovarcsapda.

Kedves Olvasó!

Kérem tegye fel a kérdést:

Melyik a tudományosabb magyarázat a növények, állatok és az ember létrejöttével kapcsolatban: a makroevolúció vagy a Biblia által leírt készre teremtés?

7. A „fajon belüli" változás fontos a kreacionisták számára

A „fajon belüli", pontosabban az alaptípuson belüli változás fontos a kreacionisták számára, mivel:

– Ádámnak ezért nem kellett 2,8 éven[5] keresztül állatokat elneveznie,
– Noénak több mint 28 millió állatot felvinnie a bárkára[6],
– ezért jöhetett létre rövid időn belül ez a változatos növény- és állatvilág az özönvíz után,
– ezért nem kellett Istennek fehér, fekete stb. bőrszínű embert külön-külön teremtenie.

8. Összegzés

Az evolúció modell 160 év alatt nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Hiába a kötelező és megkérdőjelezhetetlen evolucionista oktatás az összes tan- és közintézményben (beleértve múzeumokat és a médiát) egyre több ember (akadémikus, tudós, laikus) más eredet elméletben keresi a megoldást.

9. Zárszó

Isten szava biztosabb, mint a Földbolygó, amelyen állunk! Ez a Föld el fog múlni, de Isten beszéde soha nem múlik el[7], ezért bátran és teljes szívből higgyünk a Bibliában.

Kádár Miklós

Megjegyzések

1 Collins: Isten ábécéje – Egy tudós érvei a hit mellett. Akadémiai Kiadó 2018.

2 Ekkor még nem volt az MTA elnöke.

3 A nagyteljesítményű számítógépek megjelenésével a neodarwinista szintézis elemezhetővé vált, innentől a matematikai kifogások az evolúció modellel szemben ugrásszerűen megnőttek.

4 Baraminológia
Bárá: teremt.
Min: ezeket az alaptípusokat teremtette Isten.
Logosz: tudomány.
Az Isten által teremtett alaptípusokkal foglalkozó biológiai tudományág.

5 Ádám előtt elvonuló állatok a 6. nap eseménye (1Móz 2,19–20). Ha 30 mp-t adunk minden mezei vadnak és madárnak ill. 3 millió fajjal számolunk.

6 Noé bárkájáról bővebben: Drüke: Noé bárkája. Mítosz vagy valóság? Evangéliumi Kiadó 2016.

7 Mt 24,35, Mk 13,31, Lk 21,33

PUSKÁS JULIANNA–KOVÁCS ÁBRAHÁM

Magyar Református templomok az Amerikai Egyesült Államokban

Egyetemi Kiadó és Európai Tudományos Oktatási és Kutató Intézet, Debrecen, 2022

Szamosszeg és New Brunswick, NJ – egymástól 7500 km-re lévő települések. Összeköti őket egy jeles személyiség munkássága, aki családi indíttatás nyomán a magyar amerikai kivándorlás kutatásának, feldolgozásának megkerülhetetlen tudósa. Puskás Julianna 2005-ben ment el közülünk, de akkora hagyatékot és feladatot hagyott hátra, hogy bőven van mit feldolgozni az arra hivatottaknak. Így kerül most sor egy újabb kötet bemutatására – Magyar Református Templomok az Amerikai Egyesült Államokban (2022)

Többedszerre lapozom át Puskás Julianna hagyatéka egy részének, Kovács Ábrahám feldolgozta anyagából szerkesztett egyedi kötetet. Ismerős templomok, ismerős épületek, kimerevített idősíkon. Van, amit bizony már csak képről ismerhetünk, mert a helyén már parkoló van, vagy valamilyen üzlet hívogatja az arra térőket. Vannak, amelyek dacolnak az ingatlan kereskedőkkel és lassan megérik a száz esztendőt, bizony ez nagy dolog Amerikában. Van olyan templom, amelyben, jelen tudásom szerint az 1990-es évek elején én tartottam az utolsó magyar nyelvű istentiszteletet. Vannak, amelyek a maradék magyar élet végvárai, őrhelyei, kitartanak, az utolsó lélekig hűek maradnak az építők szelleméhez, akaratához. Vannak, amelyeket az építők eredeti szándéka szerint használnak, de már más etnikumú keresztyének magasztalják a Mindenhatót.

Igen, egy „amerikai magyar aranykor" mementói az 1920-as évek végén, a '30-as évek elején épült templomok. Meg a többiek is, de azok már egy más kor tanúságai. Bizonyára megérne egy alapos kutatást, hogyan erősödtek meg a kivándorolt magyarok közösségei New Jersey, Pennsylvania, Ohio, Michigan, New York államokban néhány évtized alatt. Olyannyira, hogy a kezdeti fatemplomok helyébe, jelentős áldozatvállalással, anyagi támogatással, önkéntes munkával építészetileg is értékelhető színvonalú kőépületeket emeltek. Elismerendők ezek az erőfeszítések, ugyanakkor jelzés értékűek is.

Elismerendő, mert összefogtak, fontos volt a közösség, a hit, a nyelv és kultúra megtartásának olthatatlan vágya. Tudták, ezek a helyek lehetnek a következő nemzedék, nemzedékek számára a megmaradás bástyái. Ha a nagy cégek, vállalatok, bányák és vasművek tulajdonosai támogatták is az építkezéseket, a filantróp szándék mellett, ott volt a megbízható magyar munkások termelte profit tetemes bankszámlájának ígérete. Mert a megelégedett munkás nem lázad, szorgosan termeli a dollárt, hadd beszéljen, énekeljen zsoltárt vagy nótát magyarul, egyre megy, marad és dolgozik. Talán túl szkeptikus vagyok, amikor ezeket a gondolatokat forgatom, de nehezen tudok szabadulni a korabeli visszaemlékezések, egyházi jegyzőkönyvek bejegyzéseinek tényeitől.

Mert a letelepedéssel odalett az álom. Apró jele ennek az, hogy a hazaküldött fényképeken már nem a magyar csizmás, zsinóros viselet, ruházat köszön vissza, hanem az új, amerikai módi. Mutatva azt, hogy ők már vitték valamire. Persze azt nem írták meg, hogy a ruhát a fényképész kölcsönözte….

Odalett az az álom, hogy a fiatalok, meg meglett férfiak és nők, akik kivándoroltak, azt tervezték, néhány év alatt összeraknak annyi vagyont, hogy hazajőve tehetősekké válnak, házat építenek, gazdaságot vesznek, kifizetik kölcsöneiket, folytatják megszakított életmódjukat. Voltak, akiknek sikerült, de ennél sokkal többen voltak, akiknek maradniuk kellett, mert sehogy sem akart összegyűlni a remélt összeg. Belátták, talán érdemes maradni, itt családot alapítani, itt részévé lenni a sokszor „hunkey" gúnynévvel ellátott közösségnek.

Odalett az álom, de az élete azoknak is, akik életüket vesztették üzemi balesetekben vagy bányaszerencsétlenségekben. Az óhazában főként mezőgazdasági munkát végzők, szinte minden előképzettség és szakmai tudás nélkül, Amerikában elszegődtek ipari munkásoknak, bányászoknak. Vélték, kemény munkával összegyűlik a remélt vagyon. Nagyon sok árván maradt család rekedt kint, esélyük nem volt a visszatérésre. Az 1907-ben a Darr Szénbányában (PA) történt robbanás következtében 239 bányász vesztette életét, nagyon sokan közülük magyarok. A közel száz árván maradt gyerek számára ezt követően alapította meg az Amerikai Magyar Református Egyesület Ligonier, PA az árvaházat.

Egy kutatás szerint, Amerikából Magyarországra 1899–1913 között a kivándorlók 25,8%-a tudott csak visszajönni a szülőföldjére. Jóllehet mindenki átmenetinek és ideiglenesnek – maximum 5 év – tekintette az amerikai tartózkodást. Ezt mutatja az is, hogy csak 15 %-uk vette fel az amerikai állampolgárságot. Alig vettek házat, földet. (RÁCZ I. : *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1980.)

Kicsit más olvasatban, ezek a templomok, egy álom beteljesülését jelentették, hiszen van hol szellemi/lelki közösségre találni, a magyar identitást megélni és otthon lenni, ha csak néhány órára is. Viszont ezek a templomok egy álom végét is jelentették, nem kell, nem lehet, nem tudunk hazamenni, itt is megvan minden. Az „ókantriban" majdcsak meglesznek az idős szülők, mi meg itt boldogulunk… Ennek az érzésnek és folyamatnak zseniális, regénybe formálója Oravecz Imre, Kaliforniai fürj (Budapest, 2012) című műve, egy család történetén keresztül.

Más aspektusból is nézve hát, amerikai magyar templomaink – de tegyük hozzá, lengyel, ukrán, ír vagy szlovák egyaránt –, az identitás megőrzését jelentették, ugyanakkor jelentős mértékben lecsökkentették a hazatérés iránti korábbi olthatatlan vágyat. A kivándorlók nem lettek visszavándorlók, hazatérők. Találó kifejezéssel élve „visszidensek" amely ugyan jóval később keletkezett, de pontosan megfogalmazza a tényt. (Gyuricza Péter, Visszidensek, Budapest, 2017) Persze Trianon után már nem is volt ugyanaz a haza, idegen ország fennhatósága alá meg minek, hiszen jöttek a hírek, mi történik az elszakított területek magyarságával.

Így hát kicsit ambivalens érzések kavarognak bennem, amikor lapozgatom a könyvet. Menni, maradni, visszamenni, mégis maradni – súlyos kérdések voltak ezek a kivándorolt százezrek számára. Közöttük természetesen református – görög és római katolikus – honfitársaink sokaságának, akik elkeseredetten vették tudomásul, hogy már az útlevelük sem érvényes, amivel megérkeztek …nem csak a lejárati idő miatt….

Korábbi szolgálati helyem, Perth Amboy, NJ gyülekezete volt. A városkában egymástól légvonalban 6–700 méterre két magyar református templom emelkedett. Egy lelkészválasztás során, az akkor, 1929-ben 4500 felnőtt tagot számláló gyülekezetből 500 fő kivált, mert nem az ő jelöltjük lett a befutó. Két év alatt templomot építettek, saját lelkészt választottak, élték gyülekezeti életüket, mert volt erő, szándék és akarat – kell egy hely ahol otthon vagyunk. Mindez alig több mint nyolc évtized után megszakadt, talán ha kéttucatnyian maradtak akkorra. A templomot eladták, egy ugandai keresztyén közösség vásárolta meg. Ha még megvan, biztosan csodálkozva nézik a festett üvegablakon az angyalok tartotta magyar koronát.

Ugyanebben a városkában, a még ma is magyar református templomtól, két utcányira van egy szlovák evangélikus templom is. Amíg ez meg nem épült, a szlovákul jól tudó és prédikáló Nánássy Lajos, az 1920-as évek elején több éven keresztül tartott számukra istentiszteletet. Az idegenben így váltak egymásra utalttá a kárpát-medencei népek. A közös sors, a közös hit még annak ellenére is összesodorta őket, ha az óhazában netán utálattal tekintettek egymásra…

Ahogyan a könyveknek, úgy bizonyára a templomoknak is megvan a maguk sorsa. Ezek a sorsok merevednek ki előttünk, amikor Puskás Julianna hagyatékából kikerülnek az újabbnál-újabb dokumentumok. Illesse köszönet mindazokat, akik fontosnak és közfigyelemre méltónak tartják, hogy a hatalmas adathalmaz értékelhető egységekké álljon össze. Mind ezek nem csak az amerikai magyarság értékes darabjai, hanem az egyetemes magyarság apró alkotórészei. Ezek nélkül alig, vagy nehezen érthetjük meg mi és hogyan mozgatta a 19. század végi és 20. század eleji református magyarságunk életét.

Talán egy figyelemre méltó adalék a felvetett kérdés illusztrálására. Baltazár Dezső debreceni püspök, két alkalommal is – 1922 és 1923/24 – tett pásztori látogatást az amerikai magyarság körében. 1922. május 22-én szállt partra New Yorkban, ahol már sokan várták. Beszédet is tartott, melyben magát *„egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követeként”* mutatta be. Ennek a két útnak a rövid összefoglalója egy kiváló doktori disszertációban olvasható – Szász Lajos, Balthazár Dezső Református Püspök Egyházi és Közéleti Tevékenysége, Budapest, 2021. pp. 274–291.

Egyik utazásának célja sem az volt, hogy hazahívja a kintieket. Egyrészt kifejezte, hogy a kivándoroltak hiányoznak az itthoni gyülekezetekből, másrészt segítségre kérte őket a Trianon okozta mérhetetlen károk enyhítésére. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a zsidó hitközségekkel és egyletekkel is komoly kapcsolatba került, akiktől tekintélyes adományokat kapott) Jelentős összegekkel, de korántsem a remélt összeggel érkezett haza, amit ő maga is elismert. Összességében azonban a két út eredménye, ami az adományokat illeti, komoly segítséget jelentett a forrásait vesztett Tiszántúli Egyházkerület számára.

Visszatérve a 300 oldalas Puskás-Kovács kötetre, számos tekintetben figyelemre méltó összeállítás. Nem album, de olyan forrás, amely megindíthat, elindíthat kutatásokat, további értékeléseket. Fontos, hogy nem csak egy-egy kép van a templomokról, hanem követhetjük a renoválásokat, újjáépítéseket, a gyülekezet fejlődésének útját. Mindegyik templom, benne az építtető gyülekezet egykori vagy mai közösségével egy csúcs, amelyet meg kell mászni, fel kell fedezni. Puskás Julianna hagyatéka bizonnyal sok értéket rejt még, kíváncsian várjuk, mi minden kerül még elő a terjedelmes dossziékból. Mind ezek csak a jéghegy csúcsai, hiszen az Egyesült Államokban felbecsülhetetlen értékű dokumentumok rejteznek az egyes gyülekezetek raktáraiban, pincéiben, jó esetben irattáraiban. Menteni, feldolgozni, netán hazahozni, digitalizálni, mert odakint már erre fogyóban van az erő, az anyagi forrás, meg az értő ember.

Szerény, de nem jelentéktelen eszközeinkkel, így ezzel a könyvvel is, tettünk egy lépést az értékmegőrzés, értékátadás korántsem göröngyöktől mentes útján. Adja Isten, hogy legyen csillogó dísze, megbecsült ajándéka magyarságunknak ez a kötet, itthon és az Óperenciás tengeren túl.

Kocsis Attila

A könyvek 1: Kezdetben

A Magyar Bibliatársulat revideált új fordítású Bibliája (RÚF 2014)

Bevezető: Pecsuk Ottó, Budapest: Kálvin János Kiadó, 2022
ISBN 978-963-558-514-4

Martin Buber Biblia-fordítását mindig öröm kézbe venni. Íme: *Im Anfang schuf Gott den Himmel und die Erde. Die Erde aber war Irrsal und Wirrsal. Finsternis* über *Urwirbels Antlitz. Braus Gottes schwingend* über *dem Antlitz der Wasser. Gott sprach: Licht werde! Licht ward.*

S ebben a fordításban nem csak az a jó, hogy a fordító, a héber nyelv szerelmese az eredeti nyelvet hagyja megszólalni, hanem a „*hebraica veritas*” még a formára is rányomja bélyegét! Hiszen az eredeti szövegben nincsenek fejezetek, versek, számozás nélküli folyamatos szöveg van előttünk. Ezeket csak évszázadokkal később, a verseket a 13. században, a fejezeteket a 16. században adták a szö-

veghez! Persze ott a petúmáh/szetúmáh, de az a kultuszi használat miatt van, nem tartalmi tagolása a szövegnek.

Ezért hatott rám újszerűen a RÚF 2022-es kiadása, amikor kézbe vettem. Íme: *Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet. A föld még kietlen és puszta volt, a mélység fölött sötétség volt, de Isten Lelke lebegett a vizek fölött. Akkor ezt mondta Isten: Legyen világosság! És lett világosság.*

Nemcsak a külső, hiszen könyvészeti remeket kap az olvasó: keménytáblás fűzött kiadás, a papírborítón és a könyvjelzőn ugyanaz a motívum – Lente István az Ashmole Bestiary-t használta fel mesterien –, hanem a belső is. A számozás nélküli szöveg újszerű, az ember gyorsan elfelejti, hogy egy évezredes vallási iratot tart a kezében, aminek minden sorát tengernyi irodalom idézi. János 3,16, 1Mózes 1,1 stb. – nem! Egy folyamatos szöveg van előttünk, amiben a tördelés ugyan jelzi a nagyobb szakaszokat, de ez a Biblia nem az a Biblia, amit eddig megszoktunk. Kicsit olyan találkozás volt ez, mint amikor a Héber Bibliát olvasom. A forma újszerű kapcsolódási lehetőséget hordoz magában. A négyrészes sorozat mindegyik kötete olyan, mint egy-egy „nagyregény”, amely együtt rajzolja meg az emberiség és a választott nép történetét. A „Kezdetben” című első kötet Mózes első könyvétől fogja át Rúth könyvéig a Biblia eseményeit. Mintha csak egy Böszörményi Gyula sorozat első letehetetlen kötetét tartanám a kezemben.

Nagyszerű választás volt az is, hogy a belső fülszöveget Visky András és Lackfi János írta. Miért ne ajánlhatná ezt a könyvet is valaki? S miért ne lehetne az a személy egy kortárs író, költő? Mindkét referenst sokra tartom és olvasóik közé tartozom, de ha nem így lenne, akkor is találóak soraik. Hasznos az a pár oldal is, amit az olvasónak címez a Magyar Bibliatársulat és a Kálvin Kiadó. Nem haszontalan arra buzdítani az olvasót, hogy keressen közösséget, ahol az olvasottakat megbeszélheti.

Summa summarum, értékes kiadás született, amit mindenkinek lelkesen ajánlok!

Egeresi László Sándor

TARTALOM

A FŐSZERKESZTŐ JEGYZETE

BÓNA ZOLTÁN:
A Baptista 500 130

SZÓLJ, URAM!

PAPP JÁNOS:
Nem a meghátrálás emberei vagyunk! 131

TANÍTS MINKET, URUNK!

HÁLÓ GYULA: ***BAPTISTA 500, EMLÉKÉV A KÁRPÁT-MEDENCEI ANABAPTIZMUSRÓL***

DIENES DÉNES:
Anabaptisták Sárospatakon 133

GUDOR KUND BOTOND:
A vallási türelmességtől a gazdasági érdekig 139

BERECZKI LAJOS:
A vallási jogegyenlőség és az egyházi szükségek teljesítésének ügye az 1848-as törvények tükrében 151

SZABADOS ÁDÁM:
Ábrahám megigazulása: két szempont egy ellentét feloldásához 156

LEDÁN ISTVÁN:
Halál és túlvilágszemlélet orvosok ókori görög sírfeliratain 159

SZALAY MÁTYÁS:
A vallásfilozófia új útjai
Elmélkedés a ’philosophari in Maria’ lehetőség-feltételeiről 169

KITEKINTÉS

RIDEG ISTVÁN:
In memoriam Ötvös László (1930–2023) 177

FICSOR DONÁT–FICSOR DONÁTNÉ KARDOS BARBARA:
Jövőnk záloga: a lerombolt alapok újraépítése 179

KÖNYVSZEMLE

REUSS ANDRÁS:
Apor-kódex
Ómagyar zsoltárok 185

KÁDÁR MIKLÓS:
Észrevételek Francis Collins: Isten ábécéje című könyvéhez 186

KOCSIS ATTILA:
Puskás Julianna–Kovács Ábrahám:
Magyar Református templomok az Amerikai Egyesült Államokban 189

EGERESI LÁSZLÓ SÁNDOR:
A könyvek 1: Kezdetben 190

Ára: 1575 Ft

A Magyarországi Rerformátus Egyház Kálvin János Kiadója ajánlata

BIBLIA, BIBLIAI SEGÉDKÖNYV

A Magyar Bibliatársulat gondozásában megjelent kiadványok

BIBLIA NEKED
Interaktív kiadás fiataloknak
A RÚF 2014 Biblia szövegével, online kiegészítő tartalmakkal
(Kálvin Kiadó – Harmat Kiadó)
160×218 mm • 1586 oldal • keménytáblás ..... 16 000 Ft

BIBLIA, REVIDEÁLT ÚJ FORDÍTÁS (RÚF 2014)
Magyarázó jegyzetekkel
B/5 • 1908 oldal • keménytáblás ..... 18 000 Ft

DEUTEROKANONIKUS BIBLIAI KÖNYVEK – Magyarázó jegyzetekkel
A jelenlegi protestáns bibliakiadásokból hiányzó Deuterokanonikus bibliai könyveknek 1998-ban készült el az új, protestáns fordítása. A második, javított kiadás a Stuttgarti magyarázatos Biblia jegyzeteivel kibővítve jelent meg.
B/5 • 296 oldal • keménytáblás ..... 5900 Ft

Stephen M. Miller – Robert V. Huber
A BIBLIA TÖRTÉNETE
A Biblia keletkezése és hatása
A/4 • 256 oldal • keménytáblás ..... 5900 Ft

A KÖNYVEK 1–4. KÖTET
1. Kezdetben (1Móz–Ruth)
2. Erőm és énekem (1Sám–Énekek)
3. Így szól az Úr (Ézs–Mal)
4. Meghalt és feltámadott (Mt–Jel)
E különleges bibliakiadásban a hagyományos vers- és fejezetszámozás, valamint rövidebb szakaszok helyett nagyobb fejezetekben olvashatók a Szentírás könyvei.
B/5 • 464+800+616+600 oldal • keménytáblás, védőborítóval
1. kötet: 5990 Ft; 2. kötet: 7990 Ft; 3. kötet: 7490 Ft; 4. kötet: ..... 7490 Ft

Varga Zsigmond J.
GÖRÖG–MAGYAR SZÓTÁR AZ ÚJSZÖVETSÉG IRATAIHOZ
Változatlan utánnyomás (2020)
A/4 • 532 oldal • keménytáblás ..... 6500 Ft

VÁLOGATOTT AJÁNLATUNK

Zsengellér József
A BIBLIAI APOKRIFEK ÉS A REFORMÁCIÓ
Az apokrif/deuterokanonikus könyvek karrierje
B/5 • 220 oldal • kartonált ..... 3500 Ft

Kókai-Nagy Viktor
KARIZMATIKUS GYÜLEKEZETVEZETÉS AZ ÚJSZÖVETSÉG KORÁBAN
Próféták a páli gyülekezetekben
A „karizma" és a „prófétaság" két olyan fogalom, amelyeknek a történelmi egyházakban ellentmondásos a megítélése. A szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogyan működött a karizmatikus közösség és ennek vezetése a páli gyülekezetekben, és ezekben milyen szerepet játszottak a próféták.
B/5 • 192 oldal • kartonált ..... 4000 Ft

Siba Balázs – Szabóné László Lilla – Pángyánszky Ágnes (szerk.)
EGYÜTT A HIT ÚTJÁN
Gyülekezetpedagógiai kézikönyv – 2. kiadás
B/5 • 400 oldal • kartonált ..... 3300 Ft

Siba Balázs – Szabóné László Lilla – Lányi Gábor (szerk.)
LELKI ÉHSÉG
Protestáns spiritualitás a 21. században
B/5 • 348 oldal • kartonált ..... 2800 Ft

Csoma Judit Margit
MEGSZELÍDÍTETT SZORONGÁS
A szorongás jelenségének teológiai
és pasztorálpszichológiai szemlélete a 20. században
Második, javított kiadás
B/5 • 188 oldal • kartonált ..... 3000 Ft

Fodorné Ablonczy Margit
CSALÁDPASZTORÁCIÓ
Hogyan segíthetnek a kazuális alkalmak
a családi kapcsolatok rendezésében?
B/5 • 312 oldal • kartonált ..... 4000 Ft

Holger Finze-Michaelsen
SZERETET NÉLKÜL SEMMI VAGYOK
A szeretet himnusza
Gyakorlati bibliamagyarázat
Fr/5 • 160 oldal • kartonált ..... 1400 Ft

Craig C. Hill
KÖZÖTTETEK NE ÍGY LEGYEN!
Státusz és ambíció Jézus követésében
Szembe tudunk nézni az elismerésre, elfogadásra, sikerességre való törekvéssel keresztyén emberként, vezetőként, lelkészként? Megtalálható a helyes út Isten országának evangéliuma és a közösségi élethez szükséges rend, a tisztségek és a szolgálatok, az emberi természetünkből fakadó ambíció és a mindenki szolgájává lett Krisztus ismeretében?
A/5 • 232 oldal • kartonált ..... 2000 Ft

Farkas József
A VILÁG TELE VAN ISTENNEL
Három evangélizáció
Magyar református igehirdetők sorozat 3. kötet
A/5 • 208 oldal • kartonált ..... 2500 Ft

Christoph Klein
BOSSZÚ HELYETT MEGBOCSÁTÁS
A megbékélés kultúrájának teológiai alapvetése
B/5 • 287 oldal • kartonált ..... 1500 Ft

Fazakas Sándor
EMLÉKEZÉS ÉS MEGBÉKÉLÉS
A múlttal való szembesülés egyházi
és teológiai kritériumai
B/5 • 180 oldal • kartonált ..... 1350 Ft

Tony Lane
A KERESZTYÉN GONDOLKODÁS RÖVID TÖRTÉNETE
Teológusok és eszméik az apostoli atyáktól napjainkig
(Harmat Kiadó – Kálvin Kiadó)
Ez az ökumenikus szemléletű mű végigkalauzol a keresztyén gondolkodás történetén. Bemutatja az európai kultúra arculatát alapvetően meghatározó teológusokat, dokumentumokat és hitvallásokat, s kitekintést ad a kortárs keresztyén eszmékre és áramlatokra világszerte.
A/5 • 284 oldal • keménytáblás ..... 4990 Ft

Ulrich Gäbler
HULDRYCH ZWINGLI
Bevezetés életébe és munkásságába
B/5 • 188 oldal • keménytáblás ..... 1900 Ft

Martin H. Jung
MELANCHTHON ÉS KORA
B/5 • 172 oldal • keménytáblás ..... 2200 Ft

Martin Greschat
MARTIN BUCER
Egy reformátor és a kor, amelyben élt
B/5 • 336 oldal • keménytáblás ..... 2900 Ft

Willem Van't Spijker
KÁLVIN ÉLETE ÉS TEOLÓGIÁJA
B/5 • 160 oldal • kartonkötés ..... 1600 Ft

COLLEGIUM DOCTORUM 2023/1.

(19. ÉVFOLYAM)
Magyar református teológia
A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának periodikája
B/5 • kartonált • számonként: ..... 990 Ft

A KIADVÁNYOK MEGVÁSÁROLHATÓK a Kálvin Kiadó könyvesboltjaiban: Központi raktár és bolt, 1113 Budapest, Bocskai u. 35. Tel./fax: 386-8267; 386-8277 • Református (Zsinati) Könyvesbolt, 1146 Budapest, Abonyi u. 21. Tel.: 220-6626

MEGRENDELHETŐK minden református lelkészi hivatalban, valamint közvetlenül a Kálvin Kiadótól: 1113 Budapest, Bocskai u. 35. Tel./fax: 466-9392, e-mail: kalvin.kiado@kalvinkiado.hu

15% engedménnyel rendelheti meg kiadványainkat a honlapunkon: **www.kalvinkiado.hu**

THEOLOGIAI SZEMLE

A MAGYARORSZÁGI EGYHÁZAK ÖKUMENIKUS TANÁCSÁNAK FOLYÓIRATA

ALAPÍTVA 1925

A TARTALOMBÓL

Mulandóság, transzcendencia, időtlenség...

* * *

Felekezeti béke

* * *

Európa kritikus kérdései bibliai-teológiai reflexiókkal

* * *

Az „életre hangolt” dogmatika

ÚJ FOLYAM (LXVI)

2023

4

THEOLOGIAI SZEMLE

2023. 4. szám

Felelôs kiadó:
Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa

Szerkesztôség:
Ökumenikus Tanács Irodája
1117 Budapest,
Magyar tudósok körútja 3.
Telefon: 371-2690
Fax: 371-2691

Kiadóhivatal: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója
1113 Budapest, Bocskai út 35.
Telefon: 386-8267, 386-8277

Index: 26 842
ISSN 0133 7599

Fôszerkesztô:
Dr. Bóna Zoltán

Szerkesztôségi bizottság
elnöke: Dr. Korányi András
tagjai: Dr. Balla Ibolya
Cartoletti Norbert
Dr. Csepregi András
Dr. Csûrös András
Dr. Fekete Károly
Háló Gyula
Magyar Péter Marius
Dr. Ötvös Csaba József
Szuhánszky T. Gábor
Dr. T. Németh László

Olvasószerkesztô:
Jakab László Tibor

Nyomás és kötés: DELACH 2016 Kft.
Felelôs vezetô: Géczi László

Nyomdai elôkészítés:
TIBUKTU Kiadó

Elôfizethetô a kiadóhivatalban, postautalványon, vagy átutalással a Református Kálvin Kiadó 11711034–20856731 számlájára.

Elôfizetési díj egy évre: 6300 Ft
Egyes szám ára: 1575 Ft

Elôfizetési díja nyugati terjesztésben befizethetô a fenti forintszámlára.

Megjelenik negyedévenként

A fôszerkesztô jegyzete

Mindig van lejjebb

kesernyés-cinikus-beletörődő mondást ötven éve hallom és olykor bizonyára mondom is. A híreknek szintén ötven éve vagyok tudatos fogyasztója, s most cirka három éve azt érzem, hogy ez a kettő nagyon összetalálkozik. Az alábbi deszcendens fölsorolásban bár van egy általános morális kritika, de nincs az egyes elemek között morális megkülönböztetés. Természetesen semmilyen analizálásra nem vállalkozom, de úgy érzem, a történelemnek ez a folyamata lehetőséget ad, hogy a történelem Urától származó, történetileg punktuális eseményről és annak spirituális folyamatba fordulásáról valljak.

Három éve vettük a hírt, hogy egy szomszédos nagy országban az őshonos kisebbségek társadalmi igazságtalanságokat szenvednek el, egyikük azonban kifejezetten brutális tortúrákat is. Az újabb hír az volt, hogy ez utóbbiak anyaországa agresszíve fegyveres támadást intézett az ország ellen. Majd azt is, hogy több mint ötven másik ország úgy támogatja a megtámadottat, hogy a háborús folyamat minél hosszabb legyen ahelyett, hogy a békét segítené elő. Az agresszort pedig úgy szankcionálja, hogy az mindenkinek többet árt, mint az agresszornak… Aztán a világnak egy másik sarkából az a hír jön, hogy váratlanul terrorista támadás ért egy országot, azonnal cirka 5000 ember halálát okozva, amivel párhuzamosan brutális behatolások, csecsemők, gyermekek, asszonyok legyilkolása és túszejtések történnek. Az ellencsapás sem kíméletes, talán nem is tud az lenni, mert egyrészt a terroristák kórházak, iskolák, mecsetek alatt/mellett állítják fel katonai bázisaikat, másrészt egy olyan városról van szó, ahol különben is szinte embertelen zsúfoltságban éltek az emberek. A politikai állásfoglalások vegyesek, ami szinte természetes. De tömegek jelennek meg az utcán és neves egyetemeken – ahol rémisztő antiszemita megnyilvánulások mellett –, úgy támogatják a terroristák népét, hogy óhatatlanul ezzel a terroristákat is támogatják. A sornak biztos nincs vége, a jövőt nem látjuk, de a lapzárta okán ezen a ponton mondjuk ki, hogy ilyen mélységek közepette élünk a 21. században.

A 130. zsoltár vigasztalása azonban most is érvényes. A mélységből lehet kiáltani a kegyelmes Úrhoz. És itt nincs vége! Mert a jó hír az – a sok rossz hír közepette –, hogy bár mindig van lejjebb, de nincs olyan mélység, ahova az Úr ne jönne utánunk kegyelmes szeretetével. Ez történt az első karácsonykor is. A 40. zsoltár ennek az esztendőnek adventjében is bátorító: „Várva vártam az Urat és ő lehajolt hozzám…”. Aki várja az Urat, aki az Urat várja, annak lesz Adventje, mert az Úr megérkezik, akármilyen mélyen is vagyunk! Egyébként úgy gondolom, hogy ma mélyebben vagyunk, mint a betlehemi istálló. Azt pedig hiszem, hogy nem tudunk olyan mélyre süllyedni, hogy az isteni kegyelem ne emelne föl éppen az aktuális mélységeinkből.

Bóna Zoltán

A Theologiai Szemle egyes számainak megjelenési ideje:
1. szám március 15. • 2. szám június 15. • 3. szám szeptember 15. • 4. szám december 15.

KÉZIRAT LEADÁSÁNAK IDEJE: 2023. 11. 01.

A szerkesztőség közleménye

Kérjük kedves munkatársainkat, hogy szövegszerkesztővel készült írásaikat E-mailben Microsoft Word dokumentumban küldjék el szerkesztőségünkbe. A dokumentum mérete A/4-es álló formátum, 2,5 cm-es margóviszonyokkal. A kenyérszöveg 12 pontos Times New Roman betűtípusból legyen szedve, szimpla sorközzel, ezzel is megkönnyítve az előzetes terjedelemszámítást. Ha a dokumentum tartalmaz görög vagy héber írást is, úgy csatolják ezeket a betűtípus file-okat is az anyaghoz, ennek hiányában nem garantált az írás pontos megjelenítése.

E-mail-címünk: **theolszemle@meot.hu**. Internet: **http://meot.hu/index.php/thszemle-m/thszakt-m**

Az írás közlése nem jelenti azt, hogy a szerkesztőség a szerzővel mindenben egyetért. A cikkek tartalmáért minden szerző maga vállalja a felelősséget. Dokumentumok megőrzését, visszaküldését nem tudjuk vállalni.

SZÓLJ, URAM!

Ünnepszervezés – ünnepromlás – ünnepszerzés

Menjünk el Betlehembe, és nézzük meg azt, ami ott történt, amit az Úr tudtunkra adott.
Lk 2,15b

December telve van ünnepnapokkal, amelyek között ha valaki nem talál egyet sem kedvére valónak, az szomorú pszichikai eset, egyenesen tragédia. Nagy baj az, ha valaki nem érzékeny a fájdalmakra, mert tűzbe nyúl és falnak megy, de az az érzelmi, szellemi sivárság is keserves, ha valaki ünnepelni nem tud és a decemberi bőségben is azt érzi, hogy egyik sem vonatkozik rá. Szóval jó dolog ünnepelni és bizonyára ezzel minden olvasó egyetért.

Sok népszerű névnap van e hónapban, amelyek közül kiemelkedik Miklós vagy a Karácsonyhoz szorosan kötődő Ádám, Éva, István, János és Szilveszter. Az egész hónapnak, Advent okán van valami emelkedettsége és ez alatt nyilván nem az irracionális, sőt életveszélyes költésekre és az egymást letaposó, sokszor arrogáns és mindenhez méltatlan vásárlási láz eseményeire gondolok. Sokkal inkább a jószándékú igyekezetekre, amelyek mögött legtöbbször humán szeretet van és persze sokakból nem hiányzik az istenszeretet valósága sem. Ezek vezetnek Karácsony napjaihoz, de nem becsüljük le a szilveszteri hálaadást, az új esztendei könyörgést és az ezekhez kapcsolódó mulatságokat, kulturális/zenei élmények lehetőségeit sem. És persze – miként nekem – sokaknak még a születésnapja is decemberben van. Beláthatjuk, hogy ezek egyikének sem mi vagyunk a *szerzői*, de mindegyiknek mi vagyunk a *szervezői*, néha olyan „odaadással”, hogy az eredeti tartalmat is kedvünkre változtatjuk vagy egyszerűen elveszítjük. Ennek a kísértésnek – bárcsak ne így lenne – ki vagyunk téve mindannyian.

Az „ünnep” szavunk eredetéről tudjuk, hogy az az „üdv-nap” fogalomban gyökerezik. Valami olyan napot jelent, amihez emelkedettség, különlegesség, eredendően az embert, a teret és az időt meghaladó érték jelenik meg számunkra. Persze immáron ezt a szót bátran használjuk elvilágiasodott, „földhözragadt” értelemben is. Egyszerűen valami rendkívülien jó napot értünk alatta. Jó dolognak gondoljuk a születésünkre való emlékezést, az egyediségünk – régebben a keresztségünk – kifejezését névnapkor etc. Ilyenkor jobb a szó, jobb az étel, jobb az ital, jobb a modor, egyáltalán szebb az élet. És persze ajándékozunk. Ez is kifejezi, hogy az ünneplésben benne van a külső jóság, hiszen nem magunknak veszünk ajándékot, hanem egymásnak. És legtöbbször az ünnepségeket is nem magunknak szervezzük, hanem másoknak. Amiben megint benne van az, hogy a *szervezés* a miénk, de az ünnep *szerzése* máshonnan fakad. Hosszan sorolhatnánk az ünnepi formákat: meglepetésparti, vendégség, meghívás, szellemes ajándékozások, amelyek aztán, különösen is Karácsonykor, túlmutatnak a szűkebb köreinken és társadalmi akciókká válnak jótékonyságban, gyűjtésekben, a rászorulók iránti segítőkészség gesztusaiban. Mert az ünnepszerző vágyunk szilánkjai sokakban öntudatlanul is még élnek és így az ünnepszervezésük messzire nyúlóan jelenthetnek jobb, szebb, gazdagabb, kedvesebb napot, napokat akár ismeretleneknek is.

Így van ez egész konkrétan a családban, így van ez a gyülekezetben, így van ez a társadalomban. A szülők és gyermekek együtt várják az iskolai szünetet. Ha szerencsések, olyan helyen dolgoznak, ahol december közepétől „megáll az élet”, a termelés, a szolgáltatás január első hétfőéig. Ajándék az iskolai szünet, ajándék a „leállás”, amelyek mellé a még szerencsésebbek még az év végi jutalmat, év végi munkahelyi, társas programokat is kapnak. Az ajándék attól ajándék, hogy kívülről jön, hogy gesztus van mögötte, a hívő ember számára pedig Istentől jön és kegyelemnek nevezzük időben és azon túl egyaránt.

Szóval szervezzük az ünnepeket a szűk családtól kezdve, gyülekezeteken át, széles össztársadalmi köröket is elérve annak tartalmát illetően is a „saját képünkre és hasonlatosságunkra”. Pedig nem illik megfeledkezni az ünnepeltről és az ünnepelt életének forrásáról sem. Jó esetben a statisztikákból tudjuk, hogy az emberek többsége többre vágyik, mint amit saját maga képes megszervezni. Vannak keservesen látványos karácsonyi tragédiák. Önpusztító karácsonyi magányok. Brutálisan kriminális esetek. De sokan, akik idáig nem jutnak nem csak a mosatlanok és száradó bejglik alatt roskadoznak, hanem a csalódottság és hiányérzet alatt is, mert valami mindig hiányzik és ami elromolhat az el is romlik, sőt amit elronthatunk, azt sokszor el is rontjuk. És ilyenkor, bár igaz, de sovány vigasz, hogy ilyen az élet. *Ilyenkor válik nyilvánvalóvá az az igazság, hogy az ünnepszervezésben nincs garancia az ünnep beteljesedésére.* Ezt nevezhetjük *ünnepromlásnak*, sőt őszintén, ha benne a saját és embertársaink szerepét is látjuk, ünneprontásnak.

Pedig ennek nagyon nem kellene így lenni és nincs is így, ha nem érjük be a *szervezés* kétes kimenetelű feladatával, hanem van figyelmünk az ünnep *Szerzőjére* is. Ez általában is igaz, Karácsonykor pedig különösen. Lehetnénk egy kicsit szerényebbek, engedelmesebbek, nyitottabbak annak érdekében, hogy hagyjuk, hogy megérintsen bennünket az az emberfeletti/isteni jószándék, amelynek kapcsán a helyreállításnak, a végső megoldásnak, más szóval a megváltásnak, az igazi ünnepnek, az üdvnapnak a mélységeit és magasságait élhetnénk meg/át.

E jelenségre, hogy hazánkban is sokkal többen szervezik a maguk Karácsonyát annál, mint akik tudják vagy akarják tudni a Karácsony igazi eredetét, értelmét, forrását, lényegét nincsen mentség, de van egy – bár kicsit furcsa – magyarázat: mi is történt Karácsonykor? Isten önmagát humanizálta, emberré lett, persze megtartva isteni lényegét. A Fiúban maga Isten nyugodott a jászolban, menekült Egyiptomba… Az isteni hatalom volt jelen a Fiúban akkor, amikor keresztre ment, amikor a poklok mélységeit járta, amikor feltámadt és amikor „felment a mennyekbe”. Mára mind ebből pedig a (valamikori) keresztyén világ tömegeinek számára csak annyi marad, hogy Karácsony a mienk, emberi dolog, a feladatunk pedig, hogy azt minél „humánusabban”, minél profánabban és minél profibban megszervezzük.

Persze készíthetünk sok-sok jó ajándékot szeretteinknek, de tudjuk azt, hogy mi vagyunk a megajándékozottak attól, Aki nem kárhozatra, hanem időben boldogságra, azon túl beteljesedésre teremett bennünket. Szabad *szerveznünk*, de nem kellene elfelejtenünk, hogy a Karácsonynak a tartalma éppen az, hogy amire mi nem vagyunk képesek, ami a mi kezünkben nagyon törékeny és nagyon romlandó, azt a mindenható Szeretet *szerzi* és ajándékba adja nekünk.

Kedves dolog, hogy az évszázadok során a gyermekek kerültek a karácsonyi ünneplés centrumába. De ez sem véletlen. „Menjünk vissza a kályháig”, Betlehemig, s tudjunk a betlehemi Gyermekről és fogadjuk őt, Aki az emberiség és konkrétan a mi számunkra a legnagyobb ajándék. Ez az ajándék hitben, reményben és szeretetben teheti igazi, romolhatatlan ünneppé a karácsonyunkat, minden ünnepnapunkat, sőt a leghétköznapibb hétköznapjainkat is.

Sok ajándékot adunk és sokat kapunk. Ezek azonban csak akkor szereznek nekünk és másoknak ünnepet – üdv-napot –, ha az üdvözítő betlehemi Gyermeket kérjük, várjuk, fogadjuk és adjuk tovább legnagyobb ajándékunkként.

Bóna Zoltán

TANÍTS MINKET, URUNK!*

Mulandóság, transzcendencia, időtlenség a korai zsidó irodalomban

címmel tartotta aktuális ülését a Magyar–Dél-afrikai Tanulmányi Csoport, ez alkalommal Pápán 2023 október 9–12 között. A Tanulmányi Csoport eredendően két teológiai műhely kooperációjaként indult, de az intézményeket, sőt az alapító országokat – Magyarországot és Dél-Afrikát – meghaladóan kibővült. Így a cirka 25 előadást – nagyobb részben személyes jelenléttel, kisebb részben online – nem csak magyarországi és dél-afrikai és persze nem csak református, hanem számos országból, számos intézményt és felekezetet képviselő előadók tartották. A megnyitón a jelenlévőket a házigazda Pápai Református Teológiai Akadémia rektora, dr. Németh Tamás, valamint a dél-afrikai North-West University ókori nyelvek tanszékének igazgatója, dr. Risimati Hobyane köszöntötte.

A konferencia során a részvevők tihanyi kirándulás keretében ismerkedtek a magyar kultúrával, a dunántúli táj szépségével és természetesen ez alkalommal nyílt igazán lehetőség személyes beszélgetésekre, ismerkedésre a szűk értelemben vett teológiai témát is meghaladó eszmecserére.

Az alábbiakban dr. Francis Macatangay Győzelem a halál fölött Tóbit könyvében című előadását közöljük, dr. Balla Ibolyának, a konferencia főszervezőjének fordításában. A szerző a Houstoni Szent Tamás Egyetem teológiai fakultásán tanít, úgy is mint aki ismert kutatója Tóbit könyvének.

Tekintettel arra, hogy nyilvános konferenciaanyagról van szó, az absztraktoktól és a lektori ajánlás kötelező csatolásától a szerkesztőség eltekint. *(a főszerkesztő)*

Győzelem a halál fölött Tóbit könyvében

Bevezetés

A halál olyan hatalomként jelenik meg az apokrif Tóbit könyvében, ami átszövi a mű egészét.[1] Tizennégy fejezetéből kilencben – tehát több, mint a könyv felében (Tóbit 1–8, 14) – találunk utalást a halálra, valamint olyan képekre és cselekedetekre, amelyek kapcsolatosak a halállal. A halál állandó jelenléte látszólag kétségbeejtő az olvasó számára, de a mű végére kiderül, hogy telve van reménységgel. Tóbit könyve olyan írás, ami éppen, hogy az életről – annak számtalan megjelenési formájáról árulkodik – a halálról szóló leírások közepette.

A Tób 3,2–6-ban található imádság arról tanúskodik, hogy Tóbit elfogadja: halála után csakis a holtak "örök hazája" lesz jussa. A bántalmazásokkal és szomorúsággal teli élet helyett inkább kívánja a halált (Tób 3,6). Amikor azt kéri Istentől, hogy elhagyhassa e világot és porrá legyen, akkor ez arra is utal, hogy a holtak "örök hazája" csupán, ami vár rá, amit Isten még tartogat számára. Ennek ellenére az elbeszélés még más lehetőségeket is felmutat a halállal kapcsolatban. E rövid tanulmány azt vizsgálja, hogyan birkózik meg Tóbiás könyve a halál jelenlétével, valóságával. Ennek érdekében az első részben sorra vesszük azokat az utalásokat, amelyek a halál különféle megjelenési formáival foglalkoznak, mégpedig az elbeszélő szemszögéből nézve. A második rész középpontjában Tóbit halálának a Tóbit 14-ben található ábrázolása áll, valamint annak bemutatása, amit ezek a részletek sugalmaznak. A harmadik részben azt tárgyaljuk, hogy az elbeszélés felveti-e a feltámadásnak, a feltámadott életnek a lehetőségét.

1. A halál és annak különféle megjelenési formái Tóbit könyvében

Tóbit könyvének kezdetén az olvasó olyan sok, Ninive utcáin szétszórtan fekvő holttesttel szembesül, hogy az az érzése támad, Tóbit hivatásszerűen temeti el azokat. Elsősorban népe tagjainak holttestét temette el, akiket Ninive "fala tövébe" dobtak, de azokat is, akiket Szanhérib bosszúból ölt meg júdeai hadjáratának sikertelensége miatt (Tób 1,17–18). Tóbitot magát is meg akarják ölni, amikor tetteiről egy ninivei ember értesíti az uralkodót (Tób 1,19). Amikor később visszatérhet családjához, folytatja a halottak eltemetését, annak ellenére, hogy szomszédjai kigúnyolják és megfeddik őt (Tób 2,1–10). Ezek a feddések természetesen nem merülnek ki sértő beszédben, hanem jelentik azokat a gyalázkodásokat is, amelyekről

* Ebben a rovatban csak lektorált tanulmányok jelennek meg.

maga Tóbit mondja imádságában: „Belefáradtam már a gyalázkodás hallgatásába” (Tób 3,6).[2] Éppen Tóbitnak az igazságossághoz való ragaszkodása teszi ki őt a ninivei asszírok gúnyolódásának és gyalázkodásának.

Tóbit megvakult azt követően, hogy eltemetett egy izráelit, akinek holttestét Tóbit fia találta meg a piactéren (Tób 2,3). Amikor a temetés után udvarában pihent, az ott fészkelő verebek meleg ürüléke esett a szemébe, amitől azon fehér foltok keletkeztek. Így elvesztette látását, és egyetlen asszír orvos sem tudta meggyógyítani. Sőt, állapota egyre rosszabbra fordult minden egyes kezelés után (Tób 2,10).[3]

Saját vakságát később úgy éli meg, mintha már a holtak között volna. Amikor Tóbit az angyallal, az Azarjának álcázott Ráfaellel beszél arról, hogy elkísérné-e fiát, Tóbiást Médiába, az angyal jókívánságokkal üdvözli őt. Tóbit azonban úgy válaszol, hogy nincs öröme ebben az életben, mivel megvakult, és vaksága miatt nem láthatja a ragyogó eget. Örömteli helyzetét kétszer is a halottak állapotához hasonlítja, akik többé nem látják a világosságot: élő, aki hallja az emberek hangját, de nem látja őket (Tób 5,10). Vakságára úgy tekint, mint a halál egy formájára, és úgy ábrázolja azt, mint ami az életet meggyengíti: egyfajta zavar, és “a betegség legsúlyosabb formája, amelynek eredménye teljes korlátozottság és fizikai törékenység”.[4] A halál tulajdonképpen megakadályozza Tóbitot abban, hogy teljes életet éljen; vaksága nem teszi lehetővé, hogy élvezze az élet teljességét. Ezért összességében a halál az, ami “korlátoz az Isten által az ember számára rendelt teljes élet és lehetőségek megélésében”.[5]

A felesége és a szomszédjai alaptalan vádjai miatt érzett szomorúság, valamint az őt körülvevő szenvedés és megpróbáltatás okán Istenhez azért imádkozik, hogy porrá lehessen és az örök hazába kerüljön.[6]

> Uram, várom, hogy elhatározásod megszabadít ettől
> a megpróbáltatástól.
> Hadd menjek már az örök hazába!
> Ne fordítsd el, Uram, arcodat tőlem!
> Mert jobb meghalni,
> mint élni, ha ilyen kegyetlen rossz sora van
> az embernek.
> Belefáradtam már a gyalázkodás hallgatásába.
> (Tób 3,6)

Mivel Tóbit azt hiszi, hogy imádsága után halála hamar bekövetkezik, arra kéri fiát, Tóbiást, hogy hozza el azt a pénzt, amit ő korábban Médiában hagyott az unokatestvérénél (Tób 4,1–2; 5,1–3). Tóbit ezt az időt tartja a legalkalmasabbnak az atyai kötelesség teljesítésére, amikor fiának utasításokat ad az utazás előtt. Ezek az utasítások a Tóbit 4 szerint főként az igazságosság gyakorlati követelményeivel foglalkoznak, amelyek alapját az Istenről való megemlékezés adja. Ezek között azonban megtaláljuk azokat is, amelyek a Tóbit és felesége halála bekövetkeztével esedékes tennivalókkal foglalkoznak. Tóbit a fia, Tóbiás szívére helyezi, hogy feleségével egy sírban temesse el őt, ami kifejezi a fiú szülei iránt érzett tiszteletét (Tób 4,4).[7]

Sára a történet másik olyan szereplője, akinek a halállal kapcsolatban szintén sajátos tapasztalata van. Tóbithoz hasonlóan ő is szenved mások gúnya és sértegetése miatt (Tób 3,13). Szégyen gyötri amiatt, hogy hét férje is meghalt a nászéjszaka alkalmával. Ő is azért imádkozik az Úrhoz, hogy elbocsássa a föld színéről. Azt tervezi, hogy felakasztja magát, de meggondolja magát. Inkább arra kéri az Urat, hogy tekintsen rá és szánja meg, hogy: “ne kelljen több gyalázatot elviselnem” (Tób 3,15).[8]

Amikor az utazás során Tóbiás útitársa, a rokonnak álcázott Ráfael nevű angyal megemlíti Tóbiásnak a Sárával való házasság lehetőségét, Tóbiás utal azokra a szóbeszédekre, amelyeket Sára hét, meghalt férjéről hallott: “Azarja testvér, azt beszélik, hogy már hétszer is férjhez adták, de a férje mindig meghalt a nászszobában. Akkor este halt meg mindegyik, amikor belépett a szobába, és úgy hallom az emberektől, hogy démon ölte meg őket. Ezért félek egy kicsit. Őt magát nem öli meg, mert szereti, de ha valaki közeledni próbál hozzá, azt megöli. Egyetlen fia vagyok atyámnak és nem szeretnék meghalni. Nem akarom, hogy az értem való bánkódás a sírba vigye apámat és anyámat. Nincs más fiuk, aki eltemetné őket” (Tób 6,14–15).

Miután Tóbiás és Ráfael végül is eléri Raguélnak, Sára atyjának otthonát, és megkéri Sára kezét, Raguél megnyugtatja Tóbiást, mondván: „Egyél-igyál, mulass jól! Csak rajtad áll, testvérem, hogy feleségül veszed-e lányomat, Sárát” (Tób 7,10). Lehetséges, hogy Raguél itt egy jól ismert példabeszédet idéz, de nem annak teljességében, hogy elleplezze az abban rejlő figyelmeztetést: „Együnk és igyunk, mert holnap úgyis meghalunk!” (vö. Ézs 22,13; Préd 8,15; 1Kor 15,32; Lk 12,19). Ha ez így van, Raguél arra számít a hét meghiúsult házassági kísérlet után, hogy Sára férje ismét meghal, ezért Tóbiást arra buzdítja, hogy egyen és mulasson. Attól tart, hogy a másnap Tóbiás halálát hozza el, ahogyan korábban is történt. Tóbiás mégis ragaszkodik a házasság megkötéséhez, ezért Raguél elmagyarázza neki Sára valódi helyzetét, mondván: „hétszer is megpróbáltam, hogy férjet szerezzek neki a rokonaink közül, de amint közeledtek hozzá, még azon az éjjel mind meghaltak” (Tób 7,11).

Az olvasó azt várná, hogy a halál kérdése ezután már nem merül fel, hiszen Tóbiás és Sára házasságra készül minden eshetőség ellenére. De nem ez történik. Miközben a fiatalok az első éjszakájukat töltik, Raguél szolgái sírt ásnak Tóbiásnak. Már hozzászoktak ahhoz a szörnyűséghez, ami az előző hét vőlegénnyel történt, és ugyanerre számítanak a nyolcadik esetében is. A szolgák nem várnak Raguél utasítására, mert tudják, mit kell tenniük, amikor Raguél ezt mondja: „Hátha ez is meghalt, s mi nevetség és gúny tárgyává leszünk” (Tób 8,10). Amikor befejezték a sír ásását, Raguél bement a házába; feleségét, Ednát hívta, és így szólt hozzá: „Küldj be egy szol-

gálót a szobába, hadd nézze meg, vajon életben van-e Tóbiás. Ha meghalt, eltemetjük, mielőtt valaki megtudná a dolgot." (Tób 8,11-12) Raguélnak különösen is fontos tisztességének és jó hírnevének megóvása. Ha Tóbiás valóban nem éli meg a reggelt, Raguél egy "kis halált" szenved el, mivel jóhíre menthetetlenül eltűnik. Ha Tóbit esetében a vakságot hasonlíthatjuk a halálhoz, Raguél számára a szégyen, illetve a becsület elvesztése hasonlít a halál megtapasztalásához.

2. Tóbit halála a Tóbit 14 leírásában

Végül Tóbit halála bekövetkezik, de halálának elbeszélése beszédes. A Tób 14,2 arról számol be, hogy Tóbit békésen halt meg 112 éves korában. Elvesztette látását 62 éves korában, vagy pedig 58 évesen, ha a rövidebb görög verziót vesszük alapul. Hosszabb ideig élt, mint ahogyan korábban várta. Amikor Istenhez azért imádkozott, hogy meghalhasson, egyáltalán nem gondolta volna, hogy ilyen hosszú élete lesz. Továbbá a megjegyzés, hogy békésen halt meg, arra enged következtetni, hogy hosszú élete során tiszteletnek örvendett.[9] Valóban, Tóbit "jó és nemes emberként" ismeretes, aki híres volt jótékony tetteiről (Tób 7,7). Természetesen Tóbit hosszú élete azok közé az ígéretek közé tartozik, amelyeket mind Isten, mint a megszemélyesített bölcsesség ajándékozhat az embernek (vö. Péld 9,11), és békés halála arra utal, hogy élete Istennek tetsző volt.

Az elbeszélésből azt is megtudjuk, hogy Tóbit jó módban élt gyógyulása után, mivel továbbra is adományokat adott vagyonából a szegényeknek (Tób 14,1). A visszaszerzett pénz és Raguél vagyonának fele – Sára hozománya – Tóbithoz és Tóbiáshoz került. Ezen kívül unokái is körülvették Tóbitot élete alkonyán. Ez az apró részlet különösen is fontos nemcsak a családi vérvonal folytatása és a családi név megörökítése miatt, hanem azért is, mert koruk világszemlélete szerint a személyes identitás a társadalmon, a közösségen belül értelmezendő.[10] Ebből a szempontból nézve a halál nem feltétlenül jelenti Tóbit végét, hanem éppenséggel életet, ami jólétében, utódaiban és örökségében látható. A családi vonal folytatódása, a gyermekek fennmaradása, és a halálos ágy köré gyűlt unokák látványa mind-mind az Istennek tetsző, akarata szerinti létre mutat.[11] Ezek a részletek mind azt erősítik meg, hogy Tóbit életét Isten elégítette meg, ő tette teljessé.

Apja utasításának eleget téve Tóbiás tisztességgel eltemette őt (Tób 14,11–12). A Tóbit halála és temetése körüli eseményekről olvasva Ábrahám halála juthat eszünk. Isten látomásban ígérte meg neki, hogy békében tér meg őseihez és késő vénségében temetik el (Gen 15,15). Ennek az ígéretnek a beteljesedését láthatjuk a Gen 25,7–10-ben, amely szerint Ábrahám késő vénségében halt meg, betelve az élettel, és fiai temették el a családi sírhelyen. A temetés általában szintén az isteni ígéretek közé tartozik, és az igazságos emberek része.

Ezen kívül Tóbit halála hasonlít Jóbéra, aki szintén öregen, az élettel betelve halt meg (Jób 42,17).[12] Tóbit így az Isten által megelégített emberek csoportjához tartozik. Ha Ábrahám, Jób és Tóbit halála csupán az árnyszerű létezés kezdete, amely során az embernek a holtak hazájában van része, akkor haláluk részletezése jelentőség nélküli és szükségtelen lenne. Nem lenne értelme leírni ezeket a biztató részleteket, ha útjuk véget ér a holtak hazájában. Haláluk körülményeinek a bemutatása, részletezése éppen arra mutat, hogy nem a homályban töltött, árnyékszerű létezés az elkerülhetetlen sorsuk. Isten megáldotta őket életükben, abban, ahogyan az életük véget ért, és bekövetkezett haláluk: mind a fenti megállapítást erősíti meg.

Tóbit életében és halálában is áldott volt. Halála nem kisebbíti vagy teszi semmissé azt a tényt, hogy Isten jótetszését, jóindulatát élvezte. Ugyanakkor nem is hosszabbítja meg azt a szenvedést, a sötétséget, amit vaksága miatt tapasztalt meg. Nem az az állapota vált véglegessé, amikor saját magát még a holtak közé sorolta. Ehelyett a halál lezár egy olyan életutat, amelyet az isteni áldások bősége jellemzett. Bármilyen panasza is lehetett Tóbitnak Istennel szemben a megpróbáltatásai miatt, ezek már a múlt eseményeivé váltak, amikor Isten kegyelme töltötte be az életét halála pillanatában.[13] Ezért mondhatjuk azt, hogy Tóbit esetében még a halálban is az élet uralkodik; még halálában is áldásokban gazdag marad kapcsolata Istennel, ami a holtak hazájában nem lenne lehetséges.

A halál valóban elragadja Tóbitot is, de nem úgy, ahogyan kérte, vagy remélte. Jon Levenson találó kifejezésével élve Tóbit halála "boldog halál", mert teljes életet élt.[14] Élettel betelve, békében halt meg késő vénségében. Isten visszaállította őt az életbe azután, hogy sötétségben járt. Ezért meglepő lenne, ha ez a világosságban megélt élet nem mutatna túl a síron.

Az elbeszélés szerint ez annak tulajdonítható, hogy Tóbit mindig hűséges maradt a szövetségből fakadó igazságosság, istenfélelem követelményéhez, különösen abban a tekintetben, hogy segített az elesetteken és adakozott a szegényeknek. Erre emlékezteti is fiát útmutatásában: az "alamizsna ugyanis megment a haláltól és attól, hogy a sötétségre kerülj" (Tób 4,10). Az angyal, Ráfael később, a történet vége felé megerősíti ennek igaz voltát, amikor így szól Tóbithoz és Tóbiáshoz: „az alamizsna megment a haláltól, és megtisztít minden bűntől. Akik jótékonykodnak, azok sokáig élnek." (Tób 12,9)

3. Az élet teljessége és a haláltól való megmenekülés

Kijelenthetjük-e, hogy a haláltól való megmenekülés – amire Tóbit utal –, és a hosszú, vagy teljes élet – amit Ráfael említ – felfogható valamiféle feltámadásra való utalásként? Tóbit nem részletezi, mit jelent a haláltól való megmenekvés, Ráfael sem közli, mit jelent a hosszú

vagy teljes élet. A történet azonban megkísérli bemutatni, ábrázolni mindezt.

"Resurrection and God's Kingship in Tobit 13: The Role of Tobit 13:2 in its Context" című tanulmányában Balla összekapcsolja az Isten kegyelemmel teli uralmával és a feltámadással kapcsolatos koncepciókat. Úgy érvel, hogy az egyén életében a helyreállításra irányuló reménység egyenlő a szenvedéstől való megszabadulással, és az egyén a gyógyulást vagy helyreállítást egyfajta feltámadásként éli meg.[15] Tóbit könyvének elbeszélése valóban összekapcsolja Tóbit vaksággal és gyógyulással kapcsolatos személyes tapasztalatait Izráel fogságával és helyreállításával, a feltámadás klasszikus értelme azonban nem szerepel a könyvben. Isten kegyelmének megnyilvánulását lehetséges feltámadásként értelmezni – ahogyan Balla is teszi –, de Tóbit története valószínűleg nem úgy érti a feltámadást, mint ami valóban az életre való feltámasztás, véget nem érő élet. A koncepció magjait megtaláljuk a történetben, ami inkább csak előre mutat a feltámadásba vetett hit irányába. Tóbit gyógyulása a vakságból kétségkívül egyfajta helyreállítás, visszaállítás az életbe, de ő mégis meghal végül, akkor is, ha halála áldott halál, ahogyan fentebb érveltünk is.

Véleményünk szerint Tóbit könyve csak sejteti, mit jelent a haláltól való megmenekvés és a teljes, vagy hosszú élet. Ezt úgy teszi, hogy többször is egy bizonyos eredeti állapot visszafordítására, jelentős fordulatra utal, s bemutatja, hogy a történetek kimenete teljesen ellentétes is lehet az eredeti állapothoz képest.[16] Ezért a halál nem feltétlenül a várt kimenet, hanem ellenkezőleg, élet, mégpedig annak különféle formáiban. A halál valóban folyamatosan jelen van Tóbit történetében, de az, hogy Isten kegyelméből az ellenkezőjére fordulhatnak az események, olyan vissza-visszatérő séma, ami az olvasónak biztatás jelent: végső soron reménykedhet az életben. Már az első fejezetben meglátható ez a séma: Tóbit újra és újra eltemette a holtakat az uralkodó tiltása ellenére, és ez vezetett azokhoz a szerencsétlenségekhez, amelyek azután következtek be, hogy egy ninivei ember feljelentette őt az uralkodónál. Tóbit ezért "körözött és üldözött" személlyé vált, vagyonát elkobozták, és kisemmizett lett. De még negyven nap sem telt bele, és sorsa megváltozott. Az első fejezet vége előtt már arról olvasunk, hogy Tóbit befolyásos unokaöccse, Achikár szólt az érdekében, így hamar visszatérhetett otthonába fiához és feleségéhez (Tób 1,22–2,1).

Az események visszafordítására másik példa az, ami Tóbiással, valamint Raguél és Edna családjával történik lányuk, Sára esküvőjének az éjszakáján. Mind arra számítanak, hogy Tóbiás már nem éri meg a napfelkeltét. Azért, hogy ne váljanak a szomszédok gúnyolódásának tárgyává, Raguél szolgái sírt ásnak Tóbiásnak, hogy titokban elrejthessék a kíváncsiskodó szomszédok elől annak bizonyítékát, hogy Sára nyolcadik férje is meghalt. Ez azért is furcsa, mert a korábban levágott kos úgyis felkelthette a szomszédok gyanúját (Tób 7,9), és mert Sára hét meghalt vőlegénye után már alig marad becsület, ami elveszhet, ha a nyolcadik vőlegény is meghal. Ami történt, teljesen váratlan volt. Raguél áldó imádságában dicsőíti Istent azért, mert amitől félt, az nem következett be; Raguél váradalmai tévesnek bizonyultak, mert amire számított, az nem történt meg (Tób 8,16). Isten teljességgel a feje tetejére fordította világát.

Végül a szolgák betemették a Tóbiásnak ásott sírt. Az üres sír éppen Tóbiás életére mutat: ő, a nyolcadik vőlegény túléli a menyasszonyával, Sárával töltött éjszakát. Tóbiás haláltól való megmenekvése valóságos exodusként érthető. Más szóval a kiásott, majd betemetett sír az élet jelévé válik a halál helyett.

Raguél, Sára apja Isten nagy kegyelmének tulajdonítja azt, hogy a számítása az ellenkezőjére fordult. Fájdalom és szégyen helyett örömöt tapasztalt meg. Amikor hálát ad, így szól: „Áldott légy, mert örömben részesítettél, s amitől rettegtem, az nem történt meg velem, hanem nagy irgalmasságod szerint bántál velünk" (Tób 8,16). Ebben az esetben Isten irgalmassága Sára és Tóbiás házasságában nyilvánul meg, ami Isten segítsége nélkül lehetetlen lett volna. Ez a házasság természetesen a kegyelmes Isten válasza Sára könyörgésére (Tób 3,16–17). Amit Raguél nem várt, vagy lehetetlennek tartott, lehetséges a kegyelmes Isten számára, mivel semmi sem akadályozhatja Isten tervének beteljesedését.

Később, amikor Tóbiás látása helyreáll, így áldja Istent: „Mert megfenyített, de meg is könyörült rajtam" (Tób 11,15). Az események hasonló visszafordítása található még két helyen a történetben. Először a Tób 4,19-ben, amely szerint Tóbit így szól fiához az útmutatás vége felé: „Akit akar, azt fölemeli, akit akar, azt megalázza egészen az alvilág fenekéig". Másodszor a Tób 13,2-ban, ahol Isten csapása és kegyelme összekapcsolódik azzal, ahogyan Isten "letaszít az alvilág mélységeibe, s felhoz a pusztulás helyéről". A hitvallás, amely szerint „Mert büntet és kegyelmez, letaszít az alvilág mélységeibe, s felhoz a pusztulás helyéről" annak az éneknek a kontextusában található, amit Tóbit azután mond el, hogy Ráfael felfedi: minden, ami velük történt, az Isten szándéka és irányítása szerint történt (vö. Tób 12,11–22).

Tóbit esetében az alvilág mélységeibe való letaszítás nem a biológiai élet vége, és a pusztulás helyéről való felhozatal nem személyes, feltámadott élet. A történet végén a szenvedő Tóbitot Isten fizikai egészséggel és teljességgel ajándékozza meg, aminek hosszú, boldog élete végéig örülhet. Unokái veszik körül halálos ágyánál. Ezek annak a jelei, mit jelent feltámadni a halálból.

Ahogyan Balla és mások is rámutattak, hasonló koncepciók találhatók a Deut 32,39-ben, ahol ezt olvassuk: „Lássátok be, hogy csak én vagyok, nincsen Isten rajtam kívül! Én adok halált, és én adok életet, összezúzok és gyógyítok, nincs, aki kezemből kimentsen."[17] De talán a legközelebbi hasonlóság Anna hálaadó énekében, az 1Sám 2,6-ban található: „Az Úr megöl és megelevenít, letaszít a sírba, és újra felhoz onnét." Anna így írja le azt, hogy megtapasztalhatta Isten ajándékát gyermeke, Sámuel személyében. Gyermektelen anyaként nincs

értéke, de Isten ajándéka, a gyermek Anna megbecsülését növeli az őt körülvevők szemében.

Amikor a Tób 13,5-ban Tóbit megszólítja Izráel fiait, azt a kifejezést használja, amit gyógyulásával kapcsolatosan is alkalmazott. Így szól hozzájuk: „Megbüntet benneteket vétkeitekért, de meg is könyörül rajtatok és összegyűjt titeket a népek közül, amelyek közé szétszórt benneteket."[18] Itt Tóbit személyes tapasztalata a nép sorsának példájává válik.[19] Ha közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, párhuzamot láthatunk Tóbit és Izráel tapasztalatai között. Isten megverte az izráelieket bűneik miatt, és szétszórta őket, ami egyfajta elvettetésként fogható fel, de Isten majd kegyelmes lesz hozzájuk, és felemeli őket a mélységből, ami helyreállítást jelent, és azt, hogy ismét földjükön élhetnek. Annak az Istennek, aki Tóbitot kiemelte a holtak közül és életre támasztotta, hatalma van megcselekedni ugyanezt a megholt Izráellel, amikor összegyűjti népét azok közül a népek közül, ahová szétszórta őket.

A halottak közül való felhozatal, vagy a mélységből való felemelés tapasztalata megjelenik Tóbit látásának személyes helyreállításában, gyógyulásában, abban a házasságban, ami lehetetlen és elképzelhetetlen volt, valamint a népnek a fogságból való, alkalmas időben elhozott megszabadításában. Ezek a haláltól való megmenekvésnek, valamint a teljes életnek különböző manifesztációi: forrásuk Isten irgalmassága, és megtapasztalhatók vagy személyes, vagy nemzeti síkon. De mielőtt a megholt Izráel mélységből való felemelése végső soron megtörténhet, Tóbit felszólítja népét, hogy térjen vissza Istenhez teljes szívével és teljes lelkével, és igaz tetteket vigyen végbe színe előtt; ekkor: „felétek fordul, és nem födi el előletek arcát" (Tób 13,6). A kölcsönösség dinamikája alapján Izráel igazságosságban Istenhez tér, ahogyan Isten is Izráelhez fordul irgalmasságban, aminek eredménye élet Izráel saját hazájában.

Összegzés

Tóbit könyvében a halál hatalommal bíró tényezőként jelenik meg. Mégis vannak arra utalások a műben, hogy lehetséges a győzelem a halál fölött. Az elbeszélésben található fordulatok – amikor egy esemény kimenetele teljesen az ellenkezőjére fordul – mind az életet sejtetik a halál sokrétű ábrázolása közepette. Ha nem a halálé az utolsó szó, akkor legalább azt mondhatjuk, hogy fullánkja megszűnt. Tóbit és Sára számára a halál az életük törékenységében látható meg. Tóbit látásának elvesztése, valamint Sára hét vőlegényének halála azt jelentette, hogy csökkent létmódban éltek, ami arra a komor és árnyszerű létre hasonlított, ami az emberre a holtak hazájában vár. Ennek ellenére Isten az ő kegyelmességéből életre támasztja őket úgy, hogy Tóbit újra láthat, és Sára megtalálja férjét Tóbiás személyében.

Tóbit a halálból való megmenekvésről beszél (Tób 4,11), míg az angyal, Ráfael teljes, hosszú életet ígér azoknak, akik igazak, alamizsnát gyakorolnak és irgalmas cselekedeteket hajtanak végre (Tób 12,9). Tóbit Achikár példáját használja fiának és unokáinak szóló búcsúbeszédében, amikor arról tesz bizonyságot, hogy Achikár a sötétségbe került, de világosságra jutott, és elkerülte a halálos csapdát, mert irgalmasságot gyakorolt (Tób 14,10–11). A történet tanulsága, hogy az irgalmas Tóbit megmenekült a haláltól, ami fizikai épsége – látása –, és becsülete visszanyerésében nyilvánul meg. Sára szintén a haláltól való megmenekvésként éli meg, amikor Isten neki adja Tóbiást férjül. Ennek köszönhetően mindketten megtapasztalják az élet teljességét.

Végül jegyezzük meg, hogy a halálból való megmenekvés és a teljes, vagy hosszú élet nem a másvilágon értelmezendő. Az a helyreállítás, amit Isten visz véghez Tóbit és Sára életében, még ebben az életben történik, amikor ők még Ninive lakói. Ezek nem jövőbeni történések és áldások, hanem jelenbéli ajándékok, amelyeknek köszönhetően még a fogság körülményei ellenére is teljes életük lehet. Ennél is fontosabb, hogy Tóbit könyve Tóbit és Sára történetét arra használja, hogy előre mutasson az idők teljességére (Tób 14,5), arra az időre, amikor Isten felemeli a mélységből Izráel népét, kimenti őket a halálból, hogy hazájukban teljes életet élhessenek. Azok a részletek, amelyek a halálból való megmenekvést és a teljes életet sejtetik, lehetővé teszik az élet értelmezésének kibővítését, ami már az eljövendő világban megtapasztalható feltámadást is magában foglalja. Az irgalmas Tóbit számára azonban a halállal való megbirkózás és az új életre kelés ebben az életben, ebben a világban megy végbe. Éppen ezek miatt az életet megújító ajándékok miatt lehet reménysége Tóbitnak a jövőben bekövetkező, kegyelemmel teli, életet jelentő események felől is.

Jegyzetek

1 A könyv bevezetéstani kérdéseivel – a keletkezés idejével és helyével, a mű műfajával, nyelvezetével – kapcsolatosan lásd Carey A. Moore, *Tobit: A New Translation with Introduction and Commentary*, AB40A (New York: Doubleday, 1996), 1-64; Joseph A. Fitzmyer, *Tobit*, CEJL (Berlin: De Gruyter, 2003), 3–57. A Tóbit könyvével foglalkozó legújabb művek áttekintéséhez lásd Andrew Perrin, "An Almanac of Tobit Studies: 2000–2014," *Currents in Biblical Research* 13 (2014) 107–142.

2 Tóbit könyve két, G^{I} és G^{II} jelzésű kéziratban maradt fenn. G^{I} a mű rövidebb verzióját, G^{II} pedig a hosszabb, Sínai Kódexben található verzióját jelöli. Ezek közül a Tóbit 3,6-nak csak a G^{II} verziója őrizte meg azt az olvasatot, hogy Tóbit oly sok megpróbáltatást látott (Βλέπειν) életében. Tóbit könyvének szövegével kapcsolatban lásd Robert Hanhart, *Tobit* (Septuaginta Vetus Testamentum Graecum 8.5; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983); Christian J. Wagner, *Polyglotte Tobit-Synopse: Griechisch, Lateinisch, Syrisch, Hebräisch, Aramäisch. Mit einem Index zu den Tobit-Fragmenten vom Toten Meer* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse 258; Göttingen: Vandehoeck & Ruprecht, 2003); Stuart Weeks, Simon Gathercole, and Loren Stuckenbruck, *The Book of Tobit: Texts from the Principal Ancient and Medieval Traditions. With Synopsis, Concordances, and Annotated Texts in Aramaic, Hebrew, Greek, Latin and Syriac* (Pontes et subsidia ad Bibliam pertinentes 3; Berlin/New York: de Gruyter, 2004).

[3] Tóbitnak az orvosokról vallott nézetével foglalkozik a következő tanulmány: Maria Chrysovergi, "Contrasting Views on Physicians in Tobit and Sirach," *JSP* 21 (2011) 37–54.

[4] Jon Levenson, *Resurrection and the Restoration of Israel: The Ultimate Victory of the God of Life*. New Haven: Yale University Press, 2006, 172, 212.

[5] Llloyd R. Bailey Sr., *Biblical Perspectives on Death*, OBT, Philadelphia: Fortress, 1979, 40.

[6] Stefan Beyerle, "Release Me to Go to My Everlasting Home … (Tob 3:6): A Belief in an Afterlife in Late Wisdom Literature," in *The Book of Tobit: Text, Tradition, Theology*, szerk. Géza G. Xeravits és József Zsengellér, JSJSup 98, Leiden: Brill, 2005, 76–82. Beyerle szerint az "örök haza" nem azonos a sírral, mivel jelölheti a halált, Hádészt, a mennyet, vagy a mennyei lények birodalmát. Úgy tűnik azonban, hogy Tóbit könyvében a kifejezés, "meghalok és porrá leszek" miatt az "örök haza" a sírra utal.

[7] A kérdéshez lásd továbbá: Francis M. Macatangay, *The Wisdom Instructions in the Book of Tobit*, DCLS 12, Berlin/New York: de Gruyter, 2011, 56–60.

[8] Tóbit és Sára halálért való imádságához lásd: Francis M. Macatangay, *When I Die, Bury Me Well: Death, Burial, Almsgiving, and Restoration in the Book of Tobit*, Eugene, OR: Pickwick, 2016, 20–23.

[9] Az elbeszélő arról is beszámol, hogy Raguél, Sára atyja és Tóbiás apósa is sokáig élt becsületben és tisztességben; Tóbiás gondoskodott apósáról és anyósáról is öregségükben és eltemette őket (Tób 14,13–14).

[10] Lásd Robert A. De Vito, "Old Testament Anthropology and the Construction of Personal Identity," *CBQ* 61 (1999) 217–238.

[11] Lásd Gary A. Anderson, "Tobit as Righteous Sufferer," in *A Teacher for All Generations: Essays in Honor of James C. VanderKam,* szerk. Eric Mason et al. JSJSup 153, Leiden: Brill, 2011, 500–501.

[12] Tóbit és Jób könyvének intertextuális vizsgálatához lásd Anathea Portier-Young, "Eyes to the Blind: A Dialogue between Tobit and Job," in *Intertextual Studies in Ben Sira and Tobit: Essays in Honor of Alexander A. Di Lella OFM*, szerk. Jeremy Corley – Vincent Skemp, CBQMS 38, Washington DC: CBA, 2005, 14–27. Lásd továbbá Jonathan R. Trotter, "The Developing Narrative of the Life of Job: The Implications of Some Shared Elements of the Book of Tobit and the Testament of Job," *CBQ* 77 (2015) 449–466.

[13] Lásd Levenson, *Resurrection and the Restoration of Israel*, 169.

[14] Lásd Levenson, *Resurrection and the Restoration of Israel*, 67–81.

[15] Ibolya Balla, "Resurrection and God's Kingship in Tobit 13: The Role of Tob 13:2 in its Context," *Biblical Annals* 9 (2019) 459.

[16] A fordulatoknak ehhez a sémájához lásd: Emilio López Navas, "'El Señor de los cielos te dé alegría en lugar de tu tristeza' (Tb 7,17). *Mundus inversus* en el libro de Tobías," *EstBib* 78 (2020) 383–403.

[17] Lásd Balla, "Resurrection and God's Kingship," 454–456.

[18] Vö. Emilio López Navas, *De la oscuridad a Jerusalén. Estudio exegetico-teologico de Tob 13*, ABE 66, Estella: Editorial Verbo Divino, 2016, 109–119. Lásd továbbá: Balla, "Resurrection and God's Kingship," 456, aki megjegyzi, hogy míg a Tób 3,6 nem utal konkrét jövőbeni eseményre, Izráel sorsa a Tóbit 13 szerint csupán a jövőben válik láthatóvá.

[19] Lásd Macatangay, *When I Die, Bury Me Well*, 79–81.

Az ógörög sírfeliratok halálszemléletének néhány aspektusa

Az alábbi két írásban ismét a mulandóságról, a halálról, illetve annak legyőzéséről lesz szó – Ledán István kutatása alapján – ahogy ez a téma megjelenik az antik zsidó és görög sírfeliratokban. Ledán István három írásából már egyet közöltünk a megelőző számban, amely orvosok sírfeliratairól szólt. A szerkesztői munka gyarlósága okán sajnálatos módon ahhoz a cikkhez nem a megfelelő kopfot csatoltuk. Erre mentségünk nincs, magyarázatunk van, de annak immáron nincs jelentősége. Viszont e három írás tartalmának nagyon is komoly üzenete van az újszövetségi kérügma számára is. A szerzőtől és az olvasóktól hibánkért elnézést kérünk, az írásokat pedig továbbra is a kedves olvasók figyelmébe ajánljuk! (a főszerkesztő)

„Senki sem halhatatlan!"

Tanulmányomban csaknem harminc ógörög sírszöveget mutatok be, mely által egy meglehetősen átfogó keresztmetszetét kapjuk a hellenizmus, illetve a korai császárkor halálszemléletének. Tanulmányomban vázaltosan kitérek arra is, hogy miként viszonyultak az újszövetségi szerzők, illetve az újszövetségi emberek a halálhoz, hogyan értelmezték a halált, és milyen reménységgel tekintettek a halálon túlra. Az ógörög sírfeliratokból kirajzolódó halál-(és élet)szemlélet, illetve annak egybevetése az újszövetségi halálszemlélettel hozzásegít annak megértéséhez, hogy milyen ellenállásokba, milyen alapvető „világnézeti" sorompókba ütközött a korabeli keresztény misszió, és hol mutatkozott szükség arra, hogy az olykori-gyakori görög reménytelenséggel, „túlvilági pesszimizmussal" szemben felmutassa a Krisztusban való élet halálon is átívelő reménységét. Ugyanakkor látszanak azok a pontok is, ahol a kereszténység nehézség nélkül kapcsolódhatott az általa megszólított emberek vágyaihoz és egzisztenciális igényeihez. A pszichológia nyelvén szólva akár még azt is mondhatjuk, hogy a különféle pogány pozitív túlvilági elképzelések, melyeknek közös nevezője a halál utáni intenzív boldogság reménye olyan mintázatok az emberi lélekben, melyek, mindenféle tudatos vagy öntudatlan kölcsönzés nélkül, a keresztény kérügmában is szükségképpen jelen voltak.

In this study, I present and analyse almost 30 ancient Greek funeral inscriptions, which provide a a kind of cross-sectional view of Hellenistic attitudes towards death. I have also sketched out how the New Testament's authors and people understood death, and with what hope they looked beyond it. The view of death that emerges from the Greek funeral inscriptions and its comparison with the view of death in the New Testament helps us to understand the resistance that the Christian mission sometimes encountered and helps us to see where it was necessary – facing the Greek hopelessness and pessimism – to show the hope of post-mortem life in Christ. At the same time we can also see the points at which Christianity could relate without difficulty to the desires and existential needs of the people it addressed. Psychologically speaking, we might even say that the various pagan positive ideas of the afterlife, with the „common denominator" of the hope of intense happiness after death, are patterns or even archetypes in the human psyche which, without any conscious or unconscious borrowing on the part of NT authors, were necessarily present in the Christian kerygma as well.

1. Bevezető gondolatok

Ha egy mai temetőt kifejezetten azzal a céllal látogatnánk meg, hogy a síremlékekre kerülő szövegekből a halottak, illetve hozzátartozóik halállal kapcsolatos szemléletére, elképzeléseire következtessünk, meglehetősen sovány eredménnyel kellene beérnünk. Szórványosan találkoznánk olyan síremlékekkel, melyekről ilyen vagy olyan formában leolvasható lenne a feltámadásban való reménykedés. Akár úgy, hogy egy bibliai ige utal rá (pl. *tudom, hogy az én Megváltóm él*), akár abban a formában, hogy – olykor egy szomorúfűz ábrázolással, és nem ritkán rövidítve – ez a (klisészerű) szöveg jelenik meg a sírkövön: *a boldog feltámadás reménysége alatt* (rövidítve: A.B.F.R.A). Elvétve olyan síremlékeket is láthatnánk, melyekre rövid, négy-öt soros, többnyire klapancia-szerű verset vésettek. Ezek a versek arról szólnak, hogy a halál voltaképpen alvás, abban az értelemben, hogy a halottnak már nem fájhat semmi; örökre megszabadult mindenféle szenvedéstől.[1] Ritkábban, főleg öngyilkosok esetében, és ugyancsak versszerű szövegekben olyan elképzeléssel is találkoznánk, hogy a halott sötét titkot hordozott magában, és azt a titkot magával vitte a sírba. A mai sírszövegek többségéből nem derül ki, hogy mit gondolnak az emberek a halálról, hogyan viszonyulnak hozzá, milyen halálon túli perspektívákban reménykednek, pontosabban az derül ki, hogy – ha viszonyulnak is valahogyan – nem tartják fontosnak erről beszélni. Ezzel szemben egy ókori görög nekropoliszban való séta során azzal szembesülnénk, hogy az antik görögök igen változatosan, mondhatni „színesen" szemlélték a halált, sokféle módon gondolkodtak a halálon túli perspektívákról, és ezt fontosnak is tartották elmondani a sírjuk elé vetődő élőknek.[2] Viszonylag gyakran találkozunk meglehetősen hosszú sírszövegekkel, melyek afféle nekrológoknak tekinthetők. Ezekben a halott aprólékosan beszél az életéről, halála körülményeiről, illetve arról is, hogy mit gondol a halálról vagy a halál utáni állapotról. A rövidebb lélegzetvételű sírfeliratokban nincs mód arra, hogy részletezzék a halott életét vagy halála körülményeit, de többségükből ugyancsak kiolvasható, hogy az illető halott (vagy családja) hogyan gondolkodott a halálról, valamint a halálon túli távlatokról.

Vannak olyan sírszövegek, melyek egyszerűen negligálják a halált. Ám – legalábbis számunkra meglepő módon – fontosnak tartják *beszélni* arról, hogy a halál semmi. Akár abban az értelemben, hogy az ember megszűnik létezni a halálban, akár úgy értve, hogy a halállal nem kell foglakozni, éppolyan magától értetődőnek, természetesnek kell venni, mint az életet. Egy másik típusba azok a sírszövegek tartoznak, melyek a halálról mint ellenségről beszélnek. A halál keserű és fájdalmas, mert az életet jelentő fényből elragad a sötétségbe, elszakít a családtól, barátoktól, és egy szomorú, tengődő árnyéklétbe zár, méghozzá örökre. Főleg (de nem kizárólag) idős emberek sírfeliratain azzal a szemlélettel is találkozunk, hogy a halállal ki lehet, illetve ki kell békülni. Vagy azért, mert egy hosszú, örömteli és fájdalmaktól, szenvedéstől mentes élet után nincs miért panaszkodni rá, vagy azért, mert megszabadít a terhes öregségtől, vagy esetleg azért, mert a halál közös tartozás és közös sors. Ez utóbbi esetben gyakori a bátorítás: „*bátorság! senki nem halhatatlan"*. Természetesen az ókori görögök is keresték az „orvosságot" a halál ellen. A hellenizmus korától kezdve, és különösen a császárkorban szembetűnően megszaporodtak az olyan típusú sírszövegek, melyekben ilyen vagy olyan formában reményteljesen szemlélték a halált. Számos sírfeliratban találkozunk olyan elképzelésekkel, hogy lélek az istenek társaságába kerül, megistenül, csillaggá, hérosszá válik, vagy valamilyen pozitív túlvilági helyen együtt lehet szeretteivel. Ezek az elképzelések nem zárják ki kölcsönösen egymást: egy-egy sírszövegben egymásra vetülhetnek vagy összekapcsolódhatnak. Arra is találunk példát, hogy az egyébként sötét és ijesztő hádészban a holtak együtt lehetnek családtagjaikkal és vigasztalhatják egymást. A különféle misztériumokban beavatottak pedig abban reménykedtek, hogy a hádészon belül egy elkülönített, kellemesebb helyen együtt lehetnek az életük során tisztelt istennel, valamint beavatott társaikkal. Nem voltak tehát az ókori görögök sem teljesen híjával a reménységnek (vö. 1Thessz 4,13).

Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy sírfelirat-példákon keresztül bemutassam az ókori görögök halálszemléletét (főként) a hellenizmus, illetve a császárság korában. Természetesen a sírfeliratokban sok az irodalmi reminiszcencia, klisészerű megfogalmazás és ván-

dormotívum. A sírkőkészítők vagy epigrammaköltők feltehetően rendelkeztek valamilyen brosúra-szerű gyűjteménnyel, melyből igény szerint válogatni lehetett. Voltak „sablon-epigrammák", melyeket aztán variálhattak a halott életrajzi adataival. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy az ilyen sírszövegek is relevánsnak tekinthetők, mégpedig azért, mert a hozzátartozók (vagy még éltükben a halottak) minden bizonnyal olyan szövegeket választottak, melyekről úgy érezték, hogy azok kifejezik élet-, illetve halálszemléletüket. A sírfelirat-példáknál mégis ügyeltem arra, hogy olyan szövegeken keresztül mutassam be az ókori görögök halálszemléletét, melyeknek érezhetően „emocionális töltetük" van. Leginkább ugyanis az ilyen szövegek alkalmasak arra – és éppen személyes hangvételük okán – hogy tanúskodjanak a kor emberének halálfelfogásáról. A tanulmányban vázlatosan kitérek az Újszövetség halálszemléletére, valamint a sírfeliratok és az Újszövetség halálszemlélete közötti hasonlóságokra, analógiákra és ellentétetekre is.[3]

2. A halál negligálása

A halált nem csupán epikureista alapon lehetett semminek nyilvánítani,[4] hanem akár túlvilági nézőpontból is, tudniillik azért, mert ebből a nézőpontból a halál nem más, mint létra a halált követő üdvállapothoz. Az alábbi sírfeliratban kissé „lebegtetve" van, hogy miért nem ér könnyeket a halál, vagy az, ami a halálban az emberrel történik. A szövegben egy Amadzónia nevű asszony arról beszél, hogy hasztalan mind a sírás, min d pedig a sírnál való időtöltés. Ez kétféleképpen értelmezhető. Érthetjük úgy, hogy a gyász azért haszontalan, mert az asszony boldog túlvilági sorsán balgaság lenne szánakozni, értelmezhető viszont úgy is, hogy a gyász, a sírás, a sír körüli foglalatosságok azért fölöslegesek, mert a halálban gyakorlatilag semmivé lesz az ember. Az utóbbi értelmezés azért valószínűbb, mert a nő azt kéri családjától, hogy őrizzék az emlékét. Talán arra gondolhatott, hogy a halál után semmi nem marad az emberből, csupán emléke él tovább a hozzátartozók lelkében.[5]

2.1. τίπτε μάτην γοόωντες ἐμῷ παραμίμνετε τύμβῳ;
οὐδὲν ἔχω θρήνων ἄξιον ἐν φθιμένοις.
λῆγε γόων καὶ παῦε, πόσις, καὶ παῖδες ἐμεῖο
χαίρετε, καὶ μνήμην σῴζετ᾽ Ἀμαζονίης..[6]

Ugyan miért időztök síromnál, hasztalan ríva?
Semmi, ami könnyeket érne nincs a halálban itt.
Hagyd hát a sírást, csillapodj, férjem, ti is gyermekeim!
Éljetek boldogul, és őrizzétek Amadzónia emlékét.

Ugyancsak értelmetlen mindenféle kegyeletes cselekmény (kidobott pénz) következő példánkban is. A halottal, a sírral való törődés azért fölösleges, mivel ezek nem az embernek (vagy a lelkének) szólnak, aki már nem létezik, hanem a hamunak és a sárnak. A halál abban az értelemben semmi, hogy az ember a születése előtti semmiből a halála utáni semmibe megy.

2.2. μὴ μύρα, μὴ στεφάνους στήλλῃ χαρίσῃ· λίθος
ἐστίν·
μηδὲ τὸ πῦρ φλέξεις· ἰς κενὸν ἡ δαπάνη.
ζῶντί μοι, εἴ τι ἔχεις, μετάδος· τέφραν δὲ μεθύσκων
πηλὸν ποιήσεις καὶ οὐκ ὁ θανὼν πίεται·
τοῦτο ἔσομαι γὰρ ἐγώ, σὺ δὲ τούτοις γῆν ἐπιχώσας
εἰπέ· ὅτι οὐκ ὢν ἦν· τοῦτο πάλιν γέγονα.[7]

Ne hozz ajándékba síromra mirhát, koszorút.
Ez csak egy kő.
Ne gyújts fáklyát sem! – kidobott pénz.
Ha bármit szánsz nekem, add ide, amíg élek!
Ha hamura öntesz bort,
sarat csinálsz csupán, – és a holt nem iszik.
Mert sár leszek. Te pedig midőn földet hánysz arra, ami maradt belőlem,
ezt mondd: aki voltam mielőtt lettem, az lettem újra.

Gyakoriak az olyan sírszövegek, melyek hetykén visszhangozzák azt az epikureista meggyőződést miszerint a nem-lét nem irtózatos, és hazugságnak neveznek minden olyan elképzelést, amely számol a halál utáni élet lehetőségével. Ahogy nem létezett az ember születése előtt, éppúgy nem fog létezni halála után sem. Ennélfogva az élet egy rövid epizód a két parttalan semmi között. Ilyen típusú epigrammákkal gyakrabban találkozhatunk a latin nyelvű síremlékeken, melyeken nem ritkán rövidített formában (nf f ns) olvasható: *non fui, fui, non sum*. Olykor hozzáteszik: *non curo* (nem érdekel) vagy *non desidero* (nem hiányzik, ti. az élet).[8]

2.3. οὐκ ἤμην, γενόμην· ἤμην, οὐκ εἰμί· τοσαῦτα
εἰ δὲ τις ἄλλο ἐρέει, ψεύσεται· οὐκ ἔσομαι.[9]

Nem voltam, lettem. Voltam, nem vagyok. Ennyi!
Ha bárki mást mond: hazudik. Nem leszek!

A halállal szemközti közömbös magatartást a sztoikusok is tanították. A halál a sztoikus filozófia szerint a természet műve, és mint ilyentől nem kell félni tőle. Az embernek jó szívvel, nyugalommal kell távoznia az életből, mint aki hajóba szállt, utazott és megérkezett.[10] Következzen egy részlet egy olyan sírszövegből,[11] melyet akár sztoikusnak is nevezhetnénk, minthogy az ember alkotóelemeinek (víz, föld, levegő) felbomlása a halált követően sztoikus gondolat. Ám sírszövegünk valójában már-már pökhendien nihilista megfogalmazása a halál utáni totális megsemmisülésnek. A πνεῦμα itt nem az ember nemesebb, halhatatlan, el nem enyésző része, hanem egyszerűen levegő, mely minden más alkotóelemhez hasonlóan elpusztul. Ezért itt – más sírfeliratokkal ellentétben – nincs szembeállítva a testtel (σῶμα).[12]

2.4. ἐξ ὕδατος καὶ γῆς καὶ πνεύματος ἦ πάροιθεν,
ἀλλὰ θανὼν κεῖμαι πᾶσιν τὰ πάντ' ἀποδοῦς·
πᾶσιν τοῦτο μένει· τί δὲ τὸ πλέον· ὁππόθεν ἦλθεν,
ἰς τοῦτ' <αὖτ'> ἐλύθη σῶμα μαραινόμενον.[13]

Korábban vízből, földből és levegőből voltam,
ám holtan fekszem, mindent mindennek visszaadva már.
Mindenkinek ez a sors jut. Hát aztán! Ahonnan jött,
épp oda megy vissza a szétfoszló test.

Végül negligálni lehet a halált abból a nézőpontból is, hogy kivétel nélkül mindenkinek meg kell tapasztalnia. Példaként egy több szempontból érdekes sírszöveg első négy sorát idézem, melyből kiderül, hogy a halál közös emberi sors. Ez egyfajta vigaszt is jelent a halandónak**,** annál is inkább, mert ez jutott osztályrészül az istenektől (boldogoktól) született héroszoknak, félisteneknek is. A halál azért nem *nagy ügy*, mert mindenkit utolér.

2.5. Τύμβος ὁ μυριόκλαυστος, ὁδοπόρε, τᾶς ἱερείας,
ἃς ὁ τόπος ναῶν ἄξιος, οὐχὶ τάφων.
εἰ δ' ἄρα τὰν ἀίπαιδα βάσκανος ἅρπασεν Ἅιδας,
οὐ μέγα· καὶ μακάρων παῖδας ἔκρυψε κόνις.[14]

Egy papnő könnyekkel öntözött sírja ez, vándor.
Olyan hely, mely templomot érdemel, nem sírt.
Ha fiatal szüzet is elragad az irigy Hádész,
nem nagy ügy: por rejti a boldogok gyermekeit is.

3. A „keserű" halál

A sírfeliratokban gyakran esik szó arról, hogy a halál ellenség. Hádész, Thanatosz irigy és kegyetlen istenségek. Olykor meg nem nevezve egyszerűen daimónnak (isten) nevezik a halálba ragadó hatalmat, és ez a daimón mindig gonosz, kegyetlen, irigy és ellenséges. A gonosz és irigy istenség motívuma természetesen leginkább az olyan sírszövegekben jelenik meg, melyekben fiatalon, hirtelen vagy valamilyen szerencsétlenségben elhunytakról, esetleg különösen is tehetséges emberekről esik szó. A halál azt jelenti, hogy nincs irgalom. Az ember nem örvendezhet tovább családjának vagy nem léphet házasságra, illetve nem folytathatja kedvenc foglalatosságait. A sötét és ijesztő alvilágba kell leszállnia vagy örökre ki kell lépnie a lét bármilyen formájából. Nincs irgalom az alábbi szövegben beszélő Hérakleia számára sem. Tiszta, szűzies élete a halhatatlanságra érdemesítené, ám erre a felirat tanúsága szerint nincs lehetőség. A halandók nem kaphatnak boldog túlvilági életet az istenek társaságában.

3.1. [εἰ θέμις ἦν] θνητὴν ἐναρίθμιο[ν ἀγνεύο]υσαν
ἀθανάταις νο[μίσαι, σοὶ] τὸ γέρας τόδ' ἂν ἦν,
Ἡράκλεια· σὺ γὰρ προλιπουσ' ἤβην [π]ολυανθῆ
ὥιχου ἀποφθιμ[έ]νη μητρὸς προλιποῦσα μέ[λ]αθρον
Σίμου ἀνοικτίστω[ς] Φερσεφόνης θαλάμου[ς].[15]

Ha bárki halandót joggal lehetne a halhatatlanok közé számítani, az a te jutalmad lehetne, magad tisztán
megőrző Hérakleia. Ám elhagyva virágzó ifjúságod,
és anyád, Simo házát – nincs irgalom! –
átköltözöl Perszephoné szobájába.

Gonosz és értelmetlen a sorsot fonó istennő döntése abban a sírszövegben is, mely egy csecsemő síremlékéről származik. A síremléken egy relief is látható, mely egy kezét anyja melle felé nyújtó csecsemőt ábrázol.[16] A szövegben a sír elé vetődő és a domborművet szemlélő vándor, azaz egy idegen fogalmazza meg, hogy a gonosz Moira összetörte a szülők szívét.

3.2. νήπιος ἐν τύμβῳ τίς ἄρ' ἐσθ' ὅδε; ὡς ἀταλαῖσι
χειρσὶν γλακτοπαγεῖ μαστῷ ἐπικέκλιται. –
οὔνομα Μηνογένης μοι, ἐτέκνωσεν δέ με Λολους,
ὃν πένθει στυγερῷ προὔλιπον ἐν μελάθροις –
φεῦ, Μοίρης εἰκαῖα κριτήρια ὡς ἀλογίστως
Αὐγῆς ἔκτινας καὶ πατρὸς ἀχνυμένου.[17]

– Ki vagy te csöppség e sírban, itt? Ó, hogy nyújtja puha kezecskéit a tejtől duzzadó emlők felé!
– Ménogenész vagyok, nemzőapám Lolusz,
akit sötét bánatban hagytam otthonában.
– Jaj, mily gonoszok a Moira döntései! Mily értelmetlenül
végeztél Augéval és a gyásztól összetört apával!

Egy kútba fulladt kisfiú sírfelirata szerint Moirák szinte lesik az alkalmat, hogy a halálba vigyék őt. Tulajdonképpen maguk a Moirák ültetik a fiút a kút szélére, hogy onnan a mélybe szédüljön, és rögvest át is adhassák Kharónnak, az alvilági révésznek. Abban pillanatban, amikor a gyermek a kútkávára ül, már nincs remény az élet folytatására. Meghal, még mielőtt elkezdene járni a palaestrába, azaz a testgyakorló (főleg birkózó) iskolába. A hosszabb lélegzetvételű, a halál körülményeit szívbemarkolóan ecsetelő szövegből csupán két sort idézek:

3.3. ὦ δ' ἐμὲ τὸν [δύσ]τηνον τὸν οὐκ ἐφιδόντα
παλαίσ[τρα]ν,
ἀλλ' ἤδη τριετῆ Μοῖρα [κάλ]υψε κακή.[18]

De jaj, én szerencsétlen, soha látni már nem fogom a palaestrát!
Gonosz Moira rejtett el, csupán hároméves koromban.

A szülői harag és keserűség fogalmazódik meg az alábbi epigramma-részletben, melyben az apa fiatalon

elhunyt gyermeke miatt a Moirákat átkozza. Nem a maga fájdalma és gyásza miatt teszi, hanem azért, amiért az isten előtte, apjuk előtt ragadta a hádészba a gyermekeit. Úgy tűnik, hogy a járványok, háborúk ellenére sem volt magától értetődő és természetes az, ha a gyermek a szülő előtt halálozott el.

3.4. τὰς ἀνίσους Μοίρας πάντοτε μεμφόμενος, εἶτ' ἐπ' ἐμοὶ
λύπης οὐθὲν μέρος, ἀλλ' ἐπὶ τέκνων, οὓς πρὸ πατρὸς
δαίμων ἥρπασεν ἰς Ἀΐδην...[19]

A galád Moirákat átkozom örökké. Nem a magam fájdalma,
hanem gyermekeim miatt, akiket apjuk előtt ragadott el az isten a hádészba.

Következő szövegünkben az irigy Hádész egy fiatal házaspár meghitt és szenvedélyes kapcsolatát szakítja szét. A halál borzalmas, mert minden szép érzést örökre tönkretesz, helyükbe pedig az életre szóló gyász lép.

3.5. τίπτε, πόσι[ς], φων[εῖς; τί δὲ Τάρταρ', ὅμευ]νε, 'πικι[νεῖς];
πῶς κρυερὴ σιγή; τί β[αρὺ σκότος ὄσσε κάλυψε];
ποῦ χάριτες φιλίης [πρότεραι κραδίης γλυ]κερᾶς [τε]
ἦθος ν τῇ τε λύρῃ ν [συμμειξαμένη ποτ' ἀοιδή];
αἰαῖ, πάντα λέλοιπ' [ἀπιὼν στυγερὴν ὑπὸ] γαῖαν·
ναὶ μὰ σέ, νῦν θ' Ἑλ[ικών, πρίν τ' Ἀΐδης φθονερός].[20]

– Miért szólongatsz, férjem? Miért vered fel, hitves, a Tartaroszt?
– Miért ez az ijesztő csend? Miért borult sűrű sötétség szemeimre?
Hová lett szerelmünk gyönyöre, hová lett szívünkből az édes érzés?
Hová tűnt lanttal kísért énekünk?
Jaj, mindent elhagytál midőn az átkozott föld alá mentél!
A Helikónra mondom! Az irigy Hádészra mondom!

Ugyancsak a házastárs elvesztése miatti fájdalom jelenik meg egy párbeszédes, erőteljesen drámai sírszövegben. Theioszt, az idős férjet mélyen megviseli fiatal felesége halála. Valójában csupán közös gyermekük kedvéért dönt a fénytelen és örömtelen élet mellett, mely így egészen hasonló ahhoz az árnyékléthez, melyben a halott feleségnek van része a hádészban. A hosszabb szövegből az utolsó részt, a férj válaszát idézem. Az ajándék, amiről a férj beszél a feleség (Atthisz) emlékére állított sírkő.

3.6. τοῦτο σαοφροσύνας γέρας Ἀτθίδι τᾷ πολυκλαύτῳ
οὐκ ἴσον οὐδὲ ἀρετᾶς ἄξιον, ἀλλ' ἐθέμαν
μνάμαν εἰς αἰῶνα φερώνυμον αὐτὸς ἀνάγκαι
Θεῖος νηπιάχῳ πνεῦμα χαριζόμενος.
οἴσω γὰρ καὶ τοῦτο χάριν σέο καὶ τὸν ἀπηνῆ
ὄμμασι τοῖς στυγνοῖς ὄψομαι ἠέλιονν.[21]

Nem ér fel ez az ajándék Atthisz tisztaságával, sem erényével,-
mégis ezt emeltem neki, hogy nevét örökre megőrizze,
én Theiosz, kinek élnem kell még gyermekünk kedvéért.
Érted ezt is elviselem, és elborult tekintettel nézek a hajthatatlan napra.

A fenti szövegekben, az utolsóként idézettet kivéve, melyben megfogalmazódik az az elképzelés miszerint a földi életben meghitt kapcsolatban élők az egyébként ijesztő és sötét hádészban is együtt lehetnek, semmilyen reménység nem fedezhető fel a síron túli perspektívákat illetően. Ennek a hiánya magyarázza a túlságos gyászt, és a gyakori vádaskodást a halált okozó vagy halált hozó túlvilági hatalmak irányába. Feltehetően ilyen gyászolókra gondolt Pál midőn a thesszalonikai pogányokat reménység nélküli szomorkodóknak nevezte (1Thessz 4, 13).

4. Kibékülés a halállal

Bizonyos sírszövegek tanúsága szerint a halálra, vagy a halált hozó, okozó hatalmakra nem csupán ellenséges erőként, hanem akár szabadítóként is lehetett tekinteni. Egy idős ember sírfelirata egyenesen szabadítónak nevezi Thanatoszt. A valószínűleg beteges, magányos idős ember életénél édesebbnek nevezi a halált, mivel az megszabadította az élet terheitől (vö. Jób 3,13.20-22).

4.1. ἦλθες ἐμῆς ζωῆς γλυκερώτερε ὅς με ἀπέλυσας
νούσων καὶ καμάτων καὶ μογερᾶς ποδάγρας.[22]

Eljöttél te, ki édesebb vagy az életemnél, hogy megszabadíts
a szenvedésektől, a nyomorúságoktól és a terhes köszvénytől.

Ez a fajta kibékülés a halállal nyilván idős emberekre vagy idős emberek halálával kapcsolatban volt inkább jellemező. A halál számukra ugyanis a szenvedéstől való megszabadulást jelentette, illetve a megoldást az öregséggel együtt járó anyagi problémákra. Egy fekete humorú irodalmi sírfeliratban a betegségektől és anyagi gondoktól meggyötört idős és magányos férfi elébe is megy a szabadító halálnak:

4.2. γήραϊ καὶ πενίῃ τετρυμένος, οὐδ' ὀρέγοντος
οὐδενὸς ἀνθρώπου δυστυχίης ἔρανον,
τοῖς τρομεροῖς κώλοισιν ὑπήλυθον ἠρέμα τύμβον,
εὑρὼν οἰζυροῦ τέρμα μόλις βιότου.

ἠλλάχθη δ᾽ ἐπ᾽ ἐμοὶ νεκύων νόμος: οὐ γὰρ ἔθνησκον
πρῶτον, ἔπειτ᾽ ἐτάφην ἀλλὰ ταφεὶς ἔθανον.[23]

Öregségtől és szükségtől meggyötörve, senki
emberfia nem segített balsorsomban.
Rogyadozó lábbal síromhoz csoszogtam, nyomorult
életemnek üggyel-bajjal eképpen vetve véget.
Változott esetemben a holtak törvénye:
nem meghaltam előbb, és aztán temettek el,
előbb a temetés volt, s csak azután haltam meg.

A halálra nem csupán úgy lehetett tekinteni mint amely megszabadít a betegségtől, a terhes öregségtől, hanem úgy is mint az élet természetes befejezőjére. A halállal teljes mértékben ki lehetett békülni, amennyiben az embernek idős korában sem kellett megtapasztalnia a betegséget. Az alább idézett szövegben az idős férfit feltehetően álmában érte a halál, mondhatni halál-álomba szenderült: Hüpnosz, az álom istene észrevétlenül adta át testvérének Thanatosznak, a halál istenének.

4.3. [γνω]τὸν κατὰ πάν<τ>α[ς]
οὐνόματι τέχνῃ. τε καλύπτει πατρίδος γαῖα,
ᾧ βιότοιο τέλος γένετο μακαριστὸν ἀληθῶς·
τοῦτον Ὕπνος Θανάτῳ χωρὶς νούσου
πα<ρ>έδωκεν.
τειμὴν τὴ[ν] στήλην ἀνδρὶ ἰδίῳ ἀνέθηκεν
ἡ φιλίη γαμετὴ Πομ[πωνί]η οὔνομ᾽ ἔχουσα.[24]

Mindenki ismerte nevét
és művészetét. Atyai föld rejt,
az élet vége valóban boldog lett:
Hüpnosz betegség nélkül adta át Thanatosznak őt.
Férje tiszteletére emelte ezt a sírkövet,
Pompónia, a szeretett feleség.

Természetesen nem csupán idős emberek halálakor lehetett megbékélni a halál tényével. Lehetséges volt ez akár fiatalok vagy gyermekek halála esetén is. Ilyen esetekben a hátramaradottak vallásos-filozófiai megfontolásoktól, elképzelésektől vezérelve igyekeztek kibékülni a halállal. Egy idős apa/nagyapa például úgy próbálja elfogadni fia/unokája halálát, hogy a közös emberi sorssal, valamint azzal az emberi tapasztalattal vigasztalja magát, hogy az emberi élet hossza nem egyforma: a Moirák bárkit, ifjút és időst egyaránt utolérnek. Másrészt azt reméli, hogy a hádészban a holtak képesek megvigasztalni unokáját.

4.4. οὐ μονος ἐγ μεροπων υἱου συν[τυ]μβον ἐθη[κ]α
ξυνος δ᾽ ἀνθρωπων τοιος βιος, ᾧ Θεοδωρε,
οὐ γαρ ἰσος ζωης ἐρατης ὁρος· οὐ[κ] ἐπι γηραι
παντας ἀγει κρατερων ἀπαλιντροπα[λ᾽] ἡματα
μοιρων·
ὡστ᾽ εἰ τις φθιμενοισι πελ(ε)ι νοος ε̣[ἰ]ν Ἀϊδος γε
τερπεο παισι φιλοις προτιδεγμενος ἡμεας αἰεν.[25]

Nem én vagyok az egyetlen ember, aki fiát
unokájával együtt
temette el. Közös emberi sors ez, Theodoroszom!
Nem egyforma az édes élet hossza. Nem ér el
mindig a hatalmas
Moirák vissza nem tekerhető fonala az öregkorig.
Ha akad valaki a holtak között, a sötét hádészban,
akiben érzés van:
vigasztalja a kedves gyermekeket, és várjon ránk
mindig.

Ki lehetett békülni a halállal olyan az esetekben is, amikor az ember semmilyen konkrét halálon túli életben vagy vigasztalásban nem reménykedett. Ilyenkor a halál tényébe való belenyugvást egyrészt segítette az a felismerés, hogy a halál örök sötétsége tulajdonképpen fizetség az édes, napos életért, másrészt a közös emberi tapasztalat, hogy tudniillik senki sem halhatatlan. Végül erre a fajta belenyugvásra idézek egy példát.

4.5. ἐνθά<δ>ε <Δ>ηλάρκης κῖμε ζωὴν ἀποτίσαςας
οὐδὲ<ν >φῶς ὁ<ρ>όω γλυκ<ὺ> ὂν μᾶλλον
θαν{νά}τοιο
ἀλλὰ <δ>όμον Πλουτῆος ἔχω κὲ χάλκεον ὕπνον.
{Ἀλεξανδρὶς τ᾽ἔτεκε Ἀφροπωλεῖ ἐνὶ Κρήτᾳ}
σωφροσύνης ἕνεκεν καὶ πίστιος
ζῆσα δὲ αὐτὸς ἔτη θ΄ καὶ ε΄
ἐν <π>άσῃ σωφίῃ καὶ παιδείῃ βίο<τ>οι<ο>
καὶ χρησιμότητι
ταῦτα <δ>ὲ <π>άντα ἐποιήσαν<το> οἱ ἴ<δ>ιοι
θρεπτοὶ
τοῦ με καλῶς ποι<ε>ῖν οἵ μου τάφον ἔγ<ει>ραν
ὅπως πᾶσι φίλοις <γ>νωσ<τ>ὸ<ς> ᾧ
καὶ θα<νά>τῳ κεκαλυμμένος ἐν ζῶσι λαλῶμαι.
[…] Χ[αίρετε] φίλοι, οὐ[δί]ς ἀθάνατο[ς].[26]

Itt fekszem, Délarkész, megfizetve a tartozást az
életért.
Nem látok semmi fényt, mely édesebb sokkal a
halálnál,
de Plútó házában lakom, el nem múló álomban.
Hatvanöt évem teljes bölcsességben, tanításban,
hasznosan telt.
Mindezt tanítványaim tették, ők emelték ezt a
sírhelyet,
hogy jót tegyenek velem; hogy emlékezzen rám
minden barátom,
és noha halott vagyok, beszéljenek rólam az élők.
Éljetek egészségben, barátaim! Senki nem
halhatatlan!

5. Az élet mohó kihasználása mint orvosság a halál ellen

A mindent elpusztító halál ellen az antik görög ember is kereste a hathatós ellenszert. Az egyik ilyen ellenszert a földi örömök nyújtotta élvezetek minél teljesebb és

mohóbb kihasználásában vélte megtalálni. Az életöröm, az „élvezd míg teheted” (carpe diem) egyfajta orvosságot jelentett a vég tudatában élő ember számára. A halál véglegességére, az élet nyújtotta örömök kihasználására figyelmeztető tanácsok a sírfeliratokon is megjelennek. Ezeket a szövegeket két csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba az „együnk, igyunk, mert holnap úgyis meghalunk” típusú szövegek (vö. 1Kor 15, 32) tartoznak. Lássunk három szövegpéldát.

Elsőként egy olyan sírszöveget idézek, melyben a totális megsemmisülést valló halott a túlvilágról mintegy „beavatja” a sírja elé vetődő vándort a komor ismeretbe miszerint a halálból nem lehetséges a visszatérés. Ezért:

5.1. φρόντιζ’, ἕως ζῇς, πῶς καλῶς ταφήσεαι,
καὶ ζῆσον, ὡς ζήσοις· κάτω γὰρ οὐκ ἔχεις
οὐ πῦρ ἀνάψαι, οὐδε δειπνῆσαι καλῶς.
ἐγὼ λέγω σοι ταῦτα πάντα πειράσας·
ἐντεῦθεν οὐθεὶς ἀποθανὼν ἐγείρε[ται].[27]

Képzeld magad elé, míg élsz, pompás temetésed
és élj, amíg élsz. Itt lent nem fénylik neked
halotti máglya, nincs remek lakoma sem.
Én mondom neked, ki mindezt kipróbálta már:
innen egy halott sem kel fel többé.

Irodalmi szövegekben is gyakran megjelenik (vö. pl. Catull. V, Hor.Carm. I/11, II/3) az a gondolat, hogy az emberre váró örök sötétségnek semmi más ellenszere nem lehet, mint az édes fény élvezése.

5.2. χρηστὸς ὁ βίος, ἀλ[λ’] ὀλίγος· γλυκὺν τὸ φῶς,
ἀλλὰ καταλείπεται· τρύφησον ὡς δύνῃ,
ἐνθάδε γάρ σε περιμένει ν[ὺξ] αἰώνιος.[28]

Az élet jó, de rövid. Édes a fény,
de elenyész. Élvezd míg teheted!
Itt lent örök éj vár rád.

Harmadik szövegpéldánkban a hedonista, vulgárepikureita szellemben megfogalmazott tanács azt sugallja, hogy a halálon túl semmilyen reménye nem lehet az embernek. A halál minden örömnek (és minden erénynek, igazságosságnak) véget vet. A halál arra, és csak arra emlékezteti az embert, hogy minél mohóbban használja ki a földi életet, hiszen nincs más gyógyír a halandóság ellen.

5.3. Θησσεὺς κτηνείτης ὁ λαλούμενος ἐνθ[ά]-
δε κεῖται ὅς πάσης ἀρετῆς ὢν ἀκροδικαι-
ότερος· ὦ παροδεῖτα μή με παρέλ-
θῃς πρίν σε μαθεῖν στήλης τὰ γε-
γραμμένα ὡς ζῇς εὐφραίνου ἔσθιε
πεῖνε τρύφα περιλάμβανε. τοῦτο γὰρ
ἦν τὸ τέλος. […][29]

Thésszeusz, a híres lovász nyugszik itt,
Minden erénnyel ékes és rendkívül
igazságos ember. Ó vándor, ne lépj tovább
míg eszedbe nem vésed sírom
feliratát. Míg élsz: vigadj, egyél,
igyál, dőzsölj, élvezz ki minden percet, – lám, ez
lett a vége!

A másik csoportba azokat a sírszövegeket sorolhatjuk, melyek a földi élet visszafogott, mértékletes, bölcs kihasználására intenek. Első szövegpéldánk egy olyan síremlékről származik, melyen egy férfi (valószínűleg egy filozófus) látható, aki vándorbotjával és jobb kezével egy emberi koponyára mutat. Az ember halandóságából két dolog következik. Egyrészt a vagyonnal nem érdemes zsugorian bánni, mivel nem élünk örökké, illetve a halál után nem tarthatjuk meg vagyonunkat (vö. Lk 12,16-21, Lk 16, 19-22). Másrészt viszont a pazarlás, vagyonunk meggondolatlan szétszórása is helytelen.

5.4. ἄνθρωπος τοῦτ’ ἔστι· τίς εἶ, βλέπε, καὶ τὸ μένον σε,
εἰκόνα τήνδε ἐσορῶν σὸν τὸ τέλος λόγισαι
καὶ βιότῳ χρῆσαι μήθ’ ὡς ἰς αἰῶνας ἔχων ζῆν,
μήθ’ ὡς ὠκύμορος, ἵνα γηράσαντά σε πολλοὶ
μαστίξωσι λόγοις θλειβόμενον πενίῃ.[30]

Ez itt egy ember. Lásd, mi vagy és mi vár rád,
és e képre nézve fontold meg, hogy életed egyszer
véget ér.
Vagyonodat ne úgy használd, mintha örökké élnél,
és megtarthatnád.
De ne is úgy, mint aki korai halálra számít, – mert
öregen
sokan ostoroznak majd, ha nyomorogsz és szükség
gyötör.

Igen különös az a sírszöveg, mely – egyúttal át is vezetve minket a következő fejezetbe – egyszerre beszél a lélek felemelkedéséről, az elporladt csontokról, ez utóbbival kapcsolatban arról, hogy azokon kívül semmi más nem marad meg az emberből, illetve az élet bölcsen és visszafogottan hedonista kihasználásáról. Ám nem evésre-ivásra int, hanem az élet sokkal kifinomultabb élvezetére.

5.5. …ἀλλ’ ὅτε Μοιράων ὁ τριπλοῦς μίτος ἐξεκενώθη
καὶ λοιπὸν θανάτῳ μετὰ τοῦτο τὸ φῶς μετεβλήθην,
ψυχὴ μὲν πρὸς Ὄλυμπον ἀνήλλατο, σῶμα δὲ πρὸς
γῆν
καὶ λυθὲν ἐξεπόθη καὶ οὐδὲν ἔχω πλέον ὀστῶν.
ὡς οὖν καιρὸν ἔχεις, λοῦσαι, μύρισαι σπατάλησον
καὶ χάρισαι, δαπάνησον ἅπερ δύνασαι· τίνι
τηρεῖς;[31]

...mert midőn a Moirák hármas fonala lepergett,
és végül a fény is elenyészett a halál miatt,
a lélek az Olümposzra szökken, ám a test a földbe
kerül:
szétmállik, semmivé lesz; csont marad belőlem,
semmi egyéb.

Míg tehát időd engedi: fürödj, kend magad olajjal, költekezz
és légy bőkezű; pazarold vagyonod, amíg teheted.
Ugyan kinek tartogatnád?

6. A reményteljes halál: a megistenülés és/vagy közösség az istenekkel

Ha a görög vallásosságról azt gondoljuk, hogy az teljesen (túlvilági) remény nélkül való volt (vö. 1Thessz 4, 13), vagy azonosítjuk a görög túlvilághitet a hádészbeli árnyéklét képzetével, igencsak meglepődhetünk azon, hogy milyen sok sírfeliratban fogalmazódik meg valamilyen pozitív túlvilághit. Már eddig is láthattunk példákat arra, hogy a hádész sem volt mindenki számára egy alapvetően sötét és kellemetlen hely. Az alvilágban is volt lehetőség arra, hogy a hozzátartozók felismerjék és vigasztalják egymást. És ehhez nem kellett feltétlenül valamilyen misztérium-vallás beavatottjának lenni.

Ebben a fejezetben azokat a sírszövegeket térképezzük fel, melyekben ilyen vagy olyan formában megjelenik valamilyen pozitív eszkatológiai képzet.[32] Különösen azokra a szövegekre koncentrálunk, melyek az üdvállapotot valamilyen égi/mennyei közegben vagy szférában képzelik el. Az egyik ilyen pozitív képzet az, hogy a lélek az istenek közé kerül, illetve abban a méltóságban részesül, hogy együtt étkezhet az istenekkel. Példaként erre egy olyan sírszöveget idézek, melyben az istenek társasága és az istenekkel való együtt étkezés mellett lényeges elemek a halhatatlanná lett ember méltóságba helyezése, kitüntetése (arany trónusok), illetve a (liturgikus) szolgálat, melyet az olümposzi lakomán a lélek végez az istenek tiszteletére (nektárral áldozom nekik).[33] A szöveg igen plasztikusan írja le a lélek túlvilági boldogságát. A lélekre váró érzéki örömök, a látványok (hajnali pír, világosság, ragyogás), az ízek (nektár, ambrózia, lakoma), valamint a testi kontaktus (Hermész kézen fogva vezeti a lelket) és az istenek kedves mosolya a lélek valamilyen anyagszerűségére utalnak. A lélek afféle *belső ember*, aminek teste ugyan nincs, de van formája, alakisága.[34]

6.1. νὺξ μὲν ἐμὸν κατέχει ζωῆς φάος ὑπνοδοτείρη,
ἀλγεινῶν λύσασα νόσων δέμας ἡδεῖ ὕπνωι,
λήθης δῶρα φέρουσ' ἐπ' ἐμοὶ προστάγμασι Μοίρης·
ψυχὴ δ' ἐκ κραδίης δράμ' ἐς αἴθερον εἴκελος αὔρηι
κοῦφον ἐπαιωροῦσα δρόμωι πτερὸν ἠέρι πολλῶι,
καί με θεῶν μακάρων κατέχει δόμος ἆσσον ἰόντα,
οὐρανίοις τε δόμοισι βλέπω φάος Ἠριγενείης.
τειμὴ δ' ἐκ Διός ἐστι σὺν ἀθανάτοισι θεοῖσι
Ἑρμείαο λόγοις· ὅς μ' οὐρανὸν ἤγαγε χειρῶν
αὐτίκα τειμήσας καί μοι κλέος ἐσθλὸν ἔδωκεν
οἰκεῖν ἐν μακάρεσσι κατ' οὐρανὸν ἀστερόεντα,
χρυσείοισι θρόνοισι παρήμενον ἐς φιλότητα,
καί με παρὰ τριπόδεσσι καὶ ἀμβροσίῃσι τραπέζαις
ἡδόμενον κατὰ δαῖτα θεοὶ φίλον εἰσορόωσιν,
κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο πατρηΐσι μειδιόωντες
νέκταρ ὅτ' ἐν προχοαῖσιν ἐπισπένδω μακάρεσσι.[35]

Az álmot hozó Nüx rejti életem fényét.
Megszabadultam a kínzó betegségektől, édes álomban
Léthé ajándékát hozzák nekem a végezet rendelése szerint.
A lélek a szívből szélként röppen az aetherbe,
könnyű szárnyon sietve száll a messzi égbe,
s a boldog istenek lakához közel kerülve
égi hajlékokban Érigeneia ragyogását szemlélem.
Zeusz és a halhatatlan istenek nagy becsben részesítenek –
Hermész szavára, aki kézen fogva az égbe vezetett – s mindjárt
azt a nagy méltóságot adták nekem, hogy a boldogokkal
a ragyogó égbe lakhassak,
arany trónusokon barátjukként ülhessek.
Ambróziás asztalok mellett, lakoma közben,
az istenek kedvesen néznek rám, –
és mosoly fénylik a halhatatlanok arcán,
midőn nektárral áldozom nekik.

Vannak sírszövegek, melyek közelebbről nem beszélnek arról, hogy a lélek egészen pontosan milyen helyre kerül, csupán annyit közölnek, hogy az égbe/mennybe nyer bebocsátást. Ezzel az elképzeléssel találkozunk egy hajótörött sírversében, akiről megtudjuk, hogy előbb a hádészbe érkezett, ahonnan azonban tovább ment a halhatatlan istenek országába, egy olyan pozitív túlvilági szférába, ahol az istenek akarata maradéktalanul érvényesül.

6.2. Χθών σε τέκεν, πόντος δὲ διώλεσε, δέκτο δὲ θῶκος Πλουτῆος· κεῖθεν δ' οὐρανὸν εἰσανέβης.
οὐχ ὡς ναυηγὸς δὲ βυθῷ θάνες, ἀλλ' ἵνα πάντων κλήροις ἀθανάτων, Πάμφιλε, κόσμον ἄγῃς.[36]

A föld megszült téged, a tenger megölt, Plútó háza pedig
befogadott. Onnan azonban az égbe szálltál fel.
Nem azért haltál meg, Pamphilosz, hogy hajótörött maradj a tenger fenekén,
hanem hogy örökség gyanánt elnyerd a halhatatlan istenek országát.

Több feliratban is megtaláljuk a lenyomatát a hagyományos asztrális vallási nézeteknek, melyek mind a görögségben, mind pedig később a római császárkorban nagy népszerűségnek örvendtek.[37] Az asztrális vallás szerint a lélek rokon a csillagokkal. Ugyanolyan könnyű, tiszta, tűzszerű anyagból való, mint a csillagok, így magától értetődő, hogy a halál után a lélek a csillagok közé emelkedik, vagy maga is csillaggá (istenné lénnyé) lesz. Ha a hátramaradt hozzátartozók fölnéznek az égre,

ott láthatják halottjukat csillagként vagy valamilyen csillagkép részeként ragyogni. Példánk egy olyan sírszöveg, melyben a halott a Kecske csillagképébe kerül. A szöveg egyúttal azt is illusztrálja, hogy a különféle túlvilági elképzelések (orfikus tanok, a lélek Olümposzra való megérkezése, illetve a lélek patrónussá válása, mely által korábbi társainak égi segítőjévé lép elő) mennyire természetes módon vetültek egymásra.

6.3. ἀλλά σ’ ἔχων ἐς Ὄλυμπον ἀνήγαγεν εὔσφυρος Ἑρμῆς,
ἐκ χαλεποῦ μερόπων ῥυσάμενος βιότου.
αἰθέρα δ’ ὀκταέτης κατιδὼν ἄστροις ἅμα λάμπεις
πὰρ κέρας Ὠλενίης Αἰγὸς ἀνερχόμενος
παισί τε νῦν ἐπαρωγὸς ἐνὶ σθεναραῖσι παλαίστραις
φαίνῃ, σοὶ μακάρων τοῦτο χαριζομένων.[38]

de kézen fogva, széplábú Hermész az Olümposzra vitt,
az emberek fáradságos életétől megszabadított.
Nyolc évesen látod az éthert és a csillagok között ragyogsz;
a Kecske szarvához érkeztél.
Te most az istenek kegyéből ragyogva a hatalmas fiúk segítője vagy a küzdőtéren.

A pozitív eszkatológiájú sírszövegek egy másik képzete az, hogy a halott hérosszá (ma úgy mondanánk: szentté válik). Ilyenként pedig városának, családjának égi patrónusa lehet. A héroszoknak a város vagy a család szentélyt alapított, ahol rendszeres kultikus tiszteletben részesítette őket. Természetesen nem minden olyan sírszövegben érhető tetten a hérosz-kultusz, melyekben a halottat hérosznak nevezik. A sírfeliratok gyakran végződnek így: *nemes hérosz, üdvözlégy!* Ezekben az esetekben a hérosz legtöbbször a halott konvencionális megszólítása, olyasmi, mintha azt mondanánk, hogy „*megboldogult*”.[39] Példánkban három, valószínűleg tragikus körülmények között elhalálozott fiút a város apjuk bőkezűségéért hivatalosan is hérosszá avatott, szentélyt építtetett tiszteletükre, illetve meghatározta az őket megillető kultuszt. A hérosszá vált fiatalemberek a család, illetve a város hite szerint az istenek társaságába kerültek. A hosszú sírszövegből az utolsó néhány sort idézem, melyben a fiúk arra kérik anyjukat, hogy vigyen nekik áldozatot mézből és tömjénből.

6.4. εὐψυχῖτε γονεῖς ἀγαθοί, παύσασθε μερίμνας,
καὶ λύπης παῦσαι μῆτερ· λαμπρὰ μετὰ λαμπρῶν
τὰς θυσίας ποίει κηρία καὶ λίβανον.
καὶ γὰρ τῷ Μίνωι καὶ τοῖς μετὰ Μίνοα πᾶσι
ἥρωσιν φέρεται ταῦτα ἀπὸ τῆς πατρίδος.[40]

Derüljön szívetek jó szülők, távozzon tőletek a gond,
és szűnjön szomorúságod, neked is, anyánk! Hozz ragyogó áldozatot mézből és tömjénből.
Hiszen Minósznak, és Minósz után minden hérosznak
ilyen áldozatokat vitt szülőföldjük.

Gyakran találkozunk végül azzal a képzettel is, hogy a halottak a boldogok/halhatatlanok/kegyesek/istenfélők szigetére vagy az elíziumi mezőkre jutnak. Ezt a szigetet a görög vallásos képzelet egyaránt helyezhette a föld határvidékére (az Ókeanosz környékére) vagy valahová a föld alá. Alábbi példánkban a boldogok szigete az Olümposz közelében helyezkedik el. A sírszöveg azt állítja, hogy valójában nincs halál. A Próté névre hallgató asszony egy jobb helyre költözött, ahol a földi élethez képest sokkal intenzívebb, teljesebb boldogságban lehet része. A boldogok szigetén a nő zsenge virágok között szökell és táncol, ugyanakkor mentes mindenféle szükségtől (az éhségtől és szomjúságtól), illetve mindenféle nyomorúságtól (a hőségtől, a hidegtől vagy a betegségtől, vö. Jel 21,3-4). Ez egy olyan állapot, melyben – szemben azokkal, akik a hádészbeli árnyéklétben tengődnek – nem kell visszasírni a földi életet. A szelíd éghajlatú, szélsőséges időjárástól, szenvedéstől és szükségtől mentes túlvilági lokalitás toposza egyébként egészen Homéroszig vezethető vissza.[41]

6.5. οὐκ ἔθανες, Πρώτη, μετέβης δ’ ἐς ἀμείνονα χῶρον
καὶ ναίεις μακάρων νήσους θαλίῃ ἐνὶ πολλῇ
ἔνθα κατ’ Ἠλυσίων πεδίων σκιρτῶσα γέγηθας
ἄνθεσιν ἐν μαλακοῖσι κακῶν ἔκτοσθεν ἁπάντων
οὐ χειμὼν λυπεῖ σ’, οὐ καῦμα, οὐ νοῦσος ἐνοχλεῖ,
οὐ πείνη σ’, οὐ δίψος ἔχει σ’, ἀλλ’ οὐδὲ ποθεινός
ἀνθρώπων ἔτι σοι βίοτος· ζώεις γὰρ ἀμέμπτως
αὐγαῖς ἐν καθαραῖσιν Ὀλύμπου πλησίον ὄντως.[42]

Nem haltál meg Próté, csak átmentél egy jobb helyre:
nagy örömben a boldogok szigetét lakod.
Gyönge virágok között boldogan szökellsz
az elíziumi réten, minden nyomorúságtól távol.
Nem szomorít téged már tél, hőség, betegség nem háborgat,
nem bánt éhség, és szomjúság, – az emberi lét sem kívánatos már néked. Élsz hát a tökéletesen tiszta ragyogásban, közel az Olümposzhoz valóban.

7. Sírfeliratok és kultikus/misztériumi beavatások

Szembetűnő részletességgel és színesen beszélnek a túlvilági örömről, illetve a társakkal való örömteli együttlétről a különféle misztériumokba beavatottak sírszövegei. Elsőként egy olyan sírfeliratot közlök, melyben egy kilenc-tíz éves lány túlvilági sorsáról van szó. Nyilván nem ő, hanem a szülei voltak a Dionüszosz kultusz beavatottjai. Az apát azzal tisztelete meg az

isten, hogy fiatalon elhalálozott lányát az alvilágban hívei közé fogadta. A Dionüszosz-misztérium beavatottjai abban hittek, hogy az alvilágban társaik körében ugyanúgy folytathatják az eksztatikus táncot, mint ahogy azt földi életük során tették. A hádészon belüli, virágos rétként, babérligetként elképzelt locus amoenus (kellemes hely) természetesen csupán a beavatottak osztályrésze lehetett. Ezt az alvilágon belüli kellemes helyet, Hádésszal egyezkedve, Dionüszosz eszközölte ki beavatottjai számára**.** A babérligetben vagy a virágos réten a beavatottak fuvola hangja mellett, a zene ütemére tapsolva örvendezhettek egymás és Dionüszosz társaságában, illetve társaságának.

7.1. παρθένος εἰναέτης, δέκατον βαίνουσ᾽ ἐνίαυτό[ν],
ἥδε καὶ τοκέων ἅλιον μόχθον νοέουσα
᾽Ιουλία Κυιντιλίου θυγατὴρ γλυκεροῖο τοκῆος
Ἐλπιδηφόροιο κεῖμαι τὴν πανυστάτην
δωτείνην πατέρος πολυδα<κ>ρυτον ναίουσα·
ὃν τείων Διόνυσος ὁ Βάκχιος ἐν θιά<σ>οισιν
[ἡγ]ήτειραν ἐμὲ σπείρης ἐ[ν]έβησεν [χ]ορεύειν.[43]

Kilenc – csaknem tíz – éves szűz vagyok,
aki felfogom már szüleim hasztalan bánatát.
Iulia, Quintilius Elpidéphorosznak, a kedves
apának lánya fekszem itt. Apám utolsó,
könnyekkel öntözött ajándéka a lakásom.
Azzal tisztelte meg őt Dionüszosz Bakkhiosz, hogy
kísérői körében, csapatom vezetőjeként, táncolni
hívott.

Az Ozirisz kultuszhoz kapcsolható egy egyiptomi fiatalembernek a sírfelirata, aki azt mondja magáról, hogy nem a halottak közé, hanem Ozirisz trónjához, az istenek közé, a boldogok szigetére ment. Figyelemre méltó az is, hogy a fiatalember nem egyedül van Ozirisz birodalmában, hanem másokkal (istenfiakkal) együtt részesül a boldog túlvilági létben. Az Ozirisz trónja előtti mennyei szolgálat erős utalás arra, hogy a fiatal férfi az Ozirisz kultuszban már halála előtt is ilyen típusú szolgálatot végzett.

7.2. νῦν δ᾽ Ἀβυδηναίου τὸν Ὸσίριδος ἀμφιπολεύω
θῶκον καὶ φθιμένων οὐκ ἐπάτησα δόμους.
ἀθανάτων καί τέκνα μεμορμένον οἶτον ἐπέσπεν,
ἀλλ᾽ οἰκεῖ μακάρων Ἠλύσιον πεδίον·
ἔνθ᾽ ἅμα παισὶ θεῶν με φέρων Κυλλήνιος Ἑρμῆς
ἵδρυσε καὶ Λήθης οὐκ ἔπιον λιβάδα.[44]

Most az abüdoszi Ozirisz trónjánál szolgálok
és a halottak hajlékába soha nem léptem be.
A halhatatlanok gyermekeinek is menniük kell
a sors útján,
de ők a boldog istenek elíziumi mezőin laknak.
Oda vezetett el engem az istenfiakkal együtt
a küllénioszi Hermész,
és a Léthé vizét nem kóstoltam meg.

Az ókori görög nekropolisz(ok)ban tett rövid „sétánk” során kiderülhetett, hogy mennyire változatos módon viszonyultak az antik görögök a halálhoz, mi jelentett számukra gyógyírt a halandóság tudata ellen, illetve mit gondoltak a túlvilági állapotokról. Észrevehettük azt is, hogy főként a pozitív túlvilághit esetében a különféle képzetek többnyire összekapcsolódnak és egymásra vetülnek. Ezeknek a képzeteknek a „közös nevezője” az a meggyőződés, hogy a lélekre a halál után intenzív boldogság vár az istenek vagy más lelkek, vagy mindkettő társaságában.

8. Az Újszövetség halálszemlélete

Ebben a fejezetben vázlatosan bemutatom, hogy miként viszonyultak az újszövetségi szerzők, illetve – ahogy az olykor a sorok között olvasva kiderül – az újszövetségi emberek a halálhoz, hogyan értelmezték adott esetben a halált, és milyen halálon túli perspektívá(k)ban reménykedtek.

Az Újszövetségben is megtaláljuk azt az általános elképzelést, hogy a halál hozzátartozik az emberi mivolthoz, ahogy azt is, hogy a halál ellenség, és mintegy belemar az emberbe. Ugyanakkor a halál egyfajta „szabadító” is, mellyel nem csupán kibékülni lehet, hanem akár még nyereségként is lehet tekinteni rá.

1. A halál emberi sors

Az Újszövetség tud úgy tekinteni a halálra, hogy az teljesen természetes, az emberi léthelyzetből adódó meghatározottság. Elrendelt dolog, hogy az embernek egyszer meg kell halnia. Ez éppúgy magától értetődő, mint az, hogy a halál után ítélet következik (Zsid 9,27). A halál ugyan mindenképpen szükségszerűség, ám Pálnál azzal a gondolattal is találkozunk, hogy az embernek nem csupán azért kell átesnie a halálon, mert az teremtett mivoltából adódik, hanem azért is szükségszerű, mert másképpen alkalmatlan lenne a halhatatlanságra, a mennyei létmódra (1 Kor 15, 51-52, 2Kor 5,4) Ugyancsak a páli levelekben hangsúlyos az a gondolat, hogy bár az emberi mivolthoz szervesen hozzátartozik a halál, de ez elsősorban nem teremtettségéből következik, hanem Ádám bűnének okozata. Az ember nem azért halandó, mert Isten halhatatlan, hanem azért, mert Adám – az egész emberiség sorsát meghatározó – bűnét követően szükségszerűen beleszületik egy állapotba. Erre az állapotra az jellemző, hogy a halál uralja (1Kor 15, 21-22, Róm 5, 14.17). A halál sorsszerűségével kapcsolatosan felfedezhetünk egy sajátosan újszövetségi szemléletet is, tudniillik azt, hogy a halál *apostoli sors*. Elválaszthatatlanul hozzátartozik Krisztus hirdetésének a szolgálatához. Jézus apostola állandóan a halál révén áll, mintegy “dolgozik” benne a halál (2Kor 4, 8-11).

2. A halál ellenség

A halál Isten és Krisztus ellensége. Olykor perszonifikált démonikus erő, aki fakó lovon lovagol, csatlósa a Hádész, és büntetése az, hogy a tűz tavába vetik (1 Kor

14,26, Jel 6,8, Jel 20,14). Olyan „hadúr", aki foglyokat szed és foglyokat tart magánál (Jel 20,13) Az angyalokhoz vagy más transzcendens lényekhez hasonlóan teremtmény, akinek a hatalmát csak úgy lehet megtörni, hogy végül teljesen legyőzik (Róm 8, 38, 1Kor 15, 54).

3. Fájdalmas, keserű és ijesztő halál

A halál keserű és fájdalmas mivolta egyrészt abban nyilvánul meg, hogy kiszakít a családból vagy a közösségből. Szomorúsággal, sőt háborgással tölti el az embert (Lk 8, 52, Jn 11, 33-35, Ap Csel 9, 39, 1 Thessz 4, 13). A halál keserű, amolyan méreggel teli pohár lehet még abban az esetben is, ha egyébként illeszkedik Isten megváltó tervébe (Mt 26, 39). Olykor keserű, maró a halál, mert idő előtt, nem természetes módon következik be, valamilyen visszaélés vagy éppen bűn következményeként (Ap Csel 5,5-11, 1Kor 11,30). Keserű a halál azért is, mert mintegy fullánkja van, mellyel mélyen megsebzi az embert. Mérget fecskendez az emberbe, és ez a méreg voltaképpen a bűn, melynek az ember ki van szolgáltatva (1Kor 15, 55-56, Róm 7, 14-15)[45] Végül a halál ijesztő és borzalmas azért, mert bizonyos esetekben lemenetelt jelent a hádészba (pokolba), a gonoszok és a hamisak számára elkülönített helyre (Lk 16,23.24, Jel 21,8).

4. A halál mint vágyott dolog

Úgy tűnik, hogy (az idősödő) Pál számára – tegyük hozzá: személyesen – a halál kívánatosabb az életnél, ám kimondottan azért, mert ez utóbbi a Krisztussal levést jelenti. Pál vívódik aközött, hogy az életben maradást válassza-e vagy a nyereséggel járó halált. A választás nyilván nem reális abból a szempontból, hogy nem Pál dönti el, hogy életben marad-e vagy meghal. A választás a vágy, az inkilináció szintjén történik, ám jelzi, hogy az apostol úgy tekint a halálra, mint amelynek révén sokkal közelebb kerülhet Krisztushoz. Valójában a halál, csakúgy mint az élet adiaphora, közömbös dolog Pál számára. Mindkettőnek megvan a maga előnye és hátránya. A halál előnye, hogy az apostol Krisztussal lehet, hátránya viszont az, hogy nem szolgálhat a gyülekezet növekedésére. Az életben maradás esetében pedig nyilván éppen fordított a helyzet. A halál természetesen nem a legfőbb jó, hanem amolyan létra, mely által elérhető a *summum bonum,* azaz a Krisztussal való együttlét. Persze Pálnak a földi élet is a Krisztussal való életet jelenti, ám a halál után ez a kapcsolat sokkal bensőségesebbé válik. Ez a gondolat a Fil 1,20–24-ben, illetve a 2Kor 5,1–10-ben fogalmazódik meg különösen is pregnánsan, de – a vágyakozás motívuma nélkül – ez a gondolat szólal meg a Róm 8,38–39-ben, illetve a Róm 14,7–9-ben, és nagy valószínűséggel az 1Thesz 5,9–10-ben is.[46] Akár még azt is megkockáztathatjuk, hogy Pál olykor úgy tekint a halálra, mint egyfajta szabadítóra. Mivel testben élni azt jelenti, hogy az ember mintegy idegenben él, távol az Úrtól (hitben, és nem látásban), a testben-lét pedig sóhajtozással, terhekkel jár együtt, a földi sátorház elbomlása (a halál) azt jelentené, hogy föl lehet ölteni az örökkévaló mennyei hajlékot, azaz a romlandó földi test helyett a lelki, romolhatatalan testet (2 Kor 5, 2.6).

Szabadítóként tekintenek a halálra azok az emberek is, akik kénytelenek elszenvedni az ötödik trombitaszót követő csapásokat. Keresik a halált, vágyakoznak utána, ám a halál elkrüli őket (Jel 9,6). Számukra a halál természetesen nem a Krisztussal való szorosabb kapcsolatot jelentené, hanem egyfajta kábult, zsibbadt álmot, mely megszabadítaná őket az elviselhetetlen kínoktól. A halál azért jelentene számukra szabadulást, mert úgy vélik, hogy annak mindent megsemmisítő volta a szenvedést is örökre eltörölné.

5. Reményteljes halál

Az Újszövetség általában eléggé visszafogott a halálon túli állapot(ok) leírásában. Többnyire beéri azzal a megállapítással, hogy a Krisztusban hívők életre találnak halál helyett. Együtt lehetnek Krisztussal, akitől a halál sem képes elválasztani őket. Az az állapot, melyben a hívő ember a halált követően találja magát *jobb* és *nyereség* (Lk 20, 38, Fil 1, 20-24, 1Thessz 5, 10). Leginkább a Jelenések könyvében találkozunk „színesebb" és „mozgalmasabb" leírásokkal. A fáradozásaiktól megszabadult, nyugalomban részesülő mártírok Isten trónja előtt állnak, hódolnak előtte, vagy örvendeznek Krisztus diadalának (Jel 7,9; 19,1kk). A Jel 14,13-ban az Úrban meghalt holtak boldogok, mivel megnyugszanak fáradozásaiktól. A mennyei lét egyértelműen pihenés és felüdülés. Valójában földi és a síron túli élet között egyszerre van éles választóvonal (hiszen megszűnik a fáradozás, a terhek hordozása) és folytonosság; ugyanis azokat, akik a földi életben fáradoztak követik cselekedeteik. A Jelenések szerzője számára mindazok, akiket Krisztus nevéért öltek meg, hódolnak Isten trónja előtt, illetve örvendeznek Krisztus diadalának (Jel 7,9; Jel 19,1kk). Boldogoknak lehet nevezni őket, és egyáltalán nem a szó kiüresedett, semmitmondó (megboldogult) értelmében. Ezeknek a boldogoknak a pihenése „aktív" pihenés, nyugalma „mozgalmas" nyugalom. Ugyancsak a pihenésre, a felüdülésre, az örömre, a boldog, meghitt együttlétre asszociálunk az evangéliumok és a Jelenések könyve különféle, az üdvösséggel kapcsolatos metaforáiból (Ábrahám kebele, Lk 16,22, letelepedés Isten országában, Mt 8,11, lakoma, Lk 22, 18.30, menyegző, Jel 19, 7-9).[47]

Bár az Újszövetség nem tudja és nem is akarja elképzelni, hogy az ember a halál után, akár ideiglenesen is kihullana a létből, eszkatológiai reménysége főként a feltámadás gondolatában sűrűsödik. A feltámadás azt jelenti, hogy az ember viselni fogja Krisztus képét (1Kor 15, 49) vagy hasonló lesz az angyalokhoz (Lk 20, 36). Romlandó, halandó teste helyett romolhatatlan, hallhatatlan, pneumatikus testet kap, mely egyúttal a halál végső legyőzetését jelenti (1Kor 15, 54). A halál, noha nem szakíthat el Krisztustól, nem teheti tönkre a vele való kapcsolatot, mégis egyfajta mezítelenség (2Kor 5,4) vagy alvás (1 Thessz 4, 13.16), melyet felöltözés vagy felébredés követ. Az üdvösség vagy az ember

posztmortális állapota tehát a *már igen* és a *még nem* feszültségében van elképzelve: a még nem teljestől, a kevésbé dicsőségestől a teljesség, a dicsőséges felé tart.

Említsük meg végül azt a különleges újszövetségi gondolatatot is miszerint azoknak, akik életben lesznek Krisztus visszajövetelekor nem kell átesniük a halálon. Ők egyszerűen átváltoznak, a halandót mintegy elnyeli az élet (1 Kor 15, 51-52, 2Kor 5, 4). Úgy tűnik, Pál is reménykedett abban, hogy nem kell megtapasztalnia a halál szégyenét és borzalmát (a meztelenséget), hanem egy szempillantás alatt változik át romlandó teste romolhatatlanná.

9. Hasonlóságok, analógiák, ellentétek a sírfeliratok és az Újszövetség halálszemléletében

Bár a bemutatott sírszövegekből, illetve az Újszövetség halálszemléletének felvázolásából világosan látszanak az analógiák és ellentétek, röviden, és a sírfeliratok nagy témái mentén mégis rámutatok néhány alapvető hasonlóságra, valamint ellentétre.

1. A halál negligálása

Mind a sírfeliratokban, mind pedig az Újszövetségben megtalálható az a gondolat, hogy a halál közös emberi sors. Az Újszövetségben viszont ez a tény nem jelent vigasztalást. Ha a halál közömbös dolog (vö. *nem nagy ügy*), csak azért lehet az, mert a Krisztusban hívő ember akár él, akár meghal az ő Urával van közösségben. Az Újszövetség soha nem tekint sem cinikus hetykeséggel, sem rezignációval a halálra. A halál nem egyenlő a létből való kihullással.

2. A „keserű halál"

Láttuk, hogy a sírszövegekben a halál gyakran jelenik meg úgy, mint ellenség. Thanatosz vagy más halált hozó, halált okozó hatalmak irigylik az ember fiatalságát, tehetségét vagy boldog családi állapotát. Az ember nem számíthat irgalomra, és nincs esély arra, hogy valamiképpen megtörjön a halál hatalma. A halál az Újszövetségben is ellenség, Isten és Krisztus ellensége, aki foglyokat szed és foglyokat tart magánál (Jel 20,13), ám nem legyőzhetetlen erő. Utolsó ellenségként Krisztus el fogja törölni. Ugyanúgy találkozunk a halál keserűsége miatti túlságos szomorúsággal és gyásszal is. A thesszalonikaiak szomorkodtak halottjai sorsa miatt (1Thessz 4, 13). Némelyek feltehetően azt gondolták, hogy halottjaik számára nincs irgalom (vö. *nincs irgalom!* – átköltözöl Perszephoné szobájába*, 3.1.*). A sírszövegekben a halál azért is viszolyogtató, mert a fényből le kell menni, méghozzá örökre, a sötét hádészba (*nem látok semmi fényt, mely édesebb sokkal a halálnál, de Plútó házában lakom, el nem múló álomban, 4.5*) . A halál bizonyos esetekben az Újszövetségben is a hádészba (pokolba) való lemenetelt jelenti. Ám ellentétben a görög szemlélettel, mely szerint a hádész a holtak közös, szomorú, fénytelen otthona, az újszövetségi hádész kifejezetten a büntetés helye, ahol gyötrődik a lélek. A lukácsi (újszövetségi) hádész nem egy olyan elkerülhetetlen túlvilági lokalitás, ahová mindenképpen mindenkinek le *kell* mennie, hanem a gonoszok számára fenntartott, elkülönített hely (Lk 16,23.24, Jel 21,8).

3. Kibékülés a halállal

Főleg idős emberek sírszövegében találkoztunk azzal a szemlélettel, hogy a halál szabadító, abban az értelemben, hogy megoldja az öregséggel együtt járó egészségügyi és anyagi problémákat. A halál ilyenként édesebb lehet az életnél (vö. *Eljöttél te, ki édesebb vagy az életemnél, 4.1.*). Az idős(ödő) Pál ugyancsak jobbnak, nyereségnek látja a halált, ám sem siettetni nem akarja, sem elébe menni nem óhajt. A *jobb* és a *nyereség* nem maga a halál, hanem annak révén a Krisztussal való bensőségesebb együttlét.

4. Reményteljes halál

Említettem, hogy a hellenizmus korától kezdődően, és különösen a császárkorban számottevően megszaporodtak az olyan pogány sírfeliratok, melyekben hangot kap a boldog túlvilági élet reménysége. Ez a pozitív eszkatológia változatos képzetekben nyerhetett kifejezést (együttlét/étkezés/lakoma az istenekkel, csillaggá vagy hőssé válás, megérkezés az Olümposzra, elíziumi mezők), mely képzetek egymásra vetülhettek vagy összekapcsolódhattak. Feltűnő az is, hogy a boldog túlvilági létet valamilyen anyagszerűségben képzelték el. A léleknek van valamilyen formája, alakja, lát és érzékel (vö. égi hajlékokban Érigeneia *ragyogását szemlélem, 6.1.*). Az Újszövetség az ógörög sírszövegek metafora-készletére erősen emlékeztető képekben beszél a Krisztusban hívő ember halálon túli állapotáról. Tud arról, hogy a hívő megszűnik a fáradozásoktól és az életterhektől (Jel 14,13, Jel 21,4) beszél a Krisztussal és a hívő társakkal való együttlétről (1 Thessz 4, 17), lakomáról és örömről (Mt 8,11, Lk 22, 18.30, Jel 19, 7-9). Túl azon, hogy az Újszövetség a hívő túlvilági sorsát Krisztushoz kapcsolja, a döntő különbség az, hogy míg az ógörög sírfeliratok még elvétve sem beszélnek a feltámadásról, az Újszövetség eszkatológiai reménysége masszívan a feltámadás gondolata köré szerveződik. A pozitív eszkatológiájú sírszövegekből az a szemlélet rajzolódik ki, hogy a lélek a halál után oda érkezik meg ahová való, azaz egy végleges és beteljesedett állapotba kerül. A feltámadás gondolata ezzel a véglegességgel, statikussággal szemben hordozza a *már igen* és a *még nem* dinamikáját, ugyanakkor a távlatiság, a teljesebb felé haladás momentumát is.

10. Összegzés, értékelés

A csaknem harminc bemutatott ókori görög sírszövegből meglehetősen átfogó keresztmetszetét kap-

juk a hellenizmus, illetve a korai császárkor halálszemléletének. 1) Számos felirat viszonyul úgy a halálhoz, hogy mintegy negligálja azt. A halál semmi, *nem nagy ügy* egyrészt azért, mert éppolyan természetes és magától értetődő, mint az élet. Másrészt negligálni lehet a halált (vulgár)epikureista nézőpontból is, azaz lehetséges úgy tekinteni rá, hogy míg él az ember nincs jelen a halál (nem létezik), a halált követően viszont az ember nincs jelen (nem létezik). 2) A sírfeliratok egy másik típusába azok a szövegek tartoznak, melyekben ellenségként tekintenek a halálra. A halál keserű, mert el kell hagyni a fényt, és le kell menni a sötét hádészba, de azért is, mert éket ver a családtagok, barátok közé vagy véget vet egy ígéretes életnek. 3) Több sírfeliratban találkozunk azzal a szemlélettel, hogy a halállal ki lehet, sőt ki kell békülni. Ez a gondolat főleg idős emberek síremlékén jelenik meg. Olykor a halál akár még szabadító és édes is lehet, mivel megment az öregséggel járó betegségektől és anyagi gondoktól. Főként a halál utáni állapotokról pesszimistán gondolkodók sírszövegeiben fedezhető fel az a szemlélet, hogy a halál ellen egyetlen hathatós gyógyír van, ez pedig 4) a földi örömök nyújtotta élvezetek minél teljesebb és mohóbb kihasználása. Az ilyen típusú sírfeliratok a vég tudatában élő embernek az életörömöt (élvezd, míg teheted – carpe diem) ajánlják orvosságként. 5) Végül meglehetősen sok sírszövegben találjuk meg azt az elképzelést, hogy a halált követően a lélek valamilyen égi szférában az istenek társaságába kerül, megistenül, velük együtt étkezik, csillaggá, héroszszá válik, vagy együtt lehet szeretteivel. Láthattuk azt is, hogy ezek a pozitív túlvilági képzetek nem zárják ki kölcsönösen egymást, ellenkezőleg, egy-egy szövegben egymásra vetülhetnek vagy összekapcsolódhatnak

Tanulmányomban vázaltosan kitértem arra is, hogy miként viszonyultak az újszövetségi szerzők, illetve az újszövetségi emberek a halálhoz, hogyan értelmezték a halált, és milyen reménységgel tekintettek a halálon túlra. A vázlatos bemutatásból kiderült, hogy az Újszövetségben is megtaláljuk azt az elképzelést, hogy a halál hozzátartozik az emberi mivolthoz, akárcsak azt, hogy a halál ellenség, fullánkja van, mellyel belemar az emberbe. Ugyancsak találkozunk azzal a gondolattal is, hogy a halál egyfajta „szabadító", mellyel nem csupán kibékülni lehetséges, hanem akár még nyereségként is lehet tekinteni rá (Fil 1,20–24, 2Kor 5,1–10). Noha egyébként az Újszövetség visszafogott a halálon túli állapotok leírásában, metaforáiból és vonatkozó megalapításaiból a pihenésre, a felüdülésre, az örömre, a boldog, meghitt együttlétre asszociálhatunk (Ábrahám kebele, Lk 16,22, letelepedés Isten országában, Mt 8,11, lakoma, Lk 22, 18.30, menyegző, Jel 19, 7-9). Megállapíthatjuk, hogy bár az Újszövetség nem tudja és nem is akarja elképzelni, hogy az ember a halál után, még ha átmenetileg is, megszűnjön létezni, illetve megszakadjon a kapcsolata Krisztussal, eszkatológiai reménysége masszívan a feltámadás gondolatában sűrűsödik. A feltámadás azt jelenti, hogy az ember romlandó, halandó teste helyett pneumatikus testet kap, mely egyúttal a halál feletti végső győzelmet is jelenti (1Kor 15, 54).

Ami a hasonlóságokat, analógiákat, ellentéteket illeti a sírfeliratok és az Újszövetség halálszemlélete között, azt mondhatjuk, hogy noha az Újszövetség is tud arról, hogy 1) a halál közös emberi sors (Zsid 9,27), soha nem tekint cinikus hetykeséggel vagy rezignációval a halálra. A halál az Újszövetségben is lehet 2) ellenség, ám ez az ellenség nem legyőzhetetlen. 3) Lehet a halál szabadító is, *jobb* és a *nyereség,* ám lényeges, hogy nem a halál maga jó, hanem annak révén a Krisztussal való bensőségesebb együttlét. 4) Az Újszövetség is beszél a társakkal való együttlétről (1Thessz 4, 17), lakomáról és örömről (Mt 8,11, Lk 22, 18.30, Jel 19, 7-9), ám túl azon, hogy a hívő túlvilági sorsát Krisztushoz kapcsolja, a döntő különbség az, hogy míg a pozitív eszkatológiájú sírszövegek a lélek túlvilági sorsára úgy tekintenek, mint egy végleges és beteljesedett állapotra, az újszövetségi feltámadás-gondolat ezzel a véglegességgel, statikussággal szemben hordozza a teljesebb felé haladás momentumát (is). Az üdvösség *történik*: a *már igen* és a *még nem* dinamikájában van elképzelve.

Az ógörög sírfeliratokból kirajzolódó halál-(és élet) szemlélet, illetve annak egybevetése az újszövetségi halálszemlélettel hozzásegít annak megértéséhez, hogy milyen ellenállásokba, milyen alapvető „világnézeti" sorompókba ütközött a korabeli keresztény misszió, és hol mutatkozott szükség arra, hogy az olykori-gyakori görög reménytelenséggel, „túlvilági pesszimizmussal" szemben felmutassa a Krisztusban való élet halálon is átívelő reménységét. Ugyanakkor látszanak azok a pontok is, ahol a kereszténység nehézség nélkül kapcsolódhatott az általa megszólított emberek vágyaihoz és egzisztenciális igényeihez. A pszichológia nyelvén szólva akár még azt is mondhatjuk, hogy a különféle pogány pozitív túlvilági elképzelések, melyeknek közös nevezője a halál utáni intenzív boldogság reménye olyan mintázatok az emberi lélekben, melyek, mindenféle tudatos vagy öntudatlan kölcsönzés nélkül, a keresztény kérügmában is szükségképpen jelen voltak.

Ledán István

Irodalom

BECKBY Hermann (szerk.): *Anthologia Graeca VII. Griechisch-Deutsch,* Heimeran, München 1965. PEEK Werner: *Griechische Grabgedichte*, Akademie Verlag, Berlin, 1960.

CALDER,William Moir: *Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias. „Monumenta Asiae Minoris Antiqua"*, 8. Manchester, 1962.

EPICURUS: *The Extant Remains* (trans. Cyril Bailey), Cnlarendo Press, Oxford, 1926.

JAQUETTE L. James: *Life and Death, „Adiaphora," and Paul's Rhetorical Strategies*, Novum Testamentum, 38, 1, 1996, 30–54.

KAIBEL Georg: Inscriptiones Italiae et Siciliae additis Graecis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus, Berlin, 1890.

KAIBEL Georg: *Inscriptiones Italiae et Siciliae additis Graecis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, Berlin, 1890.

KAUPPINEN Saara: *Dialogue form in Greek verse inscriptions*,

Unigrafia, Helsinki, 2015. LATTIMORE Richmond: *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, University of Illinois Press, Urbana, 1962.
LEDÁN M. István: *A halál mint álom*, A DRHE Újszövetségi Tanszékének kiadványai, Debrecen, 2021
LEDÁN M. István: *A lakoma az ógörög sírfeliratokon és az Újszövetségben.* in: Németh Áron (szerk.): *Az ókori keresztyén világ* (VI.), Patmosz, Debrecen, 2020, 159-177.
LEDÁN M. István: *A lakoma az ógörög sírfeliratokon és az Újszövetségben*, in: Peres Imre –Németh Áron (szerk.): Az ókori keresztyén világ, VI, Patmosz, Debrecen, 2020, 159-174.
LEDÁN M. István: *A páli levelek eszkatológiájának néhány vonása a hellenisztikus sírszövegek kontextusában*, in: Református Szemle, Kolozsvár, 2017/6, 589–611.
LEDÁN M. István: *Lehet-e teste a léleknek? A „lélek materialitása" a görög gondolkodásban és az Újszövetségben,* in: Balogh Csaba és Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az Írás bűvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. Születésnapjára,* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2021.
LEVICK Barbara**:** *Unpublished Inscriptions from Pisidian Antioch*, in: Anatolian Studies 17 (1967), MERKELBACH Reinold: *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten*, vol 1-4, B.G. Teubner, Stuttgart-München- Lipcse, 1998-2004.
MARCUS AURELIUS: *Elmélkedései* (ford. Huszti József), Téka, Bukarest, 1983.
McCABE Donald: *Miletos Inscriptions. Texts and List*, Princeton, 1984.
MORETTI Lino: *Inscriptiones Graecae Urbis Romae, Istituto italiano per la storia antica*,
PAMIAS Jordi: *"Aster genomen" - The Popular Roots of Catasterisms in Greece*, in: Alena Hadravová, Petr Hadrava, Kristen Lippincott (szerk): *The Stars in the Classical and Medieval Traditions*, Prága, 2019, 189-202.
PEEK Werner: *Griechische Versinschriften*, Ares Publ. Chicago,1988.
PERES Imre – LEDÁN M. István: Ókori görög sírfeliratok, A DRHE Újszövetségi Tanszékének kiadványai, Debrecen, 2021.
PERES Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, Band 157, Mohr Siebeck, Tübingen, 2003.
PERES Imre: *Metaforikus beszéd Pál apostol eszkatológiájában*, in: Studia Theologica Debrecinensis, 2 (2009/2), 25-48.
PERES Imre: *Apocalyptica Hymnica*, in: Benyik György (szerk.), Sacrifice and Ritual from Abraham to Christ, Szeged, JATEPress, 2021, 341-354.
PERES Imre: *Paul beetwen Judaism and Hellenism*, in: Frantisek Ábel (szerk.): Israel and the Nations: Paul's Gospel in the Context of Jewish Expectation, London – New York – Lanham – Boulder, Lexington Books – Fortress Academic, 2021, 103–118.
REYNOLDS Joyce Maire – PERKINS J.B. Ward: *The Inscriptions of Roman Tripolitania,* British School at Rome, 1952.
WYPUSTEK Andrej: *The Sleep of Eros in a Funerary Epigram from Tomis*, in: Kamilla Twardowska, Maciej Salamon, Sławomir Sprawski, Michał Stachura, Stanisław Turlej (szerk.): Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues, Studies in Honour of Professor Maria Dzielska, Krakkó, 2014.
WYPUSTEK Andrzej: *Images of Eternal Beautyin Funerary Verse Inscriptions of the Helelnistic and Roman Peiod*, Brill, Leiden-Boston, 2013.

JEGYZETEK

1 Az érköbölkúti református temetőben (Bihar megye, Románia) Kiss Gábor síremlékén ez a vers olvasható: Én már alszom zúgó fák alatt/Óh, ne bántsátok csendes álmomat./Boruljatok síromra halkan, csendesen,/Ne féljetek, nekem már nem fáj semmi sem.

2 Gyakori az antik sírszövegekben az a motívum, hogy a halott (vagy a sírkő) megszólítja a sírját szemlélő vándort vagy idegent, vagy fordítva: a vándor szólítja meg a holtat (vagy sírkövét) és érdeklődik élete, sorsa vagy halálának a körülményei iránt.

3 A görög sírfeliratok különféle negatív és pozitív képzeteinek összevetését a páli levelek eszkatológiájával lásd LEDÁN M. István: *A páli levelek eszkatológiájának néhány vonása a hellenisztikus sírszövegek kontextusában*, in: Református Szemle, Kolozsvár, 2017/6, 589–61.

4 Epikurosz a következőket írja Menoikeuszhoz írt híres levelében: „a halál tehát, amitől a bajok közül legjobban rettegnek, egyáltalán nem érdekel bennünket, minthogy ameddig mi létezünk, a halál nincs jelen, mikor pedig a halál megérkezik, mi nem vagyunk többé. A halál tehát nem érinti sem az élőket, sem a holtakat, mivel az élőknél nincs jelen, a halottak pedig már nincsenek." DIOGENÉSZ LAERTIOSZ: *A híres filozófusok életéről és tanairól*, X. 122–136/ Epikurosz levele Menoikeuszhoz (ford. Sárosi Gyula). EPICURUS: *The Extant Remains* (trans. Cyril Bailey), Cnlarendo Press, Oxford, 1926, 87.

5 Vö. PERES Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, Band 157, Mohr Siebeck, Tübingen 2003, 33-34 (a továbbiakban: PERES)

6 PERES, 34=AG VII, n° 667 (BECKBY Hermann (szerk.): *Anthologia Graeca VII. Griechisch-Deutsch,* Heimeran, München 1965). Ismeretlen szerző epigrammája.

7 Róma, Kr. u. 3–4.sz. GG, n° 454 (PEEK Werner: *Griechische Grabgedichte*, Akademie Verlag, Berlin, 1960) = IGUR, III, n° 1244 (MORETTI Lino: *Inscriptiones Graecae Urbis Romae, Istituto italiano per la storia antica*, Róma, 1979); PERES, 30.

8 Lásd LATTIMORE Richmond: *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, University of Illinois Press, Urbana, 1962, 83-85.

9 Róma, Kr. u. 2–3. század. GG, n° 453 = IGUR III, n°.1398; PERES, 27.

10 MARCUS AURELIUS: *Elmélkedései* (ford. Huszti József), Téka, Bukarest, 1983. II, 12.

11 A csak részletekben idézett sírfeliratok teljes szövegét lásd PERES-LEDÁN: Ókori görög sírfeliratok, A DRHE Újszövetségi Tanszékének kiadványai, Debrecen, 2021.

12 WYPUSTEK Andrej: The Sleep of Eros, WYPUSTEK Andrej: *The Sleep of Eros in a Funerary Epigram from Tomis*, in: Kamilla Twardowska, Maciej Salamon, Sławomir Sprawski, Michał Stachura, Stanisław Turlej (szerk.): Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues, Studies in Honour of Professor Maria Dzielska, Krakkó, 2014, 77- 84, 79.

13 Tomis (Konstanca), Kr. u. 2–3. sz. PERES, 28 = GG, n° 452

14 Tiszbé. Kr. u. 2–3.sz. GG, n° 451 = GV, n° 1941 (PEEK Werner: *Griechische Versinschriften*, Ares Publ.Chicago, 1988); PERES, 73.

15 Athén, Kr. e. 4. sz. GG, n° 99 = GV, n° 1697.

16 KAUPPINEN Saara: *Dialogue form in Greek verse inscriptions*, Unigrafia, Helsinki, 2015, 97.

17 Kauppinen, i.m. 96 =GG, n° 435.

18 Notion (Jónia), a Kr. u. 1. század. EG 4, 573 (KAIBEL Georg: Inscriptiones Italiae et Siciliae additis Graecis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus, Berlin, 1890).

19 Thesszalonika, Kr. u. 2. század. IG X, n° 2.1.719 (KAIBEL Georg: *Inscriptiones Italiae et Siciliae additis Graecis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, Berlin, 1890).

20 Athén, Kr. u. 4. század. GV n° 1880= EG, n° 99; Kauppinen, 59.

21 Knidosz, Kr. e. 1 század. EG, n° 204.

22 Róma, Kr. e. 2–3 század. GG, n° 267.

23 AG VII, n° 336

24 Piszídia, datálatlan. LEVICK Barbara**:** *Unpublished Inscriptions from Pisidian Antioch*, in: Anatolian Studies 17 (1967), 112. Lásd még SGO 4, n° 16/61/11 (MERKELBACH Reinold: *Steinepigramme aus dem Griechischen Osten*, vol 1-4, B.G. Teubner, Stuttgart-München- Lipcse, 1998-2004).

25 Kappadókia, Kr. u. 4. század. SGO 3, n° 13/05/04=PERES, 47. A fordítás Merkelbach fordításának felhasználásával készült.

26 Leptis Magna, Kr. u. 1–4 század. IRT, n° 690 (REYNOLDS Joyce Maire – PERKINS J.B. Ward: *The Inscriptions of Roman Tripolitania,* British School at Rome, 1952).

27 Róma, Kr. u. 2–3. század. PERES, 28 = GV, n° 1367; GG, n° 480;

28 Kétnyelvű, görög-latin sírfelirat Rómából. IGUR III, n° 1281.

29 Aphorodisziász, dátum nélkül. MAMA 8, n° 569 (CALDER,William Moir: *Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias. „Monumenta Asiae Minoris Antiqua"*, 8. Manchester 1962).

30 Szmirna, kr. u. 1-2. század. GV, n° 1464=SGO 1, n° 05/01/62; EG, n° 303.

31 Róma, Kr. u. 2–3. század. PERES, 168 = IGUR III n° 1329; GV, n° 1146.

32 A bemutatott szövegeken kívül további példákat lásd PERES Imre: *Paul beetwen Judaism and Hellenism*, in: Frantisek Ábel (szerk.): Israel and the Nations: Paul's Gospel in the Context of Jewish Expectation, London – New York – Lanham – Boulder, Lexington Books – Fortress Academic, 2021, 103–118, 108-110.

33 Bővebben lásd LEDÁN M. István: *A lakoma az ógörög sírfeliratokon és az Újszövetségben.* In: Németh Áron (szerk.): *Az ókori keresztyén világ* (VI.), Patmosz, Debrecen, 2020, 159-177, 168-169.

34 LEDÁN M. István: *Lehet-e teste a léleknek? A „lélek materialitása" a görög gondolkodásban és az Újszövetségben, in:* BALOGH Csaba és KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.): *Az Írás bűvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. Születésnapjára,* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2021.

35 Szmirna Kr. u. 1. század. GG, n° 391= GV, n° 1765; EG, n° 312; PERES, 112.

36 Egyiptomi Julianosz epigrammája. AG VII, n 587 = PERES, 109-118. Lásd még PERES-LEDÁN, *Pozitív lokalitások* fejezet.

37 PAMIAS Jordi: *"Aster genomen" - The Popular Roots of Catasterisms in Greece*, in: Alena Hadravová, Petr Hadrava, Kristen Lippincott (szerk): *The Stars in the Classical and Medieval Traditions*, Prága, 2019, 189-202, 189-192.196.

38 Milétosz, Kr. u. 2. század. GG, n° 343 = GV, n° 1829. Lásd még McCABE Donald: *Miletos Inscriptions. Texts and List*, Princeton, 1984, n° 462.

39 WYPUSTEK Andrzej: *Images of Eternal Beautyin Funerary Verse Inscriptions of the Helelnistic and Roman Peiod*, Brill, Leiden-Boston, 2013,74.

40 GV, n°1157 = GG, n° 168; WYPUSTEK, 73; PERES, 92

41 Odüsszea VI, 41-46. Lásd bővebben PERES Imre: *Apocalyptica Hymnica*, in: Benyik György (szerk.), Sacrifice and Ritual from Abraham to Christ, Szeged, JATEPress, 2021, 341-354, 346-347.

42 Róma, Kr. u. 3. század. PERES, 78 = GG, n° 399; GV, n° 1830.

43 Róma, Kr. u. 2. század. ZPE 7 (1971) 280 (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn). PERES-LEDÁN, *Túlvilági állapotok/tánc* fejezet.

44 Alexandria, Kr. u. 2. század. PERES, 201 = GG n° 306.

45 PERES Imre: *Metaforikus beszéd Pál apostol eszkatológiájában*, in: Studia Theologica Debrecinensis, 2 (2009/2), 25-48., 31

46 Bővebben lásd LEDÁN M. István: *A halál mint álom*, A DRHE Újszövetségi Tanszékének kiadványai, Debrecen, 2021, 189-190. Lásd még JAQUETTE L. James: *Life and Death, „Adiaphora," and Paul's Rhetorical Strategies*, Novum Testamentum, 38, 1, 1996, 30–54, 31.

47 Bővebben lásd LEDÁN M. István: *A lakoma az ógörög sírfeliratokon és az Újszövetségben*, in: PERES-NÉMETH (szerk.): Az ókori keresztyén világ, VI, Patmosz, Debrecen, 2020, 159-176, 170-174.

„Uram, adj békés alvást!"

A zsidó sírfeliratok halálszemlélete

A zsidó sírfeliratok tematikailag és motívumokban szoros hasonlóságot mutatnak a (pogány) görög sírfeliratokkal. A zsidó sírfeliratokban is találkozunk Hádésszal (és Hádésszal mint alvilági lokalitással), Léthével, a Moirákkal, a csillaggá válás gondolatával, a lélek halhatatlanságával és a halál mint álom gondolatával. Két szembetűnő különbség van. Az első az, hogy a görög sírfeliratokban nem találjuk a (testi) feltámadás nyomát, a második pedig az, hogy a görög (és különösen a latin) sírfeliratokra igen jellemző cinikus nihilizmus, vagyis az a gondolat, hogy az ember a semmiből a semmibe kerül a halál után, gyakorlatilag hiányzik a zsidó sírfeliratokból. Az is kiderül a szövegekből, hogy – legalábbis a Kr. e. 3. század és a Kr. u. 3. század közötti időszakban – a feltámadás-hit korántsem volt monopólium helyzetben a zsidók körében. A feltámadás-hit mellett valós lehetőségek voltak a lélek halhatatlansága (esetleg a feltámadás-hittel kombinálva), az asztrális halhatatlanság (csillaggá válás), sőt a Hádészba való leszállás gondolata is. A szadduceusok feltámadás-tagadása az Újszövetségben tehát korántsem volt elszigetelt jelenség, és a feltámadásba vetett hit sem volt a "jó zsidó" egyértelmű jellemzője. Láthatjuk, hogy a feltámadásba vetett hit nagyon kevés sírfeliratban jelenik meg kifejezetten, bár valószínűleg "implicit" módon jelen van sírfeliratokban, amelyek alvásról/álomról, jó osztályrészről beszélnek, arra kérik Istent, hogy emlékezzen meg a halottakról, vagy bátorítják a halottakat, hogy bízzanak/legyenek bátrak. Feltűnő, hogy azok a szövegek, amelyek a halálról mint álomról beszélnek, többnyire Rómára (Itáliára) és kisebb mértékben Palesztinára jellemzőek, és és szinte egyáltalán nem jelenik meg ez a gondolat az egyiptomi diaszpórában. Ez utóbbi helyen a feliratok főként a lélek halhatatlanságáról és a Hádészba való leszállásról beszélnek. Végül ezek a sírfeliratok egyfajta nekrológok is. A szövegekben megjelenő erények és „erénylisták jelzik, hogy miként élt a jó zsidó, milyen életideálok jellemezték a zsidó közösségeket. Ám ezek a sírszövegek elsősorban talán mégis azt mutatják, hogy zsidó férfiak és nők hogyan szerettek volna tovább élni a halál után, vagy milyen perspektívákkal készültek a halálra.

The View of Death in the Ancient Jewish Funeral Inscriptions Abstract Not surprisingly the Jewish epitaphs show a close thematic and motif similarity to the (pagan) Greek epitaphs. In the Jewish epitaphs we also encounter Hades (and Hades as an underworld locality), Lethe, Moira, the idea of becoming a star, the immortality of the soul, and the idea of death as sleep. There are two striking differences. The first is that in the Greek epitaphs we do not find any traces of (bodily) resurrection, and the second is that the cynical nihilism that is quite characteristic of Greek (and especially Latin) epitaphs, i.e. the idea that one goes from nothingness to nothingness, is virtually absent in Jewish epitaphs. It is also clear from the texts that, at least in the period

between 3rd centuries BC and 3rd century AD, the resurrection belief was by no means a monopoly among Jews. In addition to the resurrection belief, were real options the immortality of the soul (possibly combined with the resurrection belief), astral immortality (becoming a star) and even the idea of descending to Hades. The latter may have been based on Old Testament notions of Sheol, obviously 'contaminated' to some extent by Greek ideas. The Sadducees' denial of the resurrection in the New Testament was therefore by no means an isolated phenomenon, nor was belief in the resurrection a clear characteristic of the 'good Jew'. We can see that resurrection belief appears explicitly in very few tomb inscriptions, although it is likely 'implicit' in funeral inscriptions which speak of sleep, good portion, or ask God to remember the dead, or encourage the dead to trust/be brave. It is striking that the texts that speak about death as sleep are mostly specific to Rome (Italy) and to a lesser extent to Palestine, and that this idea is almost absent in the Egyptian diaspora. In the latter place, the inscriptions are mainly about the immortality of the soul and the descent into Hades. Finally, these epitaphs are also a kind of necrology. The virtues and lists of virtues in the texts are an indication of how a good Jew lived, or of life ideals which characterised Jewish communities (respect for the law, honourable marriage, purity/piety, love of family, wisdom, high offices). But perhaps above all, these epitaphs show how Jewish men and women wanted to live after death, or what perspectives they had in front of the death.

Bevezető gondolatok

F. M. Aber „*Sírfeliratok – a zsidó élet tanúbizonyságai*" című rövid cikkében, mely a múlt század közepén látott napvilágot, azt írta, hogy a zsidó irodalom arra tanított, hogy miképpen *kell élnie* a zsidónak, a sírfeliratok pedig arról tanúskodnak, hogy miképpen élt a zsidó.[1] A sommás megállapítások általában túloznak és sarkítnak, és ez valamelyest az előbbi megállapításra is igaz, ám ennek ellenére Aber alighanem fején találta szöget. Még ha számításba is vesszük, hogy a sírfeliratok (tehát a zsidó sírszövegek is) hajlamosak idealizálni a holtat, vagyis nem mindig kell készpénznek venni, hogy a halott törvénytisztelő, kegyes, jó férj/feleség, barátságos, jó zsidó stb. volt, azt mindenképpen jelzik, hogy egy közösség milyen értékeket tartott fontosnak. Hasonló a helyzet a túlvilági élettel kapcsolatos elképzelésekkel is. A sírszövegek láthatóan gyakran „inspirálták" egymást, bizonyára tetten érhető bennük valamiféle „közösségi nyomás" vagy akár „szepulkrális divat", ám azt kétségkívül jelzik, hogy egy-egy közösség a halál vonatkozásában milyen attitűdöket tartott elfogadhatónak, valamint azt is, hogy milyen „eszkatológiai opciók" közül lehetett választani, ha valamilyen módon meg akarták fogalmazni a halál utáni élettel kapcsolatos sejtéseiket, reményeiket, vagy netán reménytelenségüket. Továbbá tudnunk kell, hogy a ránk maradt zsidó sírfeliratok túlnyomó többsége meglehetősen rövid (vagy töredékes), szűkszavú biográfiai adatokkal (név, apa neve). A körülbelül bő kétezerre tehető zsidó sírfelirat[2] közül elenyészőnek mondható azon szövegek száma, melyekben utalás történik valamilyen formában a halálon túli életre. Következésképpen azt mondhatjuk, hogy amennyiben a halott (még éltében) vagy a hozzátartozói fontosnak tartották azt, hogy beszéljenek túlvilági reményeikről (vagy reménytelenségükről), az nyilvánvalóan jelzésértékű. A sírfeliratok valóban tanúskodnak. Ám nem csupán arról, hogy hogyan élt a (jó) zsidó, hanem arról is, hogy hogyan szeretett volna *tovább élni* a halál után, vagy milyen perspektívákkal készült a halálra.

Ebben a tanulmányban négykötetnyi felirat-forrásból[3] válogattam össze mintegy harminc sírfeliratot, melyek alapján vázolni fogom a zsidó halál-és túlvilágszemlélet, úgy amint az megjelenik ezekben a Mediterráneum különféle vidékeiről (Palesztina, Szíria, Egyiptom, Itália, Kis-Ázsia) származó szövegekben. Ami az időintervallumot illeti, a bemutatásra kerülő sírfeliratok a Kr. e. 2–3. század – Kr. u. 2–3. század közötti időszakból, azaz a hellenizmus és a császárság korából valók. A zsidó sírfeliratok nyelve túlnyomórészt görög (70%),[4] kisebb részük pedig héber/arám (18%), illetve latin (12%) nyelvű.[5] Válogatásunk, a görög és latin nyelvű sírszövegek megoszlásában nagyjából ezt az arányt tükrözi.

Miként fentebb jeleztem, viszonylag kevés az olyan sírszöveg, melyben így vagy úgy megjelenik valamilyen elképzelés a halálon túli élettel kapcsolatban, vagy egyáltalán hordoz bármiféle információt arról, hogy a sírfelirat készítői miként szemlélték a halált. A továbbiakban ezeket a halállal, illetve a halál utáni élettel kapcsolatos különféle elképzeléseket, elgondolásokat és viszonyulásokat tematizálom.

Alvás

Főleg Rómában (az Urbsban) és Itáliában számottevőek azok a feliratok, melyek a halált alvásként szemlélik. Ez az elképzelés ritkábban jelenik meg a palesztinai vagy egyiptomi sírfeliratokon. Elsőként egy heliopoliszi (Egyiptom) sírfeliratot idézek, melynek keletkezése a Kr. e. első vagy a Kr. u. első századra tehető. A halott, akit sírszövege közösségi, tevékeny embernek (testvérszerető, minden emberhez kedves) ír le, azt mondja magáról, hogy (test)vérei között aludt el.

1.(…)ὡς κἀγὼ φιλάδελφος ἐὼν καὶ πᾶσι πολείταις
χρηστὸς ἐκοιμήθην, πλησίον αἱμογενῶν·

εἰμὶ Θέων ὁ Παοῦτος, [ὃ]ς ἐν [βουλ]αῖσιν ἄριστος·
ἐνθάδε μνημήῳ κεῖμαι ἀποφθίμενος.[6]

Én is, ki testvérszerető voltam, és kedves
minden polgártársamhoz, elaludtam véreim
közelében.
Theón vagyok, Paosz fia, legjobb a városi
tanácsban,
itt fekszem holtan e sírban.

Gyakoriak az olyan viszonylag rövid sírszövegek, melyek szűkszavú életrajzi adatok említésével vagy azok nélkül, a szentekkel, igazakkal vagy a jókkal való (békés) alvásról beszélnek. Az alvás ideája olykor jókívánságként fogalmazódik meg, vagy a hozzátartozók arra kérik az élőket, hogy imádkozzanak a halott békés alvásáért.

2. ἐνθάδε κῖτε Ἰακώβ μετὰ τῶν ὁσίων ἡ κ<ύ>μησις
ὑτιοῦ (αὐτοῦ).[7]

Itt fekszik Jákób. Aludjon a szentekkel együtt!

3. ἐνθάδε κεῖντε Φορτουνᾶτος καὶ Εὐτρόπις
νήπιοι φιλοῦντες ἀλλήλους ὃς ἔζησεν
Φορτουνᾶτος ἔτη τρεῖς καὶ μῆνας τέσσαρες καὶ
Εὐτρόπις ὃς ἔ-
ζησεν ἔτη τρία καὶ μῆνας ἑπτά ἐν εἰρήνῃ ἡ κοίμησις
αὐτῶν.
εἰς μίαν ἀπέθαναν ἡμέραν.[8]

Itt fekszik Fortunatosz és Eutropisz,
két kisfiú, kik szerették egymást. Fortunatosz
három évet és négy hónapot, Eutropisz három évet
és hét hónapot élt.
Békében aludjanak!
Ugyanazon a napon haltak meg.

4. ἐνθάδε κ<ε>ῖτε Μ[….]να Πετ<ρ>ωνία· ἔζησεν ἔτη
νε΄ · <γ>υνὴ Ὀνωρατοῦ·
καλῶς κοιμοῦ μετὰ τῶν δικέων.[9]

Itt fekszik M…ina Petrónia. 55 évet élt. Honóratosz
felesége. Aludj szépen az igazakkal

5. L(ucius) Domitius Abbas Appidiae Leae
coniux fec(it),
et Domitia Felicitas filia fec(it). **(v)**ae, Lea,
dormitio tua in b[onis].[10]

Lucius Domitius Abbas, a férj készítette
Appidia Leának,
És Domitia Felicitas, a lánya készíttette.
Jaj, Lea, aludj együtt a jókkal!

ἐντάδε κῖτε Μαρία γυνὴ Σαλουτίου, ὅστις καλῶς
ἔζησεν μετὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς· ἐν ἰρήνῃ ἡ κοίμησις
αὐτῆς.[11]

Itt fekszik Maria, Szalutiusz felesége, aki szépen élt
férjével. Legyen alvása békés/Békében aludjon!

6. ἐνθάδε κεῖται Ἰωσῆς
τὸ νήπιον ἡδὺν ἐτ(ῶν) β΄ ἡ(μερῶν) η΄·
Προκόπις ὁ πατήρ, Κρισπῖνα δὲ μήτ(ηρ)·
προσεύχοιο ἐν εἰρήνῃ τὴν κύμησιν αὐτοῦ.[12]

Itt fekszik Józsész,
az édes kisgyermek. Két éves és nyolc napos volt.
Apja Prokopiosz, anyja Kriszpina.
Imádkozzatok, hogy békében aludjon!

7. εἴτε σε Ἰοῦστε, τέκνον, ἐδυνάμην σο-
ρῷ χρυσέῳ θεῖναι θρεψάμενος νῦν δέσ-
ποτα ἐν εἰρήνῃ κοίμησιν αὐτοῦ· Ἰοῦστον
νήπιον ἀσύγκριτον ἐν δικαιώματί σου·

[ἐ]νθάδε κεῖμε Ἰοῦστος, ἐτῶν δ΄ μηνῶν η΄, γλυκὺς τῷ
τροφε<ῖ>ῶν.
Θεόδοτος τροφεὺς τέκνῳ γλυκυτ[ά]τ[ῳ].[13]

Bárcsak arany koporsóba fektethettelek volna
fiam, Jusztosz, én, aki felneveltelek téged.
De te, Uram, adj Jusztosznak, a páratlan gyermeknek
békés alvást a te igaz ítéleted szerint.

Itt fekszem, Jusztosz négy évesen és nyolc hónaposan.
Kedves voltam nevelőapám szívének.
Theodotosz a nevelőapa a legdrágább gyermeknek.

Az ilyen típusú szövegek esetében az a kérdés, hogy az igazakkal, szentekkel, jókkal való alváshoz kapcsolódik-e valamilyen eszkatológiai reménység vagy a békés alvás egyszerűen háborítatlan pihenést jelent a sírban/temetőben, az igazak, szentek, jók pedig valójában a korábban elhalálozott hitsorsosokat jelentik? Vajon az *aludni az igazakkal, szentekkel, jókkal* nem egyszerűen az ószövetségi reminiszcenciája annak a történeti és prófétai könyvekben (és nemcsak) gyakran előforduló formulának miszerint az ember az atyákhoz tér pihenni (5Móz 31,6, 1Kir 1,21, Ézs 14,18), azaz abban a földben/sírboltban fekszik, melyben az elődei?[14] Tény, hogy bizonyos szövegekben (ide sorolhatjuk az elsőként idézettet is) eléggé egyértelműen fogalmazódik meg az a gondolat, hogy az alvás semmi többet nem jelent, mint a test nyugvását a kegyes földben. Bár az alábbi sírszövegben a χῶρος εὐσεβής (kegyes hely/föld) erősen emlékeztet a χῶρος εὐσεβέων (a kegyesek mezeje) kifejezésre, mely egy boldog túlvilági helyet[15] jelöl, mégis teljesen nyilvánvaló, hogy itt a családi sírt vagy a temetőt jelenti. Az ötéves kisfiút (a testét) sehol másutt megtalálni már nem lehet, csakis a sírban. A szülők keserűsége, valamint az, hogy a barátok hasztalan keresik a kisfiút, jelzik, hogy a család nagy valószínűséggel nem reménykedett semmiféle halálon túli életben.

8. ἠτῶν δεκαήχς, Παῦνι ἡνάτῃ εἰκάδι, ἀβήθανη.
εἴσιδέ μου στήλην, παροδῖτα, κλαῦσον ἀθρήσας,
σαῖς χερσὶν κόψαι πεντάκι (πενταέτην).
ἄρτι γὰρ οὐδὲ γάμου μέτ<οχ>ος κῖμαι ἐν τύ(μ)βωι,
καὶ γονέ(σ)ες πάσχουσ' ἰκέλως ἐπὶ υἱὸν ἀρεστόν,
οἵ τε φίλοι ζητοῦσιν ὁμήλικα καὶ συνέταιρον·
σῶμα δ' ἐμὸν κῖται χοῖρον ἰς εὐσεβέα·
ϰ<λ>αύσας <εἰ>πὲ ἄωρε, πανώδυ(δυ)ρε καὶ
πανάριστε(α),
ὃς πάσης (ης) ἀρετῆς πάντοτε κυδάλιμω<ς>.[16]

Meghalt a 19. év Pauni havának 29. napján.
Nézz sírkövemre, vándor, és miután szemügyre
vetted: sírj!
Ötször üss melledre az öt éves fiúért,
mert úgy fekszem itt a sírban, hogy nem lehetett
részem házasságban!
Szenvednek a szülők is fiúk miatt, kiben kedvük telt,
a barátok is keresik a társat s a cimborát.
Ám testem a kegyes földben fekszik.
Könnyezve mondd: te, idő előtt távozó, te, igen
siratott,
te, mindig minden erénnyel ékes!

Az alvás a (pogány) görög sírfeliratokban is közkedvelt toposz, mely igen gyakran az élet szomorú lezárását, a halál „örökkévalóságát" hivatott kifejezni. Ám ugyanakkor több olyan sírfeliratot is ismerünk, melyben az alvás azt jelenti, hogy az ember nem hal meg egészen, mi több, folytatja az életét valamilyen túlvilági helyen, mely egyaránt lehet a kegyesek mezeje vagy éppen a Hádész.[17]

A bibliai és a Biblián kívüli zsidó irodalom ugyancsak ismeri és használja az alvás képét. Egyértelműen összekapcsolódik az alvás és a sírontúli élet perspektívája, egészen pontosan a felébredés/feltámadás reménysége Dániel könyvében (*azok közül, akik a föld porában alsznak, sokan felébrednek majd,* Dán 12,2), a Makkabeusok 2. könyvében (a legdicsőbb jutalom vár azokra, akik istenfélelemben aludtak el, 2Makk 12,45), a *Tizenkét pátriárka testamentuma című* iratban, melyben csaknem mindenik pátriárkával kapcsolatban refrénszerűen visszatér az a mondat, hogy *elaludt atyáival*. Ugyanakkor az iratban egyértelműen és magától értetődőn fogalmazódik meg a feltámadásban való hit (feltámadok majd egyszer közöttetek, TZebulon 10,2). Ugyancsak összekapcsolódik az alvás és a feltámadás reménysége a zsidó apokaliptikus irodalomban, kiegészülve azzal az elképzeléssel, hogy a feltámadásig a lelkeket mennyei kamrákban őrzik. Példaként Ezsdrás 4. könyvéből idézek egy szövegrészt:

Et terra reddet qui in eam dormiunt et pulvis qui in eo silentio habitant, et promptuaria reddent quae eis commendatae sunt animae.

A föld visszaadja azokat,a kik benne alszanak, a por visszaadja azokat, akik csendben benne laknak, és a raktárak visszaadják a rájuk bízott lelkeket (4Ezsd 7,32).[18]

Az alvás az Újszövetségben is magától értetődően implikálja a felébresztést/ feltámadást. Az alvó Lázárt, Jairus elaludt lányát Jézus felébreszti (Jn 11,11–15, Mk 5,39 és párhuzamos helyek,), és ugyancsak felébresztés/ feltámadás vár azokra, akik Pál gyülekezeteiben elaludtak (i. e. haltak meg, 1Thessz 5,10, 1Kor 15,18. 20).

Azt mondhatjuk tehát, hogy – ha nem is minden esetben valahányszor egy sírszövegben alvásról olvasunk – a szentekkel, igazakkal, jókkal való békés alvás a legtöbbször feltételez(het)i a feltámadást. Továbbá az idézett sírszövegekben a szentekkel, igazakkal, jókkal való alvás akár arra is vonatkozhat, hogy a hithű zsidó együtt pihen Ábrahámmal, Izsákkal, Jákóbbal, azaz az ősatyák magukhoz fogadják halála után. Azt az elképzelést miszerint az igaz ember az ősatyák társaságában vigasztalódik, megtaláljuk mind a Biblián kívüli zsidó irodalomban, mind pedig az Újszövetségben. A Makkbeusok 4. könyvében azt olvassuk, hogy mindazokat, akik vállalják a törvény megtartásával együtt járó szenvedést, Ábrahám, Izsák és Jákób magukhoz fogadják, és az összes atya megdicséri/vagy ajánlani fogja őket (4Makk 13,17). Az a gondolat, hogy az ősatyák élnek, az Újszövetségben is megjelenik, egyrészt Jézus érvelésében a feltámadás valósága mellett (Lk 20,37–39), másrészt az Ábrahám kebelén való nyugvás képzetében (Lk 16, 22–23).[19] Következésképpen az alvás képzete nem csupán azt a reménységet implikálhatja, hogy a hithű zsidó teste békében pihen a feltámadásig, hanem azt az elképzelést is miszerint a lélek vagy az ember lényének leglényege, mely éppen ebben az alvásban konzerválódik valahogyan, az atyák mennyei társaságában megnyugvásra, vigasztalásra talál (vö. Jel 14,13). Nyilván ez utóbbi esetben is (vö. 4Ezsd 7,32) a végső reménységet, az „eszkatológiai summum bonum"-ot a test feltámadása jelenti. Az alvás és a sírontúli élet/feltámadás komplementaritását tovább erősíti az a tény, hogy holtakról alvókként beszélő sírszövegek alatt vagy a sorok között, szepulkrális díszítőelemként gyakran látható sófár és/ vagy etrog. Az 1Móz 19,16-ban a sófár (és a felhő) Isten megjelenését jelzi, és ugyancsak a sófár[20] (σάλπιγξ)[21] jelzi Jézus parúziáját és a feltámadást az 1Thessz 4,16-ban. Az etrog[22] a 3Móz 23,40-ben említett nemes fa gyümölcse, mely a pálmaággal együtt hozzátartozott a lombsátor ünnepének a rendjéhez. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a lombsátor-ünnep az Úr előtti örvendezésről szólt. Mind a sófárról, mind pedig az etrogról az ünnepre, az összegyülekezésre, a pihenésre, és feltehetően az eszkatológiai nagy ünnepre, összegyülekezésre, és a végső örömteli nyugalomra is asszociálni lehetett.

„Emlékezzél meg, Uram!"

A besarai (Beth She'arim, Palesztina) nekropoliszból kerültek elő olyan szűkszavú sírszövegek, melyek voltaképpen imádságnak tekinthetők. Ezekben az imádságokban arra kérik Istent, hogy emlékezzen meg a halottról.

A szövegek általában Isten szolgájának nevezik a halottat, és a rövid imádságon kívül csupán a halott nevét tartalmazzák. A „szolga” nem vagy nem feltétlenül jelent zsinagógai szolgálattevőt, és férfiak, valamint nők síremlékén egyaránt olvasható. Egy férfi síremlékén ez olvasható:

9. Κύριε μνήσθητι τοῦ δούλου σου Σακερδωτος.[23]

Uram, emlékezzél meg szolgádról, Szakerdószról!

Egy töredékes sírszövegben pedig egy nőről, az Úr szolgálóleányáról van szó:

10. Κύριε μνήσθητι τῆς δούλης σου …νοσας.[24]

Uram, emlékezzél meg szolgálóleányodról, (…) noszaszról!

Keresztyén síremlékeken[25] is számos példát találunk rá. Ezek közül most egy egészen különöset idézek, melyben Istent „az alvás és pihenés Istenének” nevezik:

μνήσθητι [ὁ θεὸς] τῆς κοιμήσ[εως καὶ] ἀναπαύσεω[ς] τῆς δούλης [σου] χρηστιανῆ[ς τῆς [μο]νάνδρου.[26]

Emlékezzél meg alvás és pihenés Istene keresztyén szolgálólányodról, kinek egyetlen férje volt!

A μνήσθητι (emlékezzél meg!) többször is előfordul az Ószövetségben (LXX szövege szerint), és mindig az imádság kontextusában. Anna, Sámuel anyja azt kéri Istentől, hogy emlékezzen meg róla, szolgálóleányáról, és adjon fiúgyermeket neki (1Sám 1,11). Nehémiás azt kéri az Úrtól, hogy emlékezzen meg mindarról, amit ő, Nehémiás a népért tett (Neh 5,19). A zsoltárokban pedig a megemlékezés Isten irgalmával, jóságával, szabadításával, népe meglátogatásával kapcsolatos (Zsolt 24[25], 7, Zsolt 105[106],4). Azt mondhatjuk tehát, hogy amennyiben egy ilyen imádság síremléken jelenik meg, erősen gyanítható, hogy az eszkatológiai szabadítással, meglátogatással függhet össze. A kérés arra vonatkozhat, hogy emlékezzen meg Isten a halottról az eszkatónban. Hasonlót kér Lukács evangéliuma szerint az egyik gonosztevő is Jézustól: *Uram, emlékezzél* (μνήσθητί) *meg rólam, amikor eljössz a te királyságodba* (Lk 23,42)! A lukácsi textusban igen szembetűnő, hogy a lator valójában többet kap, mint amennyit kér és remél. A megtért gonosztevő ugyanis csak annyit kér, hogy életet kapjon a parúziakor/feltámadáskor/Isten országa eljövetelekor, Jézus viszont azt ígéri neki, hogy *még ma* vele lehet a paradicsomban.[27] A lator kérése a jövőre vonatkozik (amikor eljössz), Jézus pedig arról biztosítja, hogy *már a jelenben* vele lehet azon a helyen, ahol megemlékeznek azokról, akik Jézusban reménykednek. A paradicsom akárcsak Ábrahám kebele (vagy a mennyei kamrák a 4Ezsdr.-ban) egy olyan rejtett mennyei tér (vö. 2Kor 12,3), ahol az ószövetségi szentek (illetve a Krisztusban hívők) várnak a feltámadásra.

A fenti párhuzamok meggyőzhetnek bennünket afelől, hogy ezekben az „emlékezzél meg, Uram” típusú sírszövegekben erős eszkatológiai reménység szólal meg, mely reménység talán elsősorban a feltámadásban való hithez köthető. Akár még azt is megkockáztathatjuk – a Lk 23,42–43 felől olvasva ezeket a sírfeliratokat – hogy ez a reménység kiegészül azzal az elképzeléssel, hogy a feltámadásig a holtak Isten közelében lehetnek.

Bízzál/Bátorság!

A (pogány) görög sírfeliratokban gyakori elem, hogy a hozzátartozók bátorságra buzdítják halottjaikat (θάρσει, θάρσι, tkp. = bízzál). Ez a buzdítás nem ritkán kiegészül azzal a kijelentéssel, hogy *senki sem halhatatlan*.[28] Példánk egy Kr. u. 3. századi római sírfelirat, mely egyébként egy zsidó férfi szűkszavú, visszafogott és ugyanakkor megindító búcsúja feleségétől. A megözvegyült férj a feleség lelkéért és gondoskodásáért érez hálát. A lélek (ψυχή) valójában az asszony lényét jelenti, ezért így is fordítottam.

11. θάρσι Ἰουλία Ἐμιλία
μ ἐτῶν·
καλῶς ἔζησας μετὰ
τοῦ ἀνδρός σου εὐ-
χαριστῶ τῇ προνοίᾳ
καὶ τῇ ψυχῇ σου.[29]

Bátorság Júlia Emilia!
Negyven éves voltál.
Szép életet
éltél férjeddel. Hálás vagyok
gondoskodásodért
és lényedért.

Emilia buzdítása (bátorság/bízzál!) nyilvánvalóan értelmezhető úgy, hogy a halálhoz elkerülhetetlensége (senki nem halhatatlan) miatt a legokosabb bátor beletörődéssel viszonyulni. Eszerint ez egy epikureista szellemű buzdítás. Epikurosz tanítása szerint ameddig mi létezünk, a halál nincs jelen, mikor pedig a halál megérkezik, mi nem vagyunk többé. A biztatás/bátorítás vonatkozhat arra is, hogy a túlvilágra való megérkezés tele van veszélyekkel (démonokkal), így az azokkal való szembenézés bátorságot kíván meg a halottól.[30] Nyilvánvaló tehát, hogy a buzdítás – még azon esetekben sem, ahol az kiegészül azzal a kijelentéssel, hogy senki nem halhatatlan – nem értelmezhető kizárólag úgy, hogy a sírszöveg készítői nem hittek semmilyen túlvilági életben.[31] Továbbá, a *bátorság/bízzál* felszólítás a zsidó irodalomban összekapcsolódhat a feltámadásban vagy az örök életben való hittel. A Makkabeusok 4. könyvében egy anyáról olvasunk, aki fiait a mártírhalálra buzdítja,

és akit magát is így buzdítanak: *légy bátor hát/bízzál, ó szentlelkű anya, és vesd kitartó reménységedet az Istenbe* (4Makk 17,4). A Lk 23,43 egyik szövegvariánsában pedig Jézus így vigasztalja a megtérő gonosztevőt: *bízzál (θάρσει), még ma velem leszel a paradicsomban* (vö. Mt 9,22). Emilia és férje esetében természetesen nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy hittek-e a feltámadásban vagy valamilyen túlvilági életben, ám az látható, hogy még az ilyen típusú szövegek is könnyen kapcsolhatók a feltámadásban való hithez.

További elemek, melyek a feltámadáshitre utalhatnak

A beszarai sírfeliratokban gyakran találkozunk egy különös jókívánsággal. A halottnak azt kívánják, hogy legyen jó sora vagy legyen (osztály) része a jóban. Ez a jókívánság fogalmazódik meg az alábbi sírszövegben is:

12. Οιὐμύρ[ι].
ἐγὼ Ἡσύχις ἐνθάδε κῖμε σὺν τῇ ἐμῇ συνβίῳ·
πᾶς τολμῶν ἀνῦξε ἐφ' [ἡ]μᾶς μὴ ἔχῃ μέρος εἰς τὸν [βίον] ἀόνιο[ν].[32]

Legyen jó sorod/legyen (osztály)részed jóban!
Én, Hészükhiosz fekszem itt, nejemmel együtt.
Aki fel merészeli nyitani felettünk e sírt,
– annak ne legyen része az örök életben!

A diaszpóra zsidóság körében népszerű volt a Beth She'arim-ban való temetkezés, azaz fontosnak tartották, hogy halottjaik csontjai a Szentföldben pihenjenek.[33] Ez a szokás önmagában is jelzi, hogy az ősi földben való nyugváshoz kapcsolódhatott valamilyen eszkatológiai elképzelés.

A jó (osztály)rész egyébként eléggé félreérthetetlen utalás az örök életre. A Misna egyik traktátusában azt olvassuk, hogy minden zsidónak, még a bűnösöknek is, része (helekh) lesz az eljövendő világban. Nem lesz viszont részük az eljövendő világban azoknak, akik – bár sok parancsolatot megtartanak – nem hisznek abban, hogy a Tóra tanítja a feltámadást.[34] A felirat azokat is kizárná az örök életből, akik szentségtelen módon háborgatni merészelik a holtak nyugalmát. Az ilyeneknek Hészükhiosz és neje azt kívánják, hogy ne legyen részük (*μέρος*) az örök életben. A „rész" (*μέρος*) két ízben az Újszövetségben is a feltámadáshoz, illetve az eljövendő ítélethez kapcsolódik. Boldog az, akinek része van az első feltámadásban (Jel 20,6), illetve a különféle bűnösök (osztály)része a tűzzel és kénkővel égő tóban lesz (Jel 21,8).

Ugyancsak Beszarából való az a különös sírfelirat, mely a sírt titoknak (*μυστήριον) nevezi.*

13. *τὸ μυστήριν τοῦτο Ἡοσε῀μου· ἡ δὲ βουληθῇ ὁ ἐμοῦ ὑός, ἐξουσ(ίαν) ἔχει.*[35]

Ez itt Joszész titka. Ám ha a fiam (használni akarja), megteheti.

Hasonló szóhasználattal találkozunk egy keresztyén sírfeliratban is:

θεὸς ἀθάνατος ἐκδικήσῃ τ[αῦτα τὰ] μυστήρια.

Halhatatlan Isten, bosszuld meg e titkokat!

Persze elképzelhető, hogy a titok egyszerűen csak arra vonatkozik, hogy a sír elrejti, betakarja, mintegy tehát titkolja a holttestet,[36] ám könnyen lehet, hogy a *sír mint titok* tulajdonképpen eszkatológiai metafora, és arra utal, hogy a benne pihenő test elő fog majd jönni belőle. Szinte önkéntelenül juthat eszünkbe az 1Kor 15,51, ahol a *μυστήριον azt a titkot jelöli, hogy nem mindenki alszik el (hal meg) Krisztus visszajöveteléig, lesznek ugyanis olyanok, akik egy szempillantás alatt elváltoznak. Itt a titok talán nem csupán magára a közlésre vonatkozik (titkos tudás értelemben), hanem arra a titokzatos folyamatra is, melynek során a földi test mennyeivé változik.*

A feltámadásban való hit explicit(ebb) megfogalmazásai

Eleddig csupa olyan sírszöveggel találkoztunk, melyekhez nagy valószínűséggel köthető ugyan a feltámadáshit (vagy valamilyen túlvilághit), ám a szövegek lakonikussága nem teszi azt egyértelművé és cáfolhatatlanná. Bármennyire meglepően is hangozzon, viszonylag kevés az olyan zsidó sírfelirat, melyben egyértelműen (vagy legalább explicitebb módon) fogalmazódik meg a feltámadásban való hit. Az egyik ilyen hosszabb terjedelmű, emocionálisan is „töltött" sírszöveg egy Kr. u. 2. századi itáliai síremléken olvasható. A sírfelirat latin nyelvű.

14. hic Regina sita est tali contecta sepulcro
quod coniunx statuit respondens eius amori.
haec post bis denos secum transsegerat annum
et quartum mensem restantibus octo diebus;
rursum victura reditura ad lumina rursum.
nam sperare potest ideo quod surgat in aevom
promissum, quae vera fides, dignisque piisque
quae meruit sedem venerandi ruris habere.
hoc tibi praestiterit pietas, hoc vita pudica,
hoc et amor generis hoc observantia legis,
coniugii meritum cuius tibi gloria curae.
horum factorum tibi sunt speranda futura,
de quibus et coniunx maestus solacia quaerit.[37]

Regina fekszik itt. Oly sír takarja be,
melyet férje emelt iránta való szeretetből,
miután kétszer tíz évet és nyolc nap híján
négy hónapot élt vele.

Újra élni fog, újra vissza fog jönni a fényre.
Remélheti ő, hogy feltámad a megígért
örökkévalóságban,
együtt a méltókkal és kegyesekkel, ő, aki maga volt
az igaz hit,
mert megérdemelte, hogy helye legyen a dicsőség
országában.
Záloga ennek kegyességed, tiszta életed,
a családod iránti szeretet, a törvény megtartása,
a tisztességes házasság, melynek ékes volta oly
fontos volt neked.
E cselekedetek jelentik neked a jövőbeli reményt,
melyekből bánatos férjed is vigasztalást merít.

Regina sírfeliratában a fényre való visszajövetel, a megígért örökkévalóság, a surgo (felkelni, feltámadni) ige használata, a vigaszadó jövőbeli remény mind-mind azt jelzik, hogy a szövegben minden kétséget kizáróan a feltámadáshit erős reménysége szólal meg. Ebben a megígért eljövendő világban Regina együtt lesz a méltókkal és a kegyesekkel. A mondat úgy is értelmezhető, hogy *a méltóknak és kegyeseknek megígért örökkévalóságban fog feltámadni*. Reménységének alapja Isten ígérete, ám ugyanakkor mintegy kezeskedik, jótáll (praesto) a feltámadás biztos voltáért az asszony életvitele (tiszta élet, család iránti szeretet, törvénytisztelet). Nem kizárt az sem, hogy a feliratban megszólal az az elképzelés is, hogy az ember (lelke) rögvest a halál után a Paradicsomba kerül, ahol a többi kegyessel, együtt várja a feltámadást. A *sedes venerandi ruris* (szó szerint: a dicsőséges mező helye), és főleg a *rus* egy bukolikus táj, bukolikus birtok képzetét kelti bennünk.[38]

Kevésbé explicit módon fogalmazódik meg a feltámadásban való hit az alábbi Kr. e. 2. századi leontopoliszi sírfeliratban:

15. ἄστεοι καὶ ξένοι, κατακλαύσατε πάντες Ῥαχῆλιν
σώφρονα, πασιφίλην, ὡς (ἐτῶν) λ΄.
μή με μάτην πενθῖτε κενάς·
εἰ δ’ ὀ<λί>γον ζῆσα χρόνον κε<κ>ριμένον,
ἀλλὰ ἐλέους ἐλπίδα ἀγαθὴν ἐγὼ προσδέχομαι,
καὶ Ἀγαθοκλῆς, ὡς (ἐτῶν) λη΄.[39]

Városbeliek és idegenek, sirassátok mind
Rakheliszt,
aki a bölcs és barátságos volt, és harminc évet élt.
Hasztalan és hiábavaló minden gyász,-
még ha úgy is rendeltetett, hogy rövid ideig éljek,
az irgalom jó reménységét várom.
És Agathoklész is, aki harmincnyolc évet élt.

A Rakhelisz névre hallgató fiatal nő, aki a szöveg harmadik sorától kezd el egyes szám első személyben beszélni, és mintegy válaszul a polgártársak gyászra való felszólítására azt mondja, hogy fölösleges a szomorúság korai halála miatt, hiszen ő az irgalom jó reménységét várja. A jó reménység, melyet Rakhelisz rövid élete után vár, nem lehet más, mint a halhatatlanság és/vagy a feltámadás. A *jó reménység* fogalmából nem következtethetünk egyértelműen a túlvilághit természetére. Szókratész szerint a filozófus jó reménységgel (ἐλπίς ἀγαθή) távozik a világból.[40] A *Bölcsesség könyvé*ben azt olvassuk az igazakról, hogy noha haláluk büntetésnek tűnik az emberek szemében, reményük tele van halhatatlansággal (ἡ ἐλπὶς αὐτῶν ἀθανασίας πλήρης, Péld 3,4). Az Újszövetségben viszont a jó reménység (és az örök vigasztalás) egyértelműen a feltámadáshoz, a Jézus dicsőségében való részesedéshez kötődik (1Thessz 2,14.16).[41] Szövegünkben tehát *a jó reménység* egyaránt jelentheti kifejezetten és kizárólagosan a lélek halhatatlanságát, ugyancsak kizárólagosan a feltámadást vagy akár a kettőt együtt.

Értelmezésfüggő a feltámadáshit (vagy a túlvilághit) megléte az alábbi Beth She’arim-ból való, Kr. u. 3. századi sírfeliratban:

16. Καρτερίης τόδε σῆμα λίψανον φέρει φθιτὸν
ἄφθιτον ἠὲ λαμπρὰν σῷζον μνίαν γεναίης·
θήκατο δέ μιν ἐνθάδε Ζηνοβία
μητέρος ἑῆς τίουσα [ἐφ]ημοσύνας.
τοῦτό σοι, μακαρτάτη, καρπὸς σὸς ἐδίματο
ἣν τέκες ἐξ ἀγανῶν εὐσεβίην λαγόνων·
ῥέζει γὰρ κλυτὰ ἔργα ἐνὶ φθιμένοις αἰεί,
ὄφρα δὴ ἄμφω καὶ μετὰ τέρμα βίου
νέον ἠδ’ ἀσκύλευτον αὖθις ἔχοιτε πλοῦτον.[42]

E sír hordozza Karteria enyésző maradványait,
el nem enyészőn őrizve egy nemes úrnő fénylő
emlékét.
Zénobia helyezte el őt ide,
így tartva tiszteletben anyja kérését.
Ezt emelte neked, legáldottabb asszony,
nyájas méhed gyümölcse, kit szültél,
az istenfélő, - hisz mindig derék dolgokat tesz ő a
halandók szemében.
Hadd legyen részetek ismét ez élet vége után
mindkettőtöknek új és el nem lopható
gazdagságban.

Mivel a síremléket a szöveg el nem enyészőnek nevezi szemben Karteria enyésző maradványaival, magától értetődőnek vehetnénk, hogy az utolsó sorban említett el nem lopható (tkp. ki nem rabolható–ἀσκύλευτος) gazdagság a síremlékre értendő. Az enyésző test helyett Karteria, az anya és Zénobia, a lánya el nem enyésző, vagy legalábbis maradandó „emléhordozót” kapnának: mondhatni szóma (test) helyett szémát (sírhelyet). Ezt az értelmezést valószínűsítené az, hogy a sírfeliratban szinte végig az anya végakaratáról, kívánságáról esik szó. Ám sokkal valószínűbb, hogy az el nem rabolható gazdagság a mennyei gazdagságra vonatkozik, melyet nem lehet ellopni (vö. Mt 6,20).[43] Így a kontraszt az előkelő úrnő földi gazdagsága és az élet után ismét megnyerhető új és el nem lopható gazdagság között van. Az új és el

nem rabolható gazdagság alatt egyaránt érthetjük a mennyei életet és a majdani feltámadást. Ez utóbbi esetben a reménység arra vonatkozik, hogy az elenyésző test helyett anya és lánya új, romolhatatlan testet kap.

Asztrális halhatatlanság/mennyei terek

A zsidó sírfeliratok között egyetlen olyan szöveget találunk, mely a görög-római világban nagy népszerűségnek örvendő asztrális halhatatlanságról beszél. A szöveg ugyanakkor arról is tanúskodik, hogy ez a hiedelem a zsidóktól sem volt teljesen idegen. Az asztrális vallás szerint a lélek rokon a csillagokkal. Könnyű, tiszta, tűzszerű anyagból való, mint a csillagok. Ezért aztán magától értetődő, hogy a halál után a lélek a csillagok közé emelkedik, vagy maga is csillaggá lesz. A lélek elválása a testtől eszerint egy egészen természetes folyamat, melynek során a test minden alkotóeleme oda tér vissza ahonnan való: a csillagok közül való lélek a csillagok közé megy. Egyedülálló szövegpéldánk Korükoszból (Kis-Ázsia), a császárkorból való:

17. σωματοθήκη Αὐρ(ηλίου) Εὐσανβατίου Μενάνδρου Κωρυκιώτου βουλευτοῦ vac. καὶ τῆς γυνεκὸς αὐτοῦ Ματρώνης τῆς καὶ Φωτίου τῆς ἀσυνκρίτου καὶ ἀημνήστου, ἔνθα κῖτε ἡ αὐτὴ <καὶ> Φωτίων ὑονὸς Ματρώνης καὶ […]ου δουκηναρίου Σελευκέων καὶ τῶν γλυκυτά[τω]ν τέκνων αὐτῶν. εἴ τις δὲ ἕτερος βουληθῇ θῖνε ἐνθάδ[ε], δώσει τοῖς διαδόχοις τοῦ αὐτοῦ Εὐσανβατίου χρυσοῦ […] μὴ ἀθυ]μῆτε, οὐδὶς γὰρ ἀθάνατος, εἰ μόνος εἶς, ὁ τοῦτο προστάξας γενέσθε [ὃς καὶ ἰς σφαῖρ]αν πλαγή[των κ]ατάστησεν ἡμᾶς.[44]

A korükoszi Aureliosz Euszanbatiosz Menandrosz városi tanácsos és felesége, a páratlan és feledhetetlen Matróna szarkofágja, akit Phótiónnak is neveztek. Ő fekszik itt, és Phótión, Matróna unokája, (a kisázsiai) Szeleukeia ducenariusa, és az ő drága gyermekeik. Ha valaki mást is ide szeretni helyezni, fizessen Euszanbatiosz örököseinek…aranyat.Ne féljetek! Senki sem halhatatlan, csak egyedül Ő, aki megparancsolta, hogy így legyen és minket is a bolygók körforgásába helyezett.

Az előkelő zsidó család családi sírhelyének feliratában számunkra az utolsó sor az igazán releváns. Eszerint az egyedül halhatatlan Isten a családi sírboltban lévőket csillaggá tette. Így a család elhalálozott tagjai a fényes mennyei testek közé kerülnek (vö. 1Kor 15,40–41). Isten az, aki elrendelte a halált *(megparancsolta, hogy így legyen),* de ő is teszi a halandó embert a dicsőséges mennyei testekhez hasonlóvá, azaz halhatatlanná. Az ember a földi körforgásból, a földi pályáról, égi körforgásba, égi pályára kerül. Ennek az elképzelésnek a visszhangja szólal talán meg Dániel könyvének a végén, ahol arról olvasunk, hogy azok, akik a porból az életre ébrednek fel, fényleni fognak, mint a fénylő égbolt és ragyogni, mint a csillagok (Dán 12,3). Ez az elképzelés sejlik fel a Makkabeusok 4. könyvében, ahol a mártírhalált halt hét fiú anyja azt a bátorítást kapja, hogy biztos helye van az égen, együtt a csillagokhoz hasonló fiaival (4Makk 17,5).[45] Sőt Máté evangéliumában is megtaláljuk a nyomát, midőn Jézus arról beszél, hogy az igazak fényleni fognak az Atya országában, mint a nap (Mt 13,43). Persze, ezekben a bibliai és extrakanonikus textusokban (lásd még 1Énók 104,2) a napként, csillagként való ragyogás feltehetően inkább metaforikusan értendő, mint a szó szoros értelmében, mégis azt mondhatjuk, hogy az asztrális halhatatlanság képzete, még ha elhalványulva és meataforikusan is, ám mégiscsak beférkőzött a zsidó (és keresztyén) eszkatológiai gondolkodásba.

Halhatatlanságról, noha nem asztrálisról beszél az alábbi Leontopoliszból, a Kr. e. 1–2. századból való sírfelirat is. Egy fiatal nő tragikus sorsát hosszan ecsetelő szövegben a test és a lélek fájdalmas, túl korai különválásáról olvasunk. Az erényes életet élő, fizikailag is vonzó nő testét a sír rejti, lelke viszont egy közelebbről meg nem nevezett, de mindenképpen éginek, mennyeinek elgondolt helyre repül. Annyit tudunk meg erről a helyről, hogy ott a lélek együtt van a szentekkel. A szentek feltehetően az ősatyákat és a prófétákat jelentik, ugyanakkor azokat a szent/kegyes lelkeket is, akikben nemzedékről nemzedékre szállást vesz a bölcsesség, és Isten barátaivá teszi őket (vö. Péld 7,27)[46]

18. Ἀρσινόης τάφος οὗτος, ὁδοίπορε· κλαῦσον ἐπιστάς
τὴν κατὰ πάντα ἀτυχῆν, δύσμορον, αἰνόμορον.
ὀρφανικὴ λείφθην γὰρ ἐγὼι μεικρά περ ἐοῦσα
μητρός ἐπεὶ δὲ μ’ ἀκμῆς ἄνθος ἐνυμφοκόμει,
ἔζευξέν με Φαβεῖτι πατήρ, ὠδεῖνι δὲ Μοῖρα
πρωτοτόκου με τέκνου πρὸς τέλος ἦγε βίου.
καὶ μεικρὸν μὲν ἐγώι τ’ ἔλαχον κύκλον, ἀλλὰ χάρις μοι
πλείστηι ἐπένθησεν καλλοσύνηι πραπίδων.
καὶ τάφος ἐν κόλποις κρύπτει τὸ ἐμὸν δέμας οὗτος
ἀγνοτραφές, ψυχὴ δ’ εἰς ὁσίους ἔπετε.
Ἀρσινόης ἐπικήδειος· (ἔτους) κε΄, Μεχεὶρ β΄.[47]

Arszinoé sírja ez, vándor. Jöjj közelebb és sirasd meg
őt, akinek szánandó, szörnyű sors, balvégezet jutott.
Anyám még kislány koromban félárván hagyott;
Amikor aztán ifjúságom virága menyasszonynak öltöztetett,
apám Phabeiszhez adott feleségül, ám a Moira, miközben
elsőszülött gyermekemmel vajúdtam, véget vetett életemnek.
Rövidre szabták nekem a pályát,- de szívem nagy szépsége
mellett arcom is bájos volt.

E sír öle rejti most tisztaság-nevelte testemet, lelkem pedig a szentek közé repült. Arszinoé sírverse, a 25. év, Mekheir havának 2. napján.

Ítélet

Az ítélet, ellentétben a (pogány) görög sírfeliratokkal,[48] önálló motívumként nem jelenik meg a zsidó sírszövegekben. Csupán utalásokból következtethetünk arra, hogy bizonyos sírszövegek nem csupán Isten evilági bosszúállásával, hanem az eszkatológiai ítélettel is számolnak. Két olyan sírfeliratot idézek, melyek voltaképpen átkot fogalmaznak meg az esetleges sírgyalázók vagy sírtolvajok elrettentésére. Mindkét szövegben arról olvasunk, hogy a sírrombolóknak, illetve a holtak végakarata ellen cselekvőknek Istennél/Isten előtt ítéletben lesz részük. Persze nehéz eldönteni, hogy ez az eszkatológiai, végső ítéletetre (is) vonatkozik-e vagy csupán arra, hogy Isten – még éltükben – megbünteti a sírgyalázókat.[49] Hasonló típusú keresztyén *sírfeliratokban mindenesetre az ítélet az eszkatológiai, m*ajdani íteletre (is) vonatkozik. Lássunk egy példát:

εἰ δέ τ[ι]ν[α ἕτερον] καταθέ[σ]τ[ε τολμήσι, δώ][σ]ι λόγον τῷ ἐ[ρχομένῳ κρῖ]νε ζ[ῶντας καὶ νεκρούς].[50]

Ha valaki más ide merészel temetkezni, adjon számot annak, aki eljön ítélni élőket és holtakat.

Mindkét alábbi sírfelirat Nikomedeiából, a császárkorból való.

19. Αὐρ. Κυρίων ζῶν ἐμαυτῷ κατεσκεύασα τὸ μνημῖον καὶ τῇ συνβίῳ μου Αὐρ. Ἰουλιάδι· καὶ βούλομαι μετὰ τὸ ἐμὲ τεθῆναι μηδένα ἕτερον τεθῆναι εἰ μὴ τέκνον μου· ὃς δὲ ἂν παρὰ ταῦτά τι ποιήσει, ἕξῃ κρίσιν πρὸς τὸν θεόν. εὐλογία πᾶσ[ιν].[51]

Aurelia Kürión még éltemben állíttattam e síremléket magamnak és férjemnek Aurelius Juliásznak. És azt akarom, hogy senki mást ne helyezzenek ide, kivéve a fiamat. Ha valaki másképp cselekedne, legyen része ítéletben Istennél. Áldás mindenkinek!

20. τὴν θήκην ἔθηκα καὶ τὸν βωμὸν τῇ γλυκυτάτῃ τεκούσῃ Οὐλπίᾳ Καπιτύλλῃ· καὶ βούλομε ἕτερον μηδέν<α> ἀνασκεβάσ[ε]· εἰ μή, ἕξει πρὸς τ[ὴν] κρίσιν καὶ δώσε[ι] τῇ συναγωγῇ (δην.) ,α καὶ τῷ ταμείῳ (δην.) ,φ΄. χαίρετε.[52]

E síroltárt és benne az urnát a legdrágább anyának Ulpia Capitullának állítattam. Azt akarom, hogy senki ne rombolja le. Különben része lesz az ítéletben és ezer dénárt kell fizetnie a zsinagógának, valamint ötszázat a kincstárnak. Legyetek üdvözölve!

Lementel a Hádészba és a keserű halál

Zsidó sírfeliratokban nem találjuk nyomát annak a nihilista szemléletnek, miszerint az ember a semmiből jött és a semmibe tér vissza. Ezzel a szemlélettel viszonylag gyakran találkozunk viszont a (pogány) görög sírszövegekben, és még gyakrabban a latin nyelvű sírfeliratokban. Az utóbbiakban olyannyira gyakori, hogy többnyire rövidített formában találjuk: **n**(on) **f**(ui), **f**(ui) **n**(non) **s**(um). Azaz: nem voltam, lettem, nem vagyok.[53] Olykor hozzáteszik: *non curo* (nem érdekel) vagy *non desidero* (nem hiányzik, ti. az élet).[54] Egyetlen olyan zsidó sírszöveget ismerünk, melyben a halott cinikusan tagadja a halál utáni élet lehetőségét, és azt vallja, hogy a síron túl nincsen más valóság. A halott ide, a sírba „invitálja" a barátait. A sírfelirat ráadásul Itáliából való, és latin nyelven íródott:

21. Amici, ego vos hic expecto, Leo nomine et signo Leontius.[55]

Barátaim, én itt várlak titeket. Leo vagyok. Becenevem: Leontius.

Ámde egyáltalán nem biztos, hogy a fenti sírszövegben cinikus halálszemlélettel van dolgunk. A meghívás (itt várlak) vonatkozhat arra is, hogy a halott sírja látogatására hívja meg a barátokat, vagy akár arra, hogy a halál elkerülhetetlen végzet mindenki számára.[56] Még ha ragaszkodunk is ahhoz, hogy sírfeliratunkban a görög-római sírszövegekből ismerős nihilizmus szólal meg, tudnunk kell, hogy ez a hangnem egyáltalán nem jellemzi a zsidó szepulkrális szövegeket. Ezért aztán olykor kétségbe is vonják a felirat zsidó voltát.[57]

Bár a halál pökhendien nihilista szemlélete – bárhogyan is értelmeznénk a fenti szöveget – valóban nem jellemző vonása a zsidó sírfeliratoknak, a halál és a halálon túli élet pesszimista szemlélete már egyáltalán nem ismertetlen a zsidóság számára sem. Több feliratban is találkozunk azzal az elképzeléssel, hogy a halál annyi, mint lemenetel a Hádészba.

Elsőként egy Abramosz (Ábrahám) névre hallgató középkorú leontopoliszi zsidó férfi sírfeliratát idézem a korai római időkből. A szövegből hiányzik mindenféle utalás a posztmortális életre, mind pozitív, mind negatív értelemben.

22. πεντήκοντα τριῶν ἐτέων κύκλον ἤδ' ἀνύσαντα
αὐτὸς ὁ πανδαμάτωρ ἥρπασεν εἰς Ἀΐδην.
ὦ χθὼν ἀμμοφανής, οἷον δέμας ἀμφικαλύπτις
Ἀβράμου ψυχῆς, τοῦ μακαριστοτάτου·
οὐκ ἀγέραστος ἔφυ γὰρ ἀνὰ πτόλιν, ἀλλὰ καὶ ἀρχῇ
πανδήμῳ ἐθνικῇ ἐστέφετ' ἐν σοφίᾳ.
δισσῶν γάρ τε τόπων πολιταρχῶν αὐτὸς ἐτειμῶ
τὴν διμερῆ δαπάνην ἐξανύσας χάρισιν.
πάντα δέ σοι, ἐπέοιχ' ὅσα τοι, ψυχή, πρὶν ἔκευθες,
καὶ τέκνων ἀγαθῶν αὔξομεν γενεή.

ἀλλὰ σύ, ὦ παροδεῖτα, ἰδὼν ἀγαθοῦ τάφον ἀνδρὸς
ὅν τε κατευφημῶν τοῖα φράσας ἄπιθι.
„γαῖαν ἔχοις ἐλαφρὰν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον.”[58]

Midőn betöltötte ötvenharmadik esztendejét
maga a mindent leigázó ragadta el a hádészba.
Ó, homokos föld, micsoda testet rejtegetsz:
a fölöttébb áldott Abramosz lelkéét!
Mert nem volt tisztesség nélküli a városban,
bölcsességéért
a városi tanács koszorúját viselte.
Két város is előljárójaként tisztelt,
te pedig jóakarattal láttad el kettős kötelességed.
Mi, a te jó gyermekeid, a családod becsüljük
mindazt, amivel törődtél, ó lélek, mielőtt sírod
elrejtett.
Te pedig vándor, látva e jeles férfit,
ezt mondd halkan, majd lépj tovább:
könnyű legyen feletted örökké a föld!

Az alábbi Beszarából való, Kr. u. 3. századi sírfeliratban a halott, Jusztosz azt mondja önmagáról, hogy minden bölcsesség gyümölcséből szakított, és ezt feltehetően úgy kell értenünk, hogy a zsidó és a hellenista kultúra egyaránt familiáris volt a számára: otthonosan mozgott a Tóra és a görög filozófia (és irodalom) világában is. Meghalni számára – mint oly sok (pogány) görög sírszövegben – azt jelenti, hogy az ember elhagyja a napfényt, és lemegy a sötét alvilágba.

23. Κεῖμαι Λεοντείδης νέκυς [Σ]αφο[ῦς υἱὸς Ἰοῦ]στος
ὃς πάσης σοφίης δρεψάμενος κ[αρπὸ]]ν
λεῖψα φάος, δειλ[οὺς γ]ονέας ἀκα[χημέν]ους αἰε[ί],
αὐτοκασιγνήτους [τ]ε οἴμοι ἐ[ν οἷς Β]εσάρ[οις]
καί γ’ ἐλθ[ὼν ε]ἰς Ἅδην Ἰοῦστο[ς … αὐτ]όθι κεῖμαι,
σὺν πόλλοισιν ἑοῖς, ἐπὶ ἤθελε Μοῖρα κραταίη.
Θάρσει, Ἰοῦστε, οὐδεὶς ἀθάνατος.[59]

Leontiosz és Szapphó fia, Jusztosz fekszem holtan,
aki minden bölcsesség gyümölcséből szakítottam.
Elhagytam a fényt, örökké bánatos szerencsétlen szüleimet,
és – jaj – fivéreimet is Beszarában hagytam.
Itt fekszem, én Jusztosz sok rokonommal együtt
miután a hádészba mentem. Így akarta a kemény végzet.
Bátorság, Jusztosz! Senki sem halhatatlan!

A közkeletű Jészusz (Jézus, Jésua) névre hallgatott az idősebb leontopoliszi férfi, akinek a halál annyit tesz, mint lemenni az örök és sötét zugba, egy seolszerű vagy hádészszerű helyre. A δυσμένος (erő, szenvedély nélküli) melléknév azt sugallja, hogy Jészusz számára a síron túl nem lehetséges az élet.

24. εἰμεὶ ἐγὼ Ἰησοῦς, ὁ φὺς δὲ Φαμεῖς, παροδεῖτα·
ἑξήκοντα ἐτῶν ἦλθον δ’ εἰς Ἀείδαν·
κλαύσατε δὴ ἅμα πάντες τὸν ἐξαπίνης μεταβάντα
εἰς μυχὸν αἰώνων ἐν σκοτίᾳ διάγειν.
καὶ σὺ δέ, Δωσίθεε,κατάκλαέ με· σοὶ γὰρ ἀνάνκη
δάκρισι πικροτάτοις τύμβῳ ἐμῷ προχέειν·
τέκνον ἐμοὶ εἶ σ[ύ], ἐγὼ γὰρ ἀπῆλθον ἄτεκνος
κλαύσατε πάντες ὁμοῦ Ἰησὸν δυσμενέα.[60]

Jészusz vagyok, apám pedig Phameisz, ó idegen.
Hatvan évesen mentem le a hádészba.
Sirassátok mind őt, aki hirtelen ment le
az örök zugban, sötétségben élni.
Sirass te is Doszitheosz! Neked kötelességed is
keserű könnyekkel öntözni síromat,
hisz nekem, ki gyermektelenül mentem el, te vagy a gyermekem.
Sirassátok mind Jészuszt, aki már nem él.

Egy ugyancsak leontopoliszi sírfeliratban egy húszévesen elhalálozott menyasszony panaszát olvashatjuk. A menyegzőn Hádész által elragadott fiatal nő témája egyébként igen gyakori a (pogány) görög sírfeliratokon.[61]

25. τὴν τὸ πρὶν ἐν μ[ε]γαλοῖσιν ἀγαλλομένην μελά[θ]
ροισι
παρθ[έ]νον ἀκμαίην, ξεῖνε, δάκρυσον ἐμέ·
ν[υ]μφοκόμοις στολίδεσσι σύνοικος [ἐ]ὸ[ν] γὰρ
ἄωρος
νυμφ[ῶν]ος στυγερ[οῦ] τοῦδε λ[έ]λογχ[α] τ[άφ]ου.
ἡνίκα [δὴ] κώ[μ]ων πάταγο[ς πρ]ὸς ἐμὰς [δ …]
ἦ[με]λλέν μέλπιν πα[τ]ρὸ[ς] ἐμοῦ [μ]έλαθρ[ον]
ὡς ῥόδ[ο]ν [ἐ]ν κήπωι [ν]οτίσιν δροσεραῖσι τεθ[η]
λ̣ό̣ς
[αἰ]φνιδίως με λαβὼν ᾤχετ’ ἰὼν Ἀΐ̣δ̣η̣[ς]·
ἴκ̣ο̣[σι, ξεῖ]νε, δ’ ἐγὼ ἐτέ̣ω̣[ν …][62]

Sirass meg engem idegen, engem az érett szüzet,
ki korábban tágas szobákban ragyogtam.
Mert díszes mennyasszonyi ruhában, rosszkor,
ez a gyűlölt sír jutott nászágyul nekem.
Midőn ünnepi zaj kezdte
betölteni apám házát,
hirtelen, mint sűrű harmat nevelte
kerti rózsát, magával vitt Hádész.
Húsz éves voltam, idegen!

Az alábbi párbeszédes sírfeliratban a halott beszél a sírja elé vetődő vándorral/idegennel. A kérdésekből és a válaszokból egyaránt kiderül, hogy a halál után az ember egy sötét helyre kerül. A föld a holtak őrzője, és ez azt sugallja, hogy nem engedi el a rábízottakat.

26. στάλα μανύτειρα. – τίς ἐν κυαναυγέϊ τύμβωι
κεῖσαι; καὶ πάτραν καὶ γενέτην ἔνεπε. –
Ἀρσινόα, κούρα δ’ Ἀλίνης καὶ Θηδοσίοιο,
φαμισθὰ δ’ Ὀνίου γᾶ τροφὸς ἀμετέρα. –
ποσσαέτης δ’ ὤλισθας ὑπὸ σκοτόεν κλίμα Λάθας; –

ἰκοσέτης γοερὸν χῶρον ἔβην νεκύων. –
ζευγίσθης δὲ γάμους; – <ζ>εύχθην. – κατελίνπανες αὐτῷ
τέκνον; – ἄτεκνος ἔβαν εἰς Ἀΐδαο δόμους. –
ἦ σοὶ κούφα χθὼν ἁ φθιμένοιο φυλάκτωρ. –
καὶ σοί, ξεῖνε, φέροι καρπὸν ἀπὸ σταχύων.
(ἔτους) ις´, Παῦνι κα´.[63]

E kő mindent elmond. – Ki fekszel e vaksötét sírban?
Beszélj hazádtól és mondd el, ki volt apád?
– Arszinoé vagyok, Aliné és Thédosziosz lánya,
s egy Oniász nevű föld táplált bennünket.
– Hány évesen csúsztál le a Léthé sötét lejtőjén?
– Húsz évesen mentem a holtak panaszos mezejére.
– Férjnél voltál? – Igen. – Hagytál hátra neki gyermeket? – Gyermektelenül mentem Hádész lakába.
– Legyen neked a föld, a holtak őrzője, könnyű!
– Neked meg gazdagon adja termését, idegen!
A 16. év, Pauni havának 21. napján.

A fenti sírfeliratokban a Hádészba való lemenetel természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen típusú sírszövegek tagadnák a halálon túli létezés bármilyen formáját. A Hádészba történő költözés a (pogány) görög sírszövegekben sem jelent feltétlenül megsemmisülést. A Hádész emlegetése nem jelenti azt sem, hogy az ilyen zsidók egyszerűen átvették volna a hellenista (olümposzi) vallási elképzeléseket, már csak azért sem, mert a Hádész a Septuagintában bevett fordítása a Seolnak, az ószövetségi holtak országának. A Seolról az Ószövetségben két elképzelés látszik körvonalazódni. Az egyik az, hogy noha a Seolban van valamiféle létezés, az, aki a holtak közé kerül (Zsoltárok könyve, Jób) végérvényesen kiszakad az Istennel való közösségből, és egy olyan szférába kerül, ahol Isten nem törődik többé az emberrel. A Seol a puszta túlélés helye, ahol az ember (vagy ami belőle marad) nem él, csak *van*. Mindenki ebbe az árnyékszerű tengődésben létezik, kivétel nélkül. A másik elképzelés az, hogy Seolban is megmaradnak a földön meglévő különbségek ember és ember között. Az Ez 32,7–32 ironikus siratóéneke szerint a Seolban különbség van a hajdanvolt hősök és a jelenkor nagyjai között, akik rettegésben tartották a népeket. Az előbbiek birtokában vannak teljes fegyverzetüknek, mely párnaként szolgál számukra, az utóbbiak viszont gyalázatban fekszenek.[64]

Azt mondhatjuk, hogy Hádész a fenti szövegekben egy vigasztalan, sötét hely, olyan, mint a sírgödör. Az a tény, hogy az ember vagy az, ami belőle marad, ott is létezhet valamiképpen, semmiféle vigaszt nem jelent.

Több olyan sírszöveggel is találkozunk a gyűjteményekben, melyek a halál utáni élet vonatkozásában semlegesnek mondhatók, mivel csupán a halál okozta fájdalomról, gyászról, a halál fürge voltáról és keserűségéről van mondanivalójuk. A halál ezekben a szövegekben olyan fájdalmas valóság, melyet senki nem érdemel meg. Főleg azok nem, akikhez életünkben kötődünk. Ezt állítja egy itáliai latin nyelvű sírszöveg is, a Kr. u. 3. századból:

27. …co(n)iugi sue fecit Gargilie Eufraxiae, que vixit annis XVIIII mensibus III diebus XII, benemerenti set sic non merenti.[65]

…feleségének, Gargalia Eufraxiának emelte, aki 18 évet, 3 hónapot, 12 napot élt, neki, aki megérdemli (a síremléket), de nem érdemli (a halált).

A halál okozta mély sebekről beszélnek az alább idézett szövegek is. A hozzátartozóknak a bánattól elsorvad (elfolyik/elapad) a lelke. Visszatérő felszólítás, hogy a sírjuk elé vetődők sirassák el a tragikus sorsú holtakat. Bár *ex silentio* nem állíthatjuk biztosan, hogy az ilyen típusú sírfeliratok nem számolnak semmiféle túlvilági élettel, a bennük megfogalmazodó túlságos gyász és keserűség azt sugallja, hogy túlvilági perspektíváik – ha voltak – meglehetősen sötétek lehettek. Mindhárom alább idézett szöveg Leontopoliszból való.

28. …ᾧ [π]αροδεῖτα· ὁ γεννήσας γὰρ μ[έγ]α πενθεῖ
τηκόμενος ψυχῆ[ι σ]ὺν γένει ἠδὲ φίλοις.
εἰ δὲ θέλε[ι]ς, γνῶναι δύνασαι πόσση πίσ[τ]ις
ἠδὲ χάρις, καὶ πῶς πάντες ὀδυρμὸς ἔχει.
δεῦρ’ ἴθι καὶ ἐρώτησον Σομόη<λ>ον υἱὸν Δωρᾶτος
[τ]ίς, πο̣ταπός.[66]

…ó vándor, apám mélyen gyászol,
lelke sorvad, miként családomé és barátaimé is.
Ha tudni akarod, megtudhatod, mennyi hit
és kedvesség volt benne(m), és hogy mennyire
letaglózott mindenkit a bánat,-
jöjj közelebb és kérdezd meg Szomoéloszt,
Dorász fiát:
ki és hová való volt!

29. ὧδ’ ὑπὸ τὸ σπιλάδος μέλαθρον, ξένε, κε̣[ῖται …]
Δημᾶς γῆρας ἀφεὶς μητρὸς ἐλεινοτά[της]
καὶ τέκνα νήπι’ ἐλεινὰ καὶ αὐστηρὰν πα[ράκοιτιν],
πολλῶν ἀνθρώπων βοϊθὸς ἐὼν σο̣φ[ίαι]
κλαύσατε τὸν προλιπόντα τὸ σεμνότα[τον …]
καὶ πόλιν, ἀνθρώπων δ’ ἤθεα καὶ φιλίαν.
Δ̣[η]μᾶ̣ς ᾧ̣[ς] (ἐτῶν) λη´,
(ἔτους) νδ´ Ἀθ̣[ὺ]ρ γ´.[67]

E kőlakásban Démász fekszik, idegen,
ki egy legsszánandóbb idős anyát, szánandó apró gyermekeket, megkeseredett feleséget hagyott maga után.
Bölcsességével sok emberen segített.
Sírassátok őt, aki elhagyta a legdicsőbb (életet?), a várost, az emberek rokonszenvét és barátságát is.
Démász, 38 évesen, az 54. évben, Hathor havának 3 napján.

30. Ὡραίας τάφος οὗτος ὁδοίπορε· δάκρυα λε[ῖβ]ε·
[…].λάου [θυ]γάτηρ, ἡ κατὰ πάντ[α ἀτυ]χής,
τρεῖ[ς δεκ]άδας πλήσασ᾽ ἐτ[έων· τ]ρεῖς ὧδ[ε π]
άρεσμεν,
ὁ ἀνὴρ καὶ [ἡ θυγά]τηρ καὶ ἥμ [π]επύρωκαν ἐγώ.
[…] ἐστὶν τρίτη, εἶτα δ[ὲ πέμπ]τῃ
Εἰρήνη θυγάτηρ, ᾗ γάμος οὐκ ἐδόθη·
κἀγὼ δὴ ἡ ἄκληρος, ἀνεύφραντος μετὰ τούτοις
ἑβδόμῃ τοῦ Χοίαχ ὦδ᾽ ἐτέθην ὑπὸ γῆν.
ἀλλ᾽ ἀπέχεις, ὦ ξεῖνε, σαφῶς τὰ ἅπαντα παρ᾽ ἡμῶν·
ἀγγέλλειν πᾶσιν τοῦ θανάτου τὸ τάχος.
(ἔτους) ι΄ , Χοίαχ ζ΄.[68]

Ez Hóraia sírja, vándor. Öntözd könnyeiddel!
(Niko)laosz lánya ő, akit folyton balszerencse üldözött.
Három évtizedet élt. Hárman vagyunk itt:
férjem, lányom, és én magam, ki a bánat tüzén égtem.
…a harmadikban, aztán az ötödikben a lányom,[69]
Eiréné, akinek nem lehetett része a férjhezmenetelben.
Végül pedig én, az örökség nélküli és az örömtelen mentem utánuk a föld alá, Khoiak hava hetedik napján.
Most már mindent tudsz rólunk, idegen,-
mondd el mindenkinek, hogy mily fürge a halál!
A 10. évben, Khoiak hava hetedik napján.

Végül egy olyan sírfeliratot idézek, mely nemcsak a halálon túli élet vonatkozásában semleges, hanem a halállal szemközti attitűdöt illetően is. A rövid sírszöveggel mégis érdemes megismerkednünk, mivel az újszövetségi írásmagyarázat számára igen értékes sírfeliratról van szó. A szöveg a feleséget, Lukillát a férj dicsőségének (δόξα) nevezi. Hasonlóan fogalmaz Pál apostol az 1Kor 11,7-ben, ahol a férfit Isten képmásának és dicsőségének, az asszonyt viszont a férfi dicsőségének mondja. A felirat – noha késői szövegtanú – arról árulkodik, hogy a zsidóságban ismert volt *az asszony mint férje dicsősége* elképzelés, és Pál gyaníthatóan a judaizmusból hozhatta magával.

31. ἡ δόξα Σωφρονίου Λουκίλλα εὐλογημένη.[70]

*Szophroniosz dicsősége, az áldott Lukilla***.**

Összegzés, értékelés.

1. A mintegy harminc bemutatott sírfelirat földrajzi eloszlása (Itália, Egyiptom, Palesztina, Kis-Ázsia) jelzi, hogy a keresztyénség születése és terjedése idején a zsidók az egész Mediterráneumban masszívan jelen voltak. Már a templom pusztulása előtt is többen éltek diaszpórában, mint az anyaországban. Nincs tehát semmi túlzás abban, amit Jakab mond a jeruzsálemi zsinaton: Mózesnek ősidőktől fogva *minden* városban megvannak a hirdetői (ApCsel 15,21a).[71]

2. A sírfeliratok nyelve eléggé jellemzően (70%) görög, mi több, Palesztinán belül is számottevőek a görög nyelvű sírfeliratok, amiből arra következtetethetünk, hogy a keresztyén misszió ezen a nyelven a zsidó közösségeket is elérhette. Tanulmányunkból világosan látható az is, hogy nem csupán a zsidó feliratok világíthatnak meg újszövetségi kérdéseket (lásd az utolsóként idézett sírfeliratot), ez megvilágítás kölcsönös, hiszen pl. a halál mint alvás kérdésében éppen az Újszövetség vet sajátos fényt a zsidó sírszövegekre.[72]

3. A zsidó sírfeliratok szoros tematikai,- és motívumrokonságot mutatnak a (pogány) görög sírfeliratokkal. A zsidó sírszövegekben is találkozunk Hádésszel (és hádésszel mint alvilági lokalitással), a Léthével, a Moirával, a csillaggá válás és a lélek halhatatlanságának gondolatával, valamint a halál mint alvás elképzeléssel. Két szembetűnő különbség van. Az egyik az, hogy a görög sírfeliratok még elvétve sem beszélnek a (testi) feltámadásról, a másik pedig az, hogy a görög (és főleg a latin nyelvű) sírszövegekre eléggé jellemző cinikus nihilizmus, vagyis az a gondolat, hogy az ember a születése előtti semmiből a halála utáni semmibe megy, a zsidó sírfeliratokban gyakorlatilag hiányzik.

4. A szövegekből jól látszik az is, hogy – legalábbis a Kr. e 3. – Kr.u. 3. századokban – a feltámadás-hit egyáltalán nem volt monopólium-helyzetben a zsidóság körében. A feltámadás-hit mellett opció volt a lélek halhatatlansága (esetleg kombinálva a feltámadáshittel), az asztrális halhatatlanság (a csillaggá válás), sőt a Hádészba való lemenetel gondolata is, melynek hátterében az ószövetségi Seol-elképzelések állhattak, nyilvánvalóan „kontaminálódva” némileg a görög elképzelésekkel. Az Újszövetségben tetten érhető szadduceus feltámadástagadás egyáltalán nem volt tehát elszigetelt jelenség, illetve a feltámadásban való hit sem volt egyértelműen a „jó zsidó” ismérve.

5. Láthattuk, hogy a feltámadáshit explicit módon kevés sírfeliratban jelenik meg, bár hozzá kell tennünk, hogy nagy valószínűség szerint „hallgatólagosan” jelen van azokban az sírszövegekben, melyek alvásról, jó osztályrészről beszélnek, vagy arra kérik Istent, hogy emlékezzen meg a halottról, illetve azzal biztatják a holtakat, hogy bízzanak/legyenek bátrak. Feltűnő, hogy a halálról alvásként beszélő szövegek leginkább Rómára (Itáliára), és kisebb arányban Palesztinára jellemzőek, és szinte egyáltalán nem jelenik meg ez a gondolat az egyiptomi diaszpórában (vagy amennyiben mégis, az alvás egyszerűen a sírban való fekvést jelenti). Ez utóbbi helyen a sírszövegekben jobbára a lélek halhatatlanságáról, illetve a Hádészba való szomorú lemenetelről olvashatunk.

6. Végül ezek a sírfeliratok egyfajta nekrológok is. A szövegekben megjelenő erények és „erénylisták” jelzik, hogy miként élt a jó zsidó, milyen életideálok jellemezték a zsidó közösségeket (törvénytisztelet, tisztességes

házasság, tiszta/kegyes élet, családszeretet, bölcsesség, testvéri, azaz a zsidó felebarát iránti szeretet, megbecsült hivatal). Ám ezek a sírszövegek elsősorban talán mégis azt mutatják, hogy zsidó férfiak és nők hogyan szerettek volna *tovább élni* a halál után, vagy milyen perspektívákkal készültek a halálra.

Ledán István

Jegyzetek

1 ABER F. M.: *Epitaphs: testimonies to Jewish living*, in: *Judaism* 6 (1957) 311–318, 311. Idézi HORST van der P.W: *Ancient Jewish Epitaphs*, Kok Pharos Publishing House, Kampen, 1996, 11 (a továbbiakban: AJE).

2 Horst 1991-ben kb. 1600 sírfeliratról beszélt. Lásd AJE, 12.

3 NOY David (szerk.): *Jewish Inscriptions of Western Europe,* vol. 1, Cambridge University Press, 1993; NOY David (szerk.): *Jewish Inscriptions of Western Europe, The City of Rome*, vol. 2, Cambridge University Press, 1995; NOY David – BLOEDHORN Hanswulf (szerk): *Inscriptiones Judaicae Orientis*, vol. 3, Mohr Seieck, T-bingen, 2004; NOY David – HORBURY William (szerk.): *Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt*, Cambridge University Press, 1992. E négy forrásmunka esetében a rövidítések utáni szám nem a sírfelirat számát, hanem az oldalszámot jelöli.

4 A palesztinai zsidóság görög nyelvhasználatáról lásd PRICE J. Jonathan: *The Languages of the Jews in Roman Palesine: the Evidence of Inscriptions*, in: Orientalia, vol. 89, 2020, 112–129.

5 AJE*,* 22.

6 NOY David – HORBURY William : *Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt* (a továbbiakban: JIGRE), 193 = CIJ 2, nr. 1489 (FREY Jean-Baptiste (szerk.): *Corpus inscriptionum iudaicarum*, 2. Asie-Afrique. «Sussidi allo studio delle antichità cristiane», 3; Roma 1952. — Inscriptions of Egypt, nos. 1427–1539b. — With corrections and addenda from D.M. Lewis, in CPJud. III (1964), and B. Lifshitz, Donateurs (1967): David M. Lewis, «The Jewish Inscriptions of Egypt», pp. 138–196. In: Victor Avigdor Tcherikover, Alexander Fuks and Menahem Stern. Corpus Papyrorum Judaicarum, III. Cambridge (Mass.) 1964; Baruch Lifshitz. Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives. Répertoire des dédicaces grecques relatives à la construction et à la réfection des synagogues. «Cahiers de la Revue biblique», 7; Paris, 1967. A továbbiakban CIJ 2.

7 Itália, Kr. u. 3. sz. NOY David (szerk.): *Jewish Inscriptions of Western Europe, The City of Rome*, vol. 2, Cambridge University Press, 1995 (a továbbiakban JIWE II), 46.

8 Róma, császárkor. AJE, 146

9 Itália, Kr. u. 3. sz. JIWE II, 276.

10 Itália, 3. sz. JIWE II, 317. Az *in bonis* értelmezhető így is: legyen alvásod jókban, i.e. miközben alszol, jó dolgokban legyen részed.

11 Itália, Kr. u. 3. Sz. JIWE II, 50.

12 Itália, Kr. u. 3. sz. JIWE II, 245.

13 Róma, császárkor. CIJ II, nr. 358 = AJE, 145.

14 A további ószövetségi példákat lásd LEDÁN M. István: *A halál mint álom*, A DRHE Újszövetségi Tanszékének kiadványai, Debrecen, 2021, 111–122.

15 Többek között pl. egy Kr. e. 1–2. századi ciprusi sírfeliratban: *tiszta volt, küldd hát Perszephoné a kegyesek mezejére őt!* (ἀλλὰ τὸν ἁγνόν, Φερσεφόνη, στείλαις χῶρον ἐς εὐσεβέων). Lásd PEEK Werner: *Griechische Grabgedichte,* Akademie Verlag, Berlin, 1960. GG, nr. 154.

16 Leontopolisz, Kr. e. 2. sz. JIGRE, 78.

17 A példákat lásd LEDÁN M. István: *A halál mint álom,* 66–106.

18 A szöveget én, LMI fordítottam. A magyar szöveget lásd még ADAMIK Tamás (szerk.): *Apokalipszisek*, Telosz, Budapest, 1997. A latin szöveget lásd CHARLESWORTH James (szerk.): *The Old Testament Pseudepigrapha,* vol.1, Longman and Todd, London, 1983, 516–559.

19 Vö. AJE, 117.

20 A sófár használatos volt Ros Hasana és Jóm Kippúr ünnepén, valamint a templom fennállása idején sabbátkor, a templomban is megfújták. A templom pusztulása után szombatonként csak az olyan városokban fújták, ahol rabbinikus törvényszék működött (bet din). Bizonyos értelmezések szerint ébresztő hangszerként jelezni fogja az utolsó ítéletre való összehívást, Izrael elszéledt törzseinek összegyűjtését, illetve a feltámadást. Lásd SKOLNIK Fred (szerk.): *Encyclopedia Judaica* vol. 18, Keter Publ. House, 2007, 506–508.

21 A sófárt az LXX σάλπιγξ-nak fordítja.

22 Az etrog voltaképpen egy citromfajta, melyből illatszert (illóolajat) is készítettek. Ezt alkalmasnak vélték kígyómarás gyógyítására. A második templom idején gyakori díszítőelem pénzérmékén, zsinagógákon, mozaikokon egyaránt. Lásd SKOLNIK Fred (szerk.): *Encyclopedia Judaica* vol. 6, Keter Publ. House, 2007, 540–541.

23 AVIGAD N. : *Excavations at Beth She'arim, 1954, Preliminary Report*, in: Israel Exploration Journal, vol. 5. 1955, 205–239, p. 234.

24 AVIGAD, i. m., uo.

25 A keresztény sírfeliratokhoz bővebben lásd PERES Imre: *Aberkiosz (Az első ókeresztyén sírfelirat)*. In: Heidl György – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás-értelmezés és teremtésfelfogás az ókeresztény korban,* Studia Patrum 4, Szent István Társulat, Budapest, 2012.

26 Szürakusza. IG XIV, nr. 191. A μονάνδρου *(egyférjű) helyett olvasható* ἀνάνδρου (férjezetlen) is. (KAIBEL Georg (szerk.): *Inscriptiones Graecae, XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus,* Berlin 1890).

27 Vö. GUTHRIE Donald: *New Testament Theology,* Inter-Varsity Press, Leicester, 1981, 820.

28 Lásd pl. egy alább majd bővebben tárgyalt beszarai sírszöveget: *„Bátorság, Jusztosz! Senki sem halhatatlan!* (AJE, 151).

29 Róma, császárkor. CIJ I, n° 123 = AJE, 144.

30 Vö. AJE, 121–122.

31 A „bátorság, senki nem halhatatlan" megjelenhet olyan sírszövegekben is, melyek az alvásról (és talán feltámadásról) beszélnek, JIWE II, 149.

32 Beszara, római idők. SEG 20, nr. 439. Lásd WOODHEAD G. Arthur (szerk.): *Supplementum Epigraphicum Graecum,* vols. 12-25, Leiden, 1955–1971. Lásd még HORST van der P. W: *Saxa Judaica Loquuntur: Lessons from Early Jewish Inscriptions,* Brill, Leiden–London, 2014, 105.

33 AJE, 120.

34 Misna, Szanhedrin 10,1. Idézi AJE, 120. Lásd még HORST, *Saxa Judaica,* 105.

35 Beszara, 4. sz. NOY, *Inscriptiones Judaicae Orientis,* 45

36 Vö. pl. egy Kr. u. 2–3. századi, athéni sírfelirattal: *ám a múzsai halottat test szerint ez a hely rejti* (ἐνθάδε Μουσάων θνητὸν κατὰ σῶμα καλύπτει). Lásd PERES Imre–LEDÁN M. István: Ókori görög sírfeliratok, A DRHE Újszövetségi Tanszékének kiadványai, Debrecen, 2021,Túlvilági állapotok/Étel, ital élvezete fejezet. Lásd még GV, n° 1996, 5–10 (PEEK Werner: *Griechische Versinschriften,* Ares Publ., Chicago, 1988).

37 JIWE II, 85.

38 Lásd JIWE II, 87.

39 JIGRE, 82

40 Resp. VI, 496e. Lásd PLÁTÓN: Összes művei (ford. Szabó Miklós) 2, Európa, Budapest, 1984.

41 A *jó reménység*hez további szöveghelyeket lásd JIGRE, 85–86.

42 SEG 16, nr. 829 = AJE, 153.

43 Lásd AJE, 153.

44 WILLIAMS H. Margaret: *Jews in a Graeco-Roman Enviroment*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2013, 239 = HORST, Saxa Judaica, 130.

45 Idézi AJE, 138.

46 JIGRE, 73–74

47 JIGRE, 69.

48 Lásd pl. egy Kr. u. 3–4. századi római sírfeliratban: *de kegyes ítéletben részesült a holtak között* (ἀλλὰ καὶ εὐσεβίης ἔσχεν κρίσιν ἐν φθιμένοισιν). GV, n° 1169.

49 Bővebben lásd AJE, 124–126.

50 Trákia, 3–4 sz. Lásd SAYAR Mustafa Hamdi. *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften.* Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften [DAW], 269, Bécs, 1998.

51 TAM IV,1 375. DÖRNER Friedrich Karl: *Tituli Asiae Minoris, IV. Tituli Bithyniae linguis Graeca et Latina conscripti, 1. Paeninsula Bithynica praeter Chalcedonem. Nicomedia et ager Nicomedensis cum septentrionali meridianoque litore sinus Astaceni et cum lacu Sumonensi,* Bécs, 1978.
52 TAM IV,1 nr. 376.
53 Görög formájában pl. egy Rómából való, Kr. u. 2–3. századi sírfeliratban olvashatjuk: *Nem voltam, lettem. Voltam, nem vagyok. Ennyi!* (οὐκ ἤμην, γενόμην· ἤμην, οὐκ εἰμί· τοσαῦτα). PEEK Werner: *Griechische Grabgedichte,* Akademie Verlag, Berlin, 1960. GG, n° 453. PERES Imre: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie,* WUNT 157, Tübingen, Mohr Siebeck, 2003., 27.
54 Lásd LATTIMORE Richmond: *Themes in Greek and Latin Epitaphs,* University of Illinois Press, Urbana, 1962, 83–85.
55 JIWE II, 88.
56 JIWE II, uo.
57 JIWE II, uo.
58 AJE, 156.
59 Kr. u. 1. sz. AJE, 151.
60 AJE, 155.
61 A szövegpéldákat lásd PERES Imre–LEDÁN M. István: Ókori görög sírfeliratok, Erotikus sírfeliratok fejezet.
62 Kr. e. 2. század. JIGRE, 60.
63 Kr. e. 2. század. JIGRE, 90.
64 Bővebben lásd LEDÁN M. István: *A halál mint álom,* 135–142.
65 JIWE II, 227.
66 Leontopolisz, Kr. e.– Kr.u. 1. sz. JIGRE, 51.
67 Leontopolisz, Kr. e. 2. sz. Egy orvos sírfelirata. JIGRE, 55
68 Leontopolisz. Kr. e. 2. sz. JIGRE, 64.
69 A hiányos szöveg minden bizonyal úgy értendő, hogy a megadott időszámítás harmadik évében halt meg a férj, ötödik évében a lány, tizedik évében maga Hóraia.
70 Róma, Kr. u. 3–4. sz. AJE, 143
71 AJE, 128.
72 AJE, 127.

„Az religióért ne szidalmaztassék senki!”

A Tordai Vallásbéke (1568) és az anabaptisták

Az előző számban részletesen és több írást közölve emlékeztünk meg a Baptista misszió 500 éves évfordulójáról. Helyszűke miatt Mészáros Kálmán írását – ami szintén a Magyar Tudományos Akadémián történt ülésen hangzott el[1] – ebben a számban közöljük.

Nem tudom és nem is akarom eltitkolni, hogy a Baptista500-nak újabb felemelő rendezvénye volt Tovább Jézussal címmel november 19-én 17:00 órakor a Papp László Sportarénában. Szívet, lelket felemelő és gazdagító dicsőítésbe, nagykórussal, szimfonikusokkal előadott evangéliumi énekekbe és hiteles tanúságtételekbe ágyazottan nyertünk bepillantást az anabaptista egyházatya, Hubmayer Baltazár és hitvese életébe és mártírhalálába. Will Graham, Billy Graham unokája evangelizációs szolgálata a tékozló fiúról sok száz többnyire fiatal szívét érintette meg, akik boldogan jöttek a színpad elé ezzel is kifejezve „életük legnagyobb döntését”.

Az Öröm – Ünnep – Jó hír című rendezvény a Baptista Világszövetség elnökének, az Európai Baptista Szövetség főtitkárának és a Magyarországi Baptista Egyház elnökének köszöntésével, valamint záró dicsőítő énekekkel ért véget. (a főszerkesztő)

Az anabaptista tanok már az 1568-as Tordai Vallásbéke időszakában is jelen voltak a Magyar Királyság keleti tartományában, Erdélyben. Ennek legfőbb bizonyítéka az az anabaptista hitvédelmi irat, amit a németalföldi hittudósok írtak eredetileg flamand nyelven, majd először németül, később pedig magyar nyelvre is lefordítottak és terjesztettek nyomtatásban Erdélyben *„Könyvetske Az igaz Kerestyéni Keresztségről”* címmel. A következő tanulmány ennek kapcsán tárja föl a Tordai Vallásbéke előzményeit, benne az anabaptista reformáció jelenlétét és szerepét a magyar protestantizmus kezdeti történetében.

Torda jelentős szerepet töltött be a múltban is a Kárpát-Medence történetében. Már a római korban is lakott település volt. A város előbb a gótok, majd a hunok kezére került.[2] A honfoglaló magyarok első erdélyi várukat a római romok fölé építették az itt föltárt sóbányáik védelmére. Később a hajdani Torda vármegye királyi székhelye lett és több mint száz országgyűlés tekintélyes színhelyévé vált.

Az 1568-as Tordai Vallásbékét kihirdető országgyűlés

Különösen a magyar protestantizmus reformációt követő meghonosodásában volt fontos szerepe. A város közepén álló – 12. században elkezdett és többször átépített torony nélküli – ősi templomban megtartott országgyűlések közül azok lettek a legnevezetesebbek, amelyek a vallásszabadság kérdésével foglalkoztak.

Az 1568. január 6–13 között Tordán összeülő országgyűlésnek is a vallás szabad gyakorlása volt a legfőbb témája. A hét napon át itt tanácskozó gyűlés határozatban mondta ki először, hogy:

«Minden helyökön a prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint és a község, ha venni akarja, jó, ha nem penig senki kénszeritéssel ne kénszeritse az ü lelke azon meg nem nyugodván, de olyan prédikátort tarthasson, a kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a superintendensek közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassák

senki az religióért senkitől, az előbbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanitásért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból leszön, mely hallás istennek igéje által vagyon».”[3]

Ennek a törvénynek az ad nagy jelentőséget, hogy a történelemben először biztosított szabad vallásválasztást az egyén számára. A Német-római Birodalomban dúló vallásháborút 1555-ben lezáró, ún. augsburgi vallásbéke, az *„Akié a föld, azé a vallás”* elve alapján, csak részleges szabadságot volt hivatva biztosítani. A birodalmi békeszerződés kimondta ugyan az *evangélikus* vallásnak a *katolikussal* való egyenjogúságát, de nem engedte meg a helyi közösségeknek és egyéneknek a szabad vallásválasztást és annak félelemmentes gyakorlást. Akié a föld, azé a vallás elve alapján a birodalom tagállamainak vezetői dönthettek csak arról, hogy a két felekezeti (római katolikus – lutheri reformált) egyházi irányzat közül melyiket választja az uralkodó. Az uralmuk alá tartozó alattvalóknak nem volt döntési joguk, ők továbbra is engedelmességgel tartoztak feletteseiknek.

A reformációt követően Erdélyben 1557-ben bevett vallássá nyilvánították a *lutheránus-evangélikus* felekezetet. Miután a lutheri tanítások mellett egyre jobban tért hódítottak Kálvin János tanai, úgy az egyszerű lakosság, mind a fejedelmek körében, a tordai országgyűlés 1564-ben a *kálvini-református* hitágazatot ugyancsak bevett vallássá nyilvánította. A települések ettől kezdve maguk dönthettek arról, hogy a három vallás – *katolikus, evangélikus, református* – közül melyik vallást gyakorolják a továbbiakban.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Székelyföld magyarságának többsége a reformáció után is a *római katolikus* vallás követője maradt. Dél-Erdély német anyanyelvű szász lakossága pedig inkább a *lutheránus-evangélikus* reformáció irányzatához ragaszkodott. A különböző régiókban meghozott döntések ettől kezdve mindenki számára *kötelező érvényességűvé váltak.* A vallási hovatartozás kérdésében meghozott határozat ettől kezdve az egész településre érvényes maradt.

Az 1568-as Tordai Vallásbéke előzménye

Ebben a kérdésben szükséges *Dávid Ferenc*, Erdély reformátorának élettörténetét és teológiai fejlődését közelebbről megvizsgálni. Dávid Ferenc 1510-ben született Kolozsváron egy szerény csizmadiamester fiaként. Tanulmányait szülővárosában kezdte, majd Gyulafehérváron folytatta.

1545-ben 35 éves korában sikerült eljutnia Wittenbergbe, a reformáció bölcsőjébe. Hat évet töltött Erdélytől távol, nyelveket tanult, Luther hitújításait tanulmányozta és a Bibliát szinte kívülről megtanulta. Hazatérve először még *katolikus* plébánosként szolgált, majd csakhamar csatlakozott a reformáció a *lutheránus* ágához, ahol lelkész, majd püspök lett.

1555-től Kolozsvár fő lelkészének választották, ahol a város főterén álló Szt. Mihály templomban végezte szolgálatát. Ezzel együtt a Lengyelországon át Kolozsvárra költöző *Izabella* magyar királynő, később fia *János Zsigmond* Erdély első fejedelmének udvari prédikátora lett. Dávid Ferenc ezekben az években Erdély tekintélyes reformátoraként újabb felismerésre jutott. Kálvin János tanításait elfogadva a reformáció helvét ágában, a *református* vallásban találta meg a keresett igazságot. Ezek után református püspök lett.

Már ebben az időben komolyan foglalkoztatta a keresztség megújításának kérdése is. Ezzel kapcsolatban a következő feljegyzés ad támpontot: *„Heltai Gáspár és Dávid Ferenc az 1561. évi medgyesi zsinat után… Kolozsváron a templomok felesleges és szükségtelen ékítményeit, felszereléseit, még a keresztelő medenczét és az orgonát is eltávolítják, az értékeket leltározzák és megőrzés végett a bíró s egyháznak számadása alá adják.”*[4]

Ebben a hitújító tevékenységében a nagy reformátorokra is hivatkozott: *„A keresztséget Luther, az úrvacsoráját Kálvin már reformálta”*[5] Valószínű, hogy itt Luther kezdeti radikális keresztséget megújító tantételeire gondolhatott, aki a középkori egyház Bibliától eltérő keresztség értelmezésével szemben az újszövetség eredeti tanítását, valamint az ősegyház gyakorlatát igyekezett volna az egyházban ismét helyreállítani.[6]

A reformáció hatására elindult hitviták sok helyen politikai ellentéteket, és további társadalmi feszültségeket generáltak Európa különböző régióiban. Emellett súlyos veszély forrásává vált a Balkán irányából érkező radikális iszlám terjeszkedő fenyegetése. Magyarország ebben az időben a török és habsburg csatározásoknak helyszínévé vált. A Mohácsnál 1526-ban bekövetkező csatavesztés után Magyarország három részre szakadt. A háborúk dúlta Magyarország keleti tartományának élére *János Zsigmond* (1540–1571) magyar trónörökös került. Erdély első fejedelme nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy országában a kereszténység protestáns irányzata honosodjék meg.

A fiatal uralkodó bár Budán született, a török terjeszkedése miatt családjának menekülnie kellett. Így került Lengyelországba, ahol 1551–1556 között tartózkodott. 1556 szeptemberében hívta haza az erdélyi országgyűlés, hogy mint királyi trónörökös vegye át országa fölött az uralmat. A tényleges kormányzást csak anyja halála után, 1559. szeptember 15-én kezdhette meg hivatalosan 19 éves korában.

János Zsigmond fejedelem igen művelt ember volt, nyolc nyelven olvasott és beszélt. A magyaron kívül lengyelül, olaszul, németül, románul, latinul, és valamelyest görögül és törökül is beszélt. Szenvedélyes könyvbarát és zenekedvelő is volt, ő maga lanton, orgonán és fuvolán is jól játszott. Műveltségén kívül híres volt türelméről és igazságosságáról. Órákon keresztül képes volt hallgatni a különböző felekezetű papok hitvitáit.

Dávid Ferenc Erdély reformátora miután a fejedelmi udvar befolyásos lelkészeke lett, nagy hatással volt az eredetileg katolikus vallású *János Zsigmond*[7] fiatal uralkodóra. Mint a fejedelem személyes jóbarátja és tanácsadója, elkötelezetten támogatta a reformátort. Teológiai és irodalmi munkásságának előmozdítása és hatékonyabbá tétele érdekében 1567-ben János Zsigmond a reformátor rendelkezésére bocsátotta gyulafehérvári nyomdáját.

Mivel *„abban az időben Erdély lakosságának megkö-*

zelítően 70%-a magyar vagy magyarul beszélő székely volt,"[8] így a nyomdában előállított iratok nagy része is magyar nyelven készült. Dávid Ferenc több magyar, latin és német nyelvű művet adott ki, melyek többségében a humanizmus és a reformáció nézeteit terjesztették. Jelentős részben az ő tevékenységének köszönhető, hogy Erdély a vallási türelem jelképe lett Európában.

János Zsigmond fejedelem 1562-ben hagyta el hivatalosan a katolikus vallását és a reformátor tanácsát követve előbb ő is előbb lutheránus (evangélikus), majd kálvinista (református) hitre tért. 1569-ben jutott el oda, hogy az 1568-as tordai országgyűlésen általa is szorgalmazott és törvényesen megerősített unitárius irányzat követője lett.

Az erdélyi keresztségmegújítást hirdető anabaptisták helyzete

Dávid Ferenc életének utolsó évtizedében jeles anabaptista[9] teológusokkal került kapcsolatba. *Pokoly József* református egyháztörténész szerint már 1568-ban nyíltan elítélte a gyermekkeresztség középkorban kialakult gyakorlatát. Ehelyett az újszövetségi *„baptidzo"*, azaz felnőtt hitvallók keresztelését/bemerítését kívánta ismét bevezetni az egyházban.

Ennek írásos bizonyítéka, az 1568. januári tordai zsinat meghívóhoz csatolt *36 tétel, amelyek között ott szerepelt a gyermekkeresztség elvetése és a felnőtt keresztség helyreállításának ügye is.*[10]

Ez a tantétel akkor már egyre komolyabb kérdéssé vált az egyházban. Nyugat-Európában a reformáció lutheri és kálvini irányzatai mellett az anabaptista, másnéven *„népi reformáció"* térhódítása egyre jelentősebb tényezővé vált. Egyes radikális *anabaptista* csoportok társadalmi változásokat is sürgető tanítása miatt, az uralkodó osztály szerte Európában elutasította őket és kegyetlen törvényekkel lépett föl ellenük.[11]

Annak ellenére, hogy a népi reformáció *„keresztségmegújítást"* hirdető hitújító mozgalom képviselőinek és tagjainak többsége a svájci eredetű biblikus, pacifista irányzathoz tartozott, az Európa szerte megindított kegyetlen üldözés őket is sújtotta.

A Svájcból és Dél-Németországból hitük miatt menekülni kényszerült anabaptista tömegek jelentős része Németalföldön – a mai Hollandia, Belgium területén, – nagyobb számban pedig a husziták ősi földjén Csehországban, Lengyelországban keresett kezdetben menedéket.

1546-tól kezdődően több hullámban érkeztek anabaptisták a Magyar Királyság területére, akiket vezetőjük *Hutter Jakab* (1500–1536) neve után hutteritáknak, vagy Hutteri Testvéreknek[12] is hívtak. A hutteriták a jeruzsálemi gyülekezet mintáját követve vagyonközösségben éltek. Különböző szakmák szerint csoportosuló családi gazdasági tevékenységüket, u.n *„habán udvarházakban"* végezték. Innen kapták az észak-magyarországi Felvidéken használatos *„habán"*[13] elnevezésüket is.

Egyes becslések szerint, a 16. század második felében mintegy 70 ezer hite miatt üldözött anabaptista menekült keresett letelepedésre alkalmas területet a Kárpát-Medence nyugati határának közelében.[14] Ennek ismeretében érthető, hogy a Magyar Királyság és Erdély területén is egyre nagyobb számban jelentek meg a *„keresztségmegújító"* reformmozgalom szószólói és követői.

Dávid Ferencnek a hitvalló keresztség bibliai alapjairól és a középkori katolikus egyház ezzel kapcsolatos torz tanításáról 1570-ben jelentetett meg egy 140 oldalas magyar nyelvű könyvet Kolozsváron, melynek címe: *„Könyvetske Az igaz Kerestyéni Keresztségről, es a Pápa Antichristusnac Maymozássaról"*.

A könyv előszavában olvasható ajánlásból kiderül, hogy *„Az igazi keresztségről…"* írt könyvecske eredetileg flamand (holland-belga) nyelven íródott. A *„Könyvetske"* eredetileg flamand nyelven íródott, de annak eredetijét sajnos nem ismerjük. Nem tudjuk, kik voltak azok az *„anabaptista tudósok"* akik a könyvet eredetileg összeszerkesztették és akikre az ajánló úgy hivatkozik, mint »némely jámbor tudós emberek… akik annakutánna mártíromságot szenvedtenek Alsó-Németországban«[15]

Az anabaptista könyvecske eredeti kiadásának időpontja sem ismert. Az *„annak utána"* viszont arra utal, hogy az anabaptisták ellen Dél-Németországban megindított államegyházi kegyetlen megtorlás és szisztematikus leszámolás időszaka alatt keletkezhetett az írás, amit miután a szerzők *„mártíromságot szenvedtenek"* különböző nyelven kezdték el terjeszteni Európában különböző nyelven.

A *„Könyvetske"* tisztán teológiai szempontból vizsgálja a gyermekkeresztelés kérdését és igyekszik elhatárolni magát a radikális, forradalmi eszméket is hangoztató anabaptistáktól, akiket a könyv ajánlója is erősen elítél:

„*Mert az igaz anabaptisták jámbor és szent emberek voltak, kik megértve az Úr Istennek igéjét… megvetették a többi között a kisgyermekeknek keresztségét… közülük sokezreket megöltek a szentek közül, különféleféle rettenetes halálnemekkel… azzal a váddal, hogy az anabaptisták – paráznák, háborúságtámasztók stb. – maguk szegények nem azok voltak, hanem istenfélő, szent jámborok és igaz keresztények, kiknek jámbor társaik ugyan most is azok."*[16]

Az egyes radikális, társadalmi változást is sürgető anabaptista csoportokat szerte Európában elutasította az uralkodó osztály és kegyetlen törvényekkel lépett föl ellenük. E tekintetben az erdélyi uralkodóréteg sem képezett kivételt. Talán ezért is volt fontos az anabaptista *„Könyvetske"* fordítását felvállaló Dávid Ferencnek, Erdély reformátorának, hogy ezzel a tanulmánnyal is védje a bibliai alapokon álló, *„hitvallókeresztség"* hitújító mozgalom tanait és növekvő számú híveit.

A *„Könyvetske"* ajánlása még azt is kiemeli, hogy ezek a pacifista, békességre törekvő, jámbor atyafiak kizárólag gyermekeik idő előtti megkeresztelése ellen tiltakoztak, amiért sokuknak az életével kellett fizetnie:

„És úgy lett, hogy sok jámborok, kegyetlen üldözésben voltak, és megölettettek, nemcsak férfiak, hanem sokezer ártatlan asszony és leányzó is. Mert valaki a gyermekünek keresztségét megvetették, azokat mindjárt eretnekként szidalmazták, átkozták, kergették és megölték."

Sajnos ezekben a kegyetlenkedéseben – panaszolja a könyv ajánlója – az önmagukat hitújítóknak, azaz az

„evangélium újságával dicsekedő” protestánsok is részt vállaltak: *„Ezt pedig nem csak a pápisták cselekedték, hanem azok is, akik a szent evangélium újságával dicsekednek. Anabaptista, – úgy mondták – azokat meg kell ölni. Ez ellen nem tehetett senki: Magad is meghallod, ennek utána, hogy minémű szentséges igaz keresztény tudomány legyen az igaz anabaptistaság.”*[17]

Mikor és hogyan került a „Könyvetske az igaz keresztyéni keresztségről” című, anabaptista tanítást népszerűsítő könyv Erdély reformátorának a kezébe?

A könyv bevezető ajánlásából továbbá az is kiderül, hogy az eredetileg flamand nyelven írt anabaptista *„Könyvetskét”* egy bizonyos *Wilini Sándor*, a lengyelországi varsoviában (Varsó?) élő orvosdoktor fordította le először német nyelvre. Ez a német nyelvű változat kerül aztán később Erdélybe, Dávid Ferenc kezébe. Meg kell jegyeznünk, hogy Lengyelországban, ebben az időszakban már jelentős számba voltak németül beszélő anabaptista közösségek, akiket ettől függetlenül Lengyel Testvéreknek[18] is neveztek.

A katolikus reakció és a protestáns ortodoxia üldözése elől menekülő német *„szabadgondóknak”* valóságos gyülekezőhelyévé vált az akkor viszonylagos vallásszabadságot élvező Lengyelország. 1556 óta ugyanis törvény biztosította – legalábbis papíron –, hogy »minden nemesember oly vallást fogadhat el, s házában olyan isteni tisztéletet tarthat, amilyen lelkiismeretével megegyezik, csakhogy az a Szentíráson alapuljon.«[19] Ez a lengyel vallási törvény adhatott példát bizonyos módosítások alkalmazásával Erdély reformátorának is később a Tordai Egyezmény megfogalmazásában.

A korábban is említett Wilini Sándor – a Lengyelországban élő orvosdoktor, aki flamand nyelvről fordította németre az anabaptista *„Könyvetskét”* – 1569. augusztus 19-én küldte tovább ezt a kiadványt Erdély reformátorának és püspökének, Dávid Ferencnek. Arra kérve a reformátort, hogy teológiai és nyelvi szempontból javítsa ki, ha szükséges, valamint fordítsa le magyar, illetve deák (latin) nyelvre és nyomdai úton terjessze. Wilini Sándor ezt írta Dávid Ferencnek:

„Egy írást vettem előmbe, melyet egybegyűjtöttek alsó Németországban valami keresztyén atyafiak és mártírok a mi Urunk Jézus Krisztusnak keresztségéről és az antikrisztus majmozásáról. Ezt az írást flandriai nyelvről tiszta (német) nyelvre fordítottam. Küldöttem pedig ezt teneked szerelmes atyámfia, avégre, hogy kinyomtassad nálatok, mert a könyvnyomtatók minálunk mindnyájan babonásak és gyűlölik az Úr igazságát.

Abban a reménységben vagyok, hogy szerelmed kinyomtatja, először azt meglátva és megjobbítva, hogy itt ezekben a tartományokban és egyéb országokban is, az Isten választottainál igen hasznos és gyümölcsöző lesz, akik német és magyar nyelvet tudják.

A jámbor és tudós emberek, akik ezt az írást egybegyűjtötték alsó Németországban, igen jó hasznát vették az ő munkájuknak. Mert az igazság vállalásában állhatatosan megmaradva, a mártíromságnak szent koronájával sokan közülük megkoronáztattak. És az áldott Istennek feszült szent fiának igaz ismeretében kimúltak ebből a világból.”[20]

Miért vállalkozott Erdély reformátora arra, hogy ezt a kimondottan anabaptista tanítást népszerűsítő írást, magyar nyelvre lefordítsa és azt barátjával, *Heltai Gáspárral*, a wittenbergi tanulmányútjáról Kolozsvárra hazatért katolikus papból protestáns hitre tért lelkész barátjával (eddig ismeretlen példányszámban) ékes magyar nyelven kinyomtassa?

Nyilván azért volt fontos az akkor még kálvini teológiát követő püspöknek, mert maga is egyetértett annak mondanivalójával. Hogy deák (latin) nyelven kiadta-e, azt nem tudjuk, de a német[21] nyelvű nyomtatott változat is fennmaradt ebből az anabaptista könyvből.

Hogy Dávid egyetértett a „Könyvetske” üzenetével, bizonyítéka lehet az a tény, amiről a lengyel Wilini orvosdoktor, a könyv előszavában is megemlít. Mégpedig, hogy egy bizonyos *Gyulai Farkas* nevű erdélyi származású atyafiról ír, aki *„vigasztaló dolgokról”* számolt be neki az erdélyi reformátor ezirányú tanításaival kapcsolatban.

Dávid Ferenc ugyanis ezidőben írt egy erről a témáról szóló önálló vitairatot, amit nyomtatásban is megjelentetett *„De Regno Christi Liber primus, De Regno Antichristi Liber secundus”* címmel. Ebben a latinnyelvű munkában már a címlapon is hirdeti a mű fő témáját, »Accessit tractatus de paedobaptismo et circumcisione«[22], azaz *„Traktátus a csecsemőkeresztelésről és körülmetélésről”* – címmel.

Ez a Dávid Ferenc által írt *„Tractatus”* valószínűleg már 1569. augusztus 19., azaz a Wilini Sándor által ajánlott és Lengyelországból elküldött *„Könyvetske”* kézbevétele előtt jelenhetett meg. A *„Tractatus”* vitairat kifejezetten anabaptista tartalmú. Elveti a gyermekkeresztséget, melyet a pápa, mint antikrisztus találmányának minősít. A *„Tractatus”* felépítése és üzenete a Wilini által megküldött *„Könyvetske”* érveléséhez hasonló, de a szerkesztése és gondolatmenete teljesen független attól.

Anabaptista jellegű tanítások már korábban is fellelhetők Erdély reformátorának írásaiban. Feltűnő, hogy a szintén 1569-ben megjelent *„Predikatiok”*-ban például a gyermekek keresztelésének kérdéséről ugyan még így konkréten nem beszél, de *a tudatos hitet már itt is a keresztség előfeltételének tekinti*, ezzel pedig a gyermekek nyilván nem rendelkezhettek.

A *„Tractatusnak”* és a *„Könyvetskének”* viszont pont ez a legfőbb érve a gyermekkeresztelés ellen, hogy azt nem egy tudatos hitvallás előz meg. Hogy ezek az anabaptista tanok hamarosan széles körben elterjedtek, azt számos adat bizonyítja, melyeket a szakirodalom eddig teljesen figyelmen kívül hagyott.[23]

Dávid Ferenc ebből a szempontból a legalkalmasabb időben kapta kézhez a német nyelvű *„Könyvetske az igazi keresztyén keresztségről”* című művet. Ez a mű ugyanis még határozottabb teológiai érvekkel támasztotta alá az általa már korábban is hirdetett *„hitvallókeresztség”* fontosságát hangsúlyozó tantételeit.[24]

Miért került a keresztség/bemerítés kérdése a hitújító reformmozgalmak teológiai vitáinak középpontjába?

Föltehetjük a kérdést, hogy vajon miért került a reformáció kezdetétől fogva a *„csecsemőkeresztség”*, illetve a *„hitvalló keresztség/bemerítés”* témája ilyen élesen a teológiai viták kereszttüzébe?

A *„csecsemőkeresztségre”* a katolikus értelmezés szerint azért van szükség, mert Ádám bűne minden emberre kihatott, így a csecsemőkre is. Az ember eleve bűnösnek születik, így viszont, ha csecsemő korában „megkeresztelteletlenül” hal meg, az elkárhozik. Mivel keresztvíz nem érintette, így az elhunyt lelke Ádám vétke miatt nem üdvözülhet. Az »eredendő bűnt« csak a keresztség szertartása moshatja le az emberről.

Ezt a katolikus – különösen Szent Ágoston óta hangoztatott – keresztségdogmát Luther és részben Kálvin követői is, némi polémia után változatlanul átvették. Dávid a »Tractatusban« ezzel a teológiai kérdéssel még ilyen mélységben nem foglalkozik, nyilván ezt addig önmaga előtt sem tisztázta teljesen. Az általa magyar nyelvre fordított anabaptista *„Könyvetske”* jelentős része viszont kizárólag ezt a témát vizsgálja meg a Szentírás alapján.

A középkori egyház eltorzult keresztség értelmezésével szemben bebizonyítja, hogy a gyermekek sem jót sem rosszat nem tudva, teljesen ártatlanok. Az ember csak saját tudatos tetteiért, nem pedig ősei bűneiért felelős. Mivel az *„Atyáinktól örökölt hiábavaló természetet”*, mint *„Ádám átörökített ősbűnét”* Krisztus megváltása szüntette és oldotta fel, így az ember csak saját bűnéért felel. Ez pedig őszinte bűnbánattal, nyilvános hitvallással és a Krisztus halálát, eltemetését és feltámadását kiábrázoló keresztség/bemerítés önkéntes, minden kényszertől mentes felvétele által válik foganatossá.

A reformátor püspök szóban és írásban is terjesztett tanításai nyomán egyre jelentősebb létszámban tértek át anabaptista hitre a reformáció hívei Erdélyben. Ezt bizonyítja, a már korábban is idézett 1561-ből származó feljegyzés: *„Heltai Gáspár és Dávid Ferenc… Kolozsváron a templomok felesleges és szükségtelen ékítményeit, felszereléseit, még a keresztelő medenczét és az orgonát is eltávolítják”*[25]

Ilyen előzmények után nem lehet csodálkozni, ha egyesek az elmélet útjáról letérve, életbe is kívánták léptetni a *hitvalló felnőttek megkeresztelésének* gyakorlatát, amit a higgadtabbak halogatni akartak, amíg a közvéleményt kellőképpen előkészíthetik arra.

Erről értesülhetünk a krónikás feljegyzéséből is, aki Erdély fővárosában, Kolozsváron történő eseményekről számol be a következőképpen: „*Különösen Dávid Ferencz egyik tiszttársa, Miklós kolozsvári prédikátor, volt a gyermekkeresztség leghevesebb ellensége, a ki a templomi szószékről mennydörgött a pápa ezen szerzése ellen.”*[26]

A jezsuiták jelentéseikben arról számolnak be, hogy Erdélyben sok helyen *„adolescenseket*”, azaz fiatalkorúakat, illetve ifjúkorban lévőket keresztelnek meg. Ha a szón csak 10–12 éves gyermekeket, vagy annál idősebbeket értünk, akkor az 1560-as évek közepére kell tennünk az anabaptista tanok erdélyi elterjedését. A szó eredetileg ugyanis serdülő ifjút jelent, így feltételezhető, hogy a mozgalom még korábban kezdődhetett és egyes helyeken már templomi gyakorlatban is alkalmazták.

Prinát Antal egyháztörténész nem tartja lehetetlennek, hogy Dávid ilyen jellegű tanait már 1566-ban is terjesztette, hisz Szervét és más radikálisabb itáliai antitrinitariusok is mind ilyen nézeteket vallottak ebben az időben. Az sincs kizárva, hogy Dávid 1566–67 körül egy Erdélyben már meglévő lappangó anabaptista népmozgalommal találta meg a kapcsolatot.

Dávid Ferenc – aki élete során 26 teológiai könyvet írt – egész életében szorgalmasan tanulmányozta a Bibliát. Mint az eredeti görög nyelvet jól értő teológus, teljesen tisztában volt a *„baptizein”* szó értelmével is, amely bemerítést, bemártást, teljes vizalámerítést jelent. Kutatása nyomán teljesen meggyőződött az anabaptisták által hirdetett legfőbb tantételek igazságáról és azonosulva azokkal, csatlakozott is hozzájuk. Ő is ezeket a tanokat hirdette több mint egy évtizeden át úgy a kolozsvári *Szent Mihály templom* szószékéről prédikálva, mind nyomtatásban megjelent írásai terjesztésével.

Művei közül ebben a témában kiadott művei közül a már korábban is említett *„Traktátus a csecsemőkeresztelés és körülmetélés”* című, illetve a németalföldi anabaptista „tudósok” által összeállított és általa magyar nyelvre fordított *„Könyvetske az igaz Kerestyéni Keresztségről”* című 140 oldalas kiadvány lett a legjelentősebb. Ez utóbbit 1570-ben adta ki nyomtatásban Kolozsváron, melyben világossá válik, hogy a Biblia nem igazolja a gyermekkeresztség középkorban kialakult elméletét és gyakorlatát.[27]

Méliusz Juhász Péter (1532–1572) aki 1558-ban vált katolikus papból protestáns lelkésszé és 1561 végétől egészen haláláig Debrecen püspökeként a kálvinista tanok legkövetkezetesebb hirdetője lett, elszántan küzdött a reformáció radikálisabb irányzatai ellen. 1567 februárjában határozottan foglalt állást az *anabaptizmus* egyre terjedő tanítása ellen.[28]

Révész Imre egyháztörténész arról is ír, hogy az *anabaptizmus* ezidőben Erdélyben való gyors terjedésével párhuzamosan a Felvidéken és az Alföldön is egyre nagyobb számban csatlakoztak a *„hitvallókeresztséget”* hirdető mozgalomhoz. A református egyháztörténész megjegyzi: *„Kétségtelen, hogy az erdélyi anabaptizmus, illetve Dávid Ferenc anabaptista jellegű tanainak kérdése további alapos kutatásokat kíván, és lehet, hogy érdekes meglepetésekkel fog még szolgálni…”*[29]

Tordai Vallásbéke és a hitvallókeresztség bevezetésének kérdése

Ezek után nem meglepő, hogy az 1568. elején megtartott Tordai Zsinat meghívóhoz csatolt *36 tételből álló melléklet egyik tétele tartalmazta a csecsemőkeresztség megszüntetését és a felnőtt keresztség bevezetését a reformált egyházban.*[30] Ennek a tételnek a megvitatására azonban ezen a gyűlésen nem kerülhetett sor Tordán.[31]

Valószínű annak gyakorlati előkészítésének hiánya és a jelenlévők ebben a kérdésben való megosztottsága miatt. Ezen a gyűlésen egy sokkal megosztóbb kérdés a Szentháromság egysége, illetve ennek elutasítása került sajnos a középpontba. Ennek következtében újabb szakadás jött létre, melynek eredményeként a római katolikus, lutheránus, kálvinista irányzat mellett, az unitárius felekezet is szabad vallásgyakorlatot kap.

Mind ezek mellett az eddig felsorolt bizonyítékok alapján állíthatjuk, hogy Erdély reformátora életének hátralévő több mint egy évtizedében anabaptista tanokat vallott és hirdetett. A reformátor püspök, az 1570. január 1-re, Medgyesre összehívandó országgyűlésen szerette volna a hitvalló keresztség bevezetésének a témáját újra napirendre tűzni. Az országgyűlés azonban a *további hitújítások leállítását* indítványozó tervekkel ült össze.

Miután Dávid Ferencz idejekorán tájékozódott erről a szándékról, ezért eredeti elképzeléséről ismét le kellett mondania. Ezért kérte sürgősen a kolozsvári tanácsot – a fennmaradt jegyzőkönyvi bejegyzés szerint –, hogy a szintén anabaptista elveket hirdető és követelő kolozsvári Miklós papot is csillapítsák le, és mindaddig ne gyakorolja a hitvalló keresztséget, amig a szinódus nem hoz egységes döntést ebben a kérdésben: «Plebanus Uram kívánsága szerint intse, hogy csendességben legyen a keresztelés felől való tanításban a synodusiglan és a mire ott végeztetik, maradjon ő is abban.»[32]

Az országgyűlés pedig, hogy minden további újításnak elejét vegye, sietve írta törvénykönyvébe a fejedelemnek címezve: «az mostan támadott eretnekség és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszát megszolgáljuk… az efféle káromlásokat és eretnekségeket *nem szenvedheti országában, hanem végére menvén, mind authorit (szerzőit), mind hirdetőit meg akarja büntetni, hogy az Úr Istennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.»*[33]

Hogy ebből a törvényből mennyi rész illeti az *„hitvallókeresztség”* bevezetését indítványozó anabaptista tudós prédikátorokat, tanítóikat és egyre nagyobb számban jelentkező követőiket, azt nehéz volna ennek alapján megmondani. Annyi azonban bizonyos, hogy az erdélyi reformáció kezdte óta, *ez az első további hitújítást-tiltó törvény*.

Dávid Ferenc egyik barátjának írt levelében arról panaszkodik, hogy eddig az a törvény volt érvényben, hogy «minden helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, kiki az ő értelme szerint» Most pedig ennek a szabadságnak véget vet e rendelkezés és a további újításoknak állja útját. «Nem lehet többé az igazság fölött bátorságosan vizsgálódni, *hogy pedig nyilvánosan is valljuk, a mit hiszünk: arról jobb ha hallgatok»*.[34]

Időközben válságos hangulat alakult ki a Szentháromságot valló és azt ellenző protestánsok tábora között. János Zsigmond fejedelmi rangját latba vetve kemény eszközökkel akarta megvédelmezni újonnan bevezetett vallását a gúnyolódók ellen. Az 1571. évi marosvásárhelyi országgyűlésen azt kívánta a rendektől, hogy azok ellen, kik az unitárismusról rosszat szólni merészelnek, büntető végzéseket hozzon. Az országrendek, főleg a nemesség nagyobb része azonban ellentmondott a fejedelem kívánságának.

A korábbi *Tordai vallásbéke* szövege is drasztikus változtatáson ment keresztül. A korábbi megengedőbb megállapodás helyett, a másként gondolkodók *„kiűzését”* írja elő az új rendelkezés: «Az isten igéjének prédikálása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók; *de ha valamely minister criminális excessusba találtatik, az superintendens megitélhesse, minden functiójától priválhassa, azután az országból kiűzettessék.»*[35]

János Zsigmond e törvény szentesítése után két hónap múlva, 1571. március. 14-én ifjúságának legszebb idejében, 31 éves korában rejtélyes körülmények között Gyulafehérváron hirtelen meghalt. Mivel nőtlen maradt, így utód híján a Szapolyai-ház is kihalt. Anyja mellé temették a gyulafehérvári székesegyházban.

János Zsigmond halála után hosszabb ideig a katolikus *Báthory*-ak foglalták el a fejedelmi trónt Erdélyben. Uralkodásuk alatt a protestáns egyházak további hitújítását (novációját) igyekeztek megakadályozni. Ezért olyan vallási törvényt fogadtattak el az országgyűléssel, amelynek értelmében a legsúlyosabb büntetést szabták ki mindenfajta további hitújítási tevékenységet végzőre.

A katolikus *Báthory István* Erdély új fejedelme mint ismeretes, nem kedvelte a protestánsokat. Különösen igaz volt ez a *„hitvallókeresztég”* elvét hirdető anabaptistákra nézve. Erdély új katolikus fejedelme *Liszthi János* királyi kancellárhoz 1571-ben írott levelében kritikával illeti az *„újkereszténységeket”* egyre terjedő tanaik miatt.

Kifogásolta állításaikat, miszerint Isten *„a gyermekeket keresztség nélkül is idvezíti és az embert minden bűntől megszabadítják, úgy hogy Isten az kit praedestinált üdvözül, az kit nem, kárhozik, mert szabad az fazakas az sárral”* – Bátory keményen szembe szegült az új vallás *„ezen ábránd és rajongás által vezetett elfajulásának”*.[36]

Báthory ugyan erőszakkal nem lépett fel a protestánsokkal szemben, de fejedelemmé választása után azonnal egy sor intézkedéssel gyengítette meg a protestánsok pozícióit. A gyulafehérvári nyomdát azon nyomban elvette tőlük és szigorú cenzúrának vetette alá a vallásos kiadványokat. A fejedelem Dávid Ferencet is elmozdította az udvari papságából, ezzel együtt püspöki rangjától is megfosztotta.

Dávid Ferenc tudományos érdeklődése ettől kezdve egyre inkább az Ószövetség világa felé fordult. Ezen kívül végleg elvetette a csecsemőkeresztség elméletét és gyakorlatát. Ez a hittétel vezetett Dávid Ferenc személyes tragédiájának végkifejletéhez is.

Utolsó kísérlet a „keresztség helyreállítása” ügyében

1578. márciusában újabb zsinatot hívtak össze Tordára, ahol 322 protestáns lelkész jelent meg. A zsinat először megerősítette a korábban megfogalmazott közös hitvallást, majd Dávid Ferenc javaslatára *„elvettetett a gyermekkeresztség*”.[37] és a „*felnőtt hitvallókeresztség”*[38] mielőbbi helyreállításáról határoztak a zsinati atyák.

Alig fejeződött be a Tordai Zsinat és hirdették ki hivatalosan is az új rendelkezéseket, Báthory Kristóf Erdély új katolikus fejedelme egy rendeletet adott ki 1578. szeptember 19-én, melyben *„vizsgálatot és tanúvallatást”* rendelt el az *„innovatió”,* azaz az legújabb *„hitújítás”* fennállásának „törvénybeütköző” kérdésében.

Mivel Dávid Ferenc Tordán legfrisseben javasolt *„hitújító”* javaslata és a zsinati atyák intézkedése óriási ellenállást és közfelháborodást váltott ki a fejedelmi udvar uralkodói köreiben, *Báthory Kristóf* megragadva a legalkalmasabb pillanatot, szigorú határozottsággal lépett fel Dávid Ferenc ellen. Először megtiltotta, hogy tovább prédikáljon, majd szobafogságra ítélte.

Dávid Ferenc azonban minezekkel nem törődött és a Tordai Zsinat újonnan hozott határozata értelmében rendíthetetlen nyugalommal és kitartással folytatta hitújító tevékenységét. Blandrata György és vele tartó unitárius teológusok azonban megtagadták korábbi reformátorukkal a közösséget, ezzel együtt elutasították az *1578-as Tordai Zsinat felnőtt hitvalló keresztség helyreállítására*[39] vonatkozó határozatot is. Egyúttal szakított az „innovátorral” és feljelentették az uralkodónál. A fejedelem Dávidot azonnal elfogatta és mint „újítót” törvényszék elé állította. Az ügy a gyulafehérvári országgyűlés elé került.

Az 1579. június 1–2-án összeülő Gyulafehérvári Országgyűlés képviselőit a fejedelem Dávid Ferenc ellen lázította, majd a „hitújítás” tilalma alapján perbe is fogta. Fő nyilvános vádlója és ügyének elárulója, korábbi harcostársa az unitárius orvos-lelkész Blandrada György volt. Mind a katolikus egyház, mind pedig a protestáns egyházak képviselői az ország társadalmi képviselőivel együtt Dávid Ferenc ellen foglaltak állást és az uralkodótól kemény megtorlást követeltek.

Déva várbörtöne ahol Erdély reformátora Dávid Ferenc raboskodott

Mivel Dávid Ferenc nem vont vissza semmit tantételei közül, ezért a Gyulafehérvári Országgyűlés *„örökös”* életfogytiglani várfogságra ítélte. Több mint öt hónapig szenvedett a dévai vár börtöncellájában. Az embertelen körülmények nagyon megviselték az akkor 69 éves prédikátort, aki mind ezek után sem volt hajlandó visszavonni az általa vallott és hirdetett anabaptista hitelveket.

Végül 1579. november 15-én a várbörtön cellájában lévő mély kút fenekén ellenségei vasrudakkal kínozták halálra.[40] Így szenvedett mártírhalált elsősorban a *„hitvallókeresztség”* helyreállítása érdekében felvállalt tanaiért.[41] Testét ismeretlen helyen földelték el. A dévai várbörtön cellájában jelenleg egy márványtömb jelzi a „mártírpüspök” szenvedésének a helyszínét.[42]

Ebben a történelmi időszakba Nyugat-Európa számos országában naponta égettek meg elevenen *„keresztségüket hitvallással megújító anabaptistákat”* és tízezreket űztek el szülőföldjükről hitbeli meggyőződésük miatt. Sokan menekültek ezekben az években védelmet keresve Közép-Európa, köztük Erdély reformáció által érintett régiói felé. A hitújító anabaptisták vallásszabadsága azonban még közel ötven évet váratott még magára Erdélyben.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem intézkedése a keresztségmegújító anabaptisták vallásszabadsága ügyében

A keresztségmegújító elveket hirdető Európa-szerte üldözött anabaptisták egy újabb hulláma a 17. század elején érkezett jelentős számban Erdélybe. A Németországból, Ausztriából és Cseh-Morvaországból Magyarországra menekülő anabaptistákat *Bethlen Gábor* protestáns fejedelem fogadta nagy megértéssel és telepítette le őket nagyobb létszámban Dél-Erdélybe. Az első jelentősebb betelepülő csoportot 1621. augusztus 21-én fogadta a fejedelem és telepítette le őket Gyulafehérvári birtokaira Alvinc központtal. A fejedelemnek köszönhető, hogy a korábban halálra keresett anabaptista vallásüldözöttek is törvényes védelmet nyertek Erdélyben.

1622. májusában Kolozsváron, a Szt. Mihály templomban megtartott országgyűlésen, kiterjesztették a Tordai Vallásbékét az anabaptistákra is. Ennek megfelelően Bethlen Gábor erdélyi fejedelem *„Teljes vallásszabadságot és adómentességet adott nekik.”*[43] Nem csak teljes vallásszabadságot biztosított nekik, hanem kiváltságos levéllel is ellátta őket. „*1623. érkezett az utolsó nagyobb telepes csoport Alvincra, ahol gazdasági udvarházaikban csaknem mindenféle ipartággal foglalkoztak, mi több a fejedelmi udvar leghíresebb orvosai is közülük került ki.”*[44]

A korábbi rendelkezéseket 1625. augusztus 25-én újabb oklevéllel erősíti meg a fejedelem.[45] A lelkiismereti és vallásszabadság törvénye kihatott Erdély politikai, gazdasági és kulturális életére is. Ez a virágzó időszak egészen addig tartott, amíg a török kiűzése után Erdélyt a Habsburg Birodalom a be nem kebelezte.

A keresztségmegújító anabaptisták távozása Erdélyből

Az anabaptisták mintegy 150 esztendeig éltek Erdélyben viszonylagos békében. Kereskedelmi útjainkkal behálózták Erdélyt, legtöbbször a Maros menti tájakat érintve. Az Erdélyi Fejedelemség korának lezártával befejeződött az eddig biztosított vallásszabadságuk. A katolikus *(Habsburg) Ferdinánd* császár trónra lépésétől egészen *Mária Terézia* császárnő uralkodásáig tűzzel-vassal irtották a habsburg területeken az anabaptistákat. „*Az Erdélybe érkező jezsuita szerzetes papok, mindenfajta kegyetlen hittérítő módszerrel, ha kellett, erőszakkal is akarták rávenni őket a katolikus vallás gyakorlására.”*[46]

Ez az egész Európában példátlan erdélyi vallásszabadság Mária Terézia osztrák császárnő 1763-ban kiadott törvényrendeletéig tartott, amely a következő ítéletet hirdette meg: *„Az Erdélyben eddig megtűrt anabaptisták többé ott meg ne tűrettessenek, szónokaik hivatalaikból elmozdíttassanak és egyenként a katolikus papoknak oktatás végett átadassanak. A néphez katolikus papok küldessenek. Aki 6 hét alatt meg nem tér, száműzettessék.”*[47]

A korabeli feljegyzések szerint a határidőnek kiszabott 6 hét nem volt elég az anabaptista *„újkeresztyének”* megtöréséhez. Még további két éven át küldött feljelentésekből arról értesült a császárnő, hogy az anabaptisták *„makacsul ellenállnak”* az uralkodó akaratának. Ekkor keményebb erőszakhoz folyamodik a császárnő.

A prédikátorokat bebörtönözteti, a katolikus egyházba áttérőknek pedig olyan kiváltságokat ígér, amelyeket annak idején Bethlen Gábor biztosított a hutteritáknak. Egy 1766-ból származó dokumentum szerint *„katonasággal és ütlegeléssel kellett kényszeríteni”*[48] az anabaptistákat a mise meghallgatására.

A Maros mentén, Alvinc és Déva között üldözőbe vették a menekülni próbáló anabaptistákat. A korabeli utak kövei és pora tanúi lesznek majd az ítéletnapján az ellenük elkövetett kegyetlen erőszaknak, az embertelen kínzásoknak. *„A jezsuiták egyik kínzó módszere az volt, hogy a menekülni próbáló anabaptistákat elfogták és a tiszta életű lányokat a lovak farkához kötve hosszú úton futtatták, míg össze nem estek és el nem véreztek. A lovakat még azután is űzték, miután a szerencsétlen áldozatok már életüket vesztették. Akik valamiképpen megmenekültek, Moldovában és Olaszországban, később pedig Kanadában telepedtek meg, ahol ma ’mennonita’ néven gyakorolják ősi hitüket.”*[49]

Befejezésül érdemes felidéznünk Révész Imre református egyháztörténész megállapítását, aki az anabaptistákról 1932-ben a következőket írta:

„*Az anabaptista igehirdetők sorsközösséget vállaltak az elnyomott szegény néppel, s ezért tanaik a reformáció legforrongóbb éveiben a reformátorokéval vetekedő, hallatlan népszerűségre tettek szert, kivált a rengeteg lelki válság és gazdasági nyomorúság közt hányódó kispolgári s kisebb részben paraszti körökben; voltak évek, mikor kérdésnek lehetett tekinteni, vajon nem anabaptista értelemben reformálódik-e egész Közép-Európa, főképpen a német birodalom, Svájc és Ausztria.*

Már csak ezért is természetes, hogy az anabaptisták nemcsak a régi egyház, de a reformátori főirányok híveinél sem számíthattak kíméletre. Ez utóbbiak, az őket támogató állami hatóságok segítségével, itt-ott még túl is tettek amazokon az anabaptisták kegyetlen üldözésében, s a középkori felfogás szerint fegyverrel való irtásában. Az anabaptisták legszebb evangéliumi vonása viszont az a csöndes, alázatos béketűrés volt, amellyel irtózatos üldöztetésük keresztjét hordozták, szemüket az eljövendő Messiás-ország dicsőségére függesztve.”[50]

A további erőszakos üldözés miatt 1767–1770 között nagy számban hagyják el hazánk területét az anabaptisták és Ukrajna, valamint Oroszország területén telepednek ideiglenesen le. Onnan pedig a 19. század végén vándorolnak ki véglegesen Amerikába. Ezzel véglegesen lezárul az anabaptista mozgalom európai korszaka. A lelkiismereti és vallásszabadság kérdése azonban még sokáig megoldatlan marad. Ebben a szellemi küzdelemben még sok feladat hárul az újkori baptisták későbbi képviselőire, de ez már egy újabb korszak története…

Mészáros Kálmán

Jegyzetek

1 *„Az religióért ne szidalmaztassék senki!” – A Tordai Vallásbéke (1568) és az anabaptisták* – című előadás a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében, 2023. április 14-én megtartott Baptista500 Történelmi emlékkonferencia anyagaként jelent meg.

2 Románia, Panoráma 1973, 388. oldal

3 Pokoly József: Az Erdélyi Református Egyház története, I. kötet. 1556-1604, Budapest, (Erdélyi Országgyűlési Emlékek II. 343. l.) – 208. oldal

4 Pokoly József: i. m. 149–150 oldal

5 Pokoly József: i. m. 205 oldal

6 Luther a „Keresztség szentségéről” írt elmélkedése 1519 és 1523 között tizenhat kiadást ért meg. Ebben a következőt írja: *„A keresztség – görögül ’baptismos’, latinul ’mersio’ – azt jelenti, valamit egészen belemeríteni a vízbe, úgy, hogy az fölötte összecsapjon. Most azonban sok helyen nem szokás a (megkeresztelendőt) a keresztvízbe süllyeszteni és belemeríteni, hanem csak kézzel leönteni a keresztvízzel. Azonban mégis úgy kellene lennie és az lenne helyes, hogy amint a Taufe szó mondja, mindenkit, aki megkeresztelnek egészen a vízbe süllyesztenék és merítenék, és onnan kiemelnék. Most kétségtelen, hogy: a németben a Taufe szócska a Tiefe szóból származik, mert amit az ember megkeresztel, mélyen a vízbe süllyeszti. Ezt követeli a keresztség jelentése is, mert az azt jelenti, hogy az óembernek és a testtől és vértől való bűnös születésnek egészen meg kell fojtatnia az Isten kegyelme által. Azért jelentésének megfelelően kell végrehajtani és igazi tökéletes jelt adni hozzá... Ezért nekünk ennél a szentségnél három dologra kell figyelnünk: a ’jelre’, a ’jelentésre’ és a ’hitre’. A ’jelben’ tehát meg kell lennie mindkét dolognak, a bemerítésnek és a kiemelésnek is… A ’jelentése’ a bűnnek való boldog meghalás és Isten kegyelmében való feltámadás… A ’hitről’ kell még beszélnünk: Azaz erősen kell hinnünk, hogy a szentség nem csupán jelzi a halált, és az utolsó napon való feltámadást, amely által az ember újjá lesz,…hanem ezt már biztosan elkezdte és eszközli is… Ez a hit a legszükségesebb, akinek ez nincs meg, annak kétségbe kell esnie…”* – Luther Márton: Bűnbánat, keresztség, úrvacsora. Három sermo a szentségekről 1519. Magyarországi Luther Szövetség, Luther Kiadó, Budapest, 2011. (26-31. oldal)

7 János Zsigmond magyar király és erdélyi fejedelem: katolikusként nevelkedett, majd amikor az 1560-as években elkezdett terjedni a reformáció az általa vezetett országrészben is, 1562-ben áttért előbb az evangélikus, majd 1564-ben a kálvinista vallásra. Nagy hatással voltak rá udvari orvosa, Giorgio Biandrata és Dávid Ferenc püspök tanításai, amelyek elsajátítása után ő lett a történelem első unitárius vallású uralkodója. Az 1568-as tordai országgyűlésen elfogadták, az európai történelemben elsőként, az általános vallásszabadságot. 1570-ben megkötötték a speyeri szerződést, ettől kezdve uralkodói címe Erdély és Magyarország hozzákapcsolt részeinek fejedelme (latinul: Princeps Transsilvaniae et Partium Regni Hungariae eidem annexarum) lett, valamint ezzel megalakult az Erdélyi Fejedelemség, melynek ő lett első uralkodója. Gyermektelenül, 1571-ben hunyt el, nyughelye a gyulafehérvári érseki székesegyházban található. – Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/II._J%C3%A1nos_magyar_kir%C3%A1ly

8 Forrás: i. m. (2018-07-24)

9 Az *„anabaptista”* kifejezés a latin-görög nyelvben használt *„ana”*=újra és a *„baptidzo”*=bemeríteni, alámerítve keresztelni szóból ered. A magyar nyelvben időnként *„visszakeresztelkedőknek”, „újrakeresztelkedőknek”, „újkeresztényeknek” „keresztségmegújítóknak”* nevezik őket. Mivel az újkori baptisták kizárólag hitvallásra képes felnőtteket keresztelnek teljes vízalámerítéssel, így esetükben nem használjuk az *„ana”* előtagot, csak a *„baptista”*, bemerítést jelentő és gyakorló felekezeti megnevezést

10 Pokoly József: i. m. 227. oldal

11 Pokoly József: i. m.: 228. oldal

12 Hutteriták, Hutteri Testvérek – Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Hutterit%C3%A1k (2018.07.31)

[13] A „habán” kifejezés a német „haus-haben” házközösség, udvarház szóból ered, amely a Felvidéken letelepedett keresztségmegújító anabaptisták megnevezéseként elterjedt el

[14] *„Amikor Bethlen Gábor hadaival Morvaországban táborozott, 70.000 hutteri (anabaptista) testvért lajstromoztatott”* – Mattheus Merian: Topographia Germaniae. 2. kötet. 1650. oldal – Átvéve: Szebeni Olivér – Anabaptisták – A reformáció harmadik útja, Magyarországi Baptista Egyház, 1998, 130. oldal

[15] Pirnát Antal: Dávid Ferenc – „Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről” és annak német eredetije – Forrás: Irodalomtörténeti Közlemények, 1954, 58. évfolyam. 3. füzet, 301. oldal – Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00001/00193/pdf/ITK_EPA00001_1954_03_299-308.pdf (2018. 07. 25.)

[16] Pirnát Antal: i. m. 228. oldal

[17] I. m. 228

[18] Lengyel Testvérek, amelynek tagjai elutasították a gyermekkori keresztelést, és a szabad gondolkodáshoz való abszolút jogot vallották. Ez volt az egyetlen vallási irányzat, amelyet név szerint is kizártak az 1573-as varsói konföderáció hatálya alól… 1550 körül számos hitújító gondolkodó gyűlt össze Krakkóban, akik igyekeztek egyeztetni nézeteiket. Találkozóikon részt vett a (holland) Adam Pastor, a királyné piemonti (olasz) orvosa, Giorgio Biandrata és egy Velencén keresztül (svájci) Zürichből érkezett menekült, Lelio Sozzini. Kapcsolatban álltak a morva anabaptisták Kárpátokban letelepedett ágával. Az 1550-es években számos elméleti írást jelentettek meg. Ezekben egyebek mellett kifejtették szentségimádás-ellenes nézeteiket, a társadalmi egyenlőséget és a tulajdon gonoszságát hirdették, akik eddigre már eltávolodtak a kálvinizmus fő irányától. Nagyobb részük a kis-lengyelországi Raków városában gyűlt össze, ahol létrehozták saját közösségüket, amely az ecclesia minor (kisebbik egyház) nevet kapta – szemben a többségi reformátusokat tömörítő nagyobbik egyházzal (ecclesia maior). Eltöröltek maguk között minden rangot és megszakítottak minden kapcsolatot az állammal. A kétkezi munka, a közös tulajdon, a tökéletes egyenlőség és a pacifizmus tanát hirdették. Saját nyomdát és akadémiát tartottak fenn, ahova a 17. század elején több mint ezer hazai és külföldi diák járt. Széles körben ismert volt katekizmusuk, amelyet több tucatszor is kiadtak és csaknem minden európai nyelvre lefordítottak. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Lengyel_testv%C3%A9rek (2018. 07. 25.)

[19] A lengyel anabaptisták között sok volt a német. A katolikus reakció és a protestáns ortodoxia üldözése elől menekülő német szabadgondóknak valóságos gyülekezőhelye lehetett a viszonylag szabadabb Lengyelország, ahol 1556 óta törvény biztosította, legalábbis papíron, hogy »minden nemesember oly vallást fogadhat el, s házában olyan isteni tisztéletet tarthat, amilyen lelkiismeretével megegyezik, csakhogy az a Szentíráson alapuljon.« – Jakab Elek: Magyar-lengel unitárius érintkezések, Századok, 1892, 300. oldal

[20] Pirnát Antal: i. m. 302. oldal

[21] „A Wilini küldötte műnek eddig csak magyar kiadását ismertük. Most sikerült megtalálnom a szintén Heltai nyomdájában, valószínűleg a magyarral egy időben készült német kiadásnak is egy jelentékeny töredékét” – írja Prinát Antal: i. m. 301. oldal

[22] Prinát Antal: i.m. 300. oldal

[23] Pokoly József: i. m. 149–150. oldal

[24] Prinát Antal: i. m. 301. oldal

[25] Pokoly József: i. m. 149–150. oldal

[26] Pokoly József: I. m. 228. oldal

[27] Kirner A. Bertalan: Baptista Krónika, Budapest, 1936, 87. oldal. – Közli Kiss László: A dévai várbörtön celláinak kövei beszélnek, Üdv üzenete, III. sorozat, 8. évfolyam, 1997. 3. szám, 2. oldal

[28] Kiss Áron: A XVI. században tartott református zsinatok végzései. 55JL597. 1. – Közli Prinát Antal: i. m. 301. oldal

[29] Révész Imre: Debrecen lelki válsága, 7, 11. 1. – Közli Prinát Antal: i. m. 301. oldal

[30] Pokoly József: i. m.: –227. oldal

[31] Megjegyzés: Az 1568-ban Tordán meghirdetett *„csecsemőkeresztség megszüntetését és a felnőtt keresztség bevezetését a reformált egyházba”*- tétel elfogadására és hivatalos bevezetésére 10 évvel később került csak sor. 1578. márciusában újabb zsinatot hívtak össze Tordán, ahol 322 protestáns lelkész volt jelen. Itt megerősítették a közös hitvallást és *elvetették a gyermekkeresztség további gyakorlását*. Mivel ennek a tételnek ismételt kezdeményezője Dávid Ferenc volt, korábbi unitárius barátai Blandrata György vezetésével elhatárolódtak az Erdély reformátorától és feljelentették őt az akkor már katolikus fejedelem (Báthory Kristóf) előtt. Ennek alapján állíthatjuk, hogy a *„felnőtt hitvalló keresztség gyakorlatának bevezetése miatt ítélték Dávid Ferencet életfogytiglani halálra”* az 1579. június 1–2-án összeült Gyulafehérvári Országgyűlésen. Ezt követően 1579. november 15-én a dévai várbörtön cellájában lévő mély kút fenekén kínozták halálra ellenségei vasrudakkal. Így szenvedett mártírhalált tanaiért…

[32] A kolozsvári városi tanácsnak 1570 jan. 3-iki tanácsüléséből. Az 1570–82. évi protoc. 3. l. – Közli Pokoly József: i. m. 230. oldal.

[33] Erdélyi Országgyűlési emlékek II. 368. l. – Közli Pokoly József: i. m. 231. oldal

[34] Ezt a levelet 1570. nov. 27-én irta Dávid Ferenc, barátjának Paläologhoz. Jakab Elek i. h. – Közli Pokoly József: i. m. 231. oldal

[35] Forgách Commentari, 451–8. l. i. m. 457. l. Teutsch i. m. II, 246. l. Erd. orsz. gyül. emlékek. II. 374. l.) Forrás: Pokoly József i. m. 229–235 oldal

[36] Pokoly József: i. m. 151. oldal

[37] Pokoly József: i. m. 264. oldal

[38] Kirner A. Bertalan: i. m. 67. oldal

[39] Megjegyzés: Már 10 évvel korábban, az 1568. elején megtartott Tordai Zsinat meghívóhoz csatolt *36 tételből álló melléklet egyik tétele is tartalmazta a „csecsemőkeresztség megszüntetését és a felnőtt keresztség bevezetését a reformált egyházban”* elfogadásra benyújtott követelést. Ennek a tételnek a megvitatása azonban ezen a gyűlésen nem került elő. Valószínű annak gyakorlati előkészítése és a jelenlévők ebben a kérdésben eltérő véleménye miatt. – Erre 10 évvel később kerülhetett csak sor. 1578. márciusában ugyanis újabb zsinatot hívtak össze Tordán, ahol 322 protestáns lelkész volt jelen. Itt megerősítették a közös hitvallást és *„elvetették a gyermekkeresztség további gyakorlását”*. Mivel ennek a tételnek ismételt kezdeményezője Dávid Ferenc volt, korábbi unitárius barátai Blandrata György vezetésével elhatárolódtak az Erdély reformátorától és feljelentették őt az akkor már katolikus fejedelem (Báthory Kristóf) előtt. Ennek alapján állíthatjuk, hogy a *„felnőtt hitvalló keresztség gyakorlatának bevezetése miatt ítélték Dávid Ferencet életfogytiglani halálra”* az 1579. június 1-2-án összeült Gyulafehérvári Országgyűlésen. Ezt követően 1579. november 15-én a dévai várbörtön cellájában lévő mély kút fenekén kínozták halálra ellenségei vasrudakkal. (Lásd Kiss László: „A dévai várbörtön celláinak kövei beszélnek…” – című írását!) Így szenvedett Dávid Ferenc mártírhalált anabaptista tanaiért…

[40] Revista „Marturii” Bisericii Baptiste ”SfintaTreime”, Deva, oktombrie 1996. – 1. oldal. Közli Kiss László: i. m. 2. oldal

[41] Megjegyzés: Erdély trianoni elcsatolása előtt a dévai vár börtöncellájának ajtaja felett márványtábla hirdette, hogy *„Dávid Ferenc, az Unitárius Egyház első püspöke itt szenvedett mártírhalált* ***anabaptista hitéért****”*. Az első világháború után ezt a márványtáblát eltávolították és helyébe egy másik került, melyről már az ***„anabaptista hitéért”*** szöveg lekerült…

[42] Jelenleg a cella közepén egy háromnyelvű – magyar, román, angol – márványtömbre aranybetűkkel vésett szöveg hirdeti, hogy: „Dávid Ferenc (1520–1579) az Unitárius Egyház alapítója és első püspöke itt szenvedett mártírhalált”

[43] Szebeni Olivér: Anabaptisták, a reformáció harmadik ága, Magyarországi Baptista Egyház, Budapest, 1998. – 130. oldal

[44] Szebeni Olivér: i. m. 107–110. oldal

[45] Szebeni Olivér: i. m. 130. oldal

[46] Alexa Popovici: i. m. 24–50. oldal

[47] Szebeni Olivér: i. m. 141. oldal

[48] Szebeni Olivér: i. m. 141. oldal

[49] Alexa Popovici: Istoria Anabaptistilor din Romania, 24–50. oldal – Közli Kiss László: i. m. 3. oldal

[50] Révész Imre: A reformáció. Budapest, 1932. 64–65. oldal

KITEKINTÉS

Felekezeti béke

Az alábbi előadás a Keresztény Civil Szervezetek Országos Fórumán hangzott el a Parlament Felsőházi termében 2023. május 11-én (a főszerkesztő)

„Ha lehetséges, amennyire tőletek telik,
éljetek minden emberrel békességben!”
Róm 12,18

Tisztelt Elnök Úr!
Tisztelt Hölgyeim és Uraim!
Kedves Keresztyén Testvéreim!

Pál apostol örökérvényű felszólítása érvényes ma is minden emberre, érvényes a mindenkori emberi és közösségi kapcsolatainkra. Ám ha ez igaz – márpedig igaz –, akkor mennyire inkább érvényes mireánk, Krisztus tanítványaira, követőire, a keresztyén egyház tagjaira.

Béke a felekezetek között, békesség az egyházaink között – ez a témám, amelyről Harrach Péter elnök úrral – képviselőtársammal – közösen megállapítottuk, hogy milyen könnyű téma. Majd elkezdve a készülést a mai előadásra, döbbentem rá, hogy nem is olyan könnyű erről a „könnyű” témáról beszélni: hiszen napokon át lehetne a teológiai, egyháztörténeti, vallásfilozófiai, történelmi vagy éppen társadalmi dimenzióiról elmélkedni.

Mivel ez természetesen lehetetlen, ezért engedjék meg, hogy most néhány alaptétel rövid kiemelése után inkább egy szubjektív összefoglalóját adjam a közös bizonyságtételünknek. Hiszen mi másról szól – különösen a mai világban – az ökumené, mint a közös bizonyságtételről.

Kurt Koch bíboros, a Keresztény Egység Előmozdítása Pápai Tanácsának elnöke az egyik könyvében arra a kérdésre, hogy „Hogy áll az ökumené napjainkban?”, így válaszol: „E mögött az első látásra ártatlannak tetsző kérdés mögött rendszerint az a – talán kimondatlan – gyanú rejlik, hogy az ökumené ma … áll, vagyis tapodtat sem halad előre…Magam nem osztom ezt a látleletet. Meggyőződésem, hogy az ökumené jár, mert él…Az ökumené elsősorban ott van, ahol a keresztények élnek, és a mindenkori beszélgetőtárssal való párbeszédben valósul meg. Úton a keresztény egység felé!”

A felekezetek közötti béke él, jár, úton van és párbeszédben él és jár ezen az úton. A legkevesebb és – a mai háborús, anarchisztikus jelenségeket mutató világban, s ugyanakkor szédítő technológiai változások közepette – a legtöbb is, amit kijelenthetünk: a felekezetek közötti dialógus, az egymással való békességes együttélés valóban él, jár, párbeszédben él és jár a keresztyén egység útján! Ha ezt le akarjuk fordítani a mi hívő keresztyén mindennapi nyelvünkre, akkor így fogalmaznék: a testvéregyházak tagjai, egy-egy helyi közösség tagjai békességben, szeretetben élnek együtt és lelkesen törekszenek egymás lelki gazdagítására, építésére és ez által Isten országáról és a keresztyén értékek nemzetmegtartó erejéről bizonyságot tenni! Ez már önmagában is egy hatalmas érték a mai világban. És ha még abba is belegondolunk, hogy az egész Kárpát-medencében – ha csak a kis magyar nemzeti közösségünk világára tekintünk – hány és hány ilyen kis helyi ökumenikusan gondolkodó, egymást tisztelő és szerető egyházi és civil közösség él és jár, akkor ez a tény őszinte örömöt jelent nekünk és minden pesszimista, keresztyénellenes hang vagy éppen anarchista-liberális provokáció ellenére, élő reménységgel tölthet el bennünket. Ráadásul ez egy olyan egymást átjáró, egymással összekapaszkodó és egymást élő hittel egybeforrasztó erő, amely megtartó hálót, egyházi- és civil hálózatot jelent számunkra a Kárpát hazában.

Hogy egy protestáns dokumentumra is utaljak, ide idézem az Egyházak Világtanácsa Hit és Egyházszervezet Bizottsága egy teológiai tanulmányának jellemzően megfogalmazott címét: „Az egyház – Úton egy közös látomás felé.” Micsoda perspektíva: a felekezetek közötti béke nemcsak él, nemcsak jár a keresztyén egység útján, hanem ezen az úton van egy látomása, sőt van egy közös látomása is! Óriási dolog, óriási érték, amely a mindennapi életünknek és nemzeti létünk megmaradásának fundamentumát jelenti, melyet meg kell becsülnünk, óvnunk és őriznünk kell!

Tisztelt Hallgatóim!

A konferencia főcíme önmagában egy markáns utalás arra, hogy minimum kétfajta, de inkább többfajta békesség van. Tehát a béke nem csak valamiféle harcnak, háborúnak a végét vagy hiányát jelenti. S máris elveszhetünk a teológiai értelmezések között. De itt most az idő hiányában legyen elég annyi megjegyzés, hogy például az ószövetségi „shalom” kifejezés a fegyverek és indulatok nyugvásán túl jelent egyfajta jólétet, harmóniát, teljességet is. A modern felfogás szerint a béke és igazságosság kapcsolódik össze. Természetesen az egyházak közötti békesség is speciális, amelyhez mindenekelőtt egy szemantikai tényt érdemes figyelembe venni:

Az egyház születésének dokumentációja, az Újszövetség egyfajta populáris görög nyelven született. Ennek a nyelvezetnek – aminek koiné az elnevezése – a békére utaló szava az „eiréné”. Azt jelenti, hogy „újra beszélni”, újra beszélni egymással. S tekintettel arra, hogy az egyháznak a Kijelentésre épülő kommunikáció a lényege, szinte magától értetődő, hogy a békességének az eszköze elsődleges

* Előadás: A béke több, mint a háború vége című konferencián – Országház, Budapest, 2023. május 11.

módon az Isten kijelentésének elbeszélése, továbbadása, a keresztyén felekezetek egymás közötti kommunikációjában a dolgok újra és újra való megbeszélése. Kimondhatjuk tehát, hogy a felekezetek közötti béke fundamentális előfeltétele az újra és újra való megbeszélés, az egymással való újrabeszélés készsége, akarása. Egyházaink között az elmúlt évszázadokban különböző intenzitással és hevülettel ez az újra való beszélgetés folyik, az elmúlt száz évben kiemelkedően felgyorsult és napjainkban pedig kifejezetten él és virul. Hála Istennek, mi magyar keresztyének ebben példát adunk Európának és a világnak.

Kránitz Mihály professzor úr az Együtt az úton című könyvében erről így fogalmaz: „Magyarország különös módon is a párbeszéd helye, ahol együtt élnek katolikusok, ortodoxok és a reformációból származó protestáns egyházak egyaránt. Ők mindannyian az Úr tanítványai, akik az emlékezet gyógyításával arra hivatottak, hogy kölcsönösen és őszintén bocsássanak meg egymásnak, és tudatosan törekedjenek a kiengesztelődés és a megbékélés magatartására. Az úton együtt kell haladnunk!"

Az ökumenizmus itt Magyarországon és a Kárpát-medencében tehát él és az egység útján jár. Ezen az úton az eirénét gyakorolja, azaz tanulja az egymással való újrabeszélés nagyszerűségét és csodáját, mely begyógyítja a történelmi sebeket és képessé tesz bennünket a közös úton járásra, a cselekvő szolgálatra és közös látomásunk megvalósítására.

Kedves Barátaim!

Nem szabad azonban elfelejtkeznünk arról, sőt pozitívan kell megemlítenünk, hogy a 19–20. századi széles ökumenikus összefogás a szociális érzékenység mentén: iszákosmentés, prostitúció, gyermekmentés (cserkészet), árvagondozás, hadigondozás, egészségügy stb., messze megelőzte – és még ma is megelőzi – az interkonfesszionális teológiai diskurzusokat. És ennél még inkább a szervezett/intézményes összefogásokat. Ezen a ponton kell megerősödnünk saját krisztusi mivoltunkban, miközben a civil szerveződéseink célkitűzéseit is betöltjük. De az újrabeszélés a kivételektől erősítve is zajlik. A 20. század az ökumené évszázada. Genfben és Brüsszelben is, Rómában is, Budapesten is. Persze ez nem, hogy egy külön tanulmányt érdemelne, de önmagában is egy külön tudományág. Ám nem lehet eléggé értékelni az Egyházak Világtanácsa Hit és Egyházszervezet Bizottsága és a Vatikáni Egységtitkárság dialógusait, újrabeszéléseit. Ebbe a kategóriába illenek a felekezeti világközösségek egymással, illetve a Vatikánnal való dialógusai. A 20. század végére gyakorlatilag minden felekezeti közösség/egyház *egység a különbözőségben* (Unity in diversity) elvi alapon vett/vesz részt az újrabeszélésben. A szervezeti egység, mint cél egyre inkább szertefoszlott. Az uniformitás egyrészt szürkébe hajló igénytelensége, másrészt kulturálisan is lehetetlen célkitűzése – az ügy előnyére – egyelőre elhalni látszik.

De nem halt el a látható egység igénye. Annak az egységnek az igénye, amelyért Jézus Krisztus is imádkozott, méghozzá így: „hogy mindnyájan egyek legyenek, ahogyan te, Atyám, énbennem, és én tebenned" (Jn 17,21). A titokzatos Szentháromságban plurális egység van. Ennek az analógiája pedig nem az, hogy egyformává válunk, hanem az, hogy egyek leszünk a küldetésünk betöltésében. Az egyházak akkor élnek békességben, ha újra és újra ezekről beszélnek. Isten iránti hálával mondhatjuk, hogy hazánkban és környékünkön az egyházak ezekről beszélnek, erről tesznek bizonyságot!

Ezt fejezte ki 2021-ben a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Budapesten és ezt fejezte ki néhány nappal ezelőtt Ferenc pápa magyarországi látogatása is. Számomra úgy tűnik, hogy mindegyikben az egyház egyetemessége, ökumenitása nyert kifejezést. Ferenc pápa számos alkalommal nyilatkozott meg a protestáns hallgatók számára is felemelő és megrendítő módon. Engedjék meg, hogy néhányat ide idézzek közénk:

1. A pápa még 2021. szeptember 15-én a repülőgépen ezt mondta: *„Nagyon sok értéke van a magyaroknak…megragadott, mennyire mély nálatok az ökumenizmus iránti érzék. Ez mélyen megérintett!"*
2. A Szentatya mostani budapesti látogatásának első, történelmi jelentőségű beszédében, április 28-án így fogalmazott: *„Magyarország „hídépítő" lehet, kihasználva sajátos ökumenikus jellegét: itt különböző felekezetek élnek egymás mellett, ellentétek nélkül – emlékszem az összejövetelre, melyen együtt voltam velük másfél évvel ezelőtt –, tisztelettudóan, építő szellemben, együttműködve!"*
3. És végül, hogy ennek a magyarországi ökumenikus egységnek a szellemisége, lelkisége mennyire mélyen érintette meg Ferenc pápát, idézzük még ide a május 3-án, a Szent Péter téren, az általános kihallgatáson elmondott magyarországi látogatására visszapillantó beszédének egy megrázó részét: *„A hívők közötti hídépítés szépségére szeretnék utalni: vasárnap a szentmisén különböző rítusú és más országokból érkezett keresztények voltak jelen, valamint több felekezethez tartozó keresztények voltak jelen, akik jól együttműködnek Magyarországon. Hídépítés, a harmónia és az egység hídjainak építése!"*

Református lelkipásztorként és közéleti emberként állítom, hogy Ferenc pápa magyarországi látogatása minden jószándékú és jóakaratú magyar ember számára öröm és megtiszteltetés volt, amely reményt adhat nekünk a keresztyén egység útján a küldetésünk betöltéséhez.

Pünkösdhöz közeledve erősödjünk meg ebben a közös hitünkben: Hídépítők vagyunk, a keresztyén egység útján járó közösség, így lehetünk mi mindannyian ennek az újrabeszélő dialógusnak békét teremtő szolgái általában a világban és konkrétan egyházainkban itt a Kárpát-medencében!

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Sajnálatosan manapság nem pusztán egy háborús helyzet és az ebből fakadó gazdasági válság jelent kihívást számunkra. Ezen túlmenően az egyházainknak és azok tagjainak, közösségeinek Európában és Amerikában is a Diabolosznak (a Nagy Széthajigálónak, a Nagy Szétdobálónak!!!) egy különös megpróbálását élik át. Egyelőre ez elsősorban Nyugat-Európát és Észak-Amerikát érinti. Nevezetesen, hogy a progresszívizmusba degradálódott liberalizmus, úgy tűnik óriási befolyással bír az egyházakra is. A gender ideológia, a cancel kultúra, a wokeizmus

elfogadott részei a nyugati szalonképes modernitásnak az egyházak jelentős részében is. Már csak azt remélhetjük, hogy az ebből fakadó elszigeteltséget, hamis békét talán megtöri a Szentlélektől inspirált „újrabeszélgetés", amelyben kelet-közép-európai, ázsiai, afrikai, dél-amerikai egyházak rámutatnak az apostoli kor, Jézus evangéliuma és cselekedetei, valamint a Szentírás szavai igazságára úgy, amint az az egyház számos megújulásában történt is.

Csak a Szentlélekben bízhatunk, hogy ennek a bizonyságtételnek a kimondására a keletiek és déliek elég bátrak lesznek, a nyugatiak és északiak pedig hasonló bátorsággal, a társadalmi széljárás ellenszelében is hallgatni mernek.

Kedves Testvéreim!

Mindezen kihívásokra milyen választ adunk/adhatunk mi magyar keresztyének?

Válaszolhatunk erre Illyés Gyula szavaival: „A szél kihívására a fa gyökereivel válaszol!" Igen, a történelem mai kihívására a magyar keresztyének ökumenikus egysége a válasz, mint a gyökérzet és a fundamentum, amely megtart bennünket a legnagyobb szélviharok között is.

1. A magyar keresztyének ökumenikus egysége megőrzi identitásunkat: emberi, hitbéli, kulturális és nemzeti identitásunkat. S megőrzi közös elkötelezettségünket a hagyományos és keresztyén értékek mellett: család mellett, az egy férfi és egy nő életre szóló kapcsolata – a házasság mellett, gyermekeink és a haza védelme mellett.
2. A magyar keresztyén egység kifejezhetetlen erőforrást jelent számunkra. Újrabeszélünk és mindig újrakezdünk. Soha nem adjuk fel!
3. A felekezetek közötti békénk erkölcsi tartást ad nekünk, amely minden körülmény között belső iránytűt jelent számunkra.
4. Ökumenikus egységünk „hídépítővé", a béke hírnökeivé tesz minket egymás között, egyházaink között, az emberek és nemzetek felé. A mai európai háborús pszichózisban ez különösen bátor hitvallás!
5. Az egyházaink közös útja felelősséget jelent számunkra az egész és egységes magyar nemzet felé. Azaz: védenünk, óvnunk, építenünk és szolgálnunk kell mindenekelőtt magyar nemzeti közösségünket az egyházi és civil hálón keresztül!
6. Az egyházaink közötti béke a reményt jelenti nekünk. Ha bízunk Istenben és bízunk egymásban, akkor reménységgel végezhetjük munkánkat és szolgálatunkat, mert annak meglesz az eredménye és szép gyümölcse.
7. Végül a felekezetek közötti párbeszéd nemcsak az egyházi vezetők szintjén, hanem a helyi kis közösségekben is megvan, sőt ez utóbbi adja a legnagyobb erejét az egész ökumenének. A felekezetek közötti béke és egyetértés, a közös gondolkodás a helyi értékeket és a helyi ügyeket felkarolja, új utat tud mutatni, s előmozdítja az adott közösség, település, régió és ország jövőjét.

Kedves Keresztyén Barátaim!

Végül itt – amikor a helyi közösség és egység erejéről, mint az ökumené legnagyobb erejéről beszélek –, engedjék meg, hogy megemlítsem azt a nagyszerű tapasztalatomat, melyet lakóhelyemen, Csurgón immár 37 éve átélhetek/átélhetünk. Fiatal lelkészházaspárként 1986-ban kerültünk oda feleségemmel együtt és már az első évben elkezdtük szervezni az ökumenikus együttműködést. Először még a saját gyülekezetünkben, aztán pedig az egész városban: két katolikus, két református és egy evangélikus templom, valamint az újraindult református gimnázium díszterme kapcsolódott be az ökumenikus imahetek zarándokútjába. Mára a város egyik legnagyobb megmozdulásává nőtte ki magát. A kicsiny mustármag hitből, kezdeményezésből nagy eredmény, szép gyümölcsök teremtek. De ezek az alkalmak közelebb hoztak minket a mindennapi munkában is és az emberekért vállalt/végzett közös szolgálatunkban.

Többek között egy nagyszerű, közösen vállalt ökumenikus projekt volt Csurgón a Habitat for Humanity csurgói programja, amelynek keretében 36 rászoruló család kaphatott tisztességes és szép otthont. De ez nemcsak lakásépítési, hanem egyúttal egy nagy közösségépítési program is volt! Nagyszerű összefogás és példaadó keresztyén szociális szolgálat Dr. Bóna Zoltán református lelkipásztor, a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának főtitkára és Maczkó Gyula csurgói római katolikus esperes úr vezetésével és a helyi keresztyén felekezetek aktív közreműködésével!

Mindezek az aktivitások azt jelentik, hogy a keresztyén emberek és közösségek számára az az evidencia, hogy szeretjük egymást, beszélni és újrabeszélni akarunk egymással az egymás iránti békességünk megújításáért. Tiszteljük, megbecsüljük és vállaljuk egymást! Hangsúlyozom újra: VÁLLALJUK EGYMÁST!!

Tisztelt Elnök Úr!

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Dr. Bóna Zoltán, az Ökumenikus Tanács hosszú időn keresztül szolgáló főtitkára, az ökumené tapasztalt és fiatalosan lelkes harcosa – aki most itt is van közöttünk – így fogalmazott egy írásában: *„Az ökumenikus mozgalom a hívek és a gyülekezetek egymás felé való mozdulatában, egymás iránt való nemes gesztusaiban él… ezen a téren minden szakadék áthidalást nyert: teológiai, nyelvi, kulturális és szervezeti. E tekintetben jó érzéssel mondhatjuk, hogy így van ez jól, hiszen ez is abból a nagy hídépítésből táplálkozik, amelyet a mi Urunk Jézus Krisztus végzett el a Szentháromság Isten és a tőle oly sokszor el-eltávolodó népe között!!!... Ezért a Krisztusban való összetartozásunk további megélése hirdesse az önmagával és egymással megbékéltető Istennek nagy tettét, akié egyedül a dicsőség mindörökké!"*

Azt hiszem, hogy ennél modernebbül és tartalmasabban nem lehet összefoglalni azt a hatalmas ajándékot, amelyet a magyar keresztyén ökumenikus egységünkben kaptunk közös hivatásul: egymással békében szolgálni Isten dicsőségét és nemzetünk javát!

Ezért: *„Ha lehetséges, amennyire tőletek telik, éljetek minden emberrel békességben!" (Róm 12,18)*

Hát éljünk így békességben mi magyar keresztyének is kiváltképpen egymással!

Isten áldja meg közös szolgálatunkat!

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

Szászfalvi László

ÖKUMENIKUS SZEMLE

Európa kritikus kérdései bibliai-teológiai reflexiókkal

címmel és a „…hangozzék szavam a völgyből: Fel a hegyre, magyar!” – Duray Miklós – mottóval került megrendezésre a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa Theologiai Szemle című folyóiratának szerkesztőbizottsága, a Szövetség a Közös Célokért társulás, valamint a Pest Vármegyei Civil Közösségi Szolgáltató Központ szervezésében az a konzultáció, amelynek a pozsonyi Liszt Intézet – Magyar Kulturális Központ, 2023. október 27. pénteken 17:00–19:30 óra között adott helyt.

A programot Bóna Zoltán elnök/főszerkesztő moderálta és köszöntőjében azt hangsúlyozta, hogy a teológiai gondolatok nyilvánvalóan nincsenek sem az egyházakba, sem a templomokba bezárva és talán éppen a civil szféra az, amely – az egyházak után – komoly figyelmet fordíthat a kritikus kérdések teológiai aspektusára.

Házigazdai köszöntőt Venyercsan Pál, a Liszt Intézet igazgatója mondott, amelyet az alábbiakban közlünk.

A Theologiai Szemle szerkesztőbizottsága elnökének, Korányi Andrásnak a köszöntőjét – a lapzárta okán – a következő számban közöljük.

A társszervező Szövetség a Közös Célokért elnökének, Gubík Lászlónak távollétében Hideghéthy Andrea, a Szervezet ügyvezető igazgatója köszöntötte a jelenlévőket és az Esterházy Akadémia egyik diákját kérte fel arra, hogy olvassa fel az elnök úr előadását/köszöntését, amelyet szintén az alábbiakban találunk.

A köszöntők sorát a Miniszterelnökség Civil Kapcsolatok és Társadalmi Konzultáció Főosztályának vezetője Kecskés Péter zárta, megerősítve a civil szerveződések, valamint az egyházak és egyházi intézmények/szervezetek együttműködésének fontosságát. Köszöntését az alábbiakban olvashatjuk.

A főelőadások sorát A migráció bibliai-teológiai aspektusa címmel Kránitz Mihály római katolikus teológus nyitotta meg. Őt követte A kisebbségi lét bibliai-teológiai aspektusa címmel Somogyi Alfréd református teológus előadása. A harmadik előadást, amelyet Ötvös Csaba ortodox teológus adott elő a háború és béke ortodox értelmezésének tárgyában – lapzárta okán – a következő számban közöljük.

A záróáhítatot Buza Zsolt pozsonyi református lelkipásztor tartotta, amelynek keretében Bercz Amália a pozsonyi római katolikus egyházközség tagja mondott záróimádságot. E buzdító gondolatokat alább olvashatjuk.

A konzultáció Fischl Vilmos MEÖT főtitkár köszönetmondásával és a Himnusz eléneklésével zárult. (a főszerkesztő)

Tisztelt Főszerkesztő Úr! Elnök Urak!
Főosztályvezető Úr! Főtitkár Úr!
Hölgyeim és Uraim!
Kedves résztvevők!

Nagy szeretettel köszöntöm Önöket a pozsonyi Liszt Intézetben a mai rendezvényen, amelynek címe Európa kritikus kérdései bibliai-teológiai reflexiókkal.

Nagy öröm számomra, hogy egy széleskörű tudományos-teológiai konferencia valósulhat meg a Liszt Intézetben a történelmi egyházak képviselőinek részvételével.

Felbolydult világunkban számos kérdés foglalkoztatja az embereket ma. A felénk áramló mérhetetlen mennyiségű információ feldolgozásához szükségünk van kapaszkodókra. A kérdések megválaszolásához elengedhetetlenek az interakciók, amelyek alapján eligazodhatunk.

Ezért is őrültem, hogy a ma este előadásai közt időszerű témák kerülnek terítékre, és hogy a teológia is, mint tudományág ad válaszokat korunk kihívásaira.

Köszönöm a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa Theologiai Szemle folyóirata szerkesztőbizottságának és a Szövetség a Közös Célokért Társulás, valamint a Pest Vármegyei Civil Közösségi Szolgáltató Központnak az együttműködés lehetőségét.

A szerkesztőbizottságnak a munkájához sok sikert kívánok.

Át is adnám a szót Bóna Zoltán elnök Úrnak, hogy nyissa meg a tanácskozást.

Venyercsan Pál

Igen tisztelt Hölgyeim és Uraim!
Kedves Testvéreim!

Tekintettel arra, hogy egyéb szolgálati elfoglaltság okán a pozsonyi református lelkipásztor bevezető áhítata a konzultáció végére kerül, egy liturgikus fohásszal nyitom meg megbeszélésünket.

Segítségünk, konzultációnk megáldása és megszentelése jöjjön az Úrtól, aki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság, egy örök és igaz Isten! Ámen!

Európa három fontos kérdését bibliai, teológiai témának tekintjük, mert mindhárom témakörnek van bibliai precedense. Ugyanakkor a rendezvény nem egyházi, hanem civil, éppen azért, mert Isten Igéje „nincs bilincsbe verve" még csak egy fekete könyv, sőt az egyház körein belül sem megkötözve. Hisszük, hogy a szuverén mindenható Isten Ura a szakrális térnek és világnak és Ura a profán térnek és világnak is. Erről többet egy kicsit később.

Most hadd emlékeztessek arra, hogy Duray Miklós elnök úr iránti tisztelet is ott van a szervezők szívében arra gondolva, hogy egészen biztos, hogy a három égető téma sokszor és sokat foglalkoztatta Duray Miklósnak nem csak a felelős bölcsességét, hanem a mély krisztusi hitét is.

Ezután térek vissza arra, hogy köszönetet mondjak az igazgató úrnak kedves szavain túl azért, hogy ez a quasi profán, politikai/kulturális tér befogadja azt az igyekezetet és tűnődést, amely csatasorba állítja a biblikus tudomány mellett a keresztyén hitet is. Az együttműködés reménységünk szerint a jövőnek még inkább kulcsszava lesz, a konfliktuskeresés és a legyőzési vágy helyett. Így működnek együtt a (magyar) egyházak, határon innen és túl a magyar kormányzattal, a civil szervezetekkel és természetesen önmaguk testvéregyházaival szintén határon innen és túl. Boldoggá tesz, hogy ennek a komplex együttműködésnek egy nagyon szép példáját valósítjuk meg ezekben a percekben!

Illesse köszönet mindazokat, akik az előkészítő és szervező munkát végezték. Legyenek üdvözölve kollektíve mindazok, akik ezen a délutánon megjelentek a szomszédságból vagy Magyarországról. A kollektív köszöntésből hadd emeljem ki Hideghéthy Andrea igazgató asszonyt a SZAKC részéről és dr. Korányi András rektor urat a Theologiai Szemle részéről, akik velem együtt ennél az asztalnál ülnek.

Isten hozta mindannyiukat!

Bóna Zoltán

* * *

Tisztelt Elnök Asszonyok, Elnök Urak!
Tisztelt Előadók!
Tisztelt Civil Szervezeti Vezetők és Tagok!
Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Szeretettel köszöntöm Önöket a mai rendezvényen, köszönöm a szervezőknek a meghívást, amelyet örömmel fogadtam, s amely méltán foglal el fontos helyet az „Október a Reformáció hónapja" rendezvénysorozatban.

A rendezvény tartalmi szervezője a Theologiai Szemle 1925 óta mind a mai napig az egyetlen magyar nyelvű ökumenikus teológiai szakfolyóirat. Főszerkesztője 2019-ben – sokoldalú közéleti és társadalomszervezői munkája elismeréseként – a Magyar Arany Érdemkereszt állami kitüntetést kapta, amely mögött bizonyára ott van e folyóiratban betöltött tevékenysége is.

Külön is tisztelettel köszöntöm a megjelent határon túli magyar testvéreinket!

Az a valódi tartalommal bíró, társadalmi értékeket képviselő közösségépítés, közösségfejlesztés és közösségben való gondolkozás, amelyet a rendezvény 3 civil szervezője – a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, a felvidéki Szövetség a Közös Célokért (SZAKC) valamint az Isten Szolgálatában Református Missziói Alapítvány, mint a Pest Vármegyei Civil Közösségi Szolgáltató Központ képviselnek – azt gondolom, hogy példaértékű. Ahogyan az egyház Isten szolgálatán keresztül az embereken való segítésre törekszik, a civil szervezetek sem önmagukért vannak, hanem céljuk a közös jó, egymás megsegítése, a hozzáadott érték elősegítése.

Ezért is állnak egymáshoz nagyon közel az egyházak és a civil szerveztek, mert miértünk, emberekért vannak. Mindkettő a társadalom gyarapodását, a közösségi összetartozás erősítését, az elköteleződést szolgálja, amelynek alapja a szeretet, a hűség és a hit.

Maga a liturgia szó is klasszikus értelemben közösségi szolgálatot jelent, ahogyan a civil szervezetek szintén a közösség szolgálatában cselekednek, adott esetben küldetést teljesítenek. Ezért van az, hogy a két szféra egymásnak kézenfekvő partnere.

Nagyon fontos ez ma, amikor háborúk vannak a közelünkben, illetve azt sem szabad elhallgatni, hogy a kereszténység a legüldözöttebb vallás a világon. Amikor azt látjuk, hogy gyengül a keresztény hit, amikor azt halljuk, hogy keresztényeket aláznak meg csak azért, mert keresztyének, akkor még inkább fontos, hogy erősítsük Istenbe vetett hitünket, jószolgálati küldetéstudatunkat és ebben szövetségesként tekintsünk egymásra.

Magyarország Kormánya elkötelezett a keresztény értékek mellett, elkötelezett az európai keresztény hagyományok mellett, s benne Magyarország megvédésében, a hit erősítésében, a nemzeti-keresztény örökségünk ápolásában. A keresztény értékekre épülő Magyarország szeretete, az ebből táplálkozó nemzeti öntudat s az ezt kifejező magyar kultúra az, ami az egész társadalmat egységbe kovácsolja, különös tekintettel azokra, akik mindezek érdekében tudatosan, kéz a kézben szolgálatra készek.

Ezért is örvendetes egy ilyen rendezvény megszervezése, amikor bibliai–teológiai aspektusból kerülnek legfontosabb témáink górcső alá. És természetesen az sem elhanyagolható, hogy a Theologiai Szemle hasonló konferenciát szervezett a bécsi Magyar Kulturális Intézetben az elmúlt esztendőben és hasonló tervei vannak az elkövetkező évekre is.

A mai konferencia három témája egyetemes területeket érint mind a társadalmak, a kormányzatok, a nemzet-

közi kapcsolatok és természetesen a polgárok és önszerveződő csoportjai, a civilek számára is. Hogy e területek bibliai-teológiai aspektusból kerülnek értelmezésre bár szűkítheti az érdeklődők körét, de hiszem, hogy ez a szempont is nagy érdeklődésre tarthat igényt a civil szervezetek és azok alkotói között. Azért is így lehet ez, mert egyrészt számos civil közösség kifejezetten egyházi indíttatású és evangéliumi alapítású, másrészt nem kis átfedés van a civil körökben aktív egyének és az egyházi/templomi körökben aktív hívek sorában.

A rendezvény logisztikai szervezője, a Pest Vármegyei Civil Közösségi Szolgáltató Központ a felvidéki Szövetség a Közös Célokért közösségnek már hosszú évek óta a partnerszervezete. A Kárpát-medencében kiemelten fontos munkát végeznek a határon túli magyar civil szervezetek a magyar nemzet talpon maradása, az összetartozás, valamint a nemzeti identitástudat erősítése érdekében. A magyarországi civil szervezetek támogatását a Miniszterelnökség által 2012 óta működtetett Civil Központok végzik. Ezek a Központok, különösképpen is a határmentiek szoros együttműködésben fejtik ki tevékenységüket a határon túli magyar civil szervezekkel. Ennek szép példája, hogy immáron több, mint 70 határon túli civil szervezettel állnak kapcsolatban az anyaországi Civil Központok, s ennek az együttműködésnek példája a Pest Vármegyei Központ és a SZAKC együttműködése, az együttműködésnek pedig konkrét gyümölcse a mai konzultáció.

Kívánok a mai napra jó tanácskozást!

Kecskés Péter

Európa visszaszerzése

A „kassai polgár", Márai Sándor, a tardoskeddi „fehér Pelé", Szikora György és a Zobor-vidéki vértanú, Isten szolgája Esterházy János földjéről származom. Felvidéki magyar vagyok.

Hiszem és vallom a székely Tamási Áron örökérvényű gondolatát: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne." Én a Felvidéket tartom otthonomnak. Ideszületésem által lettem és maradtam magyar és európai.

Születésünk és származásunk ugyanis mindannyiunkat meghatároz. Engem kétszeres kisebbségi léttel ajándékozott meg. Számbeli kisebbségi sorsba kerültem Csehszlovákiában született magyarként és a csallóközi, bodrogközi vagy délgömöri honfitársaimmal ellentétben szülővárosomban, Léván és régiómban, a történelmi Bars térségében is mindig kisebbségben éltem. Ezt az állapotot viszont nem átokként, hanem áldásként éltem meg gyermekkoromban, ha úgy tetszik, megedzett.

Már diákként felfedeztem általa azt a három értéket, melyekre Európa épül, és melyeket az „öreg kontinensnek" soha nem lenne szabad elfelednie. Ez a három fogalom adja előadásom központi gondolatát. Velük Európa a műveltség és gazdagság földje maradhat, nélkülük a világ értéksemleges szürkezónájává silányul.

Keresztyéndemokrácia. Regionalizmus. Őshonos közösségek védelme (csúfolt nevén: kisebbségvédelem). Ezek birtokában az anyagi gyarapodásunk nem válik harácsolássá, a műveltségünk megőrzése pedig céltalanná.

Kezdjük hátulról, az őshonos közösségek védelmével

Léva kilenc általános iskolája közül az egyetlen magyar tanítási nyelvű oktatási intézménybe, majd az egyetlen olyan gimnáziumba jártam, melyekben anyanyelvemen tanulhattam. Ha ez nem adatik meg, ma más ember vagyok és csorbulna európai mivoltom egyik alappillére is, a nemzeti önazonosságom. Hálás vagyok mindezért, de ez nem többségi nemzet által nyújtott könyöradomány, hanem jár, sőt ennél több is: megillet. Mert milyen Európa az, amely nem szorgalmazza és garantálja saját nemzeti közösségeinek gyarapodását, az aktuális államhatároktól függetlenül? Gyenge Európa.

A Magyar Országgyűlés elnöke, Kövér László többek között a következő szavak kíséretében avatta fel a felsőcsallóközi Somorjáról kitelepített magyar és német polgárok emlékművét: „A szülőföld otthonosságának megőrzéséhez, illetve az anyanyelvhez és a nemzeti kultúrához való jog képezze tartalmát egy új emberi jognak, a nemzeti önazonossághoz való jognak, és ezt emeljük az egyetemes emberi jogok részévé."

Mélységesen egyetértek e gondolat tartalmával, többé ugyanis nem lehetne relativizálni és a tagállamok bölcs nagyvonalúságára vagy ellenkezőleg, nemzetállamépítő szándékaik beteljesítésére hagyni az őshonos nemzeti és nyelvi közösségek ügyét. Több mint 50 millió uniós polgár, minden hetedik ember az EU-ban ilyen sorsban él, nagy részük elhibázott politikai döntések és minden előrelátást mellőző, bosszú vezérelte békediktátumok következtében. Európa nem nekik, hanem saját magának tartozik egy átfogó, az őshonos nemzeti és nyelvi közösségek státuszát, jogvédelmét és anyagi támogatását is elősegítő szabályrendszer megalkotásával. Szégyenletes, hogy a Nemzeti Kisebbségvédelmi Kezdeményezés (Minority Safepack) elutasításával az Európai Bizottság elhárította magától e nemes és szükséges feladattal járó felelősséget, megcsúfolva a közvetlen demokrácia intézményét és semmibe véve egymillió európai ember akaratát.

Engedjenek meg egy további, részben személyes, ugyanakkor általános erővel bíró példát: A kislányom 5 éve még mindig háborús bűnösök leszármazottjaként született. Komáromban, a magyar-szlovák határon. Ilyen továbbra is előfordulhat a 21. században. Nem elgondolkodtató ez egy kicsit? Ha már Európa jövőjéről beszélünk, akkor kénytelen vagyok megjegyezni, hogy én egy olyan Európát képzelek el, amely nem törődik bele, hogy csecsemők és kisgyermekek közvetve háborús bűnösök legyenek.

Semmi más nem kell hozzá, csak hogy felejtsünk el háborús győztesekként és vesztesekként tekinteni egymásra. Mert ha ez nem következik be, akkor a jövőt mindannyian elveszítjük. Megértem azt, hogy Edvard Benes elnöki rendeletei a második világháború utáni csehszlovák állami-

ságot meghatározó jogszabályok, és mint ilyenek, jelentős szerepet töltenek be a mindenkori cseh és szlovák közjogban.

De egyrészt Csehszlovákia nincs többé, másrészt a háború óta eltelt lassan 8 évtized, harmadrészt az a 13, egész népcsoport kollektív bűnösségét kimondó rendelet, melyek nyíltan sértik a diszkrimináció tilalmának, a tulajdon sérthetetlenségének, a kényszermunka tilalmának elvét és még számos, az Európai Unió Alapjogi Chartájában is megfogalmazott jogelvet, nos – ezek eltörlése –, a megfelelő szintű bocsánatkérés és a vele járó rehabilitáció kíséretében tényleg olyan lehetetlen feladat?

Mert én olyan Európát akarok, ahol az ilyen megbélyegzés nem lehet értelmezés kérdése, vita tárgya, vagy egy szőnyeg alá söpörhető dolog, hanem annak rendezése magától értetődő és természetes kötelességünk. Európainak lenni ugyanis egyet jelent azzal is, ha vállaljuk hibáinkért a felelősséget, és nem az öncélú, rövid távú hasznot hozó, hanem az igazságos, tartós békét és jólétet eredményező döntések meghozatalára törekszünk. Ennek pedig egyik legfontosabb területe pont az őshonos közösségek jogainak kiemelt kezelése, ezért merem nevezni a rájuk, ránk vonatkozó kisebbségvédelmet Európa jövője szempontjából a három legfontosabb pillér egyikének.

A következő pillér a regionalizmus

Szülővárosomban gyorsan felfedeztem a regionális identitás erejét. Én sosem leszek szlovák, a szlovák barátom sosem lesz magyar, de mindketten ugyanannyira barsinak, adott esetben Garam-mentinek tekintjük magunkat. A regionalitás az európai népek közös nevezője. És erre a felismerésre európai politikát lehet és kell is építeni. Természetesen ezzel nem azt szándékozom mondani, hogy a nemzeti öntudat feleslegessé válna, mert azt semmi nem pótolhatja. Mindössze arra utalok, hogy a földrajzi, tájegység-, életmód- és szokásrendbeli azonosságok is formálják a kollektív tudatot és természetes rendezőelvvé léphetnek elő.

A regionalizmus jelentkezhet államon belül, államhatárokon túl vagy adott esetben államok között is. De a benne rejlő lehetőségek csak akkor érvényesülhetnek, ha szervesen összetartozó területeket kapcsolnak össze. Maradva a hazai példáknál, egy dunaszerdahelyi lakos ma a területi közigazgatási beosztás szerint Nagyszombat megyéhez tartozik. Épp úgy, ahogy egy szakolcai lakos. Mégis mi köze van egy csallóközi gazdának egy erdőháti erdészhez? Mindkettő megérdemelné, hogy természeti viszonyaival és történelmi hagyományaival önazonos közigazgatási területen éljen, az államnak pedig saját jól felfogott érdeke lenne erre az európai hagyományokból származó jogos igényre építeni a közigazgatási berendezkedését.

Az államhatárokon átnyúló regionalizmusra vegyük példának a Felső-és Alsó-Bodrogközt. Hiába választják el a régiót kisebb-nagyobb megszakításokkal 103 éve az államhatárok, egy királyhelmeci 200 év múlva is könnyebben ért majd szót egy sárospatakival, mint egy pozsonyival, és ez fordítva is igaz, Sárospatakhoz nem csak földrajzilag lesz mindig közelebb Királyhelmec Budapestnél. Talán ez az a terület, ahol a legtöbb jó példa felhozható. A határmenti együttműködés terén indította el történelme során a legtöbb sikeres programot és projektet az európai intézményrendszer.

Ami pedig térségünkben a nagy, államközi régiók létét illeti, a Károly Róbert által megálmodott, Antall József által újjáélesztett visegrádi együttműködést, most Orbán Viktor próbálja korszerű politikai eszmerendszerrel megtölteni. A számos különbözőség ellenére e térség nemzetei ismét egymásra vannak utalva, csak most nem a német-római hatalommal való kiszolgáltatottsággal szemben vagy a kommunista hatalmi rend bukása okán kell összefogni, hanem egy neopogány liberalizmusban arculatát és küldetését elvesztő Európa újrafogalmazása a tét.

Személy szerint nem csak világnézeti meggyőződésből vagy a történelmi azonosságtudat miatt tudok szurkolni ennek a kezdeményezésnek, hanem azért is, mert közösségem, a felvidéki magyarság a legvisegrádibb közösség, és ez által fontos feladatok várhatnak ránk a legközelebbi jövőben. Mi vagyunk ugyanis azok, akik e térség földrajzi középpontjában élünk, mi vagyunk azok, akik mindenkivel az anyanyelvén tudunk beszélni és Esterházy János személyében mi adtuk a visegrádi népek apostolát, a „legközépeurópaibb" politikai gondolkodót, a Karel Schwarzenberg külügyminiszter által 21. század legbecsületesebbje jelzővel illetett politikust.

Egy másik nagy felvidéki politikai gondolkodó már 1991-ben, 30 évvel ezelőtt így fogalmazott. Duray Miklóst idézem: „Háromféle európai szerveződési eszmét ismerünk jelenleg: az államok Európáját, a nemzetek Európáját és a régiók Európáját.

„Az államok Európája tulajdonképpen az államok szövetsége"–, mely azonban félő, hogy idővel államok feletti, szupranacionális szerveződéssé válhat.

„A nemzetek Európájának eszméje a nemzetállamok szerveződésén alapul" –, helyesebb lenne azonban nemzetállamok helyett a nemzeti államok kifejezést használni, hiszen a nemzetállami törekvésekre számos történelmi és jelenkori negatív példa hozható fel.

„A régiók Európája a nemzetek Európájának eszméjét hivatott felváltani ott, ahol az alkalmazhatatlan, példának okáért Közép-Európában. A régiók Európája megvalósulásakor természetszerűen jönnek létre majd olyan egységek, amelyek éppen az említett feszültségeket lesznek hivatottak feloldani. A helyi gazdasági és politikai problémák megoldása mellett ez lesz az a jövőbeli irányzat, amely talán számunkra, a nemzeti kisebbségek számára megoldást hozhat. Olyat, amely kívül esik a szeparatizmuson, irredentizmuson és mindazon gyanúsítgatáson, amelyet eddig velünk kapcsolatban emlegettek. Egy olyan természetes gazdasági és tájegységi szerveződés alakulhat ki, amely nem állítja feltételként a határok átrendeződését, ugyanakkor a történelmileg és gazdaságilag összetartozó területeket a létező államhatárok ellenére újból összekapcsolja."

Innen kanyarodnék át a harmadik és egyúttal legfontosabb tartópillérhez:

A keresztyéndemokráciához

Antall József szerint „Európában az ateista is keresztyén." Egy olyan földrészen, ahol a legtöbb ember számára a vasárnap jelenti a pihenőnapot, ahol az istentagadó is Krisztus születésének évétől számolja az időszámításunkat, ahol egy baleset előtti utolsó pillanatban mindenki Jézus nevét veszi a szájára, nos, ott elvileg magyarázni sem kéne, hogy kik vagyunk és mi tart össze bennünket. Mi a keresz-

tyén kultúrában forrottunk eggyé, mégpedig úgy, hogy megőriztük különbözőségeinket. Szellemtörténetileg a gótikus templomok vonala a határ, de keresztyén testvérünkként tekintünk az ortodox hagymakupolákra is. Minden, ami a keresztyén kultúrkörből fakadó tanítás ellentéte vagy tagadása, az kívül esik a mi kultúrkörünkön. Mert, hogy ebből származik a helyi kisközösség önrendelkezését kimondó szubszidiaritás, az ember és ember közti egyenjogúság, a kulturális sokszínűség békés együttélésben megvalósuló és alárendelődés nélküli elfogadása, az egyetemesség gondolata, a társadalmi igazságosságra törekvés, ill. ennek híján a méltányosság parancsa vagy épp a nők méltóságának tisztelete.

Az elmúlt évszázad első felében láthattuk, mi történik, ha a keresztyén tanítás helyett idegen ideológiák parancsai válnak az európai élet rendezőelvévé. Ma sem kéne kacérkodni a családok, helyi közösségek, nemzetek és keresztyénség nélküli Európa gondolatával. Egész egyszerűen azért, mert az nem működőképes és mert mindezek feladásával többé nem lehet Európának nevezni.

A második világháborút követő nyugat-európai együttműködés keresztyén elvekre alapozva, elsődlegesen ugyan nem a védelmükre, hanem egy közös gazdasági tér kialakítására jött létre. De a kor nagy keresztyéndemokrata politikusai a megbékélés, a kölcsönös bizalom és a szolidaritás jegyében fogalmazták meg a kialakítandó gazdasági együttműködés alapjait, ami elindította az európai integráció folyamatát. E nélkül az ellenségeskedést elutasító keresztyéni szemlélet nélkül, ami a nácizmusnak és a kommunizmusnak a keresztyénellenes magatartásának szörnyű tapasztalatain okulva vált a politikájuk részévé, aligha alakulhatott volna meg az Európai Unió, amely egészen a brexitig Európa nagyobbik felére kiterjedt. Mára azonban egyre inkább kimaradnak az együttműködésből az erkölcsi, és túlsúlyba kerülnek a gazdasági és a pénzügyi szempontok – ezzel párhuzamosan erősödnek a centralizációs törekvések, ami miatt megfeneklett és restartért kiált a projekt.

Az alapító atyák egyike nemrégiben kiérdemelte a Szentszéktől a „tiszteletreméltó” címet, ami az első lépés a szentté avatás útján. Vajon véletlen-e, hogy Robert Schuman életében eggyé vált a keresztyéndemokrácia, a regionalizmus és a kisebbségvédelem? Egy luxemburgi születésű, anyanyelvét német dialektussal beszélő, Gestapo által üldözött lotaringiainak, akire elsősorban XII. Pius pápa és Jacques Maritain gondolatai voltak hatással, nem nagyon kellett magyarázni, mi fán terem az európai eszme.

Nincs ez másképp ma sem. Az elrabolt Európát csak azok szerezhetik vissza, akik képesek hosszútávú célokat megfogalmazni, tudják, mit jelent diktatúrában élni, felfedezik a regionális együttműködésben rejlő lehetőségeket, és vallják, hogy a keresztyén kultúrkörön kívül nem létezik életképes rendezőelv.

Hiszem, hogy ebben szerepünk lesz!

Gubik László

A migráció bibliai-teológiai aspektusa

Vándorlás a Bibliában

A helyváltoztatás, a vándorlás a Bibliában hozzátartozik az emberiség közös tapasztalatához mind az egyének, mind a családok, törzsek vagy népek, nemzetek esetében, akik életük egy szakaszában vagy folyamatosan a vándorlás szellemében éltek. Jól tudjuk, hogy az állattenyésztés ezt meg is kívánta, hiszen újabb és újabb legelőkre kellett terelni az állatállományt, majd a földműveléssel, a letelepedéssel ez már kevésbé volt jellemző. Az időjárási viszontagságok következtében is elő-előfordult, hogy újabb lakhatási területet keresett az ókori ember, és legtöbbször folyóvizek mellé vagy völgyekbe költözött.

A Szentírás első lapjai – amelyben Isten szava egy családhoz, Ábrahám közösségéhez és a választott néphez szólnak –, megőrizték a vándorlás emlékét, hiszen maga Ábrahám, akivel elkezdődik a kinyilatkoztatás története – úgy, mint később a tőle származott zsidó nép –, vándor életet élt. A mezopotámiai területről, Úr városából kellett kivonulnia, hogy elinduljon egy olyan földre, amelyet még nem ismert, mivel a többistenhitű közösségben – úgy érezte – nincs maradása. Inkább vállalta a sokszor kiszámíthatatlan vándor életet, a városi és biztonságosabb léttel szemben, hogy hűséges maradhasson meggyőződéséhez, az egyisten-hitéhez. Nemcsak ő maga vándorolt – járt Egyiptomban –, hanem a pátriárkák történetéből tudjuk, hogy – „fiainak fiai” – vagyis Jákob gyermekei a hét szűk esztendő miatt kényszerülnek útra kelni és Egyiptomba költözni. Ott, testvérük, a hosszú vándorlást már átélt József, aki Jákob kedves feleségétől, Rebekától származott, már az állami struktúrában is jelen volt.

Az egyiptomi időszak – a 400–430 éves fogság – alatt megszaporodott a nép , majd csodával határos módon a kivonulás, az Exodus páratlan élményét élhette át, amely egyúttal egy ősi emberi tapasztalat is az Istenben bízó, ráhagyatkozó és tőle oltalmat váró, úton lévő ember részéről. Jól tudjuk, hogy az ezt követő 40 éves pusztai vándorlás, amely felért egy folyamatos migrációval, próbára tette a közösséget és Mózesnek újra és újra vissza kellett fordítani a népet a bálványimádástól, az igaz Istenbe vetett hithez, hogy elnyerjék az ígéret földjét. Ismét csak isteni közbeavatkozásra megtörténik a letelepedés, de hogy sohase felejtsék el, hogy honnan valók, honnan származnak, ezért emlékezniük kell egy hitvallás szavaival a múlt idők útjaira és eseményeire:

„Ha arra a földre érkezel, amelyet az Úr, a te Istened ad neked örökségül, elfoglalod és letelepedsz rajta, mindenből, amit azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ad majd neked, betakarítasz, vedd az első termés egy részét, tedd be egy kosárba, s menj el arra a helyre, amelyet az Úr, a te Istened neve kiválaszt. Menj oda a paphoz, aki akkor épp ellátja a szolgálatot, s mondd neki: „Kijelentem ma az Úrnak, az én Istenemnek, hogy megérkeztem arra a földre, amelyet az Úr esküvel ígért atyá-

inknak!" A pap erre vegye ki a kezedből a kosarat, s állítsa az Úr, a te Istened elé. Te pedig mondd az Úr, a te Istened színe előtt: „Apám vándorló arám volt, lement Egyiptomba, s ott élt idegenként; kevesen követték, mégis nagy, erős és népes néppé vált. Amikor aztán az egyiptomiak rosszul bántak velünk, sanyargattak és kemény szolgaságba vetettek minket, akkor az Úrhoz, atyáink Istenéhez kiáltottunk, s az Úr meghallgatta könyörgésünket, meglátta nyomorúságunkat, elnyomatásunkat és szorongatottságunkat. Az Úr erős kézzel és kinyújtott karral kivezetett Egyiptomból, nagy rémületet támasztva, jelek és csodák kíséretében. Erre a földre hozott, és nekünk adta ezt a tejjel-mézzel folyó országot. Itt hozom annak a földnek első termését, amelyet te, az Úr, nekem adtál." Ezzel hagyd ott (a kosarat) az Úr, a te Istened színe előtt, majd borulj le az Úr, a te Istened előtt, és örülj egész családoddal, a levitával és a körödben élő idegennel együtt, mindannak a jónak, amit az Úr, a te Istened adott neked."

A kiszolgáltatott és vándor léttel kapcsolatban később is emlékezniük kell a zsidóknak arra, hogy ők is jövevények voltak: „Az idegent ne nyomd el. Tudjátok milyen sorsa van az idegennek, hiszen ti is idegenek voltatok Egyiptomban." A választott nép története során a királyokkal és a nép egyes tagjaival szemben prófétája által védi az Úr a rászorulókat, a korabeli migránsokat. Így szól az Úr: „Szolgáltassatok jogot és igazságot, mentsétek meg a kiraboltat az elnyomó kezéből! A jövevényt, az árvát és az özvegyet ne nyomorgassátok, ne erőszakoskodjatok, és ártatlan vért ne ontsatok ezen a helyen!"

A letelepedett migráns helyzete

Történelmének egy adott időpontjában a vándorló/migráns életformát nem önként választotta Izrael, hanem rákényszerítették a babiloni fogsággal. Ide tartozik még a hellenizmus idején a diaszpóra zsidóság tapasztalata, amely kényszerből vagy megélhetési szükségből a Földközi-tenger lakott partvidékén egészen Rómáig terjedően jelen volt a társadalomban. Egy dolog azonban, ami fontos volt, hogy a szétszóratás ellenére is összekapcsolta a zsidóságban élőket az egyisten hit, a vallási meggyőződés, a közösséghez való tartozás és a húsvéti és egyéb ünnepek megtartása, lehetőség szerint a jeruzsálemi zarándoklattal. Ez hozzátartozott személyes, családi, közösségi életükhöz.

Magától értetődő tehát az ószövetségi népnek, hogy vándorolnak hiszen újra és újra több helyszínen kellett új életet kezdeni, berendezkedni, kibontakozni és amikor a babiloni fogság kezdetén bizonytalanság szállja meg a zsidókat, hogy mit tegyenek egy idegen országban, akkor a prófétán keresztül Istentől azt az üzenetet kapják, hogy bízzanak az Úrban, az Istenben és folytassák a fogságban is mindennapi életüket, legyenek az ország javára és majd az Úr megemlékezik róluk, amikor annak eljön az ideje.

Jeremiás leveléből amelyet a száműzötteknek írt a következőt találjuk: „Építsetek házakat és lakjatok bennük; telepítsetek kerteket és egyétek gyümölcsét; vegyetek magatoknak feleséget, hogy fiúk és lányok szülessenek; fiaitokat házasítsátok meg, lányaitokat adjátok férjhez, hogy ők is fiúknak és lányoknak adjanak életet: nektek ugyanis sokasodnotok kell ott, nem pedig kevesbednetek. Munkálkodjatok annak az országnak jólétén, amelybe vittelek benneteket; imádkozzatok érte az Úrhoz, hiszen jóléte a ti jólétetek is." Mert ezt mondja az Úr: Majd ha elmúlik a Babilonnak adott hetven esztendő, meglátogatlak titeket, és teljesítem nektek azt az ígéretemet, hogy visszahozlak benneteket erre a helyre. Hiszen tudom, milyen terveket gondoltam el felőletek – mondja az Úr; ezek a tervek a békére vonatkoznak, nem a pusztulásra, mert reménységgel teli jövőt szánok nektek. Ha majd segítségül hívtok és könyörögve hozzám jöttök: meghallgatlak titeket. Ha kerestek, megtaláltok, föltéve, hogy szívetek mélyéből kerestek. Megengedem majd, hogy megtaláljatok – mondja az Úr. Jóra fordítom sorsotokat, és összegyűjtelek titeket minden nép közül és minden helyről, ahová szétszórtalak benneteket – mondja az Úr. És visszahozlak titeket erre a helyre, ahonnan számkivetésbe küldtelek."

A Messiás vándorlása

A legnagyobb migráns azonban maga a Messiás volt, a Felkent, aki mint az Isten Fia jött el közénk, hiszen egy isteni létmódból érkezett – ha lehet mondani „átvándorolt" – az emberi létmódba. Pál apostol egy ősi himnuszban így fogalmazza meg: „Ő Isten formájában volt, és az Istennel való egyenlőséget nem tartotta olyan dolognak, amelyhez föltétlenül ragaszkodnia kell, hanem kiüresítette magát, szolgai alakot öltött, és hasonló lett az emberekhez. Külsejét tekintve olyan lett, mint egy ember."

Ezt a vándorlást János evangéliumi prológusa más szavakkal így fejezi ki: „Az Ige testté lett, közöttünk lakott (besátorozta magát – mintha ez az ideiglenességre, a migráns létre utalna), és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya Egyszülöttjének dicsőségét, telve kegyelemmel és igazsággal." A messiás Jézusra így az állandó vándorlás volt a jellemző: „Jézus bejárt minden várost és falut, tanított a zsinagógákban, hirdette országának örömhírét és meggyógyított minden betegséget és minden bajt." Feltámadása után, mennybemenetele előtt Jézus így szól apostolaihoz, felszólítva őket a mozgó/vándor hivatásra, ami életüket jellemzi: „Menjetek el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek."

A pünkösdi Lélekkiáradás lesz az összefogó ereje a lakott földről (oikoumené) ide zarándokolt/vándorolt egyház új tagjainak: „Mi pártusok, médek, elamiták és Mezopotámiának, Júdeának, Kappadókiának, Pontusznak, Ázsiának, Frígiának, Pamfíliának, Egyiptomnak és Líbia Cirene körüli részének lakói, a Rómából való zarándokok, zsidók és prozeliták, krétaiak és arabok: halljuk, hogy a mi nyelvünkön hirdetik Isten nagy tetteit." Pál apostol életében is megcsodálhatjuk ezt a vándorló lelkületet, amely soha nem áll egy helyben. A földi létet és magát a testi adottságot ideiglenesnek tekinti, földi sátornak és az úton, amelyen végig kell mennie azt a sportolók versenyfutásához hasonlítja: „A jó harcot megharcoltam, a pályát végigfutottam, hitemet megtartottam."

Az emberi személy vallási alapja és a vándorlás

Az ember természeténél fogva keresztény/vallásos lény – tanítja Tertullianus (†220) a 3. századi keresztény

író. Ez azt jelenti, hogy az ember test és lélek egysége, és nemcsak véletlenszerűen vagy esetlegesen él a világban, hanem képes arra is, hogy választ adjon annak, aki őt életbe hívta, akinek egész egyéniségét és személyiségét köszönheti. Ez az ember méltósága. Sem a növény-, vagy állatvilág, vagyis a természet nem képes párbeszédet folytatni Teremtőjével, ezt csak az ember teheti meg, akit Isten a saját képére és hasonlatosságára teremtett. Ahhoz, hogy az ember rátaláljon Istenre, vagy, hogy hozzá visszatérjen, egy bizonyos utat kell bejárnia. Ez az út lehet fizikai és lelki út egyaránt. Lehet egy belső szellemi törekvés is, amely kifejezi az emberi szándékot, hogy a teremtett személy megtalálja forrását, a Teremtőt.

A világ vallástörténetében számos példát találunk arra, hogy miként igyekezett megtenni ezt az utat a mindenkori ember, aki számolt a természetfölötti valósággal és Isten létével. Ma, amikor a technikai fejlődés magas fokot ért el, sokan elfeledkeznek Istenről és saját létük vallásos mivoltáról. Általános tapasztalat, hogy a modern civilizáció a szétesés jeleit mutatja, mert az ember nem egy hasznos tárgyban vagy technikai illetve jóléti eszközben találhatja meg boldogságát, hanem egyedül egy személyben, mégpedig abban az abszolút személyben, aki maga az Isten.

Napjainkban újra hangsúly került az élet értelméről való kérdés felvetésének, s ezt, úgy tűnik, a kiüresedést megtapasztaló modern ember is kezdi komolyan venni. Mert a szórakozás, a kikapcsolódás nem nyújt igazi tartalmat élete számára, mivel a szíve csak egyedül Istenben nyugodhat meg. Nagyon sok vallás esetében megtaláljuk ezt a keresést és az útnak indulást, hogy az egyén, a közösség rátaláljon a saját létét is meghatározó igazságra, és szerinte éljen.

A zarándokutak ezt a célt szolgálták az ókortól kezdve napjainkig, amikor a szent helyek felkeresésével a vándor, vagyis az életútját járó ember eljut akár megpróbáltatásokon keresztül végső céljához, a saját üdvösségéhez. A görögök és a rómaiak is felkerestek szent helyeket, templomokat, jósdákat, ahol úgy érezték, választ kapnak az életüket foglalkoztató kérdésekre. Az ószövetségi törvény minden felnőtt zsidó férfira a jeruzsálemi zarándoklatok kötelezettségét rótta, s ennek, ahogy Lukács evangéliumából is tudjuk, Máriával és Józseffel együtt Jézus is eleget tett.

A 7. században egy új vallás, az iszlám jött létre, melynek gyökerei a zsidóságba és a kereszténységbe vezetnek, mely azonban mégis egy teljesen eltérő hitrendszert képvisel. A vallásos muzulmánoknak életükben legalább egyszer el kell zarándokolniuk Mekkába a szent mecsethez, ahol megvalósíthatják az Istennek való teljes önátadást.

A vallások találkozása és a keresztények zarándok léte

Először II. János Pál pápa hívta meg az olaszországi Assisibe a vallások képviselőit, melynek során 1986-ban a vallási vezetők a békéért imádkoztak, hogy „előmozdítsák az emberiség javát, a vallási türelem növekedését, egymás megbecsülését és a vallásosság értékelését". 2011 októberében XVI. Benedek pápa és a világvallások háromszáz képviselője volt ismét jelen Assisiben az első vallásközi imatalálkozó negyedszázados évfordulóján. A vallási vezetők az igazság és a béke zarándokaiként tartottak beszédeket, és ünnepélyes formában nyilvánították ki elkötelezettségüket a béke iránt.

Ma ismét előtérbe került az imádságos zarándoklatok fontossága, mely a vallásos életről szóló tanúságtétel az anyagi elvű társadalmi gondolkodásban. A hívő embereknek vállalniuk kell ezt az utat, mely az emberi erőfeszítés kifejezésével Isten valóságát és az emberek iránti szeretetet képes kifejezni. A zarándokot mindig belső bizonyosság tölti el, hogy földi élete zarándokútja végén eljut az üdvösségre, az igazi boldogságra, a mennyek országába, az új Jeruzsálembe. Ott a teremtő Isten jelenléte majd minden embert beragyog szeretetével és a végső megérkezés öröme tölti el a lelkeket s az üdvözült emberiség egy szívvel-lélekkel zengheti az új éneket: az isteni élet himnuszát.

Összefogás a migránsokért: Mindnyájan testvérek vagyunk!

Az egyháztól soha nem volt „idegen az idegen" vagyis a vándor, a migráns, mert mindig az embert nézte, és ez az ami összegződik Ferenc pápa látásmódjában a „Fratelli Tutti", a „Mindnyájan testvérek" vagyunk című körlevelében (2020), mert az emberi élet egy folyamatos mozgás, egy folyamatos haladás, egyfajta fejlődés, sohasem egyhelyben járás. Ezt megelőzően 2019-ben jelent meg a pápa és egy muszlim teológus Abu Dhabiban aláírt közös nyilatkozata az emberi testvériségről.

Az ember sorsa, hogy megtalálja kapcsolatát Istennel, de embertársaival is. Ehhez pedig egy utat kell bejárnia. 2023 októberében Rómában egy hónapon át tartott a szinódus, amelynek a témája pontosan ez a fajta „vándor/migráns" életmód: az úton való együtt járás, az együtt haladás. Magában a szóban is ott van az út (szün-hodosz), ami fontos az ember, a keresztény és a migráns életében is. A szinódus az „együtt megtett utat" jelenti és ezzel együtt egy közösséget, egy megosztást, egy beszélgetést, egy meghallgatást, hiszen mindenkinek van egy története, életének vannak állomásai, kibontakozása, amelyet „menetközben" meg tud osztani mással, és ez mélyen emberi és evangéliumi. Ez a szemlélet a másikon már nem annyira a különbözőséget, mint a hasonlóságot látja: már nem migránsok, hanem emberek és testvérek vagyunk.

A ma egyháza a párbeszéd egyháza: teológia és gyakorlat

Az egyház feladatát tekintve szinte történelmet írt, amikor kimondta a nem katolikus keresztényekkel és a más vallások tagjaival való szoros kapcsolatát. A zsinati egyházképhez hozzájárulva VI. Pál pápa fogalmazta meg ezt Ecclesiam suam kezdetű körlevelében amikor az egyház új arcát vázolta fel. Arra a kérdésre válaszolva, hogy „kivel folytassunk párbeszédet" kijelentette: „Senki sem idegen az egyház szívének, senki sem közömbös a szolgálatára. Nem hiába nevezik az egyházat katolikusnak (egyetemesnek), és nem hiába bízták rá, hogy előmozdítsa a világban az egységet, a szeretetet és a békét."

Miután VI. Pál az egyház feladatát „üdvöt hozó" párbeszédnek nevezte, II. János Pál pápa kijelentette, hogy a

teljes ember az egyház első és legfontosabb útja. Az egyház küldetése és az emberi sors a legszorosabban összetartozik. Ez a sors isteni utat jelent, melyet az egyház tanítása világít meg. Az egyház így mindig „az ember felé fordulva" él.

A világ és az egyház kapcsolatával foglalkozó zsinati dokumentum, a Gaudium et spes is már a megújult egyház jegyeit mutatja fel, melyre a „dialogikus stílus" jellemző: „Az öröm és remény, a gyász és szorongás, mely a mai emberekben, főként a szegényekben és a szorongást szenvedőkben él, Krisztus tanítványainak is öröme és reménye, gyásza és szorongása, és nincs olyan igazán emberi dolog, amely visszhangra nem találna szívükben. A tanítványok közössége ugyanis emberekből, sőt Krisztusban egységet alkotó emberekből áll, akiket a Szentlélek irányít az Atya országa felé vezető zarándokúton, és megkapták az üdvösség hírét, hogy mindenkinek elmondják. Ezért e közösség az egész emberi nemmel és annak történelmével valóban bensőséges kapcsolatban érzi magát."

A párbeszéd mellett VI. Pál az egyház missziós feladatait is meghatározta, és elsőként mondta ki az új evangelizáció fontosságát. A II. Vatikáni Zsinat lezárásának 10. évfordulóján, 1975. december 8-án tette közzé az Evangelii nuntiandi kezdetű apostoli buzdítását. Ebben megfogalmazta, hogy „az egyház mindig szem előtt tartotta a célt, hogy az evangéliumot elvigye minden emberhez". Már a zsinat záróülésén, 1965. december 7-én megtaláljuk a zsinati missziós dekrétumban az új egyházkép profilját: „A Földön zarándokló egyház természeténél fogva missziós beállítottságú."

A migráns útitárs a vándor egyház számára

Az egyház eszkatológikus közösség, mely azt jelenti, hogy az egyház és a világ közötti szembenállás csak időleges és minden ember, az egyházon belül és azon kívül is útitárs, mely azonos cél felé halad. A lényeges itt nem az, hogy az egyház mit mond a migrációról, vagy mit tesz érte, hanem épp ellenkezőleg, a migráció természete, mint emberi jelenség teszi lehetővé az egyháznak, hogy úton járó közösség legyen az emberi történelemben, de az eszkatologikus ország felé fordulva! Így mondhatjuk el, hogy természete szerint az egyház vándor egyház! A migráció ezért a párbeszéd eleme a kultúrák és a társadalmak között. A migránsok, akik az evangelizáló misszió tevékeny résztvevői és a különbözőségben a közösség megteremtői, átalakítják az egyház katolicitásának (egyetemességének) kérdését, azáltal, hogy rákérdeznek az egyetemesség túlságosan elvont fogalmára.

A szinódus napjaiban október 19-én imaestet tartottak a Szent Péter téren az „Önkéntelenül Angyalok" elnevezésű migráns-szobornál. A migránsok fájdalma Istenhez kiált, aki ismeri arcukat! – fogalmazták meg a résztvevők. A lelkipásztoroknak jelentős szerepe van a szegények szolgálatában", pontosan abban az értelemben, ahogy Ferenc pápa szólt róla a Szent Péter téren a migránsokért és menekültekért mondott imájában: „Figyelni kell az utcán szenvedők kiáltásaira". A „társfelelősség", vagyis a közösen hordott felelősség szellemében. Ferenc pápa elmélkedésében így szólt: „Soha nem lehetünk elég hálásak Szent Lukácsnak, amiért átadta nekünk az irgalmas szamaritánusról szóló példázatot. Ez a példabeszéd a Fratelli Tutti enciklika középpontjában is áll, mert kulcs ahhoz, hogy egy világ bezártságából a nyitott világba, a háborús világból egy másik világ békéjébe jussunk."

Timothy Schmalz (1969–) kanadai szobrász műve hat méter hosszú, két tonnás szobor. Az Angels Unawares nevet viseli, és 140 menekültet és bevándorlót ábrázol a történelem számtalan fejezetéből. Vannak köztük a náci Németországból és a szíriai háborúk elől menekülők, ott az 1840-es évek írországi éhínsége elől menekülő fiú, de Szűz Mária és József is – akiknek a Betlehembe vezető útjához hasonlította Ferenc pápa a háborúk elől menekülő milliók útját. A szobor a Szent Péter Bazilika felé néz. A pápa 2016-ban rendelte meg a szobrot, melynek makettjét 2017 áprilisában áldotta meg. Schmalz, olyan szobrot akart alkotni, ami minden bevándorló és menekült tapasztalatát egyesíti az évszázadok során. Mint mondta, azt az üzenetet akarja közvetíteni, hogy a migráció mindig is jelen volt az emberiség története során, minden kultúrában, minden népcsoportban és vallásban.

A pápa emlékeztetett arra a sok nehézségre, amellyel manapság szembesülnek a migránsok, többek között azt, hogy emberkereskedők kihasználják őket, „elrabolják, bebörtönzik, kizsákmányolják és rabszolgává teszik, valamint „megalázzák, megkínozzák, megerőszakolják. „Olyan sokan meghalnak közülük anélkül, hogy elérték volna céljukat" – mondta. „Korunk vándorlási útvonalai tele vannak sebesült és félholtan maradt férfiakkal és nőkkel, testvéreinkkel, akiknek fájdalma Isten előtt kiált." Ferenc pápa rámutatott arra, hogy biztonságos utakat kell kialakítani az emberek számára a migrációhoz, és kijelentette, hogy „szükséges egy közös és társfelelősségteljes megközelítés előmozdítása a migrációs áramlások szabályozásában, amelyek a következő években növekedni fognak".

Az Egyház számára a szegényekkel való törődés elsődleges és alapvető, megelőzve minden kulturális, szociológiai, politikai vagy filozófiai kategóriát. Isten nekik mutatja meg „a maga első irgalmasságát". Ennek az isteni bánásmódnak következményei vannak minden keresztény hitéletében, akik arra hivatottak, hogy „ugyanazt a lelkületet ápolják magukban, amely Krisztus Jézusban volt" (Fil 2,5). Elengedhetetlenül figyelmet kell fordítanunk arra, hogy közelebb kerüljünk a szegénység és törékenység újabb formáihoz, amelyekben fel kell ismernünk a szenvedő Krisztust, még akkor is, ha ez látszólag nem jár kézzel fogható és közvetlen előnyökkel: a hajléktalanok, a drogfüggők, a menekültek, a bennszülött népek, az egyre magányosabb öregek és elhagyottak stb. ügyéről beszélek – hangsúlyozza Ferenc pápa, majd minden keresztény nevében kijelentette: „Az elvándorlók különös kihívást jelentenek számomra, mert én egy határok nélküli Egyház pásztora vagyok, amely mindenki anyjának érzi magát. Ezért nagylelkű nyitottságra buzdítom az országokat, hogy a helyi identitás lerombolásának félelme helyett legyenek képesek új kulturális szintézis megteremtésére."

Kránitz Mihály

A kisebbségi lét bibliai-teológiai aspektusai

Tisztelt Konferencia, Hölgyeim és Uraim!

Előrebocsájtom, hogy nem egy tudományos szakmai előadást fognak tőlem hallani, mert ahhoz én kicsi és kevés vagyok ebben a témában. A kisebbségi lét bibliai-teológiai aspektusai ószövetséges és újszövetséges biblikusoknak kellene végiggondolniuk, én pedig egyháztörténész és egyházjogász vagyok. A felkérést kimondottan dr. Bóna Zoltán szolgatársam felkérésére és az iránta való tiszteletből vállaltam el. És hiszem, hogy azt a gondolatmenetet, amit tőlem fognak hallani, bármelyik református szolgatársamtól is meghallgathatnák, aki még emlékszik a bibliai nyelvekre és a történelmi kálvinizmus talaján állva értelmezi az írásokat.

Előadásom címe 10 évvel ezelőtt még nem szorult volna pontosításra és az én nemzedékem még első hallásra érti és tudja, hogy miről van szó. Manapság azonban a „kisebbség" kifejezés, vagy a „kisebbségi lét" szókapcsolat magyarázatra, legalábbis pontosításra szorul. Míg az én nemzedékem egyértelműen a nemzeti kisebbségeket értette alatta, addig mára ez már nem egyértelmű. A „kisebbségek" fogalomkörébe ma már mindennemű és elsősorban minden nemű kisebbség is beletartozik. Faji, vallási, származás szerinti, szociológiai helyzetéből fakadó és legfőképpen nemi identitása miatti kisebbségeket is ott ért a mai PC retorika ebben a fogalomban. Valahogy úgy, mint ahogy a szlovák államfőtől hallottuk október 25-én, amikor kinevezte az új kormányt: úgy fogalmazott, hogy a kormány 5 millió ember kormánya és ezért fontos szavatolni, hogy a kisebbségek tagjai is fontosak. Az államfő nem nemzeti kisebbségekről, hanem általános értelemben a kisebbségekről beszélt. Nos, én nem ezt fogom tenni, mert én még a régi hallás szerint értettem meg a számomra megtisztelő felkérést, ezért én a nemzeti kisebbségekről fogok beszélni. Bár a szó új keletű tartalmának – a mindenféle, de főleg szexuális irányultságát tekintve kisebbség – bibliai és teológiai aspektusai erősen kivernék a biztosítékot, mert nagyon egyértelmű a Szentírás. Akit érdekel, az olvasson bele, mondjuk Mózes 3. könyvének 18. vagy 19. fejezetébe. Részemről, erről ennyit.

A Szentírás két nagy részből – Ószövetségből és Újszövetségből – áll. A kettő szoros összefüggését, Jézus Krisztusra nézve tudjuk megérteni. Ezért az olyan kérdésekben, mint a nemzeti kisebbségek, vagy a gyümölcstermesztés, lehetnek akár még látszat ellentmondások is az ószövetségi és az újszövetségi leírások között.

Valamennyiünk számára világos, hogy az Ószövetség az Isten és az ő választott népe, vagyis a zsidóság kapcsolatrendszerébe ágyazza az igei üzenetet, míg az Újszövetség a választott nép alatt már a Krisztushívők közösségét, vagyis a keresztyénséget érti. Ha nagyon le akarom egyszerűsíteni a dolgot, akkor az Ószövetség – zsidó nép és nemzet; Újszövetség – sok nemzet tagjaiból összeálló keresztyénség. Ezért nemzeti ügyeket inkább az Ószövetségben keressünk, mert az Újszövetség nemzetek fölötti szemüvegen keresztül láttatja Isten és az ő Krisztusban elhívottainak a kapcsolatát.

Ki kell, hogy mondjam, hogy a mi értelmezésünk szerinti nemzeti kisebbségekről nincsen közvetlenül szó a Bibliában. Eleve a nemzet és a nép kifejezésekkel is gondban vagyunk jó néhány igehely esetében. A bibliai héber nyelv több kifejezést is használ a nép, a nemzet, a nemzetség kifejezésére. A két leginkább ismerős és értelmi különbséget is hordozó szó a „goj" és az „am" kifejezés. A „goj" népet jelent. Általános értelemben népeket. Úgy pontosabb, ha azt mondom: nemzetségekből kialakult közösségeket. Ezt a szót, vagyis a „goj" kifejezést találjuk a Noé utódairól szóló leírásokban, amikor Noé fiainak – Hámnak és Sémnek – a nemzetségéről olvasunk. De a „goj" kifejezés áll előttünk az eredeti héber szövegben akkor is, amikor az Úr szövetséget köt Abrámmal és azt mondja neki: „Ez lesz az én szövetségem veled: Sok nép atyja leszel!" (1Móz 17,4). Még Ábrahám utódairól is így beszél az Írás és „gojok" az Ígéret földjének őslakosai is, akiket majd Józsué vezetésével gyűrnek maguk alá Izráel fiai. A Bírák könyve – itt már a honfoglalás után, egy viszonylag szervezett és érezhetően rétegezett társadalom képe bontakozik ki előttünk – ugyancsak „goj"-ként beszél a népekről, méghozzá azokról az idegen népekről, akik ott maradtak az Ígéret földjén. Azt mondja az írás: „Ezek azok a népek, amelyeket helyükön hagyott az ÚR, hogy próbára tegye velük Izráelt, mindazokat, akik már mit sem tudtak a Kánaánért vívott harcokról" (Bír 3,1). Nem folytatom a felsorolást, azt hiszem ennyi is elég volt ahhoz, hogy következtetésként megállapítsuk: a „goj" kifejezést inkább az idegen népekre használja a Szentírás, illetve az Istennel való szövetségkötés előtti időkre vonatkoztatva találjuk ezt a szót. A másik kifejezés az „am". Ez a szó már nemcsak népet, hanem nemzetet is jelent. Dániel és Ezsdrás könyvében gyakran találkozunk az „am" kifejezéssel, ami azért érdekes, mert Dániel a babiloni fogság idején él, amikor nem szabad a zsidó nemzet, Ézsdrás pedig a perzsa uralom alatt élő magas rangú pap, aki azt a megbízást kapja Artahsasztá perzsa királytól, hogy menjen a hazatérő zsidókkal Jeruzsálembe és felügyelje ott a helyreállítási munkálatokat. Az „am" kifejezés azonban szinte kizárólag a zsidóságra, mint Isten népére vonatkozik ezekben a bibliai igehelyekben. A „goj" és az „am" értelmének szétválása valahol a Bábel torony történetének leírásánál kezdődik. Addig csak „goj" van, utána megjelenik az „am" is. Hogy egyértelmű legyek: a „goj" a nép", az „am" pedig Isten népe, vagyis a zsidóság. Úgy vannak ők vele, mint mi magyarok, akik mindig magyarnak nevezzük magunkat, és csak mások mondanak minket „uhor"-nak, vagy „hungar"-, „ungar"-nak. Meg a finnek is mindenkinek finnek, csak önmagukat hívják „szuomi"-nak. De vissza az ószövetséghez: Ezékiel próféta hatalmas látomásában – a Krisztus előtti 600-as és 500-as évek fordulóján vagyunk – a száraz csontok újjáéledésének leírásában a többi nép „goj", de a feltámadó és megerősödő nép, amelyikről úgy beszél Isten, hogy az „én népem", az már mindenütt „am".

A „nemzet" szavunkra a „leom" héber kifejezést találjuk a Szentírásban, de ezt sokszor „nemzetség" értelemben is használják az ószövetségi szerzők. Talán egy utolsó igei idézet ehhez a témához: amikor Izsák feleségül veszi nagy szerelmét, Rebekát és Rebeka várandós lesz, akkor azt mondja neki az Úr: „Két nép van méhedben, két nemzet válik ki belsődből: az egyik nemzet erősebb lesz a másiknál, de a nagyobbik szolgál a kisebbnek" (1Móz 25,23). Ézsauról és Jákóbról van szó, s a nemzet esetében „leóm" a héber

szó, a két nép pedig „goj”-ként szerepel ebben a elírásban, pedig itt már az ősatyákról van szó. Érdekes logika, de van benne következetesség.

Az Újszövetségben is megvannak ezeknek a szavaknak a görög megfelelői: a „génosz”, ami inkább fajt jelent, emberi fajt, de itt van az „ethnosz” kifejezés, ami a „goj”-nak felel meg. Magyar fordításban nem egyszer pogányoknak, vagy pogány népeknek fordítják és van a „laósz” kifejezés a népre, aminek az értelmében benne van a közös múlt, a közös eredet, és a határokon belüli egy térségben való élés fogalomköre is. Ez inkább a nemzet kifejezésünk felé hajlik.

Isten nem nemzetellenes. A Szentírás nem oldja fel egy nagy közösséggé a nemzeteket, hiszen a Jelenések könyvében népekről, törzsekről, nyelvekről és nemzetek fiairól olvasunk (Jel 11,9).

Mindezt azért tartottam fontosnak elmondani, mert nemzeti kisebbség csakis akkor lehetséges, ha van nemzet.

A Biblia a zsidóságról, leginkább, mint Isten választott népéről beszél. Ennek szinonimája a szent nemzet. Bár tudjuk, hogy a zsidóságnak sokszor volt egy olyan része, amelyik idegen fennhatóság alatt, vagyis kisebbségben, esetleg szórványban élt, ez a mi várakozásunknak megfelelően nem jelenik meg a Szentírásban. A jeruzsálemi templomtól távol élő szórvány zsidóság körében alakul ki a zsinagógai kultusz is, de a diaszpóra zsidóságról nem úgy beszél a Szentírás, mint nemzeti kisebbségről. A honfoglalás időszakában és utána, kereshetünk ellenpéldát, hogy a zsidó nép lesz a többség, és valami más, megmaradt nép pedig kisebbség. Itt már találunk példákat, hiszen megmaradtak kánaáni népek a zsidók között is. Például a gibeóniak, akik – hogy életben maradjanak – átverték Józsuét és a honfoglalókat. Azt hazudták, hogy nagyon messziről jönnek és ők nem is errefelé laknak és esküt csaltak ki a zsidókból, hogy nem fogják megölni őket. Amikor kiderült a turpisságuk, a zsidókat kötötte az esküjük, így a gibeoniak életben maradhattak. Vízhordók és favágók lettek Izráel fiai között (Józs 9,21). Nagy kérdés, hogy egy kánaáni város lakosságát – egyébként hivviek voltak – lehet-e Benjámin törzsének területén nemzeti kisebbségnek tekinteni. Szerintem nem, mert nincs anyaországuk.

Ám mégiscsak van olyan a Bibliában, hogy egy nép a másik elnyomása alá kerül. Meggyengül, kisebbséggé válik egy időre. A Szentírásban nem tudjuk különválasztani a kisebbség esetében a vallási, a kultuszi és a nemzeti összetevőt. Az egyiptomi fogság alatt a zsidóság nemzeti kisebbség is. A babiloni fogság alatt a zsidóság nemzeti kisebbség is. A perzsák, az asszírok, a filiszteusok és minden más idegen nép, amelyik hosszabb-rövidebb időre rátelepedett Isten népére és elnyomta, az nemzeti kisebbséggé is tette őket. Nagy kérdés, hogy miért? A Szentírás összefüggésében egyértelmű a válasz: büntetésből. Amikor elfordultak Istentől, akkor jöttek az idegen népek. A zsidóság kisebbségi sorsa mindig az Isten iránti hűtlenségének a következménye. Vagyis a kisebbségi lét az büntetés. Az egész ószövetség hullámzása ezt támasztja alá. Amikor elkezdenek idegen isteneket követni, akkor mindig jön egy erősebb és nagyobb nép, valami más vallás, vagy más kultúra és ráül Izráel nyakára. És amikor belátja a zsidóság, hogy vétkezett az Isten ellen és hűtlen volt a Sínai-hegyen megkötött szövetséghez, akkor jön a kegyelem és elmúlik a fogság, s vele együtt a nemzeti kisebbségi létforma is.

Az Újszövetségben a zsidóság a Római Birodalom egyik nemzeti és vallási kisebbsége. Lázongtak is komolyan és rendszeresen, míg végül Krisztus után 70-ben, Titusz római császár lerombolta egész Jeruzsálemet és a szent helyet, a templomot is a földdel tette egyenlővé. Ez gyakorlatilag a zsidó államiság végét jelentette, Izráel állam 1948-as megalapításáig. Ha úgy tetszik, a zsidóság 70-től nemzeti kisebbség is volt mindenütt a világon. És teológiai értelemben ez is egyfajta isteni büntetés, hiszen nem ismerték fel és nem is akarták felismerni az Úr Jézusban megjelent megígért Messiást. A nemzeti érzéseiket indirekt módon tudjuk megragadni az Újszövetségben. Például abban, hogy megvetik a vám- és adószedőket, akik a Római Birodalomnak dolgoznak. Vagy amikor a feltámadott Jézustól megkérdezik a tanítványok, hogy „Uram, nem ebben az időben állítod fel újra a királyságot Izráelnek?” (ApCsel 1,6). Egészen biztos, hogy a kérdésükben a dávidi királyság dicsőségére, vagyis politikai függetlenségre gondoltak. Az Újszövetségben azért találunk megnevezett nemzeteket. Pál azt mondja, hogy a zsidók felé a zsidóknak érthető módon, a görögök irányába pedig a görögöknek érthető módon kívánja hirdetni Jézus Krisztus evangéliumát. Ezzel azonban nem mondja azt, hogy a maga nemzeti hovatartozását megtagadná.

Közvetlenül az Úr Jézussal kapcsolatban egyetlen „kisebbséges” történetre szeretnék utalni. Jézus északon, Tírusz és Szidón vidékén tartózkodik, amikor odamegy hozzá egy szíro-föníciai asszony, aki a megszállott lánya meggyógyítását kéri a Mestertől. És a következő párbeszéd játszódik le közöttük: „Jézus ezt mondta az asszonynak: Hadd lakjanak jól először a gyermekek, mert nem jó elvenni a gyermekek kenyerét, és odadobni a kutyáknak. Az pedig így válaszolt neki: Uram, a kutyák is esznek az asztal alatt a gyermekek morzsáiból. Jézus ezt mondta neki: Ezért a szavadért, mondom, menj el, leányodból kiment az ördög” (Mk 7,27–29). Nem tudom, hogy ki hogy van vele, én ebben a párbeszédben érzek némi nemzetiségi villongást, ami a végkifejletből viszont teljesen hiányzik.

Az Újszövetségben igazából a kisebbség a keresztyénség. És a keresztyénség soraiban találunk sok-sok nációt. Pál munkatársai között ott van a „béreai Szópatrosz”, a thesszalonikai Arisztarkhosz és Szekundusz, a derbéi Gájusz és Timóteus és az ázsiai Tikhikosz és Trofimosz. A neveik alapján nehéz lenne őket a választott nép fiaihoz sorolni. Az Újszövetség a keresztyénség szemüvegén át láttatja az Isten és az ember Jézusban megújított szövetségét és ebben a látásmódba nem fér bele – a mi értelmezésünk szerinti – nemzetiségi kérdés, amit viszont sehol nem számol föl a Szentírás.

Összegzésképpen két következtetést szeretnék levonni, a magam szubjektív látása szerint. Az egyik a keresztyénséget a másik a mi magyar nemzetünket érinti. Európa meggyengült, mert meggyengült az európai keresztyénség. Miért? Mert elfordult a kereszttől. A teljes Szentírás összefüggésében így tudjuk értelmezni az idegen népek megjelenését. Ez a büntetés, vagy legalábbis a figyelmeztetés az Úr Jézustól való elfordulás és a más eszmékkel való kacérkodás miatt. Mikor lesz ismét erős Európa és mikor lesznek ismét erősek Európa népei és nemzetei? A Szentírás tanításából és logikájából kiindulva – szerintem – akkor, ha megtérnek az Úr Jézushoz. És hasonló a konklúzió velünk,

magyarokkal kapcsolatban is. Vannak feljegyzések, hogy az első világháborúba úgy indultak el a katonáink, hogy az állomáson azt mondták: Isten, te maradj itthon a családjainkkal és a hátországgal, a fronton mi majd elvégezzük azt, ami a kötelességünk. Trianon lett ebből a nagy magabiztosságból. Kisebbségi sorban élő emberként, Istentől való rendelésnek fogadom el a helyzetemet. Ő tudja, hogy miért vagyok egy 100 év alatt felére csökkent magyar közösség tagja. Én viszont úgy gondolom, hogy Isten itt akar látni, vagyis, „áldjon, vagy verjen sors keze, itt élnem, s halnom kell". Ez számomra azt jelenti, hogy nem hagyom el és nem tagadom meg a nemzetemet, akkor sem, ha annak egy éppenséggel kisebbségi sorban élő részéhez tartozom. De azt is érzem a Szentírás összefüggéséből, hogy ez nem egy végleges és definitív állapot. Tőlünk függ, hogy leszünk-e még „láosz", vagyis olyan közös múltú, közös eredetű és egy térségben élő nép, amelyik egy határon belül éli az életét. Ha megtérünk az Úrhoz, akkor akár lehetünk is. És akkor majd okafogyottá válik a nemzeti kisebbség emlegetése, legalábbis a mi esetünkben. Ha megtérünk.

Köszönöm, hogy meghallgattak!

Somogyi Alfréd

Záróáhítat és imádság

„Miután megszűnt a zavargás, magához hívatta Pál a tanítványokat, bátorította őket, és elköszönve tőlük elindult Makedóniába. Bejárta annak vidékeit, számos beszédben bátorította őket, majd elment Görögországba. Három hónapig maradt ott, mivel azonban a zsidók merényletet terveztek ellene, amikor hajóra akart szállni Szíria felé, úgy döntött, hogy Makedónián át tér vissza. Elkísérte őt a béreai Szópatrosz, Pirrosz fia, a thesszalonikaiak közül pedig Arisztarkhosz és Szekundusz, a derbéi Gájusz és Timóteus, valamint az ázsiai Tikhikosz és Trofimosz. Ezek előre mentek, és Tróászban vártak ránk. Mi pedig a kovásztalan kenyerek napjai után elhajóztunk Filippiből, és öt nap múlva érkeztünk hozzájuk Tróászba, ahol hét napot töltöttünk."

Apostolok Cselekedetei 20,1–6

Kedves Testvéreim az Úr Jézus Krisztusban!

Nem akarok földrajzórát tartani ebben a néhány percben, de érdemes megfigyelni, hogy a pogányok apostola, Pál apostol milyen utat jár végig. Az Apostolok Cselekedeteinek, illetve a Szentlélek Úristen cselekedeteinek könyve tele az akkor ismert lakott föld minden területével: Makedónia, Görögország, Szíria, Filippi és Tróász.

Pál apostol evangéliumi szolgálatának egyetlen célja van: Menni. Azt olvassuk: Bejárta annak vidékeit. Gondoljuk csak végig ezen az estén a mai útjainkat. Hány ajtó nyílt meg előttünk, hány ajtó maradt bezárva. Az evangélium hajt és késztet. Az örömüzenet arra ösztönöz, hogy menj. Jézus missziói parancsa is ez: „Menjetek el szerte az egész világba…" (Mk 16,15) Merre jársz drága testvérem? Merre voltál ma a szívbe írt örömüzenettel.

Pál apostol céllal megy. Hogy bátorítson és intsen. Bátorítás. Mellé állás. Mennyire hiányzik a mai vén Európa kontinensén. Idősek otthonának lakói szomjasok. A kórházi ágyak mellé leülve az ember tapasztalja, hogy az élő Ige segít, talpra állít, támogat. Hányszor hallja egy lelkipásztor, egy pap, egy diakónus az ágyon fekvőktől: „Ha nem lennék hívő, nem tudom, hogy hogyan vészeltem volna át mindezt?" A mi feladatunk bátorítani, felemelni, megnyugtatni, Isten élő Igéjével szolgálni testvéreinket. Minden tanítvány ellankad. A tanítvány is eleshet.

Ugyanis Pál apostol járkálásának vannak gyümölcsei. Kis-Ázsia minden városából, ahol Pál megjelent és tanított, ott áll név szerint hét tanítvány. Különbözőek, de ők a hit emberei. Azok, akiket Pál hívott ki a sötétségből. Ezek pedig rá várnak, ezek őt támogatják legnehezebb időszakában, ezek őt bátorítják, és kísérik, ugyanis az egykori rajongó Sault is utóléri múltja és a saját vére merényletet tervez személye ellen. Milyen jó, hogy van közösség, ahol megmártózhat a testvéri szeretetben. Neki jobb informátorai voltak, erősebb Istene volt, mint John Fitzgerald Kennedynek, és más úton, más ösvényen halad a Szentlélek szekere rajta azokkal, akik Pál apostol hitének, evangéliumi szolgálatának a gyümölcsei.

Kedves Testvéreim! A ti személyes hiteteknek vannak gyümölcsei, akik segítenek, hathatósan melléd állnak? A Te környezetben, a Te családodban, a környező városokban vannak olyan testvéreid, akik hordozzák gyengeségeidet, támogatnak vagy csak jönnek és mennek az emberek az életedben, gyermekeid unokáid csak a vacsorára várnak? Lukács, az orvos, a szerkesztő nem hiába jegyezte le ennek a hét embernek a nevét. Ők húsvér emberek, akik szolgálatba álltak szerte az otthonukban, és most kísérik, támogatják, bátorítják azt a nemes férfiút – Pál apostolt –, aki Jézus irányába terelte őket.

Végül e szűk hat vers végén ott szerepel időmeghatározásként egy zsidó ünnep is. Lukács tudja, hogy kicsoda Pál. A kovásztalan kenyerek ünnepe után a zsidók hétnapig ették ezt a kenyeret. Az Egyiptomból való szabadulásra emlékeztette őket, amikor nem volt sem idejük, sem módjuk a tésztát megkeleszteni, mert Isten szólt: „Indulj, menj!" Sietve, gyorsan kellett megenni ezt a vacsorát. Jézus éppen ezen az ünnepen ülte tanítványival a utolsóvacsorát és szerezte az úrvacsorát. Az Úrral való közösség után indul el, hajózik el Filippiből ez a közösség. Emlékezik az Úr nagy tetteire. Visszapörgeti az időt, mert Isten szent és végtelen irgalmú Úr. Ő a Szabadító Isten, Aki azért jött Fiában az Úr Jézus Krisztusban, hogy „Ő legyen minden mindenekben (1Kor 15,28)." Bennünk is. Ámen.

Búza Zsolt

Urunk és Istenünk!

Hálás szívvel dicsőítünk téged és megköszönjük, hogy Európa kritikus kérdéseire a te tanításod fényétől megvilágosítva, megfelelő válaszokat kaphatunk. Köszönjük, hogy az ökumenében elkötelezett testvéreinkkel együtt gondolkodhattunk, akikkel a te tanításod köt össze. Ami bennünket egyesít, sokkal erősebb annál, mint ami minket megoszt. Kérjük, hogy vezess minket tovább ezen az úton! Úr Jézus! Te azért imádkoztál, hogy mindnyájan legyenek egyek: „Ut unum sint!" Kérünk Téged a keresztyének egységéért, ahogy te akarod, azokkal az eszközökkel. Add Szentlelkedet, hogy érezzük a szakadások fájdalmát, lássuk bűnünket, és minden reményt meghaladóan bízzunk a te békéd összegyűjtő erejében. „Amint te Atyám bennem vagy s én benned, úgy legyenek ők is eggyé bennünk, hogy így elhiggye a világ, hogy te küldtél engem." (Jn 17,21) Gyűjtsd össze mindazokat, akik vallják a te nevedet és bizonyságot tesznek rólad szóval és cselekedettel. Egyesíts minket imádságban, tégy minket a szenvedők barátaivá, segíts, hogy megbocsássunk az ellenünk vétőknek. Add meg mindnyájunknak Szentlelked egységét a te békéd közösségében. Kritikus kérdéseinkre pedig kérjük a megfelelő szeretet békéjét, a te békédet, a megújulás és a megtérés békéjét! Segíts abban, hogy az egész emberiségnek szóló hit ajándékát másoknak is átadhassuk, elfogadják azt, és megértsék az evangélium üzenetét. Aktív cselekvésre váltsuk annak tanítását: a kölcsönös testvériséget. A békére vezető folyamatoknak a krisztusi szeretet és imádság ad életet és erőt. Minden kritikus kérdésre a te legfőbb parancsod megfelelő választ ad: „Szeresd Uradat Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Szeresd felebarátodat mint önmagadat! " (Mt 22,36). „Térítsd meg Uram a Te elszéledett juhaidat/ Vedd el a homályt a szívükről/ Nyisd meg a siketek fülét meg a vakok szemeit, és/ Világosítsd a Te igaz hitedre tanítsd meg a tévelygőket!" (Pázmány Péter)

„A béke nem olyan kincsünk, amit már megszereztünk, hanem cél előttünk, amely felé mindnyájunknak törekednie kell! Megnövekedett bizalommal tekintsünk a jövő elé, és bátorítsuk egymást ezen az úton. Dolgozzunk azon, hogy világunknak emberibb és testvériesebb arcot kölcsönözzünk, és érezzük át egységünk jelentőségét, a jelenlegi és eljövendő fiatal nemzedékekért viselt felelősségben, legfőképp abban, hogy békeszeretőnek és béketeremtőnek neveljük őket." (VI. Pál 1967.) Uram Jézus Krisztus! Adj hozzá kellő erőt, bölcsességet és szeretetet! Áldd meg mindazokat, akik a Te békéd megvalósításáért fáradoznak! Ámen.

Bercz Amália

KÖNYVSZEMLE

GAÁL BOTOND

A keresztyén tanítás rendszere

Kiadja: Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2022., 1054 oldal

Az „életre hangolt" dogmatika

Rövid időn belül kétszeri kiadást is megélt már Gál Botond professzor úr korszakosnak tekinthető munkája. Volt tanítványként magam is csodálkoztam, mikor a frissen nyugdíjba vonult professzor úr beszámolt arról, hogy a következő hat esztendőt egy átfogó dogmatikai mű megírására szánja majd. A kissé feledésbe merült kijelentést a telefonhívása törte meg, amelyben arról tájékoztatott, hogy végül hét esztendőre volt szükség a mű elkészültéhez, de már a nyomdában van. A tudományos munkában pedig ez igen hosszú időnek számít. Több száz forrásanyag megismerése, rendszerezése, a nézőpont kialakítása, a munka szemléletének megtalálása, az irányvonalak határozott megszabása és legfőképpen a református dogmatika alapelveinek kifejtése. Ezek jellemezhetik ezt az időszakot. Nem csoda, hogy szinte egy teljes életműként tekinthet a nagyrabecsült olvasó erre a munkára, hiszen mindazt, amit a 2023-ban Széchényi díjjal is kitüntetett teológus-természettudós élete és munkássága során felfedezett, feltárt és közkinccsé tett, az benne foglaltatik ebben a rendkívül igényes megjelenésű és nagy gondossággal megírt összegzésben.

Gaál Botond a munkássága nyomán a tanórákon, tudományos konferenciákon vagy akár gyülekezeti meghívásoknak eleget téve gyakran hangoztatta, hogy a teológiának igenis helye van a többi tudományterület között. E mostani könyvének újszerűsége is abban rejlik, hogy az általa nagyon tisztelt 20. századi dogmatikai műveknek nem egy modernebb alternatíváját kínálja,

hanem magát a teológia tudományát mutatja be úgy, amely szemléletét tekintve bizonyos értelemben rokon, más tekintetben pedig nagyon is elhatárolt a többi tudományterülettől. Ez a fajta rokoni szál a teológiának méltóságot és megbecsültséget sugároz, amelyben a szerző lehetőséget lát arra nézve, hogy hitünk és egyházi létünk nagy kérdései a többi tudományterület eredményeinek felhasználásával megválaszolhatóak legyenek. Ugyanakkor világossá teszi, hogy a keresztyén gondolkodás abban és annyiban feltétlenül eltér a természettudományos vagy filozófiai gondolkodásmódtól, hogy míg azok tárgyai a tudományterületeken belül jól körülírhatóak, addig a keresztyén gondolkodás tárgya a tudomány felett áll és éppen ebből a tárgyból kap olyan impulzusokat, amelyek segítenek számára eligazodni az élet minden területén. Ezért jelenti ki a szerző, hogy a keresztyén hittudomány *„bizonyos mértékben hasonló kérdésekre keresi a választ, mint a filozófia, de merőben másként."*[1] Gaál Botond tudományos munkásságában folyamatosan ezt a *más* módot keresi, de mégsem tűnik úgy, hogy a természettudósok között túlságosan teológus lenne, a teológusok számára pedig túlságosan természettudós. Éppen ez a kettőség az, ami miatt e mostani mű is igen különleges. Nem tankönyvként készült, mégis minden fejezete tanítható. Nem olyan teológiát művel, amelyet a világ kérdései gerjesztette feszültség visz előre, mégis mindenben megvédi a református keresztyén világ– és társadalommodellt. Nem dogmatörténetet mutat be, mégis feltárulkozik benne a keresztyén gondolkodás történelmének minden állomása. Nem a teológia fejlődésének rétegrendjét akarja visszabontani és kisimítani, mégis értelmet nyer a tanbeli fejlődés egy-egy állomásának szükségessége. A titok feltehetően ebben a *másként*ben rejlik. A szerző az Apostoli Hitvallás és a Niceai-Konstantinápolyi Hitvallás gondolati egységeit követve maga talál rá a dogmatikai témákra, amelyeket a történelmi valóságukban nem csupán tényszerűen igyekszik feltárni. Ugyanis az egész művön végigvonul az az életet alapvetően meghatározó kérdés, hogy vajon a gondolkodás ezen fejlődése miben határozza meg életünket, mit tesz hozzá keresztyén hitünkhöz és miben erősíti meg krisztusi hűségünket.

Ennélfogva a szerző által bemutatott dogmatika is egészen újszerű. A dogmatika *„fölfelé nyitottságában"* a kijelentés titkainak végtelen feltárulkozása mutatkozik meg. A dogmatika feladata az, hogy a kijelentés titkait feltárja és rendszerezze, de művelése nem lehetséges olyan hit nélkül, amely tisztába ne lenne azzal, hogy az ember csak azt fedezheti fel ebből a világból, amit Isten megenged számára. A református dogmatikának pedig éppen ez adja meg minden időben a különlegességét. Gaál Botond azt szeretné bemutatni, hogy a teológia ezen fölfelé irányuló nyitottsága miatt soha nem lehet statikus tudomány. A teológiának folyamatokban kell gondolkodnia és azokból kell táplálkoznia. A műből az derül ki, hogy egy dogmatikai rendszerező munka nem csupán egy pillanatnyi állapotot tükrözhet egy hosszú út során, és nem csak az a feladata, hogy megértesse az olvasóval, hogy miért állunk éppen azon a kövön amelyen állunk. Az tárulkozik fel ugyanis a könyvet forgatók számára, hogy a keresztyén gondolkodásnak mindig van lehetősége fölfelé haladni. A titok, amely megállásra készteti csak akkor oldható fel, ha fölfelé, Isten felé halad tovább a tudomány. Ez pedig lehetőséget ad arra, hogy sajátos nézőpontból, magasról, a megváltás történetének emelkedettségéből lásson és értelmezzen mindent. Gaál Botond szerint éppen ez különbözteti meg a leíró és feltáró dogmatikát egy életszerű, egyházat mindig segítő dogmatikától.

Az egész művön végigvonul az a szándék, hogy kifejezetten református szemszögből mutasson be egy szellemfejlődést. A szerző korábbi műveiben is gyakran előkerülő téma a gondolkodás változása, a kultúra kialakulása, vagy hitünk tárgyainak tanbeli és történeti fejlődése. Itt azonban mindezt egy nagyon sajátos református látásmódon keresztül érzékeli az olvasó. Számos képi és szöveges illusztráció segíti a megértést, amelyek a keresztyénség és a reformátusság kultúrájának meghatározó elemeit mutatják be. De ezeken túl a bibliai utalások sokszínűsége is arra világít rá, hogy a reformátori látásmóddal értelmezett történelem egészen új impulzusokat adhat. Ugyanis a szerző történelemértelmezése során a keresztyénséget úgy jeleníti meg, amelynek *„történelmi jelentősége és szellemi hatása"*[2] még a többi tudományterület számára sem kérdőjelezhető meg. Ugyanakkor a professzor ebben a sajátosan református szemléletmódban azt is bemutatja, hogy az egyház Szentírás értelmezése is egészen új irányvonalakra találhat, ha egy-egy bibliai történetre (pl. Pál megtérése) nem úgy tekint, mint a keresztyén gondolkodásmód olyan állomására, amely el van különítve a történelmi ideológiák hatásától. A szerző rámutat arra, hogy a keresztyén gondolkodást akkor értjük jól, ha meglátjuk azokat a pontokat, amelyek kiemelik a korabeli gondolkodás sablonosságából és az evangéliumi igazság felé vezetik. Abban is érzékelhető a sajátosan református történelemszemlélet, hogy örömmel és nagy megelégedéssel mutatja be azokat a hatásokat, amelyekkel a keresztyén gondolkodásmód határozta meg a világot. Ezen a ponton számos újszerű és ismeretlen dolog tárulkozik fel: a hit mindennapi szerepe, a keresztyén időszemlélet kibontakozása, vagy éppen a természet iránti figyelem. A szerző a mű során következetesen végig viszi a teológia többi tudományhoz való viszonyulásának koronkénti bemutatását. A történelemszemlélete abban válik teljessé, ahogyan az egészen napjainkat meghatározó teológiai irányzatokig tartó bemutatását olyan modellváltások egymás utániságának tartja, amely *„az egyházi élet állandó reformációjának szükségességéről szóltak."*[3] De ezt a szükségszerűséget a mű elején meghatározott felfelé nyitottság hozza magával, amellyel a keresztyénség életét és gondolkodását csak akkor lehet megérteni, ha tisztában vagyunk annak evangéliumot és Jézus Krisztust minden korban megérteni kívánó vágyával. A gondolko-

dás változása éppen ezért nem más a szerző számára, mint a *„Krisztushoz való közeledés legsürgetőbb lépése.”*[4] Ebben a szemléletben a mű egészen sajátos református vonásokat hordoz, hiszen az egyház és a keresztyén gondolkodás szükségszerű változásait nem külső hatások eredményeinek tekinti, hanem az Istenhez visszatérni kívánó ember útjának.

A kötet második nagy egysége a keresztyén tanítást részletekbe menően fejti ki. A mű ebben is egyedi, hiszen a klasszikus dogmatika tárgyalásán túl érint olyan témákat is, amelyek kifejezetten a mai kor keresztyénségének kérdései. A felmerülő teológiai témákat különböző perspektívából világítja meg a szerző: feltárja azok teológiatörténeti háttereit, de folyamatosan törekszik arra is, hogy bemutassa az esetleges filozófiai vagy más tudományterületekkel való kapcsolódási pontokat. A módszer abban újszerű, hogy a teológiát ezen kérdések tárgyalása közben a tudomány felé teljes mértékig nyitottnak mutatja be, de gondosan ügyel arra, hogy a *„Szentírástól egy tapodtat se térjen el”*[5] kialakult álláspontja. Ez a módszer teszi lehetővé, hogy olyan témák is előkerüljenek a könyvben, amelyeket egyetlen más, hasonlóan rendszerező mű sem tartalmaz, mint pl. az ősrobbanás, vagy a szerelem dogmatikai kérdésköre. Ugyanakkor még egy óriási erénye van a szerző témát tárgyaló és kifejtő rendszerének. Nemcsak a kapcsolódási pontokat keresi meg más tudományokkal, hanem azok módszereit is alkalmazza a téma kifejtése érdekében, ezzel nemcsak intenzív dialógust sürget a tudományok között, hanem ez a fajta szemléletkölcsönzés mindkét terület növekedését szolgálja.

A mű annyiban igazodik a klasszikus dogmatikák felépítéséhez, hogy az ókori zsinatok által megfogalmazott hitvallások mentén fejti ki a református tanrendszert. Mind a teológiát aktívan művelők, mind az Igét szószékről hallgatók számára egyaránt fontosak és jól használhatóak az összefoglaló részek, amelyek pontos dogmatörténeti foglalatát adják ezen kérdéseknek. A szerző nagy gondot fordítva rajzolja meg a hangsúlyokat a dogmaformáló események sorában, ezzel is segítve az olvasót a pontos tájékozódásban. De egyetlen pillanatra sem szorul háttérbe a dogmatikai kérdések egyházi életre való vetítésének igénye. A könyv hangulatából, a szerző stílusából és érdeklődési köréből szinte magától értetődik, hogy ezen részeknek is természetes része az emberi racionális gondolkodással való összevetés. Nagy értéke a könyvnek, hogy nem tér ki olyan kérdések tisztázása elől, amelyek a hit nélkül élők komoly felvetései. Gördülékenyen, az olvasó számára könnyen befogadhatóan fogalmaz meg és határol el immanens és tanszcendens racionalitásról szóló érveket, és ezáltal nem mások számára megközelíthetetlen módon bástyázza körbe a keresztyén gondolkodást, és nem azt sugallja, hogy semmilyen kritika sem érhet fel odáig. Hanem őszintén elébe megy az ilyen értelemben sarkalatos pontoknak és minden lehetőséget megragad, hogy Istenre rámutasson. Ezen folyamat közben az érezhető, hogy az író nem adatokat és tényeket közöl vele, hanem a korabeli gondolkodásmód bemutatásával arra is hív, hogy tartson az olvasó vele erre az egészen különleges utazásra. A filozófia és a szellemtörténet ily módú megelevenedése pedig az olvasót arra hívja, hogy vegyen részt a sokféle eszme közötti rendrakásban.

A mű feltűnően sok antropológiai tárgyat érintő fejezetet tartalmaz. A szerző azt vízionálja, hogy a teológia és a társadalom kapcsolatának jövője ezen áll vagy bukik majd. Feltétlenül szükséges ezért kiemelni, hogy egy felelős dogmatika a jövővel is számol. A dogmatikának tudomásul kell vennie, hogy az egyház nem a mennyben, hanem a földi valóságban létezik, ennélfogva válaszait is az aktualitás talaján kell tartania. Ezért az antropológiai jellegű témák megjelenése már azt üzenik, hogy a felelős, a jövővel bölcsen számoló egyháznak szüksége van az Isten és ember kapcsolatának megfelelő körülírására és az ember Isten előtti helyzetének folytonos szem előtt tartására. A dogmatika tudományát mindenki számára úgy mutatja be a szerző, mint amely feleletet ad korunk olyan megosztó kérdéseire is, mint pl. a *main stream* gondolkodás, vagy a keresztyénellenesség új formái. Korunk ideológiai kuszaságában emlékezteti a mű a református dogmatikát, hogy az ember soha sem léphet ki teremtményi mivoltából, de nem szabad azt sem elfelejtenie, hogy az *„Isten teremtett világa … az emberrel együtt az, ami.”*[6] Az antropológiát erősen érintő részek lehetőséget kínálnak arra is, hogy a rendszeres teológia más területeinek eredményeit bemutathassa a szerző. Így nagyon komoly társadalomerkölcsi és szociáletikai megállapításokat is tartalmaz a könyv, amely a mély bibliai megalapozottsággal, és a gyakorlati teológia mindennapi életben való megjelenésének felmutatásával válik teológiai vonatkozásban igazán komplexxé.

Óhatatlan, hogy egy hasonló igényű könyvnek ne lenne az egyház felé egy számadás jellege. Hitünk alapkérdéseinek megvitatása arra emlékezteti ugyanis folyamatosan az olvasót, hogy nemcsak a múltban elkövetett céltévesztésekből szükséges a megfelelő konzekvinciákat levonni, hanem mindig van egy önvizsgálatra felszólító hatása is. Rámutat arra a szerző, hogy a bűn ismerete tekintetében korántsem egyedülálló a teológia, hiszen más tudományterületek is ismerik azt a folyamatot, mintha *„lenne „valami erősebb akarat a lelke mélyén, amely őt minduntalan más irányba tereli.”*[7] Ezzel a teológiát a szerző nyitottá teszi a társadalom egésze felé, hiszen annak tárgya immár nem csak speciálisan érinti azokat, akik elfogadják azt. De mindez arra is lehetőséget kínál, hogy az emberi lét nagy kérdéseire olyan egyetemes feleletek születhessenek, amelyek az evangélium legmélyebb igazságát úgy mutatják be, mint amire mindenkinek szüksége van.

A mű végén található dogmatikai kisenciklopédia pedig nem csupán a mű oktatásban való felhasználásának lehetőségeit bővíti, hanem a könyv egységességét is erősíti, hiszen a felmerülő kérdésekre azonnali feleleteket kínál.

Gaál Botond, A keresztyén tanítás rendszere című könyve összességében nem csupán egy hiánypótló mű, hanem az előző korok igazságait feldolgozva és elfogadva emlékezteti a jelen kor egyházát küldetésének felelősségteljes vállalására. Mindeközben a teológia művelését a többi tudománnyal való áldásos és eredményes együttműködésben mutatja fel, amely nem csupán üde frissességet hoz még a református dogmatika világába is, hanem egy egészen új szemléletre is ösztönöz. Ezzel az új perspektívával felvértezve mutat be és tesz folyamatok részesévé, ami által feltár és érthetővé tesz nehéz kérdésköröket. A mű a református szemmel bemutatott dogmatikán túl nagy hangsúlyt fektet arra is, hogy elmélyítse a reformátori gondolkodás alapjait és református hitünk talaján állva teljes bizonyossággal jelenti ki, hogy *„az értelem azért adatott ajándékba az embernek, hogy válaszolhasson Teremtője szavára."*[8] Hiszen ez a szó az életre visz, ezért lehet a református dogmatika az „életünkre hangolt" tudomány.

Petró László

JEGYZETEK

[1] Gaál Botond, A keresztyén tanítás rendszere, 49. o.
[2] Gaál Botond, A keresztyén tanítás rendszere, 86. o.
[3] Gaál Botond, A keresztyén tanítás rendszere, 372. o.
[4] uo.
[5] Gaál Botond, A keresztyén tanítás rendszere, 407. o.
[6] Gaál Botond, A keresztyén tanítás rendszere, 474. o.
[7] Gaál Botond, A keresztyén tanítás rendszere, 562. o.
[8] Gaál Botond, A keresztyén tanítás rendszere, 911. o.

ANGELIKA BERLEJUNG (FŐSZERKESZTŐ):

Encyclopedia of Material Culture in the Biblical World

A New Biblisches Reallexikon. Tübingen: M. Siebeck, 2022
ISBN 978-3-16-148966-2

Amikor Tübingenben Kurt Galling szerkesztésében 1937-ben megjelent a *Biblisches Reallexikon* (BRL), senki nem számított ilyen elsöprő sikerre. Igazi „Standardwerke" született, amin teológusok, ókortörténészek és régészek generációi nőttek fel. Az elsőt egy második kiadás is követte 1977-ben. Ennek a fontos referenciakötetnek a felújítását tűzte ki az az ambíciózus projekt, amely angol nyelven akart egy olyan enciklopédiát nyújtani az olvasónak, ami az újkőkorszaktól a hellenisztikus korig átöleli Levante déli részének anyagi kultúráját. Az anyagi kultúra bemutatott emlékei felölelik a régészeti, epigráfiai és ikonográfiai anyag bemutatását. A szélesebb olvasóközönséget megcélozva ez az új kiadvány már angol nyelvű, innen a cím is: *Encyclopedia of Material Culture in the Biblical World.*

Az enciklopédiában 120 szócikk található, a szerzők tizenkét országot képviselnek. Főszerkesztőnek azt az Angelika Berlejung professzorasszonyt kérték fel, aki többek közt a Lipcsei Egyetem teológiai fakultásán, valamint a dél-afrikai Stellenbosch egyetemen is tanít, ismert nemzetközi kutató, a Bar Ilan Egyetem (Izráel) vendégprofesszora. A társszerkesztők is jól ismert kutatók szakmai berkekben: P. M. Michéle Daviau professor emerita, Jens Kamlah, a Tübingeni Biblai Régészeti Intézet igazgatója, valamint Gunner Lehmann, a Ben Gurion Egyetem (Izráel) régészeti professzora. Aztán a szerzők közt olyan nagy neveket is találunk, mint K. Beyer, W. Zwickel, T. Staubli, C. Uehlinger, hogy csak néhány nevet említsünk.

Az enciklopédiát bevezető tanulmányok nyitják: ezek a kronológiai problémákkal foglalkoznak (G. Lehmann), az archeológia és kultúrtörténet kérdését vizsgálják (A. M. Maeir), valamint az epigráfiát (K. Beyer) és ikonográfiát (A. Berljeung) fedik le. Közülük a heidelbergi Beyer professzor, akinek annyi jó arámi tanulmányt köszönhetünk, már távozott az élők közül (1929–2014).

A szócikkek sorát a mezőgazdaság bemutatása nyitja, a téma nagy ismerőjétől, Oded Borowskitól (Agriculture and Agricultural Tools). "Altar", amulettek, Animal Burial, Animal Horns, Animal Husbandry, Apiculture (méhészet), Archives/Libraries. A teljes sort nem kell ismertetnünk, természetesen minden tanulmány értékes, ugyanakkor tegyünk itt egy nem elhanyagolható megjegyzést. Vitathatatlan, hogy régészek számára egy ókori toalett igaz kincsesbánya! Árulkodik az étkezési szokásokról a kidobott csontok tömkelege, mi az, ami jelen van, mi az ami „hiányzik", árulkodik, hogy milyen tárgyakat tekintettek „szemétnek", igazi adatbázis ez az archeológusnak. Azt azonban vitatom, hogy 120 szócikk között feltétlenül szerepelnie kell egy ilyen tanulmánynak. Érthető, ha az építészet általános bemutatásán túl külön olvashatunk bizonyos témákról: az óizraeli házról (A. Faust), toronyról (M. Gerhards). Levant déli térsége meglepő építészeti megoldásokat produkált, diákjaimnak mindig szívesen idézem fel dáni látogatásaimat, ahol a világörökség részét képező bronzkori, vályogtéglákból rakott boltíves (!) kapu látható. Ám a „híd" és az „ajtó" bemutatásánál esetleg fontosabb témákat is lehetett volna találni. Ugyanez igaz a „kötél, kötélkészítés" szócikkre is. Ugyanígy furcsának találtam – bár érdeklődésem miatt nagyon örültem neki – a „drágakő ("gem") szócikket is. Izráel területén nincsenek drágakő lelőhelyek, még az ásványokban is relative szegény az ország. Bár a gyémántcsiszolás egyik világközpontja Tel Aviv, a

köveket nem itt bányásszák, hanem Dél-Afrikában és más térségekben. Az ún. Eilat-kő lényegében nem más, mint turisztikai fogás: a Salamon köveként emlegetett kő tulajdonképpen azurit, krizokolla, malachit keveréke. A most (2019) felfedezett rendkívül ritka kőzet, az ún. karmeltazit ($ZrAl_2Ti_4O_{11}$) eddig csak meteoritokból volt ismert. Kérdés, mekkora tömegben tudják majd bányászni a gyémántnál is keményebb drágakövet, ami nagyban befolyásolja majd a keresletet. Visszatérve az Eliat kőre: mutatós, de az ékszercsiszolók top tízes listájának a közelében sincs. Dekorációs célra, ékszerekhez csak import anyagot használtak már az ókori Izraelben is. Ézsaiás ékszerlistája fontos, ahogy az éfód díszítése is, de a Mohs skála bemutatása és a gemmológiai eszmefuttatás az átlagos műveltségű kutatónak nem sokat mond, a pecsétkészítés pedig külön tanulmányban kapott helyet, teljesen érthetően (Uehlinger!). No és hát van egy "Jewelry" szócikk is… Hasonlóan „fura" a kén (szulfur) külön szócikke is, míg itt célszerűbb lett volna az ásványvilág bemutatása. Vannak átfedések is, bár ezek elkerülhetetlenek egy nagy enciklopédia esetében. Más tanulmányok viszont nagyszerű alapot fognak jelenteni a jövőbeli kutatásokhoz, ilyen például a *Timber and Woodworking*, bár utóbbi szinten átfedéseket mutat a bútorzatról írt tanulmánnyal. Összességében azonban olyan enciklopédia született, ami standard munka lesz elődjéhez hasonlóan, bár látva a mindenféle régészeti publikációk egyre növekvő sokaságát, több évtizedes sikert már nem jósolnék a műnek. Könyvtárak számára kötelező beszerezni, magánszemélyek a borsos ár miatt kétszer is meggondolják majd. (Jelen sorok írója egy gerincénél sérült új példányt vásárolt rendkívül kedvező áron, így került a polcra.)

Egeresi László Sándor

TARTALOM

A FŐSZERKESZTŐ JEGYZETE

BÓNA ZOLTÁN:
Mindig van lejjebb 194

SZÓLJ, URAM!

BÓNA ZOLTÁN:
Ünnepszervezés – ünnepromlás – ünnepszerzés . . 195

TANÍTS MINKET, URUNK!

MULANDÓSÁG, TRANSZCENDENCIA, IDŐTLENSÉG A KORAI ZSIDÓ IRODALOMBAN

FRANCIS M. MACATANGAY:
Fordította: Balla Ibolya
Győzelem a halál fölött Tóbit könyvében . . . 196

AZ ÓGÖRÖG SÍRFELIRATOK HALÁLSZEMLÉLETÉNEK NÉHÁNY ASPEKTUSA

LEDÁN ISTVÁN:
„Senki sem halhatatlan!" 201

LEDÁN ISTVÁN:
„Uram, adj békés alvást!"
A zsidó sírfeliratok halálszemlélete 215

MÉSZÁROS KÁLMÁN:
„Az religióért ne szidalmaztassék senki!"
A Tordai Vallásbéke (1568) és az anabaptisták . 228

KITEKINTÉS

SZÁSZFALVI LÁSZLÓ:
Felekezeti béke 237

ÖKUMENIKUS SZEMLE

EURÓPA KRITIKUS KÉRDÉSEI BIBLIAI-TEOLÓGIAI REFLEXIÓKKAL

Köszöntők:

VENYERCSAN PÁL 240

BÓNA ZOLTÁN 241

KECSKÉS PÉTER 241

GUBIK LÁSZLÓ:
Európa visszaszerzése 242

Főelőadások:

KRÁNITZ MIHÁLY:
A migráció bibliai-teológiai aspektusa 244

SOMOGYI ALFRÉD:
A kisebbségi lét bibliai-teológiai aspektusai 248

Záróáhitat és imádság:

BÚZA ZSOLT 250

BERCZ AMÁLIA 251

KÖNYVSZEMLE

PETRÓ LÁSZLÓ:
Gaál Botond:
A keresztyén tanítás rendszere
Az „életre hangolt" dogmatika 251

EGERESI LÁSZLÓ SÁNDOR:
Angelika Berlejung (főszerkesztő):
Encyclopedia of Material Culture in the Biblical World 254

Ára: 1575 Ft

A Magyarországi Rerformátus Egyház Kálvin János Kiadója ajánlata

BIBLIA, BIBLIAI SEGÉDKÖNYV

A Magyar Bibliatársulat gondozásában megjelent kiadványok

BIBLIA, REVIDEÁLT ÚJ FORDÍTÁS (RÚF 2014)
Magyarázó jegyzetekkel
B/5 • 1908 oldal • keménytáblás ..... 18 000 Ft
Nagy méret, konkordanciával
A/5 • 1520 oldal • vászonkötés ..... 14 000 Ft

DEUTEROKANONIKUS BIBLIAI KÖNYVEK
Magyarázó jegyzetekkel
B/5 • 296 oldal • keménytáblás ..... 5900 Ft

A KÖNYVEK 1–4. KÖTET
1. Kezdetben (1Móz–Ruth)
2. Erőm és énekem (1Sám–Énekek)
3. Így szól az Úr (Ézs–Mal)
4. Meghalt és feltámadott (Mt–Jel)
E bibliakiadásban a hagyományos vers- és fejezetszámozás, valamint rövidebb szakaszok helyett nagyobb fejezetekben olvashatók a Szentírás könyvei.
B/5 • 464+800+616+600 oldal • keménytáblás, védőborítóval
1. kötet: 5990 Ft; 2. kötet: 7990 Ft; 3. kötet: 7490 Ft; 4. kötet: 7490 Ft

Uwe-Karsten Plisch
AMI A BIBLIÁBÓL KIMARADT
A korai keresztyénség apokrif iratai
Kora keresztyén szövegek válogatását kínálja a kötet, amelyek az újszövetségi iratok idején vagy röviddel azután keletkeztek, de különböző okokból nem vették be azokat a kánonba. Maguk a szövegek jutnak szóhoz, megbízható fordításban, hiteles információkkal bevezetve.
B/5 • 180 oldal • kartonált ..... 3000 Ft

Zsengellér József
A BIBLIAI APOKRIFEK ÉS A REFORMÁCIÓ
Az apokrif/deuterokanonikus könyvek karrierje
B/5 • 220 oldal • kartonált ..... 3500 Ft

VÁLOGATOTT AJÁNLATUNK

Tony Lane
A KERESZTYÉN GONDOLKODÁS RÖVID TÖRTÉNETE
Teológusok és eszméik az apostoli atyáktól napjainkig
(Harmat Kiadó – Kálvin Kiadó)
A/5 • 284 oldal • keménytáblás ..... 4990 Ft

Steve Mason
JOSEPHUS ÉS AZ ÚJSZÖVETSÉG
(Kálvin Kiadó – SJE-RTK)
Josephus Flavius írásai nélkülözhetetlenek a Kr. u. első század történeti vizsgálatához és megértéséhez, legyen szó akár az ókori judaizmusról, akár az Újszövetség magyarázatáról vagy a keresztyénség történetéről, akár a Római Birodalom keleti provinciáinak történelmi kérdéseiről. A kötet bevezetést nyújt Josephus személyéhez és írásaihoz, majd elemzi azok lehetséges kapcsolódásait Lukács evangéliumához és Az apostolok cselekedeteihez.
B/5 • 356 oldal • kartonált ..... 4800 Ft

Kókai-Nagy Viktor
KARIZMATIKUS GYÜLEKEZETVEZETÉS AZ ÚJSZÖVETSÉG KORÁBAN
Próféták a páli gyülekezetekben
B/5 • 192 oldal • kartonált ..... 4000 Ft

Bakk-Miklósi Kinga – Hézser Gábor
PASZTORÁLPSZICHOLÓGIA
Rendszerszemléletű alapok és gyakorlati szempontok segítőknek
A szerzőpáros e könyvében átfogó ismereteket közvetít segítő szakemberek és a gyakorlatban tevékenykedő lelkészek, lelkigondozók számára. A pasztorálpszichológia alaptémáit a legújabb nemzetközi kutatások fényében tárgyalják, nemcsak naprakész tudást adnak át, hanem szemléletet is formálnak.
B/5 • 616 oldal • keménytáblás ..... 7900 Ft

Fodorné Ablonczy Margit
CSALÁDPASZTORÁCIÓ
Hogyan segíthetnek a kazuális alkalmak a családi kapcsolatok rendezésében?
B/5 • 312 oldal • kartonált ..... 4000 Ft

Kis Klára
ISKOLAI AGRESSZIÓ ÉS EGYHÁZI ISKOLÁK
A katechézis lehetőségei az iskolai agresszió preventív megközelítésében és konstruktív kezelésében
(Kálvin Kiadó – DRHE)
Az agresszió egyházi környezetben ugyanúgy jelen van, mint a társadalom egyéb tereiben. Meg kell ismerni, és különösen a gyerekeket kell segíteni abban, hogy bátrak legyenek kezelni és megküzdeni vele. Kis Klára a téma érzékeny ismerőjeként az agresszió egyházi iskolában való jelenlétét és kezelését bontja ki a preventív és konstruktív segítés szándékával.
B/5 • 356 oldal • kartonált ..... 4800 Ft

Bram de Muynck – Henk Vermuelen – Bram Kunz
A KERESZTYÉN PEDAGÓGIA ESSZENCIÁJA
Rövid áttekintés *(Református Tananyagtár)*
208×208 mm • 104 oldal • kartonált ..... 2425 Ft

Kustárné Almási Zsuzsanna
ÉLETRE KELT TÖRTÉNETEK
Bibliai történetek katechetikai feldolgozása a báb és a dráma eszközeivel
(Kálvin Kiadó – DRHE)
B/5 • 356 oldal • kartonált ..... 4800 Ft

Molnárné Ötvös Tünde
FÉNNYEL ÍRT EGYHÁZMŰVÉSZET
Református tartalmak a vizuális kultúra tantárgy tanítása során
(Kálvin Kiadó – Református Tananyagtár)
B/5 • 220 oldal • kartonált ..... 3500 Ft

Maarten J. Aalders
HOLLAND–MAGYAR PROTESTÁNS KAPCSOLATOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT
Az 1919 és 1930 között mintegy 28 000 magyar gyermek jutott el a számukra elindított gyermekvonatokon Hollandiába, hogy ott befogadó családoknál egy időre elfeledkezhessen az otthoni nélkülözésekről.
B/5 • 448 oldal • kartonált ..... 5100 Ft

Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.)
RAVASZ 100
Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából
Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948
(Kálvin Kiadó – DMRE – KRE-HTK)
B/5 • 480 oldal • keménytáblás ..... 5990 Ft

Boross Géza
ENGEM PEDIG BETÖLT AZ ÚR LELKE
Válogatott igehirdetések – Magyar református igehirdetők 4.
A/5 • 176 oldal • kartonált • 2500 Ft
Dr. Boross Géza számtalanszor elmondta, hogy az igehirdetés akkor áldott, ha egyszerű, világos, követhető, és mégis mélyszántást végez, miközben a helyesen megértett igéből következő üzenetet adja át, ami egy mondatban összefoglalható, és amit a hallgatóság magával vihet.

Farkas József
A VILÁG TELE VAN ISTENNEL
Három evangélizáció
Magyar református igehirdetők 3.
A/5 • 208 oldal • kartonált ..... 2500 Ft

COLLEGIUM DOCTORUM 2023/1. és 2. (19. évfolyam)
Magyar református teológia
A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának periodikája
B/5 • kartonált • számonként: ..... 990 Ft

A KIADVÁNYOK MEGVÁSÁROLHATÓK a Kálvin Kiadó könyvesboltjaiban: Központi raktár és bolt, 1113 Budapest, Bocskai u. 35. Tel./fax: 386-8267; 386-8277 • Református (Zsinati) Könyvesbolt, 1146 Budapest, Abonyi u. 21. Tel.: 220-6626

MEGRENDELHETŐK minden református lelkészi hivatalban, valamint közvetlenül a Kálvin Kiadótól: 1113 Budapest, Bocskai u. 35. Tel./fax: 466-9392, e-mail: kalvin.kiado@kalvinkiado.hu

15% engedménnyel rendelheti meg kiadványainkat a honlapunkon: **www.kalvinkiado.hu**